

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

XVIII. KÖTET 1—4. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1961

I. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:
SÓTÉR ISTVÁN, LAKÓ GYÖRGY, SZABOLCSI BENCE

A SZERKESZTÉSÉRT FELEL:
SÓTÉR ISTVÁN
OSZTÁLYTITKÁR

SEGÉDSZERKESZTŐ:
GARAMVÖLGYI JÓZSEF

Szerkesztőség: Budapest, V., Nádor u. 7., III. 338.

Kiadóhivatal: Budapest, V., Alkotmány u. 21.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya
a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

Acta Linguistica
Acta Litteraria
Acta Orientalia

A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály, valamint a Társadalmi-Történeti
Tudományok Osztályának közös folyóirata:

Acta Antiqua

Az Actákban orosz, német, angol, francia nyelven (az Acta Antiquában latinul is) jelennek meg a nemzetközi tudományosságot is érdeklő cikkek a nyelv-, irodalom-, művészet- és zenetudomány, orientalisztika és klasszika filológia köréből. A közlés nyelvét a szerző és a szerkesztőség együttesen állapítja meg. Kéziratok magyar nyelven vagy a fenti nyelvek egyikén az illető Acta szerkesztőségéhez küldendők be. Az Acta Linguistica szerkesztősége: Budapest, V., Szalay u. 10., Az Acta Litteraria szerkesztősége: Budapest, V., Pesti Barnabás u. 1., az Acta Orientalia és az Acta Antiqua szerkesztősége: Budapest; V., Alkotmány u. 21.

A Közleményekben megjelent munkák tiszteletdíja nyomtatott ívenként 400 Ft, valamint 100 különnyomat. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de a kéziratok megőrzéséért felelősséget nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára kötetenként (egy kötet négy füzetből áll) belföldi címre 40 Ft, külföldi címre 60 Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest, V., Alkotmány u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 05-915-111-46), külföldi megrendelések a „KULTURA” Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest, I., Fő utca 32. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám: 43-790-181) útján eszközölhetők.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

XVIII. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1961

I. OSZT. KÖZL.

AZ AKADÉMIAI NYOMDA TÍZÉVES JUBILEUMÁRA

Tíz évvel ezelőtt, 1952 januárjában vette át a Magyar Tudományos Akadémia az addig Budapest Nyomda néven működő Gerlóczy utcai nyomdaüzemet. Az azóta eltelt időszak alatt az Akadémiai Nyomda teljes kapacitásával a tudományos művek — könyvek és folyóiratok — előállítására tért rá, nagymértékben elősegítvén a nemzetközi viszonylatban is nagyarányú akadémiai publikációs program realizálását.

Nyomdánk munkáját hazai és nemzetközi vonatkozásban egyaránt számos elismerés (díjak, kitüntetések stb.) kísérte.

Az a körülmény, hogy erről a jubileumról éppen a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály Közleményei emlékezik meg elsőnek, nem csupán annak tulajdonítható, hogy jelen kötetünk az évfordulón — 1962 januárjában — jelent meg, hanem annak is, hogy nyelvészeti Actáink voltak a nyomda első akadémiai megbízásai, és éppen a nyelvészeti kiadványok előállítása — különösképpen pedig a kínai, héber, arab, ószláv, iráni, örmény stb. szövegek szedése — területén tett az Akadémiai Nyomda valóban elismerésre méltó nemzetközi tekintélyre szert.

Az évforduló alkalmával szeretettel köszöntjük az Akadémiai Nyomda dolgozóit. Reméljük, a továbbiakban is hasonló odaadással veszik ki részüket az Akadémia publikációs programjának realizálásából, a magyar tudomány eredményeinek közkinccsé tételéből.

VITA A NYELVTUDOMÁNY ELVI KÉRDÉSEIRŐL

AZ MTA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉS A MŰVELŐDÉSÜGYI
MINISZTERIUM NYELVTUDOMÁNYI MUNKAKÖZÖSSÉGÉNEK KÖZÖS VITÁJA
1961. MÁRCIUS 29—30

NÉMETH GYULA elnöki megnyitója

Tisztelt Szaktársaim! Az elmúlt másfél évtizedben, mióta azon fáradozunk, hogy az új, szocialista ország tudományának alapjait lerakjuk, nemegyszer hallottunk panaszt arról, hogy túl sokat tanácskozunk. Ez a panasz nem volt mindig ok nélkül való, de most, amidőn erre a munkaértekezletre összegyűltünk, hogy nyelvtudományi teendőinket megbeszéljük, bátran elmondhatjuk, hogy nem ülésezéseink számát szaporítjuk, hanem egy égető szükségnek teszünk eleget. Különös aktualitást ad összejövetelünknek az a körülmény, hogy a Szovjetunió Tudományos Akadémiája most rendezte azokat a kérdéseket, melyekről tanácskozni akarunk.

Mikor a Tudományos Tanács a negyvenes évek vége felé kezébe vette a magyar tudomány újjászervezésének ügyét — szeretek visszatérni a magyar tudomány történetének erre a nagy korára — és a szocializmust jellemző bőkezűséggel kezdte megvalósítani az összehívott szakcsoportok tanácskozásain kialakult munkaterveket, természetesen csak a meglévő alapokra építhetett és a meglévő erőket vehette igénybe. Ezek a meglévő erők rendes tudományos kutatók, s z a k e m b e r e k voltak s mint ilyenek, mélyen érezték a magyar tudomány szegényességét, elmaradottságát, és most megragadták az alkalmat, hogy a hiányokat és mulasztásokat pótolják. Ezt tették a magyar nyelvtudósok is, és a magyar nyelvtudomány a Tudományos Tanács működése idején vállalt feladatok megvalósításában — dicsekvés nélkül elmondhatjuk — reményeinket felülmúló eredményeket ért el. De ezen a programon jóval túlment. Kilépett régi zárt köréből, igyekezett a társadalom legszélesebb rétegeivel kapcsolatba kerülni, munkatervét is a társadalom legszélesebb rétegeit kutató és szolgáló módon igyekezett megállapítani; kutató programját kiszélesítette és elmélyítette; olyan kérdések, mint a magyar nyelvtudomány egyes fejezeteinek — sajnos, nem a magyar nyelvtudomány egészének — rendszeres és mélyremenő tudománytörténeti vizsgálata, az irodalmi nyelv kialakulásának kutatása, stílustörténetünk vizsgálata, a nyelvművelés — csak most vált nyelvtudományunk szerves részévé. De mindezek ellenére úgy érezzük, hogy a magyar nyelvtudomány a szocialista államban nem tölti be tovább hivatását, ha egy gyökeres változásokat hozó lépéssel újjá nem szervezzük.

Visszagondolok a régi Magyarországnak arra a boldog szigetére, amelyben diákkoromat töltöttem, az Eötvös-Collegiumra, ahol Eötvös Loránd irányításával dolgoztunk, s Horváth János és Gombocz Zoltán tanított bennünket, hogy csak ezt a három nevet említsem. Gombocz nyelvészeti iskolájánál alig tudok ragyogóbbat — ezt a jelzőt szándékosan használom — elképzelni, és megértem azt is, hogy az ő és nagy munkatársa, Melich János munkássága alapján kialakult törekvések voltak a magyar nyelvtudomány irányító tényezői egészen 1949-ig, de hol van az az együgyű ember, aki a magyar nyelvtudomány munkáját ma a Gombocz-iskola által képviselt elvek alapján akarná folytatni.

További fejlődésünket — ahogy én látom — három tényező határozza meg.

Az első az, melyről már szoltam: programunkat a szocialista társadalom szükségleteihez szabni. Ezt a munkát — megfelelő külső és belső emberek irányításával — mi már megkezdtük. Bővíthetném és részletezhetném, amit programunk kiszélesítéséről az imént mondtam, de ennek szükségét most nem látom. Erről számot ad a Nyelvtudományi Intézet minden munkaterve, minden időszakos beszámolója.

Fejlődésünk második pontja kapcsolatban van az elsővel, de ettől lényegesen különbözik. Ez a második pont a szocialista államnak a nyelvtudománnyal szemben támasztott g y a k o r l a t i igényeit, így pl. a fordítógép problémáját, a híradástechnika kérdéseit, a helyes műszóalkotás feladatait foglalja magában. Merőben új területekről van szó, s az ilyenek mindig szélsőséges megítélés tárgyai.

A kibernetikus arról álmodik, hogy az emberi agynál tökéletesebb gépet szerkeszt, s ezt bizonyos, pl. számítási feladatok megoldására bámulatos eredménnyel meg is tudja csinálni. De vérmes reményei vannak a kibernetikának a nyelvvel kapcsolatban is, így pl. a fordítógép megalkotásában a műfordítás lehetőségéről is szó esik. Ezzel szemben áll a másik túlzó álláspont, mely a fordítógépre vonatkozó elgondolásoknak semmi különösebb jelentőséget nem tulajdonít.

Mindkét túlzó álláspont tévedés. A fordítógép a Divina Commedia lefordításában sohasem fogja pótolni Babits Mihályt, — viszont hogy a fordítógépnek egyszerűbb feladatok elvégzésében nagy szerepe lesz, abban én nem kételkedem. Így például a kereskedelmi és más sematikus jellegű levelezés problémáját a fordítógéppel megoldhatónak gondolom, — bizonyos, a fordítógép követelményeinek megfelelőleg konstruált tudományos értekezések lefordítását is lehetőnek tartom, sőt a fordítógépnek olyan alkalmazásai is lehetségesek, amelyeket én ma még nem tudok elképzelni.

A kérdés minden figyelmet és áldozatot megérdemel. Megoldásában éppoly döntő szerepe van a nyelvésznek, mint a kibernetikusnak, s a technikai és általános kérdések megoldását várhatjuk nagyobb felkészültséggel dolgozó

nemzetektől, de a magyar nyelvi vonatkozások területét csak magyar nyelv-
ismerők dolgozhatják ki.

Rendkívüli jelentősége van jövő társadalmi fejlődésünk szempontjából
• a híradástechnikának is. Hogy egy elbeszélő jellegű híradó anyagot öt perc
alatt tudok-e közölni Pekingbe vagy pedig egy óra alatt, az rendkívül jelentős
kérdés és bonyolult technikai és tegyük hozzá — mert ez érdekel minket —,
nehéz nyelvi probléma. Nem tudományos, hanem gyakorlati kérdés és meg-
oldása a nyelv alapos, tudós ismerőjének közreműködését kívánja.

A természettudományi műszóalkotás gondozása nemcsak a nyelv-
művelés, a nemzetgazdaság szempontjából is fontos feladata a magyar nyelv-
tudománynak. Itt egy gyakori félreértést kell eloszlatnom. Nem arról
van szó, hogy a természettudományi műszókat a nyelvészek csinálják, hanem
arról, hogy a nyelvészek a műszóalkotásban segítsenek a természettudósoknak.

A harmadik szükséglet, mely kopogtat az ajtónkon, a nyelvtudomány
új alapelvekre épült nyugati iskoláinak megvizsgálása és meghonosításának
kérdése. Itt megint szélsőséges vélemények is szóhoz jutnak, és nagy baj
volna ezekhez alkalmazkodni. Vannak, akik az elmúlt másfél század nyelv-
tudományi törekvéseit teljesen elvetik. Szerintük a régi nyelvtörténeti iskola
nem képes a nyelv lényegének problémájába behatolni, a nyelv kutatásának
módszere ma még tisztázatlan, s a nyelvi kutatás módszereit teljesen új utakon
kell keresni. Ezzel szemben áll a régi, a tradicionális nyelvtudomány kép-
viselőinek a véleménye, mely szerint az új irányzatok csupán próbálkozások,
sokszor merész és egészen egyéni jellegű próbálkozások, amelyeknek átütő
eredménye még nincs.

Ezeket a dolgokat mindnyájan tudjuk, de kénytelen voltam elmondani,
hogy keretet adjak annak a tapasztalataimon alapuló állásfoglalásnak, amellyel
mint értekezletünk társelnöke tartozom.

Ami a tradicionális nyelvészeti iskolát illeti, ennek a létjogosultságát
kétségbevonni nem lehet.

Kezdem a nyelvléirással. Ezen a téren a tények egyszerű, de lehetőleg
kimerítő és pontos feltárása a kötelességünk. Ettől feltétlenül megkülönböz-
tetném a pragmatikus jellegű nyelvléirást.

A nyelvléírás kérdései után következik a történeti nyelvészet prob-
lémája. Ennél a vitánál különösen vigyázzunk arra, hogy ítéleteinkben tárgyi-
lagosak és óvatosak legyünk, de itt magam is dogmatikus álláspontot fog-
lalok el. Aki a jelenségek történeti összefüggésének kutatását bármi okból
félreteendőnek tartja, aki nem élte át, hogy a nyelvtörténeti kutatás, az
újgrammatikus nyelvszemlélet az emberi tudást milyen lényeges ismeretekkel
gazdagította és gazdagítja ma is napról napra, annak az embernek a gondol-
kozásában hiba van. A történeti kutatás jogosultsága minden vitán kívül
van. Folytatni kell nyelvtörténeti adattárunkat — ez ugyan tulajdonképpen
léírás —, szöveftő munkálatainkat, a tüzetes magyar nyelvtan kidolgozását,

névkutató munkánkat, egyszóval a történeti nyelvészet minden megoldható feladatát, minden történeti vonatkozásával együtt. Ez olyan elemi kötelesség, mint bármely más történeti feladat kutatása.

Az is egészen világos nekem, hogy az objektív nyelvelírás és a nyelv-történeti kutatás között egyrésztől s másrésztől a Saussure hatására keletkezett új kutatási irányok között, melyeket strukturalizmus és glosszematika néven szoktunk összefoglalni, nem szükséges ellentétet konstruálni, inkább kapcsolatokat kell keresni. Teljes szabadságot és támogatást kérünk a leíró és történeti munka számára és teljes szabadságot és támogatást az új irányzatok számára is.

Ez utóbbiakat ma még kevésbé ismerjük. Tudományosan teljes értékű képviselőjük csak elvétve akad nálunk és talán még ezek sem mondhatják el, hogy az új irányzatok minden ágával pontosan tisztában vannak. De a dolgok körvonalai kezdenek kirajzolódni: Saussure körülbelül mindenkit meggyőzött arról, hogy a nyelvi jelenségek újgrammatikus szemlélete nem merítheti ki a nyelv kutatását, s az idevágó külföldi szakirodalom olvasása kezd nálunk egyre általánosabbá válni. Ez az irodalom egyébként sok részletében még problematikus értékű, még távol van attól, hogy olyan világos és lényeges eredményeket mutasson fel, mint az újgrammatikus iskola, de problémafelvetései fontosak. Folyóiratainkban egyre több figyelemre méltó cikk jelenik meg az új irányzatok köréből. Kiemelem, hogy az új iskolák hazai képviselőinek fel kell használni az Akadémia idegen nyelvű nyelvtudományi folyóiratát, az Acta Linguisticát, hogy kutatásaik eredményei a nemzetközi kutatás vérkeringésébe belekerüljenek. Ez annál kívánatosabb, mert az új iskolák külföldi képviselői — minden egyetemes szemléletre törekvő nyelvész — Saussure szellemében, örömmel fog fogadni minden munkálatot, mely az új elveknek, illetőleg az új elvek továbbfejlesztett formáinak egy külföldön kevésbé ismert nyelv területén való alkalmazását adja.

Ilyen keretek között és ilyen módokon gondolom szocialista társadalmunk nyelvtudományának kialakulását.

Ezzel vitánkat megnyitom és felkérem Telegdi Zsigmond professzort, legyen szíves előadását megtartani.

TELEGDI ZSIGMOND

A NYELVTUDOMÁNY ÚJABB FEJLŐDÉSÉNEK EGYES KÉRDÉSEIRŐL

(VITAINDÍTÓ ELŐADÁS)

1. A századforduló táján úgy tűnt fel, hogy a nyelvtudomány megállapodott, tárgya körül van határolva, módszerei kialakultak. Az elmúlt félszázad alaposan rácsáfolt erre a látszatra; a nyelvtudomány néhány évtized alatt kitért, hatalmasan kitért a vizsgálódási körét, a nyelv új oldalait tárta fel, vetette alá a tudományos megismerésnek.

A nyelvtudomány viszonylag újkeletű, a múlt század folyamán bontakozott ki. Az új, összehasonlító-történeti, vagy inkább egyszerűen történeti nyelvtudomány rövid idő alatt ragyogó sikereket ért el. Alig egy század határai között feltárta, fő vonásaiban megrajzolta nyelvek és nyelvesaládok egész sorának fejlődését, megmutatta, hogyan lehetséges egyáltalán a nyelvek mozgását, változását, átalakulását tudományosan vizsgálni, s ezzel új világot, a társadalmi valóság új oldalát hódította meg a tudománynak.

A nyelvészet újabb fejlődése azonban érthetetlen maradna, ha a XIX. század történeti nyelvészetének nagysága mellett nem vennénk számba korlátait is.

Ez a nyelvészet azzal az igénnyel lépett fel, hogy ő a nyelvtudomány teljessége; ezt az igényét egy időre el is fogadtatta, de valójában, ragyogó és maradandó sikerei ellenére, nem tudta igazolni.

A hagyományos leírásban a nyelv úgy tűnt fel, mint egyes részletek, „szavak, szabályok, analógiák és kivételek” pusztja összege. A történeti nyelvészet ezt a leírást nem tekintette tudománynak, de a maga nemében, mint leírást, elfogadta; a leíró nyelvtan fogyatékosága az ő szemében szükség-szerű: a nyelv, amennyiben fejlődésének egy szakaszán vizsgáljuk, egy „nyelvi állapot”, elszigetelt részletekből áll, úgy, hogy ezek mögött nem rejtezik semmiféle belső, lényegi összefüggés, amelynek feltárása tudományos feladat lenne. Hogy az állapotot részleteinek pusztja regisztrálásán túl megértsük, leküzdjük azt a látszatot, hogy elszigetelt és véletlen részletekből tevődik össze, „történetileg”, a fejlődés összefüggésében kell vizsgálnunk, fel kell tárunk, hogy ezek a részletek hogyan függnek össze előzményeikkel a nyelv régebbi formáiban.

A történeti nyelvészet tehát, amikor a leírástól megtagadta a tudomány rangját, valójában elfogadta a nyelvnek azt az elégtelen felfogását, amely a hagyományos leírásban kifejeződött; ezzel azonban a nyelvtudomány problematikájának lényeges részét kizárta vizsgálódásai köréből.

2. A mi századunk elején fordulat áll be a nyelvtudomány fejlődésében. Ez a fordulat elsősorban F. de Saussure-nek nevéhez fűződik, ő a nyelvtudomány új irányzatának úttörője, máig legjelentősebb teoretikusa.

Saussure tanításának szíve az a gondolat, hogy egy nyelv, fejlődésének bármely pontján vizsgáljuk, szigorú szerkezet, rendszer, vagyis olyan egész, amelynek tagjai nincsenek eleve, önmagukban, a rendszer összefüggésén kívül meghatározva, hanem ellenkezőleg abban, az által, egymásra vonatkoztatva nyerne meghatározást.

Ezzel azonban a „leírás” új értelmet, jelentőséget kap: ha a nyelv lényege szerint rendszer, de a valóságban mint egyes részletek összege jelenik meg, akkor leírása, rendszerének feltárása, tudományos feladat.

Saussure azonban még tovább megy. A nyelvi rendszer az ő felfogásában relációk ideális (anyagtalan) hálózata, és mint ilyen, önmagában mozdulatlan. Ha tehát a nyelvet lényege szerint, mint rendszert akarjuk vizsgálni, a változástól elvonatkoztatva kell vizsgálnunk. A nyelv leírása, a változástól elvonatkoztatott, „szinkronikus” vizsgálata eszerint nemesak joggal tart igényt tudomány rangjára; ez a vizsgálat, és nem a nyelvtörténet, a nyelv valódi tudománya.

Más úton hasonló eredményre jut L. Bloomfield (1887—1949), az új nyelvészet amerikai iskolájának, a „leíró nyelvészetnek” (descriptive linguistics) alapítója.

A nyelv természetének felfogásában Bloomfield lényegesen eltér Saussure-től. Számára a nyelv nem ideális rendszer, amely ugyan a beszédaktusokban jelenik meg, de teljességgel különbözik tőlük; az ő meghatározásában a nyelv az egy nyelvi közösségen belül lehetséges beszédaktusok összessége.¹ Bloomfield tehát a nyelvet azonosítja azzal, ami igazában a nyelv közvetlen valósága.

A nyelv leírása ennek a valóságnak sajátos reprodukciója, olyan eljárás, amely igyekszik a beszédaktusok számlálatlan sokaságának nyelvi tartalmát a lehető legegyszerűbben, a legegyszerűbb tételek rendszerében visszaadni.

A történeti nyelvészet a hagyományos leíró nyelvtant tárgyánál fogva nem tekintette tudománynak, de a maga nemében elfogadta. Bloomfield szemében a nyelv leírása, mint a nyelvi valóság egzakt és kimerítő reprodukciója, fogalma szerint tudomány; a nyelvtani hagyomány fogyatékoságát

¹ „The totality of utterances that can be made in a speech-community is the language of that speech-community.” (Language 2/1926, 155.)

ő módszerében látja, azt kell megújítani, a nyelv leírását szilárd elvek alapján, következetesen mint tudományt felépíteni.

Mint tudomány, a nyelv leírása szerves része a nyelvészetnek, ugyanolyan jogon, mint a nyelvi változások kutatása. A kettő összefügg annyiban, hogy a történeti vizsgálat a leírás adataira támaszkodik; a leírás ellenben — ez Bloomfield tanításának lényegéhez tartozik — nem tartalmazhat egyebet, mint ami a beszédaktusok elemzéséből közvetlenül adódik. A történeti vizsgálat tehát csak felhasználja, nem elmélyíti azt, amit a leírás nyújt.

Részletesebb ismertetés még élesebben kitüntetné a két tudós nézeteinek különbségét; de, amint látjuk, a történeti nyelvészettel szemben megegyeznek: Bloomfield is azt vallja, hogy a nyelv önmagában nem történeti, s ezért ahhoz, hogy tudományosan megismerjük, el lehet, sőt el kell tekintenünk történetétől.

Ez a nézet, amely szerint a nyelv szakadatlan változása idegen a lényegétől, nyilván helytelen; fenntartja a fejlődés és állapot merev ellentétét, ami a történeti nyelvészet felfogását is jellemezte, csak az előjeleket cseréli meg, a nyelv igazságát a történeti nyelvészettel szemben az állapotba helyezi. Hiba lenne azonban, elvakultság, az új tanításokat egyedül erről megítélni. Korszakos jelentőségüket csak úgy érthetjük meg, ha tekintetbe vesszük azt a termékeny igazságot, amelyet tévedéseiken túl képviseltek. Ezt az igazságot abban foglalhatjuk össze, hogy a nyelv struktúrájának és működésének hagyományos felfogása, amelyet a történeti nyelvészet átvett és csak bizonyos irányban mélyített el, súlyosan fogyatékos, és hogy a fogyatékoság elhárítására olyan kutatások szükségesek, amelyek kívül esnek a történeti nyelvészet körén, nem történetiek, legalábbis nem közvetlenül.

3. Egy félszázaddal ezelőtt, 1910 táján, Saussure ezt jósolta, hogy a nyelvtudomány „miután túl nagy helyet adott a történetnek”, vissza fog térni — igaz, új szellemben — a hagyományos nyelvtan statikus szemléletéhez.² Saussure tévedett az elvi kérdésben, amikor azt tartotta, hogy a nyelv természetének a statikus szemlélet felel meg; de helyesen, éles szemmel mérte fel a nyelvtudomány aktuális tendenciáit, fejlődésének fő irányát a közel jövőben. A következő, az ő halálát követő évtizedekben valóban olyan kutatások kerülnek előtérbe, bontakoznak ki egyre gazdagabban, amelyek a nyelvet új utakon, mint egyidejű összefüggések egészét igyekeznek feltárni.

Ezek között sajátos arculatot mutatnak azok, amelyeket a „strukturálisizmus” néven szoktak összefoglalni. A „strukturálisizmus” különféle irányai között számottevő az eltérés, az összefoglaló név mégsem alaptalan.³ A „strukturálisisták” általában megegyeznek abban, hogy a nyelv lényege struk-

² „Après avoir accordé une trop grande place à l'histoire, la linguistique retournera au point de vue statique de la grammaire traditionnelle, mais dans un esprit nouveau et avec d'autres procédés.” (Cours . . . 1949, 119.)

³ Vö. A. MARTINET, Structural linguistics (Anthropology Today. 1953. 574—586); id., Economie des changements phonétiques. 1956. 63 k.

túrájában foglaltatik, és hogy ezt a struktúrát formális rendszernek kell felfognunk, amely ha fejlődésből is jött létre, tartalma szerint nem az, önmagában tiszta szinkrónia,

Ma már vitathatatlan, hogy a strukturalizmus lényegesen hozzájárult a nyelvtudomány fejlődéséhez. Megújította a nyelvtani szerkezet vizsgálatát; lehetővé tette a nyelv működésének az eddiginél sokkalta mélyrehatóbb és pontosabb megismerését; végül előkészítette a nyelvtudomány részéről matematikai és matematikai szellemű módszerek felhasználását a nyelv tanulmányozásához, a nyelvtudomány alkalmazását technikai feladatok megoldásában, nyelvtudomány és gyakorlat eddig nem sejtett kapcsolatát.

A nyelvtudomány új irányának egyik legfontosabb eredménye a nyelvtan megújítása; erről szeretnék kissé részletesebben szólni.

4. Főművének első részében Bloomfield amolyan „általános nyelvtant” ad, a nyelv szerkezetének leírását általában. Ha ezt a leírást olvassuk, szembeötlik egy következetes sajátosság: Bloomfield igyekszik a nyelvtan kategóriáit formálisan, vagyis a jelentéstől elvonatkoztatva, szerkezeti (strukturális) sajátosságai alapján meghatározni. Ez az eljárás közvetlenül abból adódik, hogy Bloomfield a nyelvet a kifejezésre redukálja; de nem önkényes, mélyen gyökerezik a nyelv természetében.

Ismeretes, hogy a nyelvtudomány történetének folyamán mennyi erőfeszítést emésztett meg a mondat meghatározása; a grammatikusok az ókortól fogva százszor is megkísérelték, utólag mindig kiderült, hogy a megoldás valamilyen tekintetben fogyatékos. „Ez a probléma, írta néhány évtizeddel ezelőtt P. Kretschmer, majdnem annyi vitát szült, mint a kör négyszögesítése”⁴; a megállapítás egyébként nem tartotta vissza attól, hogy ő maga is szaporítsa a meghatározások számát.⁵

Ha tekintetbe vesszük, hogy a mondat fogalma határozott, amennyiben adott esetben gyakorlatban még az iskolás gyerek is eldönti, mondattal áll-e szemben, menthetetlenül arra a gondolatra jutunk, hogy a szokásos módszerben, a megközelítés, a „hozzáállás” szokásos módjában rejlik valami alapvető tévedés.

Századunk egyik legkiválóbb nyelvtudósa, a francia A. Meillet, valóban más utat választott a megoldáshoz.

Meillet komparatista volt, az indogermán nyelvek összehasonlításának mestere; legismertebb műve, amely rövidesen klasszikusnak bizonyult és

⁴ „Ein Problem fast so viel umstritten wie einst die Quadratur des Kreises.” (Einleitung in die Altertumswissenschaft. Herausgegeben von A. Gercke und E. Norden. i. Bd. 1910. 224.)

⁵ „Der Satz ist eine sprachliche Äusserung, der ein Affekt oder Willensvorgang unmittelbar zugrunde liegt.” (Uo. 226.) Egy későbbi kiadásban KRETSCHMER módosította ezt a meghatározást, pszichologista jellegén nem változtatott, de a mondat lényegét már nem eredetében, hanem hatásában látja: „Der Satz ist eine sprachliche Äusserung, durch die ein Affekt oder Willensvorgang ausgelöst wird.” (i. m., 3. Aufl. 1927. i. Bd. 6. S. 60).

egy félszázad alatt nyolc kiadást ért meg, bevezetés ebbe a tudományba („Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes.”⁶). A munka egyik fejezete szintaktikai kérdésekkel foglalkozik; a fejezet elején a szerző, láthatóan elégületlenül az addigi kísérletekkel, új meghatározását adja a mondatnak. E szerint a mondat olyan artikulációk együttese, amelyek nyelvtani viszonyok által vannak egybekötve és ugyanakkor nyelvtanilag függetlenek más együttestől; röviden: a beszéd nyelvtanilag autonóm szakasza.⁷

Elsőre szembeötlik, hogy ez a meghatározás, ha lényegét tekintjük, szabatos és pontos: nem tartalmaz olyan fogalmat, amely a nyelvtudományon belül határozatlan lenne; másrészt minden mondatra talál és csak arra, ami mondat.

De ebben még nem merül ki a jelentősége; közvetlen tartalmán túl figyelmet érdemel egy sajátossága, amelyet maga Meillet is kiemel, igaz, kevés és csendes szóval.⁸

A hagyományos meghatározások, Dionysios Thraxtól John Riesig és azon túl, a mondat jellemző sajátosságát tartalmában keresték, abban, amit kifejez. Meillet tudatosan szakít ezzel a hagyománnyal; ő a mondatot „a nyelvtudomány szempontjából” akarja meghatározni, „tekintet nélkül logikai és lélektani megfontolásokra”, meghatározása elvonatkoztat a tartalomtól, formális.

A mondat pontos meghatározása tehát formális meghatározás. De a mondat esete nem kivételes, hasonlóan áll a dolog a nyelvtan más sarkalatos kategóriáival. Nem nehéz kimutatni, hogy a grammatikusok gyakorlatban szón, szófajon, eseten stb. formális tulajdonságokkal jellemzett valóságokat értenek; ha ezeket utólag a tartalom alapján igyekeznek meghatározni, félreértik saját, helyes gyakorlatukat.

5. Ez a félreértés nem új keletű. „Tudnivaló” írja egy ókori grammatikus „hogy az öt eset a jelentésnek, nem a kifejezésnek esetei” és bizonyosságul arra hivatkozik, hogy különben az *Ἀτρείδης* szónak, minthogy genitívusza különféle végződésekkel használatos, több esete lenne ötnél.⁹

A grammatikusnak kétségkívül igaza van abban, hogy a görög főnevek alakjait nem a végződés azonosságára szerint osztjuk el esetekre. Nem áll

⁶ Az első kiadás 1903-ban jelent meg.

⁷ „un ensemble d'articulations liées entre elles par des rapports grammaticaux et qui, ne dépendant grammaticalement d'aucun autre ensemble, se suffisent à elles-mêmes.” (Introduction⁸ 355.)

⁸ A meghatározás bevezetése: „Au point de vue linguistique, et abstraction faite de toute considération de logique ou de psychologie, la phrase peut être définie . . .” MEILLET szerint tehát a mondat hagyományos, tartalmi meghatározásaiban logikai vagy lélektani megfontolások érvényesülnek; ha a mondatot a nyelvészet szempontjából kívánjuk meghatározni, formális meghatározását kell adnunk.

⁹ Ἰστέον δὲ ὡς τῶν σημανομένων, οὐ τῶν φωνῶν εἶσιν αἱ πέντε πτώσεις, ἐπειδὴ τοῦ Ἀτρείδης πλείους τῶν πέντε ἔσονται πτώσεις, Ἀτρείδου γὰρ καὶ Ἀτρείδω καὶ Ἀτρείδω καὶ Ἀτρείδα. (idézi H. STEINTHAL, Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern. 2. Aufl. 2. Teil. 1891. 360).

azonban az sem, hogy az esetek megkülönböztetése a jelentés különbségéhez igazodik. Egy-egy eset jelentése nem egységes; a jelentés alapján a görögben nem öt, a latinban nem hat esetet különböztethetnénk meg, hanem ezeknek akár a tízszeresét. Jellemző, hogy már az ókorban felmerül a kérdés, nem lenne-e helyénvaló az esetek számát görögben és latinban eggyel növelni, tekintettel arra, hogy ha az ablativust (ill., a görögben, a dativust) az eszközhatározó kifejezésére használjuk, nem természetének, nem voltaképpeni jelentésének megfelelően alkalmazzuk.¹⁰

De ha így áll a dolog, milyen alapon állítjuk, hogy olyan eltérő alakok, mint pl. lat. *terrae, domini, regis, domus*, ugyanazon esetben állnak? Ha alaposabban utána járunk a válasznak, kitűnik, hogy ezek az alakok megegyeznek bizonyos tulajdonságokban, amelyek nem a külső alak, de nem is a jelentés tulajdonságai.

A szavakat a beszédben meghatározott formák szerint illesztjük össze magasabb egységekké, szerkezetekké. Ezeket a formákat képleteknek tekinthetjük, amelyek úgy alakulnak át konkrét szerkezetekké, hogy a változóknak megfelelő értékeket tulajdonítunk, alkalmas szavakkal helyettesítjük őket.

Az idézett alakok, noha más-más végződésekkel vannak ellátva, egy osztályba tartoznak, ugyanazon esetben állnak, amennyiben különféle szerkezetformákban ugyanazon változó helyét foglalhatják el; más szóval: amennyiben egyik helyettesítheti a másikat, anélkül, hogy ez érintené a szerkezet nyelvtani érvényét és jellegét.

De más oldalról is megmutatkozik a külsőleg teljességgel eltérő alakok sajátos grammatikai egyenmősége.

A latinban, mint bármely nyelvben, a szerkesztés formái nincsenek egyenként elszigetelve, sokféle kapcsolat fűzi őket egybe. Hogy csak a legfontosabbat említsem: egy sor esetben lehetséges az átmenet egyik formából a másikba. Tekintsük csak ezt a latin mondatot: *Filii patrem in iudicium vocaverunt*. Elvben minden erre a mintára alkotott cselekvő mondatral szembeállíthatunk egy másik, szenvedő mondatot, amely leírható az első mondat átalakításaként, így jelenik meg a valóságban (vö. *Pater a filiis in iudicium vocatus est*). Hasonló összefüggést találunk bizonyos tárgyi és jelzői szerkezetek között, vö. *amat cognitionem* és *cognitionis amor*. Ezek az összefüggések az eseteket is egymásra vonatkoztatják, meghatározott viszonyokat hoznak létre közöttük; ilyen viszony például az, hogy, amint láttuk, az átalakítások egy fajtájában, a cselekvő mondat szenvedőre változtatásában, eredeti accusativusnak nominativus felel meg. Az esetek így

¹⁰ „Scrutabitur (írja Quintilianus I. 4, 26) ille praeceptor acer atque subtilis origines nominum . . . Quærat etiam, sitne apud Graecos vis quaedam sexti casus et apud nos quoque septimi. Nam cum dico 'hasta percussi', non utor ablativi natura, nec si idem Graecæ dicam dativi.” (Vö. J. WACKERNAGEL, Vorlesungen über Syntax. Erste Reihe. 2. Aufl. 1926. 20.)

relációk hálózatában helyezkednek el; ezért is mondhatjuk, hogy a főnév esetei rendszert alkotnak, beszélhetünk joggal az esetek rendszeréről.

Mármost az idézett szóalakok nemcsak szintaktikailag egyértékűek: megegyeznek abban is, hogy az esetek rendszerében ugyanazt a helyet foglalják el.

Látjuk tehát, hogy az esetek elkülönítése a szóalakok formális tulajdonságain alapul; strukturálisnak is nevezhetjük ezeket a tulajdonságokat, amennyiben a szóalakok mint struktúrák tagjai mutatják, tüntetik fel őket. Így érthető, hogy nyelvi elemzésről szólva „formális” és „strukturális” mint egyértékű szavak használatosak, olyan elemzés jelölésére, amely elvonatkoztat a tartalomtól.

6. Mint az ókori grammatikus, mi is hajlunk arra, hogy nyelvtani felismeréseink alapját a jelentésben keressük. De ha alaposan megvizsgáljuk, hogy a valóságban, a gyakorlatban milyen kritériumok alapján határoljuk el a nyelvtan valamelyik szilárd kategóriáját, szabály szerint formális meghatározásokra jutunk; kitűnik, Chomsky egy találó kifejezésével,¹¹ hogy amit a jelentés intuíciónak képzelünk (intuition about meaning), valójában a forma intuíciója (intuition about linguistic form).

A tapasztalat magyarázatát nyilván a grammatika tárgyának a nyelvtani szerkezetnek természetében kell keresnünk.

A nyelv a beszédben, jelekből összetett közlemények sorozatában van adva. A grammatikus igyekszik megállapítani, hogyan vannak ezek fölépítve, egyszerű és komplex jelek milyen szabályok szerint, milyen formákban illeszkednek magasabb alakulatokká; közvetlenül tehát a kifejezés formáival foglalkozik. Ha ezeket a jelentés felől kívánjuk meghatározni, gyakorlatilag feltételezzük, hogy a kifejezésnek nincsenek saját formái, hogy formáit egyenesen a tartalom szabja meg. A grammatika egész tapasztalata ellenkezik ezzel a feltevessel; nyelvtani kategóriát — erről minden grammatikus sokszorosán meggyőződik — lehetetlen meghatározni, valóban, pontosan meghatározni azzal, hogy elszámoljuk a megfelelő, vele kapcsolatos tartalmakat. Ha viszont a jelkapcsolatok szerkesztése sajátos formáknak van alávetve, a nyelvtan alapján, mélyén egy formális, közvetlenül nem tartalmilag meghatározott struktúra rejlik, amelynek pontos leírása, feltárása is szükségképpen elvonatkoztat a tartalomtól, formális.

A formális elemzés tehát a nyelvtan alapvető módszere.

7. Itt természetszerűen adódik egy ellenvetés: lehetséges-e a nyelvet a tartalomtól, a jelentéstől függetlenül elemezni, és ha ez lehetetlen, nevezhetünk-e formálisnak olyan kategóriákat, amelyeket a jelentés segítségével tártunk fel? Véleményem szerint a második kérdésre igennel felelhetünk, akkor is, ha az elsőre tagadó választ adunk. Nincs bizonyítva — legalábbis

¹¹ NOAM CHOMSKY, Syntactic structures. 1957. 94.

tudomásom szerint nincs meggyőzően bizonyítva —, hogy a nyelv szerkezeti formáinak elemzésében nélkülözhetjük a tartalmi fogódzókat; de ezek nem tartoznak a formák meghatározásához, kívül állnak rajta, a meghatározás nem foglal magában közvetlen utalást tartalomra, „strukturális”.

Ezt szeretném megmutatni egy példán, amelyet Chomsky más vonatkozásban idéz és elemez.¹²

Tekintsük a következő két angol mondatot:

(1) *The picture was painted by a new technique.*

(2) *The picture was painted by a real artist.*

Ha ezeket önmagukban, a szokásos módon, közvetlen összetevőik szerint elemezve szemléljük, ugyanazt a formát mutatják. A beszélő reakciója, „viselkedése” azonban nem felel meg ennek a tényállásnak; ő a két mondatot különféleképpen „konstruálja”, azt, mi látszólag ugyanaz a forma, más-más viszonyok kifejezésének fogja fel. Chomsky kimutatja, hogy valóban, a két mondat egy mélyebb elemzés számára formálisan is különbözik. Különböző a „transzformációs történetük”, más szerkezetekhez való viszonyuk: a prepozíciós kapcsolat az első esetben ugyanúgy áll a megfelelő cselekvő mondatban (*John painted the picture by a new technique*), a másik esetben viszont ez a kapcsolat az aktív megfelelő alanyának átváltozásából ered (vö. *a real artist painted the picture*).

Kétségtelen, hogy Chomsky mindezt nem derítheti ki a tartalomtól függetlenül: attól eltekintve semmi sem utal a két mondat [(1) és (2)] formális különbségére; de látjuk azt is, hogy az ilyen módon, a tartalom segítségével feltárt összefüggések formálisak.

Ez a példa általában tanulságos fényt vet forma és tartalom viszonyára a nyelvben.

Az idézett mondatok közvetlenül azonos formát mutatnak; ezért úgy tűnik fel, hogy ami szerkezeti különbséget érzünk közöttük, a tartalomtól adódik: úgy szerkesztjük a szavakat, hogy azok ésszerű, a valósággal megférő értelmet adjanak. Az igazság, amint látjuk, más.

Ezeket a mondatokat is formájuk alapján értelmezzük; csak hogy ebben az esetben két forma és ennek megfelelően két értelmezés között választhatunk. A választást a tartalom dönti el; ez azonban úgy értendő, hogy a formálisan lehetséges értelmezések közül azt válasszuk, amelyet a valósággal való szembesítés elfogadhatónak mutat, igazol. Nem alkalmazhatnánk a tartalmi kritériumot, ha a mondatot előzetesen, formája alapján nem értelmeznénk.

8. A formális elemzés nem újkeletű felfedezés, olyan régi, mint maga a grammatika s ez nem véletlen: a nyelvtan mint önálló stúdium akkor születik meg, amikor filozófusok és filológusok a beszédben felismerik egy

¹² Co. 89.

formális, közvetlenül nem tartalmilag meghatározott struktúra elemeit. Ilyenek a szófajok, az esetek, az idők, a nemek; tudjuk, hogy ezek a nyelvtani elmélet legrégebbi kategóriái közé tartoznak. De a nyelvtani hagyomány ösztönösen és közvetlenül alkalmazta az elemzésnek ezt a módszerét; tapasztalta ugyan, hogy a nyelvtani kategóriák valóságát nem sikerül szemantikai meghatározásokkal „befogni”, de ebben a tapasztalatban nem ismerte fel egy sajátos, formális struktúra jelentkezését.

Bloomfield történeti érdeme, hogy elsőül kísérelte meg a nyelvtan leírását következetesen a formális elemzésre felépíteni. Aligha túlzás azt mondani, hogy ezzel új alapokra helyezte, újra alapította a nyelvtani elméletet. Érthető, hogy tanítása mély és tartós hatást tett, jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az Egyesült Államokban a nyelv strukturális leírása a nyelvészek érdeklődésének középpontjába került, új diszciplinává („descriptive linguistics”) bontakozott ki, amely nagy fontosságú eredményeket mutathat fel.

9. Ezek közé tartozik a „transzformációs elemzés” módszere.¹³ Úgy gondolom, jelentősége alapján megérdemli, hogy néhány szóval ismertessem a lényegét.

A mondattan hagyományos eljárása gyakorlatilag azon a felfogáson alapul, hogy a konkrét mondat szerkezet egy szerkezetformának meghatározott értékekkel, szavakkal való kitöltéséből áll elő s hogy a szerkezetformákat egyszerű absztrakcióval kivonhatjuk a konkrét szerkezetekből.

Ilyen eljárással szerkezetformák pusztá halmazára jutunk. A grammatikusok a szintaxis előadásában megkísérelték ezt a halmazt rendezni, a formákat összefüggésbe állítani; de ez az összefüggés egészben véve nem a formák saját összefüggése volt, hozzájuk képest többé-kevésbé külsőséges, önkényes, ezért is nem jött létre egyetértés a mondattan felépítése tekintetében.

A transzformációs elemzés kiindulása az a felismerés, hogy a beszéd elemzéséből közvetlenül adódó szerkezetformák nem összefüggéstelenek, nem egyaránt eredetiek, egyszerűen adottak; egy részük — még hozzá tekintélyes részük — belsőleg, az adott rendszeren belül, „strukturálisan” másodlagos, származtatott, levezethető. A grammatikus tehát nem állhat meg a tapasztalatban, valóságos szerkezetekben adott formák elvonásánál, feladata tovább terjed: tisztázni a különböző formák belső összefüggését, megállapítani az alapformákat és a többit ezekhez képest, mint ezeknek (vagy már ezekből levezetett formáknak) átalakítását leírni.

Ehhez az elvonás magasabb fokára van szükség. Elsődleges és származtatott formák összefüggését gyakran úgy tárhatjuk csak fel, hogy „konstruált”

¹³ Vö. Т. М. НИКОЛАЕВА, Что такое трансформационный анализ? (ВЯ 1960, 1, 111—115.

formákat veszünk alapul, olyan formákat, amelyek nincsenek adva a tapasztalatban, konkrét szerkezetekben, de amelyeket a vizsgált formák összefüggése megkövetel, feltételez. Eltávolodunk a tapasztalattól, hogy a valóságot mélyebben, teljesebben foghassuk fel.

Régi megfigyelés, hogy bizonyos szerkezetformák másokra utalnak, mint azok átalakítása jelennek meg. Így pl. H. Paul számára magától értődik, bizonyításra, de még kifejtésre sem szorul, hogy a szenvedő mondat a megfelelő cselekvő „áthelyezése” (Umsetzung) passzívumba;¹⁴ latin nyelvtanok a genitivus subjectivust, ill. objectivust tartalmazó jelzői szerkezeteket régtől fogva a megfelelő igei szerkezetekből vezetik le.¹⁵ De a hagyományos gyakorlat csak ösztönösen és elvétve élt ezzel az eljárással; a transzformációs elemzés egzakt formát ad neki és rendszeresen alkalmazza.

Az elemzés új módja több vonatkozásban jelentős haladást mutat a bloomfieldi felfogással szemben. Kiemelném az ellentétet a leírás egy sarkalatos kérdésében.

Bloomfield a nyelvtani szerkezeteket elvileg statikusan fogja fel, gyakorlatát az a nézet hatja át, hogy egy szerkezet meg van határozva, ha meghatároztuk összetevőit és ezek kapcsolatának formáját, ahogy ő mondja: „elrendezésüket” (arrangement).¹⁶ A transzformációs elemzés, ezzel szemben kimutatja, hogy levezetett szerkezeteket nem ítélnünk meg, nem kezelhetünk helyesen; ha eltekintünk „transzformációs történetüktől”, hogy tehát az a f o l y a m a t, amely létrehozta őket, integráns része meghatározásuknak.

10. Láttuk, hogy a grammatikus a beszéd szerkezetét vizsgálva egy formális, közvetlenül nem tartalmilag meghatározott struktúrára bukkan. A valóságban azonban ez a struktúra mint tartalmas mondatok váza van adva.

Felmerül így a kérdés: ezek a tartalmi vonatkozások — a formális struktúra szerepe a tartalom megszervezésében és kifejezésében — beletartoznak-e még a nyelvtani elmélet körébe? Nem helyesebb-e ezt az elméletet a formális struktúra tiszta, tartalomtól elvonatkoztatott leírására korlátoznunk?

¹⁴ „Eine Möglichkeit zur Veränderung des Subjektsverhältnisses wird durch die Umsetzung ins Passivum geboten, wobei ja das neben dem Aktivum stehende Objekt zum Subjekt gemacht wird.” (Deutsche Grammatik. Band III. § 32.) Egy másik nyelvtan így ír aktívum és passzívum viszonyáról: „Das Passiv ist also die Umkehrform der Norm: Das Objekt . . . wird Subjekt ; das Subjekt . . . wird Objekt.” (Kleine Grammatik der deutschen Sprache. Bearbeitet von W. Jung. 1953. § 529.)

¹⁵ Vö. pl. „Das attributive Genitivverhältnis entwickelt sich sowohl aus dem Subjecte als aus dem Objecte, und zwar zunächst aus einem transitiven Objecte, eines Verbum finitum. Wird nämlich das Verbum finitum in ein Substantiv . . . verwandelt (a kiemelés tőlem), so wird sowohl das zum Subjecte, als das zum Objecte dienende Nomen als nähere Bestimmung nur im Genitiv hinzugefügt. So entspricht dem Satze: *pater amat* das Satzverhältnis *amor patris* ; auf gleiche Weise aber auch dem Satze: *(pater) amat filium* das Satzverhältnis *amor filii*.” (G. T. A. KRÜGER, Grammatik der lat. Sprache. 1842. 442—3. 1.)

¹⁶ Vö. CH. F. HOCKETT: Word 10/1954, 212—3.

Az utóbbi nézetet vallja, egyebek között, N. Chomsky.

A szintaktikai szerkezeteknek szentelt művében első dolga leszögezni a nyelvtan autonómiáját.¹⁷ Ez a kifejezés az ő használatában mindenkélt az azt jelenti, hogy azok a formák, amelyek valamilyen szókapcsolatnak nyelvi érvényt adnak, nem foglalnak magukban egyenes utalást tartalomra; azt jelenti továbbá, hogy ezek a formák teszik a nyelvtani elmélet egyedüli tárgyát, a nyelvtani elmélet ezeknek a formáknak elmélete, tartalmi vonatkozások kívül esnek a határain. Chomsky nem vitatja, hogy a nyelv „formális apparátusának” megvan a szemantikai funkciója, ez azonban már más elméletre, a szemantikára tartozik, amely a nyelvi forma, általában a nyelv alkalmazását vizsgálja.¹⁸

A nyelv autonómiáját az első értelemben, a nyelvtani struktúra formális jellegét, véleményem szerint, nem lehet kétségbe vonni; kérdéses ellenben, hogy a szintaxis és szemantika éles elválasztása, ami általánosan elfogadott a logikában,¹⁹ helyén van-e, keresztülvihető-e a nyelvben.

Képzeljünk el olyan nyelvtant, amely teljességgel eltekint a tartalomtól. Lényegileg formulákból fog állni, amelyek (eltekintve egy morfológiai résztől) egyrészt az alapformákat, másrészt ezek átalakításának szabályait fejezik ki. Ezek a szabályok egy bizonyos összefüggést teremtenek a beszéd elemzéséből közvetlenül adódó szerkezetformák között, de ez az összefüggés, bármilyen fontos, nem elegendő.

A nyelvtan transzformációs szabályai mélységesen különböznek attól, amit a logikában így neveznek;²⁰ azt határozzák meg csupán egyenként, hogy egy sajátos szerkezetforma hogyan alakítható át egy másik, ugyanolyan sajátossá.²¹ Ezek tehát egyes, tapasztalati összefüggéseket szegeznek le; másrészt nincs formális alapjuk s ezért a tartalomtól elvonatkoztatva, önkényesek.²²

¹⁷ Az erre vonatkozó fejtegetések konklúziója: „I think that we are forced to conclude that grammar is autonomous and independent of meaning.” (I. m., 17. l.)

¹⁸ „The fact that correspondences between formal and semantic features exist ... cannot be ignored. These correspondences should be studied in some more general theory of language that will include a theory of linguistic form (= szintakszis) and a theory of the use of language (= szemantika) as subparts. (I. m., 102. l.)

¹⁹ Vö. K. SCHRÖTER: Deutsche Zeitschrift für Philosophie 2/1954, 173 kk.

²⁰ Vö. pl. A. H. BASSON and D. J. O'CONNOR, Introduction to Symbolic Logic.³ 1959. 69–70.

²¹ Egy ilyen szabály például kimondja, természetesen általános formában, hogy ha ez a mondat: *a real artist painted the picture* nyelvtanilag érvényes, akkor érvényes mondat ez is: *the picture was painted by a real artist*. (CHOMSKY fogalmazásában: „If S_1 is a grammatical sentence of the form $NP_1 - Aux - V - NP_2$, then the corresponding string of the form $NP_2 - Aux - be - en - V - by - NP_1$ is also a grammatical sentence.” i. m., 43.)

²² CHOMSKY természetesen adott esetben nem önkényesen állítja, hogy *A* szerkezet legegyszerűbb leírása az, amely ezt a szerkezetet mint *B* szerkezet átalakítását határozza meg. De már azt, hogy miért éppen ez a két szerkezet áll ilyen viszonyban, formájukból nem é r t h e t j ü k m e g, ennek alapját csak tartalmukban találhatjuk.

A formális elemzés tehát annak a struktúrának, amelyet kimutat, nem tárhatja fel sem teljes összefüggését, sem alapját. Hogy ezt az elégtelenségét elhárítsuk, át kell lépünk korlátait, a nyelvtani apparátust mint forma és tartalom egységét kell tekintenünk.

De az egység felismeréséhez összetevőinek külön vizsgálatán keresztül visz az út, s ezek a vizsgálatok szükségképpen tárgyak természetének megfelelő eljárásokat fognak alkalmazni. Tegyük hozzá, hogy a nyelvtan formális struktúrája alapvető, amennyiben a reá való vonatkozás integráns része a jelentésnek.

11. A nyelvtudomány új irányzata csak erős ellenállással szemben, küzdve tudott magának tért hódítani.

A magyarázatot mindenekelőtt abban találjuk, hogy a strukturalizmus nyíltan szembehelyezkedett a hagyományos, történeti nyelvészettel, mint annak ellenlábasa, ellentéte lépett fel.

Ez azonban nem a teljes magyarázat. A strukturalizmus ellenállásba ütközött azoknál is, akik a marxizmus alapján szükségesnek tartották, sürgették a hagyományos történeti nyelvészet mélyreható átalakulását. Hogy ezt megértsük, tekintetbe kell vennünk, hogy a strukturalizmus kétség kívül nagy jelentőségű haladás, de nem egyszerű, egyértelmű haladás. Elméleti az idealizmus alapján nyugszanak, annak szelleme hatja át őket s az elmélet nemcsak értelmezi a gyakorlatot, vissza is hat rá, tévedéseivel korlátozza harmonikus kibontakozását, eltorzítja.

Bloomfieldot veszem példának. Tévedés lenne azt képzelni, hogy az ő tanítása egyszerűen a nyelv elfogulatlan szemléletéből állt elő. Szilárd nézetei voltak a filozófiában s jelentős mértékben ezek határozták meg nyelvészeti koncepcióját, nyelvről és nyelvtudományról alkotott felfogását.

Az idealizmus egyik, az Egyesült Államokban népszerű irányának, a neopozitivizmusnak (pontosabban: a neopozitivizmus egyik változatának) volt a híve;²³ innét merítette azt a meggyőződését, hogy lét és tudat minőségi különbsége látszólagos csupán, illúzió,²⁴ hogy a valódi tudomány „fizikalista”,

²³ BLOOMFIELD munkatársa volt annak az „Enciklopédiának” (valójában értekezés sorozatnak), amely igyekezett a tudomány alapjait ennek a filozófiának megfelelően felrajzolni, vagy inkább, ezt a filozófiát a tudomány alapjainak vázlatán keresztül kifejteni („International Encyclopedia of Unified Science”). A három szerkesztő közül kettő (O. NEURATH és R. CARNAP) a mach-i hagyományokat folytató „bécsi körnek” volt tagja; az Enciklopédia munkatársai közt szerepel JOHN DEWEY, az amerikai pragmatizmus egyik atyamestere. (A „bécsi kör” I. K. SCHRÖTER fejtegetéseit: Deutsche Zeitschrift für Philosophie 2/1954, 246—258). BLOOMFIELD „Linguistic Aspects of Science” c. értekezésével vett részt az Enciklopédiában.

²⁴ Vö. „In the common sense of many peoples . . . language is largely ignored, and its effects are explained as owing to non-physical factors, the action of a „mind”, „will” or the like. These terms, as well as the many others connected with them, yield service in daily life, in art, and in religion; that they have no place in science is the contention of many scientists . . . It is the belief of the present writer that the scientific description of the universe, whatever this description may be worth, requires none of the mentalistic terms . . .” (BLOOMFIELD: Encyclopedia . . . Vol. 1, 230 k.). — BLOOMFIELD,

nem használ egyéb kifejezést, mint ami levezethető fizikai folyamatok köz-keletű megjelöléséből.²⁵

Filozófiai meggyőződése alapján Bloomfield a nyelv „fizikalista” leírására törekszik, vagyis olyan leírására, amely eltekint a tudattól. A nyelvi kifejezést ezért valójában nem mint „kifejezést”, tartalom, tudati tartalom kifejezését fogja fel, hanem a beszédet — és számára a nyelv beszédaktusok összessége — az inger és válasz lélektani sémája alapján értelmezi.

Így válik érthetővé a jelentés bloomfieldi felfogása.²⁶ Nem tagadja ő a jelentés létét, sőt azt tanítja, hogy nincs helyes elemzés a jelentésre való tekintet nélkül.²⁷ De a jelentést „fizikalista” módon határozza meg — „a szó jelentése az a helyzet, amelyben a beszélő kiejti, és az a válasz, amelyet a szó a hallgatóban felidéz”²⁸ —, kizárja tehát a nyelvből, a nyelvet a kifejezésre redukálja.

A marxista (vagy legalábbis marxista igényű) nyelvészek a strukturalizmus bonyolult jelenségével szemben nem egykönnyen találták meg a helyes álláspontot. Sokáig inkább idealista vonásait látták; csak lassan, késve érvényesült, tört magának utat a felismerés, hogy ezek az irányzatok minden botláson, eltévelyedésen keresztül lényegesen hozzájárultak a nyelvtudomány fejlődéséhez, és hogy az idealista formában elért eredmények kihámozása a torzító, elhomályosító formából, kritikai elsajátításuk, érvényességük határainak megállapítása elengedhetetlen feltétele a marxista nyelvtudomány kibontakozásának.

12. A strukturalizmus helyes értékeléséért vívott küzdelemnek fontos állomása a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának állásfoglalása, az Akadémia Elnökségének 1960. május 6-án kelt határozata „A nyelvvizsgálat strukturális és matematikai módszereinek fejlesztéséről”.²⁹

A technika újabb haladásával kapcsolatban a nyelvtudomány szerepet kap nagy jelentőségű, az automatizációval összefüggő műszaki feladatok megoldásában, létrejön, rohamos fejlődésnek indul az „alkalmazott nyelv-

amikor az emberek beszédtevékenységét a tudatra való tekintet nélkül igyekeznek leírni, az amerikai lélektan fő irányához csatlakozik; 1. erről С. А. РУВИНШТЕЙН, Принципы и пути развития психологии. 1959. 266. кк.

²⁵ „If language is taken into account, then we can distinguish science from other phases of human activity by agreeing . . . that science shall employ . . . only terms such as are derivable by rigid definition from a set of everyday terms concerning physical happenings (*physicalism*).” (BLOOMFIELD, i. h., 231.)

²⁶ Vö. CHARLES C. FRIES, Meaning and Linguistic Analysis: Language 30/1954, 57—68.

²⁷ Vö. „. . . a proper analysis (that is, one which takes account of the meanings)” (BLOOMFIELD, Language. 161).

²⁸ „We have defined the *meaning* of a linguistic form as the situation in which the speaker utters it and the response which it calls forth in the hearer.” (Uo., 139.) „By uttering a linguistic form a speaker prompts hearers to respond to a situation; this situation and the responses to it, are the *linguistic meaning* of the form.” (Uo., 158.)

²⁹ Б. П. ГРИГОРЬЕВ, О развитии структурных и математических методов исследования языка: ВЯ 1960, 4, 153—155. Вö. О работах по структурному анализу языка: Изв. Акад. Наук СССР. Отд. Лит. и Яз. 19/1960, 74—77.

tudomány”; az együttműködés viszont ösztönzést és segítséget, igazolást és megnőtt jelentőséget ad a nyelvi szerkezet egzakt vizsgálatának, a vizsgálat strukturális és matematikai módszereinek.

Szovjet kutatók az utóbbi években nagy sikereket értek el az alkalmazott nyelvtudomány területén is. De a tudományos kutatás korábban kialakult keretei nem számoltak az új diszciplína hirtelen kibontakozásával, nem biztosították ehhez a kellő feltételeket. Az új módszerekkel kapcsolatos elméleti kutatások így korlátokba ütköztek, ami viszont hátráltatta fontos gyakorlati feladatok megoldását.

A határozat fő célja ezt a hátrányos helyzetet megváltoztatni, megteremteni a strukturális és matematikai módszerek erőteljes fejlődésének szervezeti feltételeit.

A határozat kiemeli az új kutató módszerek hatalmas gyakorlati, népgazdasági fontosságát, megállapítja, hogy az elméleti kutatások ezen a téren a legújabb időkig nem részesültek kellő figyelemben és gyakorlati, szervezeti intézkedéseket tesz a helyzet javítására. Ezeket, úgy gondolom, nem szükséges elsorolnom; csupán arra hívnám fel a figyelmet, hogy a határozat, egyes intézkedéseivel, nyomatékosan hangsúlyozza a strukturális tipológia jelentőségét is.

Az Elnökség határozata közvetlenül gyakorlati célt tart szem előtt, a tudományos kutatás szervezetén kíván javítani. De egyben iránymutató állásfoglalás is a strukturalizmus értékelésében, ami éveken át heves vita tárgya volt a Szovjetunióban.

Az állásfoglalás alapja strukturális módszer és strukturalista elmélet éles elválasztása. Nem mintha a határozat elvitatná a módszer elméleti jelentőségét; ellenkezőleg, leszögezi, hogy az egzakt módszerek értéke nem csupán gyakorlati, alkalmazásuk nagy jelentőségű a nyelvtudományi elmélet számára is. De félreérthetetlenül elutasítja azt a véleményt, amely meghonosítaná, a szovjet nyelvészet alapjává tenné a nyelvtudomány strukturalista koncepcióját.

Egyes tudósok a határozatot megelőző viták során azt hangoztatták, hogy a szovjet nyelvtudománynak gyökeresen meg kell változtatnia módszerét, hogy a „hagyományos nyelvtudomány”, amely a nyelvet mint társadalmi és történeti jelenséget vizsgálta, elavult, és hogy a nyelv egyedüli tudományos vizsgálata a nyelv szerkezetének strukturális elemzése.

A határozat ezzel szemben kimondja, hogy a különféle nyelvtudományi problémák, a nyelvtudományi kutatás különféle tárgyai a leírás és az elemzés különböző módszerét tételezik fel; hogy a strukturális módszerek alkalmazása semmiképp sem helyettesítheti a nyelvvizsgálatnak a marxista nyelvtudományban használatos egyéb módszereit, egyáltalán nem csökkenti a történeti és összehasonlító történeti kutatások jelentőségét, amelyek a nyelvet mint a nép sokszázados alkotó tevékenységének eredményét szemlélik.

13. A szovjet akadémiai határozat értékes útmutatás és komoly figyelemztetés számunkra is.

A nyelvtudomány új irányzatának megjelenése, első kibontakozása a két világháború közti időszakra esik.

Nyelvtudósaink, akik ebben az időszokban működtek, tudomásul vették az új irányzat feltűnését, egyes eredményeit, amelyek a régi keretbe is beilleszkedtek, elsajátították, értékesítették; de az új irányzat nem honosult meg nálunk, egyetlen következetes, harcias képviselője, Laziczius Gyula, elszigetelődött, mélyebb hatás nélkül maradt.

Önmagában nem volt hiba, hogy nyelvtudományunk kitartott a hagyományos úton. Az új irányzat rávilágított ugyan a múlt század hisztorizmusának egyes lényegbevágó fogyatékoságaira, de nem „cáfolta meg”, és nem tette feleslegessé. Csakhogy ami eddig a teljes nyelvtudomány volt, az új irányzat kibontakozásával a nyelvtudomány egyik részévé, körülhatárolt tartományává szorult össze, és a fejlődés, az elméleti és módszertani fejlődés, a másik területen lendült fel. Nyelvtudományunk így egyoldalúvá vált, egyes területeken elért haladása ellenére elmaradt a nyelvtudomány nemzetközi fejlődésétől. Ez a helyzet érdemben a felszabadulás után sem módosult; a változás első határozottabb jelei csak újabban kezdenek feltűnedezni.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának határozata bennünket is nyomtatékosan figyelmeztet, hogy nem halaszthatjuk tovább mulasztásaink pótlását. Meg kell honosítanunk a kutatás új módszereit; erőnkhez és a gyakorlat igényéhez képest elő kell segítenünk az alkalmazott nyelvtudomány hazai kifejlődését; ezen túl el kell érniünk, hogy nyelvészeink általában ismerjék, méltányolják és felhasználják a nyelv szerkezetére és működésére vonatkozó új irányú kutatások eredményeit.

14. Egyesek attól tartanak, hogy az új módszerek meghonosítása a nyelvtörténeti kutatások elsorvasztására fog vezetni. Ez az aggodalom alaptalan. Marxista nyelvtudomány nem képzelhető el olyan kutatások nélkül, amelyeknek tárgya a nyelv mint társadalmi, a társadalommal fejlődő, történeti jelenség; a szovjet határozat is, amint láttuk, hangsúlyozza, hogy a kutatás új módszerei nem merítik ki a nyelvtudományt, nem vonhatnak le a történeti nyelvészet jelentőségéből.

Kétségtelen azonban, hogy a nyelvtörténeti kutatás munkája bonyolultabbá vált. A századforduló táján ez a kutatás a nyelvnek még olyan leírására támaszkodott, amely elveiben, módszereiben rég megállapodott, megmerevedett; most egy rohamosan fejlődő, táguló, egyre sokrétűbb leíró nyelvtudománnyal kell lépést tartania, hogy annak eredményeit értékesíthesse.

15. Céltalan dolog lenne vitatkozni a kétféle nyelvtudomány, leíró és történeti, egymáshoz mért jelentőségéről, „rangjáról”, nem térhetünk ki

azonban a kettő viszonyának kérdése elől. A kérdés részletes elemzése természetesen nem ide tartozik; egy rövid megjegyzés talán helyénvaló.

A nyelvtudomány történetében ezek mint merev ellentétek jelennek meg: a XIX. század történeti nyelvésze a nyelvtudomány teljességének tartotta magát, a strukturalizmus hívei viszont általában azt vallják, hogy a nyelv, ha egy konkrét megjelenését tekintjük, nem tartalmaz történeti dimenziót, lényege szerint nem történeti.

A merev ellentét abban a közös feltevésben gyökerezik, hogy fejlődés és állapot feltétlenül kizárják egymást. Ez a feltevés azonban — amint a dialektikus materializmus klasszikusai kimutatták — nem állja meg a helyét.

Marx „Tőkéje” nem történeti munka a szó közkeletű értelmében, a polgári társadalom ökonomiai struktúráját elemzi, ennyiben, a saussure-i kifejezéssel, „szinkroniát”. De a marxi elemzésben a struktúra mint mozgás jelenik meg, mint szükségszerű, dialektikus haladás a legegyszerűbb viszonyoktól az egyre bonyolultabb összefüggések felé, mint fejlődés. Ez a fejlődés, minthogy egy struktúra elemzéséből adódik, közvetlenül logikai, de a logikai fejlődés a történeti sajátos reprodukciója: a kifejtett kapitalizmus viszonyai összefoglalják keletkezésének és fejlődésének egész történetét.³⁰

Mutatkozik-e a nyelvben hasonló korreláció a logikai és a történeti között? Véleményem szerint a transzformációs elemzés tanúsága — egyebektől eltekintve — súlyosan esik latba az igenlő válasz mellett.

Ez az elemzés szigorúan szinkronikus, amennyiben a nyelv struktúráját történelmi előzményektől elvonatkoztatva vizsgálja. De a vizsgálat — amint láttuk — arra az eredményre jut, hogy az egyidejűleg érvényes formák egy részét — logikai, strukturális értelemben, a struktúra összefüggésében — származtatottnak kell tekintenünk, és hogy ezeknek egzakt meghatározása magában foglalja annak a folyamatnak megjelölését, amelyet előzményként feltételeznek.

A szintaktikai struktúra tehát a transzformációs elemzésben egy bizonyos mértékig, rudimentárisan mint fejlődés jelenik meg; és a „logikai” fejlődés mintha ebben az esetben is a történeti vetülete lenne.

Chomsky a strukturális vizsgálat alapján megállapítja, hogy az angol *the raising of the flowers*-féle szerkezetekben a megfelelő igei szerkezetek átalakítását kell látnunk; kétségtelen azonban, hogy ezek a főnévi szerkezetek történetileg is másodlagosak.

Hasonló megfelelést találunk az angol passzív mondat esetében is; ezúttal is kimutatható, hogy a strukturálisan másodlagos forma történetileg is az — és a példák számát még szaporíthatnánk.

³⁰ L. ENGELSnek a „Zur Kritik der polit. Ökonomie”-t ismertető cikkét (K. Marx, Z. K. der p. Ö. Dietz 1951, 217 k.) és a „Tőke” 3. kötetéhez fűzött kiegészítését (Das Kapital. Dritter Band. Dietz 1949. 29 kk.). Vö. továbbá M. РОЗЕНТАЛЬ, Вопросы диа-

Történeti és leíró nyelvészet merev szembeállításának tehát nincs elméleti alapja. Nem mondhatni, hogy a nyelv lényegének csak egyikük felel meg; hogy a nyelv, mint fejlődés, csak a fejlődés történeti lefolyásában fogható meg vagy hogy mint rendszer, csak úgy tárható fel, ha eltekintünk a rendszer történeti kibontakozásától. A nyelvtudomány tényleges kettőssége, a kétféle nyelvtudomány viszonylagos autonómiája a nyelv természetében gyökerezik, ha nem is úgy, ahogy Saussure képzelte.

Befejezésül szeretném hangsúlyozni, milyen hatalmas feladat előtt állunk: évek, sőt — nem túlzás — évtizedek mulasztását kell pótolnunk. Hiba lenne, súlyos tévedés, lekicsinyelni a végzett munkát, az elért eredményeket; de nem szabad magunkat áztatnunk: bizonyos területektől eltekintve súlyosan elmaradtunk, kiestünk a nyelvészet haladásának fő sodrából. Ebben azelőtt sem nyugodhattunk volna meg; ma, amikor egy új társadalom építésének viszonyai között megnőtt a felelősségünk, még kevésbé mint valaha. Megtisztelő kötelességünk, kivenni részünket — minél nagyobb részt — a marxista nyelvtudomány kialakításában; ehhez azonban elengedhetetlen, hogy nyelvészetünk minden vonatkozásban a kor magaslatára emelkedjék, birtokába vegye, kritikailag elsajátítsa mindazt a haladást a nyelv vizsgálatában, amit az utóbbi évek rohamos fejlődése eredményezett. Nincs okunk kishitűsre, megvan az erőnk, hogy változtassunk a jelenlegi helyzeten; ehhez azonban át kell látnunk a változás, a tudatos, szervezett, kitartó erőfeszítés szükségét. Remélem, hogy mai vitánk segítséget fog ehhez adni.

лектики в «Капитале» Маркса. 1955. 343 kк. — Figyelemre méltó tanulmány a „Tőke” módszeréről általában: M. GODELIER, Les structures de la méthode du „Capital” de Karl Marx (Economie et Politique. Mai 1960. 35—52).

KIRÁLY PÉTER

A NYELVTUDOMÁNYI INTÉZET FELADATAI

1. Beszámolómban a Nyelvtudományi Intézet helyzetével és időszerű feladataival fogok foglalkozni. A beszámoló középpontjában tehát az intézet munkája áll, elkerülhetetlennek látszik azonban, hogy ne szélesítsem a kört, tehát hogy az előadás folyamán ne térjek ki néhány szóban nyelvtudományunk egészének problémáira is. A Nyelvtudományi Intézet munkája szorosan kapcsolódik az intézeten kívüli nyelvészek munkájához, azzal lényegében szerves egészet alkot.

2. Az intézet továbbfejlődése szempontjából igen fontosak azok az elvi *határozatok*, melyekkel az MTA elnöksége, illetőleg az I. Osztály vezetősége meghatározta az intézet előtt álló, megoldásra váró legfontosabb feladatokat. Az intézetnek ezek eredményeképp el kell érnie, hogy a nyelvtudománynak ideológiai és szakmai szempontból egyaránt vezető tudományos intézményévé váljék.

E cél valóráváltása érdekében — a határozatok szellemében — az intézetben a következő feladatok várnak megoldásra:

Az intézet munkatársainak jobban meg kell ismerniük és maradéktalanul el kell sajátítaniuk a materialista világnézetet és a dialektikus módszert;

Ki kell jelölni és meg kell vitatni a nyelvtudomány legfontosabb elvi-ideológiai kérdéseit;

Növelni kell a politikai szempontból szilárd és szakmailag kiváló kutatók számát;

Törekedni kell a gyakorlattal való kapcsolat szorosabbá tételére.

E határozatokban rögzített feladatok valóban nagyszerű távlatokat nyitnak a Nyelvtudományi Intézet előtt. Hosszú időre megszabják az intézet fejlődésének tartalmát és irányát. Egyszersmind azonban, be kell vallanunk, e célkitűzés az intézetet nehéz, bonyolult feladat elé állítja. Az intézetnek azonban eltökélt szándéka, hogy megbirkózik az előtte álló nem csekély feladatokkal. S ha az eredmények nem is várhatók — minden vonatkozásban — egyik napról a másikra, ez a feladat nagyságából és a megoldásra váró problémák bonyolultságából adódik.

3. A következőkben tekintsük át röviden, mit tett eddig az intézet a fent megjelölt *feladatok* megoldására, s vessünk egy pillantást a jövőbe, hogy mikor és mit szándékozunk tenni annak érdekében, hogy az intézet valóban szakterületének ideológiai és szakmai szempontból egyaránt vezető tudományos intézményvé váljék.

Mindenki előtt világos, hogy ezt a célt csak akkor tudjuk elérni, ha intézetünk szakmai és politikai-ideológiai vonatkozásban egyaránt megfelelő, kitűnően képzett, kiváló munkatársakra támaszkodhat.

Ha ilyen vonatkozásban röviden jellemezni akarjuk az intézet helyzetét, azt mondhatjuk: az intézet jelenlegi munkatársi gárdája alapján alkalmas arra, hogy — további eredményes fejlődése és határozottabb továbbhaladása esetén — valóra váltsa a fent megjelölt célkitűzéseket. Ugyanakkor azonban tudatában kell lennünk annak is, hogy ezt csak fokozatosan, következetes, céltudatos munkával tudjuk elérni, melynek ugyanakkor rendelkeznie kell határozott perspektívával és elvi tartalommal is.

Az itt megjelölt cél érdekében több feladatot kell megoldanunk.

a) Az egyik az, hogy az intézeti helyek betöltésénél céltudatosabb és következetesebb *káderpolitikát* kell folytatnunk. Itt nem csak arra gondolok, hogy állandó kötelességünk az intézetet politikailag szilárd elvtársakkal erősíteni, hanem arra is, hogy még mindig nem tudtunk eléggé érvényt szerezni annak a követelménynek, hogy káderpolitikánkban a szükségletből induljunk ki és ne alkalmazkodjunk a pillanatnyi kínálathoz. Ez konkrétan azt is jelenti, hogy az intézet előtt álló aktuális feladatok megoldása érdekében már most gondoskodnunk kell megfelelő utánpótlás biztosításáról.

b) További feladatunk, hogy fokozottabb figyelmet szenteljünk az intézet *politikai* helyzetével kapcsolatos problémáknak. Bár e vonatkozásban örvendetes javulásról számolhatunk be, a teendők itt sem becsülendők le. Arra kell mindenekelőtt törekednünk, hogy az intézet munkatársai körében megindult politikai aktivizálódási folyamatot ne engedjük ellanyhulni, hanem azt ébren tartsuk, illetőleg támogassuk, erősítsük.

c) Az *ideológiai* feladatok kapcsán külön is ki akarok térni két kérdésre: a nacionalizmus és az objektivizmus problémájára. Mint ismeretes, nem újkeletű kérdésekről van itt szó, mindkettőnek a gyökerei a múltba nyúlnak vissza. A probléma itt abból adódik, hogy ezek a jelenségek — legalábbis átmenetileg — az intézet munkájában felmerültek, és zavarták a munka folyamatosságát, lassították fejlődésünket, sőt rontották nyelvtudományunk egészének tekintélyét.

Ma már elmondhatjuk, hogy kijavítottuk e hibákat, s minden reményünk megvan arra, hogy jövőben az intézetből kikerülő munkákban hasonló hibák nem fognak előfordulni. Hogy ezt biztosítsuk, gyakorlati intézkedéseket fogantatosítottunk. De döntőbb és lényegesebb tényezőnek tekintjük ezeknél munkatársainknak és az intézet vezetőségének azt az elhatározását, hogy a

jövőben következetesen törekedni fogunk a helyes elvi-politikai szemlélet érvényesítésére. Megjegyzem, hogy a nacionalizmus és az objektivizmus elleni harcot nem pillanatnyi, átmeneti, hanem állandó feladatunknak tekintjük.

d) Nem kiesinyek az intézet előtt álló *szakmai* vonatkozású teendők sem. Bár munkatársaink egyike-másika magas és nemzetközi viszonylatban is elismert szintet képvisel, s intézetünk többi tagjai is elismerésre méltó tudományos erényekkel rendelkeznek, mégis az a veszély fenyeget bennünket, hogy bizonyos értelemben lemaradunk a nemzetközi fejlődéstől.

Hogy pontosabban lássuk, milyen problémákról van itt szó, vallassuk meg az intézet tudományos terveit a tematika szempontjából, vizsgáljuk meg a kutatásban alkalmazott módszereket, és nézzük meg e témák kidolgozásában érvényesülő elvi szempontokat.

Az intézet 1961. évi tudományos *tervét* a múlt évben kidolgozott távlati tudományos terv egyes témái képezik. Az 1961. évi tudományos tervben azok a feladatok kaptak helyet, amelyeket egyrészt a múlt mulasztásaként kellett nyelvtudományunknak napirendre tűznie, másrészt olyanok, amelyeknek megoldását szocialista társadalmunk állította sürgetőleg nyelvtudományunk elé a kulturális forradalom támogatása érdekében (ezek: a nagyszótár, a magyar nyelvjárások atlasza, az új magyar tájszótár, Petőfi-szótár, a magyar leíró hangtan, a magyar szókinés finnugor elemeinek etimológiai szótára, a szláv nyelvjárások kutatása, a szláv nyelvemlékek feltárása, az értelmező szótár, a szinoníma-szótár, a magyar leíró nyelvtan, a nyelvművelés, az írói-nyelvi kutatások, a magyar szólások és közmondások gyűjteménye, a magyar szállóigék lexikona).

Az 1961. évi tudományos tervbe néhány új témát is beiktattunk. Ilyen pl. a szakmai és műszaki nyelvek vizsgálata, amelyet műszaki életünk rohamos fejlődése állított a nyelvtudomány elé; ilyen továbbá az általános nyelvészeti kutatások kibontakozását elősegítendő általános nyelvészeti tanulmánykötet. Távlati tervünkben ezenkívül már a technika, különösképp a kibernetika legújabb haladásával kapcsolatos nyelvészeti problémák is helyet kaptak. Ilyen 1961-től, ill. 1964-től kezdődően a német—magyar, ill. az orosz—magyar gépi fordítás nyelvészeti előkészítése. Elvállaltuk ezenkívül „a nyelvi és logikai szerkezetek viszonyainak vizsgálata, különös tekintettel a fordító- és logikai gépek szerkesztésére” című témát, és a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemmel közösen „a nyelvstatisztikai vizsgálatok és ezek információelméleti feldolgozása” című téma kidolgozását. Megjegyzem, hogy az itt felsorolt témákból, 1961-re, — a gépi fordítás kivételével (melynek elhagyására anyagi és személyi okokból került sor) — valamennyi témát megtartottuk.

Összefoglalóan: 1961. évi intézeti tervünket tematikai vonatkozásban úgy jellemezhetjük, mint amely továbbra is a múlt mulasztásait igyekszik pótolni, ugyanakkor azonban már előretekint, a jövőbe néz.

A kutatásban alkalmazott *módszer* vonatkozásában az intézet munkáját meglehetősen változatosság jellemzi.

Alapvetően a hagyományosnak nevezett *összehasonlító-történeti* módszer mondható jellemzőnek. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a ma használatos összehasonlító-történeti módszer nem azonosítható egészében az újgrammatikusok egykori szűk pozitívizmusával, mivel a mai nyelvtudomány sikeresen igyekszik megszabadulni ez iskola hibáitól: merevségeitől, rosszul értelmezett hisztorizmusától és túlzott lélektani szemléletétől.

De a *leíró* módszer tekintetében is előrehaladás állapítható meg. A szinkronikus vizsgálatok ugyanis ma már szintén nem elégszenek meg a régebbi korra jellemző, többé-kevésbé a jelenségek pusztja leírására szorítókozó eljárással. Ennél mélyebbre hatolnak és vizsgálják pl. a hangok egymáshoz való viszonyulását, összefüggéseit, funkcióját, ezek terheltségét. Így pl. „A mai magyar nyelv rendszere” címet viselő leíró nyelvtanunk is már lényegében ezt a funkcionális és — bizonyos értelemben — rendszerező elvet igyekszik érvényesíteni. S ugyancsak funkcionális, sőt az információ elmélet követelményeit is kielégítő módszeren épül fel készülő magyar leíró hangtanunk.

Ezek mellett azonban — bár kis számban — az újabb, elsősorban a Nyugaton elterjedt módszerek alkalmazására is történnek próbálkozások. Néhány munkatársunk a *statistikai* és a *strukturális* módszer felhasználására tesz figyelemre méltó kísérletet.

A módszerek kérdésében összefoglalóan tehát olyan stádiumban vagyunk, amikor nagyrészt a régebbi keletkezésű, de továbbfejlesztett módszereket használjuk, s amikor — ezzel egy időben — ha sporadikusan is, már újabb módszerek is utat törnek maguknak.

Komoly lemaradás mutatkozik intézetünk munkájában a nyelvtudományi *elmélettel* való foglalkozás terén. A mai elégtelen helyzet, mint ismeretes, a múltnak egyenes következménye. Köztudomású ugyanis, hogy sem a felszabadulás előtt, sem a felszabadulás utáni években nem folyt tervszerű, céltudatos általános nyelvészeti kutatómunka. E téren, a helyzet megváltoztatása érdekében, csak az utóbbi egy-két évben történtek konkrét intézkedések. Intézeti vonatkozásban pl. az, hogy a múlt év elején szilárdabb szervezeti formákat nyert általános nyelvészeti csoportunk.

Általános nyelvészeti munkánk elé két feladatot állítottunk:

A nyelvtudomány elméletével való tervszerű foglalkozást általános nyelvészeti szeminárium keretében, melynek során marxista szempontból áttekintjük a nyelvtudományi elmélet újabb haladását; emellett gondoltunk az elvi fontosságú művek, nyelvtudományi elméletek és irányzatok tervszerű ismertetésére és kritikai elemzésére is.

Halaszthatatlannak tartjuk a konkrét, alkotó általános nyelvészeti munka megindulását. Úgy gondoljuk ugyanis, hogy csak akkor tudunk

igazában előrehaladni, ha nem maradunk meg az elméletnél, hanem ha az elméletnek a konkrét anyagon történő alkalmazására is törekszünk. Ennek kapcsán el kell érniünk, hogy a speciális nyelvészeti kutatásokkal foglalkozó nyelvészeink is meglássák témájuk elvi, általános nyelvészeti vonatkozásait, s hogy az elvi részt marxista módon oldják meg. Fontosnak tartjuk azt is, hogy az általános nyelvészeti munkában minél többen alkotó módon vegyenek részt.

Mint az itt elmondottakból is látható, általános nyelvészeti munkánk most van megindulóban. Leraktuk e munka szervezeti — bár egyelőre még nem szilárd — alapjait, és hozzáfogtunk a konkrét munkához. Bizonyos kezdeti eredményeket már most is felmutathatunk ugyan, mivel azonban itt nagy mulasztásokat kell pótolnunk, meg kell gyorsítanunk e munkát, hogy minél előbb sikereket érhessünk el.

4. Ilyen helyzetben, ilyen elméleti felkészültségnél értek bennünket a *szovjet* nyelvtudomány helyzetével és aktuális feladataival foglalkozó elnökségi határozatok.

Mint ismeretes, a *szovjet* határozatok annak a felismeréséből születtek, hogy az *újabb* nyelvészeti *irányzatok*kal szembeni, ideológiai okokkal indokolt elutasító, merev szembenállás akadályozza a *szovjet* nyelvtudományi elmélet fejlődését, illetőleg hátráltatja bizonyos gyakorlati jellegű, technikai vonatkozású fontos kutatások megindulását. E mulasztások kiigazítására a határozat kimondja, hogy a strukturális, tipológiai és matematikai nyelvészetnek, igen nagy gyakorlati jelentősége miatt is, megfelelő teret kell biztosítani a *szovjet* nyelvtudományi kutatásokban. E cél érdekében — mint ismeretes — az Akadémia elnöksége konkrét intézkedéseket hozott. Ezeket most nem részletezem, a két elnökségi határozatot mindenki ismeri.

Vizsgáljuk most meg hazai — helyesebben intézeti — vonatkozásban az előttünk álló *teendőket*. Megjegyzem, hogy ezeket most csak általánosságban vázolom fel, a feladatok pontos meghatározását, konkretizálását — e vitaülés tanulságai, illetőleg az ott elhangzó javaslatok, határozatok alapján — az intézet vezetősége a Tudományos Tanács segítségével és az I. Osztály vezetőségének jóváhagyása alapján fogja elvégezni.

a) Igen fontos feladat a nyelvtudomány *elméletének marxista* értelmű kidolgozása. Nyilvánvaló, hogy ez nem egyedül a mi kötelességünk, ebben a munkában részt vesznek a szocialista tábor nyelvészei, de a nyugati világ marxista törekvésű nyelvtudósai is. A munka meggyorsítása és eredményesebbé tétele végett azonban elodázhatatlanul kívánatos, hogy összefogjuk az erőket, éljünk a nemzetközi együttműködés adta lehetőségek felbeesülhetetlen előnyeivel. Más szóval ez azt jelenti, hogy az eddiginél élénkebben figyeljük a marxista nyelvtudomány megteremtésére irányuló külföldi törekvéseket, és ne késlekedjünk azokból tanulni, s hasznosítani az ott elért eredményeket.

Ha röviden jellemezni akarnám a hazai, mindenekelőtt a Nyelvtudományi Intézetben tapasztalható helyzetet, a következő képet rajzolhatnám meg. Munkatársaink elismerik a nyelvtudományt társadalomtudományként értékelő tétel helyességét. Ezzel összefüggésben vallják a nyelv társadalmi természetéről, a nyelv és gondolkodás dialektikus összefüggéseiről, a nyelv fejlődésének és a társadalom fejlődésének szoros összefüggéséről szóló tételüket. Körülbelül ez a helyzet deklaratíve. A konkrét munkában azonban ennél rosszabbul állunk.

Elmondhatjuk mindenekelőtt, hogy a nyelv és a társadalom összefüggésével kapcsolatos kutatásokban értünk el eredményeket, s ezzel kapcsolatosan a történeti-összehasonlító módszert valójában is történetibbé tettük. De az itt elért eredményekkel sem lehetünk megelégedve. További, határozottabb erőfeszítésekre van szükség. — A nyelv és gondolkodás összefüggéseinek területén már lényegesebben kevesebb eredményről számolhatunk be.

Határozott törekvést látunk a marxista metodológiának, a *dialektika* módszerének alkalmazására. Nyilvánvaló például, hogy történeti kutatómunkánknak dialektikusnak kell lennie. Ezért egyes jelenségeket helyesen csak a fejlődéssel szoros összefüggésben lehet vizsgálni. Ezzel kapcsolatosan megemlítem, hogy munkatársaink kutatásában illő helyet kap a fejlődéssel kapcsolatos tényezőknek, pl. az ellentétek (a réginek és az újnak, az elhalónak és a születőnek) elvének az alkalmazása. Ugyanakkor azonban az egység és a sokféleség, valamint az általános és a különleges elvének a vizsgálatában, s ezzel összefüggően a rendszerszerűség, továbbá a forma és a tartalom problémájának a kutatásában további eredményekre kell törekednünk.

b) Nyelvtudományunkat a közeli napok eseményei új, *aktuális* feladatok elé is állították. Arról van szó, hogy a nyelvtudomány elméletében Nyugaton, de a Szovjetunióban is, elsősorban az alkalmazott nyelvtudomány rohamos fejlődésével összefüggésben, a közelmúltban figyelemre méltó változások következtek be. Köztudomású, hogy a híradástechnika, a kibernetikai gépek széleskörű alkalmazása, a gépi fordítás, a távirányítás és egyéb feladatok olyan problémák elé állították a nyelvtudományt, amelyeket a hagyományos nyelvészeti módszerekkel nem lehetett többé megoldani. Szükségessé vált új módszerek alkalmazása, amilyen a strukturális, a tipológiai, a matematikai (statisztikai) módszerek.

Hogyan állunk ezekkel a kérdésekkel *idehaza*? A nyugati iskolák kritikai elemzésében, részletes ismertetésében, módszereinek alkalmazásában — sajnálatosan — még csak a kezdet kezdetén vagyunk. Azt azonban nem lenne helyes mondani, hogy a közelmúltban e téren semmi sem történt minálunk, de az sem lenne helyes, ha a legkisebb mértékben is meg lennénk elégedve eddigi ilyen irányú első próbálkozásainkkal.

A *modern irányzatok* ismertetésére — a szakmai-ideológiai továbbképző tanfolyam keretében — az utolsó évek folyamán több előadást is szerveztünk.

Ilyen volt a saussure-i tanítások magyar visszhangjával, továbbá a prágai fonológiai (funkcionális) iskolával, Brøndal általános nyelvészeti elveivel, valamint a szovjet nyelvészeknek a strukturalizmussal kapcsolatos álláspontjával foglalkozó előadás. Ezek mellett több referáló cikk jelent meg folyóiratainkban a strukturális és a matematikai módszerek kérdéseiről, az információelmélet nyelvészeti vonatkozásairól. Sőt, biztató kísérletek történnék a módszerek alkalmazására is. Ilyen pl. a nyelvtörténeti kérdéseknek strukturális módszerrel történő elemzése; a statisztikai módszerek alkalmazásának lehetősége a nyelvészeti vizsgálatokban; a hang és szó hírértékének kérdése.

Az itt elmondottakból látható, hogy ha nem is tudatos és határozott, de spontán, elszigetelt kísérletek már történtek a modern irányzatok megismertetésére és módszereinek alkalmazására is. Ennél azonban többre van szükség: szélesebb keretekre, tervszerűsége és céltudatos munkára. Ezért lett általános nyelvészeti munkánk egyik feladata: a nyelvtudományi elmélet újabb eredményeinek marxista szempontú értékelése (tanfolyam és vitautlések keretében), továbbá ezért tartottunk előadásokat az információelmélet kérdéseiről (különös tekintettel a gépi fordítás problémáira), s ezért merült fel annak a gondolata, hogy proszemináriumszerűen meg kell ismerkednünk a strukturális módszer konkrét alkalmazásának mikéntjével.

c) A szovjet határozatok igen világos álláspontot képviselnek a nyelvtudományi módszer kérdésében. Helyesen állapítják meg, hogy a nyelv leírásában és elemzésében többféle módszer alkalmazható. Ilyenek pl. az *összehasonlító-történeti*, ill. a strukturális és a matematikai módszer. Mindegyiknek megvan a létjogosultsága. Leszögezik ugyanakkor a szovjet határozatok, hogy a strukturális módszer alkalmazása egyáltalán nem pótolhatja a nyelv vizsgálatának a marxista nyelvészetben meghonosodott többi módszerét és egy csöppet sem csökkenti a nyelvtörténetnek és az összehasonlító-történeti nyelvészetnek a jelentőségét, hiszen emezek a nyelvet mint a nép, társadalom sok évezredes alkotó tevékenységének eredményét tanulmányozzák.

Mit jelent ez az álláspont a *tematika* viszonylatában? Azt, hogy tovább kell folytatni az ún. alapkutatásokat, tehát az intézet tervében szereplő már ismertetett munkákat. Nem szabad azonban ezzel kapcsolatosan megelégednünk arról, hogy a nyelvtudománynak az ún. hagyományos területeken még további feladatai vannak. Egyrészt a múltbeli mullaasztásokat kell pótolnia, másrészt újabb, aktuális feladatokat kell elvégeznie. Hogy csak néhány ilyen feladatot említsek. A magyar nyelvnek nincs összefoglaló történeti nyelvtana. S bár a strukturális módszert a nyelvtörténetben is alkalmazzák, több szempontból mégsem mondhatunk le egy hagyományos alapokra épülő, de módszerében már jelentősen továbbfejlesztett magyar nyelvtörténetről. Avagy: nem helyeselhetjük az onomasztikai kutatások szinte teljes megszűnését. Bár a mai helyzet a felszabadulás előtti időszak nacionalista indítékú föld-

rajzi név kutatásainak következménye, nemzetközi kötelezettségeink, de egyéb okok miatt is meg kell indítanunk a hely- és személynévkutatást. Megfelelő gárdát kell felnevelnünk, amely képes lesz arra, hogy kiaknázza azokat a lehetőségeket, amelyek a földrajzi nevek vizsgálatából származnak a nyelv- és történettudomány, a gazdaságtörténet stb. számára, — a nyelv és a nép, a társadalom fejlődésével összefüggésben. További ilyen probléma: nem mondhatunk le a kulturális forradalom támasztotta feladatok elvégzéséről sem — a nyelvművelésről és általában anyanyelvi műveltségünk emelését előmozdító segédeszközök elkészítéséről (a kis értelmező szótárról, a szinoníma szótárról stb.).

Mindezt azonban ki kell egészítenem a következőkkel: meg kell állapítanunk a sok és szerteágazó munkálat fontossági sorrendjét és ennek megfelelően csoportosítani a rendelkezésünkre álló erőket. Bár ezt a felmérést a múlt év folyamán a távlati tervek készítése során elvégeztük, az intézet elé állított újabb feladatok elvégzése érdekében ez az újabb felmérés szükségszerűen jelentkezik. Továbbá meg kell vizsgálnunk, hogy az eddig alkalmazott módszereket mennyire és milyen irányban kívánatos továbbfejleszteni, helyesbíteni. Ennek kapcsán megvizsgálandó az is, hogy az újabb (strukturális, matematikai, statisztikai) módszereket milyen módon tudnánk eredményesen gyümöleszöztetni.

c) A *strukturális és matematikai* módszerek alkalmazása a nyelvtudományi kutatásokban sürgős és elodázhatatlan kötelességünk. Bár ma még több strukturális iskoláról beszélünk, és ezek módszerének sokféleségéről, a strukturalizmusnak ennek ellenére vannak közös jegyei: alapfogalomszabványban és módszerének jellegében. Kétségtelen továbbá az is, hogy a strukturális módszerek alkalmazása Nyugaton sem mondható még csak megközelítően sem általánosnak. Itt is, szinte országonként, más és más a helyzet.

A strukturális és matematikai módszereknek elsősorban az alkalmazott nyelvtudomány új ágainak fejlődésével kapcsolatosan van nagy jelentőségük, ilyen pl. a gépi fordítás technikája, a távvezérlés problematikája stb. Ezek mellett azonban a nyelvi rendszerek leírásában vannak nagy lehetőségei.¶

Beszámolóm előző részében már megemlékeztem arról, hogy intézetünk néhány munkatársának tollából megjelentek az első írások e módszerek felhasználásával. Több figyelemre méltó kísérlet történt nem intézeti nyelvészek részéről is. Kívánatos, sőt elengedhetetlen, hogy a jövőben az ilyen irányú kutatásoknál a legmesszebbmenően építsünk az intézeti és az intézeten kívüli nyelvészek együttműködésére.

A strukturális és a matematikai módszerek alkalmazásával kapcsolatosan a következő *feladatokat*, problémákat látom:

Először is tisztázandó, hogy tudományos vezetésünk igényt tart-e — már a jelenben is, ill. a jövőben mikor — a fordítógép elkészítésére és az

ezzel kapcsolatos nyelvészeti kérdések kidolgozására. Tisztázandó továbbá, hogy milyen egyéb ilyen vonatkozású nyelvészeti problémák megoldásában kell közreműködnünk.

Abban az esetben is azonban, ha a most említett feladatok megoldása ez idő szerint nem sürgető, úgy érzem, nem mondhatunk le arról, hogy ebben az irányban is tájékozódjunk, és elvégezzük a továbbiak szempontjából szükséges előkészítő munkákat.

A strukturális és matematikai módszerek *alkalmazására* leíró és történeti munkáinkban egyaránt törekednünk kell. Nyilvánvaló, hogy a teendők zöme magyar szakos nyelvészeinkre hárul. (De nem csak őrájuk.) Gondolok itt például arra, hogy a leíró nyelvtan befejezése után és a tüzetes leíró nyelvtan munkálatainak megkezdése közti időszakban részfeladatként vállalkoznunk kell strukturális módszerű tanulmányok, monográfiák elkészítésére. Ennél nagyobb feladatokat ugyanis, legalábbis az elkövetkezendő években, kollektíve, véleményem szerint, nem vállalhatunk. Figyelembe kell vennünk ennél azt, hogy az elméletben közismerten jelentősen lemaradtunk, különösen az újabb iskolák megismerésében, s az új irányzatok módszerének alkalmazásában. Ilyen vonatkozásban a Szovjetunióhoz, de például Csehszlovákiához viszonyítva is sajnálatos lemaradás állapítható meg nálunk — másrészt a rendelkezésünkre álló anyagi és szellemi erők sem végtelenek —, mindebből következik, hogy csak bizonyos fáziskülönbséggel vállalkozhatunk egyes aktuális feladatok elvégzésére.

5. Beszámolóm végére értem. Engedjék meg, hogy befejezésként összefoglaljam azokat a teendőket, amelyeket — megítélésem szerint — intézetünk (illetőleg részben nyelvtudományunk egésze) előtt állanak.

a) Határozottabban és eredményesebben kell törekednünk a nyelvtudományi *elmélet marxista* szellemű felvirágoztatására. Ennek érdekében tovább kell mélyítenünk a nyelv és a társadalom, a nyelv és a gondolkodás összefüggésének vizsgálatát, felhasználva ennél a marxista metodológia, a dialektikus módszer adta gazdag lehetőségeket.

b) Törekednünk kell a nyelvtudomány *metodológiai* kérdéseinek tisztázására. Ezzel kapcsolatosan nem szabad szem előtt tévesztenünk, hogy egyetlen módszer kizárólagos uralma veszélyeket rejt magában, míg valamennyi módszer helyenkénti, megfelelő és helyes felhasználása, s ezen belül a hagyományos és az új módszerek alkotó összekapcsolása mily távlatokat nyithat meg a nyelvtudomány előtt.

c) A nyugati *modern irányzatokat* meg kell ismernünk, kritikailag értékelnünk kell őket, és helyesnek bizonyuló módszereiket a gyakorlatban is alkalmaznunk kell. Különösen fontos feladatunk ezzel kapcsolatosan eme irányzatok idealista alapjainak bírálata. De nem kevésbé fontos az sem, hogy megtaláljuk a szóban forgó kutató módszerek alkalmazásának lehetőségét, ezek esetleges korlátait. Ebből a szempontból különlegesen fontos,

hogy elmélyítsük a nyelvi jel természetének és a nyelvi rendszer sajátosságainak kutatását.

d) Fel kell dolgoznunk a *hazai nyelvtudomány történetét*, mert ennek kritikai elemzése révén világosabbá válnak számunkra az előttünk álló teendők.

e) *Tematikai* vonatkozásban sürgősen pótolnunk kell a múlt mulasztásait, ugyanakkor azonban ki kell elégítenünk a kulturális forradalom és a technikai haladás támasztotta követelményeket.

f) E célok megvalósítása érdekében bizonyos konkrét intézkedések kívánatosak:

A legfontosabb olyan magyar nyelvű *folyóirat* létrehozása, melyben az általános nyelvészeti és általában az elméleti munka — ismertetések, bírálatok, vita és önálló tanulmányok formájában — tágabb teret nyerhet. Különösképp kívánatos, hogy a vitaszellem nyelvtudományi életünkben végre valóban kibontakozzék. Ehhez az említett folyóirat is hathatósan hozzájárulhat.

Az intézeti *általános nyelvészeti továbbképzést* meg kell gyorsítanunk, és lehetővé kell tenni, hogy azon az intézeten kívüli nyelvészek is részt vegyenek.

Az *intézet terveit* felül kell vizsgálni abból a szempontból, hogy az aktuális feladatok azokban megfelelő hangsúlyt kapjanak.

Az újabb aktuális feladatok elvégzésének előmozdítására megfelelő *személyi és anyagi fejlesztést* is el kell érniünk.

Visszatérve a beszámoló elején felvetett fő kérdéshez: hogyan válhat a Nyelvtudományi Intézet tudományágának *vezető intézményévé*, a következőképp válaszolhatnánk:

A célt úgy tudjuk a legeredményesebben elérni, ha a korszerű, marxista nyelvelmélet birtokában, a legkiválóbb módszereket hasznosítva dolgozunk azokon a feladatokon, amelyek elé a nyelvtudományt a nyelvelmélet továbbfejlesztésének kívánalma, a nyelv és a társadalom összefüggései kutatásának igénye, valamint a gyakorlati élet szükségletei állítják. Mindezt azonban csak úgy tudjuk elérni, ha politikai, ideológiai és szakmai vonatkozásban egyaránt olyan munkatársi gárdára támaszkodunk, amely a legmagasabb követelményeknek is megfelel. S még egyet: tartsuk állandóan szem előtt és használjuk ki azt a lehetőséget, amely az intézeti és intézeten kívüli, budapesti és vidéki, hazai és a baráti országok nyelvészeinek összefogásából adódik. Csak ilyen összefogás biztosíthatja munkánk sikerét.

HOZZÁSZÓLÁSOK

KNIEZSA ISTVÁN

Nagyon röviden és nagyon általánosságban szeretnék ehhez az egész kérdéskomplexumhoz hozzászólni. Bevezetőben arról, hogy miért nem lettünk mi sem fonológusok, sem strukturalisták. Mert én is azok közé tartozom, akiről köztudomású, hogy nem vagyok az. Talán nem mindenki tudja, hogyan születte meg ez az új irányzat. Ez a történeti nyelvtudománnyal való tudatos szembehelyezkedés formájában történt, úgyhogy azokban az országokban, azokon a területeken, ahol a történeti és összehasonlító nyelvészet munkáit tulajdonképpen már befejezték, ahol ezt a hatalmas nagy épületet lényegében felhúzták, amit az indogermanisztika és a nyelvtörténet jelent, ott nem maradt komoly teendő a későbbi kutatók számára. Így tehát a nyelvtudomány másik ágának, másik szempontjainak a problematikája lépett előtérbe, amelyet viszont az újgrammatikus iskola teljesen elhanyagolt. Hol indult meg a történeti nyelvtudománnyal szemben elsősorban a leíró szempontú vizsgálat? Elsősorban a franciáknál, azután az oroszoknál, a cseheknek, a dánoknál és végül az utóbbi időben, inkább az I. világháború vége felé és a II. világháború után az amerikaiaknál. Olyan népek tudósainál, ahol a történeti nyelvvizsgálat tulajdonképpen minden komolyabb problémát megoldott. A franciáknak, a cseheknek, a dánoknak és bizonyos mértékben az oroszoknak is lényegében fel van dolgozva a nyelvtörténetük, komoly ambíciójú tudós számára ezeken a területeken jelentős munka már nem vár. Ez volt az egyik ok. A másik pedig természetesen az, hogy az újgrammatikus iskola egyszerűen elhanyagolt egy csomó területet. Abból az álláspontjából következőleg, hogy a nyelv elsősorban physis, vagyis természeti adottság és nem társadalmi jelenség, hanem elsősorban egyéni tulajdonság, teljesen kizárta kutatásai sorából az irodalmi nyelvet, a szókincs-, illetőleg a stíluskutatást, és ezekhez hasonlókat. Itt tehát komoly kutatási lehetőségek adódtak az újabb generáció számára. Nálunk ezzel szemben és ezt szeretném hangsúlyozni, a mai napig sincs elvégezve az a munka, amelyet az újgrammatikus iskola más nyelvterületeken ragyogóan elvégzett. Nincs megírva a magyar nyelvtörténet, etimológiai vizsgálataink nincsenek befejezve, nyelvjárásaink nincsenek feldolgozva stb., úgyhogy rengeteg olyan teendő vár ránk, és várt még több, mikor működésünket kezdtük, amelyek máshol réges-régen be voltak fejezve. És ez az oka annak, hogy mi, a mi generációnk, bár személy szerint is meglehetősen jó kapcsolatban álltunk a prágai fonológiai iskolával, annak jóformán minden eredményét ismertük, ehhez nem osatlakoztunk. Úgy éreztük, hogy mi nem tudjuk vállalni azt az újabb munkát, mikor még a magunk elé tűzött feladatokat sem végeztük el. Ennyit talán erről. Bár köztünk is akadt, Laziczius Gyula személyében, aki vállalta az új nyelvtudományi iránynak a művelését, sajnos azonban ennek komoly folytatása nem volt. Hogy ennek mi volt az oka, azt itt, jelenleg tárgyalni nem érdemes. Kétségtelen tény azonban, hogy mi első kézből kaptuk annak idején az új nyelvészeti iskolának az eredményeit. Elszakadtunk azonban ettől az új fejlődéstől a II. világháború után, amikor elvesztettük kapcsolatainkat a tulajdonképpeni strukturalistákkal. És ebben

bizonyos mértékben már nemcsak mi vagyunk hibásak, hanem hibásak a körülmények is. Kétségtelen tény azonban, hogy ezt már nem volt módunkban tanulmányozni, nem volt módunk úgy megismerni, ahogy pl. a fonológiai iskolát, a prágai iskolát megismertük. És így nem is tudtuk tanítványainknak közvetíteni. Sok hiányt kell itt pótolnunk; elsősorban pl. a különböző iskolák terminológiájával kell megismerkednünk. Minden egyes iskola ugyanis, akár milyen kis mértékben különbözik is egymástól, saját terminológiát használ, amely jóformán nem is hasonlít a többiéhez, annak az irányzatnak a terminológiájához, amelyből kiszakadt. Mivel tehát mindenki, minden kisebb csoport teljesen új nyelvet használ, először ezt a nyelvet kell megtanulni ahhoz, hogy az ember magát a mondanivalót, a lényeget megértse. Sokszor kiderül, hogy ezek között a különböző irányzatok között a különbség nem is olyan nagy, hogy ezek nem is különböznek egymástól annyira, csak más nyelvet beszélnek, és ezért nehezebb őket megérteni. Úgyhogy amikor én azt kívánom, hogy minél előbb kapjunk egy részletesebb ismertetést ezekről az új irányzatokról, azt is szeretném, ha ez az ismertetés jól szemléltetné nemcsak a különbségeket, hanem a hasonlóságokat is, és a terminológiát is külön megmagyarázná.

Ami mármost a strukturalizmusnak nálunk is való meghonosítását illeti, én azt a legmelegebben üdvözlöm, hiszen mi (és nem csak a magam nevében beszélhetek, hanem azt lehet mondani, hogy valamennyi velem egykorú nevében) sohasem álltunk útjában az új irányzatoknak. Igaz ugyan, ezt soha nem propagáltuk, nem hirdettük, nem tanítottuk, nem próbáltuk meghonosítani, de sohasem álltuk útját meghonosodásuknak. Mindig szívesen láttuk az olyan törekvéseket, amelyek az új nyelvészeti irányzatnak a megismerésére vezettek. Mi mindig boldogan fogadtunk volna minden olyan munkát, megnyilatkozást, amely az új irányzatokat közelebb hozta volna hozzánk. Tehát a legnagyobb örömmel üdvözlöm ezt az új fordulatot, hogy ti. most már a legújabb iskoláknak a problematikáját is nemcsak hogy megismerhetjük, hanem hogy ezen a területen kutatógárdát is kialakíthatunk, ki-velhetünk. Én ezzel kapcsolatban csak azt szeretném kérni, különösen ideológusainkat, hogy ne legyenek nagyon türelmetlenek a hibákkal szemben, mert ezzel alapjában, csirájában fojtják el a jelentkező kutatók kezdeményezéseit; mert nincs súlyosabb bíráló, mintha azonnal ráfognak, rábizonyítják az illető kezdőre, hogy marxistaellenes, és ideológiailag teljesen hibás, és így tovább. Ami természetesen lehet, hogy igaz, azonban azt inkább elvi vitákban kell tisztázni és bizonyítani. Mert lám kiderült már éppen a strukturalizmussal kapcsolatban, hogy a strukturalizmus teljesen hibás talajon keletkezett ugyan, de vannak mindenesetre olyan oldalai, amelyek hasznosaknak bizonyultak. Én ezentúl se leszek strukturalista, ha már eddig nem lettem, de feltétlenül örömmel üdvözlöm ezeknek az új irányzatoknak Magyarországon való meghonosításának a lehetőségét, és remélem, hogy mi nemcsak át fogunk venni eredményeket ezen a téren, hanem itt is, más iskolákhoz hasonlóan, igen produktív munkát is tudunk végezni.

BENKŐ LORÁND

I. Ha a strukturalista irányzatokkal kapcsolatban érdemlegesen, a magunk számára is meggyőzően és megnyugtatóan állást akarunk foglalni, akkor — mint erre Telegdi Zsigmond vitaindító referátuma is rámutatott —

sok olyan feladatot kell elvégeznünk, amely messze túlnó ennek az értekezletnek a keretein, és a következő évek munkálkodásának a körébe tartozik. Olyan fontos teendők, mint a strukturalista módszerek, eredmények tüzetes megismerése, azok alapos marxista kritika alá vétele stb. mellett — úgy gondolom — nagyon fontos feladatot jelent számunkra a magyar nyelvtudomány fejlődésének legalábbis az utóbbi néhány évtizedre vonatkozó latra vetése. Ennek az eddig sajnálatosan hiányzó fölmérésnek a pozitív és negatív eredményei, tudományunk fejlődése helyes és helytelen vonásainak a föltárása nélkül a hazai nyelvtudomány továbblendítése körül csak fél-munkát végezhetnénk, mivel a közelmúltnak a számunkra jól megfogható, konkrét tanulságai a jövő számára igen fontos elvi és gyakorlati útmutatásul szolgálhatnak.

E tovább már nem odázható kritikai munkában néhány szempontra véleményem szerint különösen ügyelnünk kell. Így mentesíteni kell magunkat egyrészt minden nacionalista izú elfogultságtól, illetőleg provinciális önteltségtől, amely nagymértékben a határainkon kívüli nyelvtudományi módszerek, eredmények nem ismeréséből eredhet; másrészt azonban óvakodnunk kell a hazai eredmények kozmopolita színezetű lekicsinylésétől, amely a tapasztalat szerint szintén nagyfokú tájékozatlanságból, az ilyen irányú olvasottság jóformán teljes hiányából szokott fakadni. Vigyáznunk kell továbbá arra, hogy az értékelés az átfogó, elvi szempontoknak a pontos számbavétele mellett részletes és konkrét legyen, semmiképpen ne kerülje meg az egyes ágazatoknak, sőt a fontosabb műveknek a beható kritikai elemzését (ez az, amit eddig is nagymértékben hiányoltunk). Amennyire szükséges, hogy nyelvtudományunk közelmúltját a jelen és a jövő szempontjából a nemzetközi tudomány legújabb eredményeinek világánál vessük latra, annyira kívánatos az is, hogy értékítéletünkben legyünk tekintettel arra a korra és azokra a körülményekre, amikor és amelyek közepette a kérdéses munkák megszülettek.

Ismétlem: az elkövetkező idők sokrétű tudománytörténeti munkálataiban a magyarországi nyelvtudomány legutóbbi néhány évtizedének központi helyet kell elfoglalnia, úgyannyira, hogyha nincs elegendő erőnk e téren minden feladatot párhuzamosan végezni, akkor inkább korlátozzuk egyelőre a régi magyar tudománytörténeti kutatásokat vagy egyes régebbi külföldi nyelvészek értékelését, de semmiképpen ne hagyjuk továbbra is parlagon azt a területet, amely számunkra a legkövetkező legfontosabb problémákat vetheti föl.

2. Noha a mostani értekezlet távolról sem elegendő arra, hogy e nagyon aktuális értékelő feladatnak akárcsak egy számottevőbb részét is elvégezze, nem volna helyes, nem volna mostani tárgyunk szempontjából célirányos, ha a hazai nyelvtudomány újabb fejlődésének a kérdéseit megkerülnénk.

Aki konkrét anyag alapján csak egy kicsit is ismeri nyelvtudományunk utóbbi évtizedeinek fejlődését, annak a számára nem lehet vitás, hogy a megtett út egészében erősen emelkedő irányzatú. A felszabadulás után számunkra megteremtődött kedvező lehetőségek folytán a Horthy-korszak nyelvtudományát sok tekintetben messze magunk mögött hagytuk, s elsősorban az utóbbi fél-egy évtizedben mind a tematika, mind a módszer, mind pedig a társadalmilag hasznosság válás terén sokat haladtunk előre. Erről a fejlődésről a nálunk járt, illetőleg a hazai viszonyainkat ismerő külföldi nyelvészek közül többen is igen elismerően nyilatkoztak.

Ez azonban az éremnek csak az egyik oldala. A másik oldalon ott áll két súlyos tényező. Az egyik az, hogy a marxizmus nyelvtudományi alkalmazása terén nagyon vontatott volt a fejlődésünk, s néhányak tudatos próbálkozásai mellett nyelvészetünk egészét ma sem hatja át elegendő mértékben és elevenen érvényesülő vezérelvként a dialektikus és történelmi materializmus szelleme. A másik az, hogy a magyarországi nyelvtudomány — ahogy azt a vitaindító referátum helyesen elemzi — több vonalon elmaradt a nemzetközi nyelvtudomány újabb fejlődésétől: egyes új irányzatok nálunk nem is igen váltak ismeretessé, így hasznosításukról vagy legalábbis egyes pontokon való felhasználásukról szinte egyáltalán nem is beszélhetünk. A marxista nyelvtudomány kérdésére még kitérek, egyelőre azonban az utóbbi problémához fűznék néhány megjegyzést.

Bizonyos elmaradásunknak nyilvánvalóan objektív okai vannak. Gyökerei minden bizonnyal a Horthy-korszak politikai-tudománypolitikai állapotaiba nyúlnak vissza: a más népekkel való ellenségeskedés, az „egyedül vagyunk” szemlélet stb. nacionalista-soviniszta megnyilvánulásainak tudományos vetületeihez vezetnek. Része lehet az elmaradásban a második világháború utáni világpolitikai helyzetnek, amely számunkra egy időre bizonyos elzárttságot eredményezett, s amelynek legalábbis részben függvényei lettek olyan jelenségek, mint a nemzetközi kiadványok nehéz beszerezhetősége, elsősorban a fiatalabb nyelvészemzedék nyelvtudási korlátozottsága stb. Kedvezőtlen hatással lehetett a nyelvtudományunk sajátos fejlődése folytán keletkezett és régóta fennálló bizonyos idegenkedésünk az elvi igényű, általános jellegű kérdésektől, amelynek például egyik jellegzetes, külföldi viszonylatban szinte példátlan tünete, hogy évtizedeken át egyetlen általános nyelvészeti művet sem fordítottak le magyarra. És az okok között alighanem föl kell említenünk a szakmai önképzés, a szakirodalom olvasása terén való hiányságokat: én mint szerkesztő is nagyon gyakran tapasztalom, hogy a szerzők jelentékeny része — nyilván a sok irányú foglalkoztatottság miatt is — még a hazai nyelvtudományi irodalmat sem tudja megfelelően követni, nemhogy a fontosabb nemzetközi irodalommal foglalkozniék (bár az utóbbi téren mostanában mintha bizonyos javulás jelei látszanának).

Noha a nemzetközi színvonaltól való elmaradásunk még így is csak egyes részterületeken erősebben feltűnő, nyelvtudományunk egészében is érezhető a hatása. Saját tapasztalatomból is többszörösen meggyőződtem arról, hogy még a hazai nyelvtudomány olyan újabban szépen fejlődő ágazatainak vonatkozásában is, mint a dialektológia vagy az irodalmi nyelv kutatása, bőven van mit tanulnunk, van mit hasznosítanunk a külföldi módszerekből, eredményekből.

3. Ilyen és hasonló okok vezetnek oda, hogy ha lehet, sőt kell is azon vitatkoznunk, hogy az idealista (vulgármaterialista, objektív idealista stb.) alapon álló nyugati nyelvtudományi irányzatokból mi hasznosítható saját továbbhaladásunk számára, és mi nem, az aligha lehet vitás, hogy a strukturalista nyelvtudományi irányzatokkal alaposan meg kell ismerkednünk, és a belőlük felhasználható módszert nyelvtudományunk továbbfejlesztésére kell fordítanunk. Ebből a szempontból igen fontos elvi segítséget jelentenek számunkra a szovjet nyelvtudományi határozatok, amelyek nemcsak az ottani viszonyokat tekintve látszanak helyeseknek, hanem a mi jelenlegi helyzetünk megítélését is nagymértékben megkönnyíthetik.

A szovjet határozatokkal kapcsolatban egy — véleményem szerint rend-

kívül fontos — dologról föltétlenül szólni kell. A szovjet osztályhatározat és a szovjet elnökségi határozat első tekintetre nem tükröz teljesen azonos fel-fogást; ilyen észrevételt már hallottam néhányat, sőt egyesek ebből bizonyos következtetéseket is hajlandók levonni. Viták — tudjuk — a Szovjetunióban is folynak a strukturalista nyelvészeti irányzatok problémakörében; a kérdéses határozatok azonban szerintem nem ingadozók, nincs köztük semmiféle disz-harmónia, sőt kerek egészükben nagyon is világos és egyértelmű állásfoglalást tükröznek. Az említett problémát nyilvánvalóan az szülte, hogy az osztály-vezetőségi határozatok elsősorban elvi-ideológiai szempontból, a nyelvtudo-mány fejlődésének általános perspektívájában tárgyalták a strukturalista irányzatok kérdését, az elnökségi határozat pedig ezeket a kérdéseket már magától értődően nem ismételte meg, hanem az anyagi befektetések miatt is hatáskörébe tartozó gyakorlati tennivalókra összpontosított.

Visszatérve a hazai problémákra, úgy vélem, hogy a mellett az általános meggondolás mellett, mely szerint az új nyelvtudományi irányzatokból minden téren fel kell használnunk annyit, a m e n n y i a b e h a t ó m a r-x-i-s-t-a k r i t i k a p r ó b á j á t k i á l l j a, különösen két terület látszik olyannak, ahol lényegesebb eredményeket várhatunk: az egyik a kibernetika, a fordítógépek, információs műszerek szerkesztéséhez való nyelvészeti hozzá-járulás, a másik a leíró nyelvtan módszereinek tökéletesítése.

Az elsőhöz csak annyit jegyeznek meg, hogy a szovjet világhatalomnak és a mi kis országunknak a kibernetika iránti igényei, illetőleg az e téren való anyagi lehetőségei aligha lehetnek azonosak, és ilyen vonatkozásban valami maximalizmusba esni éppoly kevésbé volna helyes, mint az ilyen irányú kutatásoktól elzárkózni. E közvetlen gyakorlati, technikai célokat szolgáló kutatásoknak a megfelelő szerényebb keretek között való megszervezése és megindítása mindenestre nem igényel különlegesebb előzetes ideológiai vitákat, és ma már aligha tűr további halasztást.

A leíró nyelvtanba átvehető strukturalista módszerek az elkövet-kező években még n a g y o n a l a p o s m e g v i t a t á s t i g é n y e l n e k, részben az itt felmerülő elvi-ideológiai problémák miatt, részben gyakorlati szempontból, az anyanyelvi műveltség terjesztése, emelése kérdéskörének viszonylatában. E téren természetesen nemcsak elméleti meggondolásokra van szükség; a felhasználhatóság módját és mértékét ugyanis végeredményben a gyakorlatban való tapasztalás, az erről vagy arról való megbizonyosodás dönt-heti el. Igen helyes lenne, ha strukturalista szemléletű és módszerű magyar leíró nyelvtannak (legalábbis valami kisebb igényű, terjedelmű leíró nyelv-tannak) az előállítására közelesen akadnának vállalkozók, próbálkozók, hogy konkrét, kézzelfogható összehasonlítási lehetőség nyíljen az úgynevezett „hagyományos” nyelvtannal való egybevetésre, egyik vagy másik módszer hibáinak vagy erőnyeinek lemérésére. Itt természetesen a n y e l v t a n e g é s z é r e k e l l g o n d o l n u n k, nem csupán egy kis, kiragadott részlettel való foglalkozásra, mert az utóbbi magától értődően s e m e r r e s e m b i z o - n y í t h a t. Az esetleges jó példa azonban meggyőzőbb lehet minden szóban való bizonygatásnál. — Vannak persze olyan vonatkozások, amelyeket minden különösebb elméleti vita vagy további konkrét tapasztalás nélkül is hasznosíthatunk. Ilyen például a strukturalista morfológia sokrétű aprólékosággal ki-idolgozott módszere, amely a mi alaktani vizsgálatainkat megtermékenyítheti, kiszélesítheti; ilyen a szinkrón nyelvi tények rendszerszerű vizsgálatának gyenge; ilyen az egzakt, pontos kategorizálásra, meghatározásra való törekvés;

és ilyen nem utolsósorban a matematika bevonulása a nyelvészeti vizsgálatokba, a statisztikai módszerek alkalmazása, amelyre különben az utóbbi évek magyar nyelvtudományában is egyre több példa akad, s amelynek jelentőségét a jövő szempontjából is igen nagyra lehet értékelnünk.

A mi értelmünkben vett nyelvtudománynak vannak olyan területei, ahová a strukturalizmus nyugaton sem hatolt még be erőteljesebben. Ilyen például a nyelvjáráskutatás. A tavalyi belgiumi nemzetközi nyelvjáráskutató kongresszus megmutatta, hogy a világ legtöbb részén a dialektológiát ma is az úgynevezett „hagyományos” elvek és módszerek alapján művelik, s a strukturalista irányzatokkal kapcsolatban legföljebb csak kezdeti próbálkozásokról beszélhetünk.¹ Ezt csak azért említem, nehogy az a látszat kerekedjék, miszerint a strukturalizmusnak valami adott, kikristályosodott formája a nyugaton művelt nyelvtudományban már minden területre vonatkozóan adva van, és csak a mi hibánk, hogy még nem ismerjük azt.

4. Van persze a strukturalista irányzatoknak számos olyan vonása, jellegzetessége is, amelyet semmiképpen sem tehetünk magunkévá. Ez logikusan következik abból a tényből, amit „A szovjet nyelvtudomány elmélete” című probléma-elaborátum bevezetése így fogalmazott meg: „a strukturalista irányzatok általános nyelvészeti koncepciójának eszmei alapjai nem egyeztethetők össze a marxista tudományos világnézettel s a marxizmus módszerének alkalmazásával a nyelvtudományban”. — Az elfogadhatatlan strukturalista tételek közül én itt csak egyet emelnék ki, azért, mert a kérdést nyelvtudományunk jövő fejlődése szempontjából döntő jelentőségűnek tartom.

Arról van szó, hogy a strukturalizmus elméleti alapjai és jórészt gyakorlati megvalósulásai is a nyelvtudomány körének hatalmas méretű leszállítását, a kapcsolatos társadalomtudományoktól való elszármaztatását és egzakttá, bizonyos szempontból öncélúvá tételét eredményezték. A cseh Hála professzor bizonyára túloz, amikor a régi prágai iskolát bíráló nevezetes cikkében a strukturalizmusnak ezt a vonását a burzsoáziának a tudományokat elvonatkoztatató, a nép számára érthetlenné tevő törekvésével hozza kapcsolatba. Az azonban aligha vitatható tény, hogy a strukturalizmusnak a nyelvi rendszert mindentől függetlennek tekintő, csak önmagában vizsgáló felfogása óriási veszélyeket rejt magában a nyelvnek a társadalommal és a nyelvtudománynak az élettel való kapcsolata megszüntetésének irányában. Hogy ez a veszély — minden ellenkező állítással szemben — nem mondva csinált, hanem konkrét valóság, arra a szovjet akadémia nyelv- és irodalomtudományi osztályának vezetősége nagyon világosan és nagyon helyesen mutatott rá határozatában: „A strukturalizmus saját filozófiai alapokkal rendelkezik, saját nézete van a nyelv természetéről, s az egyetlen nyelvtudomány monopol jogára tart igényt. A strukturalizmus és a hozzá közel álló glosszematika vezérei az általuk alkalmazott módszereket helyesnek és elegendőnek tartják ahhoz, hogy velük a nyelv minden oldalát és a nyelvi jelenségek lényegét megmagyarázzák. Ez az irányzat aktívan behatol a nyelvtudomány ismeretelméleti alapjainak területére, igyekszik más módszerek helyébe a strukturalizmus módszerét becsempészni és univerzálissá tenni. A struktura-

¹ Az e felszólalás elhangzása utáni időben, 1961. április első felében megtartott firenzei nemzetközi nyelvészkongresszus ugyanezt a képet mutatta a névtudomány területén is.

lista eszmék kiterjesztésének általános alapján kísérletek történnék arra, hogy az egész nyelvtudományak a strukturális elemzéssel való azonosítása és minden más nyelvvizsgálati aspektusnak a nyelvészeti területéről az ún. metalingvisztikához való utalása útján új meghatározását adják a nyelvtudomány lényegének. A strukturalizmus elterjedését külföldön, főleg Amerikában híveinek a hagyományos nyelvészet elavultságáról szóló kijelentései kísérik. Strukturalista módszerekkel cserélik fel a nyelvtudomány általános metodológiáját. A nyelvészet problematikája rendkívül összezsugorodik; kiesnek belőle mindazok a problémák, amelyek a nyelv társadalmi természetéből, a társadalom fejlődésével való összefüggéséből adódnak, nyelv és gondolkodás kapcsolatának, az irodalmi nyelvnek és stílusainak, a nyelv társadalmi rendeltetése által meghatározott formájának problémája és még sok egyéb.”

Világos, hogy a strukturalizmusnak ezek a marxizmussal gyökeresen szembenálló, következőképpen alapvetően helytelen nézetei elfogadásuk esetén szétrombolnák nyelvtudományunkat, és elsősorban a z o k a t a v i v m á n y o k a t s e m m i s í t e n é k m e g, amelyeket a hazai nyelvtudomány jórészt a marxizmus megtermékenyítő hatásaként és — azzal szoros összefüggésben — az élet követelményeinek eleget téve a felszabadulás óta elért. Ezen a téren — mint több más, most nem érintett területen is — semmi elvi vagy gyakorlati engedményt nem tehetünk: nyelvtudományunknak továbbra is elsőrendű kötelessége kell hogy legyen a nép anyagi és szellemi kultúrájával, annak történetével és jelenével való eleven kapcsolata, a történettudománnyal, az irodalomtörténettel, a néprajzzal és más társadalomtudományokkal való együttműködése. Általában a nyelvnek mint társadalmi és történeti terméknek a tanulmányozását elvetni, következőképpen a nyelvtudománynak alapvetően vagy legalábbis tekintélyes részben társadalomtudományi jellegét, a nyelvtörténet létjogosultságát stb. tagadni alighanem kimeríti a marxizmussal való szembe fordulásnak, illetőleg a marxizmus revíziójának a tényét. Efféle dolgokba azonban a nyelvtudomány területén sem mehettünk bele. De még a nyelvtudomány nagy egészén belül a strukturalizmus által elismert részlegben, a grammatikai leírás kereteit tekintve sem nyugodhatunk bele abba, hogy a nyelvész feladata kimerüljön a nyelvi kategóriák felismerésében és meghatározásában; — a nyelvi rendszer és a nyelvi elemek felhasználásának módja, a stilisztika, a nyelvművelés stb. kérdésköre igenis a nyelvtudomány keretein belül és a nyelvész feladatain belül helyezkedik el. Ha ezt nem így vallanánk, a nyelvtudomány leg fő b b t á r s a d a l m i h a s z n a : az anyanyelvi műveltség emelésében, terjesztésében betöltött szerepe alól húznók ki a talajt.

Meg szeretném jegyezni, hogy az újabb időkben már Nyugaton, sőt Amerikában is egyre erősödik az az irányzat, amelyik a nyelvtudománynak a korábbi egyoldalú, leszűkített strukturalista értelmezését elveti, s a strukturalizmusnak az úgynevezett „hagyományos nyelvészet”-tel és a nyelvtörténettel való szintézisét készíti elő és munkálja ki. Jó lenne, ha ezekre a mozzanatokra fokozottan fölfigyelnénk, és nem a strukturalista irányzatok már t ú l h a l a d n i l á t s z o t t, m e r e v f o r m á i h o z mennénk vissza (mint ahogy erre az utóbbi időben már sajnos volt egy-két példa).

5. Befejezésül még egy kérdést érintenék röviden.

Azt hiszem, elvitathatatlan dolog, hogy a magyarországi nyelvtudomány továbbfejlődésének egyetlen lehetséges útja a m a r x i z m u s t a l a j á n vezet. Igaz, hogy ezen az úton még közel sem eléggé határozottak a lépéseink,

de az út két szélső pólusa: a marxizmus—leninizmus filozófiája mint kiindulási alap és a marxista nyelvtudomány művelése mint végcél szilárdan adva van számunkra.

E cél elérése érdekében természetesen föl lehet használnunk a nem marxista filozófia gyökeréről fakadt nyelvtudományi irányzatoknak, elsősorban a strukturalizmusnak a pozitív elemeit is, mert ezek alkalmasaknak látszanak egyrészt a nyelvtudomány módszereinek továbbfejlesztésére, másrészt gyakorlati technikai feladatok megvalósítására, és mert ezen irányzatok megismerésének a mi fejlődésünket, a mi viszonyainkat tekintve fokozott jelentősége lehet. Vigyáznunk kell azonban, nehogy ezen a ponton bizonyos a r á n y t é v e s z t é s vagy éppen ú t t é v e s z t é s hibájába essünk. Arra gondolok konkrétan, hogy a marxista nyelvtudományt továbbfejleszteni, illetőleg egészében felépíteni ilyen „negatív” úton, az idealista gyökerű elméletek marxista kritikája és pozitív elemeinek kiszűrése révén egyedül nem lehetséges; sőt aligha valószínű, hogy a marxista nyelvtudomány előbbrevitelének ez az eljárás mód volna a legfontosabb módja és eszköze. A hazai nyelvtudomány aktuális feladatainak szempontjából ideiglenesen talán megfelelőnek látszhatnak, hogy a marxizmus és a nyelvtudomány kérdése majdnemhogy teljesen leszűkült a strukturalizmussal kapcsolatos állásfoglalás körére. De az már föltétlenül aggasztó lenne, ha a marxista nyelvtudomány továbbfejlesztésének útján ezután már csupán a strukturalizmus körül forognánk, feladatainkat csak kizárólag a strukturalista nézetek, módszerek marxista szempontból negatív vagy pozitív elemeinek a válogatásában látnánk. Ennél sokkalta többre, a marxizmus útmutatásának „pozitív”, hogy úgy mondjam: első kézből való felhasználására van szükség, amely a Szovjetunióban az ismert tudománytörténeti nehézségek, zökkenők ellenére egészében mégiscsak kibontakozó marxista nyelvtudomány segítségével túl a saját alkotó erőfeszítéseinket kívánja meg. Úgy hiszem, nagyobb távlatokat, illetőleg a végső célt tekintve ez az állhatatos, kemény munka a magyar nyelvtudomány legelsőrendű, fő feladata.

IMRE SAMU

Telegdi elvtárs az előadás során beszélt az összehasonlító-történeti módszerről, valamint az újabb nyelvészeti irányzatokról, ezek pozitívumairól, negatívumairól. Az én felszólalásom elsősorban az összehasonlító-történeti módszerhez, pontosabban a lényegében ezen a módszeren alapuló hazai magyar nyelvtudományhoz kapcsolódik. Azaz: a mögöttünk álló mintegy jó háromnegyed évszázadnyi időszak magyar nyelvtudományának néhány — véleményem szerint — jellemző vonására szeretnék rámutatni.

Az összehasonlító-történeti módszer kialakulásának jelentőségéről itt nem szükséges beszélni. Bőségesen elegendő emlékeztetni a nyelvészeti kérdésekben kiválóan jártas Engelsnek az Antidürringben olvasható ismert soraira: „Az anyanyelv anyaga és formája... csupán akkor érthető, ha létrejöttét és fokozatos fejlődését követjük, ez pedig nem lehetséges először az anyanyelv elhalt formáinak, másodsor az élő és holt rokonyelveknek figyelembevétele nélkül” (Bp. 1948. 304). A marxizmus egyik nagy klasszikusának ezen a nyilatkozatán érdemes legalábbis elgondolkoznia minden mai, marxista

igényű nyelvésznek is, annál inkább, mert a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Elnökségének nemrég közzétett értékelése lényegében azonos Engels véleményével.

Rátérve a magyar nyelvtudományt érintő megjegyzéseimre, bevezettképpen először is az említett irányzatra vonatkozó kritika módszerbeli kérdéseiről kívánok néhány szót szólni. Mindenekelőtt azt szeretném hangsúlyozni, hogy ha akár a magyar nyelvtudomány egészét, akár annak egyes részterületeit akarjuk bíráló alá vetni, az illető területet összefüggéseiben, fejlődésében kell néznünk. Szilárd meggyőződésem ugyanis, hogy a magyar nyelvtudománynak az az irányzata, melyet nyelvészeink zöme ma is képvisel, bár folytonosságában visszavezethető a múlt század utolsó évtizedeig, legalábbis Simonyi felléptéig, elvi-módszertani tekintetben ma semmiképpen sem azonosítható nemcsak Simonyi korabeli állapotával, hanem még a két világháború közöttivel sem. Tematikáját tekintve pedig a mai kor, elsősorban az utóbbi évtized alapvetően más, s a kritika szempontjából ez szintén nem elhanyagolható tényező. Nem volna nemcsak méltányos, hanem célirányos és eredményekkel kecsegtető sem, ha mai nyelvtudományunk kritikája kimerülne mondjuk Humboldt, Paul, Wundt vagy akár Saussure tanításainak bármilyen alapos és mélyreható, marxista igényű elemzésével, s ezeknek az elemzéseknek az eredményeiből közvetlenül akarnánk lemérni mai nyelvtudományunk állapotát. Mai nyelvtudományunk helyzetét, erőnyeit és hibáit csak úgy lehet konkrétan felderíteni, a követendő, a mostaninál helyesebb, nagyobb és jobb eredményeket ígérő utakat csak úgy lehet kijelölni, ha elsősorban mai nyelvtudományunk elveit, módszereit, témáit és legelsősorban ezen elvek és módszerek érvényesülésének tárgyait az egyes konkrét műveket vesszük vizsgálat alá, természetesen a nyelvtudomány legújabb eredményeinek ismeretében. Nálunk — sajnos — éppen ezen a téren történt eddig vajmi kevés, egyes konkrét művek elvi-ideológiai, marxista bírálata ritka, mint a fehér holló — ahogy ezt már Tamás Lajos is megállapította (III. kongr. 1).

Térjünk azonban vissza Telegdi elvtárs előadásához! Ó a hagyományos irányzat egyik legnagyobb negatívumaként említette a leíró munkálatok szinte teljes elhanyagolását, lebecsülését. Ez a megállapítás teljes mértékben érvényes a hazai magyar nyelvtudományra is, — de csak a felszabadulás előtti időkig. 1927-ben állapította meg Gombocz a következőket: „Kétségtelen, hogy az utóbbi évtizedekben nyelvtudósaink érdeklődését szinte kizárólag a magyar nyelvtörténet és a finnugor nyelvhasználat problémái kötötték le” (MNY. XXIII, 1). Majd ugyanígy folytatja: „... a tudományos leíró nyelvtan ma is a *pium desideriumok* közé tartozik. Pedig nemcsak a magyar iskolának volna szüksége jó leíró nyelvtanra, hanem a magyar nyelvtudománynak is: a mai magyar köznyelv és irodalmi nyelv rendszeres és tüzetes leíró nyelvtanának megírása legsürgősebb és legfontosabb feladataink közé tartozik”. Gombocz megállapításának igaz voltában nincs okunk kételkedni, sőt azt is tudjuk, hogy ez a kép nem szorul lényeges módosításra 1950-ig. Gombocz maga elvileg tehát fontos és tudományos feladatnak tartotta a leíró nyelvvizsgálatot, a rendszeres és tüzetes nyelvtan elkészítését, de hogy gyakorlatilag sem ő, sem más nyelvtudósunk nem vállalkozott erre a munkára, abban benne van a leíró munkálatok tudományos értékéről vallott felfogásuk, ami viszont nyilvánvalóan a hagyományos irányzat túlzottan történeti beállítottságának az eredménye. Aligha lehet mással, mint a leíró jellegű munkálatok lebecsülésével vagy legalábbis a történeti jellegű stúdiumoknál kevesebb-

re értékelésével magyarázni azt a tényt is, hogy ebben az időben nem folytak tudományos igényű értelmező szótári munkálatok, nem igen folytak írói-költői nyelvi vizsgálatok, sőt még csak az Európa-szerte végzett nyelvatlaszmunkálatok sem. Mégcsak az az érv sem lehet egészen helytálló, hogy ezek a tények esetleg a mostoha anyagi körülményekre vezetendők vissza, mert a legalábbis bizonyos szempontból történeti jellegű nagyszótár munkálataira, ha nem is csurrant, de cseppent.

Ebben a tekintetben alapvető változás következett be a felszabadulás után, elsősorban a Nyelvtudományi Intézet megalakulásával, azaz a tervszerű, a legalábbis részben irányított, az egész nemzet kulturális felemelkedésének szempontjait is szem előtt tartó tudományos kutatómunka megindulásával. Ebben az időben — érthető módon — ugrásszerűen előtérbe kerültek a leíró jellegű munkálatok. Mindenki előtt ismeretes, hogy intézetünk legfontosabb tervmunkái között szerepel „A mai magyar nyelv rendszere” c. tervmunka, vagyis a leíró nyelvtan, az értelmező szótár, a magyar nyelvjárások atlasza, a távolabbi terveinkben benne van egy nagy, tüzetes magyar nyelvtan, egy szinoníma szótár készítése, ami szintén szinkrón jellegű munka. S mivel véleményem szerint szinkrón jellegű vizsgálatokat nemcsak a mai nyelven lehet végezni, hanem lehet, és kell is nyelvünknek egy-egy régebbi keresztmetszetét is, én leíró jellegű munkának tekintem — pl. a Bécsi kódex készülő nyelvtani adattárát és a Petőfi-szótárt is. A leíró jellegű munkálatok lebecsülése, elhanyagolása vagy akárcsak háttérbe szorítása tehát elsősorban a Nyelvtudományi Intézetre, mint a magyar nyelvészeti kutatások legjelentősebb központjára ma egyáltalán nem jellemző, de nem jellemző a magyar nyelvtudomány egészére sem. S intézetünk igazgatója, Németh Gyula akadémikus nem minden alap nélkül beszélt nemegyszer a történeti jellegű kutatásoknak az intézetben való nagymérvű háttérbe szorulásáról. Én a magam részéről helyesnek és szükségesnek tartom a leíró jellegű munkálatok ilyen mérvű előre nyomulását is, de — és ezt nagyon szeretném hangsúlyozni — végzetes hibának tartanám, ha most ellenkező vélelmet esve, a szükségesnél jobban és tervszerűen elhanyagolnánk a történeti kutatások bármely ágazatát. Ez mindenképpen kárára válnék nyelvtudományunknak, s magának a leíró nyelvészettnek is.

Felmerülhet a kérdés, hogy a leíró jellegű témák kétségtelen előtérbe kerülésével mennyire tudott lépést tartani a szigorúbb értelemben vett leíró módszer. Ez valóban alapvető kérdés elsősorban a nyelvtani munkálatok szempontjából, s itt is — úgy gondolom — főképpen az alaktanban. Én úgy látom ugyanis, hogy az alaktan területén fejlődött lelassabban a leíró módszer, az erősen történeti beállítottságú szemléletmód, sőt a teljesen történeti szemléletű terminológia hagyománya itt a legerősebb nálunk. Úgy hiszem azonban, hogy most készülő leíró nyelvtanunk ezen a téren is jelentős lépéseket tett előre. Az persze valószínűnek látszik, hogy több területen, elsősorban a formai elemzések kiszélesítését illetően még hagy bizonyos kívánni valókat maga után. Meg vagyok győződve arról, hogy éppen ezen a területen a strukturális módszerek egyikét-másikát, a strukturális meghatározásokat gyümölcsözően alkalmazhatjuk, segítségünkkel érhetünk el majd új és értékes eredményeket, s ezek elől elzárkózni nem lenne helyes, és nem is szabad.

Térjünk azonban vissza a nyelvtörténeti kutatásokhoz! Tudományos szempontból — mint már mondtam — én a nyelvtörténet intenzív művelését elengedhetetlenül fontosnak tartom. Sőt arról is meg vagyok győződve, hogy

a nyelvtörténeti ismereteket módjával még a középiskolai oktatásban is fel lehet és fel is kell használni. Én magam tanárkodtam egy ideig, s így gyakorlati tapasztalatok alapján állítom, hogy az effajta próbálkozásaimat mindig a tanulók legnagyobb érdeklődése kísérte. S nem hiszem, hogy az ilyen jellegű megjegyzések ne segítenék elő azt, hogy a tanulóiban helyesebb kép alakuljon ki a nyelv életéről, fejlődéséről, változásáról.

Mint már Gombocz megjegyzéseiből is láthattuk, a felszabadulás előtti évtizedekben nyelvtudósaink érdeklődése szinte kizárólag a történeti jellegű stúdiumokra irányult, nyugodtan mondhatjuk, hogy ezeken belül is elsősorban a hangtörténetre és az etimológiai kutatásokra, valamint e két stúdiumot mintegy összesítő névtani kutatásokra. Ezen a téren érték is el igen számottevő eredményeket, bár éppen a hangtörténeti kutatások terén nem lebecsülendő korlátot jelentett, hogy a kutatások szinte kizárólag az ómagyar korra irányultak, s hogy nyelvünk fejlődését ebben a korszakban túlságosan is egyvonalúan képzelték el, kevésbé számoltak a nyelvben meglévő társadalmi, történelmi, gazdasági indítékú elkülönülésekkel, a lehetséges földrajzi, területi tagolódással. A régebbi hangtörténeti vizsgálatok ilyen jellegét, illetőleg az azóta bekövetkezett módszerbeli fejlődést világosan látjuk, ha összehasonlítjuk pl. Gombocz Hangtörténetét Bárcziéval. Az összehasonlítás talán nem jogtalan, még akkor sem, ha minden bizonnyal igaz is az, amit Bárczi mond a Deméval folytatott vitájában, hogy ti. Gombocz felfogása nem tükröződik hűen ebben a munkában. Az mindenestre tény, hogy Gombocznak ebből a munkájából az tűnik ki, mintha ő nyelvünk fejlődését túlságosan is egységesnek, problémamentesnek vette volna. Bárczinál már nem így áll a helyzet. Nála már a szálak több helyről futnak össze, keresztezik egymást, összehonyolódnak. Úgy valahogy, ahogy a nyelvben is történik. S a mai hangtörténeti kutatásokra már ez a dialektikus szemléletű módszer a jellemző, mai hangtörténeti kutatásaink már általában figyelembe veszik a nyelvet beszélő nép történetét is.

Minden bizonnyal összefüggésben van az előbb említett szemléletmóddal az is, hogy ebben a túlzottan is történeti érdeklődésű korszakban pl. nyelvjárásaink történetének vizsgálatára nem került sor, legfeljebb szerény próbálkozások történtek abban az irányban, hogy bizonyos nyelvi tényeket nyelvjárási eredettel magyarázzanak. A legutóbbi évtized éppen ezen a téren is jelentős változást hozott, s ma már olyan kiváló, valóban a dialektikus vizsgálat jegyeit magán viselő, elvi-módszertani szempontból is előre mutató munkákkal rendelkezünk, mint pl. Benkő Loránd Magyar nyelvjárástörténete és Papp László ismert két szép tanulmánya.

Aligha véletlen, hanem minden bizonnyal az erős hangtörténeti érdeklődés következménye az is, hogy pl. az etimológiai kutatások terén a felszabadulás előtti időkben szinte kizárólag az elsődlegesen hangtani problémákat felvető jövevény-, illetőleg finnugor eredetű szavak kutatása folyt, s meglehetősen elmaradt a belső keletkezésű szavak vizsgálata, a szótörténet kérdéseivel való foglalkozás. (Az etimológiai, hangtörténeti kutatások számos olyan fogyatékoságáról, amelyek a hazai ilyen irányú kutatásokban is fellelhetők voltak, ír pl. Szerebrennyikov „A nyelvtudomány összehasonlító-történeti módszerének fogyatékoságairól” c. cikkében; magyarul NyIK II/2. sz. 12—23; valamint Zsirai: I. OK. I, 41—45. Az ő érveik megismétlésére nem térek ki.)

Mint már említettem, a felszabadulás utáni időkben a nyelvtörténeti kutatások bizonyos mértékig háttérbe szorultak. Ez a tény maga — bár-

mennyire szükséges és helyes is — önmagában véve negatív jellegű tényező. Megemlíthetjük azonban egy másik, már határozottan pozitív vonását is e kornak, még pedig azt, hogy a nyelvtörténeti kutatások ágazatai kiszélesedtek, megszínesedtek. Olyan igen jelentős tudományágak lendültek hatalmasat előre, mint pl. a történeti nyelvjáráskutatás, az irodalmi nyelv történetének vizsgálata, s ezek minden bizonnyal termékenyítőleg fognak visszahatni az egyéb irányú kutatásokra is.

Az általam vizsgált, ún. „hagyományos” irányzat a múlt század végén, s részben e század elején igen jelentős eredményeket mutathat fel a magyar nyelvtudományban. Ekkor készültek el olyan fontos, ma is igen gyakran forgatott művek, mint pl. a NySz., az OklSz., a MTsz., a TMNy., Simonyi monográfiái a határozószókról, a kötőszókról, a jelzőkről, Budenznak a magyar nyelvtörténeti kutatásokat is felfrissítő összefoglalásai. Egészen más képet mutat viszont a két világháború közötti időszak. Ebben az időben szinte kizárólag csak részletkutatások folynak, a számottevő szintézisek elmaradnak, még az oly jelentős etimológiai kutatások terén is (a Gombocz—Melich-féle szótár torzóban maradt); a hangtörténeti kutatások összegezése pedig a már említett Gombocz-féle jegyzet. Szinte csak Klemm Magyar Történeti Mondattana az egyetlen jelentős összegező munka. Az erre a korra annyira jellemző sajátosság, az elért eredmények összegezésére való törekvés hiányának az okát nyilván érdekes volna kielemezni. Szerintem ebben erős szerepet játszott az akkori nyelvtudomány öncélú, erősen pozitivistá jellegű szemlélete.

Úgy látom, hogy ma a pozitívizmus már nem jellemző vagy uralkodó vonása nyelvtudományunknak, sőt az öncélúság korlátait is sikerült szétfeszítenie, amit elsősorban a gyakorlati étellel való kapcsolata, a nyelvtudomány eredményeinek gyakorlati jellegű felhasználása mutat. Szintén Gombocz állapította meg 1927-ben, említett cikkében az iskolai nyelvtanítással kapcsolatban a következőket: „Régebben nyelvtaníróink a nyelvtudósok sorából kerültek ki; *Riedl Szende, Szvorényi, Simonyi* és *Szinnyei* javarészt saját tudományos búvárkodásaik eredményét értékesítették nyelvtanaikban, s az átvett anyag helyesbítése, kiegészítése is mindenkor módjukban állott. Manapság, a tankönyvgyártás korában, igen tág lelkiismerettel olyanok is vállalkoznak nyelvtanításra, akik a magyar nyelvtudomány területén sohasem végeztek önálló kutatásokat, módszertani kérdésekkel nem foglalkoztak, sőt nem egyszer az alapvető grammatikai fogalmakkal sincsenek tisztában” (i. h.). De hasonlókat állapíthatunk meg a nyelvtudomány gyakorlati felhasználásának egy másik területéről, a nyelv műveléséről is. A magyar nyelvtudománynak az az ágazata, amely Simonyi korában és az ő kezében valóban az anyanyelvi műveltség ápolását és fejlesztését szolgálta, a második világháborút megelőző időkben néhány hangoskodó, a nyelvtudománnyal vajmi kevés kapcsolatban levő sarlatán kezében a sovinizmus és a faji felsőbbrendűség hirdetésének melegágyává lett — ahogy erre Lőrincze Lajos is rámutatott az 1951 decemberében tartott előadásában (I. OK. II, 405—6). Meggyőződésem persze, hogy a sovinizmus, a faji gőg nem szükségszerű velejárója a hagyományos irányzatnak, de az említett kor magyar nyelvtudósainak nagy része lebecsülte vagy legalábbis nem becsülte eléggé az ún. alkalmazott nyelvtudományt, annak aktív művelésétől tartózkodva, elfajzásai ellen szavukat alig hallatva, ha közvetve is, hozzájárultak ahhoz, hogy egyesek a tudománnyal ugyan semmi kapcsolatban nem levő, de az akkori uralkodó osztály szándékainak, céljainak nagyon is megfelelő irányt adjanak ennek a területnek. (Csak

mellékesen jegyzem meg, érdekes volna a nyelvtudomány más területeinek hasonló jellegű vizsgálata is, azaz annak felmérése, hogy nyelvtudósaink politikai magatartása hogyan tükröződik egy-egy tudományág gyakorlatában, de ezt most nem tartom feladatommak.)

A felszabadulás után a nyelvtudomány eredményeinek gyakorlati alkalmazását, a nyelvtudósoknak a gyakorlati élettel való kapcsolatát illetően különösen alapvető változás következett be. Az iskolai és a népszerű magyar nyelvtanok írói között ilyen nevekkel találkozunk, mint Benkő Loránd, Kálmán Béla, Rácz Endre, Temesi Mihály, nem is beszélve arról, hogy ma talán nem is jelenik meg olyan nyelvtankönyv, amelynek a lektorai között ne lennének szakképzett nyelvészek is. Nyelvművelésünk elvi alapjainak, módszereinek megváltozása, viszonylag nagy hatósugara pedig annyira ismeretes, sőt elismert, hogy erről itt külön nem is kell beszélni.

S végül még egy kérdést, amit talán legelőször kellett volna említenem. Simonyitól napjainkig van egy közös jellemző vonása — mégpedig eléggé negatív vonása — az egész magyarországi nyelvtudománynak; ez: az általános nyelvészet alkotó művelésétől való húzódozás, a hazai nyelvtudományi elvek, módszerek elvi, kritikai vizsgálatának a hiánya. Igaz, ennek szükségességét az utóbbi időben többen és sokszor hangoztatták, de ennek deklarációján túl szinte semmi konkrétum sem történt. Ami kevés próbálkozás mégis akadt — pl. Deme László részéről — az sem számottevő ellenvéleményt nem váltott ki, sem helyeslésre, követésre nem talált, hanem a lehető legszerencsétlenebb módon a hallgatás közönyébe fulladt. Én valahogy úgy látom, hogy nyelvészeti munkásságunkban még ma is elég sok az ösztönösség, a rutinszerűség, munkánkban gyakran nem világosan látott, tiszta elvek, hanem inkább ösztönöszerű megsejtések vezetnek bennünket. Ez különösen visszas ma, amikor a nyelvészek politikai-ideológiai műveltségének színvonala, átlagosan jóval magasabb, mint az előző időkben bármikor volt, még akkor is, ha e műveltség színvonala ellen egyes tudományágakhoz viszonyítva esetleg több-kevesebb joggal kifogások is merülhetnek fel. Minden bizonnyal ennek a hazai „hagyomány”-nak az eredménye az is, hogy az újabb nyelvészeti irányzatoknak csak megismerésében is oly igen le vagyunk maradva. Nyelvtudományunknak nagyobb fokú előre lendülése, a marxista nyelvtudomány célkitűzéseinek az eddigieknél konkrétabb, világosabb, határozottabb megfogalmazása, kijelölése — úgy gondolom — elsősorban attól függ, hogy ezeket a fentebb említett hiányokat hogyan és milyen gyorsan tudjuk pótolni. Nagyon sajnálatos például, hogy a Magyarországon művelt nyelvészeti ágak egyikéről sem jelent meg eddig legalább valami olyasféle felmérés, értékelés, mint pl. B. V. Gornungé az *Izvesztijában* (XIX/6, 449—61) az indoeuropisztikáról. Ennek a munkának a mielőbbi elvégzése igen sürgős feladat, s kötelessége mindenkinek képességeihez mérten kivennie ebből a részét. E téren különösen fontos feladat vár a Nyelvtudományi Intézetre, de ezen belül is az általános nyelvészeti csoportra.

Hozzászólásomban elsősorban arra törekedtem, hogy bemutassam néhány vonását annak a változásnak, amely az ún. hagyományos irányzatban a felszabadulás után nálunk bekövetkezett. Hozzászólásom így meglehetősen egyoldalú volt, de úgy gondolom, hogy nyelvtudományunk helyzetéről ilyen vonatkozásban beszélni nem felesleges, erről ugyanis az utóbbi években vajmi kevés szó esett. Végeredményben én a magam részéről úgy látom, hogy ez a változás nem lebecsülendő, nagymértékben pozitív jellegű, s aligha lehet

vitás, hogy ez a dialektikus és történelmi materializmus hatásának az eredménye.

Ez persze távolról sem jelenti azt, hogy én nem látnám helyesnek vagy szükségesnek új módszerek alkalmazását mai nyelvtudományunkban. Meggyőződésem, hogy új kutatási módszerek alkalmazására, kialakítására minden kutatónak törekednie kell, ez erkölcsi kötelessége. Ezek az új módszerek szerintem egyrészt kinőhetnek a hagyományos irányzat módszereinek továbbfejlesztéséből — mert azt hiszem, ez is lehetséges —, másrészt pedig új módszereket kínálnak a strukturalizmus egyes ágazatai is. Ez utóbbiakra vonatkozóan véleményem egyezik a szovjet határozatok célkitűzéseivel. Szerintem is az új irányzatokból alkalmazni kell mindazokat a módszereket, amelyek a nyelvtudomány valamely területén új, az eddigieknél jobb, helyesebb, nagyobb eredményeket hozhatnak. De csak azokat, és csak ott! Új módszerek alkalmazása ugyanis semmiképpen sem lehet öncélú! Akkor, amikor a hagyományos nyelvtudományi elvekhez, módszerekhez való merev ragaszkodást semmiképpen sem látnám helyesnek, hangsúlyozni szeretném azt is, hogy igen veszedelmesnek látnék, és nem tudnék támogatni semmiféle olyan törekvést sem, amely a strukturalizmus bármely ága számára egyeduralmat kívánna biztosítani a nyelvtudományban, és minden egyéb módszert tudománytörténeti relikviának kívánna minősíteni, illetőleg a mai nyelvtudománynak azokat az ágazatait, melyeknek művelése ezeknek az irányzatoknak a módszereivel nem végezhető, ki akarná zárni a nyelvtudomány köréből. Egy efféle törekvést aligha nevezhetnénk marxista jellegűnek, márpedig a mi feladatunk a marxista nyelvtudomány művelése, s mai vitánkunk is elsősorban ilyen irányban kell haladnia.

Nyilvánvaló, hogy csak a strukturális, formális elemzés, a matematikai módszerek alkalmazhatók a kibernetika, a híradástechnika területén, ennek nyelvészeti vonatkozásaiban. Feltétlenül szükségesnek tartom, hogy az ilyen jellegű vizsgálatok nálunk is az eddigieknél sokkal nagyobb szerepet kapjanak — ahogy ezt némileg tükrözi már távlati tudományos tervünk is. Nem lehet vitás, hogy megtermékenyítik ezek a módszerek a szélesebb értelemben vett leíró jellegű vizsgálatokat, elsősorban a nyelvtani kutatásokat, így az eddigieknél mindenképpen nagyobb lehetőséget kell biztosítani folytatásukra.

Nem látom azonban — legalábbis egyelőre, még Telegdi elvtársnak a transformációs elmélettel kapcsolatos fejtegetései után sem —, hogy a strukturális módszerek, nem tekintve a statisztikai vizsgálatokat, amelyeknek gyakorlati értékéről személyes tapasztalatok alapján is meg vagyok győződve, önmagukban mennyire és hogyan alkalmazhatók pl. a diakrónikus vizsgálatokban, mennyire viszik előre annak eredményeit. Nem gondolom, hogy alkalmazhatók volnának pl. a stílusvizsgálatokban, az írói nyelvi, de különösen a jelentéstani kutatásokban. Pedig véleményem szerint a nyelvtudományi vizsgálatok köréből ezeket a területeket aligha lehet kizárni, mert nem gondolom, hogy ezzel közelebb jutnánk a nyelvnek, mint a társadalomban élő emberek érintkezése jobb, alaposabb megismeréséhez.

Hozzászólásomat azzal fejezném be, amit a szovjet akadémia elnökségének határozata is hangoztat, hogy tudniillik a strukturális módszerek alkalmazásának feltétlenül teret kell biztosítani a nyelvtudomány bizonyos területein, ott, ahol ezek az új módszerek eredményekkel kecsegtetnek, de „magától értetődik, hogy a strukturalista módszerek alkalmazása egyáltalán nem pótolhatja a nyelv vizsgálatának a marxista nyelvészetben alkalmazott több

módszerét, és egy cseppet sem csökkenti a nyelvtörténetnek és az összehasonlító-történeti nyelvészetnek a jelentőségét”.

Még egyetlen megjegyzésem volna. Ez Király elvtársnak délelőtt elmondott javaslataihoz kapcsolódnék. Én szintén szükségesnek tartom, hogy az új irányzatokkal minél gyorsabban és minél alaposabban megismerkedhessünk. Ezt nagymértékben előmozdítaná, ha néhány alapvető fontosságú munkát lefordítatnánk magyarra. Arról, hogy mi a jelentősége annak, ha ezeket a kérdéseket anyanyelvünkön tanulmányozhatjuk, itt nem szükséges bővebben beszélni.

ANTAL LÁSZLÓ

Számomra, aki strukturalista vagyok, őszinte öröm azt látni és hallani, hogy hazánkban végre intézményesen is történik valami a modern lingvisztika érdekében általában, s a nyelvi stúdiumok királya, a strukturalis elemzés érdekében különösen. Igaz, hogy szebb lett volna, ha a magyar nyelvtudomány nemcsak akkor döbben rá ennek a szükségességére, amikor külső impulzusok a kérdés napirendre tűzését már elodázhatalanná teszik, hanem belső fejlődésének eredményeképpen is tesz vagy legalábbis tenni próbál valamit. De örvendetes, hogy egyáltalán idáig eljutottunk.

Ami a strukturalizmust illeti, ezzel kapcsolatban úgy vélem, a legsúlyosabb és még ma is élő félreértés a következőkben foglalható össze: van a kutatóknak egy csoportja, hazánkban is, külföldön is, amely már annyit elismer, hogy a strukturalizmus bizonyos eredményeit fel lehet és fel kell használni, de még mindig azt hiszi, hogy az ilyen apróságoktól eltekintve a strukturalizmus a maga egészében valami veszedelmes, idealista konstrukció, amely alapjaiban és lényegében összebékíthetetlen a marxizmussal. Nézzük meg röviden, tartható-e ez a felfogás. Az kétségtelen, hogy a strukturalizmust polgári tudósok munkálták ki, a burzsoá tudományosság keretei között, ami azt jelenti, hogy világnézetük vagy idealista, vagy legjobb esetben ösztönösen materialista volt. De vessük fel a kérdést, vajon a történeti és összehasonlító nyelvészetet kik alkották meg? Szintén polgári tudósok. A tradicionális nyelvészet tehát abban a formában, ahogy ezt a polgári világból örököltük, éppen úgy idealista, mint a strukturalizmus. Az összehasonlító és a történeti nyelvészet tehát megfelelő átalakítás nélkül éppen olyan közel, vagy ha úgy tetszik, éppen olyan távol áll a marxizmustól, mint a strukturalizmus áll megfelelő átalakítás hiányában. Tudjuk jól, hogy volt egy időszak, amikor a marristák meggyőződéssel hirdették, hogy a marxista nyelvész nem lehet komparativista, mert a marxista nyelvésznek dialektikusnak kell lennie. Ma már mosolygunk ezen a naiv szembeállításon. Mert tudjuk, hogy a komparáció egy bizonyos célzatú nyelvészeti munka szakmai fogásait jelenti, amely nem állítható szembe a dialektikával. A marristák tehát két olyan dolgot keverték össze, amely nem tartozik ugyanarra a síkra. S ma már természetesnek találjuk, hogy vannak történeti nyelvészek, akik marxisták és vannak történeti nyelvészek, akik nem marxisták. Meg vagyok róla győződve, hogy a strukturalizmus, akárcsak a komparáció, semmi egyebet nem jelent, mint egy bizonyos célzatú nyelvészeti munka módszertani fogásait. S ahogy a komparáció nem állítható szembe a dialektikával vagy általában a marxizmussal, ugyanúgy a strukturalizmus sem állítható szembe vele. S hozzá kell szoknunk - bár lehet, hogy nehéz lesz -, hogy

amint vannak marxista nyelvtörténészek és nem marxista nyelvtörténészek, ugyanúgy vannak, vagy legalábbis lesznek marxista strukturalisták és nem marxista strukturalisták. Még valamit. Az előbb említettem, hogy sokan ismerik a strukturalizmus részeredményeinek egyikét, másikat, de alapvetően idegennek tartják az egészet. Említettem azt is, hogy a marxista nyelvész számára a tradicionális nyelvészetből megfelelő átrostálás nélkül semmivel sem használható fel több, mint a strukturalizmusból. Ebből viszont elkerülhetlenül következik, hogy a nyelvről szóló általános marxista tanításnak legalább olyan mértékben kell épülnie a strukturalizmussal kihámozott eredményekre, mint a történeti vagy összehasonlító módszer eredményeire. Pillanatnyilag fennáll az a téves hiedelem, hogy a nyelvről szóló általános elméletünk csak a tradicionális lingvisztika vizsgálatai alapján szűródik le, és ennek a bázisnak alapján bíráljuk a strukturalizmust, de mindig kívülről. A strukturalizmust, úgy vélem, nem lehet oly módon bírálni, hogy a bírálatban ne legyenek benne a strukturalizmus eredményei is. Hasonlóképpen téves az a nézet, miszerint a nyelvészetről szóló marxista tanítás már készen van, nekünk már csak a strukturalizmusnak páholyból való bírálgatása a dolgunk. Mivel strukturalis vizsgálatok nélkül a nyelv teljesen nem ismerhető meg, minden olyan elmélet, amely ennek eredményeire nem épít, féllábú óriás. Ha elfogadjuk azt, hogy strukturalista vizsgálatok nélkül a nyelv teljesen nem tárható fel, nem érthető meg, hogy a történeti és összehasonlító nyelvészet, még akkor is, ha marxista, a nyelv lényegének csak egyik felét tudja megragadni, és így önmagában semmiféle szintézisnek, így természetesen marxista szintézisnek sem lehet alapja, akkor mi a teendő?

A nyelvészetnek az a feladata, hogy a strukturalista vizsgálatokat maxímálisan felvirágoztassa, hazánkban első feladatként a magyar nyelv strukturális elemzését, tehát egy valóban modern, magyar nyelvten létrehozását jelenti. Milyen legyen az eljövendő magyar strukturális nyelvten? Én két alapvető követelményt támasztanék vele szemben. Az egyik az, hogy következetesen szinkronikus síkon mozogjon, és ne tegyen egy jöttányi engedményt sem a maga helyén oly értékes történetiségnek. A másik, hogy a formális elemzésen alapuljon, és ne tegyen egy jöttányi engedményt sem a jelentésnek.

FÓNAGY IVÁN

1. Az információelmélet alkalmazásával kapcsolatos személyes tapasztalatainkról igyekszem beszámolni. Az ilyen beszámoló nem adhat még vázlatos képet sem az információelmélet alkalmazásának gazdag lehetőségeiről.

2. A beszéd folyamán gyors egymásutánban ejtünk mintegy 40 különböző hangjelet, fonémát. Hogy a hallgató világosan megkülönböztethesse egymástól a mindössze néhány századmásodpercig hangzó jelelemeket, a beszéd-szervek tevékenységének folyamatos, gondos ellenőrzésére van szükség. Szabályozandó a hangszalagnak másodpercekre eső rezgéseinek száma is. A beszéd-szervek működésének intenzitását, a zajszint változása szerint fokoznunk vagy csökkentenünk kell.

Mivel a fonáció általában nem öncél és tudatos figyelmünk a beszéd tartalmára, s arra a helyzetre irányul, melyben a beszélgetés lejátsszódik, a beszéd-szervek mozgásának ellenőrzését úgy kell megoldanunk, hogy az tudatos figyelmet ne igényeljen. Még nyilvánvalóbb, hogy ez a komplex feladat nem oldható

meg reflexek segítségével. A fonetikusok ezért örömmel üdvözölték az önvezérlés tanát, a kibernetikát, melytől jelentős segítséget vártak és kaptak.

A kibernetikai kutatások hatására viszonylag korán előtérbe került a halló- és beszédközpont kapcsolatának, a belső (proprioceptív) és külső (exteroceptív) ingerek visszacsatolásának (feed back), a fonáció, az artikuláció önvezérlésének tanulmányozása. Késleltető berendezés segítségével megoldható például, hogy a beszélő saját hangját késve (tegyük fel 0,15 φ -cel később) hallja, ilyenkor beszéde bizonytalanná vontatottá válik, s gyakran dadogásba megy át — főleg a gyermekek és férfiak beszéde.¹

Ha a kísérleti alany füléhez erőszájt vezetünk a fejhallgatón át, hirtelen hangosabban kezd beszélni, anélkül, hogy ez szándékában állna vagy akárcsak tudomása lenne róla (Lombard-féle effektus). Hermann Imre dr.-ral kísérleteket végeztünk egészséges és pszihótikus kísérleti alanyokkal. Ezek során kiderült, hogy a zaj hatására az egészséges kísérleti alanyok 4–7 db-lel hangosabbán számláltak, s egyidejűleg megemelték a hangjukat, megnyújtották a zöngét. Mindez nem zárná ki Husson feltevését, aki a Lombard-féle jelenséget cochleo-rekurrens reflexként fogja fel.² Kísérleteink szerint nem igen lehet egyszerű reflexről szó. Azt tapasztaltuk egyebek között, hogy a hangsúlytalan vagy kevésbé hangzó szóttagokat viszonylag jobban megemeli a zaj hatására a beszélő, mint az eleve hangosabbakat, s hogy a zöngés hangokat nyújtja, de a zöngétlen zárhangokat megrövidíti. A zajingerhez való adaptáció jóval bonyolultabb jelenség tehát a feltétlen reflexnél, elképzelhetetlen a nyúltagy szintjén. Egy tudatelőttes „szándékot” kell feltételeznünk, mely a kevésbé hangos szóttagokat igyekszik jobban megvédeni az elsikkadástól és feláldozza az amúgy sem hallható zárperiódust. Nem reflexszel van dolgunk, hanem a reflexnél bonyolultabb önvezérléssel. Bizonyos pszichózisoknál ez az önvezérlés igen tökéletlenül működik, s ez párhuzamban áll azzal, hogy a beteg más tekintetben is tökéletlenül alkalmazkodik a realitáshoz.³

3. Az önvezérlés elvét legsikeresebben talán a londoni University College fonetikusai — D. B. Fry és P. Denes — alkalmazták a fonetikában, akik létrehozták az automatikus beszédhangfelismerő készüléket.⁴

A készülék bemenetéhez vezérelt köznyelvi angol beszédet elektronikus berendezés segítségével feldolgozza és kimeneténél fonetikai átírásban adja vissza. A készülék gyakorlati jelentősége minimális. Bármely angol gépirónő rövid idő alatt kiképezhető erre a feladatra és sokkal olcsóbban látja el. Annál nagyobb a készülék elméleti jelentősége. Nyilvánvaló, hogy a készülék-

¹ B. S. LEE, Effects of delayed speech feed-back: J. Ac. Soc. Amer. XXII (1950)
- J. W. BLACK, The effect of delayed sidetone upon vocal rate and intensity: J. Speech and Hearing Dis. XVI (1951) — A. AZZI, Un nuovo metodo per svelare la simulazione della sordità: Arch. Ital. di Oto. e Laring. LXIII (1951).

² R. HUSSON, Relations neuro-psychologiques entre la phonation et l'audition: Cahiers d'Acoustique III(1951), 268. — U. a., Physiologie de la phonation et phoniatrice: Rev. des questions sci. XV(1954) 84.

³ HERMANN-FÓNAGY, A hangerő önvezérlése: Magyar hangtani dolgozatok. Nyelvtudományi Értekezések 17. Budapest, 1958.

⁴ D. B. FRY—P. DENES, The Solution of some Fundamental Problems in Mechanical Speech Recognition: Language and Speech I(1958). 35—58. — Vö. még: K. H. DAVIS—R. BIDDULPH és S. BALASHEK, Automatic Recognition of Spoken Digits: Communication Theory. London, 1953. 433.

nek meg kell oldania azt a bonyolult feladatot, amit mi oldunk meg akkor, amikor a konkrét beszédhangok végtelen sokféleségét 30–40 nyelvi hangra redukáljuk. Igen messze tartunk még attól, hogy ezt a bonyolult szellemi folyamatot fiziológiai síkon le tudnánk írni. A készülék működését azonban ismerjük. Így képet alkothatunk arról, milyen módon oldható meg, és milyen módon nem oldható meg ez a feladat.

Nem oldható meg például úgy, ahogyan ezt a legtermészetesebbnek éreznék: a gép memóriájában elhelyezett hangszíntípusok, [a] típusú, [t] típusú hangspektrum segítségével. Megoldhatatlanná teszik ezt az egyes típusok realizációnál tapasztalható messzemenő átfedések. Jobb eredményt kapunk, ha az egyes hangok spektrumát a környező hangok spektrumához viszonyítjuk, például a (k), (g) felpattanási zörejét a következő magánhangzó második formánsának szintjéhez, ha a hangszínen kívül tekintetbe vesszük a relatív intenzitást és időtartamot is (így pl. az (s) jól megkülönböztethető az (f)-től nagyobb intenzitása alapján, a (z)-től nagyobb időtartama révén).⁵ Hasonló kritériumok alapján jól elhatárolhatók a réshangok a zárhangoktól. Sokkal nehezebb azonban az egyes zárhangok megkülönböztetése képzési helyük szerint. Az angol beszédhangfelismerő az (ʃ) hangot az esetek 94%-ban azonosítani tudta akusztikai szinten, a (k)-t azonban csak az eseteknek 23%-ban (többnyire a (t)-vel cserélte össze. Igen gyakran elsiklott a szókezdő zárhang felett és C + V + C helyett V + C-t érzékelt. A Haskins laboratórium hangszintézisen és egyes hangok lefedésén alapuló kísérletei arra az eredményre vezettek, hogy a zárhangokat gyakran nem a zárhangok (a felpattanási zörej) alapján azonosítjuk, hanem a szomszédos magánhangzó segítségével. A zárhangot követő magánhangzó kezdeti fázisa (vowel transition) más-képpen alakul aszerint, hogy veláris vagy dentális zöngés vagy zöngétlen zárhang áll-e előtte. Zöngés, lenis képzésű zárhangok után az átmenet kevésbé éles, a magánhangzó formánsai lassabban érik el jellegzetes szintjüket.⁶ A magánhangzó tehát mintegy a b s z o r b e á l h a t j a a m á s s a l h a n g z ó h í r é r t é k é t és a zárhang szerepe ilyenkor másodlagos, signálja redundás.

Beszédhang szintetizáló készülékkel nem rendelkezünk Magyarországon. Módunk volt azonban egy igen egyszerű kísérletsorozat alapján meggyőződni arról, hogy a zárhangot megelőző magánhangzó is nagymértékben megkönnyíti a zárhang képzési helyének megállapítását, ha nem is helyettesítheti minden esetben a zárhangot. A kísérletvezető magánhangzóból és zöngétlen zárhangból álló hangcsoportokat (*áp, uk*) mondott a vele szemben behúnyt szemmel ülő kísérleti alanynak, mégpedig oly módon, hogy a zárat gondosan elmulasztotta felpattanítani. Ez az *uk-muk-fuk* játék egyebek között arra az eredményre vezetett, hogy a kísérleti alanyok az esetek 68,4%-ban helyesen fogták fel a logatómot, anélkül, hogy a zárhangot hallották volna (hosszú magánhangzó után 73,9 %-ra emelkedett a találatok száma).⁷

⁵ D. B. FRY—P. DENES, An Analogue of the Speech Recognition Process. National Physical Laboratory Teddington. Paper 3—1.

⁶ D. P. DELATRE—A. M. LIBERMANN—F. S. COOPER, Acoustic Loci and Transitional Cues for Consonants: J. Acoust. Soc. Amer. XXVII(1955) 769. — A. LIBERMANN, Some Results of Research on Speech Perception: J. Acoust. Soc. Amer. XXIX(1957) 117.

⁷ FÓNAGY I.—MAGDICS K., A zárhang előtt álló magánhangzó hírértékőbblete. Kéziratban.

4. Kiderült a londoni kísérletek folyamán, hogy e javítások ellenére sem oldható meg akusztikai szinten az automatikus hangfelismerés. Lényegesen jobb eredményt csak akkor sikerült elérni, amikor tekintetbe vették az egyes hangok előfordulásának valószínűségét az előző hang, sőt az előző hangok függvényében (előbb digramok, majd trigramok és n -gramok gyakoriságával is számolt a beszédfelismerő gép). Hogy nemcsak a gép számol az egyes hangok ún. átmenetvalószínűségével, arról könnyen meggyőződhetünk, amikor „zajos csatornán” át érintkezünk egymással, például villamoson. Ilyenkor a mondatokat sokkal jobban megértjük, mint a rövid szavakat. Különösen alkalmas ilyen kísérletekre a budapesti telefon. Látszólag remekül meg tudjuk különböztetni a *pap*-ot a *tat*-tól, a *só*-t a *szó*-tól, de amint egy ritkább vezetéknevet akarunk közölni, kitűnik, hogy akármilyen pontosan ejtjük is az egyes hangokat, nem jön létre megértés. Kénytelenek vagyunk kontextust teremteni: „nem, nem *s* mint Sándor, *sz*, mint Szerén.”

A beszédhangok előfordulási valószínűségét, hírértékét csak nagy és változatos szöveganyagon alapuló hangstatisztikák segítségével határozhatjuk meg. Ezen a téren nincsen szűken megelégedni valónk. Tarnóczy Tamás volt, úgy hiszem, az első, aki betűstatisztikák helyett fonémastatisztikát készített.⁸ Vértés Edit kitűnő hangstatisztikai tanulmánya nemzetközi viszonylatban is példás munka.⁹

Kívánatos lenne ezeket a szépirodalmi termékeken alapuló statisztikákat lejegyzett beszélgetésfelvételek statisztikájával kiegészíteni. Ez azért sem lenne felesleges, mivel ilyen statisztika eddig viszonylag kevés készült és annyit bizonyosan tudunk, hogy a szavak szótageloszlása (szótagentrópiája) más a beszédben és más az irodalmi vagy tudományos szövegekben.¹⁰

5. A hangok átmenet-valószínűségét nemcsak a nyelv fonológiai szerkezete határozza meg. (Olyan szabályok, teszem azt, hogy három mássalhangzó után igen kis valószínűsége van annak, hogy egy negyedik mássalhangzó következik, vagy hogy szavak végén ritka a (h) hang.) Ugyanilyen mértékben könnyíti meg a jóslást a szókinés véges volta, a szavak közötti semantikai, grammatikai kapcsolat és maga a helyzet, melyben a beszéd-folyamat lezajlik.

Az információelmélet közvetlenül a nyelv formális törvényszerűségeinek pontos megfogalmazására képesít bennünket. E módszer segítségével ugyanakkor kvantifikálhatóvá válnak bizonyos funkcionális sajátságok is.

Tíz évvel ezelőtt a következő társasjátékot játszottuk vasárnaponként. Elővettünk egy újságcikket és a következő formában tettük próbára a társaság tagjainak jósló készségét: Megadtuk valamelyik cikk legelső betűjét és utána felszólítottuk az első alanyt, hogy találja ki a következő hangot. Ha nem találta el, úgy ezt a hangot is közöltük vele. Így haladtunk tovább hangról hangra, mondatról mondatra. Eleinte nehezebb volt a játékos dolga, azután fokról fokra könnyebbé vált. Egyes jelzők, határozók vagy fordulatok

⁸ A magyar hangzókapcsolatok eloszlása Ady költői nyelve alapján: NyK LIII. (1951) 107—152.

⁹ Statistische Untersuchungen über den phonetischen Aufbau der ungarischen Sprache: Acta Ling. Ac. Sc. Hung. III. (1953) 125—158, 412—430, IV. (1954) 193—224).

¹⁰ FÖNAGY I., A szavak hossza a magyar beszédben: MNyr LXXXIV. (1960) 355—360.

kitalálása olykor meglepően kevés nehézséget okozott.¹¹ Ugyanezt a játékot játszottuk irodalmi, költői szövegekkel is. Évek múlva tudtam csak meg, hogy Shannon lényegében hasonló játék segítségével határozta meg angol szövegek hírértékét.¹² Mi nem jutottunk ilyen korszakalkotó eredményekre, világossá és elég pontosan meghatározhatóvá vált azonban így is az egyes szavak közötti kisebb-nagyobb fokú kohézió, továbbá az a tény is, hogy m ű f a j o n k é n t l é n y e g e s k ű l ö n b s é g v a n a k ö v e t k e z ő s e m a n t i k a i e l e m k i t a l á l h a t ó s á g a ((predictability) szempontjából. Később, a játék szabályait pontosabban megfogalmazva, rendszeresen folytattuk ezeket a kísérleteket. Az eredményeket a következőkben lehetne összefoglalni:

Ady „Valaki útravált belőlünk” c. verséből a hangok 61%-át meg kellett adni, az újságciikk esetében elegendő volt 33%, egy két fiatal lány között lefolyt beszélgetésből csak 29%-ot kellett megadni, a beszélgetés 71%-át a kísérleti alanyok kitalálták. A fonológiai törvények és az ezeket kiegészítő eufonikus szabályszerűségek legalább olyan kategorikusan érvényesülnek a versekben, mint az újságcikkekben. A versek esetében a paralelizmus, a kötött ritmus, a rím, az alliteráció is megkönnyíti a jóslást. Ennek alapján jutott R. Abernathy, a Massachusetts Inst. of Technology munkatársa arra a következtetésre, hogy a költői nyelvet a járulékos szabályok bevezetése következtében fokozódó redundancia különbözteti meg a nem-költői szövegektől.¹³ Hogy járulékos szabályok ellenére nagyobbak bizonyul a költői szövegek hírértéke, ennek okát csak a morféma, szavak használatának nagyobb kötetlenségében kereshetjük. Nem nehéz kitalálni a hiányzó jelzőt egy olyan mondatban, mint: „A vita során *elemi* erővel tört ki a kívánság . . .” vagy azt, hogy milyen kétszótagú, *s*-sel kezdődő jelző kíséri a *tévedés* szót (*súlyos* tévedés). Lényegesen nehezebb kitalálni egy háromszótagú, *sz*-szel kezdődő jelzőjét ugyanennek a *tévedés* szónak. 10 résztvevő közül 5 csak az ötödik betű megadása után találta a *szerető tévedés* szintagmát, mely József Attila „Alkalmi vers”-ében szerepel. Szerkezeti sikon is kötetlenebb a költői szöveg, bár itt már kisebbek a különbségek.

Nem beszélhetünk most arról, ami a legérdekesebb, talán az egyedül érdekes ebben a vonatkozásban, hogy mit jelent voltaképpen az olvasó, az esztétikai élmény szempontjából a szintagmák nagyobb kötetlensége. Elégedjünk meg azzal — a csak első megközelítésként elfogadható formulával —,

¹¹ Kísérleteinknek az az eredendő gyengéje, hogy az első sikertelen találgatás után, megadtuk a helyes hangot, ahelyett, hogy kívártuk volna, amíg a kísérleti alany erre magától rátalál (tekintve, hogy hosszabb szövegekről volt szó, ez a helyesebb módszer túlságosan igénybevette volna a kísérleti alanyok türelmét). Ennek következtében nem tudjuk megmondani, hogy hány „igen vagy nem” döntés (hány barkochba kérdés) alapján jutott volna el a helyes megoldásig, nem tudjuk meghatározni kísérleteink alapján a szöveg hírértékét, entrópiáját. Az a tényező, mely azonban kísérleteink alapján meghatározható, feltétlenül összefügg a szó szoros értelmében vett hírértékkel, ezzel együtt és vele egy irányban változik. Amikor itt és a továbbiakban hírértékről beszélünk kísérleteink alapján, mindig idézőjelbe kellene tennünk a szót, mivel nem a lehetséges alternatívák bilogaritmusa értjük rajta. Esztétikai okokból eltekintettem ettől.

¹² C. E. SHANNON, Prediction and entropy of printed English: Bell System Tech. J. XXX. (1950) 50.

¹³ Mathematical Linguistics and Poetics. Az 1960. évi Varsóban rendezett nemzetközi „Költői nyelv konferencián” elhangzott előadás. A konferencia anyaga 1961-ben jelenik meg a Lengyel Tudományos Akadémia kiadásában. — Hasonló volt Robert Frost, amerikai költő és esztéta véleménye is. Id. J. W. BLACK és W. E. MOORE Speech, Code, Meaning and Communication. New York—Toronto—London, 1955. 95. és k.

hogy a vizsgált költői szövegeket (XX. századi költőkről van szó: Adyról, Tóth Árpádról, József Attiláról) a hangos forma síkján a nagyobb redundancia, szemantikai és grammatikai síkon a nagyobb entrópia különböztette meg a vizsgált újságcikkektől, köznapis beszélgetésektől. A nagy költők nem keresik a váratlan szókapcsolatokat. Nem tűrhetik azonban, hogy az egyik szó kéretlenül — az ő tudtuk és akarataik ellenére — hozza magával a másikat. Minél jobban függenek a szavak egymástól, annál lazább a mondat és a valóság kapcsolata. Minél kisebbek a mozaikkockák, annál pontosabban képezhető le egy adott kereten belül a modell.¹⁴

Hogy ez a tétel mennyire általánosítható, nem tudjuk. Érdeemes lenne esztétikai, irodalomtörténeti célzattal megvizsgálni a különböző korszakok, irodalmi irányok képviselőinek műveit hírérték és egyúttal — amiről eddig nem esett szó —, a zajszint magassága szempontjából. (Zajszintnek nevezzük a dekódolást, rejtjelfejtést megnehezítő körülményeket, a híradástechnikában az átviteli csatorna hírértékkel nem bíró zörejét. A kézírásos közlés zajszintje például sokkal magasabb, mint a nyomtatott közlésé.) Szubjektív kísérletek itt is objektív, számszerű eredményeket hozhatnak.

6. Mindennek esztétikai jelentősége van elsősorban. Adódhatnak az átmenet-valószínűség tanulmányozása során általánosabb érdekű tanulságok is. Várható volt, hogy az egyes fonémák hírértéke általában csökkenő tendenciát mutat a mondat folyamán (ezt D. B. Fry is megállapítja egyik cikkében).¹⁵ A mi beszélgetés felvételünk találgatásakor a mondat első felében az egyes fonémákat átlagosan 8 (pontosabban 8,3) esetben kellett megadni 20 esetből, a mondat második felében csak 4 (pontosabban 4,4) esetben. Tehát mintegy kétszer olyan könnyű dolguk volt a játékosoknak, amikor a mondat második felére került sor.

Az sem meglepő, hogy a mondat hírértéke fordítva arányos a mondat hosszával (vö. 1. táblázat).

A szavak száma	Megadott fonémák száma százalékban
1—5	35,5
6—10	31,2
11—15	22,6

1. táblázat

7. Érdekesebb talán, hogy a fonémák hírértéke nem csökken egyenletesen. Közben-közben meg-megemelkedik, s ez az emelkedés csaknem szabályszerűen morféma határ, szavak, mondatok határánál következik be. Az emelkedés a legkisebb a morfémahatárnál, legnagyobb a mondatok elején (vö. 2. táblázat).

A hírérték szint emelkedés %-ban	morféma határ után	szóhatár után	mondathatár után
	11,0	59,8	97,6

2. táblázat

¹⁴ A hang és szó hírértéke a költői nyelvben: NyK LXII. (1960) 73—100.

¹⁵ Speech and Language: J. Laryngol. Otol. LXXI. (1957) 434 és kk.

Emelkedhet a hírérték természetesen morfémán belül is (*szervezete, hangzik*), amikor a hallgató az első fonémák után egy (abban az összefüggésben) gyakoribb szóra számított.

Ezek a kivételek viszonylag ritkák, nem tipikusak, nem tömörülnek jól kitapintható törvényszerűségek köré. Tanulságosabbak azok az esetek, amikor szóhatár ellenére nem emelkedik vagy a szokottnál (59,8%) lényegesen kisebb mértékben emelkedik a fonémák hírértéke: „Irtó örülök, hogy...”, „Hát olyan régen láttalak...”, „ezt el is vártam tőled”, „ezt nem is tudom elképzelni”, „hogy őszinte legyek”, „még erre sem volt időm”, „iparkodnak megjavítani munkájukat”, „hibák és hiányosságok”, „még szorosabbra kell fűznünk a népeink közötti barátság szálait”.

Voltaképpen olyan kivételekről van szó, melyek erősítik a szabályt. A hírérték emelkedése feltehetőleg azért nem jelzi itt a szemantikai határokat, mivel ezek a határok a beszédben elmosódtak, a l k a l m i b e s z é d e g y s é g e k j ö t t e k l é t r e. Ch. Bally francia stilsztikájában házi feladatok segítségével gyakoroltatja a kötelező jelzőket, kötelező határozókat, kötelező hasonlatokat, melyeket akkor értelmezzünk helyesen, ha megfeledekezünk a szavak eredeti jelentéséről és tudomásul vesszük, hogy voltaképpen szerepük a jelzett szó vagy az állítmány erősítése, fokozása.¹⁶ A fordító ösztönösen számol az elemek közötti kohézióval, a kis vagy nagy átmenet — valószínűséggel és ennek nyelvi szerepével. A kis hírértékkel rendelkező hasonlatokat, jelzőket, határozókat a megfelelő hírértékkel bíró magyar hasonlattal helyettesíti, tekintet nélkül a hasonlatok, jelzők, határozók (eredeti) jelentésére. A *Je regrette vivement de vous avoir fait de la peine* szó szerinti fordítása — „Él é n k e n s a j n á l o m, hogy szomorúságot okoztam önnek” — csak iskolai dolgozatokban szerepelhetne (vagy századeleji fordításokban). Eszébe sem jutna a fordítónak, hogy azt írja, hogy „valaki úgy iszik, mint egy lengyel” (*boit comme un polonais*) vagy „úgy iszik, mint a lyuk” (*b. comme un trou*). A fordító a lengyelt, a lyukat habozás nélkül felcseréli a kefekötővel. Nem törődik vele, hogy a két hasonlat tartalmilag tökéletesen eltér, s beéri azzal, hogy átmenet-valószínűség szempontjából megfelel a magyar hasonlat a franciáknak. Egészen másképp jár el a fordító, amikor a jelző, a határozó vagy a hasonlat kötetlen, átmenet-valószínűsége csekély, vagy nem nagyobb az átlagosnál, amikor például Verlaine jelzőiről vagy József Attila hasonlatairól van szó.

Meg lehetne és meg kellene határozni a kötött jelzők, határozók, hasonlatok kötöttségének a fokát. Erre egyaránt szüksége lenne a fordítónak és a nyelvet tanulónak. De szükség van erre már csak azért is, mivel ez a mennyiségi tényező, ez a kopási index, éppen olyan lényeges tényezője a nyelvnek, mint a szavak jelentése a kötetlen szerkezetekben. Ha a jelzett szót egy naprendszer központjának tekintjük, azt mondhatjuk, hogy a kötött jelzők bolygókként keringnek e körül a központ körül. A központ közelében kering egy-két igen gyakori jelző, egy külsőbb körben a valamivel ritkábbak é. i. t. A modell szerint a jelző gyakorisága fordítva arányos a központtól való távolságával, azaz kötetlenségével, önállóságával egyenes arányban áll a jelző hírértékével. A gyakorisági index megállapításához igen nagy terjedelmű és változatos szövegek feldolgozására lenne szükség. Ezt csak gépi úton lehetne megoldani. Addig is áthidalhatók a nehézségek, ha elektronikus agy helyett az emberi

¹⁶ *Traité de stylistique française*. Heidelberg-Paris, s. d. II. 43 és kk.

agyra támaszkodunk. Bátran kiindulhatunk abból, hogy a gyakrabban hallott jelző általában könnyebben jut az ember eszébe a jelzett szó hallatán. Az egyéni élmények szerepe elhalványul, ha kellő számú kísérleti alannal végezzük a vizsgálatot.

Kísérletképpen harminc különböző foglalkozású, többségükben értelmi-ségi, mindkét nembeli felnőttet szólítottunk fel, hogy mondják meg, milyen jelző, ill. határozó jut bizonyos főnevekhez, igékhez az eszükbe. A *kés* szó jelzői között harminceszor, — tehát minden esetben — szerepelt az *éles*. Több mint tízszer szerepelt a *hegyes*, a *hosszú*, az *életlen*, a *nagy*. Ha egy vagy két nagyságrenddel több kísérlet alapján jutottunk volna erre az eredményre, azt mondhatnánk, hogy a *kés* szemantikai rendszerében az *éles* jelző kering a legkisebb sugarú körben a *kés* körül, s szinte kéretlenül felmerül a tudatunkban a *kés* szó hallatán. Tisztázandó lenne, hogy ez a hírértékvesztesség levon-e valamit az *éles kés* éléből. A *homály* szó körül a *sötét*, a *sűrű*, a *ködös*, az *esti* jelző keringett körülbelül egyforma távolságban. A *hőség* leggyakoribb jelzői közt szerepelt a *tikkasztó*, *kibírhatalan*, *nagy*, *elviselhetetlen*, *borzasztó*, *fullasztó*. A *sajnálom* igét a *rettenetesen*, *őszintén*, *igazán*, *szívből*, *nagyon* határozó kísérte leggyakrabban.

Bizonyos szócsoportokat gyakran kizárólag a szavak között levő nagyobb á t m e n e t - v a l ó s z í n ű s é g k ü l ö n b ö z t e t i m e g ugyanattól a kötetlen szócsoporttól. Ha azt mondom, hogy: *Szeretném most már tudni, hogy ez a dolog igaz vagy nem igaz*, a szavak közötti kohézió foka normálisnak mondható, minden szónak megvan a maga viszonylagos önállósága. Más a helyzet, amikor Ödön bácsi azt mondja az unokaöccsének: *Na ugye hozott neked bambit az Ödön bácsi, igaz vagy nem igaz?* Ezúttal az utóbbi szavak viszonylagos önállósága, hírértéke erősen csökkent. Néha egy mondaton belül fordul elő ugyanannak a szócsoportnak kötött és kötetlen változata: „M e g m o n d o m ő s z i n t é n, hogy engem nem zavar, ha a gyerek ő s z i n t é n m e g m o n d j a, hogy megette a gyulait.”

Egyáltalában nem az a célom, hogy az ún. henye szóhasználatot kritizáljam, ez különben sem ide tartoznék. Ellenkezőleg: azt akarom hangsúlyozni, hogy nem bírálendő egyéni jelenségekről van szó, hogy a jelek hírértékének erős redukciója, a köznapibeszéd jellegzetes vonása. És ezzel számolnunk kell a beszéd leírásánál. Számolnunk kell azzal, hogy a hétköznapi érintkezés folyamán beszédünket javarészt többé-kevésbé kötött formulák alkotják, hogy a villamoson szenvedélyesen vitatkozók egy megíratlan szöveggönyv szerepeit recitálják (a variációs lehetőségek minimálisak), hogy a táskával belépő gyerek látása a nagyszülők többségéből automatikusan kiváltja a *Na, mi volt az iskolában* mondatot, é. i. t.

Ezek a banális, mindennapi jelenségek súlyos nyelvelméleti kérdéseket vetnek fel. Már azt sem könnyű meghatározni, hogy a nyelvtudománynak melyik ágában kellene foglalkoznunk a kötött és kötetlen szócsoportok közötti különbséggel. Voltaképpen nem lexikális kérdésről van szó. A kötött szócsoportokban is iskolát jelent az *iskola*, a kocsi közepét jelenti a *kocsi közepé*, amely még egészen üres, vagy ahol táncolni lehet. Mégcsak azt sem vállalhatja az értelmező szótár, hogy valamiképpen regisztrálja, hogy ilyenkor a kocsi belseje nem a fizikában használatos értelmében üres. Még kevésbé vállalhatja a kérdés tárgyalását a leíró nyelvtan. Esetleg a stilisztikát ajánlhatná valaki. De ez egyértelmű azzal, hogy nem tudjuk, voltaképpen hol is keressük a megoldást.

Úgy gondolom, hogy nem boldogulunk ezzel a nagyon is nyelvi problémával, amíg a nyelvi kódot a szótárra és nyelvtanra redukáljuk. Egy új paraméter bevezetését szeretném javasolni, mely névleg már régóta szerepel a behaviorista nyelvtudományi munkákban. Ez a javasolt új paraméter a *h e l y z e t*, mellyel azonban — véleményem szerint —, nem helyettesíteni kellene a jelentés fogalmát, hanem kiegészíteni. Abból a feltevésből indulhatnánk ki, hogy egy adott helyzetben valójában jóval kevesebb mondatnak van számottevő valószínűsége, mint ahányat a nyelv szótári és szerkesztési szabályai — tehát az, amit ma nyelvi kódnak hívunk —, megengednének. Minél gyakoribb, tipikusabb a helyzet, annál kisebb az adott helyzetben valóban elhangzó mondatok száma. A valószínű mondatok számának csökkenésével *m i n ő s é g i v á l t o z á s* jár együtt. A tipikus helyzetekben elhangzó tipikus mondatok jelentése fokozatosan elhalványul, és előtérbe lép a helyzet. A mondatok előbb-utóbb a helyzet közvetlen függvényeivé válnak, egyszerűen magát a helyzetet „jelentik”. Gondoljuk a köszönetre, az üdvözlő formulákra és így tovább. Minél gyakoribbá válik találkozások alkalmával a *Hogy vagy?* mondat, annál inkább elveszíti voltaképpen tartalmát. (Ma már nyugodtan egyszerű *Köszönöm*-mel felelhetünk rá. Keveseknek tűnik fel, hogy nem feleltünk a kérdésre, hiszen nem is annak szánták.)

Ismét a fordító transzformációs gyakorlatából tudni, hogy az ilyen mondatoknak a *h e l y é r t é k e* a döntő és nem a *n é v é r t é k e*. Nem a szavak jelentése szerint fordítja őket, hanem aszerint, hogy a megfelelő helyzetben mit mondanának nálunk. Gyenge fordító az, aki mindannyiszor *Asszonyom*-ot ír, amikor a franciában *Madame* áll, mivel a magyarban távolról sem kötelező az *Uram* és *Asszonyom* állandó ismétlése udvarias beszélgetésben. Ha a francia regényben valaki azt mondja a telefonba: *Ne quittez pas l'appareil*, a regény valóban hű fordításában ugyanez a szereplő ilyesmit mondhat csak: *Azonnal hívom* vagy *Egy perc türelmet kérek*, vagy *Tessék egy pillanatig várni*, vagy *Mindjárt megnézem*. A látszólag hű fordítás — *Ne hagyja el a készüléket* — helytelen, jóllehet a mondat sem grammatikai, sem lexikális szempontból nem kifogásolható. Egyszerűen azért helytelen, mivel az adott helyzetben nálunk ezt nem mondják.

A szavak jelentése szempontjából megfelelő, de a helyzetből kiindulva hibás fordítások esetlenül hatnak, legjobb esetben pedig félrevezetők. Félrevezetők, amikor a fordított mondat elhangozhatna nálunk is, de más helyzetben. Magyarországon is elhangzott nemegyszer és elhangzik talán ma is, hogy: *Sajnálom, Asszonyom, hogy tegnap délután nem volt a koncerten*, vagy: *Jó napot, asszonyom!* Az ilyen mondat alapján azonban teljesen téves képet alkot az olvasó a szereplőkről. Pedáns, kissé ütődött idősebb urat képzelünk magunk elé, holott a francia regényekben ezt egy rokonszenves fiatalember is mondhatta. A francia és magyar mondat formája azonos, azonos a mondat jelentése is a szó hagyományos értelmében, de merőben eltér a két mondat a beszédhelyzet szempontjából. A helyzet szerint *c s a k h o m o n í m e k*. Ez a helyzetbeli homonímia rendkívül gyakori és a diszkrét leiterjakaboknak kiapadhatatlan forrása.

Az ilyen szélsőséges esetekben világos, hogy a helyzet határozza meg a nyelvi forma értékét (azt is mondhatnánk, hogy a mondat funkciója ilyenkor abszorbeálja a szavak jelentését). Akkor van leginkább szükség a fordító finom ösztönére, amikor a szavak jelentése nem hanyagolható el ugyan, de a helyzethez kötöttség is nyilvánvaló. Úgy hiszem, hogy ez a kettősség, a min-

dennapi beszédben elhangzó mondatok javarésze áll. (Mint fordító leg-alábbis ezt tapasztaltam.) Joggal várhatja el a fordító, hogy a nyelvészek szótáron és nyelvtanon kívül ellátják majd előbb-utóbb egy helyzetszótárral (elméletileg jól megalapozott mondatszótárral).¹⁷

A kötött szócsoportokban játszott szerepe a szónak megváltoztathatja alapjelentését is. A *súlyos* változatlanul a *nehéz* szinonímája, annak ellenére, hogy a *súlyos ellenállás*, *súlyos nézeteltérés* és hasonló szerkezetekben nem érvényesül már eredeti jelentése. A *fontos* szó viszont, — részben éppen az ilyen vendégzereplések következtében —, ezeken a szerkezeteken kívül állva sem jelenti ma már azt, hogy 'súlyos'. Kötött szerkezetekben veszítette el jelentését, kötöttségét, redundanciája révén grammatikalizálódott a francia *ne...pas/point*, a jövő időt kifejező német *werden* vagy magyar *fog*, s a grammatikai formánssá vált morfémák javarésze.

Mindezt megfelelő demonstrációs anyag alapján társasági előadás keretében lehetne csak megvitatni. Talán annyit sikerült valószínűsíteniem, hogy érdemes lenne behatóbban foglalkozni az átmenet-valószínűséggel magasabb nyelvi szinteken is, nemcsak a fonológiában.

8. A fonémák átmenet-valószínűségéből kiindulva kissé messze kerülünk a fonetikától, s meg sem említettük a fonetika és a hírátvitel-elmélet kapcsolatának legalapvetőbb kérdését. A hírátvitel-elmélet törvényei függetlenek a jelek és a jeleket megkülönböztető jegyek anyagától, egyaránt vonatkoztathatók beszédre, táviratozásra, televíziós közvetítésre, elektronikus számítógépek működésére, hőérzéklésre é. i. t. A beszédnek azokat a legáltalánosabb, legformálisabb törvényszerűségeit határozza csak meg az információelmélet, melyek a morzé táviratozás, hőérzéklés, általában bármely jelátvitel törvényszerűségeivel azonosak. Az információelmélettel a Saussure által feltételezett általános jelelmélet öltött testet, és alighanem tágabb perspektíva nyílott, mint amely Saussure szeme előtt lebegett.

A *közlemény* (message) és *hírérték* (information, amount of information) szó tág és ugyanakkor pontosan körülhatárolt jelentése teszi lehetővé, hogy megragadjuk ezekben az egymással látszólag össze nem mérhető jelenségekben — a hőérzéklésben és az Ady versben — azt, ami ezekben analóg és azonos mértékkel mérhető. Megkönnyítik az információelmélet alapfogalmai a közlés különböző síkjai —, a nyelv esetében a hangos sík, a morfológiai sík, a mondat síkja — közötti analógiák és összefüggések feltárását és jellemzését is. Az információelmélet szemszögéből nézve könnyebben megértjük például, hogy miért élvezetesebb az izolált zenei hang érzékelése, mint a zöreje. Kiderül, hogy ebből a hírátviteli szemszögből tekintve a zenei hang szerkezete nem különbözik lényegesen a zenei mű szerkezetétől, hogy az ének vagy hangszerzene nem egyéb, mint a zenei hangban meglévő törvényszerűségek kibontakoztatása az időben.¹⁸

Ez a tág perspektíva teszi egyúttal feltűnőbbé azt, ami a beszédet a jelátvitel egyéb formáitól megkülönbözteti. Feltűnő például, hogy a konkrét

¹⁷ A gyakorlat itt is, mint sok más dologban, megelőzte az elméletet. A kétnyelvű nagy szótárak gazdag frazeológiai gyűjteménye gyakran azonos helyzetben elhangzó, helyértékük szerint azonos, névértékük szerint eltérő mondatokat állít szembe egymással. A helyzetszótár hiányát pótolják a *Little Londoner* és társai, s a több száz éve létező két- vagy többnyelvű társalgási zsebkönyvek.

¹⁸ FÓNAGY I., A zenei hang és a zene: Magyar Zene I. (1960) 271—278.

beszédhang nemcsak a szó információelméleti értelmében véve informatív, nemcsak disztinktív hírértékkel rendelkezik, mint az egyik jelet a másiktól megkülönböztető jegyek hordozója. Tudjuk, hogy |k| és |g| előtt dentális [n] helyett veláris [ŋ]-t ejtünk. Az [n] ~ [ŋ] váltakozása a magyarban meghatározott feltételekhez van kötve, előrelátható, mikor melyik változat lép fel, s így az [n] ~ [ŋ] különbségnek semmi hírértéke sincs, tökéletesen redundáns. Egy [a:] disztinktív hírértéke semmit sem változik azzal, hogy lágy vagy kemény indítással, a szokottnál hosszabban vagy rövidebben ejtjük. Egyáltalában nem közömbös ugyanakkor, hogy valaki egy *balra át!* vezényszóban kemény indítású, rövid [ʔ a]-t ejt-e vagy lágy indítású [a:]-t. Az ilyen vezényszó úgyszólván végrehajthatatlan lenne. A beszédhang tehát disztinktív hírértékén kívül sajátos, pragmatikus értékkel bír, a rezgő légoszlop ebben az esetben nem olyan passzív csatorna, melynek egyetlen képessége az információ torzítása. A hangos csatorna növeli a közlemény hírértékét. A tényleges nyelvi kódot egy szub-lingualis (archaikus) látens „kód” egészíti ki, s ez szabja meg a — bühleri terminológia szerint — felhívó és kifejező funkcióval bíró, fonémavariánsok értékét.¹⁹ Hírértéke van minden váratlan vagy váratlanul elmaradó szünetnek, a szokottnál erősebb vagy más szótagon fellépő nyomatéknak. Egyes prozódikus sajátságok, így a beszédtempó, a ritmus egészében véve erre az archaikus, virtuális „kódra” támaszkodnak. Hogy az ún. előbeszéd valóságos hírértékét milyen jelentékeny mértékben növeli a nem kódolt közlemény (message), nyilvánvalóvá válik, ha gondolatban zászlónyelvre próbálunk átültetni egy vallomást vagy veszekedést.

Amikor a hírátviteleméletet a beszédre alkalmazzuk, feltétlenül számolnunk kell a beszéd sajátos jellegével, finomítanunk, differenciálnunk kell az eredeti hírátvitelmodelt.²⁰

9. Ha ki kellene fejtenem — félreértések elkerülése végett — a hozzászólásomban foglalt hallgatólágos elvi és egyben gyakorlati állásfogalást, talán a következőket kellene mondanom: az információelmélet nemcsak részeredményekkel gazdagíthatja a fonetikát és ezen túl a nyelvtudományt. Jelentősége főleg abban rejlik, hogy — eddig egymással kapcsolatban nem álló tudományágak egybefogásával — a jelátvitel fogalmát rendkívüli mértékben kitágította és egyben elmélyítette. Kirekeszteni a magyar fonetikát, a magyar nyelvtudományt az információelmélet kialakulásával megindult gyorsütemű fejlődésből, ha nem vizsgálnánk sorra át régi fogalmainkat, az eddig megismert törvényszerűségeket ebből az új szemszögből, ha nem vizsgálnánk meg gondosan, hogyan használhatjuk fel a hírátviteleméletet új összefüggések feltárásához. Az információelmélet a híradástechnikából nőtt ki, elméleti alapjait a matematika szolgáltatta. Módszerei hagyományos módszereinktől eltérőek, számunkra kissé idegenek. Az ebből adódó idegenkedést feltétlenül le kell győznünk, annak ellenére, hogy ez nem elhatározás kérdése.

¹⁹ W. MEYER—EPPLER ektosemantikus szférának nevezi ezt a nem kodifikált, sublingvális réteget (Grundlagen u. Anwendungen der Informations-theorie. Berlin. 1959. 3). — Vö. még: L. KAISER, Les sons du langage et leurs informations. La Voix Paris, 1953. 95—104. — F. TROJAN, Der Ausdruck der Sprechstimme. Wien—Düsseldorf, 1952. — F. TROJAN, Die Ausdruckstheorie der Sprechstimme: Phonetica IV (1959). 121—150. — FÓNAGY, Ü. d. Eigenart des sprachlichen Zeichens: Lingua VI. (1956). 67—88.

²⁰ Ezt teszi A. A. MOLES, Théorie de l'information et perception esthétique. Paris, 1958. c. könyvében.

Ehhez nyilván tanulnunk kell és nem is keveset. Az információelmélet szakembereivel való együttműködés nemcsak a kezdeti nehézségeken segíthet át, hanem új perspektívákat, új problémákat és új megoldási lehetőségeket is hozhat.

Az a nagy átmenetvalószínűséggel (s így kis hírértékkel) rendelkező bekezdés, mely szerint „ugyanakkor vigyáznunk kell arra, nehogy...”, azt hiszem, bátran elhagyható. Nyilvánvaló, hogy régi jelenségeket — szemléletünk módosítása nélkül — egyszerűen új néven nevezni, teljesen haszontalan dolog, s erkölcsileg ennél is rosszabb. Meg vagyok győződve róla, hogy ha a nyelvi jelenségek egyértelműbb, lehetőleg számszerű meghatározására törekszünk, nem egy-két évig tartó divatnak hódolunk.

SZALAI SÁNDOR

Aki Magyarországon — ha nem is nyelvészként — formális matematikai módszerek társadalomtudományi alkalmazásával, egyebek közt nyelvészeti alkalmazásával próbált foglalkozni az utolsó évek során, az csak örömmel üdvözölheti ezt az értekezletet, azt a nagy lépést előre, amelyet mindenképp az értekezletnek bevezető referátuma, Telegdi professzor referátuma jelent. Nem is olyan régen a referátumban oly sokszor szerepelt szavak — *formális vizsgálat, formalizálás, struktúra, strukturalizmus* — inkább átokszavak jellegével hatottak, és hogy ma pozitívan és tárgyilag lehet róluk beszélni, ez igen nagy haladás. Talán hasznos lett volna, ha Telegdi professzor a tanulság kedvéért referátumában részletesebben beszél arról, hogy a marxista igényű nyelvészek nem egykönnyen találták meg a helyes álláspontot a strukturalizmus kérdésében. Nemcsak arról volt szó Magyarországon, hogy egyesek nem találták meg ezt az álláspontot, hanem arról is, hogy nem kevesen dogmatikusan, tárgyi megvizsgálás nélkül, deklaratívan, filozófiai spekulációkból kiindulva akadályozták az ilyen vizsgálatokat. Ennek tanulságát le kell vonni: dogmatikusan, deklaratívan, tárgyi megvizsgálás nélkül nem szabad tudományos módszerekkel és eredményekkel foglalkoznunk. Fontos ezt leszögezni, mert a múltban, részben éppen a dogmatizmus révén, olyan sokszor estünk át a ló túlsó oldalára, hogy most már szinte föl sem merünk ülni rá. Nagy meglepetéssel hallottam például az imént két kijelentést. Benkő Loránd professzor azt mondta, hogy helytelen lenne, ha továbbra is *csak* azzal foglalkoznánk, hogy a strukturalista módszerekből mit tudunk felhasználni. Ezt mondta azon az értekezleten, amelyen *először* használtuk pozitív értelemben azt a szót, hogy *strukturalizmus*. Imre Samu kolléga pedig óva intett, nehogy egyeduralmat biztosítsunk a strukturalizmus valamely ágának. Ezek hasznos intelmek lehetnek más helyzetben. De nem most, amikor éppen föl akarunk kapaszkodni a lóra, s amikor az ilyen intelem már a lóra szállás pusztá kísérletétől is elriasztja az embert. „Jobb lesz, ha meg sem próbálunk felülni rá, hiszen olyan könnyen áteshetünk a másik oldalára!”

Az értekezlet ennek ellenére hatalmas lépést tesz előre. Telegdi Zsigmond bevezető referátumával a legtöbb pontban egyetérték. Arról szeretnék beszélni, amivel nem értek egyet, vagy amiben kiegészítendőnek tartom. Ha jól emlékszem, Telegdi professzor referátumában és Németh professzor bevezető szavaiban is elhangzott a „kétféle nyelvtudomány” kifejezés. Eszerint van egy új,

mondjuk, strukturalista vagy szinkronikus nyelvtudomány, és egy másik, diakronikus, történeti nyelvtudomány. Szerintem nincsen kétféle nyelvtudomány. Ezzel szemben vannak strukturalisták, akik nem tanulták meg a történeti nyelvészetet és annak hasznos módszereit, és vannak történeti nyelvészek — nyilván itt is nem egészen csekély számban —, akik nem sajátították el a strukturális vizsgálat hasznos fogalmait és módszereit. Hadd kölcsönözök egy példát a természettudományok köréből. Ha a belső fül szerkezetét akarom vizsgálni, s biológus vagyok, két módszer áll rendelkezésemre. Az egyik a szinkronikus módszer. Ennek segítségével anatómiai és fiziológiai szempontból megvizsgálom, mi a felépítése, szerkezete egy mai ember fülének, s hogyan működik ez a fül. A biológusok régóta tudják, hogy ez nem kielégítő. Sok mindenre magyarázatot ad, de sok mindenre csak úgy találok magyarázatot, ha tudom, hogy a fül fejlődéstani szempontból a halak kopolyúíveire vezethető vissza. Semmi sem indokolja például a kengyelt és az üllőt és a fül egyéb sajátosságait. Másfajta fület is lehetne éppenséggel szerkeszteni a mai ember számára, mely legalább olyan jól ellátná a rá háruló feladatot. Csak az indokolja az emberi fül jelenlegi szerkezetét és működés módját, hogy a fül a kopolyúívekből fejlődött. Hasonlóképpen a biológusnak — aki a kopolyúívektől a mai belső fülig vezető utat fejlődéstani, történeti szempontból diakronikusan szemléli — nem jutna eszébe, hogy az emberi fül, a mai emberi fül anatómiájától és fiziológiájától eltekintsen — mondván, hogy ő szinkronikus vizsgálattal nem foglalkozik — vagy, hogy az emberi fül jelenlegi sajátosságait a hal kopolyúíveiből próbálja maradéktalanul levezetni. Volt idő, amikor a fejlődéstant úgy üzték, hogy nem tanulták meg az anatómiát és a fiziológiát, s volt idő, amikor az anatómiát és a fiziológiát üzték úgy, hogy nem számoltak a fejlődéstani vizsgálatok eredményeivel.

Egy másik felfogás szerint, melyet itt elsősorban Németh Gyula professzor képviselt, de sok más nyelvész is vall: ez az új nylon-nyelvészet tulajdonképpen alkalmazott nyelvtudomány. Úgy gondolom, megeshet még a történeti nyelvészetrel is az a baleset, hogy a gyakorlatban használhatóvá, alkalmazhatóvá válik. Kétségtelen, hogy az új fajta, strukturalista nyelvészeti kutatásokra ösztönzőleg hatott, hogy a műszaki embereknek bizonyos konkrét problémák megoldásához szükségük volt a nyelvészek segítségére. Kiderült ekkor, hogy a történeti nyelvészet nem rendelkezik minden esetben elég pontosan körvonalazott fogalmakkal, hogy sok esetben nem tud választ adni a fel-tett — eleminek látszó — kérdésekre. Tegyük fel, hogy egy fordításelméleti vizsgálat folyamán le kell fordítania azt, hogy *zöld levél* és azt, hogy *minden levél*. A hagyományos nyelvtan szerint a *minden* melléknév. Eszerint a fordító-gép szótárában azt kell odaírnunk a szóhoz, hogy „melléknév”. De hiszen *zöld levél* azt jelenti, hogy *egy levél, amely zöld*, és *minden levél* egyáltalán nem jelenti azt, hogy *egy levél, amely minden*.

Szembekerül az ember más problémával is, itt van például ez a két mondat: *Péter jó ember* és *Péter jó sofőr*. — Transzformációt alkalmazok: *Péter jó ember* annyit jelent, hogy *Péter ember* és *Péter jó*. *Péter jó sofőr* ezzel szemben nem jelenti azt, hogy *Péter sofőr* és *Péter jó*. Vagy: *Péter jó példa erre* nem azt jelenti, hogy *Péter példa* és *Péter jó*. Meg kell különböztetnem a két szerkezetet. *Péter jó ember*-ben ez azt jelenti tényleg, hogy Péter ember is, jó is. *Péter jó sofőr* ez azt jelenti, hogy *Péter jó sofőr*, jól vezet autót.

De honnan lehet tudni, hogy a *jó* egyszer ilyen, egyszer olyan szerepet játszik? Hiszen ezt nem árulja el a nyelvtani szerkezet. Ebből sokan arra a

következtetésre jutnak, hogy ezt csak a szövegösszefüggés alapján lehet intuitíve kitalálni. Valójában nincsen ehhez intuícóra szükség. Ahhoz sem kell intuíció, hogy megállapítsuk, hogy a német *kurz und gut* kifejezést nem fordíthatom úgy, hogy *röviden és jól*. Mikor, milyen feltételek mellett válik adverbialissá ez a *jó*? Ha azt mondjuk: *Péter jó sofőr*, azt állítottuk, hogy *Péter „jó sofőr”*, azaz jól vezet autót. A *sofőr* tehát egy olyan szó, melyet úgy definiálhatok, hogy *az, aki autót vezet*. A *példá-t* azzal definiálhatom, hogy *az, ami példáz*. De az *ember* nincs azzal definiálva, hogy *az, aki emberez*. Kitűnik, hogy egy fordítógép helyes működtetéséhez pontosabban és részletesebben kell meghatároznom ezt a *jó* szót, mint ahogyan ezt szótárainkban tenni szoktuk. Meg kell mondanom, hogy használhatjuk quasi adverbialisan, s használhatjuk a szó szoros értelmében jelzőként, aszerint, hogy a jelzett szó, amelyre vonatkozik, tevékenységet meghatározó kifejezés-e, vagy bizonyos etikai képességekkel ellátott élőlény.

Ezekből a példákból is kiderül, hogy a formális elemzés egyáltalában nem jelenti azt, hogy nem törődünk a szavak jelentésével. Ellenkezőleg: a szavak jelentésének mélyreható elemzése segítségével választhatjuk csak külön azt, ami a szó jelentésében a szerkezet szempontjából esetleges, és azt, ami a szerkezet szempontjából lényeges, pertinens. Ez a fontos tétel megérdemel talán egy további példát is. A felületes szemlélet számára nincsen minőségi különbség olyan szavak között, mint *nő, férfi, gyerek* (Kind) egyfelől, *feleség, férj, gyerek* (Sohn, Tochter) másfelől. A formális logikai elemzés során jutunk el a két sorozat alapvető eltéréséhez. A második sorozatban szereplő szavak, ellentétben az előbbiekkal, viszonyt fejeznek ki. Valaki lehet másoktól függetlenül nő vagy férfi, de nem lehet önmagában, mástól függetlenül feleség vagy férj. (Más kérdés, hogy a *nő* szó is jelezhet viszonyt, pl. *Jó nője van.*)

Es itt szembe kell szállnom azzal a felfogással, mely szerint a strukturális, formális elemzés a morfológiára és szintakszisra korlátozódik szükségképpen. Valójában ezek a modern módszerek a szemantikus elemzésnél éppúgy használhatók és használandók — éppoly korlátozottan vagy éppoly teljesen —, mint a morfológiában és a szintakszisban. Ezek egyszerűen — hadd jellemezzem őket így —: formális, azaz egzakt kutató módszerek.

Én a formával nem állítom szembe a tartalmat. Ez helytelen szembeállítás. Mit nevezünk formának? Ha matematikus volnék, akkor azt mondanám, a forma egy olyan kifejezés, mely szabad változókat tartalmaz. Nyelvész körben inkább Karinthy egyik érdekos játékára utalnék. Ki kellett találni egy ismert verssort a mondat üres váza alapján. A „Felhőbe hanyatlott a drégelyi rom” például így hangzanék ebben a játékban: *Mibe micsinált a milyen micsoda?* Ez a *Mibe micsinált a milyen micsoda?* megadja egy létező magyar mondat típus törvényét. Törvényét, azaz formáját. Hiszen egyetlen nyelvész sem óhajt konkrétan a drégelyi rommal vagy a felhővel foglalkozni. Amikor a nyelvész a mondat törvényét keresi — akár szintaktikai, akár szemantikai törvényről van szó —, a mondatot annak konkrét tartalmától elvonatkoztatva vizsgálja.

Hadd illusztráljam ezt egy további példával. Vegyük a következő magyar mondatot: *Othello Verdi hasonlónévű operájában énekelve öli meg Desdemonát*. Ha én ennek a mondatnak a törvényét keresem, tökéletesen közömbös számomra, hogy Othellóról vagy bárki másról van-e szó. Bátran üresen hagyhatom a személy rubrikáját, változónak foghatom fel, s *x*-szel jelölhetem:

x Verdi hasonlónévű operájában énekelve öli meg Desdemonát.

Ugyanez áll Verdire vagy Desdemónára is, mindkettőt változókkal helyettesíthetem.

x y -nak hasonnevű operájában énekelve öli meg q -t.

De nemcsak a személyek tetszőlegesen, változónak tekinthetem és betűjelekkel helyettesíthetem a közneveket is. Végül egy ilyen mondathoz jutok el: x az y z - és u -jában v -elvé w -zi q -t.

Messzemenően tekintetbe vettem az eredeti mondat jelentését, miközben az új mondatot megalkottam, de ebben a formalizált mondatban nyoma sincsen már az egyes szavak konkrét jelentésének. Benne foglaltatik sok lehetséges, nyelvészeti szempontból tökéletesen közömbös egyéb tartalom, pl. jelentheti a mondat azt is, hogy *A magántisztviselő a nap első órájában álmodozva intézi az aktát.* És jelenthet még számtalan más dolgot.

Azt hiszem, hogy a nyelvtudomány elég messze van még ma attól, hogy az algebrai jelek helyére megfelelő nyelvtani kategóriákat állítson, melyek elég általánosak ahhoz, hogy minden olyan mondat beleférjen ebbe a grammatikai képletbe, mely szerkezetileg azonos a mi példamondatunkkal, és elég konkrét ugyanakkor ahhoz, hogy egyetlen olyan mondat se férjen bele, mely szerkezetileg nem azonos a példamondattal. Elégtelen lenne a hagyományos grammatikai terminológia alapján szerkesztett képlet:

hat. névelő + főnév + hat. névelő + főnév + sorszámnév + ragos főnév + ige + névelő + tárgyragos főnév.

Ilyen módon meghatározott mondat szerkezetek alapján aligha készülhetne el a fordítógép számára a magyar algoritmus. Pedig az ilyen algoritmus elkészítése nem technikai, hanem elméleti, nyelvtudományi feladat. Ha pontosan meg tudom határozni a magyar nyelv szerkezetét, szerkesztési törvényeit, akkor már kész is az algoritmus. És megfordítva: ha nem tudok a fordítás céljaira használható algoritmust készíteni, akkor ez azt jelenti, hogy nem tudom elég szabatosan meghatározni a magyar nyelv strukturális törvényeit. Használható algoritmust készíteni pedig annyit jelent, mint meghatározni azokat a törvényeket, melyek alapján agnoszkálni tudom az

x az y z -és u -jában v -elvé w -zi a q -t

és más konkrét mondat típusokat, s szembe tudom velük állítani a megfelelő német mondatot. A fenti hagyományos grammatikai képlet alapján nem agnoszkálhatók, nem fordíthatók géppel vagy gépies módon az egyes mondatok.

Pedig, ha fenti példamondatunkat németre fordítom — *Othello tötet in Verdi's gleichnamiger Oper singend die Desdemona* — és az egyes szavakat ezúttal is betűjelekkel helyettesítem, a két képlet inkább csak szórend tekintetében térne el egymástól.

Hozzá kell tennem, hogy nem kielégítő az ilyen betűjeles ragozott konstrukciók felvázolása sem. Hiszen ilyen módon rengeteg „törvényt” kellene számon tartanunk. Külön törvényt igényelne az

Othello Verdi hasonlónevű operájában énekelve öli meg Desdemonát

és

Othello Péterfi Jánosnak két holdas birtokán énekelve öli meg Desdemonát.

Tovább kell tehát haladnunk az általánosítás útján. Másrészt számolnunk kell a szerkezet minden pontján a bővítés (a „hurokképzés”), vagy új tagok — például bizonyos számú melléknév — közbeiktatásának lehetőségével, s az ilyen lehetőségek határaival.

Ha általánosításaink helyesek (elég általánosak és elég konkréték), akkor

alighanem kiderül majd, hogy a magyarban lehetséges kombinációk száma egyáltalában nem végtelen, talán meg sem haladja a 150-et, legalábbis a magyar értekező prózában.

Az így megállapított törvények ugyanúgy érvényesek bizonyos szótípusoknak bizonyos toldalékokkal való összekapcsolására, mint a természeti törvények a természeti jelenségekre, mint például az a törvény, mely szerint minden x -re és minden y -ra áll az, hogy ha x egy test és y egy folyadék, akkor x -et y -ba belemártva x a súlyából annyit vesz, mint amennyi az x által kiszorított y súlya. A természeti törvények ugyanolyan formálisak, mint amilyen formális nyelvi törvényeket a gépi fordítás is feltételez.

Szép számmal akadnak szabályok a nyelvtanulás céljait szolgáló grammatikákban is. Ezek a szabályok azonban nem elég „szabályosak” a gépi fordítás céljaira. Nyelvérzékét tételeznek fel, paradigmákkal operálnak. A gépi fordítás nagy előnye — a nyelvi struktúra pontosabb megismerése szempontjából —, hogy a fordítógépnek nincsen szemernyi nyelvérzéke sem. A fordítógép olyan, mint a lelkiismeretes, bürokratikus hivatalnok. Mindent megtesz, amit mondanak neki, és semmit sem tesz, amit nem mondanak neki. Ragaszkodik az előírásokhoz, sohasem tesz semmit a maga feje szerint. Így aztán kiviláglik, helyesek-e a szabályaink, s hogy minden jelenségre kiterjednek-e. Végeredményben: a fordításelmélet, a gépi fordítás nem új probléma a nyelvész számára, inkább ellenőrző eszköz.

Tegyük fel, a fordítógéppel „közölni kell”, hogy a magyarban az \acute{e} birtokjel és a szótó között miféle toldalékok állhatnak, s milyen sorrendben. Amikor tavaly a gépi fordítás jellegének illusztrálására az \acute{e} birtokjellel végződő szavak lebontási táblázatát kellett elkészítenem, kiderült, hogy erre a gépi fordítás szempontjából egészen elemi kérdésre nincsen válasz a magyar nyelvtanirodalomban. De egy olyan nyelvészet, amelyben ez nincs meg, az se nem történeti, se nem strukturalista, hanem hiányos.

Befejezésül még arra szeretnék rámutatni, hogy azért a legöccélűbb nyelvészeti vizsgálatok híveinek is gondolniuk kell a mai gyakorlat bizonyos jogos követelményeire. Nevezük értekező nyelvnek azt a nyelvet, melyet diszkurzívnak is szoktak nevezni, s amelyen tudományos — túlnyomóan természettudományos vagy valamilyen egzakt tudomány körébe tartozó —, mondjuk jó nyelvészeti cikkek is készülnek. Ennek a magyar értekező nyelvnek vannak bizonyos sajátosságai. Biztosan ritka benne például sok, a költészetben vagy köznapi beszélgetésben gyakori szó, ritka a második személy és így tovább. És én állítom, hogy — noha primán tudjuk, hogy Kemeccsén, Kéménden, Kemenesmagasin *ippen*-t vagy *ippeg*-et mondanak, avagy *kukoricá*-t, *tengeri*-t, *törökbúzá*-t —, ugyanakkor nincs olyan magyar nyelvészeti munka, amely például vizsgálat tárgyává tette volna a magyar kémiai értekező nyelv szóképzéseit (hogy miért van az, hogy a magyar kémiában lehet *etilézni*, *etilálni*, *metilézni*, *metilálni*, de már csak *butilálni* lehet, s nem lehet *butilozni*).

A magyar bibliográfiának, könyvtárügynek, dokumentációnak egyik alapvető nehézsége a címek osztályozása. Tudomásom szerint senki sem foglalkozott azzal, hogy értekező prózában írt tanulmányok címei miben különböznek a könyveimtől, és hogy milyen grammatikai konstrukciók lehetnek a magyarban a címnek nevezett elliptikus mondatban és milyenek nem. Mivel a fordítógép egyik fő feladata címek fordítása bibliográfiák számára, joggal vethetjük fel a kérdést: miért nem folyik ilyen vizsgálat?

Utoljára még azt szeretném hozzáfűzni az eddigiekhez, hogy ha nincs is kétféle nyelvtudomány, van kétféle kutatási irány, amely egymásról keveset tud. Ennek talán a nyelvészeti oktatásban is le kellene vonni a konzekvenciáit. Nem elég a strukturalista irányzatokat ismertetni az egyetemen. Kívánatos lenne, hogy már ősszel ne legyen olyan nyelvész, aki I. éves vagy II. éves korában nem tanulja meg tisztességesen a matematikai logika elemeit, a logikai osztályozás modern elveit, a matematikai statisztika elemeit, és nem rendelkezik azokkal a minimális technikai ismeretekkel, amelyek a nyelvészet gyakorlati alkalmazása során ma előtérbe kerültek. Hangsúlyozom: senki nem várja a nyelvészekről a fordítógép megteremtését, csak egy olyan egzakt nyelvészeti törvényrendszer kidolgozását, amelyet szabatosan meghatározott gyakorlati, vagy ha úgy tetszik „alkalmazott nyelvészeti” célra is használni lehet.

TAMÁS LAJOS

Hangsúlyozni szeretném, hogy munkaértekezletünknek igen nagy jelentőséget tulajdonítok, mert az ezúttal hangoztatott elvek és feladatok mindannyiunk szívügyét jelentik. Hiszem, hogy a jelenlevők mindegyike osztja azt a nézetet, hogy a hagyományosnak nevezett és az újabb módszerek művelői között nemcsak békés egymás mellett élésre, hanem további termékeny együttműködésre van szükség, s már ezért is teljes mértékben osztom Szalai elvtársnak a nyelvtudomány egységéről vallott nézetét. Kiegészítésképpen megjegyzném, hogy a régi iskola értékelésénél — legalábbis véleményem szerint — nem feledkezhetünk meg arról, hogy pl. a nyelvtörténeti problémák korszerű megoldásához sokkal gazdagabb, sokrétűbb, színesebb, tehát többfajta és nagyobb mennyiségű ismeret, hosszabb idejű kiképzés, felkészülés szükséges, mint pl. egy adott nyelv általános nyelvészeti ismeretekkel is alátámasztott formális, strukturalista elemzéséhez. Harris szerint a strukturalista nyelvészet programja a különböző nyelvek struktúrájának katalogizálása és a strukturális típusok egybevetése. Ez kétségtelenül nagy és helyesen kitűzött feladat, s megvalósítása hosszabb időt fog igényelni, hiszen pl. az újgrammatikusok óta állandóan írnak történeti nyelvtanokat, de még mindig rengeteg nyelv, nyelvjárás története ismeretlen, többek között klasszikusnak nevezhető magyar történeti nyelvtanunk sincs. Ha viszont a különböző nyelvekkel kapcsolatos Harris-i program megvalósul, s a strukturalista elemzés módszere is kikristályosodik, akkor vajon milyen további feladatok várhatnak még a strukturalistákra? Elmondhatjuk majd: a módszer teljesítette kötelességét. S Szalai elvtárs sem fog panaszkodni, hogy nincs olyan munka, amely tisztázná a különböző morfémák megoszlásának, egymásra következésének szabályait nyelvünkben. De ha egyszer lesz, akkor a fordítógép igényei igen hosszú időre kielégülnek, s legfeljebb a gépi technológia tökéletesítése marad meg további feladatnak, hogy még egyszerűbb technikai megoldásokkal alkalmazza nyelvünk helyesen megállapított sorrendi, kapcsolódási szabályait. Egy történeti nyelvtant azonban még igen sokáig mindig újból és újból lehet és kell megírni, mert közben nyelvemlékek jelennek meg, finomulnak a módszerek. Harrist olvasva egyébként érdekes terminológiai párhuzamosságra lettem figyelmes. Ahogyan történeti—összehasonlító módszerről beszélünk, úgy beszél Harris strukturalista—összehasonlító módszerről. Sőt a strukturalista—történeti módszer is kialakulóban van egy idő óta (Jacobson, Martinet stb.).

Antal elvtárs azt mondta — igen rokonszenves és mindnyájunk által nagyra becsült tudományszeretettel —, hogy „a strukturalizmus a nyelvtudományi diszciplínák királya”, ami szubjektíve helyes lehet, de objektíve nézve a dolgot úgy véljük, hogy az egyes nyelvészeti diszciplínák súlya, fontossága, aligha mérlegelhető oly pontosan, mint a tárgyak fizikai súlya. Az egyiket persze lehet jobban szeretni, mint a másikat, ez egyéni ízlés és főleg érdeklődés kérdése. A problémák, míg meg nem oldódnak, sajátos módszereket fognak ezután is megkövetelni, s ezek a módszerek mindaddig nem égnak ki, míg maradnak megoldandó kérdések. Hiszen még a történeti-összehasonlító módszerre is nagy szükség van. Afrikában, Ázsiában s Ausztráliában még különösen sok nyelv van, amelynek összehasonlító problematikája még távolról sem tekinthető megoldottnak. Majd ha ezek mind megoldódnak, akkor eltemethetjük ezt a módszert, addig azonban még sokat kell dolgozniuk a nyelvészeknek.

Örömmel emlékezhetünk meg arról, hogy nálunk sem a mai nappal kezdődik az új módszer fontosságának hangoztatása, alkalmazása. Röviden utalok a NyK és a MNy hasábjain megjelent vitázó cikkekre, fejtegetésekre. Szépe Györgynek és még inkább Fodor Istvánnak hozzászólásában olyan gondolatok merülnek fel, amelyekkel akkor sokan még szemben álltak. A fejlődést megelégedéssel vehetjük tudomásul, kívánatos, hogy a sok tekintetben azóta kialakult egyetértés ne szűnjék meg a jövőben sem.

Szeretnék, a második vitához kapcsolódva, néhány rövid szót szólni a morfémahatárok kérdéséről annak megmutatására, hogy bár a nyelv társadalmi objektivitása nem vonható kétségbe, a nyelvi kategóriák egy adott történeti pillanatban nem szükségszerűen tükröződnek egyformán a nyelvészek tudatában. Hiszen az atom szerkezete sem tükröződik még *teljesen* híven az atomfizikusok tudatában, de egyre tökéletesebben tükröződik. Vessük fel tehát ezután is a különféle nézeteket, s vitassuk meg azokat nyugodt, tárgyilagos hangon, lemondva a félreérthető, kisebb-nagyobb mértékben személyeskedő megállapításokról, amelyekre semmi szükség nincs. Ami a vitát előbbre viszi, az mindig csak az érveknek, ellenérveknek a súlya lehet.

A morfémahatárról vitatkozó felek általában elfogadják, hogy a morfémahatáron álló bizonyos hangok, a kötőhangzók a jelentés irányában közömbösek. Ez az a bizonyos jelentés (*content* 'tartalom'), amelynek Antal László szerint egy jöttányi engedményt sem kell tennünk. De honnan tudjuk, hogy a kötőhangzó közömbös a jelentéssel szemben, ha nem különböztetjük meg a morfématól, amely tudvalevőleg forma ('form') és tartalom ('content') egysége? Antal maga is figyelembe veszi a „tipikus jelentés”-t valamelyik cikkében, s ez szerintem igen helyes.

A jelentésnek (tartalomnak) nézetünk szerint legalább annyi engedményt kell tennünk (s ez több mint egy jöttányi), hogy a szegmentumokat abból a szempontból is megvizsgáljuk, hogy miképpen viszonyulnak a jelentéshez. Ez a legkevesebb, amit meg kell tennünk. Bevallom, hogy ebben a pillanatban még a strukturalista jelentéstan kialakulása elé is nagy várakozással tekintek, annál is inkább, mert a hagyományosnak nevezett nyelvtudománynak is a jelentéstan volt a legkevésbé fejlett diszciplínája. Nem azért, mert a jelentés fontosságát lebecsülték, hanem mert a jelentéstan művelése a legnehezebb.

Visszatérve a morfémahatár-vitához, megállapíthatjuk, hogy a vitatkozó felek a jelentéshez, a tartalomhoz való viszony kérdésével nem számoltak. Pedig, ha a kötőhangzónak a morfématikai státusát vizsgáljuk, ez a kér-

dés szerintünk döntően fontos. Ha helyesen oldjuk meg, az is eldől, vajon igaz lehet-e Antalnak az az állítása, hogy nincsenek morfémán kívüli fonémák. Morfémán kívüli szegmentumok azonban még lehetnek! Ti. a nyelvnek mint társadalmi jelenségnek a fizikai, a közvetlenül érzékelhető, a „hangos” síkon lehetnek olyan sajátságai, amelyek a jelentéssel (tartalommal) nincsenek közvetlen kapcsolatban. Más szóval: a Saussure-i chaîne parlée-nak vannak szegmentumai, amelyek tartalmatlanok, nincs jelentésük.

Maga Antal is vallja, hogy a kötőhangzó nem lehet önálló morféma, ami önmagában véve helyes álláspont. Hiszen a morfémának — mint tudjuk — az a kritériuma, hogy benne a forma és a tartalom egysége valósul meg, s éppen ezért a fonéma után, amelynek csak formája van, az első igazán nyelvi egység. Így pl. a *ház-a-k* szó esetében — az információelmélet műszavával élve — csak a *ház* és a *k* szeleteknek van információs tartalma, ezek tehát morfémák, de kérdezhetjük, hogy mi je van az *a*-nak? Formája van, hiszen az egész magyar nyelvközösség használja ebben a szóban az *-a*-t, de a tartalmát sehol sem leljük (vö. pl. *kocsi-k*, ahol nincs kötőhangzó). Ha a *házak* szó egyes szeleteit a formához és a tartalomhoz való viszonyuk szempontjából vizsgáljuk, akkor az eredményt a következő módon szemléltethetjük:

<i>ház-a-k</i>	F	T
<i>ház</i>	+	+
<i>a</i>	+	—
<i>k</i>	+	+

vagy a tartalmi viszonyra leegyszerűsítve: + — +. Az *-a*- egyszerűen a tartalmatlan, pusztán materiális nyelvsvokás (l. erre az Archivum Philologicum 1947. évi kötetében megjelent tanulmányunkat) velejárója, s még fonémának sem mernők nevezni, nemhogy morfémának. Szerepe csak a materiális nyelvsvokás síkján van, a tartalom síkján nincs. Az ilyen tartalmatlan elemek jelenlétének a szinkroniában történeti, diakronikus oka van.

De vannak ennél valamivel bonyolultabb esetek is. Vegyük pl. a *kez-e-k* szót. A *kez* szeletnek van formája és tartalma (+ +), viszont a *kez*-zel szemben *e* van benne, az itt tapasztalható *é/e* ellentét azonban tartalmatlan. Ezért a *kez* szelet viszonyát a formához és a tartalomhoz pontosabban így ábrázolhatjuk: ± + (vannak tartalmas és tartalmatlan formai sajátságai, s van tartalma). Tehát:

<i>kez-e-k</i>	F	T
<i>kez</i>	±	+
<i>e</i>	+	—
<i>k</i>	+	+

Mindebből levonhatjuk azt a nyilván nem indokolatlan következtetést, hogy a szószeletek nem mind azonos szerkezetűek. Vannak ++ és +-

szerkezetűek, sőt a zéró morfémát is figyelembe véve — + szerkezetűek is (a zéró morfémának ugyanis nincs közvetlen anyagisága, formája, de szerepe, tartalma van).

A morfémahatár vitával kapcsolatban még a *házaim*-típusú szavak morfematikus tagolásának kérdését tesszük szóvá. Hall szerint ilyenkor négy (*ház-a-i-m*), Antal szerint pedig csak három (*ház-am* és közbeszúrt *i*) morfémával van dolgunk (vö. MNy LV, 355—56). Mi úgy látjuk, hogy a *ház-a-i-m* négy szegmentumból és három morfémából áll (az *-a-* ugyanis csak kötőhangzó, nem pedig morféma). Infixálódásról csak az beszélhet, aki a tartalmatlan *a-* és a tartalmas *m* szeletet egyetlen morfémává ötvözi, hogy így közbeszúrhatta az *i*-t. Erre a bonyolult felfogásra azonban, azt hisszük, nincs szükség.

Fentiek figyelembevételével a szavak morfematikus struktúrájának talán helyesebb, az objektív valóságot hívebben tükröző képét adhatjuk.

HERMAN JÓZSEF

Bevezetőként egy szóhasználati megjegyzést kívánok tenni. Amikor hozzászólásom során a strukturalizmus szót használok, ezen a nyelvtudomány gyakorlatában használt strukturalista jellegű módszereket és kutatási szempontokat értem, nem pedig azokat a filozófiai alapokat, amelyeken egyes nyugati nyelvészeknél ezek a módszerek kifejlődtek. Ezzel nem akarom azt mondani, hogy a strukturalizmus filozófiai alapjainak, gyökereinek kérdése elhanyagolható, azonban úgy látom, hogy a strukturalizmus ezektől a filozófiai aspektusoktól elválasztva is vizsgálható.

Az a kérés, amellyel mi itt Magyarországon a strukturalizmust szélesebb körben megismerjük, hátrányos oldalai mellett némi haszonnal is jár: sok olyan kérdés, amely néhány éve még szenvedélyes vitákat váltott volna ki, ma már a tudománytörténész higgadtságával szemlélhető. Ilyen, az élet valóságában már elintézett kérdés — elintézettebb kérdés, mint ahogy az egyes mai hozzászólásokból látszott — az eredetileg csak a szinkroniára vonatkoztatott strukturalista szemléletmódnak és a diakronikus, történeti, hagyományos módszereknek és irányoknak a viszonya. Már első megközelítésben, felszínes vizsgálat alapján is állíthatjuk: az utóbbi években mindkét oldalról elhangzott vérmes jóslatok hamisaknak bizonyultak; nem bizonyult igaznak az, hogy a strukturalizmus valamiféle tudománytalan szélhámosság, ellenkezőleg: a strukturalista módszerek az egész világon meggyökeresedtek és sok konkrét eredményt hoztak — de nem bizonyult igaznak az sem, hogy a történeti nyelvészet valamiféle ósdi, a mai ember számára érdektelen, a tudománytörténet körébe utalandó dolog. Az objektív helyzet az, hogy régi történeti—komparatista folyóiratok egyre több strukturalista cikket közölnek, és közismerten strukturalista inspirációjú folyóiratokban igen sok, sőt növekvő számú a nyelvtörténeti vonatkozású cikk. Mint mondtam, ez persze a helyzetnek csupán felületi, ha nem is félrevezető ábrázolása. A strukturalizmus és a nyelvtörténet viszonyának van azonban egy lényegi és sokkal fontosabb oldala is: a kétféle irányzat, módszer között egy bizonyos módszertani és elméleti kölcsönhatás játszódik ma le — bár pillanatnyilag elkerülhetetlen módon a hatás inkább egyoldalú: a strukturalizmus szemlélete hatol be a nyelvtörténeti kutatás területére. Ma elsősorban erről a kérdéstről kívánok beszélni.

Engedtesék meg nekem még egy előzetes megjegyzés. Hozzászólásom

során ki fog derülni, hogy a strukturalista és a történeti módszerek közötti kölcsönhatást, a strukturalista módszereknek a nyelvtörténetben való alkalmazását pozitíven értékelendő folyamatnak, sőt a marxista nyelvészet egyik jelentős feladatának tartom; ez azonban nem jelenti azt, hogy elhibázottnak, vagy túlhaladottnak tartom a szinkronia és a diakronia, a szinkronikus és a diakronikus nyelvvizsgálat megkülönböztetését. Ellenkezőleg, úgy látom, hogy ez a megkülönböztetés a huszadik századi nyelvelmélet egyik lényeges vívmánya. Utalni szeretnék arra, hogy ebben a problémakörben Telegdi elvtárs mai, igen éleselméjű és értékes megjegyzései után is van még tisztázni való. Szerintem nem lehet azt állítani, hogy a nyelv lényegére nézve történeti. Úgy látom, hogy — paradox módon — a nyelv lényege szinkronikus is, történeti is. Mint kommunikációs eszköz, mint a gondolatcserére alkalmas eszköz a nyelv lényegileg szinkronikus, mert ha egy adott társadalom számára nem volna szinkronikus, nem lehetne segítségével gondolatokat cserélni. Ugyanakkor a nyelv sajátosságait tekintve lényegileg diakronikus, diakronikus fejlődés eredménye. Itt még sok gondolkodni valónk van, és én nem tudok e kérdésről pillanatnyilag ennél okosabbat mondani.

Térjünk azonban vissza a diakronikus strukturalizmus, a történeti strukturalizmus kérdésére.

Tudománytörténeti szempontból érthető, hogy elsősorban a fonológia, mint a legkorábban kialakult és legkövetkezetesebben kidolgozott strukturalista inspirációjú diszciplína került történeti alkalmazásra is. Nem feladatomban, hogy ennek a hozzászólásnak a keretében bibliográfiát adjak; ismeretes, hogy már Trubetzkoy és Jakobszon kísérleteztek a fonológiai teóriáknak történeti alkalmazásával, és Tamás Lajos személyében, akinek 1937-ben jelent meg egy hasonló szellemű cikke, ennek a módszertani kísérletnek magyar úttörője is van. A történeti fonológia tényleges kibontakozása azonban az utóbbi 15 évre esik és elsősorban egy Amerikába szakadt francia nyelvésznek, A. Martinetnek és közvetlen tanítványainak a nevéhez fűződik. A személyi adottságok, de a tudományszakok eddigi története is érthetővé teszik, hogy a történeti fonológia elsősorban az indoeurópaisztika, közelebbről a romanisztika és a germanisztika területén került alkalmazásra. Tekintve, hogy ez az anyag könnyen hozzáférhető, nem feladatomban a részletek ismertetése; egy-két példát mondanék csupán annak bemutatására, hogy a történeti fonológia milyen elvekkel és milyen módszerekkel dolgozik. Mivel, sajnos, jelenleg a magyar nyelvészek között a romanisták még kisebbségben vannak, kénytelen vagyok — az idő rövidsége miatt is — néhány igen egyszerű példát kiválasztani és azokat is egyszerűsíteni.

A történeti fonológia alapelve az, hogy a fonológiai különbségek megjelenése vagy eltűnése, általában egy adott nyelv fonológiai rendszerének a megváltozása, összefüggésben kell hogy legyen maguknak a fonémáknak a nyelvi funkciójával. A fonológiai rendszer megváltozásának egyik szükségszerű tényezője tehát maga a fonológiai rendszer, illetőleg e rendszernek azok a sajátosságai, amelyek működésével kapcsolatosak. Íme egy — látszólag legáltalábbis — egyszerű példa.

A mai francia nyelvben négy nazális magánhangzó van: [ã, ê, õ, ô]; a felsorolt négy hangot úgy lehet rendszerbe állítani, hogy egy ellentétpárt állítunk fel a palatális, egy másikat a veláris sorban: [ê] — [ô]; [ã] — [õ]. Nos, a jelenlegi franciában néhány évtizede egy egyszerűsödési folyamat játszódik le, amely ma már Párizsban és Párizs környékén elérte — kulturális

és társadalmi különbségekre való tekintet nélkül — a francia ajkúak többségét, és amely a következőképpen jellemezhető: a palatális sorban a nazális magánhangzók száma kettőről egyre redukálódik oly módon, hogy a [œ] hang a labializáció elvesztésével [ɛ] hanggá változik. Egy középkorú vagy fiatal francia, ha csak ennek a „hibának” elkerülésére tudatos erőfeszítést nem tesz, ma a *brun* szót [brɛ]-nek, nem pedig [brœ]-nek ejti. Hogyan magyarázhatjuk ezt a folyamatot a történeti fonológia segítségével, különösen ha számításba vesszük, hogy a veláris sorban hasonló egyszerűsödési folyamat nem játszódik le, holott pusztán fonetikai szempontból ez sem volna elképzelhetetlen; sőt: a veláris sorban az ellentétpár teljesen érintetlen, a két veláris fonéma közötti különbséget minden francia gondosan betartja. A magyarázat a következő: a francia nyelvben csak három olyan szópár van, amelyeket csupán a [œ] — [ɛ] oppozíció különböztet meg egymástól: *brun* és *brin*; *un* és *hein*?; *emprunte* és *empreinte*. Ezek a szók egyébként a fonológiai különbségtől eltekintve sem keverednének össze, mivel szófaji és jelentéstani tekintetben olyan távol állnak egymástól, hogy gyakorlatilag nem fordulhatnak elő azonos szövegösszefüggésben. Ezzel szemben az [ā] — [ɔ] oppozíciónak lényeges nyelvi funkciója van; százával és ezrével vannak olyan szópárok, amelyeket egymástól ez a fonológiai oppozíció segít megkülönböztetni. A [œ] — [ɛ] oppozíció tehát funkcionális szempontból közömbös, eltűnése semmiféle kommunikációs zavart nem okoz, míg a [ɔ] — [ā] oppozíció felszámolódása súlyos kommunikációs zavarokhoz vezetne — éppen ezért nem is számolódik fel. A hangváltozás egyik tényezője tehát a fonológiai ellentétpárok funkcionális „terheltsége”. Ebből a látszólag egyszerű példából persze néhány további következtetés is levonható:

1. A történeti fonológia a magyarázó elv igényével lép fel, nem pedig azzal, hogy a történeti fonetikát megszüntesse, vagy helyettesítse. A történeti fonológia megmagyarázza és rendszerezi a fonetikai úton megállapított tényeket és változásokat, azt végzi el tehát, amit a történeti fonetika minden érdeme mellett megtenni nem tudott.

2. A történeti fonológia fő magyarázó elvnek magát a rendszert tekinti, de nem lép fel azzal az igényel, hogy mindent magából a rendszerből magyarázzon. Hogy az adott példánál maradjunk, ezzel kapcsolatban a következőkre utalhatok: annak, hogy a francia nyelvben milyen ponton és milyen irányban zajlik le a nazális magánhangzók rendszerének egyszerűsödése, fonológiai rendszeren belüli magyarázata van; annak azonban, hogy ilyen egyszerűsödési tendencia egyáltalán fellépett, annak a magyarázata már nem magában a fonológiai rendszerben található, hanem abban, hogy (bocsánat ezért a kommunikáció-elméleti zsargonért) a nyelvben, mint minden más kommunikációs rendszerben megvan a törekvés arra, hogy egy adott információmenyiséget minimális energiával továbbítson. Egy olyan megkülönböztetés, amely a kommunikáció szempontjából lényegtelen, felesleges beidegzést, tehát bizonyos szempontból felesleges energiátöbbletet jelent, és így szükségszerűen fellép egy öntudatlan törekvés ennek a megkülönböztetésnek a redukálására. Itt tehát két ellentétes tendenciával állunk szemben: egyrészt egy bizonyos „energiatakarékoskodással”, amely, mint minden emberi tevékenységben, a nyelvi közlésben is fellép, másrészt a nyelvi rendszernek azzal a sajátságával, hogy a kommunikáció szempontjából szükséges különbségeket megőrzi; az idézett példa jól mutatja, hogy ennek a két erőnek a játéka hogyan hat ki a nyelvi változásokra.

A funkcionális terhelésen kívül természetesen egyéb tényezőket is számításba vesz a történeti fonológia a nyelvi változások, pontosabban a fonetikai változások magyarázatára. Tekintetbe kell venni például azt, hogy a fonetikai rendszernek mint rendszernek is van egy bizonyos „nyomása”: észlelhető a nyelvben egy olyan törekvés, amely arra irányul, hogy a fonetikai rendszer felépítésében szimmetrikus, harmonikus legyen. Íme ismét egy modern francia példa: a mai franciában valamennyi középnyelvállású magánhangzónak van egy nyílt és egy zárt változata, tehát [ɛ — e], [o — ɔ], [œ — ø]; a nyílt és a zárt változat közötti ellentét azonban önmagában csupán az *e*-típusú hangoknál bír jelentésmegkülönböztető funkcióval, ott viszont *e* funkció igen széleskörűen érvényesül: a másik két hangpár esetében a nyíltsági-zártsági különbségnek csak időtartamkülönbséggel párosulva van jelentésmegkülönböztető funkciója és így is ritkán. Azt várná az ember, hogy ilyen körülmények között az *ø*-típusú és az *o*-típusú hangoknál a nyíltsági—zártsági különbség redukálódik. Ezeket az ellentétpárokat azonban nyilván az igen életerős [ɛ — e] ellentéppárral való párhuzamosságuk tartja életben; valószínű ugyanis, hogy paradox módon itt is számolnunk kell az „energiamegtakarítási” tendenciával: egymással valamilyen tekintetben párhuzamos hangcsoportokon belül párhuzamos vagy azonos fonetikai különbségek beidegzése egyszerűbb, mint a fonetikai jegyeknek hangcsoportról hangcsoportra való változását beidegzeni. Sok olyan példa is van, amely arra mutat, hogy az adott nyelv fonológiai rendszerébe valamilyen módon kevésbé beilleszkedő, aszimmetrikus rendszert produkáló, kevésbé „integrált” fonémának a jelenléte gyakran jár olyan változásokkal, amelyeknek eredményeképpen átmeneti egyensúly, harmonikusabb, párhuzamosabb felépítésű hangcsoportokból álló rendszer jön létre. Így például van olyan magyarázati kísérlet, amely egyes román nyelvekben a nyílt szótagbeli hangsúlyos *a*-nak *ae* diftongussá való törését részben azzal magyarázza, hogy így „integrálódott” a veláris sorban található *au* diftongus, amelynek eredetileg palatális párhuzama nem volt. Persze mindezekben a magyarázatokban rengeteg még a hipotetikus elem, és sok közülük a támadható. Azonban mégis az a helyzet, hogy az ilyen és hasonló magyarázati kísérletek lassanként rendszerré állnak össze és ma például a fokozatos megoldás útján van hasonló módszerekkel néhány olyan átfogó és lényeges hangrendszerbeli változás magyarázata, amelyet a nyelvtudomány eddig csak többé-kevésbé leírni tudott, de elfogadhatóan magyarázni nem (a magánhangzó-közi zárhangok spirantizációja és eltűnése a román nyelvekben, a latin magánhangzók időtartamrendszerének „összeomlása” stb.).

Természetesen nem csupán a fonetika, hanem a morfológia terén is alkalmazhatók strukturalista megfontolások a történeti magyarázatnál. Itt nem akarok részletes példákat idézni, azonban itt is leszögezhető az az alapelv, hogy az alakok változását vagy megmaradását bizonyos fokig a nyelvi rendszerben elfoglalt helyük határozza meg. Így például az a kommunikációs zavar, amely bizonyos alakok egybeesésével előáll, oka lehet és valószínűleg oka volt mélyreható morfológiai átépüléseknek. Utalni szeretnék arra, hogy a latin *laudabo*-típusú futurum bizonyos alakjai és a *laudavi*-típusú praesens perfectum bizonyos alakjai között a *b > v* változás nyomán homonímia jött létre; más igeragozásoknál a futurum és a jelenidő egyes alakjai között jött létre homonímia: ez a körülmény feltétlenül közrejátszott abban, hogy a régi futurumok valamennyi román nyelvben eltűntek, és mindenütt új futurumok épültek ki.

Azt mondtam hozzászólásom elején, hogy a strukturalizmus és a nyelvtörténet közötti kölcsönhatás ma elsősorban még olyanformán játszódik le, hogy a strukturalizmus hat a nyelvtörténetre. Fordított irányú hatás még nem játszódik le. Nézetem szerint azonban fordított hatás is lehetséges, sőt szükséges. Felhozható ezzel kapcsolatban néhány, első látásra talán apriorisztikus megfontolás. Az, hogy a nyelvi rendszer változásban levő rendszer, szükségszerűen kell hogy tükröződjék ennek a rendszernek a rendszerbeli sajátosságaiban is. Tükröződik például abban, hogy a nyelvi rendszer más kommunikációs rendszerektől eltérően „tökéletlen” rendszer, a „tökéletlen” szót nem pejoratív értelemben használva. Tökéletlen rendszer abból a szempontból, hogy benne az alakok és funkciók megfelelése pontatlan, és a különböző elemeknél ez a pontatlanság mindig más és más jellegű. Elégséges itt a homonímiának és a szinonímiának a jelenségére utalni vagy például olyan jelenségekre, mint a francia *-ions* végződés esetére, amely egy időben imperfektum és subjonctif-végződés, ez a kettősség azonban nem minden igénél azonos alakváltozatokban jelentkezik (a *parler* igénél mindkét alak *parlions*, míg a *savoir* igénél az egyik *savions*, a másik *sachions* s így tovább). Ez a lazaság, pontatlanság azonban nem „hátrány”, hanem bizonyos fokig következménye, bizonyos fokig közvetlen oka és előfeltétele a nyelv történeti mozgásának. Hozzá kell tenni ehhez azt, hogy a nyelvi rendszer nem csupán tökéletlen rendszer, hanem nyitott rendszer is, nyitott abban az értelemben, hogy korlátlan mértékű új elem felvételére képes, de nyitott abban az értelemben is, hogy az új elemek alakját maga a rendszer nem szükségszerűen szabja meg: az idegen szók esetében más nyelvi rendszerekkel való érintkezés következményeképpen legalábbis ideiglenesen olyan elemek is behatolhatnak a nyelvbe, amelyeknek alakja az adott nyelv rendszerétől teljesen független. A nyelvi rendszer tökéletlensége és nyitottsága azt jelenti, hogy a nyelven belül olyan ellentétek, ellentmondások vannak, amelyeknek mélyebb feltárásához a strukturalista szellemű leírásnak is szüksége lesz előbb-utóbb a nyelvtörténet tanulságaira.

Befejezésül néhány általános megjegyzést kívánok tenni. Többször elhangzott itt — és ez nagyon örvendetes —, hogy marxista nyelvtudomány kialakítására törekzünk. Mint egyike azoknak, akik a marxista nyelvtudomány kiépítését élethivatásuknak tekintik, szeretném ezzel kapcsolatban véleményemet egypár szóban kifejteni. Nem tudnék egyetérteni olyan megjegyzésekkel — amilyenek ma már itt elhangzottak — és amelyeket kissé karikírozva úgy lehetne összefoglalni, hogy a marxista nyelvtudomány nem más, mint a történeti nyelvtudomány, a tradicionális nyelvtudomány, itt-ott egy kis strukturalizmussal. Azzal sem tudnék egyetérteni, hogy a marxista nyelvtudomány nem más, mint a strukturalizmus itt-ott egy kis történettel. Szerintem a marxizmus ismérvei nem ezek. A marxista nyelvtudomány ismerve egyrészt materialista elméleti alapja, másrészt dialektikus módszere, harmadrészt társadalmi hasznosságra való törekvése. A marxista nyelvtudomány az én nézetem szerint a nyelvet a maga totalitásában, tehát egyrészt történetében, másrészt szinkrón funkcionálásában, harmadrészt pedig társadalmi környezetével való kapcsolataiban vizsgálja. Éppen ezért a marxista nyelvtudomány nem redukálható, nem „szegényíthető le” egyik vagy másik metodikára. A marxista nyelvtudomány ennél sokkal igényesebb, általánosabb, totális magyarázatra tör, és éppen ezért keretei között szükségszerű munkamegosztás is alakul ki, amelynek jegyében elképzelhető, hogy egyesek a történeti vizsgálatra, mások a szinkrón struktúra leírására specializálják magukat, fel-

téve, hogy ezt a dialektikus materializmus szellemében teszik. Meg vagyok győződve arról, hogy azok miatt a filozófiai, elméleti gyengeségek miatt, amelyeket a strukturalizmus keletkezésével magával hozott, lesz még a strukturalizmussal bajunk; ennek ellenére úgy látom, hogy ami most a strukturalizmus megismertetése terén történik, a marxista nyelvtudomány teljesebb megvalósítása felé tett lényeges lépés.

HUTTERER MIKLÓS

A strukturalizmusnak mint nyelvtudományi módszernek, sőt — bizonyos fenntartással — rendszernek a kialakulásáról igen tanulságos áttekintést kaptunk a vitaindító referátum során. Németh professzor bevezetése és Király Péter referátuma egyaránt mutatja, hogy nyelvészeink fő problémája ebben a vonatkozásban a strukturalizmus és a hagyományos történeti nyelvtudomány viszonya, egymással való szembesítése. Ehhez nem árt figyelembe venni a strukturalizmus kialakulásának és fejlődésének néhány eddig nem érintett sajátosságát. Itt a strukturalizmus gyökerei közül a két legfontosabbra kívánok utalni. Tudjuk, hogy az indogermanisztika égisze alatt alakult ki az újgrammatikus iskola, bár mások is csatlakoztak hozzá, és — noha talán paradoxnak tűnik — az újgrammatika égisze alatt alakult ki a strukturalizmus. Az indogermanisták egyrészt elakadtak módszerükkel: Hrozny hetita anyagát az eddigi alapokon nem tudták beilleszteni a korabeli komparativista elképzelésekbe, egyesek indogermánnak tartották, mások nem, Sturtevant pedig az indogermán egyik oldalágának minősítette. Itt ugrópontot jelentett a laryngális teória, amelyre Saussure utalt, majd Herman Møller. Ennek a lényege, hogy az indogermán alapnyelvben, illetve ennek nyelvjárásaiban bizonyos mássalhangzóknak kellett lenniök, melyek eltűntek ugyan, de nyomot hagytak a vokalizmusban. 1926-ban Kuryłowicz be is bizonyította a hangok meglétét, azonban eredményeit sajnos nem értékelték kellőképpen. A strukturalizmus másik gyökere abból ered, hogy az újgrammatikusokhoz csatlakozó, de nem indogermán nyelvekkel foglalkozó kutatók sok kérdésben, különösen az ún. primitív nyelveknél nem jutottak zöldágra a megszokott módszerekkel. Samuel Kleinschmidt 1850-ben megjelent *Grönländische Grammatik*-jában már kénytelen volt eltérni a klasszikus grammatikai fogalmaktól és sok szempontból új alapokra helyezni a munkáját. Ezzel meg is indult tulajdonképpen az a folyamat, amelynek során a strukturalizmus kialakult. Ennek a fejlődésnek döntő lökést adott az amerikai indián nyelvek kutatása. Itt a megtanult komparativista módszerekkel még azt sem lehetett megállapítani, hogy az egyes indián nyelvek egyáltalán összefüggnek-e egymással. Ezeknek a jórészt poliszintetikus nyelveknek a leírása során forrt ki a strukturalista gyakorlat, melyet csak később igyekeztek alkalmazni az indogermán és általában a komparativista módszerrel is megfogható nyelvekre, majd sor került a különböző strukturalista elméletek kidolgozására. Megjegyezném, hogy Marr ugyanígy jutott el a maga, mutatis mutandis strukturalista elméletéhez: jó összehasonlító nyelvész volt, de munkaterületén, a kaukázusi nyelvek kutatásában ugyanúgy elakadt, mint nyugati kollégái. A továbbiakban döntő fordulatot jelentett 1942-ben Louis Hjelmslev programja, a glosszematika, amely már összefoglalása az előzményeknek. A szélsőséges szinkronista úton azonban korántsem követte az egész strukturalista tábor

Hjelmslevet és néhány társát. 1952-ben a londoni nemzetközi nyelvészkonferencián már biztosították, hogy a strukturalista szinkronia mellett történeti kérdések is szóhoz juthassanak. Bár nálunk talán nem mindenki látja, a strukturalista táboron belül egyre jobban teret veszít a szélsőséges szinkronizmus, és itt is előtérbe kerül a diakronia. A strukturalizmus legkiválóbb amerikai és európai képviselői máris izolálják a szélsőséges szárnyat. Uriel Weinreich például Charles Hockett 1958-ban megjelent művének (*A Course in Modern Linguistics*) bírálatában a szerzőt elmarasztalja, megállapítván, hogy könyve „sajnos inkább sorompó, mint híd a diakronikus nyelvészet felé, amelyre pedig mi általában törekszünk”.

Meg kell jegyeznünk, hogy a diakronia és általában a régivágású iskola ellenségei nem azok, akik ténylegesen is ismerik az ún. diakronikus nyelvészetet: az említett Hockett is ezek közé tartozik. A régi iskolából kinőtt strukturalisták egyre inkább felismerik, sőt máris felismerték az egyoldalúság veszélyét és tarthatatlanságát (vö. Martinet, Fourquet, Weinreich, Hammerich, Große és mások újabb idevágó munkáit).

Ha ennek a mi számunkra is feltétlenül pozitív strukturalista irányzatnak a képviselőit műveiken keresztül vizsgáljuk, az első pillantásra meglepő következtetésre jutunk: többé-kevésbé valamennyien dialektológusok. Mi ennek az oka? Az újgrammatikus iskolától elszakadt strukturalizmus sok tekintetben elérte lehetőségeinek határát, sőt a csak szinkron munka is igen sok ponton kátyuba jutott. Ugyanakkor a másik, a hagyományos iskola a nyelvföldrajzban megújódott. Az utóbbi években tanúi vagyunk annak, hogy a két iskola ismét keresi a közeledést egymáshoz. A nyelvjáráskutatás a nyelvföldrajz klasszikus hazájában, Németországban és Franciaországban eddig „régivágású” volt, például leírta a vizsgált nyelvjárást a középfelnémet korhoz viszonyítva, sőt mindent ebből igyekezett diakronikusan megmagyarázni. Másrészt jellemző, hogy a szinkron strukturalizmus hívei, például Witold Doroszewski az osloei kongresszuson 1957-ben ezt a problémát így is igyekezett beállítani: szerinte az irodalmi nyelv = szinkron rendszer, ezzel áll szemben a nyelvjárás mint a diakronia elve, amely a változásokat okozza. Ezt a felfogást a strukturalista nyelvjáráskutatás legkiválóbb képviselői, elsősorban a német Rudolf Große határozottan visszautasították. Hasonló hibát nálunk is észlelhetünk: akad, aki szembeállítja a nyelvtörténetet, illetve hangtörténetet a történeti fonológiával. Az ilyen felfogás csak zavart okozhat; utalnék itt Uriel Weinreichnek egy podóliai nyelvjárás vizsgálatára tett megállapítására: a jó hangtörténeti leírások történeti fonológiai értékelése szerinte csak terminológiai kérdés.

Érdemes ezzel kapcsolatban utalnunk a német nyelvjáráskutatásra. A strukturalizmus és az újgrammatika itt — különösen az ún. bécsi iskolánál — jól megfér egymással, és ez így van ma is. Ebben talán Trubetzkoy közelségének is szerepe volt. Ma egyre erősebb a törekvés, hogy a strukturalista diakronia módszerével oldják meg a nyelvtörténet fontos problémáit. Egy példát legyen szabad felhoznom. Peter von Polenz 1952-ben a kelet-thüringiai Altenburg vidékének nyelvjárását elemezve a történeti fonetika alapján a következő változásokat észlelte a vokalizmusban:

kfn. $e > \epsilon$, $\ddot{e} > a$, $a > \varphi$, $o > u$.

A strukturalista itt mindenekelőtt megállapítja, hogy két régi fonéma ([*o*] és [*u*]) egybeesett (*hults* 'Holz', *šuts* 'Schurz'). A következő lépés az volt, hogy

Fourquet Polenz művéről írt kritikájában leszögezhetette azt a nyelvtörténeti szempontból fontos tendenciát, melynek során a vokalizmuson belül a palatális és a veláris sor egyensúlya helyreállt, s ehhez más eredményű, de azonos tendenciát tudott idézni a strauburgi nyelvjárásból is:

kfn.		Altenburg		Straßburg	
<i>i</i>	<i>u</i>	<i>i</i>	<i>u</i>	<i>i</i>	<i>u</i>
<i>e</i>	<i>o</i>	<i>e</i>	<i>o</i>	<i>e</i>	<i>o</i>
<i>ë</i>		<i>a</i>		<i>ä</i>	<i>â</i>
	<i>a</i>				

(Ezzel kapcsolatban utalnék Tamás Lajos hozzászólására, aki a jó újgrammatikust hasonlította össze a rossz strukturalistával, akárcsak Harris. Azt hiszem, Fourquet példája mutatja, hogy jó strukturalista nem lehet senki újgrammatikus műveltség nélkül, mint ahogy fonológiát se lehet művelni fonetikai műveltség nélkül.)

Ahogy Fourquet, úgy más strukturalista kutatók is kimondják, hogy az előbb bemutatott strukturalista tendenciavizsgálatot feltétlenül meg kell előznie a fonetikai kutatásnak. Ehhez hozzáfűzhetjük, hogy nyelvföldrajzi szempontból sok nem fonológiai, hanem csak fonetikai jelenség igen lényeges lehet a nyelvjáráshatárok megállapításánál, sőt a tendenciák előzetes vizsgálataánál is. Tudjuk, hogy a németben *d-t* oppozíció nincs, mégis ez a két hang a *hüde* ~ *hüte* 'Hüter' szóban a bajor nyelvjárásokon belül határvonalat alkot. Másrészt azonban a mai német nyelvet vizsgálva a strukturalista megállapítja, hogy a [z] — [s] oppozíció mint *zöngés—zöngétlen* oppozíció fontos szerepet játszik intervokalikus helyzetben, vö. *reißen—reisen*. Ezt pl. a hagyományos nyelvjáráskutatás a német nyelvterületnek igen kis részén tudná kimutatni, noha ez a tendencia ténylegesen megvan. Bár a történeti fonetika módszereivel ma csak azt állapíthatjuk meg a legtöbb német nyelvjárás esetében, hogy a mássalhangzórendszerben nem a *zöngés—zöngétlen* korreláció a lényeges, hanem a *lenis—fortis*, illetve *fellenis—félfortis* korreláció, ahol a fortis a zárhangoknál pl. még aspirált is (*εορτη—κ'ορτη* 'Garten — Karte' a bajorban), a strukturalista vizsgálat eszközeivel kimutathatjuk, hogy a német nyelv is a tiszta *zöngés—zöngétlen* oppozíció kialakítása felé halad. Ebből is megállapíthatjuk, hogy mindkét módszer fontos és nélkülözhetetlen a nyelvjáráskutatásban, és amint láttuk, ezt a helyzetet a strukturalisták színe-java már nemcsak elismeri, hanem magáénak is vallja. Nem kell tehát félni a strukturalizmustól, ezt mondhatjuk nyelv- és hangtörténészeinknek a német nyelvjáráskutatás tapasztalatai alapján. A gyakorlati megvalósítást illetően a németek már ilyen, strukturalista módon is megkezdték a német nyelvterület felmérését (Zwirner, Bach). Ez alkotó módon egészíti majd ki a régi vágású nyelvföldrajz eddigi eredményeit, és lehetővé teszi az irodalmi köznyelv és az irodalmi nyelv (Hochsprache és Schriftsprache) kialakulásának tisztázását a nyelvjárások tükrében. A szinkronia és diakronia síkjának természetesen nem az összekeveréséről van itt szó, hanem közös célra való felhasználásáról, német műszóval élve ez az ún. *Zusammenschau*.

Ahogy a dán strukturalista Hammerich nemrég megállapította: a nyelvtörténet még a mi korunkban is szükséges, azonban a régi alap, a lipcei „Indogermanisch” már nem elegendő. Az újfajta diakronikus kutatás, amelyet a tipológiai vizsgálatok terén pl. a Szovjetunióban is igen erősen művelnek, az

összehasonlító nyelvtudományt is megtermékenyíti. Megjegyzendő, hogy ilyen kutatásokat a szovjet tudósok már hosszú évekkel ezelőtt is folytattak, elsősorban az iranisztika területén. Mondanom sem kell, hogy ezek a kutatók nem azonosak azokkal, akik szélsőséges hangoskodásukkal a strukturalista módszerek alkalmazási lehetőségének többet ártottak, mint használtak.

A strukturalizmus ma már gyermekbetegségeinek nagy részét levetette, nekünk azonban vigyáznunk kell, hogy tapasztalatait felhasználjuk, és ezeket a gyermekbetegségeket elkerüljük, mert különben a nemzetközi nyelvtudomány mögött ismét csak elmaradnánk. Ehhez azonban nem csak az szükséges, hogy az ún. hagyományos nyelvészet művelői megismerkedjenek a strukturalizmus módszereivel és eredményeivel. Ugyanez fordítva is áll: strukturalista nyelvészeinknek is kötelességük elsajátítani a „hagyományos” módszereket, ha eredményesen akarják megoldani célkitűzéseiket.

Király Péter megfelelő folyóirat létesítését, Imre Samu pedig idevágó külföldi szakkönyvek magyarra fordítását javasolta. Ezzel kapcsolatban tennék egy javaslatot: hasznos lenne egy jó terminológiai kézikönyv összeállítása (ilyen kézikönyvek külföldön, mind a Szovjetunióban, mind a nyugati országokban már megjelentek), ez természetesen nem egy ember, hanem egy erre alakult munkaközösség feladata lenne, és módot nyújtana arra, hogy biztosítsa a magyar nyelvészek számára a tájékozódást a mai nyelvtudomány különböző irányzatainak erősen meggyarapodott terminusai, sőt terminológiai között.

HAZAI GYÖRGY

A most folyó vita — amint azt már nem egy hozzászólás mutatta — korántsem korlátozódik az általános nyelvészet területére, problematikájára. Egyik fontos törekvése éppen az, hogy az itt leszűrhető tanulságok segítségével felmérje a konkrét munkaterületek helyzetét és feladatait is.

Szabad legyen így altajisztikai, közelebbről pedig turkológiai stúdiomaink problémáira is kitérni. A jelen helyzet megértéséhez azonban rövid történeti visszatekintésre van szükségünk.

Az altaji nyelvek kutatása a XIX. század utolsó, ill. századunk első évtizedeiben, lényegében az összehasonlító történeti nyelvtudomány programjával szerzett tudományos polgárjogot, vált önálló tudományos diszciplínává. Az indogermán nyelvészet iskoláján nevelkedett kutatók egyetemesen elismert és sikerrel kipróbált módszerrel nyúlhattak az altaji, vagy a kor programja szerint az urali és altaji nyelvek történetének, „rokonításának” problémáihoz. A cél itt is az adott nyelvek rokonságának megállapítása, a nyelvcsaládfa megrajzolása volt. Néhány évtized munkája azonban megmutatta, hogy az adott problémakör „megoldása” vagy helyesebben egyértelmű tisztázása nem kis nehézségekbe ütközik. Az urali és altaji nyelvek rokonságának koncepciója így fokozatosan háttérbe szorult, sőt a további kutatások a kutatók többségét arra kényszerítették, hogy lemondjanak az altaji alcsoportba tartozó nyelvek rokonságának elméletéről is.

Az altaji nyelvek tanulmányozásának a múlt század végén kitűzött e programja — ha annak megfogalmazásában voltak is változások — lényegében változatlan maradt. A munka során egyes nyelvek önálló történetének vizsgálatában jelentős előrehaladás volt megfigyelhető, számos fontos törté-

neti összefüggés tisztázódott. E történeti kutatásoknak azonban — kimondva vagy kimondatlanul is — végső célja az volt, hogy a belső problémák tisztázásával adalékokat szolgáltatassanak az alapkérdés, az altaji nyelvek kapcsolatai problémáinak tisztázásához. Mindez jól érthetővé teszi, hogy a nyelv szinkron leíró vizsgálata — a szovjet altajisztika ilyen irányú érdeklődésétől és munkásságától eltekintve — egyetemes méretekben háttérbe szorult. A kutatók ilyen jellegű munkára praktikus célokból, vagy pedig a nyelvi anyag teljesebb tételének érdekében vállalkoztak. Ez pedig predestinálta a követett módszert is, amely lényegében nem tudott elszakadni a történeti nyelvészet hagyományaitól, megcsontosodott kategóriáitól.

Az a tény, hogy e nyelvek vizsgálatában mindmáig a múlt század végén meghatározott célkitűzések domináltak, mind a kutatási program, mind pedig a módszerek fejlődésének tekintetében jelentős fékező körülménynek számított. A haladás lényegében az anyagfelhalmozódásban jutott kifejezésre, az egyetemes nyelvészeti program és a módszerek távolról sem tartottak lépést a nyelvtudomány általános fejlődésével. Ez utóbbit szabad legyen néhány konkrét példával is szemléltetni.

Az altaji nyelvtudomány egyik klasszikusa, G. J. Ramstedt „Einführung in die altaische Sprachwissenschaft” c. munkájában a kötött morfémáknak — az ő terminusával élve végződéseknél — szuffixumok és affixumok csoportjára való felosztását javasolja. A két csoport szétválasztásában kritériumul az szolgál, hogy a végződés történetileg magyarázható-e vagy sem, van-e etimológiája vagy sem. Ramstedt az előzőeket szuffixumoknak, az utóbbiakat affixumoknak nevezi. Azt hiszem e felosztás, amely lényegében azt az objektív nyelvi tényektől teljesen független körülményt teszi meg kritériummá, hogy a nyelvész az adott jelek közül melyik eredetét tudja tisztázni vagy sem, önnagáért beszél. Ugyanakkor élesen rámutat arra, hogy ez az elfajult történeti szemlélet, a nyelv rendszerjellegének figyelmen kívül hagyása, történeti szempontból is hamis, s lényegében mélységesen ahistorikus. Hiszen világos, hogy a kötött morfémáknak a nyelv formai rendszerében mutatkozó összefüggéseinek feltárása, ezen összefüggések történeti vizsgálata, azaz az elemtörténetnek rendszertörténettel való felváltása sokkal többet mutatott volna meg e nyelvek történetéből, mint a jellemzett, enyhén szólva felemás módszerre támaszkodó vizsgálódás.

Példaként hozhatnánk fel nem egy dialektológiai munkát is, amely meggyőzően mutatja be, hogy e kutatások színvonala is mind az anyaggyűjtés, mind pedig a rendezés és értékelés tekintetében — gondoljunk csak a nyelvjárási rendszer tisztább bemutatásának érdekében tett feljegyzési kozmetikázásra — elmaradt a kutatás általános színvonalától, tudomást sem vett az e téren elért haladásról. Azt hiszem azonban, hogy felesleges lenne a példák számát szaporítani. Az elmondottak is szemléltethették azt, hogy a módszerbeli tájékozatlanság és szabadosság milyen negatívumokat hordoz magában.

Mindezek után szabad legyen a magyar altajisztikai, közelebről turkológiai kutatásunk helyzetéről is néhány szót szólnunk. Az elmúlt évtizedek során a magyar altajisztikai kutatások — összhangban a nemzetközi altajisztika célkitűzéseivel — lényegében e nyelvek összehasonlító történeti vizsgálatára irányultak. A haladás elsősorban a kutatások területi kiterjedésében, a mongolisztikai, tunguzisztikai problémakör, ill. ezek bizonyos belső-ázsiai és távol-keleti vonatkozásainak a kutatásokba való bevonásában jutott kifejezésre. Ugyanakkor a történeti összehasonlító vizsgálatok hatóságának alta-

jisztikai viszonylatban való ilyen örvendetes kiszélesülését a turkológia területén korántsem követte hasonló fejlődés. Ellenkezőleg, ha Vámbéry Ármin és Thúry József korára emlékezünk, turkológiai programunk elszegényedése azonnal szembetűnik.

Vámbéry és Thúry — ha munkásságukat érthető módon jogosan illetheti kritika is — szélesebb turkológiai programot műveltek, mint amelyet ma mi művelünk. Az ő kutatásaik kiterjedtek az ó-oszmánlira, a keleti törökségre, a türkménre, az özbegre, a csagatájra, sokkal inkább volt egyetemes jellegű, mint a miénk. Turkológiai programunk ezen összeszűkülése nem kevéssé annak következménye, hogy az elmúlt évtizedben a török nyelvészeti kutatások a hungarisztikai kutatásoknak voltak alárendelve, turkológiai stúdiumaink nem tudtak megszabadulni a bolgár—török szemlélettől, és néhány ilyen etimológiáért lépésről lépésre távolodtunk el a nem lebecsülendő tudományos örökségtől. Persze nem az volt a baj, hogy magyar vonatkozású dolgok napirenden voltak, hanem az, hogy szinte csak azok kaptak teret. Mindez pedig olyan időszakban történt, amikor a turkológiai stúdiumok nemzetközi viszonylatban való kiszélesedése, elsősorban a Szovjetunió török népcineke kulturális forradalma, s ennek nyomán a szovjet turkológia felvirágzása új fejezetet nyitott a tudományszak művelésében.

A fenti körülmények a kutatási módszert is determinálták. Az összehasonlító történeti módszer maradt — a szigorúbb és fegyelmezettebb alkalmazás igényével ugyan — kutatásaink egyedüli módszere. Az elemtörténetben való megrekedést mi sem szemlélteti jobban, mint az, hogy évtizedeken keresztül kergettük a $z \sim r$ megfelelés problémáját, hipotéziseket gyártva, hogy a kettő közül melyik is lehetett előbb. Ezen évtizedek alatt többekévvésbé tisztázódott az, hogy sem az elemkutatás önmagában, sem a meglevő etimológiák szaporítása nem vezet és nem is vezethet az altaji probléma megoldásához.

Mindezeket figyelembe véve jól érthető, hogy altajisztikai, ill. turkológiai stúdiumaink szempontjából nagy jelentősége van a modern nyelvtudományi módszerek tanulmányozásának, az alkalmazási lehetőségek józan felmérésének. E tekintetben két feladat is áll előttünk: egyrészt az eddig elhanyagolt szinkronjellegű kutatások meghonosítása, másrészt pedig a történeti összehasonlító vizsgálatok módszereinek tökéletesítése.

Az a körülmény, hogy még sok megoldatlan és kutatható történeti problémát látunk magunk előtt, nem szabad hogy eltérítsen új feladatkörök kijelölésétől. Különösen azért nem, mert ezek a területek, közelebről a szinkron nyelvleírás problémáival tudjuk a szovjet turkológiával azt az organikus kapcsolatot megteremteni, amelyről már 16 éve beszélünk, de amelyért — egy végecélnak aligha tekinthető bibliográfián kívül — igen igen keveset tettünk. A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Elnökségének határozata figyelmeztet, hogy a szovjet turkológus nyelvészek munkájában előtérbe kerül a Szovjetunió török nyelveinek strukturális, tipológiai, statisztikai vizsgálata. Ez pedig arra int, hogy igyekezzünk tájékozódni, sőt lehetőségeinkhez képest egyes kérdések kidolgozására vállalkozni, hogy a jövőben az új turkológiai munkaterületektől való elszakadás helyett az organikus kapcsolatok kiépítéséről tudjunk beszámolni.

A történeti összehasonlító vizsgálatokban is törekednünk kell módszereink felújítására. A történeti fonológiai, rendszertörténeti, tipológiai összehasonlító vizsgálatoknak feltétlenül helyet kell biztosítani kutatási progra-

munkban. Jól tudjuk, hogy az altajisztika és a turkológia területén, a nyelvtudományban jól megfigyelhető egyenlőtlen fejlődés következtében, még az újgrammatikus feladatok sincsenek megoldva. Éppen ezért a kutatás pillanatnyi állapotának megfelelően kell a történeti összehasonlító vizsgálatok, de más jellegű kutatások soron következő lehetőségeit is felmérni, feladatait kijelölni. Nem arról van tehát szó, hogy szakítsunk eddigi hagyományainkkal, és azonnal kezdjük el a csuvas— jakut fordítógép programozásának kidolgozását. Ellenkezőleg, amikor altajisztikai, ill. turkológiai kutatásaink perspektivikus megújulásának gondolata felmerül, elsősorban módszerbeli horizontunknak az anyagfeltárás és feldolgozás területén való fokozatos tökéletesítésére, új kutatási témáknak az eddigiekhez való harmonikus hozzáillesztésére gondolunk.

Ismételni szeretném, hogy e haladás feltétele a szovjet turkológiával való szoros kapcsolat megteremtése, amely a munkához szükséges anyagot biztosítja számunkra, de ezen túl elősegíti azt is, hogy a legjelentősebb turkológiai központokkal mind a problémák megválasztásában, mind pedig azok megoldásában közös úton járjunk. Azt hiszem, hogy az organikus tudományos együttműködés megteremtése, amely annak idején oly termékeny formában alakult ki Munkácsi Bernát és orosz kollégái között, s gyümölcsöző hatással volt mindkét fél munkásságára, napjainkban — a sokkal kedvezőbb lehetőségek korában — elengedhetetlenül fontos számunkra. Elengedhetetlen azért, mert ez az egyetlen lehetőség, hogy megszabaduljunk a provincializmus — sajnos — kísértő veszélyétől.

Szabad legyen itt még egy kérdést röviden érintenem. Ez az általános nyelvészet újabb eredményei megismerésének, a további folyamatos tájékozódás biztosításának, egyszóval az igényes dokumentációs munka feltételei megteremtésének kérdése. A megduzzadt és állandóan gyarapodó általános nyelvészeti irodalomban való tájékozódás ügyét azt hiszem, nem szabad magánügynek tekinteni. A kutatók saját szakterületük sokszor tengerré duzzadó szakirodalmával sem tudnak lépést tartani. Amikor az elméleti és módszerbeli problémákban való fokozottabb tájékozódás igényével lépünk fel, nem szabad elfeledkeznünk ennek objektív feltételeiről, a segédtudományi munka, mindenekelőtt a nyelvészeti dokumentáció fejlesztéséről sem. Ma már a legtöbb nyelvtudományi intézmény igen komoly dokumentációs központtal rendelkezik. Nálunk — gondoljunk csak a NYIK-re — e téren történtek korábban bizonyos kezdeményezések, s így korántsem állunk előzmények nélkül.

A nyelvtudomány nemzetközi színvonalával való lépéstartás problémájának további taglalása messze vezetne. Hiszen meg lehetne itt említeni az időt rabló nyelvészeti gyűjtőmunka — elsősorban a lexikográfiai jellegű munkákra gondolok — bizonyos fázisai gépesítésének problémáját és még sok más is. Azt hiszem, ilyen igényeink felmérése és napirenden tartása fontos volna a fejlődés szempontjából.

Azt hiszem, valamennyien egyetértünk a vitaülés legfontosabb tanulságával, hogy a látókör kiszélesítése, az új utak és módszerek megismerése nyelvtudományunk legsürgetőbb feladata. Azt hiszem valamennyiünk óhaja, hogy minél előbb megszabaduljunk az „extra scientiam linguisticam in Hungaria cultam non est vita” horizontszűkítő szemléletétől.

RADANOVICS KÁROLY

A strukturalizmus azon alaptételének, hogy a nyelv rendszer, s e rendszer tagjai összefüggenek egymással, az összehasonlító—történeti módszer számára is jelentősége van. A hagyományos történeti módszer egyik fogyatékossága, hogy az egyes nyelvi jelenségeket a nyelvi rendszerből kiszakítva, elszigetelten vizsgálja. Márpedig nyilvánvaló, hogy a nyelv elemei a történeti fejlődés — vagy ha úgy tetszik, változás — bármely szakaszában rendszert alkotnak. Ennélfogva az összehasonlító—történeti nyelvtudomány feladata nem csupán az egyes nyelvi elemek változásainak a kutatása, hanem az ezen elemek közötti viszonyok, s így a nyelvi rendszer változásainak a felderítése is a nyelvfejlődés különböző korszakaiban.

A továbbiakban a finnugrisztika területéről egy-két konkrét példát említek meg arra, hogy a strukturalista módszer alkalmazása mennyire termékenyítőleg hathat az összehasonlító nyelvtudományra. A két módszer kiegészíti egymást, egyik a másik eredményeit igazolhatja.

Valter Tauli, „Bemerkungen zum Ursprung der uralischen Kasussysteme” (UAJb. XXIV, 3—4. füzet 27—41) című cikkében az uráli nyelveket kázusrendszereik alapján három típusba sorolja. 1. A finn—permi csoportra az esetragok nagy száma jellemző. E nyelvekben a primér határozóragokon kívül sok szekundér határozórag van. 2. Az ugor nyelvek néhány közös primér ragot alkalmaznak. Közük a magyar részben kivételt alkot, mivel a többi ugor nyelvvel közös primér ragjain kívül nagyszámú, többnyire névutókból fejlődött szekundér raggal rendelkezik. 3. A szamojéd nyelvek kázusrendszerének sajátos, a többi uráli nyelvtől elütő vonása e nyelvek régi elszigeteltségével magyarázható. Egyébként kázusrendszerükre nézve a szamojéd nyelvek az ugor nyelvekhez (különösen a vogulhoz) állnak legközelebb.

Láthatjuk, hogy Taulinak az uráli kázusrendszerek strukturális vizsgálatából leszűrt eredményei — főként e nyelvek csoportosítására vonatkozólag — teljesen összhangban vannak az összehasonlító finnugor nyelvtudomány eddigi megállapításaival.

Alo Raun „Über die sogenannte lexikostatistische Methode oder Glottochronologie und ihre Anwendung für das Finnisch—ugrische und Türkische” (UAJb. XXVIII, 151—4) című dolgozatában statisztikailag megvizsgálja, hogy a közös alapszókincsnek hány százaléka maradt meg az egyes finnugor, illetőleg török nyelvekben, s számításai alapján megállapítja a nyelvrokonság fokozatait az egyes finnugor, illetőleg török nyelvek között. A török nyelveknél mutatkozó nagyobb százalékarányok arra mutatnak, hogy e nyelvek között nagyobb fokú a rokonság, mint a finnugor nyelvek között. Az összehasonlító finnugor nyelvtudomány azon megállapítását, hogy a magyar nyelv legközelebbi nyelvrokona a vogul, Raun statisztikai számításai is igazolják: a magyar szókincs finnugor elemei közül a legtöbbnek a vogulban van etimológiai megfelelője.

PAPP LÁSZLÓ

Elöljáróban csupán Herman Józsefnek a nyelvi rendszer nyitott voltáról mondott megjegyzésére reflektálnék egy összetett mondatban. Ha jól értettem, Herman József a szókincsre vonatkoztatta ezt a jellemvonást; én

egy korábbi munkámban nemcsak a szókinszre vonatkozóan ezt írtam: „a nyelvet egyetlen időpontban sem lehet merev skatulyákba kényszeríteni, hanem a rendszer elemei — bármely időben készítünk metszetet, és bármily vékony metszetet készítünk is — elmúlt és jövőendő koroknak ugyanúgy nem statikus rendszeréhez kapcsolódnak. És bár minden ilyen metszet más-más képet mutat, a rendszer elemei nem csupán egy-egy kor szinkronikus tényei, hanem beletartoznak az egyes elemek nem egyforma ütemben, nem párhuzamosan és nem feltétlenül rendszerkényszerből változó történetének folyamába is” (NytudÉrt. 19. sz. 20).

Természetesen ezzel nem azt akarom mondani, hogy a szinkronikus és a diakronikus vizsgálatok között nincs különbség, hogy össze akarom keverni a kettőt, hiszen jól tudom, hogy ugyanaz a nyelvi jelenség más-más problémákat vet fel egyik vonatkozásban, mint a másik vonatkozásban. S amit felszólalásomban el akarok mondani, az is éppen a szinkronikus nyelvvizsgálat pontosabbá, megbízhatóbbá tételére vonatkozik.

Meggyőződésem szerint soha sem téveszthetjük szemünk elől azt a tényt, hogy a nyelv a társadalomban élő ember legfontosabb eszköze arra, hogy gondolatait, érzelmi és akarati megnyilvánulásait közölje embertársával; nem feledkezhetünk meg Engelsnek ama kijelentéséről, amelyet Imre Samu idézett, valamint arról sem, amit többen is érintettek már, hogy a nyelv rendszerszerűsége nem azonos, a mesterségesen alkotott code-okéval. — Mindezek teljes tudatában a negyvenes évek közepén kezdett foglalkoztatni, sőt izgatni az a kérdés, hogy a különböző nyelvjárásokat egymással összevethető módon hogyan és miként lehet leírni. Akkor (1944-ben) jelent meg Végh József Sárreíti népmesék és népi elbeszélések című kötete. Ezen az anyagon kísérletezgettem, s arra az eredményre jutottam, hogy pontosan jellemezhetőek az egyes nyelvjárások egy — mondjuk — 1000 szótagos szöveg alapján végzett fonémamegoszlási statisztikával.

Mikor érdeklődésem a történeti nyelvjáráskutatás felé fordult, már a sok évig tartó levéltári gyűjtés közben, egyre fokozottabban éreztem a megbízható, a források esetlegességeiből eredő egyenetlenségeket nagymértékben közömbösítő, egzakt feldolgozási módszer szükségét. Éppen ezért a főként filológiai jellegű, a források értékesítésére és értékesíthetősére vonatkozó problémák vizsgálata után egy nyelvjárási és irodalmi nyelvi szempontból is fontos hangtani jelenségnek, a tiszántúli *i*-zés XVI. századi állapotának statisztikai vizsgálatára határoztam el magam.

Azt tűztem ki célul, hogy a legkülönfélébb XVI. századi magyar nyelvű hivatalos és magánjellegű szövegekben, lokalizálható nyelvemlékekben megvizsgálom: hány szótagban fordulhat elő zárt *i*-zés, hány szótagban találunk példát, hányban ellenpéldát. Minden iratból minden példát és ellenpéldát kiírok, s úgy számítok, hogy 15 000 adaton végezhetem el ezt a vizsgálatot. (Nem 15 000 szótag terjedelmű szövegen, hanem olyan mennyiségű szövegen, amelyben 15 000 lehetősége van az *i*-zésnek.) A példák és ellenpéldák arányát minden egyes szövegre vonatkoztatva megadom abszolút számban és százalékosan is. Ez a szám és százalékszám a vizsgált szöveget jellemzi, s mutatja, milyen erős fokú benne az *i*-zés. Igen ám, de ezek a számok csupán azt az egy közlést, azt az egy message-et jellemzik; megállapítom tehát azt is, hogy a jelelemekre vonatkozóan hogyan alakulnak az arányok. Két eset lehetséges: ha a message-re vonatkozó statisztika akár pozitív, akár negatív irányban százsáztalékos, a jelelemek is százsáztalékos eredményt mutatnak. Ha azon-

ban a message-ben sem a példák, sem az ellenpéldák aránya nem százszázalékos, a code-ra vonatkoztatott statisztika a legritkább esetben egyezik meg a message-re vonatkoztatottal.

Példát is mondanék, csupán két közlés adatait ismertetve.

1. Butkay Lajosnak 1561. október 20-án keltezett sajátkezű levelében előfordul 31 olyan szótag, amelyben zárt *i*-zés lehetséges. A példák száma 28, az ellenpéldáké 3. A 28 pozitív példa (90,32%) 16 jelelem, a 3 ellenpélda (9,68%) 3 jelelem. A code-beli *i*-zés tehát 84,21%, az ellenpéldák százaléka 15,79%.

2. Nézzük meg egy csaknem hasonló terjedelmű szöveg arányait 1583. június 2-áról. Az adatok száma 36; 3 példa, 33 ellenpélda. Százalékosan +8,34%, -91,66%. A 3 pozitív példa egyetlen jelelem háromszori előfordulása, a 33 ellenpélda pedig 15 jelelemé. A code *i*-zése tehát 6,24%-os, az ellenpéldák 93,76%-ot képviselnek. (Ezt az emléket deák írta erősen *i*-ző területen.)

A message *i*-zése — a pozitív vagy negatív 100%-tól eltekintve — esetleges; a code *i*-zése azonban jellemző a vizsgált irat leírójának nyelvjárására, és számszerűen összevethető ugyanazon vagy más területen kelt egykorú és nem egykorú szöveg jelelemeinek *i*-zésével. (Ebben a vizsgálatban morféákat tekintek jelelemeknek.)

Ilyen jellegű vizsgálatot természetesen nemcsak az *i*-zésre vonatkozóan lehet végezni, az *i*-zéssel párhuzamosan én magam is vizsgálom a nyílt *e*-zést is, de egyetlen jelenségnek ilyen jellegű vizsgálata is rendkívül nagy munkát és fáradságot jelent, viszont az eredmény, hogy tudniillik pontosan ábrázolhatóak a vizsgált jelenségnek mind külső viszonyai, mind a nyelvi rendszerben elfoglalt szerepe, megéri a nagy munkát és fáradságot.

DEZSŐ LÁSZLÓ

A strukturalizmus elmélete felhasználja R. Carnapnak a struktúráról mint tiszta formáról és tiszta viszonyokról szóló elméletét, ami a strukturalista nyelvelmélet kialakulásában igen fontos szerepet játszott. A logikai pozitivizmus subjektív idealista irányzat, és lényegét tekintve a mechanizmus modern változata, s jelentős befolyásra tett szert a polgári jogtudományban, etikában és irodalomtudományban is. A logikai pozitivizmus mint metafizikus irányzat nem képes a történeti fejlődés megragadására, s tanulmányozásának szükségszerűségét is tagadja. A strukturalizmus elméletében és gyakorlatában tükröződnek a filozófiai alap korlátai, amelyet a határozatlan és számos cikkben bíráltak. Ezzel magyarázható a történeti jellegű vizsgálatok szükségszerűségének tagadása a strukturalisták jelentős részénél, aminek ezenkívül megvoltak a tudománytörténeti okai is. Ugyanakkor a strukturalizmus a töle vizsgált aspektusokban nagy eredményeket ért el. Ezeknek nemcsak praktikus jelentőségük van, hanem a nyelvvizsgálat módszereit is gazdagították, és kitágították a nyelvről alkotott képünket. Az egyik alapvető módszer, amely a strukturalizmus bővítette a nyelvtudomány módszertanát, a nyelv statisztikai vizsgálata, a kvantitatív viszonyok figyelembevétele. A statisztikai módszert nemcsak ott használhatjuk fel, ahol ezt a strukturalizmus általában alkalmazta, hanem a strukturalista szemlélet korlátain túllépve más területeken is, így a nyelvtörténetben, s azon belül a történeti dialektológiában. A nyelvtörténeti statisztika alkalmazásával nemcsak az eddigi hagyományos vizsgálatokat tesszük pontosabbá, hanem új aspektusokat tárunk fel a nyelv-

történeti kutatás számára. A nyelvtörténeti vizsgálatok módszertana az újgrammatikusok óta sokat fejlődött, sokoldalúvá, teljesebbé vált. Szinte azt mondhatnánk, hogy a nyelvfejlődésről alkotott képünk jelentős gazdagodása már lehetővé teszi, hogy a statisztikai módszert vulgarizálás nélkül alkalmazhassuk, és az eddigi fejlődés magával hozta azt az igényt, hogy a nyelv történetét precízebben, de ugyanakkor átfogóbban ábrázoljuk, aminek egyik eszköze a statisztikai, kvantitatív elemzés.

Az alábbiakban egy konkrét nyelvtörténeti statisztikai vizsgálat kapcsán szeretnék rámutatni a statisztikai módszer nyelvtörténeti alkalmazásának néhány kérdésére. Jelenleg egy XVI—XVIII. századi kárpátaljai ukrán emlékcsoport nyelvi feldolgozását végzem ún. hagyományos módszerrel, az ukrán irodalmi nyelv és a kárpátaljai nyelvjárások fejlődését figyelembe véve, adom az emlékek elemzését a hangtan, az alak- és mondattan, a szóképzés és a szókinés szempontjából. Emellett a nyelvtan és a szókinés kvantitatív elemzését is célul tűzttem ki, s most itt a nyelvtani vizsgálatok egy részéről szeretnék beszélni. A nyelvtani rendszer kvantitatív elemzése során a következőket vizsgálom minta-sokaság segítségével: a szófajok, az egyes alaktani kategóriák előfordulásának gyakoriságát, a mondatfajták (egyszerű, mellérendelő, alárendelő), a mellékmondat-fajták, a kötő- és vonatkozó szavak gyakorisági viszonyait, a főmondatban a rámutatás elterjedtségét stb. Ezenkívül az alaktani fejlődési tendenciák kibontakozását elemzem az összes szóba jöhető esetek figyelembevételével, így pl. a him- és semlegesnemű főnevek többes locativusában az *-ach* végződés elterjedését a többi végződés rovására. Az utóbbi vizsgálatokat már régóta alkalmazzák a nyelvészek, hiszen ez a nyelvtörténeti kutatás központi kérdéseinek egyike, csak igen gyakran nem következetesen. Az előbbi alaktani vizsgálatokra számos példa van leíró szempontból, így az oroszban pl. Josselson vizsgálatai.

A nyelvtani gyakorisági vizsgálatok nemcsak azt célozzák, hogy a szófajok, nyelvtani kategóriák, mondatfajták elterjedtségéről képet alkossunk, ami magában is fontos, hanem a nyelvtörténeti vizsgálat eddigi szempontjait figyelembe véve is hasznosak, azokat lényegesen egészítik ki. Csak egy problémát említek meg: tudjuk, hogy az oroszban, illetve keleti szlávban az alárendelő mellékmondatok kötő- és vonatkozó szavait az anafórikus vonatkozó melléknév és melléknévi határozószó-rendszer szolgáltatta (*jbže, jaže, ježe, jegda* stb.), később ennek helyére a kérdő-vonatkozó-rendszer lépett (*kto, što, kotori, kogda* stb.). Igen érdekes lenne e folyamat lejátszódásának megállapítása végett tisztázni, mi volt az egyszerű és alárendelt mondatok és az alárendelt mondatot pótló participiumos szerkezetek gyakorisági viszonya, az egyes mellékmondat-típusok, a rámutatás gyakorisága az anafórikus rendszer idején, és hogyan változott meg később. Mi volt a szerepük a változásban és a további fejlődésben az egyes mondattani eszközöknek, pl. a *što* vonatkozó-majd később vonatkozó- és kötőszónak? De a statisztikai vizsgálat nemcsak ilyen központi problémák megoldásánál segíthet.

Egy kor nyelvi képének felderítése egyes nyelvemlékek, nyelvemlékcsoportok adatainak összegezésén alapul. A XVI. századi kárpátaljai nyelvállapot megállapításának egyik fontos forrása a Nyagovai Posztilla. Az emlékek alárendelő mondatainak típusait elemeztem oly módon, hogy a nagy terjedelmű szövegből 5 helyen 10 lapnyi és 10 helyen 5 lapnyi mintát vizsgáltam statisztikailag, ebben a kb. 25 000 szavas, két csoportból álló rétegzett minta-sokaságban azt találtam, hogy a mellékmondatok összes száma a két csoport-

ban majdnem ugyanaz volt (979 és 974). A mellékmondatok különböző fajtáinak a gyakoriság nagyságrendje szerint összeállított táblázata ugyanazt a képet mutatta egy-egy kivétellel. A minta-sokaság két csoportján belül az egyes részekben a mellékmondatok eloszlása az átlag körül ingadozott, bár előfordultak jelentősebb eltérések is, főleg az 5 lapos egységekben. Mindez az emlék meglehetősen homogenitására mutat. A szerző magyarázó, oktató stílusának megfelelően szokatlanul nagy volt az okhatározói mellékmondatok száma, és a műfaj sajátosságának megfelelően jelentős volt a módhatározó mellékmondatok száma az idézeteket bevezető állandó fordulatok miatt, amelyek az adott típus összes előfordulásainak felét tették ki. Tehát a mű egyéni és műfaji sajátosságai ily módon is feltárhatók. Ezenkívül több érdekes megállapítás tehető, pl. a kötőszó- és vonatkozószó-állományról megállapítottam, hogy az 5 leggyakoribb kötőszó látja el az összes kötőszavas mellékmondatok 85 százalékát és a 3 leggyakoribb vonatkozószó a vonatkozószavas mellékmondatok 92,4 százalékát. Tehát a szók és mondattani eszközök gyakoriságában rokon vonás, hogy az egész szó, illetve mondattani eszközállomány egy bizonyos, viszonylag kis része képezi az összes előfordulások túlnyomó többségét. A nyelvfejlődés szempontjából tanulságosak a szinonim kötőszavak és különböző nyelvtörténeti rétegekhez tartozó szintaktikai elemek gyakorisági viszonyai.

A vizsgált XVI—XVIII. századi különböző műfajú emlékesoport kvantitatív elemzésétől várható, hogy hozzásegít a nyelvten és szókinés fejlődési tendenciáinak feltáráshoz, figyelembe véve a nyelvjárások fejlődését is, az írásbeliség különböző fajainak (hivatalos írásbeliség és irodalmi emlékek s az utóbbiakon belül az egyes műfajok) lehetséges kvantitatív sajátosságainak megállapításához, a népnyelv tisztáztatól az egyházi szláv könyvnyelvig ívelő különböző irodalmi irányzatok árnyalatainak felméréséhez. Ezenkívül más nyelvjárásokkal, illetve az irodalmi nyelv emlékeivel való összevetés tovább gazdagítja az eddigi szempontokat, s igen érdekesnek ígérkezik a mai nyelvjárási szövegekkel való összevetés.

A statisztikailag megbízható következtetések levonásához természetesen megfelelő számú helyesen megválasztott adat kell, de kisebb számú adat mennyiségi elemzéséről sem mondhatunk le, mert esetenként ez is jellemző lehet, nem beszélve arról, hogy egyes, még terjedelmesebb emlékekben is vannak ritkán előforduló jelenségek, amelyekről ítélni csak több, kisszámú adat összegezeképpen lehet.

A statisztikai és általában a matematikai módszerekkel végzett vizsgálatok, köztük az említettektől eltérőek is, a modern nyelvtudományi vizsgálat alkotórészét képezik, és nem állnak ellentétben az ún. hagyományos módszerrel, hanem azt kiegészítik, s helyenként összefonódnak vele.

A statisztikai módszerek meghonosítása a nyelvtörténet egyes területein lehetővé teszi, hogy ezek a nyelvtudomány metodikáján belül a maguk eszközeivel tárhassák fel a nyelvi valóságot. A statisztikai vizsgálatoknak tehát nemcsak az alkalmazott nyelvtudományban van szerepük, hanem mindenütt, ahol a nyelv törvényszerűségeit képesek feltárni.

Végezetül egy gyakorlati javaslat. Többünk tapasztalata az, hogy a matematikai módszerekkel végzett, még egyszerűbb kutatásokban sem nélkülözheti a nyelvész a tudományosan felkészült matematikus segítségét, ellenőrzését, tanácsait. Itt nemcsak egyéni matematikai felkészültségünk hiányosságairól van szó, hanem arról is, hogy a nyelvi jelenségek vizsgálatában a sta-

tisztikai módszereket alkotóan kell alkalmaznunk, mert a statisztikai módszerek sablonos alkalmazása komoly hibákhoz vezethet. Ezért kérem, hogy az I. Osztály létesítsen szervezett lehetőséget arra, hogy matematikusokkal konzultálhassunk, s igen jó lenne, ha kialakulna egy matematikus csoport, amelynek tagjai tudományos feladatuknak tekintenek azt, hogy a matematikai módszereknek a nyelvtudományban való alkalmazását a matematikai oldaláról kidolgozzák.

FODOR ISTVÁN

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Irodalmi és Nyelvi Osztálya, valamint az elnökség határozatainak legfőbb jelentőségét abban látom, hogy felismervén korunk nyelvtudományának legfőbb problémáját, a hagyományos módszerek és a modern irányzatok közti ellentét következtében előállott súlyos helyzetet, megjelölték a kibontakozás lehetőségét egyrészt azzal, hogy elismerték mindkét iskola eredményei továbbfejlesztésének szükségességét, másrészt további kutatásokat tettek lehetővé a két irányzat közti viszony tisztázására.

E határozatok szellemében megerősítve látom a már három évvel ezelőtt leírt, sőt kisebb részben nyomtatásban is megjelent felfogásomat, amely nemcsak hazai, hanem nemzetközi viszonylatban is a legtöbb nyelvésztlől különböző, egyéni utat képvisel (Nyr. 82 (1958) 460—75 és 84 (1960) 196—205). Ezt a nézetemet szeretném e hozzászólás keretében vázlatosan újra összefoglalni.

A hagyományos és a modern irányzatok közti szakadék nemcsak tőlünk nyugatra, hanem a Szovjetunióban, a népi demokratikus országokban és itt Magyarországon is érezhető. A hagyományos irányzatok hívei általában idegenkedéssel és értetlenséggel nézik az új iskolák működését és eredményeit, sőt jórészt tudomást sem vettek róla hosszú ideig. Ennek oka nem kis részben az, hogy a klasszikus nyelvészet hívei — a középiskolában régen tanultaktól eltekintve — járatlanok a matematikában és az egzakt tudományok szimbolikus módszereiben, amelyek az új irányzatok fontos kellékei. A modern irányzatok hívei viszont általában lenézik, sőt tudománytalannak vagy tudományelöttinek (prescientific) tartják a nyelvtörténetet és az összehasonlító nyelvészetet, amely nem él ilyen egzakt módszerekkel. Ennek a magatartásnak nem kis részben az az oka, hogy számos modern nyelvész tulajdonképpen az új határtudományok, a kibernetika, a matematika, a szimbolikus logika területéről indult el, vagy pedig túlságosan leíró nyelvészettel foglalkozván nem dolgozta bele magát a nyelvtörténeti kérdésekbe. Amíg mind a két tábor hevesen hadakozik egymás ellen, kedvezőtlen a helyzet a nyelvtudomány egésze számára.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának két határozata ezen a helyzeten kíván változtatni, amikor rámutat, hogy a nyelvi jelenségeket többféle módon lehet vizsgálni, tehát mind a hagyományos, mind az új, egzakt módszerekre szükség van.

Ami a hagyományos módszereket illeti, úgy vélem, hogy a maguk egészében kiállották az idők próbáját, alkalmazásuk a saját feladatkörükben kielégíti a legszigorúbb tudományos igényeket. A nyelvek történetében, a

genetikai kapcsolatok vizsgálatában a hangváltozások szabályszerűsége, a hangtörvények megléte jelenti a nyelvi változások számbavételének legfontosabb tényezőjét. Bár az újgrammatikus koncepciója merevnek bizonyult, a közben eltelt idő, s főleg Meillet munkássága, továbbá a szófeldrajzi módszer kialakulása sokat finomított rajta, úgyhogy a nyelvtörténeti és összehasonlító módszer kitűnően használható, s mindaddig alkalmazásra fog kerülni, amíg a hangtörvények érvényességét meg nem döntik.

A nyelvtörténeti és összehasonlító módszer azonban nem sajátíthatja ki magának az egész nyelvtudományt, a történeti irányú vizsgálódások nem meríthetik ki a kutatások egész területét. Ezen túlmenni azonban a hagyományos módszerekkel nem lehet. Ezenkívül tekintetbe kell venni, hogy a nyelvtörténeti és összehasonlító módszer, amely kvalitatív jellegű, nem nélkülözheti a kvantitatív, egzakt segédesszközöket, amelyekre éppen az új irányzatok hívták fel a figyelmet. A nyelvelmékek adatainak felmérésekor nem elégedhetünk meg a filológusok által gyakran csak szubjektív megfigyelésekre épített „sokszor”, „gyakran”, „számos esetben”, illetőleg „néha”, „ritkán”, „egykét esetben” jelzéssel, hanem pontos kimutatást kell adnunk az összes előforduló esetekről. Az elektronikus számológépek korában ilyen számítások elvégzése nemcsak egyes hosszabb nyelvelmékeken, hanem egy egész korszak írott nyelvelmékeire vonatkozólag is lehetséges. Ilyen módon nem egy nyelvelmékek szerzőjének személyét is kimutatták vagy valószínűsítették.

Lásd a fentiekre vonatkozólag Booth A. D.—Brandwood L.—Cleave J. P.: *Mechanical Resolution of Linguistic Problems*, London 1958. 5—6, 33—65, illetve Guiraud P.: *Les caractères statistiques du vocabulaire*, Paris 1954. kutatásait.

A történeti és összehasonlító módszer feladatkörén túl Saussure mutatott rá a nyelvtudomány újabb, addig nem művelt munkaterületeire, s a nyelv rendszerszerű, szinkronikus összefüggéseinek vizsgálatát tudományos rangra emelte. A modern irányzatok gyökere ebből a saussure-i felfogásból ered. Az új iskolák a nyelvi rendszer összefüggéseit matematikai és általában szimbolikus eszközökkel próbálják megragadni. A strukturalizmus — ellentétben a tévhittel — nem szorítkozik a szinkron jelenségek feltárására, hanem a nyelv fejlődésére vonatkozóan is igyekszik általános törvényszerűségeket kimutatni egy-egy szinkron metszet összehasonlításával. A prágai iskola volt ebben az úttörő, s ma ezt folytatja pl. a francia Martinet A. (*Economie des changements phonétiques*, Berne 1955.). A strukturalizmus a szimbolikus eszközökön kívül még két fontosabb és általánosabban használt eljárást fedezett fel a nyelvi elemzésre: az egyik a behelyettesítő eljárás, amely lényegében a fonológiában korábban használatos gyakorlati fonémaelemző módszer alkalmazása a morfémaelemzésekre, a másik az átalakítás vagy transzformáció, amelyet már Jespersen is tudatosan használt áthelyezés (transzpozíció) néven. A kibernetika, illetőleg a gépi fordítás elmélete a nyelvtudományt az egzakt tudományok határtudományává tette, s a gazdasági életben gyakorlati hasznót hajt az addig elvont nyelvi megfigyelésekből, de ugyanakkor számos elvi problémát vet fel a nyelvek kutatásához. Végül a szimbolikus logika művelői a maguk eszközével vizsgálják a nyelv és a gondolkodás összefüggéseit. A strukturalista elemzések fontos nyersanyagot szolgáltatnak mind a gépi fordítás programjai, mind a szimbolikus logikai vizsgálatok számára, azonkívül számos, főleg nem indogermán nyelv leíró nyelvtanát összeállítva hozzáférhetővé tették azokat más szakterületen dolgozó nyelvészek részére.

A modern irányzatok születése óta mindössze egy-két évtized telt el, s ez is érthetővé teszi az új iskolák gyermekbetegségeit, a fogalmi és terminológiai kiforratlanságot, az egymáson belüli ellentmondásokat, s nem utolsósorban híveinek gögjét, amely évszázados vagy évezredes eredményeket képes semmibe venni, és saját koncepcióit egyedül tudományosoknak tekinteni. Ez a modorosság jelentkezik korunk szellemi életének egyéb területein is. Az egzakt-ságra való törekvés, a matematika (algebra, illetőleg geometria) fétisizmusa a modern nyelvészeket és az absztrakt művészeket egyaránt jellemzi, s a túlhajtás, amely elsősorban a művészetek területén okozhat terméketlenséget, a továbbfejlődés menetét veszélyezteti. Vö.: Sedlmayr H.: A modern művészet bálványai. Budapest 1960.

Az új iskolák ellentmondásait vizsgálva azt kell tudnunk, hogy a tulajdonképpeni strukturalizmus, a kibernetika és a szimbolikus logika nyelvtudományi vonatkozása három különmemű dolog. De maga a strukturalizmus sem egységes, hiszen legalább három, egymással nem teljesen megegyező irányzattól áll: a prágai iskolából, (amely sajnos — úgy látszik — megszüntette működését a néhány évvel ezelőtti feléledés jelei után), az amerikai és a dán iskolából. Számításba kelle venni azonban az egyre erősödő szovjet strukturalisták működését is, amelyet az jellemez, hogy a valószínűségszámításon kívül szorosán támaszkodnak a halmazelméletre mint matematikai alapra. Ezeknek az iskoláknak a felfogása és módszere sok tekintetben lényegesen különbözik egymástól.

A modern irányzatok közti ellentmondásokból csak egyet ragadok ki, amely probléma egyben a hagyományos iskolákkal is szembeállítja a strukturalizmus legtúlzóbb híveit, ez pedig az az elv, hogy a nyelvtani elemzések alkalmazásával a nyelvi elemek jelentését, annak nem egzakt jellege miatt, hagyjuk figyelmen kívül. E felfogás hívei, mint Harris és mások, elméletben igen radikálisak, a gyakorlatban azonban kénytelenek engedményeket tenni. Elvi vonatkozásban viszont szembekerülnek a szimbolikus logikai irányzat képviselőivel, akik természetesen a jelentést a vizsgálatok lényeges és nélkülözhetetlen kellékének tartják. Ezt az ellentmondást tükrözi a logikus Bar-Hillel Y. (Language 30 : 2 1954) és a strukturalista Chomsky N. (Language 31 : 1 1955) között lezajlott vita is.

Az új irányzatok nemcsak módszerben és vizsgálati érdeklődés tekintetében alkottak újat, hanem igényt tartanak a nyelvi változások okainak magyarázatára is. Ebben a vonatkozásban tehát ismét szembekerül egymással a régi és az új. Még Trubetzkoy indította el az ilyen irányú kutatásokat, és nyílt teleologikus elvektől vezetettve vizsgálta a nyelvek rendszereiben beálló változások irányát. Más iskolák a kauzalitás elvéhez híven próbáltak új utakat járni. Ezt a törekvést képviselte Zipf, a nyelvstatisztikai módszer egyik megalapozója. Azonban sem Trubetzkoy, illetőleg a prágai iskola, sem Zipf és mások próbálkozásai nem vezettek elfogadható eredményekhez, de elvileg sem tehető fel, hogy az egzaktabban felmért nyelvi jelenségekből tisztábban lássuk a nyelvi változások legvégső rugóit, mint a csak minőségileg rendszerezett adatokból. Zipf (The Psycho-biology of Language, Boston 1935) pl. hosszas statisztikai apparátussal bizonygatja, hogy a kivételes nyelvi alakok sokkal gyakoribbak a szabályos alakoknál, s kimondja a már korábban hosszas számítások nélkül ismert szabályszerűséget, amely szerint a ritkább alakokra jobban hatott az analógia, s ezért öltöttek szabályosabb formát.

Az új iskolák elvi megállapításai sőt gyakorlati módszerei a nyelvtudo-

mány érdeklődésén túlmenően a filozófiát is érinti. Hogy azonban a modern problémák ideológiai vonatkozásai tisztázhatók legyenek, előbb a nyelvészeknek a maguk eszközeivel kell megvizsgálni, hogyan használhatók fel az új elvek és módszerek a nyelvtudomány gyakorlatában. Ezzel segítjük elő az új irányzatok helyes marxista értelmezését. Semmiképpen sem engedhető meg, hogy apriorisztikus filozófiai tételekből kiindulva értékeljünk még eldöntetlen nyelvtudományi tételeket, ahogyan pl. Hjelmslev (*Prolegomena to a Theory of Language*, Baltimore 1953) a neopozitivizmus alaptételeiből kiindulva felállította az igazolatlan „egyszerűség elvét”. Ezen elv szerint a nyelvi jelenségek leírása akkor helyes, ha a legegyszerűbb alakzatra vezették vissza őket.

Az elvi problémáktól eltekintve a modern irányzatok egyes részletkérdései, a gyakorlati alkalmazás során, nem bizonyulnak egyformán hasznosaknak és felhasználhatóknak. Igen kérdéses a behelyettesítő és átalakító módszer felhasználhatóságának kérdése. Nem hiszem, hogy akár az egyik, akár a másik kizárólagos érvényre szert téve felöllelhetné a nyelvtani rendszer egészét, s feleslegessé tenné a hagyományos nyelvtani elemző módszereket. A transzformáció bizonyos alaptípusokra épül fel (passzív—aktív, nominális—verbális, állítmányi — jelzős szerkezet stb.). Kérdés, hogy a magyar nyelv esetében, ahol az igen fontos aktív szerkezetből passzívba való átalakítást nem lehet elvégezni, hogyan pótolható a kiesés. Más vonatkozásban pl. a statisztikai módszer igen hasznos segédeszköz a nyelvi stílusrétegek pontos összehasonlítására, de a statisztikai módszer egyik önállósult ága, a glottochronologia jelenlegi célkitűzésére, a nyelvek genetikai kapcsolatainak feltárására nem alkalmas.

A hagyományos és a modern iskolák elveit és módszereit ilyen szempontból megvizsgálva úgy látom, hogy mindkét, ma egymással mereven szemben álló irányzat egyforma mértékben szükséges és tudományos. A kettő értékelésének kérdését nem úgy kell feltenni, hogy melyik a kettő közül, hanem hogy melyiket mikor kell alkalmazni. S az elhatárolás nem elsősorban a vizsgálat tárgyában lesz, hiszen nyelvtörténeti vizsgálatokban is alkalmazhatunk strukturalista módszereket. Másrészt a leíró vizsgálatokban, nyelvtanok összeállításában szintén alkalmazható a hagyományos módszer, ha figyelembe vesszük Saussure elvét a diakronikus és a szinkronikus módszer megfelelő különválasztására vonatkozólag (habár ekkor voltaképpen szintén strukturalista eljárásról vagy annak egy válfajáról beszélhetünk). A kétféle eljárás közötti különbség inkább abban áll, hogy a strukturalista módszerrel sokkal egyszerűbben, áttekinthetőbben, világosabban lehet a rendszer képét megrajzolni, mint a hagyományos eszközökkel (persze rendszerint bizonyos matematikai előtanulmányok után). Ezzel szemben a strukturalista nyelvtani elemzés a rendszer csak vázként állítja eléink, a nyelvi jelenségek teljes leírására nem alkalmas, ez hagyományos eszközökkel pontosabban, tökéletesebben végezhető el. A nem rendszerszerűen jelentkező, de fontos jelenségek (az elavulóban levő alakok, a stiláris változatok, az elszigetelt formák, a kivételek stb.) a rendszerbe helyezve teljes képet alakítanak ki, s ennek ábrázolása a nyelvtudomány elsődleges feladata. Kétségtelen, hogy a nyelv nemcsak egzaktt módon mérhető racionális rendszer, hanem rendszerbe össze nem foglalható, nem racionális elemekből is áll, amelyeket kvantitatív mérőmódszerekkel nem lehet megközelíteni. Ezért pl. az akadémiai orosz nyelvtan aligha pótolható strukturalista vázlatokkal, viszont azoknak is megvan a maguk fontos szerepe és felhasználási lehetősége. A két irányzat módszereit tehát párhuzamosan, egymást kiegészítve is alkalmazni lehet, s ilyenkor kétféle szemszögből tárják

elénk ugyanazt a nyelvi jelenséget. Így valósulhat meg a nyelvtudományban is két egymással szemben álló irányzat „békés együttélése”, sőt együttműködése.

Nem egyszerű probléma a modern irányzatok oktatásának ügye. Aligha képzelhető el, hogy a strukturalista módszerek az alsóbb fokú oktatásban vagy az idegen nyelvek oktatásában alkalmazhatók legyenek. A németül tanulóknak elengedhetetlenül szükséges nemcsak a fonémákat, hanem összes szociális értékű változatait is megismerni, s ezért egyetlen pedagógus sem elégedhet meg ezzel az ejtéssel: *däs Länd*, holott ez fonológiai szempontból tökéletes. Ugyanakkor teljesen fölösleges tudni azt, hogy az *štr* fonémakapcsolat a szó elején lehetséges, a szó végén nem, hiszen a szótárból úgyszólván megtanulják a *streich*en igét, s nem tanulnak egyetlen *štr* végződésű szót sem. A strukturalizmus úttörői közül elsősorban Fries (*The Structure of English*. New York 1952. 274—280) követeli az új módszerek szerinti oktatást, ez a követelmény azonban sehol sem, így Amerikában sem valósult meg. Azt hiszem, ezek után Magyarországon sem kívánhatunk középiskolai oktatási reformot, teljesen elegendő, ha a gimnáziumi nyelvtankönyv egy-két oldalon megemlíti az új irányzatok alapelveit. Az egyetemen természetesen más a helyzet, a modern irányzatok anyagát be kell venni a módszeres oktatásba, lehetőséget kell adni, hogy a nyelvészet iránt érdeklődő hallgatók megfelelő matematikai, kibernetikai, szimbolikus logikai stb. órákat is hallgassanak, s ezért bizonyos tantervi módosításokra szükség van. Persze vigyázni kell arra, hogy az egymással még szemben álló irányzatokat elfogultság nélkül, tárgyilagosan ismertesük, s a hallgatók közt zavart ne keltsünk. Az Egyetemi Lapok például nem alkalmas orgánus a nyelvtudomány mai égető kérdéseinek és az oktatás ezzel kapcsolatos teendőinek megvitatására. Azt hiszem, a mondottaknál továbbhaladni az oktatásban a jelen körülményeink között, amikor nemhogy a középiskolai tanárok, de maguk a kutató nyelvészek sem tudnak egymással mindenben szót érteni, és a modern irányzatok megismerése még csupán távoli célkitűzés a legtöbbünk számára, donquijotizmus lenne.

Egymás álláspontjának, illetőleg a modern irányzatoknak a megismerése legyen a legfontosabb teendőnk a jövőben. Természetesen egyidejűleg önálló kutatásokra és az új gondolatok önálló, elfogultság nélküli tudományos értékelésére is szükség van. A megértés és a szigorú kritika vezesse tehát nyelvészeinket. Ezért fogadtam örömmel ezt a vitát, amelyet annak előkészítése során Király Péter és az előadók közül többen szabad vitának minősítettek. Habár közhelyet mondok, ha hangsúlyozom, hogy a tudomány csak szabad légkörben, szabad vitákban fejlődhet, szeretném, ha most már valóban megmaradnánk ezen az úton. Akkor remélhető, hogy behozzuk elmaradásunkat, amely kétségkívül fennáll mind a Szovjetunió, mind a népi demokráciák viszonylatában.

A kellő, józan kritikára azért van szükség, hogy a modern irányzatok helyes magvát könnyebben megtisztíthassuk a túlzó vadhajtásoktól. Ugyanakkor felhívom a figyelmet arra, hogy a nyelvtudomány mai forrongása idején a kéziratok átfutási ideje nálunk túlságosan hosszú, legalább egy év, ezalatt pedig az önálló gondolat sokszor elavul vagy átalakításra szorul. Ezen a helyzeten feltétlenül változtatnunk kell, ha elmaradásunkat be akarjuk hozni. A modern irányzatokról szóló elvi kérdéseket taglaló kéziratokat előnyben kellene részesíteni azokkal a máskülönbben szintén értékes munkákkal szemben, amelyeknek aktualitása nem forog veszélyben. Az Akadémia I. Osztályának erre vonatkozó döntése feltétlenül kívánatos. Helyes volna a nyelvtudo-

mány rendelkezésére álló publikációs lehetőségek terjedelmét is megnövelni legalább a következő évekre.

Egymás kölcsönös megértése nélkül azonban a mulasztottakat nehezen fogjuk pótolni. Ennek a megértésnek, valamint a tudományos tárgyilagosság-
nak a hiányát éreztem magam is, amikor a három évvel ezelőtt megírt s a modern irányzatok ismertetésén és értékelésén kívül új eredményeket is tartalmazó munkám megjelenése a közismert okok következtében elmaradt. Úgy érzem, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának határozatai, habár egyelőre csak erkölcsi tekintetben, elégtételt jelentenek a számomra. Remélhető-e, hogy ez az eset mindannyiunknak okulására fog szolgálni?

A magam részéről a továbbiakban igyekszem részt venni abban a kollektív munkában, amelyet nyelvészeink a modern irányzatok megismerése, értékelése és továbbfejlesztése érdekében folytatnak. E célból két javaslatot terjeszték a megjelentek, illetőleg tudományszakunk szervezői elé. Az egyiket a saussure-i tanítások magyar visszhangjáról szóló vitában (NyK LXII : 1 (1960) 140) már elmondtam, itt csak megismétlem: ki kellene adni egy háromkötetes antológiát magyar fordításban a nyelvtudomány klasszikusainak, illetőleg a modern gondolatok úttörőinek munkáiból. A harmadik kötet, amelyet talán a sürgősségre való tekintettel előbbre lehetne venni, a strukturalizmus megalapozóinak és továbbfejlesztőinek (Brøndal, Hjelmslev, Harris, Chomsky, Jakobson, Saumján stb.), a kibernetika és a gépi fordítás, továbbá a szimbolikus logika úttörőinek a nyelvtudományt közelebből érintő műveiből lehetne összeválogatni. A másik javaslatom: a Nyelvtudományi Közlemények rendszeresen ismertesse a külföldi folyóiratok fontosabb elvi cikkeit. Először egy nagyobb áttekintéssel lehetne kezdeni, amely a modern irányzatok kifejlődése szempontjából rendkívül fontos elmúlt évtized cikkeit foglalja magába. Természetesen ezenkívül az eddigénél sokkal rendszeresebbé kell tenni az önálló művek recenzióját is. Ezt a javaslatomat egyébként a folyóirat szerkesztőségének már beterveztettem.

BERRÁR JOLÁN

A strukturalizmus bonyolult, ellentmondásos irányzat. Elbírálása sem lehet egyoldalú igen vagy nem, hanem gondos, részletekbe menő vizsgálatot igényel. Egy sorrendi kérdés mindenesetre lényeges: előbb tisztában kell lenni a marxista nyelvelmélettel, s ehhez kell szervesen hozzáilleszteni a vizsgálati módszereket, akár a történeti-összehasonlító nyelvtudományból vesszük azokat, akár a strukturalizmus különböző ágaitól kapunk rá szempontokat és ösztönzést.

Senki sem tagadja, hogy a magyar nyelvtudománynak tovább kell fejlődnie, egyrészt elméleti téren, másrészt a kutató módszerek terén is. Világszerte előtérbe kerülnek a formális elemzésmódok; nagy munka folyik főképp az egyes nyelvek részletes morfológiai leírása terén. Magyar részről Györke József már 1943-ban sürgette az ilyen irányú munkát, de a magyar „szórzés-
tan” azóta is megíratlan maradt. A magyar mondattannak Brassai és Simonyi óta sok európai szinten álló művelője volt, de itt sem mondhatjuk, hogy mindent megtettünk a nyelv rendszeres vizsgálatára érdekében, és nincs szükségünk új szempontokra, módszerekre.

A strukturalizmus nem akkor lesz jó hatással a magyar nyelvtudományra, ha eddigi — kétségtelenül korlátozott hatású — leíró nyelvvizsgálati módszerünket egyetlen másik — hasonlóan, csak más irányban korlátozott — módszerrel cseréljük fel, hanem akkor, ha tudatosan bennünk, hogy a nyelvi leírásnak többféle módja van; ezeket célszerű részleteiben, aprólékosan megvizsgálni, hatékonyságukat, korlátaikat megállapítani; ugyanakkor jó, ha felismerjük saját munkáink módszerbeli hiányait, következetlenségeit.

Hogy a magyar nyelvtudomány néhány évtizedes késéssel kezd felfigyelni a strukturalizmus eredményeire, ennek nemcsak hátrányai vannak. Előnye, hogy az egyes módszerekkel együtt már azok kritikáját is megkaphatjuk, látjuk alkalmazásuk korlátaikat, a továbbfejlesztésük irányában tett lépéseket. Ehhez persze az szükséges, hogy ne esküdjünk fel az első strukturalista könyvre, ami a kezünkbe kerül, hanem gondos és fáradságos munkával tanulmányozzuk át az egész irodalmat.

A morfológiai elemzés céljaira a Bloomfieldtől kezdeményezett, Harris-tól és másoktól kidolgozott elemzési mód a legelterjedtebb, és itt is, ott is hallgatólagosan az egyetlen tudományos módszer rangjára tart igényt. A régi, szemantikai alapú elemzési móddal szemben azt ígéri, hogy objektív és egzakt eredményeket ad. Hogy saját kitűzött célját ez a módszer nem érte el, abból látszik, hogy lehet — és joggal lehet — szubjektívizmussal, önkényességgel vádolni, amint Henri Frei teszi. Ezzel az elemzési móddal a beszéd folyamat elemekre hull szét, s az elemeket csak listába tudják foglalni, szerves rendszerbe már nem.

A Bloomfield—Harris-i elemzésmód azonban nem azonos a formális elemzéssel, elvetése nem jelenti a formális elemzés elvetését.

Az amerikaiak közül Hockett — aki maga is a bloomfieldi iskolából indult el — foglalkozott részletesen elméletileg is a nyelv szemlélet, a nyelv-elemzés lehetséges „modell”-jeivel (Word X, 210).

A bloomfieldi modell szigorúan statikus — mondja Hockett —: csak elemeket ismer és ezek elrendezését. Ennek a szemléletnek azonban megvannak a korlátai: egyrészt az, hogy bizonyos jelenségeket csak nagyon bonyolultan tud leírni és így sem egyértelműen. A másik korlátot mi a pozitívizmus korlátjának neveznénk, s ennek lényegét abban látjuk, hogy a nyelvi tényeknek csak a felszínét, a közvetlenül adott elemeit képes megragadni, belső rendszerét nem. Hockett tehát szükségesnek tartja újra elővenni a másik, a dinamikus nyelv szemléleti módot, amely elemeket és ezeken végbemenő folyamatokat ír le. (Persze, itt nem valóságos történeti folyamatokról van szó — mondja —, azonkívül ezt a szemléletmódot is formalizálni kell.) Végül jelzi, hogy szükséges lenne felújítani egy harmadik, talán a legősibb nyelvvizsgálati módot, a nyelvelemeknek paradigmákba rendezését.

Erdemes ezzel kapcsolatban meghallgatni Martinet józan, higgadt, körültekintő szavait is a Bloomfield—Harris-i elemzésmódról (Nida Morfológiájának bírálatában: Word VI, 84): „Ennek az eljárás módnak legtöbb pártbíve hallgatólagosan felteszi, hogy a nyelvleírás szükségszerűen velejár a morfémiás analízis most kifejlődött módszerének használatával. Nem veszik figyelembe azt a tényt, hogy néhány ezer éven át az emberek már leírtak nyelveket meglehetősen sikerrel. . . Alig lehet tagadni, hogy az analitikus eljárás mód érdekes, valószínűleg gyümölcsöző fejlődést képvisel, de ez nem jelenti szükségszerűen azt, hogy elődeink reménytelenül sötétben tapogatóztak, és hogy mindazok műveit, akik grammatikai tárgyokról írtak, megvetően félre lehet

dobni.” — Martinet felhívja a figyelmet arra is, hogy nem minden nyelvre illik rá egyformán jól ugyanaz az elemzési mód. „Valószínűleg nem pusztán véletlen volt — mondja —, hogy a görögök paradigmásorokat vettek fel és nem morfémalistákat, a kínaiak viszont nem is kísérleteztek paradigmákkal.” Sőt egy nyelven belül is lehetnek marginális jelenségek, amelyek nem illenek jól bele az általános képbe, nem elemezhetők megnyugtatóan az illető nyelvre különben jól illő eljárásomóddal.

Elhhez még hozzátehetjük azt is, hogy valószínűleg más-más eljárásomód a célravezetőbb a gyakorlati és a tudományos elméleti célokra. A fordítógép csak „igen”-ekkel és „nem”-ekkel, csak éles morfémahatárokkal dolgozhat, mindegy számára, hogy a határok a valóságban is ott vannak-e, vagy hogy vannak-e egyáltalán. A nyelvtudós azonban azért elemzi a nyelvet, hogy megértéséhez, törvényeinek felderítéséhez közelebb jusson. Neki nemcsak joga, hanem kötelessége is figyelembe venni a nyelvi kifejezés jelentését, a nyelv társadalomhoz kötöttségét, történetiségét.

A morfémahatárok megállapítása továbbra is nyitott problémája a magyar nyelvtudománynak. Tamás Lajos professzor a kötőhangzó önálló, de nem morfémius jellegét bizonyította, igazolva azt a korábbi sejtésemet, amely pontatlan megfogalmazásban így hangzott: „Tulajdonképpen a kötőhangzós tagolás tükrözné legjobban a laikus szemléletét: a legtöbb tövéghangzót sem a tőhöz, sem a toldalékhoz tartozónak nem érzi igazán” (MNy. LVI, 45). Ma már — a strukturalista irodalom valamivel részletesebb ismeretében — erre a tagolásra is tudnék „tekintélyérveket” felhozni. Az előbb már idézett Hockett említ lehetőségeket a morféma-nyelvi anyagában rugalmasabb tagolásaira: lehetnek egyes nyilatkozatok fonémikus anyagában nem-morfémikus szakaszok; másrészt lehetnek fonémák vagy fonémámsorok, amelyek egyszerre tartoznak egy megelőző és egy következő morféma-hoz. Ilyen megoldásokkal a fordítógép kétségtelenül nem tud mit kezdeni, de a nyelv valószínűbb, dialektikusabb szemléletére törekvő nyelvész szívesen fogadja őket.

Érdekes megemlíteni még Hjelmslevnek egy odavetett megjegyzését a Prolegomenában: egy, a magyar *házak*-hoz hasonló példában a közbülső magánhangzót a két morféma (a *ház*- és a *-k*) konnotatív-jának nevezi, vagyis olyan elemnek, amely a két tag kapcsolódását jelzi az adott szinten (mint a kötőszók a tagmondatok kapcsolódását).

A strukturalista irodalom tehát az elemzési módoknak gyakran széles választékát nyújtja. A mi dolgunk megkeresni, beleillik-e valamelyikük a nyelvről és a nyelvi elemekről megalkotott képünkbe, vagy még más megoldást kell-e keresnünk.

A pozitívizmus leküzdése, a nyelv rendszerszerűbb szemlélete felé való közeledést mutatja a Chomsky és Worth munkássága nyomán kibontakozó transzformációs analízis. Ez lehetővé teszi olyan nyelvi formák grammatikai megkülönböztetését, amelyek közt morféma-különbség nincs, s így a bennük rejlő szerkezetbeli különbséget (amelyhez persze jelentéskülönbség is társul) a bloomfieldi elemzésmód nem tudta érzékeltetni. Ezt a módszert valószínűleg jól felhasználhatjuk majd mi is az eddig csak szemantikailag megkülönböztethető kategóriáinknak (pl. a határozók alesoportjainak) grammatikai eszközökkel való vizsgálatára, ellenőrzésére.

Kazinczy mondta valamikor, hogy a magyar nyelv még nem ért meg az eredeti művek írására, fordítsunk előbb minél többet. Ha ennyire nem is becsülhetjük le mai nyelvtudományunkat, kétségtelen, hogy eredeti magyar

strukturalista munkák mellett, sőt előtt igen nagy szükségünk van egyes alapvető külföldi művek lefordítására, más művek részletes és hiteles ismertetésére, egyes elméleti és gyakorlati részletkérdések feldolgozására, megvitatására. A minél alaposabb megismerés a biztosítéka annak, hogy a legjobbat válasszuk ki, és hogy ne csak lemásoljuk egyik vagy másik elemzési sémát, hanem alkotó módon tovább fejlesszük a marxizmus szellemében.

PAPP FERENC

1. Kniezsa professzor elvtárs elmondotta felszólalásában, hogy ők, a mi tanítóink, milyen viszonyban voltak a strukturalizmussal, hogyan ismerkedtek meg az új irányzatokkal, miért nem alkalmazták azokat. Kétségtelen, hogy ők az új módszerekre bennünket nem tanítottak, nem érdektelen tehát megmagyarázni, hogy jó néhányan az ő volt hallgatóik közül hogyan jutottunk el mégis az új irányzatokhoz. Úgy érzem, ha valaki leíró nyelvtani vizsgálatokkal foglalkozik napjainkban, akkor alkotó munkája során több-kevesebb biztonsággal eljut az új módszerekhez; a csupán hagyományos módszerekkel végzett munka után ugyanis bizonyos kielégületlenség marad az emberben. A saját munkánk volt tehát az első rugó, amely az új módszerek felé tolt bennünket. A másik pedig az, hogy kiderült: a keresett új módszerek megvannak a külföldi szakirodalomnak nálunk eddig kevésbé ismert és használt részében. Márpedig két okból is fel kell használnunk a nemzetközi irodalmat: egyrészt saját jól felfogott érdekünk, hogy ne a magunk bőrén, csak a magunk erejéből akarjunk kipróbálni egyes dolgokat, másrészt erkölcsi kötelességünk a nemzetközi tudományosság fő áramlatához csatlakozni, hiszen ez az emberiség hosszú gondolkodási folyamatának eredménye.

Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy ezek az irányzatok nemcsak üres módszereket ajánlanak a számunkra, hanem bizonyos eredményeik is vannak. Azt hiszem, elmaradunk az eseményektől, ha arra a gyakran hallott álláspontra helyezkedünk, amely szerint „majd megvárjuk, amíg ezek az irányzatok eredményeket mutatnak fel, majd akkor mi is alkalmazzuk módszereiket”. Ezzel kapcsolatos az az álláspont is, hogy Nyugaton sem mindenki ezt csinálja, vannak köztük ilyenek is, meg olyanok is. Persze hogy vannak mindenütt különféle módon gondolkozó, különféle módon dolgozó tudósok, de nézzük meg az átlagot, mely a kongresszusokon mutatkozik meg. Már az oslói kongresszuson is bizonyos távolság mutatkozott a hazai nyelvtudomány és a nemzetközi átlag között. Ha az ember most a kezébe veszi az Egyesült Államokban, Cambridge-ben megrendezendő IX. kongresszus tematikáját (pontosabban: a Szervező Bizottság által szétküldött előzetes kérdőívet), mely szomorúsággal látja, hogy Oslo óta ez a távolság még jobban megnövekedett. Tehát azt mondhatjuk, ez a mostani megbeszélés éppen a legjobbkor jött ahhoz, hogy a figyelmünket ezekre a kérdésekre összpontosítsuk. Ne elégedjünk meg azzal, hogy mi továbbra is azt csináljuk, ami itt, hazánkban hagyományos volt; hogy amely módszereket eddig nem alkalmaztuk, azokat ezután sem fogjuk alkalmazni; hogy ami eddig jó volt, ezután is jó lesz — az ilyen „magyarkodás”-nak — azt hiszem — meginnánk a levét.

2. De ezen túlmenően: az új módszereknek a magyar nyelvre való alkalmazása nemzetközi tudományos kötelességünk is. Mi beleszülettünk a magyar nyelvbe, és sokszor magunk sem tudjuk, milyen nagy szerencsénk van, amikor az indoeurópai

tengerben egy ilyen érdekes típusú, érdekes struktúrájú nyelvet beszélünk anyanyelvünként. Nyelvünk története érdekes, tanulságos, nyelvtudományunk eddig is kiaknázta azt a lehetőséget, hogy ez az a finnugor nyelv, amelynek a legrégebb írásos dokumentumai vannak, amelyet a legtöbben beszélnek stb. De legalább ilyen érdekes lenne nyelvünk strukturális-tipológiai leírása is. Erről tanúskodik az, hogy Koppenhágától Prágáig, Moszkvától Chicagóig nem egy külföldi nyelvész vette magának a fáradságot, tanulta és tanulmányozta ezt a nehéz nyelvet, és számos cikket írt a magyar nyelvről strukturális-tipológiai szempontból. Egyesek úgy vélik, hogy a magyar nyelvbe a strukturalizmusnak, a formális-elemző módszereknek általában „bele fog törni a bicskája”, és példaként olyan morféma-sorokat hoznak, mint *nagybani, apjukéinak*: tessék ezekben az alakokban a morfémákat például a sorrendjük szerint, tehát nem tartalmi kritériumokból kiindulva meghatározni. Azonban a formális módszer, amely jó volt a gyökérizoláló nyelvektől kezdve az indoeurópaiig számos nyelvtípusra és nyelvcsaládra, aligha fog kudarcot vallani a magyar nyelv jelenségeinek elemzésekor: a magyar nyelvben rejlő sajátos nehézségek, éppen ellenkezőleg, vonzották és vonzzák az új módszerek alkalmazóit Hamptól kezdve Melcsukig. (Melcsuk, mint ismeretes, pontokba is szedi, hogy miért választotta éppen a magyar nyelvet forrásnyelvként az egyik legelső fordítói algoritmus kidolgozásakor.)

3. Fónagy Iván, Dezső László, Papp László nagyon érdekesen mutatta itt be, több oldalról is, hogy hogyan lehet a nyelvtudományban a statisztikát felhasználni. A matematikának van azonban egy másik területe, melyet alkalmazni tudunk, és amelynek fontosságát hangsúlyozni szeretném. Mert ez talán még szebb, még elegánsabb — ez a m o d e l l á l á s. A *modell* szót e vita során talán Berrár kartársnő ejtette ki először. (Persze a fogalom implicite benne volt a referátumnak a transzformációs analízissel foglalkozó részében is, hiszen ismeretes, hogy Chomsky jeles munkájában három modellt állít fel a nyelvrendszer leírására.) A matematikára általában úgy szoktunk tekinteni, hogy a matematika: számtan. Pedig azt hiszem, a matematika inkább arra való, hogy lehetőséget nyisson annak, hogy n e számoljunk, hogy minél kevesebbet kelljen számolnunk. Erre csak egy példát hozok fel: éppen most, az 1960 őszi Csernovichen rendezett strukturális és alkalmazott nyelvészeti konferencián két érdekes beszámoló is elhangzott a mondat valószínűségelméleti modelljeiről. Az előadók azt bizonyították itt, hogy ha egy bizonyos mondat-típust bizonyos valószínűségi modellel le tudunk írni (pl. a Markov-lánc modelljével), akkor nem kell, vagy legalábbis minimálisat kell statisztikáznunk, és így is meg tudjuk mondani, hogy mennyi egy-egy mondat várható hosszúsága szavakban kifejezve.

4. Két babonára szeretnék kitérni, mely az új módszerekkel kapcsolatban eléggé elterjedt nálunk is, de hazánk határain kívül is.

Az első ilyen nézet az, hogy a z ú j m ó d s z e r e k n e m f o g l a l k o z n a k a j e l e n t é s k é r d é s e i v e l.* Úgy gondolom, egyrészt telje-

* Felszólalásomban s egy korábbi, a Magyar Nyelvtudományi Társaságban tartott előadásomban azt mondtam, hogy Berrár Jolán kérdezi tőlünk: „mit tegyen a nyelvész, ha szemantikával kíván foglalkozni?”. Amint itt közölt felszólalásából is látható, Berrár Jolán igen jól ismeri az idevágó modern irodalmat, mint kiderült, félreértettem egy korábbi kérdését. Mégsem zártam ki ezt a részt felszólalásomból, mert ha Berrár Jolán nem is, de itthon és külföldön egyaránt számos kutató jelentkezik ezzel a kérdéssel.

sen egyet kell értenünk Antal Lászlóval: ahonnan lehet, mi kiűzzük a szemantikát. A transzformációs analízis segítségével igyekszünk például a határozók egy morfológiailag körülhatárolt részén olyan elemzést végrehajtani, amelynek során „egy jottányit sem engedünk” a szemantikának. Ez azonban nem azért történik, mert lebecsüljük a szemantikát, mert ki akarjuk teljesen dobni a nyelvtudományból, hanem éppen fordítva: Grigorjevvel és más szovjet kollégákkal együtt azon a véleményen vagyok, hogy a szemantika bizonyos területekről való kikapcsolása annak köszönhető, hogy még nagyobb figyelmet, önálló figyelmet kívánunk szentelni neki. Nem lenne rossz, ha a tervezett Általános és alkalmazott nyelvészeti tájékoztató egyik következő száma (esetleg két egymást követő száma is) a terjedelem adta lehetőségek között éppen azzal ismertetné meg a magyar olvasókat, hogy milyen módszerek alakultak ki a szemantika rendszerének vizsgálatában az elmúlt évtizedek folyamán (statisztikai módszerek, modellálás, kísérleti-pszichológiai kutatások).

Fodor István felszólalásából szeretnék kiragadni egy apró gondolatot — az ő szavaiban ennek a gondolatnak nem volt különös jelentősége, de hazai és nemzetközi viszonylatban egyaránt igen gyakran találkozunk ezzel a nézetel. Eszerint a z új irányzatok „nem tudnak mit kezdeni a kivételekkel”. Először is szögezzük le, hogy kivételek a „hagyományos” grammatikában is voltak: a „hagyományos” grammatika a jelenség természetének vagy egy olyan teljesen külsődleges körülménynek megfelelően, mint a megszabott terjedelem, vagy felsorolta az összes „kivételt”, vagy csupán néhányat közülük, s a sort egy „stb.”-vel zárta. De ez természetes is, mert a nyelvnek a rendszerjellegéből az is fakad, hogy bizonyos kivételek vannak benne. A különbség az, hogy most már valóban rendelkezünk módszerekkel a kivételek feldolgozására. Gondolok itt például Ivanovnak egy nemrég elhangzott előadására, ahol ő egy matematikai modell felállításával e modellen tanulmányozta, hogy az egyes elemek izoláltsága és gyakorisága milyen viszonyban áll egymással (az izolált, de gyakori elem feltehetően egy régebbi nyelvi állapot maradéka, azért „kivétel”, a rendszerbe jól beillő, tehát nem izolált, de ritka elem megint más okból „kivétel” és más perspektívái vannak a diakroniában stb.). Vagy egy másik példa: a modell és a modellált valóság közti különbséget is fel lehet úgy fogni, mint a „kivétel” analógiát, márpedig a modellálás lényegéből fakad, hogy ezt a különbséget tervszerűen és fokozatosan csökkentjük elméletünkben. — Megjegyzendő, hogy Ivanov említett előadása más szempontból is érdekes: véleményem szerint helyesen megmutatja benne, hogyan kell „kiűznünk” a történelmet a statikus leírásból, és hogyan fog mégis — illetve éppen ennek következtében — a következetes és jó statikus leírás utalni a lejátszódott vagy várható diakronikus folyamatokra is.

5. Röviden utalni szeretnék a szovjet nyelvészeti vita néhány kérdésére, nem mintha a határozatok biblia-magyarázója kívánnék lenni, hanem hogy bizonyos szükséges filológia-történeti kommentárokat fűzzek hozzá.

Amikor a szovjet határozatokban a „hagyomány” szó előfordul (bár, emlékezetem szerint, nem fordul elő gyakran), amikor a vita során a „hagyományos nyelvészet” kifejezés előfordul, akkor természetesen elsősorban a szovjet nyelvtudományi hagyományokra kell gondolnunk. Márpedig ezek egyáltalán nem a marrizmust jelentik — a marrizmus egy egészen rövid szakasz volt csak, s még fénykorában sem egyeduralkodó irányzat. A szovjet

nyelvtudomány hagyományait az első prestrukturális nyelvészeti iskola, Baudouin de Courtenay iskolája, a kazányi iskola; ezenkívül a moszkvai, a fortunatovi iskola jelenti. Ezen iskolák fejlődéséről, eredményeiről szólva elég talán annyit mondanunk, hogy Szeserba 1945-ben, a szovjet Osztályközlemények hasábjain, posztumusz cikkében egyenesen arra hívja fel a szovjet nyelvészeket, hogy az egyes nyelvek struktúráját vizsgálják, mert — mint mondja — minden látszat ellenére is, eddig lényegében nem ezt tette a nyelvstudomány. Ugyancsak a marrizmus évei alatt, ha kisebb aktivitással is, de tovább élt a moszkvai iskola: csak 1941-ben két fonológiai cikk is jelent meg két jeles képviselője (Reformatszki, illetőleg Kuznyecov) tollából. 1939-ben egy Szmirnov—Trojanszkij nevű orosz feltaláló szabadalmat kapott „gép útján történő fordításra”, és hamarosan el is végezték az első kísérleteket franciából oroszra való fordítással. (Megjegyzendő, amint az oslói kongresszuson autentikusan megállapítást nyert, Szmirnov—Trojanszkij kísérlete világviszonylatban is messze a legelső volt e téren.) Akkor tehetnénk csak egyenlőségjelet a szovjet hagyományok és a mi hagyományaink között a vizsgált szempontból, ha nálunk is lettek volna korábban rendszeres és tömeges (tehát „iskola”-formát öltő) törekvések ebben az irányban, ha nem majdnem csak egyetlen ember haladt volna ezen az úton (aki, mint a referátum helyesen rámutatott, több értelemben is teljesen elszigetelődött), ha például mi is azt mondhatnánk, hogy Gombocz szintagma-tana egyenesen alkalmazható volt a gépi fordítás során, mint ahogyan írja Reformatszki és Kuznyecov Fortunatov szintagma-tanáról. Szamárság lenne részéről, ha akármilyen értéktételeket kívánnék ebből levonni: az egyik nemzeti nyelvstudomány így, a másik meg úgy fejlődik, minden fejlődésnek megvannak a maga jó és rossz oldalai, egyszerűen: a maga sajátosságai. Itt csupán a „hagyományok” közti különbségre szerettem volna rámutatni. Ez a különbség nem lényegtelen a határozatok megértése szempontjából sem: amikor pl. Vinogradov Zinderrel vitatkozik (megjegyzendő, tudatosan két olyan nevet vetettem fel, akik a vitában közvetlenül nem szólaltak meg), ez olyan, mint mikor két Gombocz-tanítvány vitatkozik: ez nem jelenti azt, hogy a vita nem éles (esetleg még élesebb, mint mikor „idegenek” között folyik), de valahogy „családiás”.

A másik kérdés ezzel kapcsolatosan az Osztályvezetőség határozatának viszonya az elnökségi határozathoz. Az Osztályvezetőség határozatának jobb megértéséhez, stílusának, hangnemének pontosabb értékeléséhez tudnunk kell azt, hogy ezzel a határozattal egy időben jelent meg az Osztályközlemények hasábjain Saumján nyílt levele az Osztályvezetőséghez. Ezt a levelet magyarul nem ismerhették meg az olvasók, mert a mi Osztályközleményeinkben nem látott napvilágot, és a most sokszorosított és a jelenlevők között szétszórt anyagban sem szerepel. Saumján e levelében rendkívül éles hangon bírálja az Osztályvezetőséget, egy korábban az Osztályvezetőség részéről kiadott elaborátum egyes állításait „butának és vadnak” nevezi, az elaborátum összeállítását egy helyen Aquinói Szent Tamáshoz hasonlítja — nem dicsérő szándékkal — és így tovább. Nos, ilyen „adjon isten” után egy cseppet sem csodálkozhatunk az Osztályvezetőség „fogadj isten”-ének hangnemén. Az Akadémia Elnöksége viszont majdnem egy esztendővel ez után az éles vita után foglalkozott ezzel a kérdéssel, tehát az idő már sokat tompíthatott az elhangzottakon. Ezen stílusbeli különbségeken túl rá szeretnék itt is mutatni egy tartalmi különbségre: az elnökségi határozat kiemeli az új módszerek visszahatását az általános nyelvelmélet fejlődésére. A két határozatot tehát megkülönbözteti egy-

mástól mind a vitától való különböző — időben és tekintélyben mért — távolság, mind az említett elvi jelentőségű megállapítás: mind a két tekintetben haladás, előrelépés van az Elnökség határozatában az Osztályvezetőséghez képest.

6. Befejezésül néhány gyakorlati kérdésre szeretnék utalni.

A lehető legsürgősebben hatékony intézkedéseket kellene tenni arra vonatkozóan, hogy segítsünk Melcsuknak. Nyilván nem tökéletes nyelvészeti szempontból már az ő magyar—orosz algoritmus is (bár mint ismeretes, a szabályzat segítségével a gép jól fordít Bárczi akadémikus két könyvéből), annál inkább nem tudja egyedül elkészíteni az orosz—magyar algoritmust. Ne várjuk ölbetett kézzel, amíg Melcsuk az ő ismert dinamizmusával azt is megcsinálja helyettünk. Míg őt csak az előbb említett elvont tudományos érdekek vezették a magyar—orosz algoritmus kidolgozása során, nekünk népgazdasági érdekünk is fűződnék a dologhoz. Erőinket erre kellene összpontosítanunk, és egyelőre ki kellene kapcsolnunk a távlati tervből a német—magyar vagy a magyar—német algoritmus előkészítését, melyet Pesten kívánnak végezni. Így ugyanis az a helyzet, hogy a pesti munkálatok nem mennek, mert nincs hozzá ember; a Debrecenbe „kiprofilírozott” orosz—magyar algoritmus meg nem megy, mert az messze van Pesttől, és ezért nem kap támogatást.

Egyébként mind Németh Gyula akadémikus megnyitójából, mind Király Péter referátumából, mind egyes hozzászólásokból örömmel éreztem ki, hogy ezek az elvtársak úgy tartják: az új irányzatok szerint folytatott kutatások éppen úgy megérdemlik a támogatást, mint a „hagyományos”-ak. A helyzet egyelőre mindenesetre az, hogy az új irányzatokkal folytatott munkák egyetlen fillér céltámogatást sem kapnak az országban, így semmilyen támogatásban sem részesül a mi debreceni munkacsoportunk sem. Emiatt a legnagyobb nehézségekbe ütközik még egy egyszerű felutazás is konzultáció, előadáson való részvétel céljából; nem tudjuk beszerezni a legegyszerűbb műszereket (mint pl. logarác), nem tudjuk díjazni a kalkulátori munkát. Múltányosnak látszanék, hogy az összes céltámogatásoknak legalább 10%-át strukturális-matematikai nyelvészeti kutatásokra fordítsuk. Ez talán kevésnek tűnik, de egyelőre kevesen is végeznek ilyen munkálatokat, másrészt nyilván a folyó hagyományos kutatásokat is támogatni kell úgy, ahogy eddig is támogatták őket.

7. Úgy érzem, nem túlzok, ha azt mondom, hogy hazánkban s külföldön egyaránt mintha új reformkor előtt állana a nyelv és a nyelvészet: a társadalom legszélesebb rétegeinek élénken megnőtt az érdeklődése s az igénye iránta; rajtunk áll, hogy a megnövekedett és részben teljesen újszerű, tömegesen fellépő igényt derekasan, a magyar nyelvtudomány múltjához méltó módon kielégítsük.

SZÉPE GYÖRGY

1. Hasznosnak tartom ezt a vitát mint egy hosszabb vitafolyamat első alkalmát. A vita azonban nem pótolja bizonyos művek elolvasását; az elolvasás pedig nem pótolja a konkrét munkát.

A referátummal általában egyetértek. A megvitatandó határozatokat is helyeslem; főleg a másodikikat. Én sem látok nagy egyezést a két határozat között.

Indokolatlannak tartom a vita során megnyilvánuló félelmet és óvás-sorozatot, hiszen a magyar nyelvtudományban — amennyire én látom — senki sem törekszik sem egyeduralomra, sem bármi hasonlóra.

A nyelvtudomány egysége, azt hiszem, kétségen fölül áll. Ez nemcsak abban nyilvánul meg, hogy a szinkronia és a diakronia egymást kiegészíti, hanem abban is, hogy a nyelvtudomány teljességéhez szükség van olyan diszciplínákra is, mint fonetika, jelentéstan, dialektológia, stilisztika stb. Alig hihető, hogy akadjon olyan magyar nyelvész, aki az egyik téma miatt a másik témát ki akarná űzni a magyar lingvisztika köréből. Azt azonban nyilván senki sem gondolja, hogy tíz vagy húsz év múlva a magyar nyelvtudomány helyzete a mainak pontosan tükörképe lesz. Ez nem volna különösképpen fejlődésre ösztönző elgondolás.

Tamás Lajos kérdezte, hogy ha a magyar nyelv strukturális leírását elvégezték, akkor mit csinálnak majd a nyelvészek. Természetesen az a valószínű, hogy a strukturális elemzést, a leírást a nyelvészeknek csupán egy része végzi majd, hiszen mindig szükség lesz a többi ágazatok művelésére is. A megmaradó részre sem egyedül a magyar nyelv strukturális leírása hárul — bár hol vagyunk még ennek elvégzésétől! —, hanem a hazai nemzeti-ségi nyelveknek, a rokonyelveknek és a tipológiailag hasonló nyelveknek a leírása. Bőven akad tehát tennivaló.

2. A strukturális nyelvelemzés ellen az egyik fő vádpont az, hogy elszakítja a nyelvet a társadalomtól. Ha jobban megnézzük azonban ezt a kérdést, azt láthatjuk, hogy bizonyos mértékű „elszakítás” mindenféle tudományos elemzésben szükségszerű. A valóság ugyanis mint a tudományos vizsgálat tárgya a maga totalitásában él. A tudomány ezt a bonyolult összképet igyekszik megragadni: leírni és megmagyarázni. Ehhez azonban az egészet részekre kell bontani; s az izolált részleteket „mikroszkopikusan” is meg kell vizsgálni. Természetesen a szétbontott részeket azután össze is kell rakni, hiszen az analízisnek a legjobb próbája a szintézis.

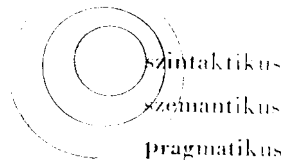
Marx például az áru elemzésében külön vizsgálta az áru két oldalát, természetesen a szintézis igényével. Őrá senki sem mondja, hogy „elszakította” az egyik oldalt a másiktól, vagy hogy „kiszakította” az árut a valóságból.

Hasonló módon jár el a nyelvész, amikor a nyelvi jelnek: a morfémának a kifejezésbeli oldalát elemzi, és nincs lépten-nyomon tekintettel a kifejezett jelentéstartalomra. Ilyenkor sem a két oldal elszakításával van dolgunk, hanem a vizsgálathoz szükséges izolálással. (Természetesen helytelen volna azt mondani, hogy a nyelvi jelnek nincsen jelentése. Hát akkor miért jel?) Számos strukturalistát azonban helyenként jogosan érhet az a vád, hogy a későbbi szintézisről megfeledkezik. Természetesen a strukturalisták is végiggondolják az elemzés elvi alapkérdéseit. Minden iskolának megvan a maga általános teóriája, amelynek keretébe a nyelvi jelnek és valamennyi nyelvi jelenségnek a vizsgálatát behelyezi.

3. A legáltalánosabb jelelméleti séma Morrison keresztül a neopozitivista filozófusokra megy vissza. Eszerint a nyelvi jelenségek három szférára vagy szemléletesebb kifejezéssel: dimenzióra oszthatók.

A szintaktikus dimenzióval kapcsolatban ne a grammatikai szintakszisra gondoljunk, hanem inkább a logikai szintakszisra. Ez a jelnek a jelhez való viszonyával foglalkozik. A szemantikus dimenzió esetében sem a nyelvészeti szemantikára kell gondolni: ez a jelnek a jelentett (jelölt) dologhoz való, a valóshoz való viszonyával foglalkozik. A pragmatikus dimenzió pedig a jelnek

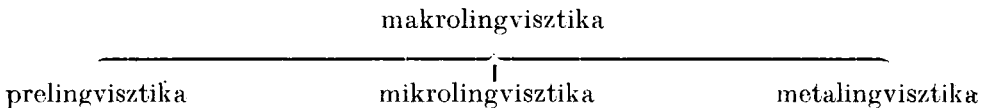
a használóhoz való viszonyát foglalja magában. Ez nem nyelvészeti, hanem általános jeleméleti, szemiotikai modell. Ha a nyelvészeti ágazatokat ezzel összhangba kívánjuk hozni, akkor a szintaktikai dimenzióba tartozik a grammatika és a fonológia; a szemantikai dimenzióba a nyelvészeti szemantika, illetőleg a lexikológia; a pragmatikusba pedig a stilisztikától kezdve sok minden pl. a nyelvművelés is, amely felfogható úgy is, hogy pragmatikus célokból történik. (Természetesen a szemiotikai modell nyelvészeti megfelelései hozzávetőlegesek.) A pragmatikus dimenzió nál ők megállnak; mi

pedig igyekszünk továbbhaladni rajta. Ez a dimenzió ugyanis csupán a másik kettő felől nézve valóságos. Mi azonban nemcsak a nyelvi jel felől közelítjük meg a nyelvi jelenségek komplex valóságát; van nekünk a társadalmi élet egészére érvényes nagyobb és szilárdabb átfogó elvi alapunk. Amikor tehát nem egy amerikai nyelvész bizonyos kérdésektől — mint a tulajdonképpeni lingvisztikán kívül eső pragmatikus kérdéstől — eltekint, akkor mi a nyelv-szociológia, a stilisztika, a nyelvművelés eszközeivel tovább vizsgáljuk a jelenséget.

Abban természetesen egyetértünk, hogy a nyelv vizsgálatában a „szintaktikai”, vagyis a grammatikai és a fonológiai oldal a legfontosabb, hiszen ez alkotja elsősorban a nyelv struktúráját. De mi a többi oldalt is vizsgálandónak tartjuk, mivel a „szintaktikai” dimenzió egyedül nem magyaráz meg mindent.

4. A modern irányzatok elleni másik gyakori vád az, hogy leszűkítik a hagyományos nyelvészet gazdag tematikáját. A fenti jeleméleti témából kiderül, hogy ez a leszűkítés nem szükségszerű. De ez jeleméleti séma; a modern nyelvészet belső beosztásának egyik legelterjedtebb sémája a következő.

A nyelvészet egészét foglalják össze makrolingvisztika néven. A mikrolingvisztika volna a tulajdonképpeni (saussure-i kifejezéssel: intern) nyelvészet; ide tartozik a grammatika és a fonológia. A prelingvisztika tárgya a nyelv anyagi oldalának a vizsgálata; ez nagyjából a fonetikának felel meg. A nyelvnek a valósághoz: a beszélőhöz és a társadalomhoz való viszonyát pedig metalingvisztika néven foglalják össze. Sem a prelingvisztika, sem a metalingvisztika nem mondható mindig pozitív előjellű minősítésnek, bár számos nyelvész metalingvistának vallja magát. Olyan irányzat talán nincs is, amely csupán a mikrolingvisztikát művelné; azonban nem egy irányzat elsősorban erre összpontosítja az erejét.

A nyelvtudományi újítások két csatornán keresztül történtek. Az egyik — mondjuk: a belső csatorna — a strukturális elemzés. Ezen általában a követ-

kezőket értik: a disztribúciós elemzést, a morfémák és morfémaosztályok vizsgálatát, többféle módszerű szintaktikai jellegű elemzést és természetesen a fonémikát: a fonémák elemzését. A fonémák vizsgálata azonban általában a morfémák vizsgálatának alá van rendelve. A morféma fogalma és kellő súlyú figyelembevétel a vízválasztó vonal a prestrukturális és a strukturális irányzatok között. Hasonló vízválasztó határ a szigorú szinkronikus formális elemzés.

A külső esatona jóval bővebb, mint a saussure-i *linguistique externe* területe. Egész sor szomszédos tudományos diszciplína fejlődése hatott a modern nyelvészetre így vagy úgy. A XX. században, különösképpen a második világháború után világszerte hatalmas tudományos előrelépés történt. A természettudományok közismert fejlődése mellett megmozdultak a sok tekintetben állóvízszzerűen pangó „humán” diszciplínák is. A filozófia, a logika és a matematika az eddiginél sokkal nagyobb szerephez jutott a hagyományos humán területeken is; ez egyaránt megnyilvánult a teóriában és a módszertanban. Ez a fejlődés a diszciplínákban általános, és többé-kevésbé földrajzilag is egyenletes, bár mindkét szempontból megállapíthatók bizonyos góccok. Az egyes megújult diszciplínák közötti együttműködés azonban egész sor problémát vetett fel. Így például lehetetlen, hogy egy fejlett, megújult tudomány egy másik ágazatnak már túlhaladott tételére építsen.

5. A nyelvészet fejlődésére ható modern diszciplínáknak egészen futó elemzése is nagyon sok időbe kerülne. Ehelyett inkább csak felsorolom őket némi csoportosítás keretében.

Három diszciplína-csoport tart igényt arra, hogy a lingvisztika keretétől vagy alapjául szolgáljon. A nyelvészet szempontjából természetesen más a helyzet; nekünk ezek a diszciplínák mindössze segédtudományok, bár rendkívül fontos segédtudományok.

Az első az antropológia. Ez a tudományszövetkezet magába zárja az emberrel foglalkozó valamennyi tudományt az anatómiától a régészeten és az etnológián keresztül egészen a nyelvészetig. Három részre osztják fel: a fizikai antropológiára (ez a nálunk szokásos antropológia), a kulturális (vagy brit terminussal: szociális) antropológiára (ez megfelel a leíró jellegű etnológiai és szociológiai stúdiumainknak); végül a lingvisztikára. A leírás mellett erős az elméleti és történeti irányzat is ebben a „szuper”-antropológiában. Az együttműködés (vagy ahogy arrafelé divatos mondani: az interdiszciplináris megközelítés) a nyelvészetnek több ága számára hasznos ebben a keretben; elsősorban az etnolingvisztika nevű irányzat vagy tematikai csoport számára szükséges.

A második keret-lehetőség a kommunikációkutatás. A Szovjetunióban a valószínűségszámítás oldaláról, az Egyesült Államokban pedig inkább technikai (illetőleg később némileg filozófiai) oldalról indulva alakult ki az információelmélet. Hamarosan kiderült, hogy a nyelvészet számos ágazata számára elengedhetetlenül fontos: az akusztikai fonetikától kezdve különféle fonológiai és morfológiai matematikai és statisztikai vizsgálatokon keresztül egészen a nyelvelmélet központi magjáig mindenütt jelentős az információelmélet hatása. Kommunikációkutatás néven pedig az információelmélet és a nyelvészet határán levő komplex stúdiumok működése foglalható össze.

A harmadik keretül szolgálható tudomány a lélektan, illetőleg a pszicholingvisztika: a nyelvi és mentális folyamatokat összefüggésükben vizsgáló diszciplína. Természetesen ezen a téren nincs olyan nagy összhang, mivel

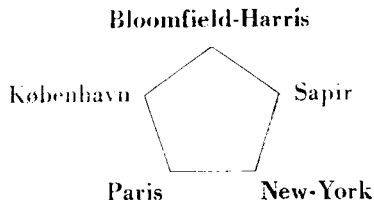
például egy pavlovista egészen másként közelíti meg a nyelvet, mint egy behaviorista.

Itt említendő meg az a sok irányú, de még idáig nem eléggé sikeres erőfeszítés, amivel a modern nyelvészeti szemantikát akarják megteremteni. Számos nyelvészeti iskolának megvan a jelentéstani kísérlete. Ezek azért nem ismeretesek annyira, mivel a jelentéstan nehéz stúdium és sokak véleménye szerint a lingvisztikának nem elsődleges központi feladata. A modern nyelvészek egy része hajlamos arra, hogy a jelentéstant a nyelvészetten kívül álló önálló tudománynak tekintse; ez természetesen az ő részükről sem jelenti a jelentés tagadását.

Külön megemlítendő a matematikai logika vagy egyszerűen a logika megtermékenyítő hatása a nyelvelméletre és a nyelvészeti módszerre. Ma már aligha végezhető modern szintaktikai elemzés a matematikai logika ismerete nélkül.

A nyelvészetnek az irodalomtudománnyal való hagyományos együttműködése a modern lingvisztikában csak ideiglenesen, illetőleg csak részlegesen szűnt meg. Épp az utóbbi években alakult ki a stílus és a költői nyelv vizsgálatának új módszere. (Erről, valamint a modern dialektológia néhány kérdéséről más helyen számolok be részletesebben.)

6. A következőkben megkísérlem, hogy vázlatos képet nyújtsak a nyugati strukturalista iskolákról.

Az ötszög az öt legfontosabb iskola összefüggéseit kívánja némileg szemléltetni. Természetesen hasonlóságok mellett igen nagy különbségek is találhatók az iskolák között; a gyakori és sokszor igen éles hangú viták ezekben a felfogásbeli különbségekben gyökereznek.

A Bloomfield-féle iskola mai legjelentősebb alakja Harris. Mivel Bloomfield a Yale-Egyetem tanára volt, Harris pedig a Pennsylvania-Egyetemé, ezért ezt az iskolát nevezik Yale-Pennsylvania iskolának is. Az iskola fő működési köre az angol és az indián nyelvek szinkron leírása szigorú formális módszerrel. A fonológia megújítása és a strukturális morfológia megteremtése ennek az iskolának az érdeme.

A Sapir-iskola érdekes módon kiegészíti a Bloomfield-iskolát. A Sapir-féle iskola, amelynek nincs olyan határozott profilja, mint a yale-inek, inkább extern nyelvészeti kérdésekkel foglalkozik. Az iskolához sorolható a rendkívül problematikus B. L. Whorf tevékenysége, valamint az etnolingvisztikai irányzat nagy része.

A New-York-i nyelvész kör a három amerikai irányzat közül a legeurópaiabb. Vezető tagjai közül többen a második világháború idején mentek át Európából. Az iskola legnagyobb alakja kétségtelenül Jakobson, a harmincas évek prágai nyelvész körének vezető egyénisége. Az iskola működési köre igen

széles: a fonológia és a fonetika viszonyától kezdve a nyelvtörténet, a stilisztika, a költői nyelv, a jelentéstan mind helyet találnak benne. A vizsgált nyelvek köre is igen széles; éppen ezért érthető a tipológiának juttatott különleges figyelem.

A párizsi iskola vezető egyénisége André Martinet, aki enciklopédikus tevékenységén belül elsősorban a történeti fonológia szakértője. Martinet egyébként személy szerint a New-York-i nyelvész körnek egyik alapítója és vezetője is; a két iskola között azonban nyilvánvaló különbségek vannak. Az iskolát nyelvtörténeti és dialektológiai munkáján keresztül a vita során jellemezte Herman József és Hutterer Miklós.

A koppenhágai kör az egyetlen jelentősebb iskola (a jelentéktelenebb genfi kör mellett), amely közvetlenül kapcsolódik Saussure-höz. A Hjelmslev vezette glosszematikus iskola ortodox módon ragaszkodik a bilaterális nyelvi jelhez. A koppenhágai iskola nyelvmelete igen nagy igényű és nagyvonalú; idealista (neoplatonista) jellege szembetűnő. Gyakorlati elemzési módszere a bloomfieldi iskolához hasonlóan szigorú, bonyolult és absztrakt jellegű. Ez az iskola az intern lingvisztikai kérdésekkel és némileg a jelentéstannal foglalkozik.

7. A strukturális nyelvészet iskolai oktatásba való bevezetésének az az előfeltétele, hogy a tudomány síkján megfelelő minőségű és elegendő mennyiségű eredmény álljon rendelkezésre Magyarországon is. Az iskola ugyanis a tudomány szilárd eredményeiből állítja össze tananyagát. Természetesen ehhez didaktikai munkálatok is szükségesek. — Én sem hiszem, hogy a középiskolai vagy általános iskolai oktatásban a strukturális elemzés elvont matematikai kalkulus jellegű eredményei nagy szerephez jussanak. Azt azonban természetesen tartom, hogy a leíró nyelvészet fejlődése nagy átalakító hatással legyen a lényegileg hagyományos nyelvészeti alapokon nyugvó nyelvi oktatásra.

8. Berrár Jolán említette Hockettnak egyik cikkét. Hockett a grammatikai leírás kétféle modelljéről ír. Az egyik modell a nyelvi tételeket állóképszerű elrendezésben, a másik pedig dinamikus folyamatban írja le. Ez utóbbinak klasszikus formája Chomsky transzformációs szintakszisa. Hockett tanulmányának végén még egy harmadik módszert is megemlít, a flektáló indo-európai nyelvek szokásos „szó és paradigma” módszerét.

Szerintem ebben a kérdésben a tanulság az, hogy bár a leírásban mint eljárásban többféle lehetőség van, ezek ném egyenlő értékűek. Szerintem is jobb a dinamikus szinkronikus leírás (a Chomsky-féle dinamikára és nem az állszinkroniára gondolok), mint a statikus leírás. Viszont, azt hiszem, hogy a magyarban és a hozzá hasonló agglutináló típusú nyelvekben a „szó és paradigma” módszernél megfelelőbb a morfémius leírás.

9. Imre Samu említette a vita során, hogy a tervbe vett tüzetes magyar nyelvtan a szinkronikus leíró munkálatok irányába esik. Amennyire én tudom, ez a munkálat „történeti alapú”, tehát voltaképpen „vegyes” műfaj volna.

Javasolom, hogy a távlati tervben válasszák ketté ezt a tételt. Legyen egy tüzetes magyar leíró nyelvtan (vagyis szinkronikus nyelvreírás) és egy tüzetes magyar történeti nyelvtan vagy inkább nyelvtörténet (vagyis diakronikus nyelvreírás). Azt hiszem, ez a kettéválasztás mindkét mű számára haszonnal járna.

TEMESI MIHÁLY

Előre bocsátom, hogy strukturalizmuson nyelv szemléletmódot, kutatási módszert értek.

A leíró magyar nyelvtant tanító tanár vagyok, és nem vagyok strukturalista — legalábbis nem Antal László tegnapi deklarációja értelmében —, pedig 1934 óta, amikor először rágtam magam végig R. Carnap német nyelven megjelent „Logische Syntax der Sprache” című rendkívül sok problémát felvető munkáján, majd Gáldi akkoriban megjelent ismertetésétől indítva Brøndalnak a szófajokról szóló és az alaktan-mondattan összefüggést újszerűen tárgyaló művein — állandó érdeklődéssel ismerkedtem és ismerkedem a nyelvtudománynak ezzel az új irányával is. De nem vagyok nyelvtörténész sem, — és szívem szerint elsősorban csak a mai magyar irodalmi nyelv és a magyar nyelvjárások szinkrón rendszerével foglalkozom. Régóta ismerkedem a strukturalizmussal, és szinkrón nyelvrendszer leírására törekszem, — mégsem lettem strukturalistává.

De ha elfogadjuk Antal László régebbi megállapítását (Nyr. LXXXII, 94), hogy a strukturalizmus összefoglaló elnevezése mindazoknak a nyelv szemléleti irányzatoknak, melyek a nyelvet jelek rendszerének tekintik, s e rendszerben az egyes jel értékét az egészhez való viszonya szabja meg, akkor e meghatározás értelmében strukturalistának tarthatja magát minden magyar nyelvész is, ha a mai magyar nyelvtudomány felfogásával egyezően a nyelvet az egyéntől független, objektív társadalmi jelenségnek vallva, rámutat arra, hogy a nyelv — az össznépi jellegű és szerepű jeleknek, jelszerű és jelszerűtlen kapcsolatoknak rendszerhálózata — csak a társadalmi tudatban él, vagyis független az egyedi beszélőtől. A nyelvtudomány ez új irányának ily tág értelmezése azonban egyáltalán nem teszi könnyebbé a strukturalizmus elméleti vélekedéseinek és vizsgálati módszerének eltérései miatt az e gyűjtőnévvel illetett nyelvészeti iskolák (prágai, dán, amerikai), illetve ez iskolákhoz több-kevesebb szállal kapcsolódó nyelvészek egyéni felfogásbeli és kutatási módszerei különbségeinek számbavételét és a matematikai logikán alapuló helyes vizsgálati módszerek kialakítását.

A nyelvtudomány új irányával ismerkedve gyakran találkoztam elfogadhatatlan tételekkel, bizonytalan és ellentmondásos terminológiával s csak részben kidolgozott módszerei próbálkozásokkal. Mindezekről az e téren tájékozottabb kartársaim nálam pontosabb tájékoztatást adhatnak, mégis nem felesleges talán, ha a magyar nyelvtan tanáraként mindennapos munkám során a strukturalizmussal kapcsolatosan néhány problémámat felvetem.

Tudjuk, hogy a nyelvtudomány új irányának főbb képviselői Saussure alapján a nyelvi rendszert a gondolatok megtestesülése és közlése formájaként a jelek tartalomtól elvonatkoztatott, anyagtalan szinkrón viszonyhálózatának tartják; — s ugyanakkor közülük egyesek ha elismerik is a nyelv objektivitását, mégis a nyelvi rendszert észkonstrukciónak vallják (vö. Mikus) azon az alapon, hogy a nyelvi elemek rendszere egyúttal tudományos konstrukciónak is szerepel, vagyis azt állítják, hogy a nyelv nem rendszerszerű önmagában, hanem a tudomány rendszerezi. Mások pedig (mint pl. Trnka) arra utalnak, hogy a nyelvi rendszer a nyelvi anyagban rejlő normák hierarchikus tagolódása, illetve a paradigmaticusan egymásra vonatkoztatott elemek egyszerű összege (vö. Halliday). Közvetítő megoldásokként pedig találkozunk olyan vélekedésekkel is, hogy a nyelvi rendszer az ilyen jellegű törvényszerűségek ösz-

szessége (Togebý), illetve e törvényszerűségek egésze (Schmidt). E pedagógiai-normatív célzatú elképzelésekkel szemben könnyen igazolható az a felfogásunk, hogy a nyelvi rendszer objektív valóság, s e nyelvi rendszer állandóságát, állapotszerűségét a társadalmi tudat sajátos szerkezete biztosítja, de egyúttal ez teremti meg az egymás mellett élő törvényszerű árnyalati eltérések útján a nyelv alakulás, a fejlődés, a változás lehetőségét is, vagyis e nyelvi rendszer mégsem mondható minden történeti dimenziótól független valóságnak.

Messzire vezetne, ha itt a strukturalizmus nyelvfogalmának eltéréseit ismertetni akarnám, éppen ezért csak arra mutatok rá, hogy az e kérdésekkel foglalkozó munkákban elég sok zavart okoz az is, hogy sok esetben a rendszer (szisztema) és a struktúra (szerkezet) műszókat váltakozva használják, mintha szinonim fogalmak volnának, másutt meg arra utalnak, hogy a nyelv rendszer és struktúrával rendelkezik (Brøndal), s ugyanakkor a részrendszerek és részstruktúrák viszonylagos egyensúlyáról és működéséről is beszélnek (vö. Ružička). Találkozunk olyan vélekedéssel is, hogy a nyelv olyan sematizált társadalmi tevékenység volna, amelyben a struktúra szintagmatikusan egymásra vonatkoztatott elemek sémája, s ebből alakult egység a nyelv rendszere (vö. Halliday). Mindenesetre máig vitatott, hogy a rendszer paradigmaticus, a struktúra pedig szintagmatikus jellegű volna-e csupán.

Úgy gondolom, ha mi a rendszeren valamely tagolt egészet értünk, amelyben az egyes jel viszonya az egészhez és minden egyeshez az egész és az egyes kölesönös meghatározására szolgál, — közelebb jutunk a nyelv rendszer-szerűségének megvilágításához. A nyelvi rendszer vizsgálata tehát lényegileg az egyes elemek és az egész kölesönös viszonyainak feltárása, s itt nemcsak az egyes elemek, hanem maga az egész (a nyelv) is viszonyhordozó valóság. A nyelv tehát struktúrált vagy struktúrával rendelkező rendszer, illetve a nyelvszisztemek rendszere, amelyben az egyes elemek, a rendszertagok és a részrendszerek különböző eredetűek, különböző időből származnak és különböző fontoságúak. Sajnos az e kérdésekkel foglalkozó, 1959 szeptemberében az NDK-ban tartott „Symposion” sem jutott egyértelmű megállapodásra, s így a nyelvtudomány új irányának legtöbb képviselője eddig még eléggé eltérő felfogást vall arról, hogy egy-egy adott nyelvnek egységes rendszere nyílt vagy zárt rendszer-e, illetve a részrendszereknél a nyíltság és a zártság különböző fokozatait kell-e felvennünk, hiszen minden nyelvi rendszerben vannak átmeneti formák, kategória kereszteződések, eltolódások stb. Hasonlóképpen mindmáig nem vált eléggé világossá, mi a viszony a rendszer és a struktúra között, van-e jogunk e két műszót egymás helyett is használni, s hogyan függenek ezek össze a paradigmaticus és a szintagmatikus területtel? A nyelvtudomány új iránya nyelvi kategória fogalmában pedig valami körben visszatérő meghatározottság rejlik, minthogy a nyelvi kategóriákat a nyelvi elemek osztályainak tartják csupán, de nem mutatnak rá, milyen viszonyban vannak e nyelvi kategóriák a nyelvi rendszerrel és a nyelv társadalmi funkciójával. Itt volna már az ideje, hogy a nyelvi alak, a nyelvi jel, a tartalom, a kategóriák és a rendszer nyelvben meghatározott szemléletének szintézisét végre megkaphassuk, — mert csak így válhat egyértelműen világossá a jel és benne a fonéma, a morféma (illetve talán morf), a szó, a szintagma és a mondat értelmezése, a nyelvi alak és a nyelvi tartalom viszonyának feltárása.

A nyelvnek mint önálló jelrendszer-egésznek tudományos vizsgálata azonban elválasztandó a nyelven kívüli vonatkozásoktól, hogy ily módon magának a nyelvi rendszernek az elemzésével világítsuk meg az egyes jelek,

illetve jelkategóriák értékét és a rendszer egészében elfoglalt helyét. Minthogy azonban a hagyományos nyelvtudomány is létező és nem mesterséges kategóriákat állapított meg, világos, hogy a nyelvtudomány új irányjai ezeket csak ott és akkor kerülhetik meg tévedések és ellentmondások nélkül, ahol alkalmazásuk nem feltétlenül szükséges.

Gyakran hallottuk és olvastuk, hogy a nyelvtudomány új irányának, a strukturalizmusnak egyik legfontosabb eredménye a nyelvtan megújítása, minthogy a nyelvtan lényegileg a nyelvi rendszer formális struktúrájának feltárása. Ugyanakkor minden gyakorlati nyelvtaníró és nyelvtant tanító tudja, hogy ezek a strukturális elemzéssel kihámozott formák a nyelvi jelentéssel szétválaszthatatlanul összefűződő formák még abban az esetben is, ha e strukturalista nyelvi elemzésekben a hagyományos nyelvi és nyelvtani kategóriákkal (fogalmakkal) való szembenállás leginkább a jelentés szerepének negatív értékelésében mutatkozik meg, s ezt a behelyettesítés (a disztribúció vagy pedig a transzformáció) módszerével igyekeznek felváltani. Azonban a jelentést következetesen mellőzni még a szélsőséges strukturalisták sem tudják, s egyébként is értelmetlen feladatot oldana meg az a nyelvész, aki a behelyettesítések hosszú sora után jutna el oda, ahol a jelentés ismeretében azonnal megállapodhatott volna, illetve néhány disztribúcióból mond ki általánosnak tartott tételt. El kell azonban ismernünk, hogy a strukturalisták alkalmazta szimbolikus kifejtési mód és matematikai módszer segítségével tucatjával készítették nyelvtanokat, vagyis az elmélet a gyakorlatban is alkalmazható módszert teremtett; — de ugyanakkor nem mindig világos előttünk, mire használhatók ezek a különböző terminológiáival megírt, több tekintetben eltérő szempontú elemzések. Céljuk mindenesetre nem az, hogy belőlük az illető nyelvet meg lehessen tanulni avagy hatékonyan irányítani lehessen valamely társadalom anyanyelvi műveltségének fejlődését. Kétségtelen viszont, hogy a szimbolikus logika ezeket a maga számára könnyebben fel tudja majd használni, hiszen ezekben az elemzésekben a nyelvi anyagtól való elvonatkoztatás a legnagyobb mértékű. Gondolnunk kell azonban arra is, hogy nemcsak a nyelvészek, a nyelv tényeit hagyományos vagy strukturalista módszerekkel vizsgáló szakemberek számára készítünk nyelvtanokat, hanem a nyelvtanok célja, hogy belőlük vagy segítségükkel nyelvet tanuljanak, a nyelvi műveltséget fejlesszék stb. Ha tehát egyetértünk is a leíró szerkezeti elemzés követelményeivel, a nyelvi rendszer módszeres feltárásának új útjai közül csak azokat fogadhatjuk el nyelvtant tanító gyakorlatunkban, amelyek nem igénylik terminológiánk teljes átalakítását, a már helyesen felismert kategóriák állandó átértékelését. Érthető tehát az a követelményünk is, hogy nyelvészeink a nyelvtudomány új irányának módszerével kidolgozott, magyar nyelven megírt tanulmányaikban csak olyan új és idegen műszót alkalmazhatnak, amely fogalomra már elfogadott és jó magyar szavunk nincs. Nem vagyok meggyőződve, hogy egy morféma belső alakváltozatairól csak akkor szólnunk korszerűen, ha alternans allomorfokról beszélünk, vagy egy morféma változó és változatlan elemeit vizsgálva, csak akkor válik igazán érthetővé, ha variáns és invariáns morféma tagokról szólnak (yö. Szépe: MNy. LVI, 46).

Tisztázzuk tehát az alapvető elveket, jussunk egyértelmű megállapodásra terminológiánkban, mert csak így biztosítható, hogy ugyanazon nyelvi tényt elemezve a kutató nyelvész és olvasója ugyanazt az összefüggést fogja megtalálni, hiszen a nyelvtant tanítóknak és a nyelvtant tanulóknak is erre van szükségük.

BENCÉDY JÓZSEF

Azért kértem szót, mert többen kitértek az iskolai anyanyelvi oktatásra.

Az oktatási reform, az új tantervek kidolgozásában továbbra is valljuk: az anyanyelvi képzés célja, hogy a tanulókat megtanítsuk anyanyelvünk szabatos, árnyalt használatára. Ez a gyakorlati célkitűzés nem új, de a reform fő törekvésének megfelelően fontosnak tartjuk hangsúlyozni.

Jól tudom, hogy a gyakorlat alapja a világos és szilárd elméleti ismeretek, a nyelv rendszerének, szabályainak ismerete. Ezek megtanítása módszertani kérdés. De hogy mit tanítsunk, azt — a társadalom által meghatározott pedagógiai cél szabályozó jogát fenntartva — a nyelvtudománynak kell megadnia.

Ha a nyelvtudomány a jövőben a jelenleginél jobb rendszert dolgoz ki, ennek helyességét igazolja és kipróbálja, akkor szóba kell kerülnie oktatásának is. De itt is megfelelő sorrendet kell felállítanunk: először az egyetemen és a főiskolán, a tanárképzésben kell meghonosodnia, s csak ezután lehet a közép- és általános iskolákban tanítani.

A *ha* szót még egyszer megnyomnám, mert — s ez már személyes véleményem — a nyelvtudomány marxista művelésére törekedvén magam is, eleve kétkedéssel szemlélek egy olyan új módszert, amely vizsgálódásában — az adott rendszertől meghatározottan — a formát és tartalmat elválasztja.

DEME LÁSZLÓ

Ha van a jelenlevők között valaki, aki megtisztelt működésem során azzal, hogy figyelemmel kísérte munkásságomat, az nyilván észrevehette, hogy azok a módszerek, amelyeknek alkalmazásáról e két napon vita folyik, nem éppen idegenek tőlem. Az elmúlt két évtized alatt nemegyszer felhasználtam például a statisztikai módszereket, fordultam a formalizálás módszertani fogásához, próbáltam érvényesíteni a nyelvnek egyes szektoraiban a rendszereszerű szemléletet, s beleártottam magam a fonológiába is. Mindezt nem azért mondom el, hogy bebizonyítsam magamról: ízig-vérig strukturalista voltam pályám kezdete óta; hanem ellenkezőleg: hogy megindokoljam, miért nem vagyok az; miért tartom elkerülhetőnek, sőt bizonyos tekintetben veszélyesnek is azt, hogy minden eddigit félretéve egy import-stúdiumnak szőröstül-bőröstül való meghonosítására kezdjünk törekedni.

De engedjék meg, hogy előbb néhány módszertani szót fűzzek az eddigi vitához.

Fontos eszmecserék során, az érvelés hevében mindig megeshet, hogy a szemben álló felek egyoldalúan fogalmaznak, s megnyilatkozásuk ezáltal ferde súlypontozásúvá válik, mert a kérdéseknek túlságosan az egyik, az általuk bizonyított vagy cáfolt oldalát emelik csak ki. Ebbe a továbbiak során beleshetnek magam is, s lehet, hogy ezért felszólalásom negatívabbnak hat majd, mint amilyenek szánom. — Nem szerencsés azonban az, ha a vita során ez olyan méretet ölt, amelyet pesties magyarsággal már „esúsztatásnak” lehet nevezni. Pedig tegnapi napunk anyaga — s attól félek, szemléletünk általában — nem mentes egészen ilyesféle mozzanatoktól. Most csak néhányat emelnék ki.

Azok közül, akik a strukturalizmust meghonosítandónak tartják a magyar nyelvtudományban, többen is következetesen a múlt századbéli történeti-összehasonlító nyelvtudomány elméletével és módszereivel azonosítják mai nyelvészetünket, s így velünk vélvén vitatkozni, azzal vitatkoznak, amit

közülünk már aligha vall bárki is. Ráadásul a kérdést következetesen így teszik fel: ti történeti vizsgálódást folytattok, mi szeretnénk most a leírót meghonosítani. Ti nem ismertetek és nem műveltetek eddig alkalmazott nyelvtudományt, mi szeretnénk most ezt is létrehozni és meghonosítani.

Nos, hogy is állunk ezekkel a kérdésekkel.

Imre Samu is, Benkő Loránd is rámutatott: mai nyelvtudományunk sem elméletében, sem tematikájában, sem módszerében nem azonos a XIX. század végével, de még a felszabadulás előttivel sem. Most nem elemzem és nem méltatom, másutt foglalkoztam már ezzel; de aki vitatkozni akar velünk, jobb, ha nem nagyapáinkhoz beszél, hanem hozzánk.

Ami a leíró—történeti szembeállításról illeti, ez sem egészen a tényeken alapul. Hiszen leíró iskolája, illetőleg leíró módszerű munkássága a hagyományos iskolának is egyre növekvő mértékben van, s így a kérdés nem úgy áll, hogy mi történetiek egyrésztől, mások leírók más résztől, hanem így: vannak nem strukturalista módszerű leíró törekvések, és vannak strukturalista módszerűek. Ezt a kettőt kellene összemérni, filológus módon elemezni, eredményeiben értékelni, s ennek alapján vonni mérleget.

Az alkalmazott nyelvtudományt illetően pedig azt mondhatjuk: az sem éppen a létrehozás és a meghonosítás előtti állapotban leledzik. Az alkalmazott nyelvtudomány nem azonos a hírközlési igények kielégítésével, sem a fordítógép nyelvi kiszolgálásával. Szocialista államunk megtisztelő kötelességünkkel tette egy jó évtizede a széles tömegek anyanyelvi műveltségének megteremtését és állandó emelését, s mi ezt a nyelvművelés és a helyesírási szabályozás talán nem is lebecsülendő munkálataival azóta igyekszünk is szolgálni.

Összefoglalva: nem éppen szerencsés dolog feketébbnek festeni az ellenfelet, mint amilyen; — különösen, ha ez olykor még azzal is párosul, hogy más oldalon a dolgokat nagyon is a magunk javára értelmezzük.

Más oldalon ugyanis az történik: néhányan sok mindenről, ami az utóbbi ötven év nyelvtudományi eredményeiből sikeres és értelmes, azt igyekeznek bebizonyítani, hogy az strukturalista, vagy legalábbis prestrukturalista. Mások rámutatnak arra, hogy bizonyos összehasonlító-történeti módszerű munkákat csak át kell terminologizálni, s máris strukturalista művekké válnak. — Nos, ez utóbbi melyik módszernek a helyességét bizonyítja tulajdonképpen?

Mi a strukturalizmusban a lényeg, az addigiakhoz viszonyított új? Az-e, hogy a nyelvet leíró vizsgálat alá veszi? Aligha, hiszen ez lehetséges más módszerrel is! — Az-e, hogy a nyelvet nem elemek halmazának tekinti, hanem elemek rendszerének? Aligha, hiszen ez nem föltétlenül vonja magával a formalizálást: rendszerszerű szemléleten alapul a funkcionális nyelvelvezés is. A nóvum — amennyire ez a hazai visszhangokból is megítélhető — tulajdonképpen maga a formalizálás, a nyelv formai oldalának előtérbe helyezése, s ennek meglehetősen önelvű, sőt öncélú vizsgálata; a funkcióból és jelentésből mindössze annyit csempészve át ide, amennyi — formának álcázva — elegendő ahhoz, hogy kifoltozza a leszűkítés okozta óhatatlan hiányokat.

A hangok tartományának vizsgálatában, a fonológiában, a formális vizsgálat valóban nem is okoz jelentős zökkenőket. Hiszen a fonémának a jelentésbeli oldalhoz közvetlen köze nincsen, a fonéma nem más, mint morfémaépítő elem; a morféma jelentését-funkcióját önmagában nem határozza meg, csak többbedmagával hordozza. De a morfológiában már igen nehéz manőverek szükségesek ahhoz, hogy végül is — új terminológiával és más meghatározásokkal — kijöjjenek azok az „új” morfémaosztályok és -alosztályok, — amelye-

ket a hagyományos nyelvtan már régen felismert. S a szintakszisban még ennél is nagyobbak a nehézségek és buktatók. Itt már formálisnak kell nevezni a jelentés alapján való transzformációk módszerét is, de az még így is súlyos csapdákat rejt. Csak Szalai Sándor tegnapi példáját veszem most: *Péter jó ember*; és: *Péter jó sofőr*. Az egyik átalakítható így: *Péter jó és Péter ember*; a másik nem: ott *Péter sofőrnek jó*, nem általában az. Nos, ha összeszemelem a kettőt: *Péter jó ember, de nem jó sofőr*, világosan kiderül a kettő azonossága és a transzformáció hibás volta; mert igaz, hogy a második részben Péter csak *sofőrnek jó*, illetőleg nem jó, s másnak nem; de az első is pontosan azt jelenti: *Péter embernek jó*, de másnak nem, például sofőrnek sem.

Tulajdonképpen milyen célt szolgál jól a strukturalista vizsgálat? Egyrészt az ismeretlen, írás és történet nélküli nyelvek felfedezését, ahol a filológus ismeretlenül és értetlenül áll a tények legelemibb vonatkozásaival szemben is; másrészt meg a fordítógép kiszolgálását, amely kettőig sem tud számolni, csak azt tudja eldönteni valamiről, hogy igen-e vagy nem. Mindkét alkalmazási terület fontos, észtelenség lenne lebecsülnünk. De azért általában, e konkrét célokon túl anyanyelvünkről mégis lényegesen többet tudunk a semminél eleve is, s agyunk — és feltehetően olvasóink agya is — bonyolultabb műveleteket is el tud végezni, mint az igen és a nem közötti választást! — Ha valaki megalkotna egy olyan tárgyszótálozó gépet, amely a világ minden tárgyát méretei szerint rendezné el, nyilván hasznos és megoldható feladatra vállalkoznék. S a gép helyesen is működhetne: a gyufát a gyufák, a tüt a tük, a poharat a poharak közé rendezné. — De azt aligha tartaná helyesnek bárki is, hogy azon túl azután az iskolákban az első osztályban a 10 cm-en aluli, a másodikban a 10 és 120 cm közötti tárgyakat tanítsuk, és így tovább.

Herman József célzott rá, hogy a strukturalizmusból sok helyes módszertani tételt ki lehet válogatni anélkül, hogy átvinnénk idealista elméletét vagy elméleteit. Ez föltétlenül helyes. De akkor nem tudom: nem lényegétől, nem önállóságának biztosítékától fosztjuk-e meg a strukturalizmust. Mert az általában nem pusztán tudományos módszernek készült, hanem tudományos rendszernek. S ez az, ami jelenlegi formájában a marxista nyelvtudomány számára megemészthetetlené teszi. Mert a marxizmus természeténél fogva képes befogadni minden olyan módszert, amely a valóság megismeréséhez valamivel is közelebb visz; de elutasítóan áll szembe minden olyan rendszerrel, amelynek saját filozófiai alapja és saját lezárt egésze van. Az, hogy a nyelv rendszer, kétségtelen igazság. De részigazság. Az, hogy a nyelvnek formai oldala fontos, szintén megcáfolhatatlan tétel, de nem áll meg önmagában. E részigazságok segítenek megismerni a valóságot, követni mozgását, tetten érni tényeit; de csak addig, amíg önálló rendszerre, kerek egészre, teljes igazsággá nem akarják tenni magukat, beletorzítva e rendszerbe minden olyan részletet is, amely természeténél fogva nem ez határoz meg.

Valaki említette: Marx nem szégyellt tanulni a polgári közgazdászoktól. Ez igaz: de anyagukat és módszerüket használta fel, módszerét egyiknek sem vette át. Ha valami megtermékenyítheti nyelvtudományunkat, az csak a strukturalista vizsgálódás bizonyos módszereinek kritikai adaptációja lehet; s ha valami tévutakra viheti, akkor az a strukturalizmusnak mint egésznek, mint rendszernek „meghonosítása”, azaz kritikátlan átvétele. Antal László azzal érvelt: polgári világban született ugyan a strukturalizmus, de ugyanott született a történeti-összehasonlító nyelvtudomány is. Nem szívesen folytatom ezt a hangnemet, de annyit azért megjegyeznék erre: Mindez igaz; de ez

utóbbi a polgárság mégiscsak feltörekvő, haladó korszakában szülte; míg a strukturalizmust már az imperializmus körülményei között. Ezen mindenestre érdemes elgondolkodni, különösen, ha még hozzávesszük azt a marxista tételt, amely meghatározza: a fejlődésnek mely korszakában fordul a polgárság előszeretettel a történetiség, a fejlődés felfedezéséhez, s mely korszakában inkább a statikus vizsgálódáshoz . . .

Mi hát — szerintem — a további teendő a strukturalista irányzatokkal szemben?

Föltétlenül el kell ismernünk e vizsgálatok szerepét bizonyos gyakorlati fontosságú célok szolgálatában.

Örömmel kell fogadnunk, hogy akadnak marxista szakembereink, akik képesek lesznek arra, hogy e tanításokat kihámozzák az idealista burokból, s átadják belőlük a nyelvtudomány számára mindazt, ami benne veszély nélkül meghonosítható. Fel kell karolnunk derék fiataljainkat, s érdeklődéssel kell fogadnunk még azokat a kísérleteket is, amelyek esetleg e módszernek nem eléggé kritikus felhasználásával születnek meg; és segítő bírálattal serkenteniük kell minden ilyen természetű kezdeményezést. Izgalommal várom például az Antal László által bejelentett új magyar nyelvtant. De persze ahhoz, hogy a bírálat feladatát elláthassuk, s majdan a felhasználható módszertani részleteket kihámozhassuk, időnkhez mérten magunknak is törekednünk kell ezeknek az irányzatoknak minél jobb megismerésére; bár az sem helytelen talán, ha a kutató a régi módszerek elégtelenségét érezve nem föltétlenül a szakirodalomban, hanem esetleg magában a vizsgált anyagban keres új szempontokat.

De hozzáteszem — s ezt Hutterer Miklós is hangsúlyozta —: amennyire ajánlatos, hogy a nyelvtudomány fennálló irányzatának képviselői ismerkedjenek e módszerekkel, annyira elengedhetetlen más oldalon az is, hogy az új irányzatok hívei minél mélyebben és alaposabban elsajátítsák a hagyományos és már sok jó eredményt elért nyelvtudományi iskola elméletét és módszerét is. Igaza van Szalai Sándornak: nincs és nem is lehet két nyelvtudomány. S valóban: a szakirodalomból és a hozzászólásokból is kiderült többszörösen: aki a nyelvet a maga természetének megfelelően igyekszik vizsgálni, az módszerben és eredményben ugyanoda jut, akárhonnan indult is el; — legfőljebb terminológiája más, de e különbséget kár volna túlbecsülni.

GÁLDI LÁSZLÓ

Néhány felszólalásban szó esett ugyan az irodalmi nyelv kutatásának jelenlegi lehetőségeiről, mindazonáltal véleményem szerint túlságosan keveset szóltunk még a stilisztikáról és egy oly kutatási területről, amely a stilisztika körébe teljes mértékben beletartozik: a költői nyelv problémáiról. Egyesek a költői nyelv kutatását majdnem kategorikusan kizárták a nyelvészet köréből, mások pedig ilyenféle mellékmondatokkal emlékeztek meg róla: „ha a költői nyelvhasználatról eltekintünk”. Ezekkel a nyilatkozatokkal ellentétben azonban pl. R. Jakobson a *Style in Language* (1960) című tanulmánykötet zárósoraiban, ha nem is éppen klasszikus latinsággal, de igen szellemesen a következőket mondotta: „Linguista sum, linguistici nihil a me alienum puto”. E nyilatkozatból kiindulva szeretnék mármost néhány megjegyzést tenni. Nemcsak arról van szó, hogy stilisztikánknak végre ki kellene

alakítania ha nem is teljesen homogén, de az eddigiéknél sokkal szilárdabb és árnyaltabb módszereit, hanem arról is, hogy a költői művek kutatását illetőleg rendkívül hasznosnak tartanám, ha a mi kis magyar glóbuszunkon alkalmmal ezzel kapcsolatban valamiféle symposiont rendeznénk. Szükséges ez pedig a következő okokból. Verstani irodalmunk, bár a forma kérdését kétségtelenül eddig is sokoldalúan tárgyalta, éppen a most megismert szempontokhoz viszonyítva teljes mértékben elégtelen. Elégtelen, mert mind ez ideig ninesen olyan magyar verstanunk – Horváth János e kérdést sejtette ugyan, de soha nem fejtette ki teljes világossággal — amely a metrumot, és, ha több variánssal rendelkező formáról van szó, a metrumhoz fűződő ritmikai realizációt egymástól teljes világossággal elválasztaná. E vonatkozásban, noha ugyanazon sorfaj változatai fontos expresszív mozzanatokkal is párosulhatnak, a külföldi szakirodalomtól nagyon elmaradtunk: nálunk soha nem ismertették részletesen az olyan cikkeket, aminő pl. egy olasz kutatóé, Attilio Levié, aki már jó 20 éve megállapította az Archivum Romanicum című jeles romanisztikai folyóirat 14. kötetében, hogy a dantei „endecasillabonak”, ennek a 10 vagy 11 szótagú jambikus metrumnak több mint 800 változata lehetséges. Nálunk sajnos azt, hogy egy metrumon belül mi történhetik, s hogy mindez a nyelvi megfogalmazásra hogyan hat tovább, egyes esetekből eltekintve, egyáltalán nem vizsgálták. Pedig a közelmúltban alkalmm volt beszélni egy kiváló külföldi költővel is, aki a saját tapasztalatai alapján szintén megerősítette azokat a tételeket, amelyeket most nagyon röviden szeretnék összefoglalni.

Az első és alapvető tényt közel 100 éve Théodore de Banville, a francia parnasszistáknak egyik kiváló képviselője, tömören így fogalmazta meg: „Le poète pense en vers”. Tehát amikor a költő verse számára egy állandó formát választ, amelyet én következetesen metrumnak nevezek, mivel versmérték és minden más terminus félreérthető, akkor lényegében véve arra vállalkozik, hogy gondolatainak egész sora ebben az adott keretben fog mozogni. Mi ennek a nyelvi következménye? Erről Paul Valéry azt mondja, hogy a költő munkája fájdalmas és nehéz, mert minden pillanatban le kell mondania azokról a „szép lehetőségekről”, amelyek a választott formába nem illenek be. Tehát a költő munkája nem más, mint „écarter de belles possibilités”. A költői alkotás belső erjedésével egykor Weöres Sándor is foglalkozott kissé elfelejtett pécsi értekezésében (A vers születése); ezt a művet én szoktam ugyan időnként idézni, sajnos azonban más magyar stilisztikai művekben kevés utalást találunk rá. Persze egy olyan verses szövegből, amely éppen csak kielégíti a forma igényeit, még mindig nem lesz vers, legföljebb rigmus; az egész alkotó folyamatot nyilván éltetni kell annak a belső hévnek, amit Arany János oly találóan *indulat*nak nevez. Ennek a mozzanatnak részletei túlságosan messzire vezetnének; annyit azonban jegyezzünk meg róla, hogy a költői alkotó tevékenység mindig olyasmi, amit korunk egyik kiváló verskutatója „passion dominée”-nak nevez; a szöveg alakításának hevületét állandóan át meg átjárja a racionális megalkotására törekvő formai készség, s ezért mondhatta Valéryról egyik méltatója: „l'oeuvre est d'un poète, mais aussi d'un homme de l'esprit” (E. Noulet: Suite valéryenne. Bruxelles, é. n. [1959], II). Ugyancsak Valéry mondta egy alkalommal, hogy a költőnek az istenek „ingyen” adják az első sort, de a második sort már a költőnek kell megteremténie. Az a forma azonban, melybe a költő mondanivalóját önti, és ami, ismétlem, az egész nyelvi megfogalmazás állandó szabályozó kerete lesz, távolról sem a véletlen műve. Aki

soha nem írt verset, gyakran az hiszi, hogy az ihlet parancsára, szinte ösztön-szerűen, állandóan új versformák születnek. Az irodalomtörténet azonban egyáltalában nem ezt bizonyítja; az emberi művészetnek kevés olyan területe van, ahol a hagyományoknak mélyebb gyökere lenne, mint éppen ezen a területen. Egy amerikai kutató, John Hollander, akinek kiváló cikke olvasható a már említett *Style in Language* kötetben, azt mondja, hogy a versforma mindig „metrical emblem”; eszerint a metrumnak jelszerű, sőt szimbolikus funkciója van. A metrum tehát nem más, mint a költő állásfoglalásának egyik külső jele. Példákat bármely irodalomból bőségesen idézhetünk. Gondoljunk csak arra a gyors változásra, mely az epikus hexameterrel, amely nyilván jövevény versidom volt, szembeállította először Petőfi, majd Arany magyaros felező tizenkettősökben írt műveit. Hogy azután a választott versforma hogyan hat a költői mondanivalóra, arra hirtelenjében csak egy-két példát szeretnék kiragadni. Vegyük az egyik legjobban vizsgált olasz versformát, a már említett „endecasillabot”, amely nálunk is nagyon gyakori. Verstanaink sajnos még azt sem írják le teljes világossággal, hogy ez nem 11 „üres” szótagból álló keret, hanem a 11 szótag között valahol egy több-kevesebb bizonyossággal megállapítható metszet van. A költő tehát mindig ezekben a metszettől jobbra és balra eső félsorokban gondolkodik és nemcsak általános mondat-sémákban; a mondatsémák mindig sorok és félsorok formai feltételeihez igazodnak. Két híres olasz sort idézek: az egyik Danténál a *Divina Commedia* 5. énekének híres utolsó sora: „E caddi | come | corpo morto cade” (Babits fordításában: „És mint valami holttest, földre estem”). A metszettel ebben a sorban baj van, ti. a harmadik szótag után nem volna szabad metszetnek lennie! Valamilyen módon már e szokatlan metszettel is a költő arra figyelmeztet, hogy ennek a sornak sajátos kifejező értéke van, és éppen ezt emeli ki a metszet szabálytalan volta. A szabályos metszet az 5. szótag után kerülne („E caddi come . . .”), de nyilvánvaló, hogy századmásodpercekben ez a metszet sokkal rövidebb, mint az, amelyet a 3. szótag után fedeztünk fel. Lássuk most, mi esik a metszettől jobbra és balra. A sor elején van a főmondat igés állítmánya: „E *caddi*”, s ez az ige egyszersmind egy hosszú és kemény alliterációt indít el, mely átterjed a sor második felére is. Az alliteráció összefűzi az első igét: *caddi* ‘lezuhantam’ a hasonlat első elemével: *come corpo morto* ‘mint holttest’ és végül a sorzáró elemmel, a *cade* alakkal, amely ugyanazt a tövet ismétli más formában, mint az első ige. Amint látjuk, a mondat egész szerkezete valóssággal beleszületett a versformába; ezért örvendtem Bencédy József ama formulájának, hogy a tartalom és a forma elemzését semmi esetre sem szabad egymástól élesen elválasztani. Második olasz példám Leopardi egyik leghíresebb versének kezdő sora: „Sempre caro mi fu questo ermo colle” (Rába György fordításában: „Szívemhez nőtt e kicsi domb magánya”). Itt a metszet világosan a 6. szótag után esik, tehát ún. „endecasillabo a maiori”-val van dolgunk. De lássuk csak, hogyan alakult a mondat szerkezete. A sor elejére verbo-nominális állítmány került („Sempre *caro mi fu*”), s ez után az olvasó vagy hallgató kíváncsiságát csak a sor második része, az ott következő alany elégíti majd ki. Persze ezenkívül közrejátszik még egy tényező, a mondatok hangléjtése, és még valami, amit sajnos eszközökkel ma még alig tudunk mérni, ti. a hangsúlynak különböző árnyalatai. Azt hiszem, ez a néhány példa is igazolta, hogy egészen új verstani szemlélet küszöbén vagyunk, s ebből a szempontból is a nyelvnek mindennemű új elemzését feltétlenül nagy érdeklődéssel kell fogadnunk.

És még valamit. Ellentétben saját magam régebbi verselemzéseivel, újabban határozottan arra a meggyőződésre jutottam, hogy a verselemzés lényege nem a költői szókészlet kutatása, hanem egy sokkal bonyolultabb terület, a versmondattan. A versmondattan nem merülhet ki többé abban, hogy vannak bizonyos versmondattani alakzatok, mint például a Horváth Jánostól sokszor leírt közölség, hanem a konkrét szövegek elemzéséből kiindulva bizonyos tipológiára kell törekednie, és a formához, a választott metrumhoz elsősorban a versszöveg szintaktikai elemzését kell kapcsolni. A szintaktikai elemzéshez tartozik természetesen az egyes szó szerkezeteknek, szintagmáknak elemzése is, de persze e tekintetben nyelvenként más és más a helyzet. A magyar költői nyelvben — tekintettel arra, hogy a magyarban a melléknévi jelző rendszerint a jelzett szó előtt áll — a jelző szórendje sokkal kevesebb kifejező értékkel bír szintaktikai szempontból, mint pl. a románban és az olaszban, ahol a közönséges közlésben a jelzők legnagyobb része a főnevet követi, s ezért a főnév elé helyezett jelző, már a pusztán szórend következtében is, valami emelkedettebb stílusra utal. Természetesen a vers elemzését nem elég egyetlen kutatóintézet programjába felvennünk. Fónagy Iván e téren végzett munkálatai máris egész Közép- és Kelet-Európában úttörő jelentőségűek; gondolnunk kell tehát arra, hogy Akadémiánk előbb-utóbb dolgoztasson ki korszerű, az egész európai hátteret kellőképpen figyelembe vevő verstani tanulmányokat s majdan új verstani összefoglalást is. Ezen a téren egyelőre nagy az elmaradottság; alig változott azóta, amióta Négyesy László, hogy csak ezt az egyetlen példát idézzem, a maga nemében úttörő könyvében (*A magyar mértékes verselés története, 1892*) úgy írta le még nyugat-európai versformáinkat is, hogy szinte egyetlen példát sem idézett azokból az irodalmakból, amelyekből ezek a formák hozzánk átszármaztak. Ezzel a hagyománnyal gyökeresen szakítanunk kell: csak ha majd egymás mellé állítunk egyfelől francia, német, olasz, latin, másfelől magyar költői szövegeket, fogjuk végre meglátni, mit hoztak versformáink magukkal idegenből, s mi az, ami bennük — magyar alkalmazásukban — sajátosan magyar.

JUHÁSZ JÓZSEF

Nyelvtudományunk helyzetének egyes sajátágaival és az ezekből adódó feladatokkal szeretnék foglalkozni hozzászólásomban, — reflektálva néhány itt elhangzott megjegyzésre is.

Egyesek kérdés formájában szóvá tették, hogy miért csak most — a szovjet határozatok megismerése után és nyilván csak azok hatására került sor nálunk erre a munkaértekezletre, amelyen az elméleti munka területén előttünk álló teendőket, közöttük a strukturalizmus megismerésének és kritikai módon történő hasznosításának problémáját tárgyaljuk. A kérdés nem jön váratlanul és természetesen jogos is. A válasz azonban a helyzettel ismerős emberek számára, úgy hiszem, eléggé kézenfekvő.

Ha a valóságnak megfelelően akarunk válaszolni erre a kérdésre, a szovjet határozatok szerepe mellett figyelembe kell vennünk a magyar nyelvtudomány sajátos alakulási folyamatát — mintegy belső fejlődését az elmúlt tíz év folyamán. Ha az utóbbira gondolunk, bizony néhány évvel ezelőtt nehezen lehetett volna elképzelni ezt a mostani értekezletet, a rá jellemző fesztelenséggel, a különböző vélemények szabad megnyilatkozásával, a széleskörű tájé-

kozódás igényének nyílt és tömeges jelentkezésével. Ilyesmihez egyszerűen nem voltak meg a szükséges előfeltételek. Ismeretes, hogy tulajdonképpen csak az utóbbi két évben indultak meg a magyar nyelvtudományban olyan változások, amelyek eredményeképp ma már szabadon, megfelelő légkörben, tudományos vitákhoz illő hangnemben tárgyalhatunk problémáinkról. Most jutottunk el oda, hogy kimondhatjuk, hogy lemaradás tapasztalható nálunk, főleg az elméleti munkában, azon belül is különösen az újabb irányzatok megismerése, kritikája és hasznosítása terén. Ilyesmiről régebben csak civakodni lehetett volna.

Az igazsághoz persze az is hozzátartozik, hogy amíg egyrészt nem voltak meg az előbbrejutáshoz szükséges előfeltételek közül olyanok, mint a kritikai szellem, az elméleti igényesség, a szükséges tájékozottság az újabb külföldi szakirodalomban, a másik oldalon hiányzott a kellő tisztánlátás a továbbhaladás módját illetően. Ez utóbbi vonatkozásban is mindössze két-három éve figyelhető meg számottevő fejlődés. Lényegében tehát csak most ért meg a helyzet arra, hogy a nyelvtudomány irányításában és művelésében tapasztalt fogyatékoságokról, illetve a feladatokról a siker reményében vitázhassunk. Munkaértekezletünk időpontja tehát nem közvetlen függvénye a szovjet határozatok megjelenésének. Azt persze lehetetlen nem látni, hogy ezek a határozatok feltűnően meggyorsították nálunk a nézetek alakulását és megkönnyítették az eligazodást.

Ami a szovjet határozatokat illeti, feltétlen üdvözlünk kell őket, mert nagy ösztönző erőt, sőt konkrét segítséget adtak számunkra a problémák feltárása és a feladatok megjelölése terén. Ezek ugyanis nemcsak aktuálisabbá tették tudományunk eddigi és jövőbeli elméleti megalapozásának megvitatását, hanem egyben fogózót is adtak a vita részvevői számára. Nem kell bizonygatnom, hogy a szovjet határozatok nélkül csak valamivel később ülhettünk volna össze az itt tárgyalt kérdések megvitatására és minden bizonnyal akkor sem jutottunk volna annyira, mint most.

A marxizmus szemléletének terjedése a magyar nyelvtudományban természetesen a sokféle akadály ellenére is már régebben, az 50-es évek első felében megindult. A dialektikus gondolkodásra való törekvés például egyáltalán nem idegen és nem kivételes jelenség kutatóink között. Tagadhatatlan, hogy nyelvtudományunk tematikája tekintetében szélesebbé vált, módszereiben pedig sokat javult a felszabadulás előttihez képest. Ennek a jelentőségét nem szabad lebecsülnünk. A nyelvművelő munka nagy lépést tett előre — szemléletében is, módszereiben is. Ezeket a pozitív vonásokat mindig láttuk és elismertük, de ha kezdetben nem is igen, a későbbiekben már sejtettük, majd az utóbbi években már láttuk, hogy mindez még távolról sem elég. Tájékozódniuk kell a továbbhaladás érdekében — ez a meggyőződés alakult ki és erősödött meg sok nyelvészben.

Tájékozódniuk kell, mégpedig sokkal intenzívebben és sokkal szélesebb körben, mint eddig tettük. A tájékozódás módja és iránya kérdésében azonban nehéz volt valamennyire is tisztán látni. Volt róla tudomásunk, hogy az utóbbi két évtizedben sokféle elterjedtek és megerősödtek a strukturalizmus különféle iskolái. A Szovjetunióban ezt az irányzatot elméleti alapjainak idealizmusa miatt éveken át igen hevesen támadták. Abban az időben mi általában csak ezekből a negatív értékelésekből ismertük a strukturalizmust, s eleinte úgy látszott, hogy ennyi elegendő is. Később azonban épp a Szovjetunióban sorozatos vitákban mutatták meg ennek az értékelésnek az egyoldalúságát.

Ezek után nyilvánvalóvá vált, hogy nem érhetjük be másodkézből kapott értesülésekkel, hanem nekünk magunknak is jobban meg kell ismerkednünk a szóban forgó iskolákkal, akkor is, ha ideológiai alapvetésük idealista. Ismeretes ugyanis a tudománytörténetből, hogy új eredmények és új kutató módszerek születtek és születnek olyan törekvések nyomán is, amelyek nem kapcsolódnak a filozófiai materializmus szemléletéhez.

Az utóbbi években nálunk is került a strukturalizmusnak néhány lelkes híve. Ebben az irányban végzett önképző és kutatómunkájuk persze kívül esett a hazai nyelvtudomány folyásának fő sodrán. Hatásuk nem is volt valami jelentékeny, egyebek között már csak azért sem, mert csak mostanában kezdtek alkalmassá válni a vitapartner szerepére olyan tekintélyes és nagy tudású szakemberekkel szemben, akik fenntartással vagy éppenséggel bizalmatlanul fogadták a strukturalizmust. Tevékenységükkel mindenesetre így is elősegítették az érdeklődés felkeltését. Érdekes jelenség, hogy számuk az elmúlt félév folyamán — úgy tűnik — gyorsan megnövekedett. Ez többekben gyanakvást kelt — a gyors átállás őszinteségét és megalapozottságát illetően. Ismeretes ugyanis, hogy amikor valamilyen irányzat divatossá válik, vagy elterjesztik róla, hogy ez lesz a „hivatalos” irányzat, párthíveinek száma egyszerűen megnövekszik. Nos, ami a mi hazai strukturalistáinkat illeti, meg azokat, akik a legutóbbi időben csatlakoztak a strukturalizmushoz, én úgy látom, hogy túlnyomó részüket őszinte érdeklődés és őszinte buzgalom vezeti, az opportunizmus veszélyét tehát kár volna felnagyítva látni. A probléma a kellő kritikai hozzáállás kialakításában fog mutatkozni.

Tájékozódó, elméleti önképző és kutatómunkánkban tehát nyilvánvalóan nem kerülhetjük ki, vagy nem ugorhatjuk keresztül a strukturalizmust. Még csak arra sem várhatunk, amíg ez az irányzat teljesen „szalonképessé” válik — elméleti-ideológiai hibáinak semlegesítése nyomán. Az utóbbi sok fáradságot igénylő, bonyolult munkafolyamatnak ígérkezik és abból nekünk is ki kell vennünk a részünket. Van olyan nézet, hogy az olyan újabb polgári irányzatok bírálata, mint a neopozitívizmus és a behaviourizmus — a filozófusok dolga, a nyelvész, ha ilyesmibe botlik, segítségül hívja a filozófust. Senki sem vitatja, hogy a filozófus szakemberek segítségére nagyon rászorulunk, de szerintem nem hagyatkozhatunk csak arra. Ha az említett polgári ideológiák nyelvészeti irányzatokban is testet öltenek, megfelelő kritikai elemzéssel kiegészíthetjük, teljesebbé, színesebbé tehetjük azt a képet, amelyet a filozófus alapjaiban és főbb vonásaiban nyújt ezekről. Ehhez természetesen alaposabb felkészültségre, az utóbbihoz pedig nagyobb nekifutásra van szükségünk.

A strukturalizmus mint metodológia és mint vizsgálati módszerek összessége még nem áll előttünk elég világosan. Vannak, akik hajlamosak a strukturalizmusban egyszerűen csak bizonyos fajta kutató módszereket, fogásokat látni, amelyek, ha társulnak is egyeseknél valamiféle ideológiával, nem tartoznak szervesen össze vele. Ilyen vélekedés hangzott el például Antal László felszólalásában. Én azt hiszem, hogy a helyzet korántsem ilyen egyszerű. Szemlélet is a strukturalizmus, nem csak fogások összessége és a kettőt nem olyan könnyű különválasztani, hiszen ezek bonyolult módon össze vannak fonódva egymással.

Problémát okoz és fog okozni a továbbiakban is a nyelv rendszerszerűsége mibenlétének helyes megközelítése. Véleményem szerint ennek a problémának a tisztázását elősegítené, ha konfrontálnánk erre vonatkozólag a különféle

strukturalista és nem strukturalista felfogásokat. Telegdi Zsigmondtól eltérő leg — vagy őt kiegészítve (?) — én úgy vélem, hogy a nyelv rendszerűségének elve az utóbbi évtizedekben többé-kevésbé szerves részévé vált a magukat strukturalistának nem nevező irányzatok alapjainak is. Más kérdés, hogy ez az elv a különféle irányzatokban másképpen realizálódik.

Érdekes kérdéseket vet fel a nyelvészeti formalizmussal való ismerkedés. Bizonyos vonatkozásban ugyanis a strukturalizmus nem egyéb, mint a régi formalizmus ismétlődése — magasabb szinten, tökéletesebb vizsgálati módszerekkel. Nálunk azonban a formalizmusnak nincs elevenen ható hagyománya, mint a Szovjetunióban, ezért a strukturalizmussal való ismerkedés folyamán a tudománytörténeti megalapozásnak különös jelentősége van.

A strukturalizmus elméletének és módszereinek megismerése sürgős feladat, egyrészt mivel itt a legérezhetőbb a lemaradás, másrészt mivel az örven- detesen fellendülőben levő nyelvtani kutatások is igénylik ez irányban a tájé- kozódást. (Ismeretes, hogy a strukturális elemző módszerek főleg a nyelvtani kutatásokban válhatnak hasznosakká.) Ez azonban nem jelentheti azt, hogy a tájékozódást erre az irányzatra, vagy ami még helytelenebb lenne, ennek valamelyik iskolájára korlátozzuk. A nyelvtudomány újabb fejlődése ugyanis nem korlátozható a strukturalista iskolákra. Fejlődtek és tovább fejlesztendők az úgynevezett hagyományos módszerek is. Nem akarom eltúlozni az esetleges jövőbeli túlzások vagy egyoldalúság veszélyét, de úgy látom, hogy azok a körül- tekintésre, józanságra intő megjegyzések, amelyek Imre Samu és Benkő Loránd hozzászólásában elhangzottak, helyénvalók.

Fő feladatunkat abban látom, hogy a marxizmus talaján állva kritikai módon elsajátítsuk mindazt, amit a nyelvtudomány újabb fejlődése nyújt számunkra, olyan módon, hogy közben eddigi nyelvészeti nézeteinket, fel- fogásunkat is kritikai módon átértékeljük, vagyis módosítsuk, ahol az újabb eredmények ezt szükségessé teszik.

Ezt a programot nyelvészeink legszélesebb rétegeire támaszkodva, velük és általuk kell megvalósítanunk. Az általános nyelvészeti műveltség bizonyos szintjére mindenkinek el kell jutnia. Mindenkiből persze nem lesz és nem is lehet általános nyelvész, de ilyen szakemberek kinevelésével is többet kell törődnünk. Nem nevezhető haladó hagyománynak, hogy nálunk alig néhány embernek van szócikkalkotó általános nyelvészeti jártassága. Szélesebb körben kell tehát propagálnunk a kritikailag ellenőrzött legújabb eredményeket. Persze a meggyőzés eszközeivel, a meglevő érdeklődés tovább élesztésével és kielégítésével és semmi esetre sem ráerőltetéssel kell terjesztenünk az újat. A Nyelvtudományi Intézetben tanfolyamok, viták, megbeszélések segítségével igyekszünk közelebb jutni a célokhoz. A nagy nekilendülés közben nem szabad azonban megfeledkeznünk meglevő — szükséges és hasznos — munkálataink eredményes folytatásáról sem. A gyakorlat támasztotta követel- ményeknek (nyelvművelés stb.) is eleget kell tennünk ezután is.

A gyakorlati célokat közvetlenül is szolgáló munkálatok sorába be kell kerülni a gépi fordítás munkájához való hozzákészülésnek is. Az utóbbi nem követeli meg minden elképzelhető nyelvtani probléma előzetes tisztázását, megindítása tehát nem ütközik elháríthatatlan akadályokba. De nem is iktatja ki a tudományos feladatokat, tehát a nyelvtudomány számára nem terméketlen valami. A gépi fordítás elmélete tehát mind a gyakorlatot, mind a tudományt szolgálhatja.

URAY GÉZA

Nem deklarációként, hanem szükségszerűen mozaik jellegű hozzászólásom helyes megértése végett kívánom előrebocsátani: nem tartom magam strukturalistának. A strukturalizmusnak számos, főként nyelvelméleti tételével szemben fenntartásom vagy kételyem van, de számos kérdésben nézeteim közel állnak a strukturalistákéhoz. Ezek a nézeteim részben még a strukturalizmussal való ismerkedésem előtt kezdtek csirázni. Nem csak nyelvészeti és írástörténeti kutatásaimban, hanem a történelmi források értelmezésekor is többször szembekerültem olyan nyelvtani és írástani problémákkal, amelyeket nem tudtam megnyugtatóan megoldani a hagyományos módszerekkel, hanem csak az alaki és jelentéstani kategóriák meglehetősen éles elválasztásával. Ezt a módszert eleinte teljesen ösztönösen, alkalomszerűen alkalmaztam, majd valami olyan elméleti elképzelés is kialakult bennem, hogy a nyelv rendszerét két egymással bonyolultan összefüggő részrendszernek, egy alaki és egy jelentéstani síknak dialektikus egységeként kell felfogni. Ennél a felismerésnél azonban csak akkor jutottam tovább, amikor megismerkedtem a strukturalizmusnak, illetőleg a formális elemzésnek főbb elveivel. Ekkor — egyelőre csak magánhasználatra — kísérletet tettem a formális strukturális elemzésre. Ez az elemzés számomra sok konkrét kérdésre megnyugtató feleletet adott, bizonyos vonatkozásokban elméleti elképzeléseim is határozottabb alakot öltöttek, de számos új elméleti probléma is merült fel bennem. Egészében véve csak a problémákkal való ismerkedésnél és vívódásnál tartok, semmint hogy elképzeléseimről itt számot tudnék adni. Vívódásaim és részben a mostani vita során azonban egyes olyan gondolatok, illetőleg kérdésfeltevések is kijegecsedtek bennem, amelyekkel talán érdemlegesen is hozzájárulhatok a vitához.

1. A tudományban véleményem szerint nincsenek vagy csak igen kis számban vannak véglegesen megoldott, lezárt kérdések, különösen, ha átfogó módszertani vagy elméleti problémákról van szó. Még a nyelvtudománynál sokkal fejlettebb természettudományokban is időnként újra és újra szükségessé válik, hogy a tudományág elméleti és módszertani alapvetését felülvizsgálják. Ilyen felülvizsgálat szükségessé válhatik elméleti okokból olyankor, amikor a tudományág eddigi elméleti alapvetése nem egyeztethető össze a társadalom új ideológiájával vagy a szomszédos tudományágak új eredményeivel. De felülvizsgálatra vezethet a tudományos praxis is olyankor, amikor a gyakorlati élettől kitűzött vagy a kutatás folyamán felmerült új problémák a tudományág eddigi elméleti koncepciói és módszerei alapján már nem oldhatók meg, vagy a tudományág új eredményei szétfeszítik az eddigi elméleti és módszertani kereteket. Nyugaton a nyelvtudományi praxis vezetett oda — már több évtizede —, hogy elkezdjék a nyelvtudomány alapelveinek felülvizsgálatát. A szocialista fejlődés útjára lépett országokban viszont az új ideológia kialakulása nyomán merült fel a felülvizsgálat szükségessége — a Szovjetunióban már legalább három, idehaza pedig már vagy egy évtizede. A felülvizsgálat nálunk mind ez ideig csak fél vagy inkább negyed eredményt hozott és hozhatott, ma viszont már maradéktalan végrehajtása, úgy látom, elodázhatatlan, mert nemcsak a növekvő ideológiai követelmények, hanem a gyakorlati élet igényei és nem utolsósorban hazai nyelvtudományunk előrehaladása során felmerülő új problémák is megkövetelik.

Az alapelvek és módszerek felülvizsgálatának szükségességét kell szem előtt tartani akkor is, amikor a múltból ránkmaradt feladatok kérdését vetjük

fel. Én nem hiszem, hogy ezeket a feladatokat szabadna és lehetne a régi módon megoldani. A történelmi fejlődés ilyesmit nem ismer. A polgári fejlődésben elmaradt országok az imperializmus és proletárforradalom korában már nem ismételték meg a polgári forradalmat a maga klasszikus francia formájában, hanem vagy egyenesen a szocialista forradalom útjára lépnek, vagy ha polgári demokratikus forradalmat hajtanak is végre, ez már a szocialista forradalomnak bizonyos elemeit is tartalmazza. Visszatérve a nyelvtudományra, saját részemről nem tudom elképzelni, hogy a régi nyelvtani kategóriák alapján lehessen nyelvtörténetet csinálni akkor, amikor megdöntik — feltéve, hogy valóban megdöntik — a régi nyelvtani kategóriákat.

2. A mostani vita során az a benyomásom támadt, hogy nyelvészeinknek egy jelentős része nem látja világosan, melyek ma a súlyponti kérdések a régi és új irányzatok közötti vitában. Sokan a strukturalisták ellen akartak harcolni, de valójában csak Saussure-rel vitatkoztak. A harmincas években, amikor Laziczius megkísérelte az új nyelvészeti irányzatot meghonosítani, a kérdés valóban még így volt felvetve: neogrammatikus régi nyelvészet = diakrón nyelvtudomány; Saussure utáni új nyelvészet = szinkrón nyelvtudomány. Ma viszont a világnézeti ellentétek mellett és azoktól jelentős mértékben elválaszthatóan az alapvető ellentét így fest: tradicionális nyelvészet = = jelentésen alapuló nyelvtan; modern nyelvtudomány = formális strukturális nyelvtan. Ilyen módon ma már az újgrammatikusok és Saussure bizonyos tekintetben közös platformra kerültek. Másrészt a strukturalizmus, vagy legalábbis a strukturalista iskolák jelentős része teoretikusan újabban nem foglal el negatív álláspontot a diakróniával szemben, hanem ellenkezőleg, igényt tart a formális strukturális elemzésnek a nyelvtörténetben való alkalmazására is.

A jelentésen alapuló és formális nyelvtani elemzés ellentétének, azt hiszem, lényeges tényezője a nézőpontok megválasztásában jelentkező különbség. Ezt a különbséget némi szándékos túlzással a következőképp jellemezhetném: A jelentési kategóriákon alapuló nyelvtan a nyelvet a kifejezés oldaláról szemléli, lényegében azt vizsgálja, mit hogyan fejezünk ki. Ezzel szemben a formális strukturális nyelvtan a megértés felől kezeledik a nyelvhez, lényegében azt nézi, miként tagolódnak a hangsorok (vagy esetleg betűsorok) olyan formálisan meghatározott egységekbe, amelyek alapján a megértés lehetségessé válik. (Nem véletlen, hogy a következetes formális analízist olyan nyelvészek tűzték ki célul és valósították meg, akik nem saját anyanyelvükkel, hanem idegen nyelvekkel, sőt éppen írás nélküli nyelvekkel foglalkoztak.)

A nézőpontok megválasztásában jelentkező különbségből az következőzik, hogy a jelentésen alapuló nyelvtan is, a formális strukturális nyelvtan is lényegénél fogva egyoldalú. Ezért itt ismételném meg Szalai Sándor levelező tag megállapítását arról, hogy a kétféle nyelvtudomány különválása csak átmeneti gyakorlati megoldás lehet, s a nyelvtudomány egysége teoretikusan ma is érvényes. Igaz, hogy Szalai Sándor ezt a megállapítást a történeti és leíró nyelvészet ellentétével kapcsolatban tette, de megállapítása véleményem szerint a szemantikus és formális nyelvtan ellentétének vonatkozásában is maradéktalanul érvényes. A nyelv teljes megragadásához csak úgy juthatunk el, ha a nyelv szemantikus és formális oldalát dialektikus ellentétpárként fogjuk fel. Éppen azért szükség van a kétféle nyelvtani szemlélet szintézisére, amely azonban csak egy, a jelentést és a formális struktúrát következetesen megkülönböztető, szigorúan végiggondolt, egységes elgondolás alapján lehet-

séges. Az ilyen szintézisnek ellentéte viszont az az eklekticizmus, amely egyik-másik hozzászólásban mintha már jelentkezett is volna, s a legközelebbi években nyilván gyakran jelentkezni fog. Mint átmeneti jelenség az eklekticizmus elkerülhetetlen — mindnyájan ki vagyunk téve ennek a veszélynek —, de súlyos hiba volna, ha valamilyen eklektikus praxis állandósulna, vagy pláne egy eklektikus elmélet jutna uralomra.

A jelentésen alapuló és a formális strukturális nyelvtani szemlélet szintézisének lehetőségei adva vannak. Főleg gondolok azokra a nem csekély számú esetekre, amikor a tradicionális és strukturalista elemzés egymástól függetlenül többé-kevésbé azonos vagy párhuzamos eredményekre jutott. Ezeket az eseteket Deme László a formális nyelvtani elemzés feleslegességének bizonyítékaként hozta szóba. Magam részéről viszont éppenséggel nagy jelentőséget tulajdonítanék a kétféle elemzés eredményeiben mutatkozó egyezéseknek és eltéréseknek. Az eredmények összevetése egyrészt ellenőrzésre szolgálhat, másrészt az egyezések és eltérések beható elemzése révén eljuthatnánk a formális struktúra és jelentés közötti megfelelések és eltérések kérdésének tisztázásához.

A formális struktúra és jelentés viszonyának problémájával kapcsolatban legyen szabad felhívnom a figyelmet a külföldön is elhanyagolt írástani kutatásokra. Az írás gyakorlati jelentősége miatt is fokozottabb figyelmet érdemelné, de itt inkább azokról az elméleti tanulságokról szólnék, amelyekkel az írás vizsgálata kecségtet. Konkrét íráselemzéscím tapasztalatai alapján úgy látom, hogy az írás elemzésében is meg lehet és meg kell különböztetni a formális grafematikus struktúrát a jelek konkrét „jelentésétől”, azaz konkrét hang- vagy szóértéküktől. Mármost úgy gondolom, hogy az írásnál — mivel viszonylag egyszerű rendszer — könnyebben lehetne a formális struktúra és a jelentés viszonyát tisztázni mint a nyelvénél, s ez a nyelv hasonló problémájának megoldását is nagymértékben megkönnyítené.

3. Sokszor szó esett már itt a gépi fordítás gyakorlati és elméleti jelentőségéről. Nem esett azonban szó arról, hogy külföldön komoly kísérletek folynak az elektronikus számológépek felhasználására a nyelvészet, sőt általában a filológia sok más területén, pl. a nyelvtani és szótári adatgyűjtésben és rendezésben, írások megfejtésében. Saját részemről azt is el tudom képzelni, hogy szöveg- és forráskritikai munkákat, vagy legalábbis ezeknek előmunkálatait géppel végeztessék. Tíz-tizenöt éven belül elektronikus számológépeknek ilyen jellegű felhasználására idehaza aligha számolhatunk. Nagyon is meg kell azonban fontolnunk, hogy érdemes-e a következő években olyan hosszúlejratú anyaggyűjtést kívánó munkákat beindítani, amelyeket tíz, tizenöt vagy húsz év múlva géppel hetek vagy hónapok alatt elvégezhetünk. Másrészt viszont már most el kellene kezdeni a gépi nyelvészeti anyaggyűjtés és gépi szövegfeldolgozás kérdéseinek tanulmányozását.

TOMPA JÓZSEF

Imre Samu már utalt rá tegnap, hogy épp a történeti nyelvtani kutatás akkori legkiválóbb képviselője, Gombocz Zoltán hangsúlyozta 1927-ben egy részletes leíró nyelvtan megírásának sürgős és fontos voltát — a történeti nyelvtan mellett. Rám, aki 1925-ben kezdtem budapesti egyetemi tanulmányaimat, ez máig is érezhető hatással volt. Az kétségtelen, hogy említett

megállapítása akkor már a klasszikusan újgrammatikus korszak letűntét, egy újabb tudománytörténeti szakasz kezdetét is jelezte. De hogy Gombocz elképzelésében egy tisztán strukturális vagy inkább egy funkcionális nyelvtan csírát kell-e látnunk, arról éppúgy nem érdemes ma vitáznunk, mint arról, hogy ihletőjénél, Saussure-nél miért nem hangsúlyozta ő sokkal jobban a leíró és a történeti módszerű tudományos munkának egyetlen, szerves végső egységbe való tartozását. — A csírából egyébként legföljebb Lotz Jánosnak idegenben és idegen nyelven megjelent nyelvtana sarjadt ki („Das ungarische Sprachsystem”. Stockholm, 1939).

Annál örvedetesebb, hogy a felszabadulás után az ocsúdás, majd a marri zavar rövid szakaszának elmúltával már (egyéb szinkrón munkák közt) nyomban hozzáfogott újjászervezett Akadémiánk a leíró nyelvtan megvalósításához is. Ennek („A mai magyar nyelv rendszere — Leíró nyelvtan”) első kötete néhány nap múlva már a könyvesboltokban lesz, s számításunk szerint legkésőbb egy évvel utóbb a második kötet is oda érkezik. Ez érthetővé teszi, hogy most is utaljak egy-két mondattal a jellegére. Nyilvánvaló, hogy amikor 1952 tájt — közvetlenül a sztálini tanítás nagy szemlélet-átalakító hatása alatt — a terveit kidolgoztuk, már nem a Gombocztól javasolt, azaz a diakroniával élesen szembeállított, mereven deskriptív leírás lebegett a szemünk előtt, hanem a közműveltséget elmélyítő, legalább törekvéseink szerint teljesen a történelmi és a dialektikus materializmus talaján álló, tehát a nyelvi elemeket jelenkori mozgásukban s egyúttal a társadalmi gondolatközlésben (-kifejezésben) való funkcionálásukat is bemutató, a forma és a tartalom egészét néző, sokoldalú rendszerábrázolás. A művelődési forradalomban bizonyos fontos normatív szerep is várt emellett könyvünkre. Mindezekhez képest nem az elvont nyelvi struktúra — a csontváz — volt vizsgálatunk középponti tárgya, hanem maga a mai élő (írott és beszélt) nyelv, egész sokszínű rétegződésével (sőt részben stílusárnyalataival), elhaló és születő, ritkább és gyakoribb elemeivel, mintaszerű vagy hibáztatható használatával stb.: a kategóriákba foglalt elemek valóságos működése. (Módszerünket, sőt könyvünk beosztását, felfogását egyébként a következő évek alatt is igyekeztünk korszerűsíteni, de nyilván csak a kialakult viszonylagos egység adta lehetőségekben belül.)

Mondt azért mondom el, mert így meglátszik, hogy akkor nem a konferenciánkon fölvetett kérdésekben kellett a helyesebb elvekért és módszerekért küzdenünk; de problémánk azért bőven volt. Csak egyet említek meg pontosabban. Azzal, hogy a vizsgálat középpontjába már nem az Arany János-i „nemzeti klasszicizmus” írói nyelvhasználatát, hanem (ezt a tárgyalásból nem felejtve ki, értékeit most is őszintén megbecsülve) a XX. századi, ezen belül is a legmaibb élő nyelvet tettük, ismét csak az igazibb, korszerűbb „szinkroniára” irányítottuk a figyelmet, vállalva esetleg annak az ódiámát is, hogy egy-egy idézett író vagy mondat tartalom utólagos értékesökkenése a fejlődés során utóbb szépséghibává lehet. (Hasonló folyamat ment végbe a nyelvművelésben is.)

Mondjam-e, hogy mint a Szovjetunióban, úgy nálunk is esett a nyugati strukturális szinkrón vizsgálatok idealista alapjai miatt némi sommás gyanú még erre a dialektikus szemléletű kutatásra is? (S hogy az olvasó mégis, még így is nem egy helyt fog találni könyvünkben olyan módszereket, amelyeket a jellegzetesen strukturális vizsgálat szintén magáénak tart?) Hogy a statisztikai módszerrel is eleget vívódtunk? (Végül is számszerű adatokat azonban csak ott említünk, ahol nagymértékű, korábbi vagy újonnan végzett számítá-

sokra támaszkodhattunk; így a hangtanban. A nyelvtani statisztikából ugyanis csak „a nagy számok törvényét” igazoló anyagot lehet nézetünk szerint számszerűen érvényesíteni. Egyebütt tehát be kellett érniünk a kevésbé mutatós „szóbeli” tájékoztatással.) — Mondjam-e, hogy bár főleg nyelvtörténeti beállítottságú tudósoktól is kaptunk állandó őszinte segítséget, elismerést, jó publikációs lehetőségeket, olykor a szinkronikus vizsgálatoknak olyan lebecsülését is vállalnunk kellett, amely még Hermann Paul-i újgrammatikus örökség, a Gombocz előtti korból? (Pedig a mi szinkronia-szemléletünk — láttuk — nem történetellenes, sőt éppen a történetiségre épül.)

Az vitathatatlan historiai tény, amit Imre Samu is hangsúlyozott tegnap: a mai magyar nyelv ilyen értelmű szinkrón kutatása soha nem tapasztalt mértékben föllendült, megizmosodott, s — úgy hiszem — módszerében is korszerűsödött. Az intézeti tervmunkán dolgozók mellé egyetemi és más beosztású kartársak is értékes munkákkal társultak; a „Nyelvünk a reformkorban” és más monográfiák pedig régebbi korok egyidejűségében végzett kutatásokkal szolgáltatnak értékes szempontokat; de a tisztán történeti művekben mind gyakrabban alkalmazott rendszertörténeti szempont a szinkrón síkok vizsgálatával ugyancsak nagy-nagy segítséget nyújtott nekünk. S igazán nem utolsósorban támogatott bennünket a nagy és igen korszerű munkát végző hazai nyelvművelés. (Hogy a jelenkori nyelv sokoldalú feldolgozásában szerintem még ennél is többet, jobbat kellett és talán lehetett is volna tennünk, azt nem titkolom; de ez más kérdés.)

Mindezek után érthető, hogy fenntartás nélkül, igaz örömmel olvastam a szovjet akadémiai határozatokat. Egyrészt mert újból igazolják a marxista nyelvtudománynak tőlem is igen nagyra becsült, ismert és jól-rosszul sokban máris követett módszerét. De másrészt azért, mert felhívják a figyelmet rá, sőt megkívánják, hogy kellő marxista elvi alapon, de mélyrehatóan és elfoglaltság nélkül tanulmányozzuk a strukturális elemzés elveit és módszereit, s tanuljunk belőlük, ahol lehet. Meg vagyok ugyanis győződve arról én is, hogy amint a történetiség és az egyidejűség aspektusában nem a „vagy—vagy”, hanem a bizonyos értelmű „is—is” hozza a jó megoldást, úgy a jelzett módszerek is sokban együttesen fognak érvényesülni, helyesebben egymást megfelelően kiegészítve és ellenőrizve, egymásra támaszkodva. A nyelv felfogása dolgában pedig leginkább a Herman Józseftől is érintett nézet áll hozzám közel: a nyelvet alakulásában a társadalom történetéhez, működésében a társadalom egyidejű úzusához kötött rendszernek tekintem.

Ami mármost konkrétan a Nyelvtudományi Intézet magyar leíró nyelvtani munkaközösségének a további feladatait illeti, szerintem is elsősorban a tanulás, a sok tárgyilagos vita és a kísérletezés kora következhet. Ez nem lesz rövid, mert egyelőre a jelzett leíró nyelvtan II. kötetén dolgozunk, s ez nyilván nem lesz más módszerű, mint az I.; s mert én végeredményben az utóbbiban érvényesített módszert általában a szinkrón munka sok-sok vonatkozásában ezután is egyedül jónak tartom. Egyébként a hazai általános nyelvészeti és módszertani szakirodalom sok művelőjétől e konferencián vallott új szemlélet sem egy év gyümölcse, hanem több évi belső érlelődés eredménye; a Juhász Józseftől rosszul említett pillanatnyi, elvtelen fordulatra én sem vállalkozhatok, más sem. Legközelebbinek talán a statisztikai módszer néhány módszertanilag is tanulságos nyelvtani alkalmazását ígérhetem; ebben eddig is többet kísérleteztünk, tanultunk. Itt inkább a munka gyorsítása, esetleges gépesítése stb. a nyílt kérdés. Remélem, a szóalkotó eljárások egy-két részle-

tében a műszaki szaknyelvekre is kitérhetünk így. (Szalai Sándor tegnap úgyis azt a látszatot keltette, hogy ezekkel figyelmetlenségből vagy szándékos mellőzésként nem foglalkozunk, — holott csak más fontos tervmunkák kötnek le bennünket.)¹ — A strukturális leírásból sem akarunk kimaradni; de csak ha már jól megismerhettük; s kollektív munkaként csupán akkor és ott, amikor és ahol már kialakítottuk a legjobban alkalmazható, meggyőződésünk szerint időálló módszereket — és ha a tervek engedik.

Arról, hogy az új módszerek elsajátítására milyen segítség volna jó, már sokan szóltak. Én csak azt teszem hozzá, hogy ha például a párhuzamos cseh-szlovák vita anyaga már itt van, akkor nyomban fordíttassuk le és sokszorosíttassuk: nem elég, ha négy-öt hazai kutató ismeri meg nyomban, a többi pedig csak egy év múlva jut hozzá.

KÁROLY SÁNDOR

Ha az itt elhangzott előadásokról és hozzászólásokról így utólag valamilyen egységes képet akarunk kapni, akkor két pólus közé helyezhetjük ezeket. Az egyik póluson egy idősebb professzor állt, aki becsületes, nyílt őszinteséggel olyannak minősítette — nem is a strukturalizmust, hanem — magát, mint aki már ezzel a dologgal nem tud semmit sem kezdeni, a másik oldalon pedig egy fiatal nyelvésztársunk állt, aki a legtisztább formájában képviselte ezt az irányzatot, egy jottányit sem engedve a történeti szemléletnek. A két pólus között az árnyalatoknak és az átmeneti kategóriáknak számos változatát láthattuk. Én magam a 40 év körüli nyelvészekhez tartozván, azt látom feladatommak, hogy — a nyelvtudomány egységét biztosítandó — feltétlenül támogassam a fiataloknak azokat a törekvéseit, melyek hasznára lehetnek a nyelvtudománynak. Kétségtelen tény, hogy aki csak egy kicsit is olvassa a külföldi szakfolyóiratokat, látja, hogy a huszadik századnak a nyelvtudományi irányát a strukturális szemléletmód jellemzi, akár ilyen vagy amolyan strukturalista iskoláról, akár egyes, talán magukat strukturalistának nem is nevező nyelvészekről van szó. Ez az, ami a huszadik századra általában jellemző, ez az, ami dialektikusan szemben áll a történeti összehasonlító módszerrel és iskolával, de ugyanakkor mintegy szintézisben össze kell olvadnia vele. Amellett, hogy a határaikat élesen elkülönítik egymástól, egymással párhuzamosan a közös eredményekért dolgoznak. Ez az irány bizonyos szempontból nem egészen új. A tizennyolcadik századnak a racionalista grammatikája szintén descriptív volt és az egész rendszert nézte. Végeredményben a mai mondatrészek tana, amelyeket az iskolában az alsó osztályosok is tanulnak, ennek a racionalista grammatikának a terméke. Ami újat a huszadik század adott hozzá, az főleg a társadalmi szemlélet, a nyelvi jel társadalmi jellege és a jelek társadalmi rendszer volta. Az nem érv a strukturalizmus ellen, hogy régen is voltak ilyen irányú kezdeményezések. Tudniillik mindig volt minden. Amikor azonban valami általános érvényűvé válik, attól kezdve már nem lehet nem tudomásul venni, nem lehet nem észrevenni. Ez minden fajta irányzatnak sajátossága, a tudományban éppen úgy, mint másutt. Nem szabad azonban a lényegről a lényegtelen felé terelni a figyelmet. A lényeg itt az, hogy a nyelv rendszerszerű-

¹ Itt említem meg, hogy Szalai Sándor nyelvtani szabályt kért számon az -é jel előtti morfémák lehetőségére. Nyelvtanunk I. kötetében röviden megvan ez is, szakirodalmi tájékoztatója is.

ségét vizsgáló irányzat különböző megnyilvánulási formákban jelentkezik. Lehetnek vad hajításai, lehetnek beteg hajításai. A lényegét a jelenségtől el kell választani, nem szabad csak esetleges ferde megnyilvánulásait látni és ezért eltaszítani. De nem szabad abszolúttá tenni sem egyes esetleges ferde kinövéseit. Hogy mi a helyes és mi a helytelen benne, azt megállapítani az elkövetkezendő idők feladata lesz, de az egészet elvetni vagy gyümölcsöző voltát nem felhasználni, hatni magunkra nem engedni, ez az, ami nem szabad. Herman József úgy nyilatkozott előadásában, hogy tulajdonképpen a strukturalizmus kérdése már tudománytörténetileg befejezett dolog. Hogy nem az, ez a konferencia világosan bizonyította. Nyíltan vagy nem nyíltan egyes babonák fel-felbukkantak még ezen a vitán is. Kétségtelen, hogy a strukturalizmusnak bizonyos eredményei vannak, és nekünk ezeket a pozitívumokat kell megragadnunk. Csak azt akarom még megjegyezni, hogy fiatal strukturalistáink elvszerű, bátor magatartásukkal kedvező benyomást tettek rám, és a magam részéről ígérhetem, hogy — bár nem vagyok strukturalista — figyelemmel fogom kísérni munkásságukat és remélem, hogy megfelelő együttműködés lesz közöttünk.

II. MOLNÁR ILONA

Nem látunk annyira a jövőbe, hogy pontosan meg tudnánk mondani, hogyan fogjuk majd értékelni — tegyük fel, 10–20 év múlva — mostani vitaülésünket. Egy fontos vonására azonban szeretnék rámutatni: hosszú évek óta ez az első olyan vita, amely mindannyiunk számára közvetlenül érzékelhetővé tett bizonyos sokat hangoztatott, de mégsem eléggé megértett, átélt igazságokat. Hogy nem lehet a nyelvtudományt művelni a nyelv elvi kérdéseiben való eligazodás nélkül, hogy a dialektikus materializmusnak a nyelvtudományban való meghonosítása tudományágunk további fejlődésének egyik fő feltétele, hogy közben nem szakadhatunk el a nyelvtudomány nemzetközi fejlődésétől sem, mindezt tudtuk és mondtuk is. De olykor mégis hajlandók voltunk azt hinni, hogy speciális kutatásaink általános nyelvészeti ismereteinktől függetlenül még lehetnek jók is, rosszak is, hogy a marxizmus a nyelvtudományban megfoghatatlan valami; a „gondolkozzunk a saját fejünkkel” ezúttal hamis jelszavával pedig sokszor feleslegesnek ítéltük, hogy megismerjük a külföld tapasztalatait, eredményeit. — Az új nyelvtudományi irányzatok már pusztá megjelenésükkel is lebizonyították mindennek az ellenkezőjét: egy egész sereg olyan sarkalatos filozófiai és általános nyelvészeti kérdést tűztek napirendre, amelyek megoldása nélkül — most mindannyian érezzük — speciális vizsgálatainkban sem tudjuk elég jól megállni a helyünket.

Az egyik ilyen fontos kérdés a m ó d s z e r, a másik a t a r t a l o m és a f o r m a v i s z o n y á n a k a kérdése.

Az elhangzott hozzászólások után az már nem is igen lehet vita tárgya, hogy létrejöhetnek-e idealista filozófiai alapon olyan kutatási módszerek, amelyek nem mondanak ellene dialektikus materialista felfogásunknak. Igen, létrejöhetnek. A kutatási módszerek és a filozófiai alap ugyanis nem határozzák meg úgy egymást, hogy egyfajta filozófiához csak egyfajta módszer tartozhatna. Jól tudjuk, hogy a dialektikus materializmus kialakulása előtt, sőt után is, voltak és vannak a világon dialektikusan gondolkodó idealisták és mechanikusan gondolkodó materialisták. A módszer úgy születik, hogy az

ember a valóság összefüggéseit bizonyos törvényszerűségek formájában felismeri, a felismert törvényszerűségek pedig a további megismerés eszközeivé válnak. A helyesen felismert törvényszerűség eredményezi tehát a helyes módszert. Azt pedig nem tagadhatjuk, hogy a valóság egyes törvényszerűségeit a polgári idealista tudomány is felismerheti helyesen. Úgy látom tehát, hogy a strukturalista irányzatok értékelésekor jogos elválasztani ezen irányzatok elméletét kutatási módszereiktől, annál is inkább, mivel e módszerek mögött a nyelv rendszerszerűségének helyes felismerése rejlik. — A következő kérdés: hogyan viszonylik az új nyelvtudományi irányzatokban alkalmazott módszer a dialektikus módszerhez. Teljesen egyet tudok érteni azzal, hogy a tegnapi már többször is elhangzott gondolattal, hogy a kettő nem helyezhető egy síkra, s így nem is vethető össze. Meggyőződésem, hogy a valóság bármely jelenségéről csak akkor kaphatunk teljes képet, ha sokoldalúan, összefüggéseiben, fejlődésében látjuk. Valamely szaktudománynak azonban mindig joga van arra, hogy egy-egy jelenségnek csak egyik oldalára fordítsa a figyelmet, a többitől pedig eltekintsen, ha ez a kiválasztott oldal fontos a megismerés szempontjából. Ez nem feltétlenül kell hogy jelentse a jelenség többi oldalától való elszakadást, sőt feltétele lehet egy kidolgozottabb, tudományosabb szintézisnek. A matematika például kizárólag a dolgok mennyiségi és térbeli viszonyait vizsgálja, s eltekint attól, hogy e viszonyok milyen konkrét tárgyak között állanak fenn. Arról azonban szó sincs, hogy a matematika ezzel elszakadna a valóságtól, hiszen törvényei a konkrét tárgyakra is mindenkor érvényesek. — Joga van a tudománynak arra is, hogy ideiglenesen statikus helyzetében szemléljen valamely jelenséget. Ez nem jelenti feltétlenül a mozgás tagadását, sőt, a mozgás pontosabb megismerésének feltétele lehet. Statikus szemléletű például a formális, illetőleg a matematikai logika, de ki állítaná, hogy ezzel akadályozza az emberi gondolkodás fejlődésének megismerését!

Mindezekből azt a következtetést szeretném levonni, hogy a nyelv egy pillanatnyi helyzetének formális elemzése a kutatás egy szakaszán önmagában nem tudománytalan, nem antimarkista, ha nem felejtjük el, hogy a nyelvnek egyéb oldalai is vannak, és ezek vizsgálata is elengedhetetlenül szükséges. Az eredményeket ezután egymásra lehet vetíteni, egymáson lehet lemérni. A nyelv formális elemzésének sokszor épp az ad értelmet, hogy a forma mögött tartalom van, s a forma a tartalom törvényszerűségeit tükrözi. Feltehető azonban valaki a kérdést: miért nem lehet e kettőt (a tartalom és a forma elemzését) együtt, egy időben végezni. Nem mondom, hogy nem lehet. De a gyakorlatban mégis úgy fest a dolog, hogy a nyelv formális, illetőleg strukturális oldalának elemzésében meglehetősen le vagyunk maradva, s csak a fordítógép fogja majd felhívni a figyelmünket arra, hogy mennyi mindent nem tudunk még a nyelvről. A hamarosan megjelenő magyar leíró nyelvtan modattani részére gondolva például bátran állíthatjuk, hogy bár feltétlenül nagy lépést tesz előre a magyar mondatrendszerű, a formára és a tartalomra egyaránt ügyelő leírásában, mégis az egyes mondatrészek és mondat típusok jelentésének, funkciójának leírása sokkal kidolgozottabb, mint a nekik megfelelő strukturális sajátosságok számbavétele. Ennek az a magyarázata, hogy a mondat struktúrája sokszor rejtve van, s rejtve is marad mindaddig, amíg vizsgálatára külön gondot nem fordítunk. Meggyőződésem, hogy a funkció elemzésében is tovább fogunk jutni akkor, ha a struktúrát behatóbban elemezzük. Egészen bizonyos, hogy ha a nyelv különböző vizsgálható oldalait a tudomány eredményesen

vizsgálja, akkor az eredmények nem taszítják, hanem vonzzák egymást, s a tudomány alkotta kép egyre inkább analógja lesz a valóságnak.— Elvben természetesnek tartom azt is, hogy a strukturalista módszerek a nyelv történetének megismerésében is alkalmazhatók, hiszen a nyelvnek a múltban is volt struktúrája és a nyelv elemeinek helyzetét a múltban is a nyelv rendszere határozta meg. Azt azonban már nehéz lenne eldönteni, hogy a jelenlegi strukturalista iskolák közül melyik a legérdemesebb a követésre. Úgy gondolom, nem lenne tanácsos egyiket sem pontosan lemásolni. Inkább azt kell megragadnunk, ami ezeknek racionális magva. Ezért én nemesak azt hangoztatnám, hogy kritikailag sajátítsuk el gyümölcsözőnek látszó módszereiket, hanem hogy alkotó módon is egyben.

O. NAGY GÁBOR

Eddigi megbeszélésünk során több felszólaló is hangsúlyozta, hogy a strukturalista és a nem strukturalista módszerek békésen meg tudnak férni egymás mellett. Ennek az egymás mellett élésnek nyilvánvalóan az lesz előbb-utóbb a következménye, hogy mindkét irányzathoz lekopnak azok a jellemvonások, amelyek szembeállítják a másik irányzattal. Hogy ennek a lekopásnak valóban megvannak a lehetőségei, és hogy ez egy majdan elkövetkező szintézisnek a lehetőségét készíti elő, annak egyik legfőbb biztosítója az, amire már Juhász József is rámutatott akkor, amikor azt hangsúlyozta, hogy a nyelv rendszerszerű szemlélete behatolt a nem strukturalista irányzatokba is. A magam szűkebb kutatási területéről: egyrészt a frazeológiai vizsgálatokból, másrészt pedig a lexikográfiai gyakorlatból szeretnék erre egy-egy példát mondani.

Először a lexikográfiáról szólva hadd mutassak rá arra, amire régebben már Martinkó András és Balázs János kartársam is felhívta a figyelmet, hogy tudniillik az Értelmező Szótár készítésekor részben saját megfigyeléseink alapján, részben pedig a strukturalista irány bizonyos fokú hatására tettünk olyan kísérleteket, amelyek arra irányultak, hogy ne elszigetelten szemléljük az egyes szavakat, hanem tekintetbe vegyük azokat a sajátos, főleg jelentésbeli kapcsolatokat, amelyek abból adódnak, hogy a nyelvi elemek egymással szorosan összefüggő rendszert alkotnak. Egy konkrét példán bemutatva, arra jöttünk rá pl., hogy a jelentésstanban többé-kevésbé elhamarkodott dolog általánosítani azt a tételt, hogy a jelentésváltozatok történeti folyamatok. Kétségtelenül vannak hosszabb idő folyamán végbemenő jelentésváltozások, de számos olyan esetben, amikor poliszémiával állunk szemben, nem történeti fejleménnyel, hanem szinkron jelenséggel van dolgunk. Ha például egy új vállalatot alapítanak, és mondjuk elnevezik *ÜVIMPEX*-nek, akkor nyilvánvaló, hogy ez a szó már létrejött pillanatában is nemesak magát ezt a vállalatot, intézményt fogja jelenteni, hanem — mint a többi azonos szemantikai felépítésű szavunk — jelenteni fogja ezen vállalat dolgozóinak az összességét is: pl. az *ÜVIMPEX* együtt ebédel, vagy az *ÜVIMPEX* együtt vonul fel május elsején. Jelenti továbbá ez a szó ennek a vállalatnak az épületét is: pl. az *ÜVIMPEX* kapujában találkoztak stb. A poliszémia kialakulása tehát nem feltétlenül történeti jelenség, mint ahogy Gömböcz jelentésstana alapján gondolhatná az ember, hiszen pl. az említett esetben egyszerre több jelentés keletkezik a szó megszületésével együtt. Így érthető, hogy az ugyanabba a szinonimikai csoportba tartozó

szavaknak többé-kevésbé azonos jelentéseik vannak. Amikor az Értelmező Szótár kéziratát egységesítettük, akkor messszemenően figyelemmel voltunk erre a szempontra.

A másik példám a frazeológiai kutatás területéről való. Ezt a szólásunkat: *lóvá tesz valakit* Kertész Manó és már előtte is Tolnai Vilmos a boszorkányság hiedelemvilágának körében keletkezett szólásnak tekintette, és úgy magyarázta, hogy a régiek babonás hite szerint az az ember, akihez a boszorkány hozzávágja a kantárját, lóvá változik. Ha önmagában vizsgáljuk ennek a szólásnak a történetét, ez elfogadhatónak látszó, tetszetős magyarázat. Ha azonban megpróbáljuk szólásunkat a vele rokon kifejezések rendszerébe beleilleszteni, akkor már meginog a hitünk ennek a magyarázatnak a helyességében. Aki szélesebb körét ismeri a magyar szóláskincsnek, az tudja, hogy a *lóvá tesz* szinonimájaként él ez a szólás is: *lúddá tesz*. Tekintetbe kell venni továbbá, hogy a *lóvá tesz* mellett van egy ilyen szóláshasonlatunk: *ostoba, mint a ló*, a *lúddá tesz* mellett pedig használatos ez a szóláshasonlat: *ostoba, mint a liba* vagy: *ostoba, mint a lúd*. És természetesen közkeletű ez a kifejezés: *bolonddó tesz valakit*. Ha tehát a *lóvá tesz* szólást abban a rendszerben szemléljük, amelybe beletartozik a *lúddá tesz* is, meg a *bolonddó tesz* is, és tudjuk, hogy a *lúd*nak, illetve a *lónak* is van frazeológiai kapcsolatokban 'bolond' jelentése, akkor a *lóvá tesz* egyszerűen olyan alakulatnak látszik, amely a *bolonddó tesz*nek a mintájára keletkezett. Hasonló a helyzet ennek a szólásmódnak a magyarázatával is: *mehet Kukutyinba zabot hegyezni*. E szólásunk keletkezéséről a Magyar Nyelv hasábjain (XXI, 270) megjelent egy szellemes magyarázat, amely kimutatta, hogy Kukutyin vidékén nyáron el szokta önteni a zabföldeket a víz, és akkor aratás helyett csónakról kell lehegyezni a zabot. Az idézett cikk szerzője szerint innen származik a szólás. Aki az említett szólást csak önmagában ismeri, az talán elfogadja e magyarázatot, de aligha hihet benne az, aki tudja, hogy a *zabot hegyez* mellett ilyen szólások is élnek némely nyelvjárásban: *borsót gömbölyít*, *lencsét laposít*. Ezek a szólások ti. azt mutatják, hogy a frazeológiai egységek rendszerében megkülönböztethetünk egy olyan típust, amelyben az egyes kifejezések azzal csúfolnak ki valakit, hogy olyan tevékenységet tulajdonítanak neki, amely teljesen felesleges. A szólások alanyának a tevékenysége ugyanis arra irányul, hogy olyan munkát végezzen el, ami teljesen hiábavaló, mert hiszen valamit (zabot, borsót, lencsét) olyanná akar tenni, amilyen az egyébként is.

A másik dolog, amit mondani akarok az, hogy a nem strukturalista nyelvészeknek is magukévá kell tenniük a strukturalistáknak azt a törekvést, hogy az élet gyakorlati követelményeinek a kielégítését szolgálják. Elsősorban a tudománynépszerűsítés fontosságára szeretném ezzel kapcsolatban felhívni a figyelmet. Fontosnak látnám, hogy tudományunk legkiválóbbjai se zárkózzanak el az ilyen gyakorlati feladatok elől. Úgy gondolom ugyanis, hogy a nem strukturalista nyelvészek számára a nyelvtudomány eredményeinek a népszerűsítése éppen olyan fontos gyakorlati feladat, mint amilyen pl. a strukturalista nyelvészek számára az, hogy a fordítógépeknek a programozásához szükséges nyelvtudományi munkát elvégezzék.

A harmadik dolog, amire a hagyományos nyelvészetet a strukturalizmus mellett élése kötelezi, az, hogy azokat a legmodernebb technikai eszközöket is vegye igénybe, amely technikai eszközök egyáltalán rendelkezésre állnak. Elsősorban arra gondolok itt, amiről Ruzsiczky Éva kandidátus számolt be akkor, amikor az NDK-ból hazatért, hogy ti. a németek a maguk értelmező

szótárának az elkészítésében már messzemenően felhasználtak gépi berendezéseket is. Meg vagyok róla győződve, hogy pl. a rövidesen megkezdődő szinonimaszótári munkálatokban, de még inkább a nyelvstatisztikai munkálatokban igen nagy haszonnal fel lehetne használni gépi berendezéseket. Ahhoz azonban, hogy a modern technika segítségét igénybe vehessük, meg kell ismerkednünk egyrészt azokkal a módszerekkel, ahogyan külföldön gépi berendezéseket nyelvtudományi munkák végzésére felhasználnak, másrészt pedig magukkal azokkal a gépi berendezésekkel, amelyek már itthon is megvannak, és amelyek pl. a gépi adatfeldolgozó vállalatnak vagy a statisztikai hivatalnak máris a rendelkezésére állnak.

Az eddigiekben arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy a strukturalizmus hatására a hagyományos nyelvtudományi módszernek olyan irányban kell fejlődnie, hogy a maga részéről is előkészítse azt az elkövetkezendő szintézist, amely majd egységbe olvasztja a jelenleg strukturalistának nevezett irányzatokkal. Emellett természetesen szükség van arra is, hogy magával a strukturalista módszerrel is foglalkozzunk. Ismerjük meg azokat az eljárásokat, amelyek lehetővé teszik azt, hogy minél több oldalról, és minél behatóbban tanulmányozzuk a nyelvet, és így mind a nyugati, mind pedig a szovjetunióbeli nyelvészet színvonalára emelkedő nyelvtudományi munkásságot tudjunk végezni!

MOLLAY KÁROLY

Három rövid germanisztikai vonatkozású megjegyzést szeretnék tenni.

1. Joggal felmerült itt az az aggodalom, hogy a magyar nyelvtudomány elmarad világviszonylatban, sőt elmaradt a népi demokráciák viszonylatában is. Ehhez hozzátennem: ugyanakkor vannak a magyar nyelvtudománynak olyan eredményei is, amelyek a külföld elé kíváncsoznak, amelyeket azonban nem viszünk a külföld elé. Csak magyarul jelennek meg ezek az eredmények és így el vannak zárva a nemzetközi tudományosság elől. Ez azt mutatja, hogy nincs meg a kellő érintkezés a magyar és a nemzetközi tudományosság között. Nemesak a vita során említett cikkgyűjtemény kiadása, cikkek fordítása és ismertetése lehet hasznos, hanem a személyes érintkezés, a személyes megbeszélés azokkal, akik éppen a strukturalizmus művelésében több évtizedes múltra tekinthetnek vissza.

2. A germanisztikai világszövetségnek (Internationale Vereinigung für germanische Sprach- und Literaturwissenschaft) az elmúlt öt éves ciklusban Louis Hammerich volt az elnöke, aki maga is a kopenhágai strukturalista iskola egyik alapító tagja volt. A germán nyelvű országokban igen tevékeny strukturalista kutatás folyt az elmúlt évtizedekben. Hammerich tavaly igen tanulságos előadást tartott Kielben. Az előadásban a maga szakmai fejlődését szinte önvallomásszerűen mondta el (megjelent a „Muttersprache” 1960. évi novemberi számában). Hutterer Miklós már célzott erre a cikkre, amelynek tanulságaira szeretném felhívni a figyelmet. Hammerich annak idején, fiatal kopenhágai professzor korában azért lett strukturalista, mert a német szintaksziszról óhajtott előadást tartani és a lipcei indogermanista, ill. germanista iskolához képest újat szeretett volna nyújtani tanítványainak. Ő írta meg az első német strukturalista szintaksziszt. Sok egyéb munkája, tevékeny közreműködése a kopenhágai strukturalista iskolával, azt hiszem, hihetővé teszi

azt, amit az előadásban a saját fejlődéséről mond. Azt ti., hogy bizonyos mértékig esalódott a strukturalizmusban: „néhány évvel ezelőtt beszüntettem a kopenhágai strukturalista kör előadásainak a látogatását, mert rájöttem arra, hogy sok tekintetben igen terméketlenek voltak azok a viták, amelyeket itt folytattunk”. Ez nem szembefordulás a strukturalizmussal. Hammerich azonban azok közé a strukturalisták közé tartozik, akik fölismerték a strukturalizmus értékeit és korlátait. Ugyanakkor nem vitatja, hogy vannak olyan nyelvtudományi területek, amelyekben a strukturalizmus valóban haladást jelent az ún. — én hangsúlyozottan mondanám: úgynevezett! — „hagyományos” iskolával szemben. A „hagyományos” iskolához való visszatérés Hammerich esetében nem a lipcei újgrammatikus iskolához való visszatérést jelenti, hiszen azóta az indogermanisztika is óriásit fejlődött: csak a hetita és a tokhár nyelv felfedezésére és az ún. laryngális elméletre utalok. Az a benyomásom, amikor itt, ezen a vitán a „hagyományos” iskoláról szó esik, akkor sokak előtt az újgrammatikus iskola lebeg és nem az az indogermanisztika (vagy szlavisztika, germanisztika stb.), amely azóta kialakult és amely több szempontból igen lényegesen eltávolodott az újgrammatikusoktól. Hammerich tehát már 1960-ban, anélkül hogy ismerte volna a Szovjetunió Tudományos Akadémiája határozatait, anélkül, hogy marxista lenne, eljutott lényegében ugyanahhoz a megoldáshoz, amelyet e határozatok is kimondanak. Ahhoz, hogy a két iskola, a két irányzat nem zárja ki egymást, sőt a kettőnek együtt kell működnie mindazokon a területeken, ahol ez lehetséges, hogy mindkettőnek megvannak a maga előnyei és — tegyük hozzá — hátrányai is. Ez mindkettőre egyformán vonatkozik.

3. Harmadik megjegyzésem konkrétan hazai germanisztikánkkal kapcsolatos. Örömmel hallottam Király Péter referátumából, hogy a Nyelvtudományi Intézet tervébe felvette a magyar—német gépi fordítás problematikáját is. Itt eszembe jutott, hogy amikor az Akadémia 15 éves távlati tervén dolgoztunk és Hutterer Miklóssal együtt hazai germanisztikánk, pontosabban a hazai német nyelvészet 15 éves távlati tervét készítettük, akkor — 15 éves távlatban gondolkozván — fölvtük ezt a kérdést is. A germanisztikai szakbizottság ülésén 1960 júniusában ezért olyan támadást kaptunk, hogy alig álltunk meg a lábunkon.

SULÁN BÉLA

1. Én azok közé tartozom, akiket Szalay Sándor levelező-tag úgy említett, mint akik a strukturalizmus szemléletének idealista ideológiai alapjai miatt, tehát ideológiai megfontolások alapján, korlátozták ennek a szemléleti módnak és módszernek az érvényesülését nyelvtudományunkban. Mentésemül szolgáljon az, hogy én elsősorban önmagamot tartottam vissza attól, hogy a strukturalizmussal a továbbiakban is behatóan foglalkozzam. Akik nyelvjáráskutatói munkásságomat és dialektológiai irodalmi tevékenységemet ismerik, tudják mire utalok.

2. Sajnálatosnak tartom azt, hogy Antal László, aki a strukturalizmus legújabb, főleg amerikai irányzatait — eddigi cikkei szerint — jól ismeri, tegnapi felszólalásában voltaképpen semmit sem mondott sem a strukturalizmusról, sem ezeknek az újabb amerikai irányzatoknak a tanításairól, azokat nem

ismertette, nem indokolta. Tőle ezt vártuk volna. A strukturalizmus kezdeti iskoláit, így elsősorban a prágai fonológiai iskolát és annak tanításait nálunk is sokan meglehetősen ismerik.

3. Úgy gondolom, hogy a strukturalizmus lényege a nyelvnek rendszereszerű szemlélete és a rendszerszerűségnek mint módszertani elvnek alkalmazása a nyelv vizsgálatában. Mivel a rendszer a nyelvnek mindig egy állapotában van benne, a strukturalista elemzés szükségképpen szinkron elemzés. A szinkronia azonban szerintem nem statikus, a szónak a mechanikából vett értelmében. A nyelvi rendszerben ugyanis benne van a dinamika, benne van az ellentétek harca, mint Telegdi elvtárs mondotta: a nyelvi rendszer a történet vetülete; és ugyanezt jelenti az, amire Herman elvtárs utalt a nyelvi rendszer nyitott, azaz tökéletlen voltáról szólva, vagy amit én régebben úgy fogalmaztam, hogy „... a nyelvtörténet tehát tulajdonképpen a nyelv (langue) örökös harca a beszéd (parole) bomlasztó tendenciái ellen, belső rendszerének épségéért”. (Az *i*-zés kérdéséhez. Magyar Népryelv V, 16.)

Ebből következik, hogy a rendszert, a nyelvi rendszer működését feltáró szinkron vizsgálatok eredményei, tanulságai módszertani elvként érvényesíthetők a történeti vizsgálatokban is. Magam sem tudnám pl. az *i*-zés kialakulásának történetét — ma sem — másképpen magyarázni, mint az *i*-zés mai állapotának rendszerszerű összefüggéseiből adódó tanulságoknak az *i*-zés történeti kialakulásába való visszavetítése segítségével (Szempontok az *i*-zés vizsgálatához. Magyar Nyelvjárások I, 1-31).

4. Igen fontosnak tartanám, hogy meginduljanak minálunk is a strukturalista *alakítási* kutatások, az úgynevezett *morfonológiai* vizsgálódások. Ezek a vizsgálódások a nyelvi rendszernek és működésének jobb megismerését teszik lehetővé és emellett alkalmasak a történeti nyelvtudomány továbbfejlesztésére, módszereinek tökéletesítésére. Ezek a vizsgálatok ugyanis megmutatják, hogy milyenek a szótetek hangtani szerkezetének törvényszerűségei az egyes nyelvekben. Az ilyen kutatások tehát végeredményben az etimologizálás módszertanát is gazdagítják, a szófejtés módszereit tökéletesítik (Sulán Béla: A szókölesönzés kérdéséhez. Magyar Nyelv 1961. évf. 2. sz.).

Ha valaki végiglapozza *Bárcki Szófejtő szótár*-át és végigvizsgálja az *-or* hangkapcsolatra végződő névszótöveink eredetét (itt nem a *rektor*, *lektor*, *doktor* stb. féle szóátvételekre gondolok, hanem az olyanokra, mint a *bodor*, *bokor*, *csokor*, *fodor*, *komor*), és hozzávesszük itt az *-ol*, illetve az *-oly* hangkapcsolatokra végződő névszótöveinket is (figyelembe véve azt, hogy a magyarban is az *-r* a másik liquidával: az *-l* fonémával, illetve az *-l*-nek lágyult *-ly* változatával váltakozik egyes esetekben, vö. *komor* és *komoly* szavunkat) — azt tapasztaljuk, hogy ezek a névszótöveink egytől egyig ismeretlen eredetűek, illetve bizonytalan eredetűek, etimológiájuk homályos. Pusztán logikai okoskodás útján is arra juthatunk e megfigyelés alapján, hogy ezek a szavaink esetleg egy forrásból, egy közös átdó nyelvől származnak, egy olyan nyelvből valók, amellyel a magyar nyelv története folyamán érintkezhetett és amelyben az *-or* hangkapcsolat tővégi helyzetben morfológiai, illetve morfonológiai szempontból indokolt. Ha ismernék az egyes nyelvek, de legalább a magyarral való érintkezés szempontjából szóabajhető nyelvcsaládok névszótöveire jellemző morfonológiai adatokat, ha rendelkezni ilyen morfonológiai katalógusokkal, bizonyosan meg tudnók fejteni a *bodor*, *bokor*, *csokor*, *fodor*-félék etimológiáját, vagy legalábbis jelentős segítséget nyújthatnának ehhez az említett morfonológiai katalógusok.

5. Többen a prágai iskoláról úgy beszéltek itt, mint amelyik megszűnt, ma már nem létezik. Ez a megállapítás nem felel meg a valóságos helyzetnek. Az ugyanis, hogy a prágai iskola néhány jeles képviselője időközben meghalt (*Trubetzkoj, Mathesius* például), és az, hogy a prágai iskola ma már szervesen nem működik, legalábbis nincs központi orgánuma, mint amilyen annak idején a *Travaux* volt, nem jelenti azt, hogy ez az iskola nem létezik, nem működik. Egyrészt élnek és ma is működnek egykori jelentős képviselői; gondoljunk csak *Havrának, Skalička, Trnka* professzorokra stb., de gondoljunk főleg a prágai iskola fénykorában a prágai és általában a csehszlovákiai egyetemeken kiképzett nyelvész-nemzedékre, amelyek ezeken a tanításokon is nőttek, ezeket alaposan ismerik, e tanításokat továbbfejlesztik, általában a történeti iskola tanításaival egyesítik magasabb szinten, és eredményeikben itt-ott felülmúlják egykori mestereiket is. A csehszlovákiai nyelvtudományban az a helyzet, hogy a történeti és a prágai iskolából kiindult prágai strukturalista irányzat egymás mellett él, és e két irányzat képviselői minden nagyobb hűhó nélkül és eredményesen művelik a nyelvtudományt. Erről a nyelvtudományi művek nagy sokasága tanúskodik, és tanúskodnak erről azok a sikeres, évente rendezett többnapos tudományos ülésszakok is, ahol a nyelvi rendszer alapvető kérdéseiről élénk és termékeny vita folyik, amelyeknek az anyaga gyűjteményes kötetekben rendszeresen megjelenik. Ez alkalommal csak az 1958-ban Prágában rendezett egy hetes csehszlovák nyelvész munkaértekezlet anyagát tartalmazó kötetre szeretném felhívni a figyelmet, amelynek címe: *A jelenkori nyelvek tudományos megismeréséről* (O vědeckém poznání suodobých jazyků. Praha 1958, ČSAV). Ebből láthatjuk, hogy ennek a munkaértekezletnek a központi kérdése éppen a nyelvi rendszer vizsgálata, sokoldalú megvitatása volt.

PAIS DEZSÓ

1. Néhány aforisztikus megjegyzést kívánok csak tenni. Nem célom kimeríteni egész struktúrájában a tárgyat és a tisztelt közönséget.

A Szovjet Tudományos Akadémia Irodalmi és Nyelvi Osztályának meg az Akadémia Elnökségének állásfoglalása szerintem teljes mértékben megfelel az irányelveknek, amelyeket nekünk is követnünk lehet és kell. Ami azokban a nyilatkozatokban van, rendkívül józan és termékeny: lehetővé teszi a folytonosságot és a fejlődést. — Ha vannak olyanok — remélem nem sokan —, akik ezt nem értik meg, sajnos, de nem lehet rajtuk segíteni.

Voltaképpen a gyakorlati kivitel kellene megtárgyalni, azonban erre nézve dönteni nem lehet egy ennyire széles körű együttes feladatra.

2. Híreket kaptunk hírcsatornák révén olyanféle kijelentésekről, hogy ha a hagyományos nyelvészek nem hajlandók lemondani a történeti szempontú nyelvvizsgálatról, beleütköznek a honvédelem érdekeibe. — Nem hinném, hogy akárkinek is a legcsekélyebb kifogása lett volna a múltban és lenne a jövőben is, hogy a nagyrabecsült strukturalista kollégák, de mások is minél többen képességeiket a hadi vonatkozások terén gyümölcsötzessék.

A nyelvben levő gépesítési lehetőségeket fel lehet, sőt fel is kell használni, azonban a nyelvet a maga teljességében gépesíteni — ha ez lehetséges volna —, azzal járna, hogy a nyelvet elszakítjuk az élettől, funkcióiban megbénítanók, s így nem lehetne eleven eszköze és terméke a gondolkodásnak vagy az emberi szellem mozgalmainak.

Szalai Sándornak mint általában, most is érdekes nyilatkozataiban megítélésem szerint nem csekély túlzás jelentkezett. Akármennyire szívesen működünk vagy működnék össze más tudományok művelőivel, köztük nem utolsósorban vele is, azért nem tekinthetjük hirtelen legégetőbb feladatunknak, hogy minden mást félre téve az ő különben tiszteletre méltó igényeit elégítsük ki.

3. A matematikai és statisztikai módszernek a nyelvi jelenségekre való alkalmazását én már csak azért sem néztem rossz szemmel, mivel — a jelenlevők jó része tudja rólam — kicsi híja, hogy magyar—latin—görög szakos lettem és nem matematikus, aminek felvettek az Eötvös Kollégiumba. — Sőt a statisztikai szempontok alkalmazására magam is adok példát. Így statisztikai természetű mozzanat számbavételét tartom megokoltnak a hangrendkülönböztető ikerítések, illetőleg szó-alakpárok keletkezésének megvilágításához (MNY. 1960. szeptemberi füzetében 314, de egyetemi előadásban 1936—1937 óta).

„Sic rebus vel personis stantibus” ejtek néhány szót Papp Ferencnek „Matematikai módszerek a nyelvtudományban” című közleményéről (Valóság 1961. 1. szám. 76—82). A közleményt mint a Valóság szerkesztőbizottsági tagja szívesen láttam, mivel arra számítottam, hogy okulni fogok belőle, és okulni fognak mások is. Foglalkoztam is vele, hogy a népszerűsítés kellékeinek — márcsak az én érdekemben is — minél jobban megfeleljen. Több ponton a cikk valóban sikerült is. De nem egy részéből én sem tudom kiolvasni, hogy voltaképpen miről van szó. Azt hiszem, joggal teszem fel, hogy a folyóirat olvasóközönségének jelentékeny része még nálam is kevésbé fogta fel, hogy mit akarnak neki népszerűsíteni, és így a cikk csökkent mértékben tehetett szolgálatot az úgynevezett új tudománynak.

4. Gondolom, nem értettem félre Antal László tegnapi hozzászólásából azt, hogy ő a nyelv vizsgálatában csak a szinkroniát hajlandó érvényesíteni és érvényesülni hagyni. — Legyen szabad idéznem Antal Lászlónak „Gondolatok a magyar főnév birtokos ragozásáról” című cikkéből (MNY. LV, 356): „... csak egy megoldás marad. Nevezetesen az, hogy a *házaim* főnémasort *házam* + *i* szegmentumok összegének fogjuk fel, és elfogadjuk, hogy az *am* morféma a többesjel infixálódása következtében elvesztette folytonosságát.” — Azonkívül, hogy egy ilyen magyarázatra sok más bajtársammal együtt semmi alapot nem látok, szeretném tudni, hogy az efféle állásfoglalás mennyiben strukturalizmus: a diakrónia, illetőleg a nyelvtörténet szempontjából, vagy a jelenlegi nyelvállapotról vonatkozó szinkronia szempontjából tekinti-e a tényeket? Vagy ha valamely strukturalistának jólesik, akkor az a keletkezésre vonatkozó „infixálódás” fogalmával operálhat a szinkronia ürügyén a leíró nyelvtanban is? Hasonló „szinkroniák”-ra készülhetünk fel abban a leíró nyelvtanban is, amelynek a műveléséhez és tanításához a strukturalizmus némely előharcosai az Egyetemi Lapok hasábjain napvilágot látott kinyilatkoztatásaikban korszerű ismereteket, felsőrendű analízist, „életes” oktatást követelnek — másoktól? — Bizony az „életes” tudomány vagy oktatás szakértőinek, de általában mindegyikünknek tanácsos volna tudni, hogy mikor vagyunk szinkrónok, és mikor vagyunk diakrónok.

Én nem kötöm az ebet a karóhoz, vagyis a nyelvvizsgálatot nem kötöm csak a szinkroniához. Noha többször kinyilvánítottam azt a felfogáso-
mat, hogy a szinkrónikus tárgyalásmódot fontosnak tartom. Sőt lehetségesnek, gyakran kívánatosnak jeleztem a diakrónikus és szinkrónikus szempontú

tárgyalásmód együttes alkalmazását. Azonban hozzátettem és hozzáteszem, hogy ez az együttes alkalmazás nem állhat a két szempontnak „infixálódásos” összezavarásában.

Nem tudom, mi strukturalista kartársainknak az álláspontja a nyelvi rendszer állandóságáról és változékonyságáról. — Óhajtanám, ha egy ilyen összefüggésben feleletet kaphatnék vagy kaphatnánk arra a kérdésre, hogy a jelenlegi magyar nyelv struktúrájában melyik a kellő jel: *kellene*, vagy ahogyan a magyarországi strukturalizmus egyik fő szakértője — nem magánlevélben! — írja: *kéne*. Nem tudom, a híradástechnikai lehetőségeknek a fokozására *kellene* vagy *kéne* használni ezt a rövidre szabott formát.

5. Ha a nyelvet a múlt és a jövő felé lezárt állapotnak és ezen belül változatlan és változhatatlan rendszernek fogjuk fel, azt jelenti, hogy képtelenek vagyunk felfogni a nyelvnek a lényegét, amely a társadalommal való összefüggéséből természetszerűen következik.

„A magyar irodalmi nyelv” című kongresszusi előadásomból (1952. november) való idézet (I. OK. IV, 465): „Az irodalmi nyelv állomány, de egyszersmind folyamat is. Nem annyira szerkezet, mint inkább szervezet, mely különböző okokhoz és célokhoz alkalmazkodik, miattuk módosul és fejlődik és fejleszthető. E g y és amellet t m á s. Közhelyet mondva: Egység a változatosságban és változatosság az egységben.” — Tompa Józsefnek az 1953. májusi akadémiai nagygyűlésen tartott „Anyanyelvünk leíró nyelvtana” című előadásához csatlakozó elnöki zárószóiban mondtam az alábbiakat (I. OK. IV, 101): „A nyelv és az élet kapcsolatának szempontját igen helyesen érvényesíti Tompa, mikor azt vallja — én is ezt vallom, amint Bárczi Géza is —, hogy a leíró nyelvtan ne legyen statikus. A nyelvet valóban mozgásában kell feltüntetni és hasznos feltüntetni. Még talán hozzá tenném azt, hogy a leíró nyelvtannak bizonyos mértékig, sőt nem csekély mértékben dinamikusnak kell lennie. Éppen ezért nem szabad anyagának számbavételében és feldolgozásában, valamint szabályainak megállapításában egy nagyon leszűkített mának a nyelvét tárgyalni. Mi mai nyelvünket nem szakíthatjuk el irodalmunk klasszikus korának, sőt azt merném mondani, más korokbeli klasszikusainak nyelvétől sem. Ezeknek a nyelvét feltétlenül be kell vonnunk a létrehozandó nyelvtan koncepciójába, mégpedig nem csupán mint megismerendőt, hanem mint olyant, amivel hatni akarunk, mert hatni is tudunk.”

SZÁNTÓ ÉVA

Vitánk célja a strukturalizmus értékelése, természetesen főleg abból a szempontból, mi hasznosat és eredményeset tud nyújtani nekünk, magyar nyelvészeknek a strukturalista irányzat. Engem ezzel kapcsolatban főleg két kérdés foglalkoztat: az egyik, mit is értünk tkp. nyelvstruktúrán, s a nyelvstruktúrán belül milyen kölcsönhatás található a hangrendszer és például a morfológiai rendszer stb. között; s a másik kérdés: melyek azok a strukturalista módszerek, melyeknek alkalmazása a fonetikában jobb eredményekhez vezethetnek, mint az eddigi módszerek.

Az első kérdéssel kapcsolatban az a probléma, hogy amíg a szovjet fonetikusok teljesen egyöntetűen azt hangsúlyozzák, hogy minden fonetikai kutatásban a nyelv kód-jellegének és rendszerszerűségének feltárása a kiindulópont és a végső cél, ugyanakkor azonban a nyelvrendszer értelmezését s a

rendszeren belüli összefüggéseket, ellentétesen határozzák meg. Ezt tapasztaljuk, ha az utóbbi évek fonetikai kutatásait és a szovjet folyóiratokban megjelent fonetikával foglalkozó cikkeket tanulmányozzuk.

Azt hiszem, hangsúlyoznom sem kell, hogy éppen a strukturalizmus mint irányzat elengedhetetlenül feltételezi, hogy magának a struktúrának az értelmezése világos legyen, mivel a nyelvi struktúra értelmezése, valamint a nyelvi struktúrán belüli összefüggések értelmezése logikus következtetéssel magával vonja nemcsak a nyelvi anyag rendszerezését és osztályozását, de a vizsgálat módszerét is.

Saumjan 1958-ban megjelent „A megkülönböztető jelek rendszerének története a lengyel nyelvben” című munkájában Jakobson dichotomikus elméletét alkalmazza diakrónikus síkon a lengyel hangrendszerre. Csak a fent említett első kérdés meghatározására térek ki, vagyis arra, hogyan értelmezi Saumjan a nyelvstruktúrát és azon belül az okozati összefüggéseket. Saumjan megállapítja, hogy a nyelvstruktúra a szintagmatikus és paradigmikus síkok (vagy ahogy ezt Saumjan nevezi: tengelyek — ось) kereszteződésének a szerkezete. Szintagmatikus tengelyen Saumjan a nyelvi elemek lineáris kapcsolatát érti, tehát fonológiai síkon a fonémák lineáris kapcsolatát a fonológiai szótagon belül, míg a paradigmikus tengelyen — a nyelvi elemek korrelatív szembeállítását, vagyis fonológiai síkon tulajdonképpen a fonémaoppozíciót érti.

Saumjan deduktív módszerrel beleszorítja a konkrét nyelvi adatokat egy előre meghatározott elméleti Prokrusztész-ágyba. Ezáltal arra a következtetésre jut, hogy a fonémák opozíció rendszerének elemzése, vagyis a nyelvstruktúra paradigmikus tengelyének elemzése, a szintagmatikus tengely elemzésének függvénye. Konkrétabban, idézem: „A fonémák szembeállításának elemzése a paradigmikus tengelyen kimutatja, hogy nem minden fonéma kerülhet egyforma hangtani helyzetbe, pozícióba: egy bizonyos fonetikai helyzetbe csak magánhangzók kerülhetnek, más meghatározott fonetikai helyzet csak a mássalhangzókra jellemző. Milyen fonetikai helyzet jellemző a magánhangzóra, illetve a mássalhangzóra, ez teljes mértékben a fonológiai szótag szerkezetén múlik — vagyis a fonémák jellemző lineáris kapcsolatán — a szintagmatikus tengelyen, ahol megkülönböztetünk centrális és marginális fonetikai helyzetet. A magánhangzók centrális fonetikai helyzetben állanak szemben egymással,¹ a mássalhangzók pedig marginális fonetikai helyzetben. Márpedig ha a fonémák opozíciója, egymással szembeállítása, egy és ugyanazon fonetikai helyzetben a fonémák fonológiai szótagon belüli lineáris kapcsolatán múlik, az azt jelenti, hogy a fonológiai rendszerben a paradigmikus tengely a szintagmatikusnak van alárendelve.”² — jelenti ki Saumjan s tovább általánosít: „A szavak viszonylagossága, egymáshoz való viszonyának, elemzése a mondatban is azt mutatja, hogy a mondatban is meg kell különböztetnünk centrális és marginális helyzetet, pozíciót, valamint a szavakon belül is a morfémaelemzésben. Mindez azt jelenti, hogy a nyelv grammatikai rendszerében is a paradigmikus tengely függvénye a szintagmatikusnak. Szóval, ha a nyelvstruktúrát egészében véve vesszük, akkor megállapíthatjuk, hogy mind fonológiai, mind grammatikai síkon a paradigmikus tengely a szint-

¹ Vagyis a szótag magvát alkotják. Itt SAUMJAN Jakobson terminus technicusát alkalmazza.

² SAUMJAN i. m. 83.

tagmatikus tengelynek függvénye.”³ — fejezi be Saumjan alapkoncepciójának általánosítását. S mint ahogy följebb említettem, a nyelvstruktúra értelmezésének koncepciója szoros összefüggésben áll a másik fölvetett kérdéssel, a kutatási módszer alkalmazásának problémájával, Saumjan saját koncepciójából kiindulva logikusan arra a következtetésre jut, hogy „a nyelvészeti elemzésnek az alapját a helyzet, pozíció elemzése adja”.⁴

Mielőtt még kitérnék a konkrét magyar nyelvi adatokra, amelyek ellentmondanak Saumjan „tengelyfüggvény” elméletének, röviden ismertetem Reformatszkij koncepcióját, amely szerintem a gyakorlati konkrét nyelvi kutatásnak megfelelően igyekszik meghatározni a nyelvstruktúra sémáját s azon belül a létező összefüggések bonyolult kapcsolatát.

Rövid cikkében „De la neutralisation des oppositions”, amely 1957-ben a Travaux de l’Institut de Linguistique II. kötetében jelent meg, röviden összefoglalva Reformatszkij megismétli régebben kifejtett véleményét: a nyelvi jelek belső kapcsolatát és kölcsönös egymásra hatását a nyelvi rendszer szabja meg. A nyelvi struktúra olyan építménynek képzelhető el, amely egyes szintek (fonológiai, morfológiai szintek) összege. Egy szintet alkotnak a fonológiai egységek, mert az alapjelek kölcsönösen szembeállanak egymással, s értéküket csak ez a szembenállás határozza meg. A nyelvrendszer Reformatszkij struktúrának nevezi, míg az egyes szintek jeleinek összegét rendszernek. A struktúra síkjait, vagyis az egyes rendszereket a struktúrán belül, Reformatszkij szerint, az köti össze, hogy mindegyik síknak, szintnek, vagy ahogy ő nevezi: rendszernek — így tehát a fonológiai rendszernek is — megvannak a minimális és maximális egységei. S az egyik rendszer maximális egysége adva van a fölötte álló rendszer minimális egységében. Konkrétan ez azt jelenti, hogy a morfonéma, illetve a morféma rendszer minimális egysége ugyanakkor a fonológiai rendszer maximális egysége.

Módszertanilag ez azt is jelenti, hogy a fonológiai kutatásban a nyelv morféma rendszerének minimális egységeiből kell leszűrni a fonológiai rendszer maximális egységeit. Mint ismeretes, ez a gondolat a moszkvai fonetikai iskola elméleti alapköve, Avaneszov pedig a moszkvai iskola hagyományait továbbfejlesztve megteremtette a fonémásor fogalmát.

A Voproszi jazikoznanyija utolsó számában (1961. 1. szám) is megjelent egy idevágó cikk. Szerzője: Panov.⁵ Ebben a munkában is a nyelvstruktúra paradigmikus és szintagmatikus tengelyeinek összefüggéséről van szó, de míg Saumjan a konkrét nyelvi adatoktól eltekintve deduktívan, a fent említett koncepciót általánosítja az egész nyelvstruktúrára, addig Panov helyesen a konkrét tényeken maradva, tehát induktívan, a paradigmikus és szintagmatikus tengelyek kölcsönhatásáról beszél, vagyis arról, hogy mind a két tengely a nyelvstruktúrán belül egyenrangú. Igaz, hogy Panov cikke is inkább elméleti, mint konkrét nyelvi kutatáson alapuló, de észrevételei figyelemre méltóak, s érdemesek arra, hogy konkrét fonológiai kutatásban próbáljuk ezeket alkalmazni.

Egy gondolatot idézek csak Panov cikkéből: „A nyelvrendszer elemzésének folyamata a következőképpen történik: egy bizonyos minimális mennyiségű fonetikai adat megállapítása után ezeket a morfológiai síkon bizonyos mennyiségű egybeesések és eltérések megállapítására alkalmazzuk; majd ezek

³ SAUMJAN i. m. 84.

⁴ SAUMJAN i. m. 84.

⁵ M. B. Панов, О разграничительных сигналах в языке, ВЯ 1961/1 3—19 1.

a morfológiai adatok lehetővé teszik, hogy visszatérjünk a fonetikai síkhoz, és helyesbítsük, szélesítsük az előbb megállapított fonetikai tényeket, ami megint csak magával vonja a morfológiai rendszer tanulmányozásának szélesebb áttekintését, és így tovább. Az elemzés tehát csónakként a két sík között evez, vagy más mateforát használva: spirálisan mozog, de semmi sem marad meg egy zárt logikai körben.”⁶

Nézzük most meg azt a konkrét nyelvi anyagot, amit a magyar mássalhangzók asszimilációjának vizsgálata nyújt. Előre kell bocsátanom, hogy megfigyeléseimet egyáltalán nem általánosítom. Nem az a szándékom, hogy „megdöntsem” Saumjan „tengelyfüggvény” elméletét, ahhoz nagyobb kutatásokra volna szükség. Az egyedüli célom az, hogy kimutassam, az asszimiláció vizsgálatának még egyáltalán nem teljes anyaga határozottan ellentmond Saumjan koncepciójának, ugyanakkor viszont megfelel mind Reformatszkij, mind Panov elképzelésének.

Tudjuk, hogy a magyarban *t + sz* hangkapcsolat *c*-vé vagy például a *d, + s* hangkapcsolat *cs*-vé olvad össze, és így tovább. További hangkapcsolatok részletes felsorolását mellőzöm. Elégedjünk meg egyelőre ezekkel a sporadikus példákkal. Eddig ha asszimilációról volt szó, nyelvészeink minden megkülönböztetés nélkül felsorolták a mássalhangzó kapcsolatok magyar nyelvre jellemző eseteit. Szakirodalmunkban Deme László és Imre Samu voltak az elsők, akik felfigyeltek és rögzítettek olyan eseteket, mint pl.:

<i>játszik</i>	de: <i>Margitsziget</i>
<i>hatszor</i>	de: <i>hat szék</i>
<i>szabadság</i>	de: <i>Szabad Sajtó útja</i>
<i>látja, bátya</i>	de: <i>átjáró</i>

Vagyis felfigyeltek arra a jelenségre a magyarban, hogy egyforma mássalhangzók kapcsolata különbözőképpen módosul, realizálódik.

Ugyanaz a hangkapcsolat különböző kiejtése a magyarban — véleményem szerint — nem véletlen. Egyes esetekben előforduló kisebb vagy nagyobb akusztikai eltérésektől eltekintve határozottan állíthatom, hogy a fent említett esetekben a szó morfológiai funkciója szabja meg az asszimilációt, vagyis a fonetikai folyamat lezajlását. A morfológiai funkció ebben az esetben, hogy hasonlatot mondjak, ahhoz a villamos váltóhoz hasonlít, amely tegyük fel a budai hidfőnél hol a Moszkva tér felé tereli a villamost, ha az 6-os számú (a mi esetünkben ez a 6-os szám — tegyük fel — a morféma lefokozott önállóságát jelzi; tehát: — *játszik, hatszor, látja* stb.), hol pedig a Zsigmond tér felé tereli, ha 66-os számú a villamos (a mi esetünkben ez a morféma önállóságát jelzi: mint *hat szék, Margitsziget, átjáró* stb.). Az adott esetben ez azt jelenti, hogy a fonetikai folyamatot, a fonémák lineáris kapcsolatát befolyásolja az adott hangtest funkciója morfológiai síkon. Vagyis a fonémák lineáris kapcsolatát nem lehet csak fonológiai síkon, bezárt körben vizsgálni, hanem csakis összefüggésben más rendszerekkel, adott esetben összefüggésben a morfológiai rendszerrel, mivel az áll a legközelebbi okozati összefüggésben a fonológiai rendszerrel.

Teljesen helytelen lenne, ha vázlatos anyagom alapján arra az elméleti következtetésre jutnék, hogy az okozati összefüggés az, hogy a szintagmatikus tengely függvénye a paradigmatis tengelynek. Ez éppen

⁶ PANOV i. m. 19.

ügy helytelen lenne, mint Saumjan fordított, deduktív módszerrel kapott koncepciója. Azt azonban már most határozottan kijelenthetem, hogy Saumjan koncepciója téves.

Hogy azonban a fonológiai rendszer és a többi rendszerek között a nyelvstruktúrán belül milyen a kölcsönhatás, valamint az, hogy milyen az összefüggés fonológiai síkon a paradigmaticus és szintagmatikus tengelyek között — azt csak részletes vizsgálatok és széles anyag feldolgozása után lehet a magyar nyelvstruktúrára vonatkozólag kidolgozni.

B. LŐRINCZY ÉVA

Megjegyzéseimben, amelyekben nem annyira hozzátenni kívánok a vita lényegéhez, mint inkább néhány kérdést és kérést intézni az arra illetékesekhez, hadd induljak ki az egységes, osztatlan nyelvtudomány nézőpontjáról.

Bevallom, már a szovjet határozatoknak és Telegdi Zsigmond előadása vázlatának az olvasásakor meglepett a „hagyományos nyelvtudomány és strukturalizmus” megjelölés, amely azt a látszatot keltette, hogy itt két, egymással összebékíthetetlen irányzat szembenállásáról van szó, amelyek közül az egyik, nyilván az előbbi a lemaradó, a másik, az utóbbi a feltörekvő. Ezt a megfogalmazást én ilyen formában semmiképpen sem találtam szerencsésnek: e kérdésfeltevés mögött ugyanis — ha a legmélyebb gyökeréig mennénk vissza — alighanem azt a túlzó nézetet fedezhetnénk föl, amely a nyelvtudomány kezdetét a strukturalista irányzatok megjelenésétől kezdve számítja. — Ezért örültem már Németh Gyula akadémikus ama megjegyzésének, amely arra hívta fel a figyelmünket, hogy a nyelvtudomány régebbi és újabb irányzatai között nem az ellentéteket, hanem a kapcsolatokat kell keresnünk, mert szaktudományunk fejlődését csak ez segítheti elő. Ez a gondolat már magában hordta annak a — szerintem leghelyesebb — nézetnek a csíráját, amelyet később Tamás Lajos és Szalay Sándor, majd mások is igen határozottan képviseltek, s valahogy így fogalmaztak meg: nincs kétféle nyelvtudomány, csak egy s ennek különféle irányzatai vannak, amelyek között válogatni lehet és kell. — Nem akarok sematizálni: nagyon jól tudom, hogy lényeges különbség van az egyes hozzászólók között — már mindjárt Tamás Lajos és Szalay Sándor között is — abban a tekintetben, hogy ezen az egységes nyelvtudományon mit értenek, művelése során mit várnak tőle és kívánalmaikat milyen módszerekkel szándékoznak elérni.

Abban azonban azt hiszem mindannyian egyetérthetünk, hogy a nyelvtudomány célja aligha lehet más, mint a nyelvi valóság minél teljesebb, minél realisabb, ha tetszik: minél egzaktabb megragadása és feltárása. A nyelvészek a Szovjetunióban hosszú évtizedek óta, sőt nálunk is már több mint másfél évtizede dolgoznak a marxista nyelvtudomány megteremtésén, majd fejlesztésén, a dialektikus módszernek a nyelvi tények vizsgálatában való minél eredményesebb alkalmazásán. Nem kétséges tehát, hogy a marxista, vagy legalábbis marxista igényű kutatók csak örömmel üdvözölhetnek minden olyan új irányzatot, amelyből szaktudományuk újabb módszereket nyerhet vizsgálódásaihoz. Nyilván ezért hajlandók a szovjet nyelvészek és vagyunk hajlandók mi is például a korunk igényeiből minden bizonnyal szükségszerűen kialakult strukturalista módszerekből is alkalmazni mindazt, ami nem mond ellent a marxizmus tanításainak.

Úgy vélem azonban — s itt következnének kérdéseim és kéréseim — hogy azzal kapcsolatban: mi, milyen mértékben és hogyan alkalmazható a strukturalista irányzatok tanításaiából a marxista, illetőleg marxista igényű nyelvtudományi vizsgálatokban, még igen sok probléma vár tisztázásra. Nézetem szerint ugyanis e kérdések közül még leginkább a hogyan-ra kaptunk példát az újabban megjelenő tanulmányokban; nagyon sok elméleti kérdés megnyugtató tisztázása azonban még — legalábbis a hazai szakirodalomban — nem történt meg. Rendkívül fontos lenne például, hogy a különféle strukturalista irányzatok bemutatásával egybekötve felvilágosítást kapjunk arról: közülük melyikből meríthetünk a legtöbbet. A tisztán formális elemzésnek az igénye ugyanis első pillanatban megdöbbenően hat, ha a marxista analízisnek a forma és a tartalom egységben való vizsgálatára mint alapvető követelményre gondolunk. Hátha csak a strukturalizmus bizonyos irányzatai merevek ebben a kérdésben, s ezeknek a fenntartás nélkül való követésére talán a hazai — minden bizonnyal a marxista elmélet alapjain álló — strukturalisták sem gondolnak. — Lehet itt szó bizonyos terminológiai kettősségről is, amelynek a felderítése és az esetleg belőle adódó félreértések eloszlatása ugyancsak rendkívül megkönnyítheti a strukturalizmus hasznos tanításainak a felhasználását. — Igen fontos lenne szerintem annak az elméleti megokolása és tisztázása is, hogy az elmélet a gyakorlat köztudomásúan erős kölcsönhatása mellett miképpen lehetséges egy nyilvánvalóan burzsoá idealista elméleti rendszerből jó eredményeket levonni a marxista gyakorlat számára. Én itt is érzek bizonyos ellentmondást, s ezen a téren a szovjet határozatok és az előttem elhangzott hozzászólások sem adtak számomra megnyugtató választ. — Sürgős lenne szerintem a szinkronia fogalmának a pontos körülhatárolása is. Jelentéktelen apróságnak látszik, de a konkrét nyelvtudományi vizsgálatok elvégzéséhez elengedhetetlenül szükséges például annak a meghatározása, hogy milyen időbeli határok között beszélhetünk szinkron vizsgálatról; különösen fontos ez akkor, amikor a történeti vizsgálat keretein belül is egyre gyakrabban beszélünk az elmúlt korok nyelvi rendszereinek szinkron metszeteiről.

Ugyanakkor helyes lenne viszont, ha a nem strukturalista magyar nyelvészek is összefoglalnák végre elméleti síkon is mindazokat a szemléletbeli különbségeket, amelyek őket az utóbbi évtizedek, de különösen a felszabadulás óta eltelt másfél évtized konkrét nyelvtudományi munkásságának folyamánaképpen a megelőző korszak, illetőleg korszakok magyar nyelvészeitől elválasztják. A fejlődés, amelyre Imre Samu, Benkő Loránd, Deme László és mások hivatkoztak, kétségtelenül megvan, a nagy kollektív munkákban és számos egyéni munkában egyaránt jól felismerhető. Rendszerbe foglalva és írásban lefektetve azonban sokkal nyilvánvalóbbá lenne, és ahhoz is közelebb vinne bennünket, hogy más modern irányzatok, köztük a strukturalizmus képviselői is ténylegesen a ma uralkodó nyelvtudományi nézetekkel vitatkozhassanak.

Még Király Péternek a Nyelvtudományi Intézet feladatairól szóló reirátumához kívánok két megjegyzést fűzni. Ő első helyen említette, hogy a nyelvtudományt a jövőben közelítenünk kell a gyakorlati élethez. Előttem már többen megemlékeztek arról a hatalmas fejlődésről, amelyen a nyelv-művelés és a helyesírással kapcsolatos stúdiumok a felszabadulás óta keresztülmentek. Ennek a jelentőségéről szerintem sem szabad megfeledkezni, márpedig ez a jelenlegi megfogalmazásból egyáltalában nem derül ki. Emellett azért még természetesen továbbra is szorgalmazhatjuk szaktudományunknak a gyakorlati élethez való közelítését. Nem tartom egészen szerencsésnek azt sem,

hogy Király Péter arról beszélt: a készülő leíró nyelvtan bizonyos mértékben vagy bizonyos tekintetben már törekedett a rendszerszerű szemléletre. Ez a megszorítás — legalábbis számomra — kissé azt sugallja, mintha nyelvtanunk azért nem szemlélhetné igazán rendszerben a nyelvet, mert nem strukturalista módszerrel vizsgálja. Magam itt a Tompa Józseftől kifejtett nézethez csatlakoznám, mely szerint munkaközösségünk mindvégig a tartalom és forma egységében vizsgálta, és a legnagyobb mértékben rendszerbeli összefüggésében kívánta feltárni a mai magyar nyelvi valóságot.

BAKOS FERENC

A nyelvtudomány módszereinek megítélésében, akár újak, akár régiek legyenek azok, a marxista kutatót csak egy szempont vezetheti: hozzájárulnak-e a valóság, a nyelv lényegének az eddiginél mélyrehatóbb megismeréséhez vagy pedig nem. Nyilvánvaló dolog, hogy a valóság megismeréséhez közelebb vivő módszereket be lehet és be kell illeszteni a valóban marxista nyelvtudomány metodológiájába, természetesen olyan mértékben és határok között, ameddig ezek az igazság megismerését szolgálják. A tudomány története számos olyan példát ismer, amikor valamely hibás alapkiindulású, de a valóság valamely helyes összefüggését felismerő módszer helyes eredményekre vezetett, pontosabban: közelebb vitt a törvények megismeréséhez. Ilyen értelemben az idealista filozófiai alapok *eleve* nem zárják ki a valóság megközelítésének a lehetőségét, azonban — ez persze távolról sem közömbös — a teljes igazságra éppen idealista korlátjaik következtében sohasem fognak vezetni. Szolgáltathatnak azonban értékes részeredményeket, sőt fejükről a talpukra állítva, a dialektikus materializmus talajába beillesztve a kutatásnak teljes értékű módszereivé válhatnak. A strukturalizmusnak, valamennyi áramlatának a filozófiája vitathatatlanul idealista — ezt elemeznünk, bírálnunk kell —, módszerét tekintve azonban a tőle elért eredmények arra figyelmeztetnek, hogy bizonyos elemeinek kritikai átvétele a marxista nyelvtudomány számára is járhat haszonnal. Nem tudok azonban egyetérteni azzal a nézettel, amely a szemlélet, a nézőpont fogalmát a módszerrel azonosítja; felfogásom szerint ez már világnézeti jellegű, és így a filozófia körébe vág. A jelenlegi vita számos résztvevője a strukturalizmus lényegét a nyelv rendszerként való felfogásában jelölte meg. Ha elfogadnánk ezt a vélekedést, akkor a strukturalizmust aligha lehetne mint egészen újkeletű irányzatot tekinteni és a régebbi korok számos nyelvtudósát szinte *filíus ante patrem*ként strukturalistaként tarthatnánk számon. A nyelv rendszerjellegének felismerése nem a strukturalizmus sajátos terméke és eredménye; ez a szemlélet már korábban felmerül és teljes következetességgel Saussure-nél kifejtésre kerül.

Valamely új vizsgálati mód megítélésénél a nem elhanyagolható világnézeti fenntartások mellett a tőle elért eredményeket is figyelembe kell venni, hiszen közismert, hogy az elmélet legjobb kritikája maga a gyakorlat. Ha már most a strukturalizmus eddigi pályafutását ilyen értelemben vizsgáljuk, eddigi eredményeinek el nem ismerése struccpolitika, tudományellenes magatartás volna. A gépi fordítás, a kibernetika már eddig is elért eredményei a leíró nyelvi elemzés sikereiről, gyakorlati felhasználhatóságáról tanúskodnak. Sőt: itt nem csupán arról van szó — és ez önmagában sem lebecsülendő —, hogy a nyelvi rendszer strukturális elemzése helyes gyakorlati eredményeket ad,

hanem lényegesen többről: ugyanis az ún. „gondolkozó gép” a valóságban csak arra képes, amire az ember megtanította, tehát ha memóriaegységei tökéletlenek, azaz ha a szóban forgó nyelvre nem tanították meg tökéletesen, nem képes pontos munkát végezni; így — feltéve, hogy nem üzemműzavarokkal van dolgunk — az elkövetett hibák a vele elsajátított nyelvi rendszer hibái és egész sereg elméleti problémát vetnek fel: a nyelvi rendszer még alaposabb, még adekvátabb megismerését és elemző leírását követelik meg. A gép feladta problémák tehát követelően sürgetik a nyelvi valóság, a nyelv rendszerének mélyebb megismerését, és a gépi fordítás helyességének mértéke, nyelvi határfoka egyben a kikövetkeztetett nyelvtípus adekvát voltának is a mértéke, ill. bizonyítója.

A gépi módszerek meghonosodását tehát örömmel kell üdvözlönnünk, mivel minden eddiginél biztosabb próbáját adják az elméleti munka helyességének. Szeretnék itt hivatkozni a franciaországi Besançonban folyó kísérletek fontosságára, ahol ugyanis a hagyományos szótárcédulát egész sereg grammatikai adat párhuzamos feljegyzésével óhajtják egyesíteni. Minderre külön e célra szerkesztett lyukkártyás adatfeldolgozó gépek szolgálnának. E gépek számára természetesen még ki kell dolgozni a megfelelő code-ot és talán felesleges is említeni, hogy e code kidolgozása a konkrét gyakorlati célkitűzésen túl óriási elméleti jelentőségű, mivel a francia nyelv legjellemzőbb és legzártabb szerkezeti típusainak kikristályosítására kell összpontosítani; ez pedig kétségkívül a mai francia nyelv rendszerének és működésének még ismeretlen, belső, rejtett rugóit tárhatja fel. A besançoni lexikológiai iskola rendkívüli jelentősége éppen abban van, hogy igyekszik a modern technika szolgáltatotta valamennyi új módszert a szótani kutatások szolgálatába állítani, bőven kívánják alkalmazni a statisztikai vizsgálatokat (hiszen a gép lehetőséget ad évi tíz millió szótári adat feldolgozására!), ugyanakkor a kutatók szilárdan azon az állásponton vannak, hogy a nyelv társadalmi jelenség, hogy a szót csak éltető talajában, a szöveggörnyezetben és történeti adottságaiban lehet helyesen vizsgálni. A legújabb módszerek felhasználása tehát nem jelenti eleve azt, hogy a nyelvet kiszakítjuk a társadalomból és azt természetli jelenséggé kell felfogni. E helyes szemlélet mellett távolról sem szabad elhallgatni azt a veszélyt, hogy az új kutatási módszerek *egy-idealista vonásainak túlhangsúlyozása* erre is vezethet. A feladat éppen az, hogy ezeket a csapdákat elkerüljük, hogy átvéve belőlük mindazt, ami hasznos, az új technika révén felgyűjtendő óriási nyelvi anyag alapján a szubjektív, nem a nyelv elsődleges lényegéből fakadó szempontokat kiküszöbölve, illetve a maguk szűkebb jelentőségére korlátozva, a nyelv vizsgálatát valóban egzaktá, objektívá, azaz materialista tudományos jellegűvé tegyék.

Telegdi elvtárs előadásában nyomatékosan rámutatott arra, hogy a strukturalizmus mint a történeti nyelvészet egyenes tagadása született meg, és többek között talán ezzel is magyarázható, hogy a nyelv j e l e n t é s oldalával szemben a f o r m á t emeli ki. Ez az egyoldalú felfogás némiképpen érthető visszahatás az újgrammatikusok pszichologizmusára. Hermann Paul és iskolájának történelmi érdeme a nyelv egyes rendszerjellegű oldalainak a feltárása (pl. a rendszerkényszer, az analógia), ez azonban nem az alapkoncepcióból, hanem szinte annak ellenére folyik, és mindezt nem a nyelv belső lényegével magyarázták, hanem lelki folyamatokkal. Ismeretes, hogy ezzel szemben Saussure és követői, ideértve végső fokon a strukturalistákat is, a nyelv belső lényegéből folyó törvényszerűségek vizsgálatára helyezték a hangsúlyt, és a

jelentést, mint nem a nyelv immanens voltából folyót, mint szubjektívet elvetették. Ez az a pont, ahol nézetem szerint a strukturalizmus idealista alapállása megnyilvánul és mint ilyen akadály a nyelvi valóság teljes feltárásának. A strukturalizmus, legalábbis főbb áramlatai, nem ismernek el más jelentést, csak olyant, mint ami a rendszerből folyik és elutasítanak a nyelvi rendszerből mint önmagában és önmagáért valóból minden a nyelven kívüli valóságra való hivatkozást. Ha tehát valamely szónak vagy formánsnak jelentése van, ez nem az objektív valóság tükröződése, hanem a rendszerben elfoglalt helyéből, a „valeur”-ból folyik. Mindez oly határozottan és egyértelműen jut kifejezésre, hogy a materializmussal igazán nem gyanúsítható belga kutató, Eric Buyssens is kénytelen tiltakozni ellene. A Graur-émlékkönyvben megjelent, egyébként több vitatható tételt is tartalmazó cikkében a strukturalistákkal szemben kifejti, hogy a „signifié” két aspektussal rendelkezik: a rendszerből folyó helyi értékkel („valeur”) és a tőle a „signifiant” helyére bevezetett „designant”-nal, azaz az oksági viszonyból, az objektív realitás jelöléséből folyó elemmel. Érvelése azon alapul, hogy míg a *fél, retteg, tisztel* jelentésértéke a rendszerben elfoglalt helyéből is magyarázható (= a három elem oppozíciója), addig a *héliummal*, mint fogalmi jeggyel semmiféle elem nem áll szemben, mégis jelentéssel bíró nyelvi elem (Stud. și cerc. lingv. XI. [1960], 407. l.).

A szubjektívnek ítélt jelentést, azaz a tartalmi oldalt kiküszöbölve a strukturalizmus a nyelv immanens-formális oldalainak szentelte minden figyelmét, és mint módszer önmagát fényesen igazolta. Felvetődik a kérdés: indokolt-e, helyes-e az ilyen formális vizsgálat? Feltétlenül, mivel, mint már említettük, a nyelvi rendszer számos olyan vonását tárta fel, amelyre más iskolák képtelenek voltak. A strukturalizmus azonban megáll a formális elemzésnél és neopozitivisták korlátozottságánál fogva nem is kíván tovább menni, mivel a leírás — Bloomfield szerint — „nem tartalmazhat egyebet, mint ami a beszédaktusok elemzéséből közvetlenül adódik”. Igen ám, de a formális elemzés számára ez a két mondat: „A szabad levegő visszaadta János pozzgás színét” és „János visszaadta a szabad levegő pozzgás színét” formálisan — a jelentéstől eltekintve — felépítése szerint tökéletesen egyforma, mégis az egyik értelmes mondat (nyelvi tény), a másik pedig értelmetlen nyelvi konstrukció. A két mondat közötti minőségi különbségre a formális elemzés már nem tud választ adni, mivel itt már nem a nyelv immanens belső lényegéből folyó viszonyításról van szó, hanem a nyelv és az objektív valóság közötti kapcsolatról.

Mi hát akkor a helyes eljárás? A nyelvtani szerkezet (forma) feladata a közlés (tartalom) formalizált, rendszerbe foglalt kifejezése. Mint ilyen a nyelvtani rendszer eszköz a magasabb rendű jelentés kifejezésére. A lehetséges (létező és teremthető) kapcsolatok feltárása, a konkrét közlési szándék és ennek formális, a jelrendszer megszabta megnyilvánulása: az illető nyelv specifikuma, és mint ilyen, ebben nyilvánul meg a nyelv, mint közlés logikája. Ez a logika látszólag ellentétben van a filozófiai logikával. Egymás mellett futnak összekuszálva, hol elkülönülve, hol egymásba folyva forma (jelrendszer) és tartalom (jelentés). Ez a tartalom sajátos módon jut kifejezésre, és ebben tagadhatatlanul megnyilvánul a jelrendszer bizonyos automatizmusa, öndetermináltsága. Ez azonban csak látszólagos, mert különben hogyan „fordítható le” az érintkezés számára. Nyilván sokkal bonyolultabb, mintsem az eddigi kutatási módszerekkel megközelíthető volt, tehát valóban meg kellett kísé-

relni — mégpedig eredményre vezetően — önmagából való kifejtését. A formális elemzés oly mértékben bevált, hogy zárt elemkészletű és formarendszerű holt nyelvek megfejtésére is alkalmazható. A formánskészlet ki is elemezhető, jelentés híján azonban a nyelvi modell, mint a közlés értelmes rendszere továbbra is ismeretlen maradhat. Azonban a módszer, ha sikeresen alkalmazható egy nyelvi rendszerre, nyilván alkalmazható a nyelvi rendszerre általában is. Nézetem szerint azonban a formális elemzés önmagában még nem oldja meg a nyelvi valóság objektív működési törvényeinek a feltárását, csak közelebb visz a megoldáshoz.

A formális elemzésből kibontakozó formai jelzéselemek a nyelvnek kétségtelenül alapvető és meghatározóan sajátos elemei, azonban ez a forma valamilyen tartalom szolgálatában áll, és ennek a tartalomnak a vizsgálata nélkül a nyelvi rendszer teljes megismerésére irányuló kutatásunk nem lesz teljes. Egyetértek Telegdi elvtárssal abban, hogy a nyelvi rendszer tartalmi-jelentés oldalának materialista vizsgálata akkor lesz igazán célravezető, ha az azt hordozó formális elemek feltárása megelőzően már megtörtént, illetve — mivel a gyakorlat bizonyította — a formális elemzést a tartalmitól elkülönítve lehet és olykor nyilván kell is végezni. Nem vitatom, hogy számos esetben ez a formális oldal teljesen magába szívta a tartalmi jegyeket is (ilyenkor a kommutáció-disztribúció-transzformáció helyes alkalmazása egyben a tartalmi jegyek feltárására is vezet), számos esetben azonban a strukturalizmus megelégszik a formai jegyek feltárásával és nem is igyekszik az első lépés megtételén túl menni. Vannak azonban esetek, amikor a nyelvi jelenségek feltárásához nem elegendő csupán annak a tisztázása, hogy a közlés milyen formákban történik, hanem arra is kíváncsiak lennénk, hogy mi vezetett ennek vagy annak a formának, nyelvi jelnek a kialakulására, milyen magasabb tartalom, logikai általánosítás jegyeit hordozza egy-egy nyelvi kategória. A strukturalizmus főbb irányainak ez azonban már nem is a célkitűzése.

A strukturalizmus, mint ismeretes, a nyelvi rendszert mint önmagában zárt egészet, mintegy légtüres térben vizsgálja és minden történeti vizsgálatot elvben is tagad. (Igaz, hogy a prágai iskolára és a belőle kisarjadt áramlatokra az ahistorizmus nem jellemző, kérdéses azonban, hogy vajon ezek egy megítélés alá esnek-e a strukturalizmus egyéb válfajaival. Itt szeretném megjegyezni azt is, hogy ma már nem látszik célravezetőnek sommás ítéleteket mondani a strukturalizmusról, hanem egyes ágazatait külön-külön vizsgálva kell foglalkozni vele, az egyes irányzatokból leválasztani a számunkra elfogadhatót, bírálni a túlzásokat, az eltérő, de lényegében idealista filozófiai alap-tendenciákat.) A nyelvi rendszer sem nem statikus, sem pedig nincs mintegy lombikba, önmagába zárva. A formális elemzés kimutatja a nyelvi rendszer elemeit, a morfémákat, kimutatja ezek variáns és invariáns elemeit, de nem igen tud mit kezdeni az azonos funkcióra szolgáló más természetű formaelemekkel, és az alaptípusba nem illőt pontosan elkülöníti — tovább azonban nem tud vele mit kezdeni. Ilyen szemszögből nézve a deskriptív nyelvészet semmivel sem lép túl a hagyományos leíró nyelvtanon, amely ezeket az elemeket, mint „rendhagyókat” kirekeszti a további vizsgálatból. A merev szinkronia tehát ismét csak adós marad a jelenben ható nyelvi rendszer teljes bonyolultságának az elemzésével, és ezt éppen ahistorizmusa miatt teszi. Itt ismét az idealista elméleti vonások ütköznek ki, mivel a nyelvet állapotként nézve, mint hosszú fejlődési folyamattal szemléli, és így képtelen annak a felismerésére, hogy a jelen állapot mindig

hordoz valamit a régiből és a születőből. Az adott nyelvállapotra jellemző rendszeren belül tehát az azt meghatározó főtípus mellett, ahhoz igazodva, de vele nem összeolvadva, mint egy régebbi rendszer még élő maradványa, a főtípussal szembeállítható altípus is létezhet. Ha a nyelvet mint társadalmi-történeti kategóriát tekintjük — ez pedig a marxista nyelvészet egyik alap-tétele — a szinkron állapot rétegezetttsége (rég, uralkodó és születőben levő elemek együttélése) éppenúgy lényegéhez tartozik, mint rendszerjellege. A deskriptív szemlélet számára ez azonban közömbös, pedig a nyelv ilyen aspektusból való vizsgálatával is megtermékenyülve esetleg még mélyebben hatolhat a rendszer működésének a mélyébe. A teljes nyelvállapot formális elemzése tehát ismét csak többet követel meg, mint a strukturalizmus; módszerét felhasználja, de bizonyos mértékig következetes önmagára való alkalmazásával túl is lép rajta.

Összegezve mondanivalómat: a strukturalizmus mint módszer, mint iskola a nyelvi rendszer következetes szemléletével és az ebből folyó formális elemzéssel a nyelv tanulmányozását több ponton sikeresen továbbfejlesztette; idealista, neopozitivisták kiindulópontja azonban a nyelvi törvények teljes bonyolultságának a feltárására nem teszi képessé: így nem tarthat igényt arra, hogy a régebbi, más területeken érvényes módszerek helyét elfoglalja. A strukturalizmus idealista alapjait el kell tehát utasítanunk, de át kell vennünk és magasabb szintre kell emelnünk módszerét, a f o r m á l i s - s t r u k t u r á l i s e l e m z é s t. Ehhez azonban nem elég régebbi egyértelműen tagadó álláspontunk, hanem a strukturalizmus különféle irányzatainak minél tökéletesebb megismerésére kell törekednünk, hogy kritikai továbbfejlesztését a hegeli „aufheben” értelmében végezhesük el.

PÉTER MIHÁLY

Az egyik legfontosabb kérdés, amely a Szovjetunióban lezajlott vitákban is állandóan napirenden szerepelt, a nyelvtudomány különféle módszerei „hatósugarának”, egyidejű alkalmazásuk lehetőségének kérdése. Az ezzel kapcsolatban ott elhangzott vélemények megerősítették azt a felismerést, hogy minél jobban fejlődik a nyelvtudomány, annál világosabban bontakozik ki tárgyának rendkívüli bonyolultsága és sokrétűsége, s ennek megfelelően egyre kisebb annak a lehetősége, hogy az alkalmazott módszerek valamelyike a nyelvtudomány egész problematikáját átfogó kizárólagosság igényével lépjen fel.

A XX. század nyelvtudományának egyik kétségtelenül legnagyobb eredménye a nyelv jelrendszer voltának manifesztálása, ami egyúttal az addig általános érvényűnek vélt összehasonlító-történeti módszer korlátaira is rámutatott. Az e felfedezés nyomán kibontakozó új irányzatok ahhoz a felismeréshez vezettek, hogy a nyelv jó néhány fontos vonatkozásban hasonlóságot mutat más egyezményes természetű jelrendszerekkel; ezzel kapcsolatban merült fel a nyelvi struktúra matematikai eszközökkel történő modellizálásának lehetősége is. Az ilyen irányú kutatások más oldalról is kaptak ösztönzést, aminek jelentőségét a marxista ismeretelmélet talaján állva aligha becsülhetjük túl: ez az ösztönzés a technikai fejlődés (híradástechnika, fordítógépek, nyelvi vezérlésű gépautomaták stb.), egyszerűen a gyakorlati élet oldaláról jött. Mindezek után ma már aligha férhet kétség ahhoz, hogy a

nyelvtudomány problematikájának van olyan oldala, amely egy általános jelrendszer-tudomány (szemiotika) tárgykörébe tartozik, s amelynek vizsgálata sajátos, a hagyományos nyelvészeti módszerektől eltérő eszközök alkalmazását teszi szükségessé. Ma már láthatjuk azt is, hogy az ún. „alkalmazott nyelvtudomány” eredményei és módszerei a nyelvtudomány általános elmélete, valamint az egyes nyelvek vizsgálata szempontjából is nagy jelentőségűek.

Mindez természetesen nem cáfolja és nem mond ellent a marxista nyelvtudomány azon korábbi megállapításának, hogy a nyelv társadalmi jelenség, az emberek egymás közötti érintkezésének, s a gondolkodásnak eszköze. A nyelv jelrendszer, de speciális, sőt, azt is mondhatnánk, hogy unikális jelrendszer. Ezért a nyelvtudomány nyilván nem szűkítheti le vizsgálódási körét csupán azon jelenségekre, amelyek a szemiotika körébe tartoznak, hanem azokat a jelenségeket is vizsgálania kell, amelyek a nyelvnek mint jelrendszernek speciális, illetőleg egyedi jellegét képezik. A nyelvtudomány nem hagyhatja figyelmen kívül, hogy a nyelv történetileg változó, saját belső törvényszerűségei szerint fejlődő jelrendszer, amely a nyelvet használó társadalom életével és az emberi gondolkodással bonyolult összefüggésben áll. Nem rekesztheti ki a nyelvtudomány vizsgálódási köréből mindazokat a kérdéseket, amelyek a nyelv tartalmi (jelentésbeli) oldalából adódnak. Nem mondhat le a nyelvtudomány a kutatás azon aspektusáról sem, amely a beszédet mint az ember magasabbrendű idegműködésének sajátos megnyilvánulását, az ún. „második jelzőrendszer”-t vizsgálja. A nyelvtudomány tehát a problémák olyan komplexumával áll szemben, amelyeknek megoldásához különféle módszerek alkalmazására van szükség. E módszerek kidolgozása, valamint az általuk feltárt ismeretek összefüggéseinek a materialista dialektika alapján történő megvilágítása a marxista igényű nyelvtudomány általános elméletének egyik legfontosabb feladata.

Annak okát, hogy napjainkban éppen a strukturális elemzés módszereinek alkalmazása vált különösen aktuálissá, részben a XX. század nyelvtudományának fejlődési irányában, részben a gyakorlati élet által a nyelvtudománnyal szemben támasztott igényekben kereshetjük. Ez utóbbi körülmény, azt hiszem, joggal töltheti el a nyelvtudomány művelőit az optimizmus, az önbizalom és ugyanakkor a fokozott felelősség érzésével: az emberi társadalomnak olyan nyelvtudományra van szüksége, amely a legfejlettebb tudományokkal együttműködve közvetlenül is részt tud venni a legmagasabbrendű technikai feladatok megoldásában.

Végül még egy kérdést szeretnék megemlíteni. Az alkalmazott nyelvtudomány legősibb és mindmáig egyik legfontosabb területe: a nyelvoktatás; gyakorlati jelentőségében, túlzás nélkül állíthatjuk, nem marad el az alkalmazott nyelvtudomány egyetlen területe mögött sem. Éppen ezért az oktatásban dolgozó nyelvészek számára azért is kívánatos volna a strukturális elemzés módszereivel való megismerkedés, hogy megvizsgálhassák: felhasználhatók-e, és ha igen, hogyan a strukturális elemzés módszerei a gyakorlati nyelvoktatásban.

GRÉTSY LÁSZLÓ

Mindenekelőtt egy általános észrevételt teszek az új irányzatok keletkezéséről. Arról már Telegdi elvtárs magvas vitaindítójában és a hozzászólásokban is többször szó esett, hogy ezek az irányzatok idealista elméleti alpból sar-

jadtak ki, arra azonban még senki sem mutatott rá, hogy mégis sajátosan huszadik századiak, tehát olyan korban születtek, amelyre éppen a dialektikus materialista világnézet nagyarányú elterjedése és győzelme jellemző. Ennek a látszólagos ellentmondásnak az előidézője véleményem szerint igen reális valami: a tudományos és a technikai, de mondhatom így is: a gazdasági fejlődés. A világviszonylatban minden téren tapasztalható óriási fejlődés az ismeretanyag nagyméretű kibővülésével jár együtt, ez pedig — mivel az emberi agy befogadóképessége véges — azzal, hogy az élő, a nagyobb hasznú ismeretanyag fokozatosan kiszorítja a kevésbé élő vagy éppen öncélú adatait. Szerintem ezért tolódik el a nyelvtudomány is évtizedről évtizedre mind jobban két irányba: egyrészt az olyan elméleti kérdések felé, amelyek közvetlenül a világnézeti nevelés szolgálatába állíthatók, másrészt az olyan nyelvi vizsgálatok felé, amelyek közvetlenül valamilyen gyakorlati, gazdasági feladat elvégzését segítik elő. S ezért egészen természetes, hogy e konferencián a mi előadóink és hozzászólóink is egyrészt a marxista nyelvtudomány elméleti alapjainak kidolgozását, az elméleti kérdések vizsgálatát sürgették, másrészt pedig az összefoglalóan strukturalistának nevezett módszerekre hívták fel a figyelmet, mivel e módszerek segítségével számos olyan igen fontos gyakorlati feladat oldható meg, amelynek megoldására a hagyományos módszerek alapján gondolni sem lehet. Ez nem jelenti sem azt, hogy eddigi módszereinkkel egyáltalán nem tudunk gyakorlati feladatokat megoldani, sem azt, hogy az új irányzatok csak gyakorlati célokat szolgálnak, a fejlődés vázolt irányából azonban szerintem kétségbevonhatatlanul következik, hogy e módszerek megismerésének és megfelelő alkalmazásának szükségességéről vitatkozni sem érdemes.

Két dologra mégis felhívom a figyelmet. Pontosabban egy dologra, de kétféle vonatkozásban. Ez az egy dolog: a t e r v s z e r ű e g y ű t t m ű k ö d é s s z ű k s é g e s s é g e. Nos, ezt az együttműködést kétféle vonatkozásban hangsúlyoznám, két ponton tartom rendkívül fontosnak:

a) Az elméleti alapok kidolgozásában. Többen szölkáltak arról, főleg Király és Imre elvtárs, hogy ki kell dolgoznunk a marxista nyelvtudomány elméleti kérdéseit, illetőleg folytatnunk kell ezt a munkát. Nézetem szerint a nyelvtudomány kérdéseit marxista módon kidolgozni csak egyféleképpen lehet, mivel valamely kérdésben a tudományos igazság csak egyféle lehet. Ha viszont így áll a helyzet, akkor keresnünk kéne a kapcsolatot a baráti államok, főleg a Szovjetunió tudósaival, s együttesen kellene e problémák megoldásán fáradoznunk. Vannak persze olyan elméleti kérdések is, amelyek egyszerismind speciálisan magyar vonatkozásúak is, ezekre természetesen nem érvényes a javaslatom, a többire azonban igen.

b) Az új irányzatok és módszerek felhasználásában. Nézetem szerint itt még fontosabb az együttműködés, főleg azokkal a tudományágakkal, amelyeket ezek az irányzatok szintén érdekelnek: a matematikával, a híradástechnikával, az elektronikával, a biológiával, az automatikával stb. Ki fog derülni, hogy nemegyszer nyitott kapukat döngettünk. Csak egy példát erre! Ezen a vitán is többen felvetették, hogy magyar fordításban is közre kellene adni, jobban hozzáférhetővé kellene tenni néhány olyan fontos munkát, amely tájékoztat bennünket az új irányzatokról és módszerekről, s kiinduló pontul szolgálhat a mi további kutatásainkhoz. Nos, a nyelvészek közül talán többen nem tudják, hogy a felsorolt tudományágak egyikének-másikának képviselői, akik szintén érdeklődnek e kérdések iránt, már részben

teljesítették is óhajunkat, s megjelentettek több olyan hasznos összefoglalt munkát, amely bennünket is érdekel (vö. B. V. Gnyegyenko — A. Ja. Hincsin, Bevezetés a valószínűségszámításba. Bp., 1954.; M. P. Doluhanov, Bevezetés az információelméletbe. Bp., 1959.; A. M. Jaglom—I. M. Jaglom—A. Ja. Hincsin, Az információelmélet matematikai alapjai. Bp., 1959. stb.). A javaslatom tehát az, hogy ne a saját szakállunkra vegyünk be munkatervünkbe ilyen vagy olyan feladatokat, hanem csak valamennyi érdekelt szakember meghallgatása, és szavaik gondos mérlegelése után szabjuk meg további munkánk főbb irányait.

KOVALOVSZKY MIKLÓS

Nem szégyellem megvallani, hogy a vitatott kérdéshez azokból a tanulmányokból szereztem némi tájékozódást, amelyek három-négy szerző jóvoltából nálunk megjelentek. Köszönet illeti őket ezért. E szerény ismeretek birtokában mondanám el vélekedésemet az új módszereknek az érdeklődési körömben eső területeken való alkalmazási lehetőségeiről.

A tájékozódás és a tájékoztatás mellett első feladatuk azoknak, akik az új irány művelésére szánják magukat — józan kritikával és a merev egyoldalúság elkerülésével — az új módszereknek magyar anyagra való alkalmazása. Jellemző ugyanis, hogy a felszólalások példái között — az Antal Lászlóéra való hivatkozáson és Szántó Éva fonetikai adatain kívül — nem fordult elő magyar. Holott éppen az volna az érdekes és meggyőző, hogyan, milyen tanulságokkal és eredményekkel lehet alkalmazni a strukturalista elemzést nyelvünkre. Ennek a külföldi nyelvészet számára való jelentőségéről is volt szó.

A világnézeti, elméleti alap és a módszer különválasztásán kívül a pusztán formális elemzést, a jelentéstől való elszakadást illetően is merült és merülhet föl kétely. Hiszen, be nem vallva vagy beleértve, hallgatólagosan a morfémák vizsgálatában is minduntalan ott bujkál a jelentés.

Az új módszereknek felhasználására vonatkozólag éppen abban merült fel kétely, hogy a stílusvizsgálatban, a költői nyelv elemzésében és a jelentés-tanban használhatjuk-e őket. Valóban fogas kérdés: ismer-e stilisztikát, segíthet-e a stilisztikai, esztétikai, hangulati érték vizsgálatában a strukturalizmus, amely csak a pusztán, elvont formát tekinti? A másik kérdés ehhez kapcsolódik: van-e *langue-stilisztika* vagy csak *parole-stilisztika*? Úgy vélem, lehet beszélni általános stilisztikáról, hiszen ilyen már régóta van, s modern, funkcionális stilisztikáink tárgyalják a nyelvi elemek általános érvényű stilisztikai szerepét, értékét.

Hogy strukturalista és matematikai módszereket alkalmazhatunk irodalmi művek, stílusjelenségek, műfaji és egyéni stílusok vizsgálatában, bizonyítják azok a kísérletek, amelyek a nyelvi elemek megoszlásából, szógyakorisági statisztikából, az átlagos szótagszámból, mondathosszúságból a típus—jel viszonyból, a szóhasználat változatosságából vonják el a jellemzőket egy-egy íróra vagy műfajra, stílusirányzatra vonatkozólag. Ilyen méréseknek szerepük lehet a szerzőség megállapításában is, ennek pedig nagy jelentősége van különösen század eleji irodalmunkban, amikor íróink jelentős része újságírói munkát is végzett, s írásaik névtelenül rejtőznek az egykori lapok nagy betűtípusában. (Adyra vonatkozólag magam is megpróbáltam ilyen vizsgálatot: MNy. LIII, 351.)

Fonológia, strukturalizmus, információelmélet, matematikai módszerek, nyelvtiszta statisztika szövődhet össze a stílusclemzésekben és irodalmi nyelvi vizsgálatokban, mint Fónagy Iván munkái eredményesen igazolják (A költői nyelv hangtanából. 1959. A hang és a szó hírértéke a költői nyelvben. NyK. LXII, 1. sz.).

A nyelvtiszta statisztika eredményei, amelyeket pl. Antal László és Papp Ferenc idéz, érdekes módon mintha mégis igazolni látszanának Max Müller egykori hírhedt adatát az angol napszámos 300 szaváról és a jól nevelt angol 3—4000-es szókinéséről. Kiderül ugyanis, hogy a leggyakoribb néhány száz szó teszi a beszédnek mintegy 75%-át, 4000 szó pedig több mint 90%-át.

Érdekes és fontos volna ilyen vizsgálatokat végezni széles anyagon, gondosan kidolgozott módszerrel, elsősorban élőnyelvi szövegeken, különféle társadalmi és műveltségi rétegekben, hogy a kapott eredmények valóban általános érvényűek legyenek. Eszközfonetikai úton rögzített spontán, élőnyelvi szövegek alkalmasak erre leginkább (pl. Hegedűs Lajos gyűjtései), s élni kellene a gépi adatfeldolgozás hatalmas előnyeivel. (Ma már orvosi diagnosztikus-gép is működik, csak éppen hogy receptet nem ír még. A nyelvtudomány se maradjon el tehát a technikai lehetőségek felhasználásában.) Így tisztázható volna az alapszókinés — peremszókinés kérdése is.

Hasonló körülmékek között kidolgozott módszereket kell alkalmazni a gyermeknyelv szókinésének, sőt nyelvtani szerkezetének vizsgálatában is. Ezt nálunk eddig nagyon alkalmoszerű módon, vitatható módszerekkel s így természetesen kétes értékű, ellentmondó eredményekkel végezték (Bakonyi Hugó, Cser János, Kenyeres Elemér). Pedig e vizsgálatok megbízhatósága fontos az anyanyelvi oktatás felépítésében, a magyar nyelvi iskolakönyvek anyagának összeállításában, a módszeres szókinésgazdagításban. Ugyanílyen szerepe van természetesen az idegen nyelvek tanításában, a nyelvkönyvek olvasmány- és szóanyagának fokozatos felépítésében, a szótári címszavak kiválasztásában.

Megkockáztatnám azt a megjegyzést is, hogy talán a nyelvművelésben, sőt esetleg a helyesírás időnkénti reformjában is hasznát vehetnők az új módszereknek. Ha a nyelvhasználat irányításáról, a változatok között való helyes választásról van szó, figyelembe lehet venni a vetélkedő variánsok viszonyát kifejező érték és gazdaságosság szempontjából, vizsgálhatjuk a fejlődés irányait előző korok egyező vagy hasonló jellegű szövegeinek alaki és statisztikai összehasonlításával. Talán hasznos és termékeny szempontokat kaphatnánk így.

O. Nagy Gábor utalt a szó- és jelentéstípusok rendszerszerű megfelelésére, szótári munkánk tapasztalatai alapján. Úgy hiszem, a strukturális modellek, a matematikai logikának szimbolikus ábrázolási és kifejezési megoldásai is megtermékenyíthetik a jelentéstani vagy általában a jelteni vizsgálatokat. Nyugati jelentéstanokban ezt már régóta láthatjuk. Talán nem volna haszontalan megnézni, mi bennük a számunkra is tanulságos, hasznosítható, gondolatébresztő, hogy felfrissítsük és előbbre vigyük a nálunk meglehetősen pangó jelentéstani kutatásokat.

RÓNA-TAS ANDRÁS

A strukturalizmus szerintem az a módszer, amely a nyelvi valóságot a formális-strukturális elemzésen keresztül tartja megragadhatónak, és strukturalista az, aki a nyelv lényegét, valóságát *csak* ezen az úton látja meg-

közelíthetőnek. Ebben az értelemben nem tartom magamat strukturalistának. Ha a kérdés úgy vetődik fel, hogy a strukturalista módszereket — mert több ilyen van — alkalmazhatónak és alkalmazandónak tartom-e a nyelvtudományban, erre határozottan igennel felelnék, s hozzátenném, hogy amennyiben képességeim és ismereteim engedek, magam is megkísérlem, hogy e módszerek segítségével alaposabbá és teljesebbé tegyem kutatásaimat. Ehhez azonban tisztázni kell a strukturalizmus mibenlétét és viszonyát a történeti-összehasonlító módszerhez.

A nyelvtudományi módszer megválasztása — túl a tudományelméleti alapokból következő általános megfontolásokon — attól függ, hogy a nyelvi valóság melyik oldalát kívánjuk megközelíteni. A nyelvi tényekre vonatkozólag csak akkor kapunk adekvát választ, ha adekvát kérdéseket teszünk fel. Ha a nyelvi állapotra, a nyelvi tények szerkezetére vagyunk kíváncsiak, úgy a kutatás módszere strukturalista lehet, ha a nyelvi tények mozgásának törvényeit akarjuk megismerni, úgy a válaszhoz történeti módszerrel juthatunk el. A kérdés tehát nem úgy vetődik fel, hogy az egyik módszer jó, a másik rossz, még kevésbé úgy, hogy az egyik új, a másik hagyományos, netán régi, visszahúzó, hanem aszerint választjuk ki őket, hogy a nyelvi valóság melyik oldalát akarjuk megközelíteni. Egyébként is veszélyesnek tartom a két módszernek mint réginek és újnak szembeállítását. A nyelvi szerkezet vizsgálata új, eddig ismeretlen összefüggéseket, törvényszerűségeket fog feltárni, de addig, míg a nyelvtudomány megmarad a marxizmus talaján, vagyis a nyelvi valóságot csak mozgásában tudja tételezni, addig a történeti módszer nem válhat „régivé”, elavulttá.

A két módszer viszonyának van egy másik vonatkozása is, nevezetesen az, hogy a két módszer gyakorlati alkalmazása hogyan függ össze. A két módszer egyszerű „kibékítését”, valamiféle „történeti strukturalizmust” vagy „strukturalista nyelvtörténetet” nehéz elképzelni a kutatás jelenlegi fázisában. Nem arról van itt ugyanis szó, hogy a nyelvet rendszerként fogjuk-e fel, ez a dialektika alapján állva másként nem is képzelhető el, s a nyelvtudomány minden jelentősebb képviselője következetesen vagy kevésbé következetesen rendszert lát a nyelvben akkor is, ha nem tartja magát strukturalistának. Sokkal inkább arról van szó, hogy míg a valóságban a nyelvi állapot és a mozgás elszakíthatatlan, dialektikus egységben van, ennek az egységnek egyes oldalait külön-külön is lehet kutatni akkor, ha nem feledkezünk meg arról, hogy ez csak módszertani szétválasztás. Ez a logikai elválasztás lehet hasznos, s hogy valóban az, azt csak az elmélet és a gyakorlat egységében láthatjuk majd meg. Míg tehát a strukturális és a történeti szemlélet önmagában véve pusztán a valóság megközelítésének lehetőségeit jelenti, a kettő „igazsága” közötti vita az elefántról vitatkozó vakok beszélgetéséhez hasonlít. Ennek a vitának kiszélesítését pedig veszélyesnek tartom, mert elhomályosítja az alapvető elméleti kérdések körül folyó ideológiai vitát.

Mivel a megbeszélés nagyon hosszúra nyúlt, szabadjon a továbbiakban csak jelezni azokat a kérdéseket, melyekről szólni szerettem volna, azzal, hogy egyikének-másikának alaposabb kidolgozására más helyütt szeretnék majd válallkozni.

Az első kérdés, mellyel foglalkozni szerettem volna, a matematikai módszerek kérdése. Itt két probléma merül fel: mi a nyelvnek az a sajátossága, mely lehetővé teszi a matematikai módszerek alkalmazását, s mi az a határ, ameddig a matematikai módszereket alkalmazni lehet. A nyelv minőség és

mennyiség dialektikus egysége, amiből az következik, hogy a nyelv mennyiség oldalát is lehet, sőt szükséges vizsgálni, de az is, hogy a mennyiségi oldalt csak módszertanilag lehet elválasztani a minőségitől. S itt szeretnék reflektálni arra a kérdésre, melyet Héráné igen érdekes hozzászólásában említett, nevezetesen arra, hogy ha az almákat lehet számolni, miért ne lehetne a nyelvi tényeket is? Ebben tökéletesen egyet kell értenünk vele. De figyelembe kell vennünk azt is, hogy az almák számolása még nem pomológia ugyanúgy, ahogy a nyelvi tények számolása önmagában véve még nem nyelvtudomány. A nyelvi tények mennyiségi oldalának vizsgálata akkor válhat nyelvtudománnyá, ha feltárja azokat az összefüggéseket, melyek a nyelv mennyiségi és minőségi oldala között fennállnak. A matematika tehát nem helyettesítheti, nem válthatja fel a nyelv minőségi analizisét, sőt éppen a matematikai módszerek jobb, adekvát alkalmazása érdekében kell elmélyítenünk a nyelvi minőségek vizsgálatát.

A matematikai módszereket egyébként egyesek úgy tartják számon, mint tipikusan strukturalista módszereket. Ez csak részben van így. Kétségtelen, hogy a nyelvi szerkezet éppen viszonyjellegénél fogva kínálja a matematikai formába való öntést. Másrészt viszont a nyelvi tények mozgásának is megvan a maga matematikai oldala, hiszen minden nyelvi változás csak a mennyiségi változásoknak minőségi változásokba való átcsapása révén jöhet létre, s így a nyelvi tények mennyiségi változása, a nyelvi tények mozgásának mennyiségi oldala szintén kifejezhető matematikailag.

A kérdés elméleti részének illusztrálására a fonémastruktúra változásának mennyiségi vizsgálatát szerettem volna bemutatni a jövevényszó kutatás egyik területén, ettől azonban az idő hiányában elállnék annál is inkább, mert egy előadásomban már foglalkoztam a kérdés néhány vonatkozásával, s disszertációmban a problémát részletesen is be kívánom mutatni.

A második problémakör, mellyel foglalkozni szerettem volna a glottokronológiai iskola bírálata lett volna. Ennek az iskolának gyakorlati csődje — úgy ahogy ez ma az iskola főbb képviselőinek, Koerbernek, Swadeshnek, Lecsnek, Hymesnek és másoknak munkáiban előttünk áll — nem a matematikai módszereknek nyelvtörténeti alkalmazásában leli magyarázatát, hanem egy elméleti kérdésben, az alapvető szókinés és az alapvető fogalomkinés viszonyának tisztázatlanságában. Ez ugyanis a tudat és a valóság kérdésének tisztázását feltételezi, s erre a glottokronológiai iskola nyugati képviselői — érthető ideológiai okokból — nem vállalkoztak.

A harmadik kérdéscsoport Hazai György felszólalásához kapcsolódik. Meg kell mondanom, hogy Hazai kissé túl sötéten lát akkor, amikor a magyar turkológia helyzetét szegényesnek jellemzi. A magyar altajisztika és ezen belül a turkológia az elmúlt időkben jelentős felvirágzásnak indult, ha természetesen nem is mondhatjuk el azt, hogy most már nincs javítani és tenni valónk. Egy nagy hagyományokkal rendelkező tudományágról van szó, mely a legutóbbi időkben is komoly nemzetközi elismerést szerzett a nyelvtörténet, a nyelvjáráskutatás, az onomasztika, a néprajz és még egy sor más területen. A nyelvtörténeti kutatások területéről elegendő, ha itt a magyar nyelv csuvas kapcsolatairól, a kipcak-típusú nyelvek történetéről az oguz, elsősorban az oszmánli nyelvtörténetről szóló kutatásokra utalok. A török nyelvjáráskutatás egy fontos területén, a balkáni török nyelvjáráskutatásában a magyar turkológusok úttörő munkát végeztek. A turkológia mellé felzárkózott az altajisztika két fiatalabb ága, a mongol és mandzsú-tunguz filológia is. Itt a nem-

zetközi tekintélyű nyelvtörténeti publikációk mellett számos olyan nyelvjárás gyűjtése és feldolgozása történt meg, melyek felhasználása nélkül ma már elképzelhetetlen a mongol összehasonlító nyelvtudomány. Mindezek a kutatások közelebb vittek az áltaji hipotézis megoldásához és a mai áltaji nyelvek megismeréséhez. Ezek az új eredmények azokkal a lehetőségekkel függenek össze, melyet egyfelől új Akadémiánk tudománypolitikája, másfelől a baráti országokkal való együttműködés teremtett meg. Ezt a nemzetközi együttműködést csak akkor tudjuk továbbfejleszteni, ha továbbra is bekapcsolódunk a nemzetközi altajisztika legégetőbb, központi kérdéseinek megoldásába. Ilyenek azok a modern szemléletű strukturalista kutatások, melyeket Hazai említett, de ilyenek azok a nyelvtörténeti jellegű kutatások is, melyek közül itt talán a Szovjetunióban most készülő török etimológiai szótárt vagy a burját történeti nyelvtan előkészítését emelném ki. Altajisztikánk előtt tehát egy széles horizontú fejlődés lehetősége áll, melyet csak a magyar altajisták alkotó együttműködése valósíthat meg.

Végül a hungarocentrizmus kérdéséhez kívántam hozzászólni. A hungarocentrizmus igen sok kárt okozott a magyar nyelvtudománynak, s különösen olyan tudományágnak, mint az orientalisztika, — nacionalizmus és provincializmus fenyegetnek e területen. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy egy új nemzetközi tudományos munkamegosztás van kialakulóban, melyben nekünk is meg kell találnunk a helyünket. Vannak a magyar orientalisztikának olyan feladatai, melyek elvégzése, helyi adottságaink figyelembevételével ránk hárul, mások nem tudják elvégezni helyettünk. Köztudomású például, hogy az altajisztika egyik központi kérdése a csuvasos típusú nyelvek helyzete, s az is, hogy e nyelvekre vonatkozóan a magyar nyelv fontos adatokat szolgáltat. E kérdés feldolgozásának hagyománya és iskolája alakult ki nálunk, s a probléma megoldása lehetetlen magyar nyelvtörténeti ismeretek nélkül. Míg például mondjuk egy türkmén nyelvjárás leírásában már ma sem vagyunk abban a helyzetben, hogy versenyezni tudjunk magunkkal a türkmén tudósokkal, vagy szovjet kollégáinkkal.

A világ politikai színterére most lépő ázsiai és afrikai népek nyelvének vizsgálata, szerény lehetőségeink keretein belül fontos tudományos feladatunk kell hogy legyen. Meg kellene vizsgálnunk, hogy szervezeten belül hogyan tudnánk támogatni ilyen kutatások megindítását. Ez azonban csak átmeneti feladat lehet, melyre addig van szükség, míg ezen népek tudósai maguk is vállalkozhatnak saját nyelvük leírására. Ezután számunkra csak az általános nyelvészeti összefüggések vizsgálata és gyakorlati feladatok megoldása marad mint általános feladat, ami természetesen nem zárja ki, hogy bizonyos esetekben ennél tovább is menjünk.

Nyelvtudományi kutatómunkánk színvonalának emelése a gondos elméleti munka és a fejlett módszerek alkalmazásának egységével érhető el, olyan módszerek alkalmazásával, melyek nem lehetnek kizárólag strukturalisták vagy kizárólag történetiek. Aszerint kell alkalmaznunk ezeket és még számos módszert, hogy a nyelvi valóság melyik oldalát kívánjuk megközelíteni. Ez teremti meg a feltételeit egy új szintézisnek.

WACHA IMRE

A vita során több ízben esett szó a statisztika, a statisztikai módszer fontos szerepéről. Nem volt szó azonban arról, hogy a statisztikai módszer

milyen kapcsolatban, milyen összefüggésben áll a strukturalista irányzattal, s ezen belül például a strukturális stilsztikával, melyről meglehetősen keveset tudunk. A statisztikai módszert ugyanis nemcsak a strukturalizmus képviselői alkalmazzák és alkalmazták, hanem számtalan esetben segítségül hívta a hagyományos nyelvtudomány is. Éppen ezért úgy hiszem, mielőbb állást kellene foglalni a statisztikai módszer és a strukturalizmus, főleg a nálunk nagyon kevésbé ismert strukturalista stilsztika viszonyának és összefüggéseinek kérdésében. Tisztázni kellene, vajon tehetünk-e egyenlőségjelet a statisztikus nyelvvizsgálati módszer és a strukturalizmus közé, vagy nem. S ha nem, milyen részét képezi a statisztikai módszer a strukturális irányzatnak. S mind ezen túl, tisztázni kellene, hogy milyen viszonyban van a strukturalizmus statisztikai módszere a hagyományos nyelvvizsgálatban alkalmazott statisztikai módszerrel.

Előttém Kovalovszky Miklós utalt és hozott fel példákat arra, milyen módon lehet a statisztikai módszert felhasználni a stilsztikai kutatásokban. A következőkben az ő példáit szeretném néhány továbbival szaporítani. A készülő Petőfi- és József Attila szótár szerkesztése és munkálatai közben végzett „statisztikázás”, valamint a szerkesztéssel kapcsolatban végzett szókincesvizsgálat alapján figyeltem fel a következő összefüggésekre, melyek a statisztikai módszer hathatóságán kívül az írói szótárak széleskörű felhasználhatóságának is ékes bizonyosságai.

József Attilának egyik kedvelt szava a *csend* ~ *csönd* szó. Verseiben elég gyakran, mintegy hetvenszer használja. A szó két alakja közül nála a *csönd* általában realisabb, mondhatnánk konkrétabb hangulatot és jelentést hordoz. Költészetében éppen ezért ennek az alakváltozatnak van kifejezőbb, expresszívusabb szerepe. A *csend* költeményeiben mindig emelkedettebb, költőibb, légiesebb hangulat, mondanivaló kifejezésére szolgál. Mivel a költő a két változatot tudatosan használja (a vers végső kidolgozásáig nem egyszer cserélgeti), rendkívül érdekes a két hangalagnak egész költészetében megfigyelhető aránya. Még inkább érdekes egyes költői korszakain belül megfigyelhető aránya, az alakváltozatok végleges szövegben való felhasználásának időrendi megoszlása. 1921–23-ig, tágabb értelemben vett zsenyéinek korában a két alak használatában József Attilánál nagyjából egyensúly van (e : ö = 5 : 6). 1924–27 között, az útkeresés időszakában írt verseiben az expresszívusabb *csönd* alak uralma figyelhető meg (e : ö = 1 : 12). 1928–34 között, a nagy proletárversek korszakában a szó két alakja közül ismét az expresszívusabb *csönd* szerepel nagyobb számmal (e : ö = 4 : 10). Élete utolsó szakaszában azonban már a választékosabb és egyben irodalmi nyelvi *csend* van túlsúlyban a végleges szövegekben (e : ö = 11 : 3). Ezek a számadatok és arányok már így is érdekesek, bár önmagukban még nem sokat mondanak. Adataink akkor lesznek igazán figyelemre méltók és tanulságosak, ha nagyobb összefüggésekbe helyezzük, összehasonlítjuk őket egyéb területről vett jellegzeteségek számadataival, például József Attila szókincesnek és versformáinak alakulásával és változásával, helyesebben e változás arányaival. Köztudomású, hogy József Attila költői nyelvének szerves részét képezik az olyan szavak, melyek az ő koráig nem tartoznak a versbe illő szók körébe (argó elemek, munkás, proletár szavak, mozgalmi nyelvi kifejezések stb.). Ezek a szavak pályájának elején szókincesnek csak egy kis részét teszik. 1924–27 között e szavaknak nagymértékű áradása figyelhető meg verseiben. 1927–30 között az áradás mérséklődik, 1930–34-ig pedig egy újabb nagymértékű emelkedést ta-

pasztalunk. Költészetének ezt a korszakát ez a szókincsreteg jellemzi leginkább nyelvi szempontból. 1934-től kezdve azonban József Attila szinte teljesen visszatér a hagyományos költői nyelv szókincsének használatához. Ha összevetjük a *csend* ~ *csönd* alakváltozat használatának arányait a szókincs változásainak arányaival, láthatjuk, hogy az expresszívebb *csönd* akkor dominál, amikor a költői korszak szókincsének jelentékeny hányadát az új, eddig versben alig használt, éppen ezért expresszívebb, nagy kifejező értékű szavak képezik. Ezt a képet meglepő módon kiegészítik a költő versformáinak változásával kapcsolatos megfigyelések számszerű adatai. Ezek újabb összefüggésekre hívják fel a figyelmet. Arra, hogy a szókincs változása egyenes arányban van a versformák változásával: a szókincs gazdagodása együtt jár a formai gazdagodással. Azokban a korszakokban ugyanis, melyekben a költő szókincsében nagy a „versbe nem illő”, az új, expresszív szavak száma, formailag is sokkal változatosabbak, kifejezőbbek a versek, mint az olyan korszakokban, melyekben a költő túlnyomórészt a hagyományos költői nyelv szavaival él. József Attila utolsó költői korszakában, mikor csaknem teljesen visszatér a hagyományos költői nyelv szókincséhez, nagyarányú formai egyszerűsödés figyelhető meg. Verseinek többségét akkor szonetformában írta.

A példákat még tovább is sorakoztathatnánk egymás után, hiszen bizonyítékokat idézhetnénk arra is, hogy a statisztikai adatok segítségével nemcsak arra a kérdésre kaphatunk választ, hogy a költő mit illeszt verseinek nyelvébe, minek segítségével fejezi ki gondolatait, hanem arra is, hogy a n illeszt költői életművébe például a szókincs különböző rétegeibe tartozó elemeket, hogyan használja fel ezeket nyelvének kifejezőbbé tételére. Számszerű adatok igazolták, hogy József Attila utolsó költői korszakában elsősorban hasonlat segítségével illesztette költeményeibe a „versben szokatlan” szavakat. Ezeket más költői eszközzel túlnyomórészt csak forradalmi mondanivalójú és formailag is változatos versekbe helyezte. (A bizonyító példák felsorolását és a számszerű adatok bemutatását hely és idő hiányában elhagyom.)

A statisztikai adatok a költői stílus vizsgálatokor nemcsak a „hogyan” kérdésre adhatnak választ, hanem a „mit” kérdésen kívül gyakran a „miért”-re is felvilágosítást nyújthatnak. Példát itt csak egyet szeretnék idézni. A Petőfi-szótár szerkesztése közben megállapítottuk, hogy Petőfi az *amely* vonatkozó névmást szinte kizárólagosan csak versben használja. Prózaiban szóvegen nála az *amelynek* megfelelő helyen a *mely* szó áll. A miérette a választ csak verstani okokban kereshetjük.

Befejezésül és az elmondottak tanulságául két dolgot szeretnék megemlíteni. Költői nyelvvel kapcsolatban statisztikai számításokat megbízható módon csak teljes gyűjtésen alapuló írói szótárak segítségével lehet és szabad végezni. Éppen ezért, azt hiszem, nagy szükség volna készülő írói szótárainkon kívül és azok mellett elsősorban statisztikai adatokat tartalmazó írói szótárakra. Ez az egyik megjegyzésem. A másik az, hogy a — különösen a stilisztikával kapcsolatos statisztikai számításoknak sohasem szabad öncélúaknak lenniök. Hiába állapítjuk meg például, hogy József Attila a *páncélvonal* szót hatszor használta költeményeiben, a *szélkiáltó* madár kifejezést csak egyszer, a szám így önmagában nem mond semmit. Abban az esetben azonban, ha adatainkat nagyobb összefüggésbe helyezzük, statisztikánk már nem öncélú, értékes eredményeket érhetünk el.

KELEMEN JÓZSEF

Első megjegyzésem Szalai lev. tagnak ahhoz az észrevételéhez fűződik, hogy a *zöld levél* és *minden levél* különbségének kérdését a nyelvészek nem oldották meg. Nem akarok itt részletes elemzésbe merülni, hogy kik, hányan, mikor írtak erről a kérdéstről, de bizonyos, hogy régen meg van oldva a kérdés: az első minőségjelzős szerkezet, a másikat ki így, ki amúgy nevezi; én a magam részéről általánosító jelzős szerkezetnek nevezem. De ha másként nevezik is, ha másként fogják is fel, egy bizonyos: elválasztják tőle. Megjegyzem még ennek a kérdésnek a kapcsán, hogy az úgynevezett transzformációs módszer — amint Szalai lev. tag is pedzette — nagyon jól rávilágít ezeknek a sajátosan elkülönülő szerkezeteknek alaki különbségére, de nemcsak úgy bizonyítható, ahogy ő gondolta, hanem egészen egyszerű formulával is. Ha pl. összehasonlítjuk az idézett jelzős szerkezeteket a megfelelő állítmányi szerkezetekkel, akkor egyik esetben ilyen megfelelést kapunk: *zöld levél* : *a levél zöld*, a másikban pedig ilyet kapnánk: *minden levél* : *a levél minden*. Azt hiszem, nem kell sok magyarázat hozzá, hogy mennyire más jelentésviszonyokról van itt szó.

Ezzel kapcsolatban még csak annyit jegyeznek meg, hogy Szalai lev. tag másutt is tett már olyan kijelentést, mintha a nyelvészek egyet-mást nem oldottak volna meg, amire van már megoldás, s ebben talán nekem is volt némi csekély részem. Az idézetjelzős szerkezetekre és az idézetfőnevekre gondolok. Ilyen nehezen elválaszthatónak látszó szerkezetekre, amelyekkel Simonyi nem tudott mit kezdeni, pl. *a Péter gyerek* vagy: *a Pista gyerek* és *a Péter név* vagy: *a Pista név*. E kétféle jelzős szerkezet közül lényegesen más természetű viszonyokat jelöl az egyik, mint a másik. A *Péter gyerek* esetében nyilvánvalóan a szó legszorosabb értelmében vett egyedítésről van szó: a név mint jelző egyedileg meghatározza a „gyerek”-et; olyan módon egyedíti, hogy egyszersmind meg is nevezi. *A Péter gyerek* tehát egyik oldalról nézve nevező jelzős szerkezet, másik oldalról nézve egyedítő jelzős szerkezet. Ezt a *Péter név* vagy a *Pista név* esetében ebben a formában semmiképpen nem mondhatjuk, hiszen a „név”-nek nem „neve” a *Péter*, sem a *Pista*. A *Péter* és a *Pista* mint „idézet” (idézett név) szerepel a *Péter név*, a *Pista név* jelzős szerkezetben. Az idézetjelzős szerkezet viszont minden más jelzős szerkezettől lényegesen különbözik, s nem csupán a nevező jelzős szerkezettől különül el. A jelzős szerkezeteknek bármely más típusa „átalakítható” idézetjelzős szerkezetté, de ez az „átalakítás” mindig megszüntet mindenféle funkciót, amit a jelzős szerkezet addig betöltött. Viszont helyettesíti az eredetit egy sajátos funkcióval: az idézetnek a jelzős szerkezetbe való beállításával. S ez minden tekintetben egészen más nyelvi összefüggést jelenít meg és egészen más nyelvi formát eredményez. Ennek az átalakításnak aztán morfológiai és egyéb következményei is vannak. Így pl. még a birtokos jelzős szerkezetnek egyébként nem-birtokos jelzőként nem használható jelzői része is, pl. „*a Pistának a birtokos jelző*“, a maga egészében válik idézetjelzővé, ami egyébként semmiféle jelzői átalakításnál nem szokásos. Ugyanígy természetesen a jelzős szerkezetek bármely része, sőt egésze is felhasználható idézetjelzőként.

Egy másik megjegyzésem O. Nagy Gábornak szól, aki célzásokat tett az Értelmező Szótár rendszerszerűségének az elveire, az elvek kidolgozására, illetőleg bizonyos mértékig ösztönös megállapításokat, ösztönös vizsgálatokat látott ebben. Ezzel kapcsolatban arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy ez a rendszerszerűség, amit a szótárban alkalmazunk, lényegesen más, mint amit a strukturalisták rendszerszerűségeen szoktak érteni. Tudniillik a szó-

kincsnek rendszerszerű összefüggése egészen más síkú valami, mint a grammatikai szerkezeteknek a rendszerszerű összefüggése. De az bizonyos, hogy a szókincs mint egész szintén rendszerszerű. Ezt sok ezer esetben a szótári gyakorlat folyamán világosan láttuk. Ezt az elvet annak idején nem egészen véletlenül én képviseltem legkövetkezetesebben, első ízben 1951-ben, a szótári értelmezés főbb kérdéseinek kidolgozásában, másodízben 1954-ben, mikor a fogalomkörök szerinti egységesítésre részletes javaslatot dolgoztam ki. Ezt megelőzően mintegy két évtizeden át végeztem jelentéstani kutatásokat. A Gombocz-féle jelentéstani rendszerezésnek, Simonyi és mások jelentéstani kutatásainak, a külföldi jelentéstani rendszerezéseknek a tanulságait igyekeztem hasznosítani a szótári értelmezés kérdéseinek megfogalmazásában, a fogalomköri egységesítés elveinek összeállításában. Több kartársam bizonyára emlékszik még arra, hogy hosszú időn át külön vitaüléseken vitattuk meg ezeket a kérdéseket, nem volt olyan magától értetődő dolog, hogy rátérjünk a fogalomköri egységesítésre. Azt viszont az eredmény megmutatta, hogy megérte a fáradságot, ha maradt is hiba a szótár egyes részleteiben. Ez csak azt jelenti, hogy nem eléggé körültekintően, nem eléggé pontosan végeztük el minden részletre vonatkozóan a fogalomköri egységesítést. Két gyakorlati példára legyen szabad itt felhívnom a figyelmet, hogy milyen problémákról lehet itt szó.

Mikor elővettem a világtájak elnevezéseinek első nyers kidolgozását, és összevettem őket egymással, akkor kiderült, hogy egyes világtájaknál pl. ki volt dolgozva az a jelentésmozzanat, amely az *elutazunk délre*, vagy *délen* (*ezt és ezt*) *láttam*-féle kifejezésekben jelentkezik, tehát a déli táj, vidék, ország jelentés-mozzanata, másoknál nem volt kidolgozva. Akkor ilyen módon vettem fel a kérdést: vajon ez a jelentés a szócsoporton belül csak a *dél* szón jelentkezik, az *észak*, a *kelet*, a *nyugat* szónak nincs ilyen jelentése? Kiderült, hogy bár nem pontosan „kopírozható” módon és pontosan ugyanazokban a formulákban, de maga a jelenség, a jelentésnek ez a mozgása mindegyik egyeden megvan a kategórián belül.

A másik ilyen példa, amely viszont a mechanikus alkalmazástól óvott bennünket, a hét napjai nevének tanulsága. A *vasárnap*nál világos, hogy a főnévi és a határozószói (vagy ha tetszik: némelyek szerint ragtalan főnévvel kifejezett határozói) használat majdnem teljesen egyenértékű a nyelvben. Pl. *Ma vasárnap van. Vasárnap kirándulunk.* De próbáljuk csak a többi nap nevére alkalmazni az utóbbi használatot: azt mondani, hogy *Hétfő kirándulunk, kedd kirándulunk*, egészen furesát gondolnak rólunk. A közmagyar nyelv-érzék idegenkedik ettől a kifejezésmódtól. De ugyanakkor nem idegenkedik attól, hogy a *tegnapot* meg a *holnapot* és a hasonló *-nap* utótagú szavakat ugyanilyen kettős értékkel használjuk.

Arra is föl hívom a figyelmet, hogy a fogalomköri egységesítés mellett, azt keresztezve, másfajta egységesítési szempontok is érvényesültek. Talán elég lesz erről ennyit. Nem akarok a részletekbe ennél jobban belemenni.

A *gyár* és az *üzem* jelentésviszonyaihoz hasonló eseteket az ide tartozó szavaknak tucatjain igazolhatjuk. Az újonnan alkotott vagy az idegenből átvett szavak jelentős része mindjárt úgy illeszkedik bele a szókincsbe, hogy a szócsoportha jellemző összes jelentéstani lehetőségeket magában hordja. Erről kiki könnyen meggyőződhetik a szótár használata során.

Harmadik részletkérdés, amelyről szintén sok szó esett: a szinkronia és a diakronia viszonyának kérdése. Régi vitás kérdés ez, és nagyon sokat fogunk

még beszélni róla. Legyen szabad egyelőre csak annyit elmondanom ezzel kapcsolatban, hogy van itt egy olyan kettősség, amely, bár maga Saussure is fölvetette, mások is fölvetették valamilyen formában, időnként elsikkad. Ha a beszélő szempontjából és a megértő szempontjából nézzük a dolgot, akkor világos, hogy a nyelvi rendszer elsősorban a maga szinkrón adottságaival érvényesül és szinkrón adottságaival határozható meg. Ha viszont nem a beszélő szempontjából, hanem az egymásutáni rétegződés szempontjából nézzük a nyelvi jelenséget, akkor világos, hogy a szinkrón összefüggések a legtöbb esetben majdnem semmit sem jelentenek. Szándékosan mondom, hogy a legtöbb esetben, mert túlzás, amikor úgy képzelik el, hogy a diakrónia csak történeti egymásutánból álló szálakat, a szinkrónia csak egyidejű összefüggéseket tartalmaz. A jelenség korántsem ilyen egyszerű. Amikor pl. az újról és az elavulóban levőről beszélünk, akkor itt nem másról van szó, mint hogy a szinkróniában jelentkezik egy bizonyos része a diakróniának. Amikor a beszélő érzi azt, hogy ez vagy az a nyelvi forma elavulóban van és ma már nem igen használjuk, amikor érzi, hogy valami újjal áll szemben, és ennek nincs még meg a megfelelő hagyománya, ez már a múlt felé és a további jövő fejlődés felé mutató diakrónikus nyom. A diakróniának ez a belejátszása a szinkróniába természetesen nem minden területen egyformán és egyenlő intenzitással jelentkezik. Igaz, hogy ezek bizonyos szempontból perifériális jelenségek. A nyelv egészében nem az a legfőbb, hogy valamit elavulónak vagy újnak érzünk, de a jelenség megvan, és ez is feltétlenül hozzátartozik a szinkrónia és diakrónia helyes értelmezéséhez. A diakrónia és a szinkrónia érintkezésének egyéb formái is vannak. Gondolok az idegen és a meghonosodott ellentétére, a nyelvjárási és a köznyelvi ellentétére.

Negyedik megjegyzésem a leíró és a történeti vizsgálat szembeállítására vonatkozik. Néhány ízben már felvettem azt a gondolatot, hogy nem egészen helyes ez a fajta szembeállítás. Ha így állítjuk szembe a nyelvvizsgálat módjait: leíró és magyarázó nyelvvizsgálat; vagy így: leíró, magyarázó és normatív nyelvvizsgálat, akkor sokkal természetesebb összefüggéseket kapunk. Leírni ugyanis történeti tényeket is lehet; nemcsak abban az értelemben, ahogyan sokan értik, hogy egy bizonyos történeti kor jelenségeit szinkrón összefüggésükben leírjuk, hanem úgy is, hogy egymás utáni folyamat részjelenségeit írjuk le, anélkül, hogy a leírásnak magyarázó értéke lenne, anélkül, hogy a leírás magyarázattá lenne. Viszont szinkrón jelenségeket is lehet magyarázni szinkrón módszerrel és diakrón jelenségeket is diakrón módszerrel. De van egy terület, ahol szinkrónia és a diakrónia összekapcsolása szinte törvényszerű. Minden jó etimológia, amely a szó vagy a magyarázatra szoruló kifejezés eredetét jól oldja meg, végső fokon nem más, mint diakrónikus és szinkrónikus szempontok egyidejű alkalmazása, összekapcsolása, mégpedig olyan módon, hogy fölfejt a kutató, időrendben az előzmények felé haladva, a legrégebb pontig kísérhető diakrón szálakat, s akkor, amikor eljutott a legrégebb ponthoz, szinkrón módon magyarázza meg a nyelvi jelenség keletkezését a számba veendő rokon jelenségekkel vagy jelenséggel kapcsolatban. Akár a nyelv rendszerének összefüggésein belül, akár a nyelvek egymás közti érintkezésével magyarázza a szót vagy a kifejezést, az már nem történeti, hanem szinkrón összefüggéseken alapuló magyarázat.

Lenne még néhány megjegyezni valóm, de ezek közül csak egyre térek ki röviden. Mivel Deme László is kitért a *jó ember, jó sofőr*-féle kifejezések problémájára, legyen szabad ezzel kapcsolatban még egy észrevételt megtennem.

Szerintem Szalai lev. tagnak igaza van abban, hogy a *Péter jó ember* és a *Péter jó sofőr* logikailag és jelentéstanilag nézve lényegesen más kifejezések. Abban is igaza van, hogy a jelentésbeli különbséget transzformációs módszerrel bizonyítani lehet; amikor azt mondjuk: *Péter jó ember*, akkor azt állítjuk, hogy Péter „jó” is meg „ember” is, viszont *Péter jó sofőr* esetében nem mondjuk azt, hogy Péter „jó” is meg „sofőr” is. Eddig tökéletesen egyetérték vele. Abban persze, hogy az utóbbi mondatban a *jó* adverbium, már nem érthetünk egyet vele; ez nyilvánvalóan a nem-nyelvész megfogalmazása, a *jó* szónak ilyen használatát nyelvészetiileg továbbra sem tekinthetjük adverbiumnak. Ez éppen úgy melléknév, mint a *Péter jó ember*-féle mondatok *jó* szava, csak a szemantikai funkciója más. Nem véletlen azonban, hogy miért más? Egyrészt azért, mert szűkebb fogalomkörű jelzett szóval van kapcsolatban. Ez is bizonyítja, hogy a jelzős szerkezet jelentéstartalmát mindig a jelző és a jelzett szó együttesében kell néznünk, A *jó ember* jelzett szavának fogalomköre egészen általános, a *jó sofőr* jelzett szaváé szűkkörű. Nyíri Antal, úgy vettem észre, hajlandó kizárólag a tágabb vagy általánosabb és a szűkebb körű jelzett fogalomköri különbségével magyarázni a *jó* kétféle használatának jelentésbeli különbségét.

Ez a szempont fontos lehet, de nem feltétlenül döntő. Ha pl. azt mondjuk: *Péter jó gyerek*, nyilván szűkebb fogalomkörű a jelzett szó, mint a *Péter jó ember* mondatban, és mégsem jelenti azt, mint a *sofőr* szóval kapcsolatban. Vagy gondoljunk egy olyan másik használatra, mint *Jó ló volt a fakó* a népdalban: a *ló* lehet legalább annyira tág fogalomkörű mint az *ember*, és a *jó* itt mégsem azt jelenti; 'erkölesileg jó', hanem 'a maga funkciójában jól hasznosítható' stb. Tehát nemcsak arról van szó, hogy szűkebb fogalomkörű-e a jelzett szó, hanem a fogalomkörnek a sajátos természetéről is. Tudniillik az, hogy működésében, funkcionálásában nézzük-e a jelzett szóval jelölt személyt, állatot, dolgot, vagy pedig a maga erkölesi mivoltában az erkölesi tulajdonsággal bíró személyt. A jelzett szó fogalomköre és a funkcionálás együtt határozza meg a jelző jelentéstartalmát.

FOGARASI MIKLÓS*

Nem vitatható, hogy nyelvtudományunk, különösen annak leíró része, elmaradt a nyelvtudomány általános fejlődésétől. Az is világos, hogy a „strukturális” névvel jelölt módszereket, marxista szempontból való megrostálásuk után, fel kell használnunk a további kutatások során, mert azok segítenek a nyelvi elemek, a nyelvi rendszer alaposabb, pontosabb felderítésében. Nem kétséges viszont, hogy nagy hiba volna a hagyományos eljárások félredobásával egyedül helyes módszereknek kikiáltanunk a strukturalista módszereket.

Meg vagyok róla győződve, hogy a nyelv marxista, materialista szemléletének alapján kidolgozhatók lesznek azok az elvek, amelyek a strukturalizmus eddigi eredményeit a nyelvtudomány további fejlődésének szolgálatába tudják állítani, s amelyekből kiindulva megteremthetők a kutatás még újabb módszerei.

Ehhez azonban nagy anyagi és szellemi befektetések szükségesek: kutatógárda nevelése, amelynek tagjai egyforma mértékben lesznek nyelvészek és technikai szakemberek, az elektronikus gépek és lehetőségeik ismerői és tovább-

* Hozzászólását írásban küldte be.

fejlesztői éppúgy, mint e gépek programozásának nyelvészeti előkészítői; és szükségesek maguk a gépek is, nem egyes, hanem többes számban, mégpedig széleskörű nyelvészeti kutatásokra fenntartott gépek is.

Egy példával szeretném csak ennek szükségességét alátámasztani. S ez összefügg azzal is: milyen lehetőségek vannak a nyelvtudomány új módszereinek termékeny alkalmazására a nyelvtörténeti kutatásokban. Az egyik komoly lehetőséget a nyelvstatisztikai módszerek alkalmazásában látom. Sajnos azonban jelenlegi állapotunk elmaradott voltát kandidátusi értekezéssel kapcsolatban is tapasztalnom kellett. Értekezésemben ugyanis az orosz nyelv jövővény- illetve idegen szavainak állományában bizonyos történeti szóstatisztikai számításokat végeztem. El kell ismernem, s Papp Ferencnek, értekezésem egyik opponensének idevágó bírálata is többnyire jogos volt, hogy statisztikám távol állt a modern, tudományos igényű statisztikai vizsgálattól. Azt azonban Papp Ferenc is elismerte, hogy nem végezhettem el ilyen vizsgálatot jelenlegi viszonyaink között, bármennyire célszerű lett volna is.

Most is úgy látom, hogy a szóstatisztika és általában a nyelvstatisztika jövője nem a nyelvészek aránytalanul sok időt és türelmet igénylő manuális munkájában van, hanem kizárólag elektronikus gépek alkalmazásában. A ráfordított rengeteg manuális munka ugyanis nincs arányban a viszonylag csekély eredményekkel. Ezt látom gyakorlatilag bizonyítva Papp Ferencnek a Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén „Tatjana levele” statisztikai elemzéséről tartott előadásában is. Az előadó saját maga és több hallgatója az egyetemen hosszú és fáradtságos munkával állított fel — egy viszonylag nagyon rövid szövegrészből — egy pontosnak vehető szógyakorisági statisztikát, amelynek következtetési azonban nem hoztak *lényegesen* jobb és megbízhatóbb eredményeket, mint a hagyományos nyelvészeti és filológiai módszerek. Bár látom a statisztikai módszereknek a nyelvtörténeti kutatásokban használható, új, pontosabb eredményekre vezető voltát, — s kandidátusi értekezésemben szerény és az adott helyzetben bizony tehetetlenségemet tükröző módon e módszerek fontosságára akartam csak felhívni a figyelmet, — mégis fenn kell tartanom azt a véleményemet, hogy a szóstatisztika és általában a nyelvészeti statisztika eredményes jövője az elektronikus gépek alkalmazásában van. Azt is el kell viszont ismernem, hogy ehhez az út, különösen mert széleskörű nyelvészeti kutatásra nemhogy gépek, de még egy gép sem áll rendelkezésünkre, egyelőre az olyan típusú kutatásokon keresztül vezethet, amelyeket Papp Ferenc és munkatársai végeztek.

GULYA JÁNOS*

Engedjék meg, hogy e nagyszabású vita alkalmával a magyar nyelvtudomány kérdéséhez g y a k o r l a t i szempontból szóljak hozzá és hozzászólásomat elsősorban finnugor vonatkozásban tegyem meg.

Nézetem szerint nyelvtudományunk további fejlesztésében kettős úton kell járunk. Az első út a másutt — és részben nálunk — elért eddigi általános nyelvészeti eredmények megismerése, a másik pedig az általános nyelvészet eredményeinek a részlet-, ill. szaktudományterületen való felhasználása.

* Hozzászólását írásban küldte be.

l á s a. Csak egy példát: a finnugor — különösen az obi-ugor — átírás kérdése. Nem beszélve a kérdés elvi (fonetikai — fonológiai) oldaláról, szinte érthetetlen, hogy pl. a vahi osztják *ku'l' hal'* szót *n y o l c* jellel írjuk le, tehát majdnem háromszor annyival, mint ahány hang (fonéma) e szóban szerepel. Mennyi idő (korrektúrák!) és mennyi pénz megy így kárba anélkül, hogy — a szakfonetikai kutatásoktól eltekintve — ebből a *n y e l v* kutatói számára bármi haszon is származnék! (Arról nem is beszélve, hogy e jelek mennyi félreértésre és meg nem értésre adnak alkalmat!)

W. Steinitz az osztják és a vogul nyelv modern átírásának a kérdését 1950-ben, ill. 1955-ben kidolgozta. Az általános finnugor átírás problémájával pedig többen is foglalkoztak. Így pl. B. Collinder, P. Ariste és még mások.

Feltétlen szükségesnek látom e rendszerek és kísérletek megvizsgálását. Már annál inkább is, mert az eredményekért szinte csupán csak le kellene hajolnunk, és azért is, mert ezt minél később tesszük meg, annál tovább fogunk ezután is időben, pénzben és energiában további komoly értékeket eltekozolni.

Radanovics Károly szavait kiegészítve még elmondanám, hogy finnugor nyelvészetben más területeken is történtek újabb módszereket alkalmazó kezdeményezések. Itt elsősorban W. Steinitznek a finnugor konzonantizmusról írt ismert és kiváló munkáját, valamint E. Itkonennek a finnugor nyelvészeti összefoglaló jellegű dolgozatát (Virittäjä, 1957) említeném meg. A munkákat és a kutatást még sorolhatnók. De talán egyelőre ennyi is elég arra, hogy felhívjuk a figyelmet a finnugrisztika területén történt modern szemléletű és módszerű vizsgálódásokra.

Ezenkívül még egy megjegyzést: nagyon örülök a megbeszéléseknek és kívánatosnak tartom ezeknek a jövőben történő mind gyakoribb megismétlését.

MARTINKÓ ANDRÁS*

Örvendetes dolog tényként elkönyvelni azt, hogy a magyar általános nyelvészet is kaput nyit a világ általános nyelvészetét felfrissítő, megelevenítő és megtermékenyítő új módszereknek. A friss szellőknek azonban általában tanácsosabb előbb csak ablakot és csak azután ajtót nyitni, különben a friss levegővel sok por vagy éppen betegséget előidéző kórokozó is beáramlik. Egyik ilyen kórokozó — szerintem — a strukturalizmus fogalmának túlságosan általánosító használata. Mindaz, ami Saussure óta a nyelvi rendszer szintjén, leíró vizsgálata terén új módszerek feltalálása érdekében történt, elsősorban pedig mindaz, ami ebben az útkeresésben előrevivő, esetleg csak a hagyományos módszerekkel szembeforduló, most általában a „strukturalizmus” kalapja alá kerül. Nem vált-e ezzel a „strukturalizmus” a metodológiai haladás és forradalmiság kizárólagos képviselőjévé? Azáltal, hogy neki tulajdonítunk minden újat, melyet a nagyon is különböző gyökerű, elméletű és igen sokféle iskola, irányzat mint gyümölcsözőt létrehozott, a hibákat pedig a bírálat, elítélés jogának fenntartásával ráhárítjuk az eredeti cég neve alatt bejegyzett irányokra. A jövőben kívánatos lenne a „strukturalizmus” általánosító kifejezést — éppen nem strukturalista, hanem tartalmilag elemző, értelmező módszerrel — történeti összetevőire bontani.

Egy ilyen analízissel arra a nem éppen új és nem éppen meglepő eredményre jutnánk, hogy valamennyi, a strukturalizmus néven összefoglalt

* Hozzászólását írásban küldte be.

irányzatnak és ezen irányzatok metodológiájának megvan a maga nagyon határozott és sokszor nagyon élesen hirdetett filozófiai, tudományelméleti és — mondjuk meg magyarul — világnézeti alapvetése. „Chaque siècle a eu la grammaire de sa philosophie” — hirdette már Meillet, és amikor Brøndal a dán strukturalizmus reprezentatív folyóiratának, az Acta Linguisticának legelső számában (1939) megírja programcikkét, nem véletlenül hivatkozik Planck kvantumelméletére, De Vries mutációelméletére (azaz állandó, konstans elemekkel operáló fizikai, biológiai elméletekre), nem véletlenül emlegeti Durkheim és Husserl nevét, a *Gestalt* és *konfiguráció* fogalmát, és a konstans elemek alkotta rendszer belső koherenciájáról, kölcsönös függéséről vallott nézeteit nem véletlenül rokonítja Cuvier, Lalande, Claparède nézeteivel.

A logikai pozitivizmusnak és neoszemantikának (matematikai nyelvészetnek) túlon túl jól ismert kapcsolatáról most nem is beszélve, oda akarok konkludálni, hogy a „módszert igen, a filozófiai alapokat nem”-elv nonszensz. A tudományos módszerrel együtt vagy átveszem a filozófiai indokolását is, vagy pedig a magam filozófiájában keresem meg a hasonló módszertani felfogásra vezető alapokat. Nos, a bevezető előadásban és a vitában éppen ezt a törekvést hiányoltam. Márpedig, ha a marxista igényű nyelvtudomány újnak, modernnek, gyümölcsözőnek hajlandó elfogadni a strukturalizmus módszereit, nem térhet ki a filozófiai, elméleti megindoklás elől sem. Ha a nyugati strukturalizmus képviselőit megkérdezzük: miért tartják egyedül lehetségesnek vagy tudományosnak a *leíró módszert*, akkor Bloomfield azt válaszolja: mert a nyelvből egyedül megismerhető a biológiai folyamat, a stimulus-reakció folyamata, s ennek csak a szinkroniában van értelme; Carnap azt, hogy a logikai szintaxis a jelek („szimbólumok”) önelvű kombinációinak, immanens — tehát időtlen — kategóriával foglalkozik; Brøndal és Hjelmslev azt, hogy ők, egyedül ők a nyelvtudományban, nem fenomenológusok, mivelhogy a nyelv tiszta forma, immanens struktúra stb. És mivel indokolták meg a kizárólagosan leíró módszer egyedüli létjogosultságát hazai strukturalistáink? Semmivel.

Menjünk tovább. Az említett nyelvészek (és iskoláik) arra a kérdésre: miért tagadják vagy hátrítják el a *jelentést*, joggal és a maguk módján becsületesen, agnoszticizmusukkal felelhetnek. De vajon megfelelő válasz-e ez a marxista nyelvész számára, aki vallja a nyelv és gondolkodás szoros kapcsolatát s a nyelvnek e kapcsolat által (nem közvetlenül) valóságra való utalását? A különféle elnevezés alatt futó strukturalisták tekinthetik a nyelvet pusztán nyelvtannak, pusztán különböző néven nevezett formai egységek algebrájának, de a marxista nyelvész tudja, hogy a nyelvnek tartalma is van, és célja is van: ez a cél pedig nem formai egységek ilyen vagy olyan kombinációinak, egymásra következésének létrehozása, hanem tudati tartalmak, azaz jelentések közlése. Közlés, méghozzá azzal a hittel, hogy amit közlünk, az nagy általánosságban megbízható, ha másféle nem is, de kollektív érvénye megvan.

Nem lehet persze eléggé hangsúlyozni, hogy a nyelvtudomány túllépne illetékességi körén, ha az egyes, konkrét tartalmakat akarná vizsgálni, ám ugyanakkor kötelessége vizsgálni, hogy a *nyelvi jel* struktúrájában hogyan kapcsolódik forma és tartalom általában. Csak zárójelben: az eddigi tárgyalás során még nem hallottam a „nyelvi jel” terminust, pedig a nagy harc a strukturalista és más irányok, illetőleg az egyes strukturalista irányok között éppen a nyelvi jel értelmezése körül dúlt és dúl. A nyelvtudomány nem a nyelvi formákról, hanem a nyelvi jelekről szóló tudomány, — persze jelen a nyelvi egységek minden formáját értve a morfémáktól a mondatig és azon túl. Nos, a nyelvi

jel nem tiszta forma, hanem tartalma is van, azt hiszem, ezt az elvet köztünk senki sem akarja kétségbe vonni. Ma már a legszélsőségesebb strukturalisták is beszélnek „content”-ről, ha agyafúrt dedukciók útján azt akarják is megbizonyítani, hogy az is „form”.

A nyelvi jelnek nemcsak van tartalma, hanem — és ezzel a strukturalizmusnak is számolnia kell — ez a tartalom kisebb-nagyobb mértékben befolyásolja a formai struktúrát is. Befolyásolja már a lexikai szó alkatát is (képzett, összetett szavak), még inkább persze a parole-szóét, a mondatbeli szóét: a „szintaxémáét” elsősorban a nyelvtani jelentés realitásával. De példaképpen megemlíthetem az ún. sequentia problémáját — egyik központi kérdése a strukturalizmusnak —: a tartalom kikapcsolásával ugyanis ugyancsak nehéz lenne megindokolni, megmagyarázni (nem leírni!) a szórend, a melódia formális-strukturális képletét például a kérdő, felkiáltó vagy (egyes nyelvekben) a feltételes mondatok esetében. És vajon milyen formális magyarázatot lehet adni a francia subjonctif (az olasz congiuntivo) használatára, ha kikapcsoljuk a tartalmat, illetőleg a beszélőnek a tartalomhoz való viszonyát, ami ugyancsak a jelentés része?

De visszatérek a nyelvi jelhez. A strukturalizmus végső eszménye — a hírközlési és kibernetikus szempontok is ezt kívánják — az, hogy a nyelvi jel minél inkább a matematikai jelhez váljék hasonlóvá. A ma még megoldatlan nehézségek éppen a kétféle jel különbözőségében rejlenek. A matematikai jel tartalma valóban tiszta viszony: a rendszerben való helye; nem utal, nem vonatkozik semmi matematikán túlira (noha persze konkrét esetben fel lehet használni erre), a nyelvi jelnek viszont a lényege éppen az, hogy amikor valami par excellence nyelvre: a rendszerre utal, ugyanakkor és lényegéhez tartozóan valami nyelven kívülre is utal, — vagy pedig megszűnik *nyelvi* jel lenni. Hiszen akkor éppen azt a funkciót nem teljesíti, amiért a társadalom gyakorlati létrehozta, elfogadta és használja. Nem véletlen az, hogy a strukturalizmus (akárcsak annak idején a marrizmus) szereti lehetőleg kevésbé ismert nyelveken igazolni elemző módszerét, leginkább szereti pedig mesterséges nyelveken végezni ezt. Ismeretes, hogy E. Nida csinált is egy ilyen nyelvet magának, és esodálatos módon ez a tartalom nélküli nyelv tökéletesen alkalmas lett elemző módszerének igazolására, — csak éppen megmaradt logikai-matematikai hobbynak.

Egy másik lényeges különbség a kétféle — a matematikai és a nyelvi — jel között az, hogy az előbbi meghatározott kvantumokkal operál úgy, hogy e kvantumok *mennyiségi* változása (összegezése, hányadolása stb.) kivétel nélkül megfelel a „tartalom” azonos jellegű változásainak. Talán nem kell igazolnom, hogy a nyelvi jelben a formai mennyiségi és a tartalmi változások közt ilyen paralelizmus csak igen korlátozott mértékben érvényesül, sokszor pedig a viszony éppen fordított.

E néhány szóval nem akarom tagadni a strukturalizmus név alatt összefoglalt irányzatok sok becses eredményét, módszertani újszerűségét és általa új perspektívák nyitását a nyelvtudomány számára. Inkább csak arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy milyen nagy és sokrétű feladat áll a marxista nyelvtudomány előtt, amikor — elkerülhetetlenül — saját strukturalista *elmélete* megalkotására kell vállalkoznia. És utalni akartam arra is, hogy a strukturalista irányok két alapvető elvi és gyakorlati álláspontja: a *kizárólagos leíró* szinkron szemlélet és a *szemantika* elvetése — ez idő szerint még nem ogyeztethető össze a nyelvről vallott marxista tanítással.

NYIRI ANTAL*

Ennek a vitának nemcsak az a nagy érdeme, hogy egy igen gyümölcsöző szemlélet és módszer alkalmazásának elhanyagoltságára és ez elhanyagolás okozta csorba mielőbbi kiköszörülésére a figyelmet fölhívja, hanem az is, hogy a strukturalizmus mivoltát és helyét a nyelvészeti módszerek között — óvakodva minden tapasztalatlanságból fakadó egyoldalúságtól, a ló másik oldalán való földrehuppanástól és annak következményeitől — általában csaknem egyhangúlag helyesen megállapítja, és ezzel valamennyiünk megnyugvására az értekezlet egy eljövendő időszak munkájának kiindulópontja lesz.

Ha a tudományos megismerés sokféle módszere között tévelyegni és eltévedni nem akarunk, arra kell figyelni, melyik a legegységesebb, legáltalánosabb, minden tudomány művelésére egyedül alkalmas szemlélet és módszer, melyik szemlélet és módszer van a legmagasabb csúcson, ahonnan legmesszebbre lehet látni, ahonnan a megismerésre váró egész valóságot fel lehet tárni.

Kétségtelen, hogy ez a dialektikus szemlélet és módszer, mert minden tudományág művelésére, tudományos problémáinak megoldására alkalmas.

A dialektikus módszeren belül van, tehát annál jóval szűkebb körű a nyelvtudományban alkalmazott leíró és történeti módszer. A logikus sorrend a módszerek alkalmazása között az lenne, hogy előbb kellett volna leírni a nyelv állapotát és azután a történetét feltárni. A nyelvtudományban mégis az történt, hogy ez csak akkor vált tudománnyá, mikor rájöttek arra, hogy a nyelv fejlődését megfelelő módszer alkalmazásával fel lehet tárni. Ha lassan is és a dogmatizmus veszélyétől nemegyszer fenyegetve, mind jobban finomult és így az eredményes kutatásra mind alkalmasabb történeti módszer alakult ki, és már a dialektikus módszer általánosan ismertté válása előtt határozottan kialakult az a lényeges történeti szempont, hogy a nyelvi jelenségeket a változás mozzanataiban kell megragadni, mintegy a változáson rajtakapni és azt kifejteni, megmagyarázni.

E kutatási módszer helyes alkalmazása mind nagyobb és nagyobb eredményekre vezetett, ezért a leírást elhanyagolták, sőt tudománytalannak minősítették. Csak miután Saussure tanítása nyomán nyilvánvalóvá vált, hogy a nyelv jelrendszer, és ezt le is kell pontosan írni, hogy az adott időszakban megismerhessük, jutott a leíró szemlélet és módszer az őt megillető tudományos rangra.

A történeti módszernek azonban nemcsak az a lényege, hogy a nyelvi jelenségeket a változás mozzanataiban megragadja és kifejti. Az igazi történeti módszer a nyelvi jelrendszert mindig fejlődőben levőnek látja a gondolkodás fejlődésével és az illető társadalom történetével együtt szemléli, s ezért arra is gondol, hogy pl. a mai nyelvállapot száz év múlva már a múlté lesz, és akkor ez a XX. század közepe táji magyar nyelv a száz évvel ezutáni magyar nyelv tudományos megismeréséhez fontos előzményeket szolgáltat. Ez a nyelvtörténeti szemlélet azonban már a dialektikus materializmuson alapszik.

Mivel a *ma* nyelve egyszer a múlté lesz, és ez a múlté lett mai nyelv hozzájárul majd a jövő nyelv rendszerének megértéséhez: a dialektikus szemléleten alapuló nyelvtörténeti módszer sohasem avulhat el, hanem bizonyára lesz mindaddig, amíg egyáltalán nyelvtudomány lesz.

* Hozzászólását írásban küldte be.

A dialektikus materializmuson alapuló helyes nyelvtörténeti szemlélet magában foglalja a leíró módszer állandó alkalmazásának igényét is. Mivel azonban a nyelvnek nemcsak struktúrája van, hanem jelentése is (egyelőre nem tudom, miért nem lehet azt mondani, hogy funkciója is van), a leíró módszernek a nyelvi jelrendszert jelentésével együtt kell vizsgálnia és leírni.

Ami mármost a strukturalizmust mint módszert illeti, ennek alkalmazását nemcsak az információelmélet szempontjából tartom nagyon szükségesnek, hanem a leíró és a történeti nyelvészet szempontjából is igen termékenynek és ezért feltétlenül alkalmazandónak tartom. Szükség van a speciális információ kívánalmainak megfelelő strukturalista nyelvtanra, szüksége van a nyelvtudománynak is strukturalista módszerű kutatásokra.

A strukturalizmusnak a helyét azonban a leíró módszeren belül látom, mert a strukturalista szemlélet a nyelvi jelrendszer jelentését figyelmen kívül hagyja. Ezért a strukturalizmus sohasem lehet — még a kapitalista országokban sem — „a nyelvi stúdiumok királya”, nemhogy nálunk, ahol a dialektikus materialista szemlélet és módszer helyességét általában elismerjük, és a tudományos megismerés bázisának tekintjük.

KALMÁR LÁSZLÓ akadémikus levele

Szeged, 1961. március 21.

Teljesen egyetértek azzal, ami Telegdi elvtárs vitaindító előadásának vázlatában szerepel, legfeljebb azzal a beállítással nem, mintha a transzformációs elemzés volna a legfőbb eszköz az összehasonlító-történeti nyelvtudomány és a strukturális nyelvvizsgálati módszerek közötti ellentét feloldására.

Ha szabad, szeretném javasolni, hogy az MTA Nyelvtudományi Intézete és a Művelődésügyi Minisztérium Nyelvtudományi Munkaközössége tegyen javaslatot a Művelődésügyi Minisztériumnak, hogy a jövő tanévtől kezdve engedélyezze egyetemenként egy-két hallgató felvételét az általános nyelvészet-matematika szakra. Minthogy két szakos képzésről van szó, leghelyesebb, ha a hallgatók a legtöbb matematikai tárgyat a matematika-fizika szakos tanárjelöltek tanrendje szerint hallgatják, azzal a változtatással, hogy matematikai logikát már másodéves korukban hallgassanak, valószínűségi számítás és matematikai statisztikát, továbbá az elektronikus számológépek programozásának elméletét pedig a matematikus szakképzés (régelbi nevén alkalmazott matematikus képzés) tanrendjének megfelelően. Fizikai tárgyak helyett azonban nyelvészeti tárgyakat hallgassanak a nyelvész szakemberek által kidolgozandó tanrend szerint. Ezzel kapcsolatban gondolni kellene arra is, hogy a „matematikai nyelvészet” szakirodalmának tanulmányozása szempontjából legfontosabb nyelveket, az orosz és az angolt elsajátítsák legalább annyira, amennyire ez a szakirodalom olvasásához szükséges. Ezt a képzést el kell választani a tanárképzéstől, különben túlterhelés lesz belőle. Negyedéves korban főleg speciálkollégiumokat hallgassanak; ötödéves korukban pedig gyakorlatra a Nyelvtudományi Intézethez kerüljenek beosztásra. Csak így biztosítható, hogy a második ötéves tervben már rendelkezésre áll elég szakkáder „matematikai nyelvészeti” kutatásokhoz. Azért javaslom, hogy több egyetemen legyen ilyen képzés, mert így inkább remélhető, hogy az ilyen kutatásokra rátermett hallgatók kerülnek erre a szakra. Javaslom azt is, tegyen lépéseket az Intézet és a Munkaközösség arra, hogy ilyen munkákhoz megfelelő kapacitást biztosítsanak valamelyik erre alkalmas hazai elektronikus számológépen.

TELEGDI ZSIGMOND válasza

Természetesen nem vállalkozom arra, hogy összefoglaljam mindazt, ami itt másfél nap alatt negyven egynéhány hozzászólásban elhangzott; ha az idő engedné is, nem volnék rá képes. Megkísérlem azonban kiemelni konferenciánk legjelentősebb vonásait és néhány megjegyzést tennék a hozzászólásokban érintett elvi kérdésekre.

Úgy gondolom, elfogultság nélkül állíthatjuk, hogy konferenciánk eredményes volt; azzá tette a nyelvészek széleskörű és kitartó érdeklődése, élénk közreműködésük hozzászólások formájában és különösen a hozzászólások gazdag tartalma. Ezek lényegesen kiegészítették a referátumot, sok oldalról, igen tanulságosan megmutatták a strukturális módszerek termékenységét, eredményeit.

A hozzászólásokból kitűnt, hogy a legfontosabb kérdésekben nagyjából egyetértünk.

Egyetértünk mindenekelőtt abban, hogy a nyelvészetben is a marxizmus álláspontjára kell helyezkednünk; tanulságos volt, hogy a hozzászólók a strukturális elemzést természetesen erről az állásponttól igyekeztek értékelni.

Nem állítom, hogy a marxista nyelvészet fogalma már világosan és teljesen áll előttünk; ez nem is várható: ez a fogalom csak a gyakorlatban, a kutatás gyakorlatában alakulhat ki, csak abból állhat elő teljesen és határozottan. De nem kétséges, hogy fontos pontokon kezdenek már előtűnedezni a marxista nyelvészet vonásai, hogy amikor rá hivatkozunk, ez nem üres beszéd.

Egy másik pont, amelyben alapjában véve egyetértünk, a nyelvtudomány egysége. A hozzászólók többnyire megegyeztek abban, hogy történeti és leíró vizsgálat nemcsak kiegészítik, hanem kölcsönösen feltételezik egymást, egymásra utalnak, egyetlen tudományt képeznek. Ehhez legfeljebb annyit tennék hozzá, hogy nem érhetjük be a nyelvtudomány egységének pusztá állításával, arra kell törekednünk, hogy ezt az egységet meghatározzuk, elméletileg kidolgozzuk.

A strukturális módszerek felfogásában és megítélésében természetesen sokféle nézettel találkozunk. De a hozzászólók jó része megegyezett abban, hogy itt elméleti szempontból is nagy jelentőségű haladásról van szó; csak elvétve hangzott el olyan vélemény, amely az ilyen módszerek jelentőségét szűk, gyakorlati térre korlátozná. Konferenciánk így határozottan állást foglalt amellett, hogy a strukturális elemzés meghonosítása nyelvtudományunkban fontos és sürgős feladat.

Felmerült a kérdés, természetesen, hogy a formális elemzés nem egyértelmű-e a forma és tartalom elszakításával. Véleményem szerint a kettő külön vizsgálata helyén van, elkerülhetetlen, mint a kutatás folyamatának egy mozzanata; tévedéssé akkor válik, ha megállunk nála, ha azt, amit a megismerés érdekében elkülönítettünk, a valóságban különállónak tekintjük. Ragaszkodnunk kell a nyelvben is forma és tartalom egységéhez; de látnunk kell, hogy ez az egység, pontosabban: az egység felismerése nincs eleve adva, hanem csak a tudomány hosszú és fáradságos útján, nem utolsósorban a formális struktúra elemzésén keresztül érhető el.

Szalai elvtársnak a nyelvtant érintő fejtegetéseiben van egy pont, amelyre felhívnám a figyelmet, ez a teljesség követelése. A modern nyelvtani kutatásban valóban lényeges szerepet játszik ez a követelés; a nyelvtantól elvárják, hogy teljességgel határozza meg, mi az, ami nyelvileg, az adott

nyelvben lehetséges, érvényes, a nyelvtan vizsgálatának, leírásának különféle módjait, „modelljeit” arról ítélik meg, mennyiben képesek ezt a követelményt kielégíteni.

Ezzel kapcsolatban felhívnom a figyelmet a nyelvtani kutatás haladásának egy jelentős aspektusára: a hagyományos grammatika naivul adottnak vette önmagát, posztulátumait és eljárásának alapformáit; most ezek is vizsgálat, elmélet tárgyává válnak.

Ami az új módszerek és eredmények iskolai bevezetését illeti, én ebben a tekintetben nem vagyok olyan borúlátó, mint egyes hozzászólók.

A hagyományos és a modern nyelvtan viszonya két arcot mutat. Joggal beszélhetünk egyfelől ugrásról; de ez az ugrás nem zárja ki a folytonosságot, a strukturális elemzés elmélyíti, magasabb szintre emeli azt, ami a nyelvtani hagyományban valódi felismerés és ezért maradandó. Meg kell azt is gondolni, hogy a strukturális elemzés lényegileg a gyakorlatot tárja fel, a beszédet értelmező hallgató gyakorlatát, ennek ésszerű rekonstrukciója s ennyiben éppen nem olyan megközelíthetetlen a közönséges tudat számára, mint ahogy első tekintetre feltűnik. Természetesen egyetértek azzal, hogy az újabb eredmények iskolai értékesítésében körültekintően kell eljárunk.

Antal Lászlónak kétségkívül igaza van abban, hogy a XIX. század történeti nyelvészetét is áthatja az idealizmus. Egy másik hozzászóló viszont (Deme László) joggal figyelmeztet arra, hogy idealista elméletek ésszerű, pozitív tartalmuk tekintetében jelentős különbséget mutathatnak. Én is azon a véleményen vagyok, hogy a történelmi szemlélet bevezetése a nyelv vizsgálatába nagyszabású haladás volt, még az idealizmus korlátai között is, és hogy az elfordulás ettől a szemlélettől határozott hanyatlás, összefügg a polgári társadalom bomlásával.

Szalai elvtárs szavá tette, hogy egy ideig a dogmatikus elfogultság is akadályozta a strukturalizmus helyes értékelését. Ez való igaz.

Nem áll ellenben, amit egy másik hozzászóló hangoztatott, hogy ti. az ő munkája ilyen elfogultság miatt nem jutott nyilvánosságra. A munkát többek között én bíráltam, valóban nem javasoltam a kiadását, de éppen nem azért, mert ő a strukturalizmus mellé állt s ezt én ideológiai okokból helytelenítettem; a munka gyenge volt, ezért nem javasoltam, ma is ellenezném a kiadását.

Kedves Elvtársak! Referátumom befejezésében elmaradásunkat hangsúlyoztam, borús hangot ütöttem meg, nem egészen alaptalanul. Most, konferenciánk végével, ezt szeretném kiemelni, hogy mennyi okunk van annak alapján, amit ez a konferencia már mint elért eredményt mutat, bizalommal nézni a jövőbe.

Nem hiszem, hogy tíz évvel ezelőtt hasonló konferenciát tudtunk volna rendezni, konferenciát elvi, elméleti kérdésekről, amely ilyen érdeklődésre talál, ennyi hozzászólást vált ki és hozzászólásokat ilyen magas szinten.

Konferenciánknak feladata volt tudatossá tenni elmaradásunkat; de eredményeképpen azt is megállapíthatjuk, hogy a magyar nyelvtudomány már is nem csekély utat tett meg behozni elmaradását és láthatóan felkészült arra, hogy gyorsan és alaposan változtasson fogyatékoságán.

KIRÁLY PÉTER zárószava

Kétnapos vitaülésünk végére értünk. Ha visszagondolunk arra, mi volt a vitaülés célkitűzése és ha értékeljük a két nap munkáját, azt hiszem,

alapjában meg lehetünk elégedve a végzett munkával. A vitaülés egyik célja az volt, hogy felmérjük nyelvtudományunk helyzetét politikai-ideológiai és szakmai (elvi-módszertani és tematikai) vonatkozásban, különös tekintettel azokra a feladatokra, amelyeket a jövőben a nyelvtudománynak meg kell oldania. A munkaértekezleten elhangzott felszólalások alapján megállapítható, hogy a hazai nyelvtudomány — eddigi eredményei alapján — lényegében alkalmas arra, hogy kutatási módszereit tovább fejlesztve elérje azt a szintet, amellyel nemzetközi vonatkozásban is megállja a helyét.

Az ülést vitaülésnek szántuk. Az ülés befejezése után úgy látjuk, hogy ezt a célt lényegében el is tudtuk érni. Vitaülés volt, amelynek egyrészt megvolt az elvi tartalma, az elvi iránya, ugyanakkor — s ez igen öröndetes — mentes volt a személyi vonatkozású kitételektől. Remélem, hogy a jövőben több ilyen elvi vitát tudunk rendezni, melyeken a vita szabad kibontakozást nyer. A jövőre nézve azonban kívánatos, hogy azokon a kritika és a bírálat a mostaninál erőteljesebb hangot kapjon.

A hozzászólások alapján úgy látom, hogy azokat a feladatokat, teendőket, amelyekről beszámolómban beszéltem, a vitaülésen megjelentek helyeslik és azokkal egyetértenek. Ugyanakkor több hasznos javaslat is elhangzott, s ezért az általam felvázolt teendőket bizonyos vonatkozásban ki kell egészíteni. Az elhangzott javaslatokat meg fogjuk vitatni, és az intézet vezetősége, Tudományos Tanácsa és az I. Osztály vezetősége meghozza a megfelelő határozatokat. Ahhoz azonban, hogy az intézet pontosabban fogalmazott javaslatokkal állhasson elő, szükséges, hogy részletesebben megjelöljük feladatainkat. Arra gondolok, hogy szakterületenként meg kell vizsgálni, milyen újabb aktuális feladatok megoldása látszik szükségesnek e vitaülés tanulságai alapján. A főbb feladatokban, úgy látom, lényegében egyetértünk. Igen fontos, hogy az elméleti, általános nyelvészeti munka az eddiginél erőteljesebben meginduljon. Több ilyen jellegű teendőről esett itt szó (folyóirat megindítása, általános nyelvészeti művek lefordítása stb.). Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy a tervezg, tés helyett most már a konkrét alkotómunkához kell hozzálátnunk.

A vitaülésen felvetett kérdések egyike-másika megoldatlanul maradt. S ez természetes is. Az ilyen jellegű kérdések természetéből adódik, hogy ezekre ma, de úgy látom, belátható időn belül sem tudunk megnyugtató, egyértelmű választ adni. Feladatunk tehát az, hogy az elkövetkezendő időben valóban aktívan, minden erő összefogásával próbáljuk megoldani az itt felvetett problémákat. Utaltak arra, hogy ha ki akarunk mozdulni abból a helyzetből, amelyben nyelvtudományunk jelenleg leledzik, előre kell tekintennünk, egy lépést előre kell tennünk. Valóban, elodázhatatlan kötelességünk, hogy ezt a lépést megtegyük, úgy érzem azonban, hogy nemcsak előre, az új irányzatok felé kell haladnunk, hanem meg kell néznünk azt is, hogy a régebbi, helyesebben az eddigi irányzatok, módszerek mi jót, hasznosat adhatnak. S az eddigit továbbfejlesztve és az új értékeit átveve, e kettőnek bizonyos jellegű összekapcsolásával tudunk — véleményem szerint — még eredményesebben előrehaladni.

A nyelvtudomány helyzetének megítélésében és a kibontakozás kérdésében bizakodó vagyok. Úgy látom, hogy közös összefogással meg tudjuk oldani azokat a feladatokat, amelyeket tőlünk szocialista társadalmunk joggal elvár.

Köszönöm a vitaülés résztvevőinek érdeklődését, aktív munkáját, segítségét és támogatását.

A STRUKTURÁLIS ÉS A MATEMATIKAI NYELVVIZSGÁLATI MÓDSZEREK FEJLESZTÉSÉRŐL

Az elmúlt évek során hovatovább halaszthatatlannak bizonyult, hogy szervezetenként is rögzítsük azokat a lényegbevágó változásokat, amelyek a nyelvészeti kutatások módszertanában a strukturális nyelvi elemzés módszereinek alkalmazása révén mentek végbe. A strukturalizmusról a Voproszi jazikoznanyija hasábjain zajló vita, az 1959. április 18–21 között Leningrádban tartott értekezlet, amely a matematikai nyelvészet kérdéseit vitatta meg, az alkalmazott nyelvtudomány problematikájának jelentős kibővülése, az a körülmény, hogy az alkalmazott nyelvtudomány fejlődése széleskörű program megvalósítását követeli tőlünk — a nyelvi elemzés új módszerét alkalmazva — a tipológiai kutatásokban, végül az, hogy az Akadémia Irodalmi és Nyelvi Osztálya a maga távlati tervébe különfölvette „A szemiotika, az információelmélet és az alkalmazott nyelvtudomány fő kérdései” című elaborátumot, amely a gépi fordítás kérdéseitől a mesterséges nyelvek alkotásának elveig terjedő egész problémakört felöleli — mindez lépésről lépésre előkészítette a talajt ahhoz a határozathoz, amelyet az Akadémia Elnöksége a strukturális és a matematikai nyelvi elemzés módszereinek fejlesztéséről hozott.

A múlt évben február elején az Akadémia Elnöksége V. V. Vinogradov akadémikus elnöklétével bizottságot szervezett az említett kérdésben hozandó határozati javaslat kidolgozására. A bizottság tagjai voltak: A. I. Berg akadémikus, B. A. Szerebrennyikov, V. I. Borkovszkij és P. Sz. Novikov levelező tagok, M. M. Guhman, Sz. B. Bernstejn és L. R. Zinder, a nyelvtudomány doktorai, A. A. Ljapunov professzor, V. A. Uszpenszkij, a matematikai tudományok kandidátusa, A. A. Reformatszki, Vjac. V. Ivanov, V. N. Popogov, Sz. K. Saumjan, N. D. Andrejev és V. P. Grigorjev (a bizottság titkára), a filológiai tudományok kandidátusai.

A Kibernetikai Tudományos Tanács előterjesztése alapján a bizottság kidolgozta az Akadémia elnökségi határozatának tervezetét, s ezt a Fizikai és Matematikai Osztály titkára — L. A. Arcimovics akadémikus — és a Történettudományi Osztály titkára — Je. M. Zsukov akadémikus — szintén jóváhagyta.

Az Akadémia Elnöksége 1960. május 6-án hozta meg „A strukturális és a matematikai nyelvvizsgálati módszerek fejlesztéséről” című határozatát. Ez egyebek között megállapítja: az automatizálásnak óriási népgazdasági jelentősége van, ezért szükségessé vált, hogy teljes erőnkkel fejlesszük a kutatásokat mindazokban a tudományágakban, amelyek felhasználják a kibernetika vívmányait. Ilyen tudományág a nyelvtudomány is, amelynek kebelében kialakultak és nagy fejlődésnek indultak a nyelvvizsgálat strukturális és matema-

tikai módszerei (a strukturális és a matematikai nyelvészet). E módszerek nemcsak a modern kibernetikának adnak elméleti alapot alkalmazott nyelvtudományi problémái kidolgozásához (termelő objektumok automatikus nyelvi irányítása; a tájékoztató szolgálat automatizálása; a fordítói munkának, továbbá a tudományos és műszaki irodalom kivonatolásának automatizálása; információs-logikai gépek építése; gyorsíró automaták tervezése; a jó és a rossz vezető csatornák áteresztőképességének fokozása stb.). A strukturális és a matematikai nyelvvizsgálati módszerek alkalmazásának fontos szerepe van a nyelvelmélet fejlődésében is.

A nyelvnek mint társadalmi jelenségnek a fejlődésében és működésében érvényesülő törvényszerűségek tanulmányozása, a Szovjetunió területén lakó nagyszámú, gyakran még csak kevéssé ismert nyelvnek a tudományos leírása képtelenség volna pontosan kidolgozott módszerek nélkül. A nyelvészeti problémáknak és a nyelvészeti kutatás tárgyának sokfélesége eleve föltételezi, hogy a nyelv leírásában és elemzésében többféle módszert alkalmazzunk. A strukturális és a matematikai módszerek kiváltképp fontosak a nyelvnek mint a társadalombeli információadás legfőbb eszközének a vizsgálatában, a nyelvi kommunikáció tanulmányozásában (ideértve a rádió, mozi és televízió útján megvalósuló tömeges kommunikációt is), sőt az összehasonlító-történeti nyelvtudomány néhány kérdésének megoldásában (nyelvi rendszerek rekonstruálása a belső rekonstruálás módszerével; a viszonylagos időrendnek és a glottokronológiának a meghatározása) és az ősi írásrendszerek megfejtésére alkalmas módszerek kidolgozásában is.

Az magától értetődik, hogy a strukturális módszerek alkalmazása egyáltalán nem pótolhatja a nyelv vizsgálatának a marxista nyelvészetben alkalmazott többi módszerét, és egy csöppet sem csökkenti a nyelvtörténetnek és az összehasonlító-történeti nyelvészetnek a jelentőségét, hiszen emezek a nyelvet mint a nép sokévezredes alkotó tevékenységének eredményét tanulmányozzák.

A határozat hangsúlyozza, hogy a strukturális és a matematikai módszerek — helyesen összekapcsolva a szovjet nyelvtudomány többi módszerével — a modern tudomány fejlesztésének távlataihoz tartoznak. Meg kell azonban állapítanunk, hogy a strukturális módszerek körébe vágó elméleti kutatásoknak egészen a legutóbbi időkig nem szenteltünk kellő figyelmet, és hogy e módszerek kidolgozása az Akadémia illetékes kutatóintézeteiben nem haladt kielégítően. Az a körülmény, hogy nyelvtudományi intézményeinkben nem fejlődött kellőképpen a strukturális és a matematikai módszerek elméleti alapvetése, akadályozza azokat a gyakorlati szempontból fontos munkálatokat, amelyek jelenleg több tudományos műszaki és matematikai kutatóintézetünkben folynak, nevezetesen: a gépi fordítás elméleti és gyakorlati problémáinak megoldását, az információs nyelvek és gépek szerkesztését, a logikai szemantikának és a nyelvtudomány más, kibernetikai jellegű ágazatainak fejlesztését.

Az Akadémia Elnöksége több intézkedést hozott avégett, hogy megszüntesse az Akadémia keretében a nyelvvizsgálat strukturális módszereinek kidolgozásában tapasztalható nem kielégítő helyzetet. Köztük különösen fontos az a rendelkezés, hogy az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének alkalmazott nyelvészeti osztályát át kell szervezni a strukturális és alkalmazott nyelvészet osztályává, s ennek keretében működjen a gépi fordítással foglalkozó csoport, továbbá hogy az Akadémia Orosz Nyelvi Intézetében strukturális nyelvészeti osztályt kell szervezni, a Nyelvtudományi Intézet

leningrádi tagozatában pedig meg kell szervezni a matematikai módszerű nyelvvizsgálat csoportját és a nyelvek strukturális és tipológiai vizsgálatának csoportját.

Ugyancsak elrendelték, hogy az Akadémia Szlavisztikai Intézetében szervezzenek osztályt a szláv nyelvek strukturális tipologizálására, és hogy szervezzék meg az alábbi csoportokat: az Akadémia Keleti Intézetében a keleti nyelvek strukturális tipologizálásának csoportját; az Akadémia Sinológiai Intézetében a kínai nyelv strukturális és tipológiai tanulmányozásának csoportját; az Akadémia Néprajzi Intézetében pedig a szignalizálás, az írásrendszerek és az írásmegfejtés strukturális vizsgálatának csoportját.

Az átszervezendő és az újonnan szervezendő osztályok és csoportok munkájába matematikus szakembereket is be kell vonni, amellet különleges figyelmet kell fordítani az orosz nyelv és a többi Szovjetunió-beli nyelv statisztikai vizsgálatára.

A határozat számos intézkedést tartalmaz arra vonatkozólag is, hogy az Akadémia nyelvtudományi intézményeit korszerű felszereléssel kell ellátni, s ugyancsak intézkedik a strukturális és matematikai nyelvészet körébe vágó munkák megjelentetéséről, valamint a tudományos káderek képzéséről.

A strukturális és a matematikai nyelvvizsgálati módszerekkel kapcsolatosan az Akadémia intézményeiben végzendő munkálatok egybehangolását az Akadémia Kibernetikai Tudományos Tanácsára bízák.

Az Akadémia Elnöksége e határozat elfogadásával egyidejűleg célszerűnek nyilvánította, hogy egyik legközelebbi ülésén megvizsgálja, hogyan fejlődik a hagyományos nyelvészet problematikája az Irodalmi és Nyelvi Osztály nyelvtudományi intézeteiben, s megbízta V. V. Vinogradov akadémikust, hogy készítsen elő javaslatokat ebben a kérdésben.

V. P. Grigorjev

(Voproszi jazikoznanyija, 1960. 4. sz. 153—155. l.)

A SZOVJETUNIÓ TUDOMÁNYOS AKADÉMIAJA IRODALMI ÉS NYELVI OSZTÁLYÁNAK KÖZGYŰLÉSE

1961. január 31-én és február 1-én folyt le Moszkvában a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Irodalmi és Nyelvi Osztályának közgyűlése. „Az Irodalmi és Nyelvi Osztály tudományos kutatótevékenysége 1960-ban” című beszámolót V. V. Vinogradov akadémikus, az Osztály akadémikus titkára tartotta. Az akadémikusoktól és levelező tagoktól beterjesztett jelentésekkel foglalkozva az előadó megállapította, hogy az Osztály tagjai az irodalom- s nyelvtudomány metodológiai és elméleti problémáinak vizsgálata terén nagy munkát végeznek. Így például A. I. Beleckij akadémikus „Az ukrán irodalomtörténet metodológiai kérdései” című könyvét rendezte sajtó alá. M. B. Hrapcsenko levelező tag az író egyéni stílusának és művészi módszerének kutatásával foglalkozik a szovjet irodalom anyaga alapján. L. A. Bulahóvszkij levelező tag befejezte „Általános nyelvészeti tanulmányok” című munkáját, és vége felé jár az „Akcentológiai kommentárok a szerb-horvát nyelvhez” című munkája írásának.

A továbbiakban V. V. Vinogradov kitért arra, hogy az Osztály egyes tagjai (D. Sz. Lihacsov, B. A. Szerebrennyikov, M. B. Hrapcsenko, A. Sz. Busmin levelező tagok és mások) javaslatot tesznek jelentésükben az Osztály tudományos kutatótevékenységének jobb megszervezésére. A nyelv- és irodalomtudomány problematikáját jellemezve V. V. Vinogradov kiemelte, hogy az 1960. évi munkálatok általános irányát a Szovjetunió Kommunista Pártja XXI. kongresszusának határozatai, valamint a Központi Bizottságnak a jelen körülmények közötti pártpropagandáról hozott határozata szabták meg. Az előadó részletesen ismertette az irodalomtudományi kutatómunkának azokat az eredményeit, melyeket az egyes intézetek különösen az irodalomtudomány elméleti problémáinak kidolgozása terén értek el a beszámoló felölelt időszakban.

A nyelvtudománynak ebben az időszakban végzett munkáját jellemezve V. V. Vinogradov megállapította, hogy a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Elnökségének „A strukturális és a matematikai nyelvvizsgálati módszerek fejlesztéséről” című határozatának megfelelően a Nyelvtudományi Intézetben alkalmazott nyelvészeti csoport, az Orosz Nyelvi Intézetben pedig strukturális nyelvészeti csoport létesült. Az utóbbiban azonnal megkezdődött a munka néhány, „A strukturális nyelvvizsgálat módszerei” tárgykörébe vágó témán. E csoport problémakörét és távlati programját megtárgyalták az Orosz Nyelvi Intézet Tudományos Tanácsának ülésén. Az előadottakkal kapcsolatban az Osztály elkészítette a Tudományos Akadémia

Elnöksége újabb határozatának tervezetét is, melyet az akadémikus titkár 1961 februárjában terjeszt elő elfogadásra.¹

A tervezet hangsúlyozza: néhány nyelvész szembeállítja egymással az úgynevezett strukturális nyelvészetet és a hagyományos vagy klasszikus nyelvtudományt, ez a szembeállítás azonban helytelen és történelmietlen. Az ilyen szembeállítás úgy tünteti fel a dolgot, mintha azok a nyelvtudományi diszciplínák, melyek nem alkalmaznak „strukturális” módszereket, elavultak, túlhaladottá váltak volna és arra volna itélve, hogy teljességgel átadják helyüket az „új” nyelvészetnek, melynek módszerei a kibernetika és információelmélet tanulságainak a nyelvvizsgálatban történő alkalmazásán fognak alapulni.

A szovjet nyelvtudománynak egységes metodológiai alapon való sikeres fejlődéséhez, mondotta V. V. Vinogradov, a nyelvészeti kutatás négy, egymással kölcsönös kapcsolatban álló fő irányának egyenletes fejlesztése szükséges. Ezek a fő irányok a következők: a leíró nyelvészet, a történeti nyelvtudomány, a rokon nyelvek családjainak és csoportjainak összehasonlító-történeti vizsgálata, valamint a különböző nyelvek összehasonlító-tipológiai kutatása. Különös figyelmet igényel a kísérleti fonetika, a nyelvföldrajz, a szociális dialektológia, a személy- és helynévkutatás, a nyelvészeti stilsztika és a szépirodalom nyelvének tanulmányozása, mert ezek fejlődése mind ez ideig elmaradt a többi nyelvtudományi diszciplína mögött. Fokozni kell néhány általános nyelvelméleti probléma kutatását is, mert ezek megoldása elő fogja segíteni a szovjet nyelvtudomány fejlődését.

Figyelembe véve az általános nyelvtudományi kutatómunka továbbfejlesztésének elsődrendű fontosságát, a Nyelvtudományi Intézet kibővítette az általános nyelvészeti termékek tematikáját, sajtó alá rendezte „A nyelvelmélet kérdései mai külföldi nyelvészek munkáiban” című cikkgyűjteményt, és hozzálátott „A szó szerkezetének problémái” című kollektív munkához. V. V. Vinogradov megjegyezte, hogy az összehasonlító-történeti nyelvészet terén az elmúlt évben érezhetően megjavult a helyzet. Sajtó alá rendezték „A germán nyelvek összehasonlító nyelvtana” egyik kötetét (a germanisztikai szektor kollektív monográfiája öt kötetben).

Nagy figyelmet fordított az előadó az orosz nyelv kutatásának helyezésére. Tovább folyik a leíró jellegű munka az orosz nyelvatlasz elkészítése során, vele párhuzamosan elkészült „A szovjet nyelvföldrajz elvei és módszerei” című monográfia. Újra kiadták a kétkötetes (három részből álló) akadémiai nyelvtant, elvégezve benne a szükséges javításokat és bővítéseket. Folyik a munka „Az orosz nyelv és a szovjet társadalom” című, fontos elméleti jelentőségű problémán, valamint „Az orosz irodalmi nyelv történetének vázlata” című munkán. Sikeresen halad a szótári munka: elkészült a négykötetes „Puskin nyelvének szótára” és „A mai orosz nyelv szótára” negyedik kötete. Ha nem is elég kiterjedten, de folynak kutatások az orosz nyelv művelés területén. Elkészült a szótári formájú „Orosz nyelvhelyesség és nyelvtisztaság”. Újra megjelent a „Helyesírási szótár”, megfelelő javításokkal és bővítésekkel.

V. V. Vinogradov felhívta a közgyűlés figyelmét arra, hogy jelenleg erősen érződik átfogó orosz nyelvtörténeti, valamint az orosz és a többi szláv nyelvet összehasonlító alapon tárgyoló munkák hiánya. Az előadó kifejezte

¹ Az előterjesztés az Akadémia Elnökségének 1961. február 24-én tartott ülésén történt meg, melynek alapján az Osztálytól benyújtott tervezetet az Elnökség elfogadta.

egyértését B. A. Larinnak, a Litván Tudományos Akadémia akadémikusának azzal a véleményével, melynek legutóbbi cikkében hangot adott.² V. A. Larin akadémikus szerint az orosz dialektológia mind a mai napig főképpen leíró jellegű.

M. A. Bakina (Moszkva)

(Voproszi jazikoznanyija, 1961. 3. sz. 154—155. l.)

² B. A. LARIN, Az orosz nyelv történeti dialektológiája Sahmatov akadémikus egyetemi előadásaiiban és mai feladataink. „Nyelvtörténeti tanulmányok” című cikkgyűjtemény. Leningrád, 1960.

TOLNAI GÁBOR

FEDERICO GARCÍA LORCA SIRATÓJA

Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1961. június 26-i felolvasó ülésén

*Soká születik párja, — tán sose jön világra
ily andalúz, ily tiszta, kalandokban ily gazdag.
Elcsukló szavaimmal sirallak délceg jenség,
s a gyászos szél örökké reszket az olajfák közt.*

(Lorca: Siratóének Ignacio Sánchez Mejías toreador fölött. — Nagy László fordítása.)

I.

Csaknem egy évtizede már, hogy ismerkedni kezdtem García Lorca költészetével. Olaszul olvastam először a spanyol költő alkotásait, abban a kétnyelvű, spanyol—olasz Lorca-válogatásban, amellyel — még 1952-ben — kedves római barátom ajándékozott meg. Kezdetben olaszul, majd buzgó szótározással spanyolul olvasott versei, utóbb drámái és egyéb művei a költő világát fokozatosan kitárták előttem. Hosszú esztendőkön át szinte mindennapi olvasmányom volt García Lorca. Hosszú esztendőkön át úgy izlelgettem költészetének csillogó borát, mint a szőlősgazda a pince nemes kincseit. Rövidre szabott életének hatalmas művét, midőn fokozatosan magamba szívtam, az ifjúkor felfedező örömeire emlékeztető gazdag élmények járták át idegeimet. Egy nagy költő világa tárult ki előttem, s García Lorca alkotásain keresztül egy népe; a spanyol nép világa, amit korábban alig ismertem; addigi ismereteim inkább félreismerésnek volnának nevezhetők. — Egy nagy költő és a költő által García Lorca népe.

De nemcsak a költő és nemcsak a költő népe!

Spanyolok és a nagyvilág

Lorca életművével, megvilágító, tiszta fény sugárzott az egész spanyol irodalomra, a spanyol irodalom múltjára is. Nem volt csekély értékű a Hispánia irodalmi múltjára irányuló fényesség sem. A spanyol irodalom egészéről ugyanis — annak ellenére, hogy ismertem a spanyol klasszikus drámát, a szépprózát és nem egy modern művét irodalmuknak — hasonlóan mint magáról az Ibériai-félsziget népéről, felületen járó nézetek honoltak gondolkodásomban. Ma már jól tudom, hogy Spanyolország népéről és irodalmáról vallott régi nézeteim külsőséges jegyekre visszhangoztak, gyakran karikatúravonások voltak ezek; édes-kevés volt közöttük, amelyek a fejlődésnek akár csak egy kicsiny szakaszában is valóságnak megfelelő sajátosságait érzékeltették volna a népnek és irodalmának.

Spanyol irodalombéli tájékozottságom — egyéni véleményalkotás nélkül — megegyezett a közvéleményben élt elképzelésekkel. A szemlélet lényegét és a tájékozottságot tekintve, még Babits Mihály felfogása sem tért el — legfeljebb magasszintű fogalmazásával — a közvéleménybeli képtől. Babits spanyol irodalmi ismeretei is hiányos, felületen járó ismeretek voltak. XVII. századinál későbbi íróról *Az európai irodalom történetében* egyről sem szól, de a régi klasszikusokat elemezve sem tud lehatolni az alkotások jelentésének mélyére. Maga is tisztában van ezzel, s őszintén ír róla művében: „... amit most mondok, a spanyol vers és szellem tökéletes nemismerésén alapul.” — Másutt így nyilatkozik: „Én igazán nem vagyok hivatva, hogy ítéletet mondjak Lope de Vegáról, vagy Calderonról. De benyomásomat elmondom, mert ez őszinte könyv.” — És, mivel *Az európai irodalom történetének* — ha a legszubjektívebb világirodalomtörténet is — koncepciója van; Babitsnak a spanyol irodalomról szerzett benyomásai, felületi ismeretei helyet kapnak a koncepcióban. Valójában persze arról van szó, hogy a spanyol irodalom kívül reked Babits Mihály világirodalom-koncepcióján. Ebben a végletesen szubjektív könyvben Hispánia irodalma igazában nem kaphat helyet, mert Babits benyomásai alapján az európai irodalom „egység”-ének kereteitől távol levőnek véli a spanyolt; annyira „nemzeti”-nek, „etnologikus”-nak, ami már az egyetemes megértésnek, birtokbavételnek akadályá.

Még a spanyol klasszikus drámában sem fedezi fel Babits a humánumot, az egyetemes emberi mondanivalót. Tündöklő rutint lát benne, megközelíthetetlennek, idegennek, sőt embertelennek érzi az „állandó grandezza”-t; fülhasogatónak, s ezáltal művészietlennek a színpadi „ékesszólás”-t. Az antik görög és a shakespeare-i angol drámán nevelkedett költő értetlenül olvasta a spanyol színpadi dialógusok trochausait, — amelyeket Lope de Vega és társai a Cid — románcoktól kölesönöztek — s szembeállítja velük a magyar Vörösmartyt, aki a trochaust — mint írja — „igazi költői ösztönnel, csak lírai drámában alkalmazta”.

Babits Mihály költészet iránti érzéke azonban valahogy megsejtette, hogy amit ír, ahogy a spanyol irodalmat lényegében kirekeszti koncepciójából, talán mégsem egyezik a valósággal? Néhány mondata ugyanis arról tanúskodik, hogy Lope de Vegában és Calderonban felfedezni véli legalább az „igazi költészetet”. Sejtése azonban, mélyebb történelmi és spanyol irodalmi ismeretek hiányában nem juthat el a teljes felismeréshez. Általános következtetését az sem módosítja, — bár úgy látszik, meggondolkoztatja — hogy a német romantika valóságos Calderon-kultuszt űzött; „Grillparzer még Lope de Vegát is szerette és vetélkedett vele”; — és Shelley-t — az általa is szeretve tisztelt angol költőt — „annyira meghatotta (Calderon műve) a *Mágico Prodigioso*, ez a spanyol Faust, hogy nem átallta, mint szerényen írja, *reávetni a maga szavainak sűrű fátylát*. Ezen a fátylon át csakugyan szép ...” (Az idézőjelek közötti részek Babits szavai.)

De nemcsak a spanyol irodalomról vallott felfogásom nélkülözötte valamikor az egyéni vonásokat. A spanyol népre vonatkozó „nézeteim” sem voltak saját nézetek. Művelt közvéleményünk többsége velem együtt éppolyan keveset tudott a spanyolokról, mint rólunk az a külföldi, aki Magyarországról szólva *gulyást, Hortobágyot, pusztát és cigánymuzsikát* szokott emlegetni. Amikor a spanyolokról szoltunk, bennünk sem éltek külön fogalmak őrlök. Ilyenek: *hidalgó, toreádor, bikaviadal*, a nagy, feketeszemű „szenyórák”, az operettek *gyönyörű, csodaszép „Ramónái”*, s a felületi vonásokat kifejező fogalmakat is leöntöttük a hispániai ember szenvedélyét gúnyosan megfogalmazó jelzővel: az „*örült*” spanyol.

Abban az időben, amikor az efféle nézetek a spanyol népről és irodalmáról teret nyertek, a múlt század utolsó és századunk első évtizedeiben, Spanyolország a hajdani nagyhatalom Európa egyik legelmaradottabb országa volt. A lehanyaglott ország, amely a múlt dicsőséges emlékeiből élt, s a kiábrándító valóságból az önámításba menekült, aligha vonhatta magára a külföld érdeklődését, mélyebb megismerésre törekvő szándékait. Az egykorú világ-irodalom nagy alkotásainak viszonylatában nem lehetett különösebben vonzó a kortárs spanyol irodalom sem. A sivár jelen árnyékot borított a ragyogó múlt; abból a mélységből, ahová a spanyol társadalom és műveltsége lesüllyedt, a hajdani csúcsok szépségei sem voltak felismerhetők. A külföld szemhatárán köd borította Hispániát. És a sűrű ködön át még az újabb, ragyogó szellemek fényessége is nehezen, nagy időbeli eltolódással tudott áthatolni. Az egyetemes művészet történetének olyan óriása, mint az 1828-ban elhunyt Francisco de Goya — az ő példája megvilágítja az általánosan fogalmazott szavakat — hiába volt egyik elindítója a modern festészetnek, s Manet művészetének kialakulására bármennyire rendkívüli befolyással volt, hazáján kívüli elismertetése csak 70 és egynéhány évvel halála után, a mi századunk elején következett be.

1936: a vízválasztó

A két világháború között, a 30-as évek közepén azonban, a Hispániát borító köd egyszerre szétfoslott. Néhány esztendőre Spanyolország a „vigyázó szemek” tekintetének középpontjába került. Az a pillanat volt ez, amikor forradalmi előzmények, — köztük az asturiai bányászok legendássá fényesedett felkelése, — a munkásság következetes harcain nyomán, 1936 januárjában megalakult Madridban a népfront-kormány, s ezzel az elmaradt állam a demokratikus fejlődés útjára lépett. A Hispániára szegezett figyelem csak fokozódott, midőn 1936 júliusától, a szabadságát kivívta spanyol nép, a világ különböző tájairól regrutálódott önkéntesekkel együtt, csaknem három éven át állt szemben az olasz és a német fasisztákkal szövetségessé spanyol reakció túlerejével.

A népfront győzelme, majd a három esztendőös háború vízvázlatos nemcsak Hispánia történelmében, hanem a külföldnek a spanyol népről kialakított véleménye dolgában is. A változás — mint minden változás — nem előzmények nélkül való. A Hispánia iránti érdeklődés 1931-ben veszi kezdetét, midőn Primo de Rivera fasiszta uralma után győz a polgári forradalom. A döntő fordulat azonban mégis 1936-ban következik be. Hiszen a polgári demokratikus forradalom végső soron e végtelenül elmaradt ország belügye volt, viszont 1936-tól, három esztendőre Spanyolország a társadalmi és a politikai haladás jelentős európai tényezőjévé válik. Míg korábban kevesen figyeltek Spanyolországra, most nemcsak a publicisztika, hanem a világ különböző országainak írói és költői visszhangoznak a spanyol háborúra, igaz képet rajzolnak a nép életéről, életének ellentmondásairól; a megbélyegzően ható, felületi jegyek helyett kibontakoznak az egész világ számára a nép valóságos jellemvonásai. Míg a polgári demokratikus átalakulás idején egyetlen kiemelkedő író ad ki könyvet Spanyolországról, Ilja Erenburg (*Spanyolország ma*), addig a népfront és a háború nyomán könyvtárat kitevő irodalom születik, élén Hemingway immáron klasszikus számba menő regényével: *Akiért a harang szól*.

A mi műveltségünk és irodalmunk sokkal kevesebb szállal kapcsolódik történelme folyamán a spanyolhoz, mint Európa más népeinek kultúrájához, annak ellenére, hogy a magyar társadalom fejlődése sok vonásában hasonlít a spanyoléhoz. — Persze éppen ezért kerestük máshol a fejlődésünket előmozdító példákat. — A kevés kapcsolat is sokkal több azonban, mint amennyi róla a köztudatban él; különösen régi századainkat illetően. De most nem szándékszunk a régiről szólni, az újról is csak annyit, amennyi kérdésfeltevésünkhöz szükséges.

Az újra, az 1936-tal beköszöntő spanyolországi eseményekre azonnal felfigyelt a magyarság. Felfigyelt, s a magyarságból is elsőnek a forradalmi munkásosztály. Az 1919-es magyar Tanácsköztársaság egykori harcosai az emigrációból, a mozgalom fiatalabb neveltjei pedig itthonról, nagy számban mentek Hispániába, fegyverrel harcolni a spanyol nép ügyéért, az internacionalizmus nevében. Miként ott voltak népünk fiai a Nagy Októberi Forradalom után a fiatal Szovjet-Oroszorszáért folyó küzdelemben, vagy a polgári forradalom idején, a háromnegyed évszázaddal azelőtti magyarok, az elbukott 1848—49-es szabadságharcunk katonái Garibaldi seregeiben. A spanyol háborúnak is megvannak a Türr Istvánjai és Tüköry-jei; Zalka Máté, Szalvai Mihály és Hevesi Ákos személyében. És a harcosokkal párhuzamosan, s az ő nyomukban felsorakoznak a magyar írók és költők.

A hősookról, de a költőkről sem feladatomban, még vázlatos képet sem adni. Majd eljön az idő, amikor meg fogják írni a magyar—spanyol múltbeli kapcsolatok történetét ugyanúgy, mint ahogy írni fognak az újról, az 1936—39-es évek összefüggéseiről. Az utóbbi, minden korábbi magyar—

spanyol kapcsolatnál mélyebb, egyetemesebb, a proletárnemzetköziség szellemében fogant egybehangzások tárháza lesz. Ennek az új típusú kapcsolatnak kutatójára, történészre és irodalomtörténészre egyaránt, a sokrétű vizsgálódás feladata vár. Az irodalomtörténészek — róluk szólok csupán — a lajstromozás után értékelni fogják a háború egészéről, valamint a mi internacionalistáinkról létrejött magyar irodalmat s nem is egy hazánkfiáról a világ különböző nyelvein íródott verseket és prózai írásokat. Mert a spanyol háború világ-visszhangja folytán, a magyar internacionalisták harca és véráldozatai is helyet kaptak a világirodalomban; gyakran névtelenül, mint Hemingway regényében; többen közülük név szerint, főként Zalka Máté, akinek hősi alakjáról az argentinai Raúl González Tuñón-tól, a szovjet Sztjepan Scipacsovig a költők sora énekelt.

Nincs miért szégyenkeznie a haladó, a kommunista magyar irodalomnak sem. A Hispániában lejátszódó világtörténelmi eseményekre legjobbaink az eseményekkel párhuzamosan visszhangoztak; olyan művekkel, amelyek közül nem egy ma már klasszikus irodalmunk tárházába tartozik. Az én feladatom azonban nem lehet több, mint vázlatos jellemzéssel utalni a csúcokra, a kiemelkedő irodalmi alkotásokra és azok összefüggéseire. A vázlatos jellemzés is csupán a Horthy-Magyarországon létrejött irodalmat érintheti összefüggéseiben, mivel az emigrációban született spanyol tematikájú versekről és prózai művekről nincsen teljes áttekintésem, s főként összefüggéseire nézve nem rendelkezem ismeretekkel. Velük kapcsolatban ezért csupán jegyzet-szerű utalásokra szorítkozhatom.¹

Bálint György — József Attila — Radnóti Miklós

A Horthy-Magyarországon létrejött, legjellemzőbb és legkiemelkedőbb alkotások elején kell szólnunk Bálint György publicisztikai írásairól, melyeknek egy része a háború első heteiben látott napvilágot, más része később, a háború idején, annyi, amennyit a fasiszta cenzúra engedélyezett. Bálint közvetlenül a spanyol háború kitörése előtt rövid időt Hispániában töltött, s alig egy héttel Francoék partraszállása előtt, 1936. július 11-én hagyta el Valenciát, az utolsó spanyol várost, ahol megfordult. Utazásáról megjelent egy cikke álnéven az illegális párt legálisan kiadott folyóiratában, a *Gondolat-*

¹ Elsősorban utaljunk arra, hogy *Komját Aladár* a spanyol háború első őszen megírta Párizsban *A nemzetközi-brigád* indulóját, közvetlenül azután, midőn magyar önkéntesek egy csoportját búcsúztatták a francia fővárosban. — Hidas Antal 1938-ban magyarra fordította Louis de Tappy *Előre ötödik ezred* című indulóját és 1937-ben verset írt *Partizánnak a spanyol háborúban* címen. — Illés Béla több cikket és novellát adott közre Zalka Mátéről. — Gábor Andor pedig a hispániai események indítása nyomán forradalmi spanyol verseket fordított magyarra: José Herrera Petere, Rafael Alberti és Emilio Prudós alkotásait. De ismétlem, az emigrációban létrejött irodalom egészének ismerete és összefüggései tekintetében tájékozatlan vagyok; a kérdés tüzetes kutatójának kell majd megnyugtató történelmi és esztétikai elemzést nyújtani.

ban. Az egész útinapló (*Spanyolországban jártam*) a cenzúra miatt nem juthatott el a széles nyilvánossághoz. Kinyomtatták ugyan Bálint egész útinaplóját önálló könyvként, de mivel terjesztési engedélyt nem kapott, a kinyomott műből száz példányt — ehhez nem volt szükséges a cenzúra pecsétje — 1938-ban „kézirat gyanánt” juttatja el a szerző barátainak, elvtársainak. Hadd írjam még ide: a száz példányra való nyomdai ívek úgy álltak össze könyvvé, hogy felejtethetlen barátunk, — az 1944-es Duna-parti sokezres nyilas gyilkosságok egyik áldozata — Frankl Sándor, a könyvkötő illesztette őket össze, s az íveket szép kötésbe borította. A maga mesterségének eszközeivel így áldozott a könyvkötő a hősiesen harcoló spanyol népnek.

A *Spanyolországban jártam* egykorú mértékkel mérve, nagy hatást tett a haladó közvéleményre. A száz példányt sokszázan olvasták. Jelentős politikai felvilágosító szerepe volt, s azáltal, hogy kitűnő analizisét nyújtotta a spanyol helyzetnek, a társadalom ellentmondásainak, s művészi atmoszféra teremtő erejével híven érzékeltette Spanyolország világát; elsőnek igazította ki a magyar olvasó számára a Hispánia népével kapcsolatos közhelyeket, valószínűleg megfelelően mutatta meg a spanyol nép igazi vonásait. Bálint György szintúgy, mint a sajtóban megjelent spanyol témájú cikkei — a magam emlékei alapján állítom, de filológiai is bizonyítható — jelentős hatással voltak a kortárs írókra.² Sokakra gyakorolt befolyást Bálint György hispániai tájékozottsága, azonban a sokak közül csupán a két legnagyobbat idézem, József Attilát és Radnóti Miklóst. Sem József Attila, sem Radnóti Miklós költői jelentőségét nem csökkentjük azzal, ha a spanyol eseményekkel összefüggő alkotásaikat kapcsolatba hozzuk Bálint György hispániai tájékozottságával, s méginkább a Spanyolországban járt — és az utazás nyomán a háború eseményeit rendszeresen szemlélő — író-barát személyes elbeszéléseivel.

*

József Attilát — kell-e indokolni? — első pillanattól foglalkoztatták a spanyolországi események. Az ő esetében felesleges idézni kortárs emlékeket, s hivatkozni arra, hogy a spanyol háborúban megnyilatkozó népfront politika irányvonala volt az illegális magyar pártnak is, s a költő ez időben keletkezett alkotásait áthatotta e politikának a szelleme.

A Pireneusok mögött lejátszódó eseményekre közvetlenül három műben reagált József Attila. Időrendben az első, a költő közismert epigrammája, a háborúra reagáló irodalom egyik remeke: *Egy spanyol földműves sírverse*. (1936 szeptemberében keletkezhetett, — amikor a Madrid elleni fasiszta

² Módszer dolgában ma is tanulhatnának a *Spanyolországban jártamból* azok az útinapló-szerzők, akik például Görögországban, Itáliában vagy másutt utazva — mint vala mi „muzeológusok” — csak a történelem és a művészet emlékeire figyelnek, s tudomásukat sem vesznek az életről, az emberekről, a mai valóságról.

támadás előkészületei már folyamatban voltak, — s októberben jelent meg a *Szép Szóban*). A második ugyancsak vers, illetőleg egy versnek néhány sora. A vers címe: *Március*. A költő életének utolsó esztendejében született, valószínűleg 1937 áprilisában. (A *Szép Szó* április—májusi számában jelent meg). A spanyol háborúra utaló két sort tartalmazó szakasz így hangzik:

Mit ír a hírlap? Dúl a banda
Spanyolhonban és fosztogat;
Kínában clúzi egy bamba
tábornok a parasztokat
kis telkükről. Had fenyeget,
vérben áznak a tiszta vásznak.
Kínozzák a szegényeket.
Hadi uszítók hadonásznak.

Ez az a vers, amelynek utolsó sorai messzesugárzó tekintettel a mi jelenünk felé villannak:

sarjaink bizóan csacsogva
jó gépen tovább szállanak
a művelhető csillagokba

József Attila harmadik spanyol vonatkozású írása próza, életében megjelent utolsó cikke ez a költőnek. A prágai *Uj Szellemben* látott napvilágot, *A mai költő feladatai* címen, 1937. október 15-én. Rövid írás; nyilatkozatnak vagy méginkább vallomásnak tetszik; kommunista költő vallomásának, s azáltal, hogy életében megjelent utolsó cikke József Attilának, úgy hat, mint valami testamentum. A spanyol háborúról, néven nevezve, egyetlen szó sem olvasható benne. De aki olvasni tud a sorok között, az jól tudja, hogy a költő lényegében arról beszél; a fasizmusról, amelynek aktuális, véres támadása ellen ekkor folyik a nemzetközi munkásosztály harca Spanyolországban. Erről beszél *A mai költő feladatai* című írásában, intonálva azzal a két Thomas Mann idézettel, amelyet a német írónak a spanyol köztársaságiak mellett, a fasizmus ellen szóló írásából vesz át. Az egész cikk gyönyörű hangvételét példáznai, idézem az írás befejező néhány sorát:

„Mi mai költők, nem tehetünk mást, minthogy elmondjuk örömeinket és bánatainkat egyfelől, másfelől pedig kiállunk a szabadságért minden formában és mindenütt, ahol a gazdasági jólét jelszavaival és fegyveresen megkísérlik a költők örök ellenfelei a »tömegeket« legjogosabb emberi igényeiktől, a szabadságtól és a szabadságra való törekvésüktől lélekben is eltántorítani.”

És legvégül, bár időrendben az első helyre kívánkoznék: még 1936 nyarán a költő jelentkezett, hogy a spanyol frontra óhajt menni, harcolni. Ebben az időben már nem volt kapcsolata József Attilának az illegális párttal.

A súlyos körülmény gyötörte, kínozta, s a spanyol frontra való jelentkezésével is bizonyítani óhajtotta hűségét a munkásosztályhoz. 1936 nyarán egészség dolgában már gyenge lábon állt József Attila, s éppen erre való tekintettel — persze más indokkal — lebeszéltek az elvtársak arról, hogy kimenjen a spanyol frontra. A József Attila irodalomban mind ez ideig nem volt ismert ez az adat. — Szántó Judit személyes emlékezése alapján hivatkozunk reá.

*

József Attila a spanyol háború első felének végén halt meg, miután „nemet intett folyton e rendre, . . .” A népfront politika, a spanyol nép harca és a fasizmus kérdéseire való válaszadás ügyét a fiatalabb, nem méltatlan költőtárs, Radnóti Miklós veszi át tőle.

Írtam már arról máskor, hogy 1937 nyarát Radnóti Párizsban tölti, ahol egész sor, a spanyol háborúra, a köztársaságiak harcára figyelmeztető, elhatározó élményben volt része. Hazatérve írta meg a *Federico García Lorca* című hatsoros remekét és a *Hispánia*, *Hispánia* című költeményét. Az utóbbit joggal emlegeti újabb irodalomtörténetírásunk a világirodalom spanyol háborúról írott legnagyobb verseinek sorában. Radnóti első verse a cenzúra miatt annak idején nem jelenhetett meg; az utóbbi a párt folyóiratában, a *Gondolat*-ban, első oldalon látott napvilágot. E versek írására a népfront-kormány Párizsában szerzett spanyol élményei indították a költőt, de hogy kereste és megtalálta odakinn ezeket az élményeket, ahhoz a párizsi barátokat megelőzően, Bálint Györgytől nyert korábbi inspirációi elválaszthatatlanok.

A párizsi nyár, a francia népfront és a vele összefonódó spanyol háború élménye hosszú időn át ott kísért Radnóti gondolkozásában. Versben is visszatér még reá: 1938-ban írja ragyogó *Eclogáinak* első darabját, amelyben a „Pirenéusok ormain” folyó, mind jobban elsötétülő harc egygyől vad a Franco fasizmus egyik első áldozatának, az 1937-ben általa egyszer már megénekelt Lorca alakjával: „Nem menekült. Két éve megölték Granadában.” Midőn az *Első eclogát* írja, a fasizmus sötét árnyéka mindjobban ránehezedik Európára, s hazánkra is. Két év alatt nagyot változott a világ. „. . . költő voltál, — megöltek ők.” — írja 1937-ben, midőn először énekelte meg Lorca alakját. Megölték azok, akiket József Attila „a költők örök ellenfelei”-nek nevezett. A hatsoros vers azonban még csupa bizakodás, biztos meggyőződés, a nép erejében bízó hit. Mint ahogy lángoló optimizmus hatja át a *Hispánia*, *Hispánia* sorait is:

De jönnek új hadak, ha kell a semmiből,
akár a vad forgószelek,
sebzett földekről és a bányák
mélyéről induló sereg.

Most azonban néhány esztendőre, a 40-es évek elejéig elcsuklik Radnóti ajkán a bizakodás hangja. Az *Első eclogában* már nem csupán a Pirenéusok

hadszínterét és a spanyol nép mártírhalált halt költőjét borítja árnyék; Lorca halálához hozzákapcsolja a magyar költőt, József Attiláét is. A magyar és a spanyol költő szörnyű halála véstjéslő látomássá nő Radnóti képzeletében. García Lorcaéhoz hasonlóan várja a maga halálát, mint az a tölgy, melyen „rajta fehérlik” az erdőirtást jelző kereszt.

Rövid élete során Radnóti Miklós mégegyszer találkozik a spanyol költővel. Ennél a találkozásnál ismét Bálint György a kísérője. A 30-as 40-es évek fordulóján lehetett, amikor néhány Lorca vers magyarra fordításának terve foglalkoztatta a költőt. Bálint György — aki a Margit körúti börtönben megtanult spanyolul — egy kétnyelvű, spanyol—angol Lorca antológiából elkészítette Radnóti számára nyolc Lorca-versnek a nyersfordítását. A fordítási terv nem valósult meg. A felszabadulás előtt mindössze két verse jelent meg Lorcának magyarul: az egyiket Vas István fordította, — ugyancsak Bálint György segítségével — a másikat Gáspár Endre. A két Lorca-fordításra kevesen figyeltek fel. Az elsőre is alig, — ami 1941-ben jelent meg — a másodikra pedig senki, mivel 1944-ben került ki a nyomdából.

A jelképes név

Ha művei által nem is, de a spanyol költő neve mégis ott élt a haladó közvélemény tudatában már 1945 előtt, mégpedig egy vers, Radnóti Miklós *Első eclogája* nyomán. Művei nélkül is élt, fogalommá vált, jelképes értelmet nyert. Mint ahogy fogalommá vált az 1848—49-es forradalom és szabadságharc bukása után Petőfi Sándor neve Európa-szerte, kezdetben anélkül, hogy műveit valójában ismerték volna.

Nem véletlenül utalok párhuzamra Petőfi és Lorca között. Kettejük világhírének kezdetei rokon társadalmi és politikai összefüggésre nyúlnak vissza. Az 1848—49-es magyar forradalom és szabadságharc kapcsán — a Rákóczi felkelés leverése óta csaknem elfelejtett, gyarmati helyzetbe süllyedt — Magyarországra figyelt a haladó Európa; a politika, a sajtó és a költészet egyaránt. És azután: a szabadságharc utolsó felvonásában hősi halált halt költő alakja együtt nőtt, szinte legendává a magyar szabadság hőseivel. Ahogy Petőfi világhírének kezdete következménye volt szabadságharcunk európai visszhangjának, Lorca világhírének elindulása sem választható el a spanyol háborúra világszerte megnyilvánuló érdeklődéstől. A háromsztetendős háború, midőn a haladó világ figyelmének középpontjába állította az oly hosszú időn át köd-takarta spanyol népet, a Hispániára irányuló figyelem különleges megvilágításba helyezte a költőt, García Lorcát.

Világszerte megtanulták a költő nevét, s a név nyomán, ahogy megismerték életművét, mind jobban kibontakozott magának a spanyol népnek a világa, a nép aktuális jelene és a jelenhez kapcsolódva a múlt, az egész

spanyol világ, amelynek legnagyobb és máig utolsó összefoglalását ő alkotta meg műveiben.

II.

Gondolkozásom útján magam is végigjártam — szó volt róla — a spanyol néppel és irodalmával kapcsolatos nézetek helyes irányba haladó változását; a tájékozatlanságból származó, felületen járó megállapításoktól, a polgárháborúval fokozatosan tisztuló képen át, a García Lorca életművének megismerésével kibontakozó, valóságerejű vonásokig. A spanyolokra vonatkozó felfogásomban döntő változás következett be a hároméves háború és a háborúhoz fűződő irodalom nyomán, azonban a változást igazában a költő művei mélyítették el; ezek érzékeltették, tárták fel a hispániai élet valódi ízeit, sokrétűségét, gazdagságát. És a spanyol műveltség homályban volt világa, annak múltja, az irodalom múltjával együtt — erről is esett már szó — ugyancsak az ő alkotásai által nyert értelmet, közelített gondolkozásomhoz; mint ahogy minden nagy alkotóművész — legyen az Ady Endre, Majakovszkij vagy García Lorca — midőn összefoglalást nyújt életművével a jelenről, ugyanakkor új értelmet, addig fel nem fedezett csillogást kölcsönöz nagy elődjeinek, a korábbi műveltségi eredményeknek.

— Csaknem egy évtizede már, hogy ismerkedni kezdtem García Lorca költészetével. — Ezekkel a szavakkal kezdtem el mostani írásomat. Az ismerkedés, Lorca életművébe való elmélyülés, róla készített cikkek és tanulmányok sorát eredményezte. De minden elkészült cikk és tanulmány utolsó mondatát lezáró pont nyomán, újabb és újabb kérdések merültek és merülnek fel bennem, még mindig, ma is, csaknem tíz esztendővel azután, hogy az első Lorca verset — címe magyarul: *Igy szeretlek*, spanyolul: *Es verdad* — elolvastam. — Lehet-e biztosabb mércéje egy alkotóművész nagyságának, mint az, midőn az újabb olvasás, az ismételt találkozás során, műve kifogyhatatlanul új kérdéseket tár elénk, s újabb válaszadásokra ösztökél?!

García Lorca Siratója

Az a négyrészes, 220 sorból álló hatalmas költemény, — *Siratóének Ignacio Sánchez Mejías toreador fölött* — amellyel most a költő meggyilkoltatásának negyedszázados évfordulóján foglalkozni óhajtok, Lorca remekművei közül való. A költő életművében való kezdeti tájékozódáskor olvastam már a *Siratóéneket*; az első Lorca versek sorába tartozik, amelyeket megismertem. Érdemlegesen ennek ellenére mindeddig nem írtam róla, egyetlen szemszögből érintettem csupán egy nagyobb tanulmányban, de ott is röviden. Érdemlegesen nem foglalkoztam vele, azonban Lorca nagy költeménye azóta bennem él, midőn először, az első olvasáskor magával ragadott. — Ha így

van, — joggal merülhet fel a kérdés — *miért csak most, és miért éppen a költő halálának két és fél évtizedes fordulóján foglalkozom vele?* — Válaszra szorul a kérdés, mielőtt a *Siratóének* elemzése önmaga is felelne a kettős „miért?”-re.

García Lorca 1935-ben írta e művét, utolsó előtti esztendejében, nem egészen egy évvel halála előtt. Utolsó, nagy költői remeke ez; egyéb műfajban is csak egy nagy alkotást hozhat még utána létre — igaz legkiemelkedőbb drámáját — a *Bernarda Alba házáat*. Lorca költői pályáján határkő ez a költemény. Lezár és újat kezd. Ráépül a költő lírai életművének előzményeire, azonban ugyanakkor, midőn ráépül a régire, sokkal több benne az új, a saját előzményeitől eltávolodó, mint azoknak a költői módszereknek, kifejezőeszközöknek az alkalmazása, amelyekkel korábbi verseiben élt. Más ez a költemény, — milyen nevetséges kettéválasztás — lényegesen más, mint addig írott versei, a szemlélet dolgában is. A költő régebbi lírájával, szemléletével szemben zeng itt felénk az új García Lorca, s kell-e mondani: ez az új szemlélet, ez az új érzelmvilág hozza magával, teremti meg — szó lesz még erről elemzésünk során — az új költői módszert, az új kifejezőeszközöket.

A *Siratóének* a remekműveknek abba a fajtájába tartozik, amelyek már első olvasáskor varázsos erővel hatnak reánk. Pedig mennyi sajátosan spanyol, — Babits Mihály szemléletével gondolkozva — az európai irodalom „egység”-ből mennyi kirekesztő, a külföldi olvasó számára idegen, szinte „etnologikus” vonás szövi át e költeményt! És mégis, a mű látomásos ereje, a népi siratók atmoszféráját sugárzó zenéjével tüstént otthonra talál érzelm- és gondolatvilágunkban. Helyet talál, mert Lorca *Siratóéneke* — éppen ezáltal válik remekművé, jellegzetesen spanyol remekművé — a nemzeti, a sajátosan spanyol jellemvonásokat átfogóan népi és a humánumtól mélységesen áthatott alkotás magaslatára emeli.

García Lorca költeménye reám is — mondtam már — rendkívüli benyomást gyakorolt, első olvasásra. De más az olvasói élmény és más az értelmező, a magyarázó, az esztétikai-elméleti feladat. Az első olvasás magávalragadó élménye nyomán minél többször áttanulmányoztam a *Siratóéneket*, mind világosabbá vált, hogy sok mindenben el kell mélyednem, a kérdések sorának kell tisztázódnia még bennem, mielőtt írhatok, érdemlegesen írhatok róla. Ma már tudom, hogy meg kellett ismernem a költő egész líráját, amire ráépül ez a mű, s tovább lendül tőle; valamint Lorca egyéb alkotásait, amelyeknek ismerete nélkül sok vonása aligha közelíthető meg. És tájékozódást kellett szereznem Hispánia népének világában, amely nélkül a *Siratóének*nek sok sajátossága legfeljebb félreérthető, de a valóságnak megfelelő módon aligha értelmezhető.

Ezért nem írhattam korábban a *Siratóénekekről*.

És végül a második kérdés: — *Miért éppen most, a költő halálának két és félévtizedes fordulóján foglalkozom vele?* — A kettős „miért?” első

felére adott válasz nyomán, a másodikra néhány mondatos magyarázat is elegendő. — Vajon, — kérdezem magamtól, s a kérdéssel felelek az olvasónak — lehet-e méltóbb formája a nagy költőre való emlékezésnek, mint az, ha egyik remekművét vizsgáljuk, elemezzük? — Hiszen, igazában mindig a nagy alkotásai reprezentálják a költőt, a művészt; másodrangú művei, melléktermékei, s minden más, ami műveivel kapcsolatos, csak magyarázó elv, háttér, inkább az irodalomtörténész anyaga és sokkal kisebb mértékben az olvasóé.

Ezek a meggondolások vezettek, amikor a *Siratóéneket* választottam elemzésem tárgyául, Lorca halálának negyedszázados évfordulójára. De vezetett még valami más meggondolás is; néhány szót szólni szeretnék erről is. A *Siratóének* egy toreádor halálára íródott, Ignacio Sánchez Mejías eltűnt alakját siratja a költemény. Azonban, — hivatkozhatnék számos hasonló jelenségre a világirodalomból, de elégedjünk meg egy példával — ahogy Shakespeare beleépíti utolsó művének, *A vihar*nak Prosperójába legszemélyesebb líráját, hasonlóan García Lorca; amikor Sánchez Mejiast siratja, akarva nemakarva belerajzolja a műalkotásba a maga személyes arcvonásait. Ilyen módon, tragikus atmoszférát teremtő átélésével, nemcsak a toreádornak biztosít halhatatlanságot ez a költemény, hanem — a benne megnyilatkozó személyesség folytán — a költő halála óta *García Lorca Siratójaként* is visszhangzik az olvasók tudatában.

Lorca utolsó költői remekének e kétirányú jelentésére többen felfigyeltek már, kritikusok és esztétikusok mellett két olyan típusú átélő, mint a *Siratóének* egyik kiemelkedő színészelőadója, valamint egy muzsikusként, aki zeneművet komponált a költő alkotására. A modern versmondás kiváló képviselője, az olasz Arnaldo Foà, midőn spanyol népi muzsikával, gitárzenével aláfestve előadja a költeményt, recitálását mindvégig átszővi e kettős jelentést kifejező hangvétel. A zeneszerző pedig — a spanyol származású, casablancai születésű, Maurice Ohana — a *Siratóénekre* komponált művében ugyancsak ott kísért ez az értelmezés; különös hangsúllyal a kompozíciónak abban a részében, amelyet a költemény utolsó szakasza ihletett. Az a szakasz, amelyet nem véletlenül idéztünk mottóként:

Soká születik párja, — tán sose jön világra
ily andalúz, ily tiszta, kalandokban ily gazdag.
Elcsukló szavaimmal siratlak délceg fenség,
s a gyászos szél örökké reszket az olajfák közt.

Bikakultusz — bikaviadal

1935 augusztusában, Madrid egyik arénájában megsebesült, majd sebeibe belehalt Ignacio Sánchez Mejías toreádor. Míg élt, a spanyolok az aréna „fenségé”-nek tartották, Spanyolország „bálványa”-ként emlegették. De

nemcsak a tömegeknek volt bálványja a toreador. Baráti szálak fűzték Ignaciót a költőhöz, García Lorca író, művésznemzedéke több más tagjához, köztük Rafael Alberti-hez és Jorge Guillen-hez. Egyetemet végzett, művelt ember, — azt írják róla — finom ízlése volt; író, művész barátainak egyenrangú partnere. Ő is andalúziai, miként „kemény arcélé”-nek, „délceg” alakjának versbe mintázója. Hispániának arról a tájáról származtak mindketten, amely a spanyol műveltségnek egyik nagy forrásvidéke volt, — a kultúra más területeit nem említve, — ahol olyan képzőművészek születtek, illetőleg működtek, mint Francisco Herrera, Zurbaran, Velazquez, Alonso Cano és Murillo.

Lorca és Sánchez Mejías barátságában bizonyára erős kötőerő volt a szülőföld maga is. Hiszen a költő életműve elválaszthatatlan Andalúziától; a délspanyol falvak harangszavától, az andalúz hegyektől, a tengertől, és a táj sajátos színeitől. A költő zengő képzelettel szól a toreador haláláról; komor atmoszféra hatja át a siratót, s persze hogy hiányoznak ebből a versből Andalúzia ragyogó színei. De nem hiányoznak a közös származási hely zenét és színeket árasztó, légbört teremtő nevei: Sevilla, az „andalúz Róma”, az ország rész főfolyója, a Guadalquivir és a *tenger*; az élet, a változás, a képzelet játékanak ragyogó ihletője, amelynek Lorca művészetében különleges szerepe volt mindig. Van-e valami meglepő abban, hogy a toreador elmúltával, elkomorodik a költeményben az Andalúziát övező tenger is:

Ignacio, hát menj el! Ne halld a párás böfést,
Aludj, repülj, és nyughass! Ó, a tenger is meghal.

Andalúziai volt a költő, oda való a toreador, s — bármennyire *bizarr* párhuzam, írjuk le — andalúziai volt az Ignaciót halálra sebző bika maga is. Mert ebben az ország részben nemcsak írók és művészek születtek, s működtek, hanem a földművelésre alkalmatlan vidékeken, a száraz pusztákon állattenyésztés folyt és folyik, és itt tenyésztik a viadalokra szánt bikákat is.

— *Bizarr*, — mondtam az imént. — De kérdézem, nem lelünk-e bőséggel ebben az országban — akárcsak az irodalmában — jelenségeket, amelyek a külföldi szemében nem csupán szokatlannak, hanem különösnek, furcsának, nem egyszer hóbortosnak tünnek fel. És a spanyol embernek ugyanezek véresen komoly, kegyetlen és férfias elszántságot kívánó körülmények. A nyelvészek jól tudják, hogy a szavak története mélyen belevilágít a népek történetébe, s a szavak történetén belül, a jelentésváltozások gyakran megsejtetik a társadalom fejlődésének útjait. Nem egy nyelvész foglalkozott már a *bizarr* szó történetével. A kutatások nyomán Szerb Antal szellemesen írja: — a *bizarr* (bizarro) spanyol szó voltaképpen és eredetileg azt jelentette, hogy *bátor*. A szó jelentésváltozása a többi latin és egyéb nyelvekben azt mutatja, hogy a külföld szemében a spanyol bátorság mindig is „*bizarr*” volt, furcsa, kissé talán hóbortos is.

Nem bizarr-é maga a bikaviadal, amelyen a felhevült tömegek hatalmas szenvedéllyel biztatják az arénák bikával vívó harcosait? — Nem furcsa-é hogy ez a nép minden másnál jobban, csak egy mesterséget becsül: a toreádor mesterségét? — Nem különös-é, hogy Spanyolországban a bika- viadalok kritikái szinte egyszinten szerepelnek a sajtóban a színházi előadások kritikáival? — A bizarr, a furcsa, a különös jelenségek felsorolását a hispániai élet különböző területeiről vég nélkül folytathatnám. A bizarr, a furcsa, a különös spanyol jelenségek elemzése messze belevilágíthatna az Ibériai félsziget népének világába, s megragadhatnánk ilyen módon ennek a népnek sokévszázados társadalmi elmaradottságát. De elég, ha az arénák világánál maradunk, idézve előljáróban Bálint György tömör és pontos szavait. Bálint iszonyodva nézett végig Barcelonában egy viadalt és ilyen szavakkal távo- zott onnan:

„Úgy éreztem, nagyon szomorú dolognak voltam tanúja. Bizonyos, hogy az előkelő körök falkavadászata sem szelídebb és emberségesebb, de ehhez semmi közöm. Itt egy nép szórakozik így, egy nép, melyet szeretek. Ki tehet erről? — kérdeztem és azokra a társadalmi hatalmakra gondoltam, melyek évszázadokon át voltak felelősek enép neveléséért, egészen a legutóbbi napokig.”
(*Spanyolországban jártam.*)

Bálint György szavai igazak, a rideg, a tárgyilagos igazságot tartal- mazzák. Mégis — úgy vélem — árnyaltabb magyarázatot igényel a kérdés.

Hispániában réges régen a bikaviadal az, ami összeköt minden spanyolt, egyként lelkesíti, közös szenvedélyt vált ki a különböző társadalmi osztályok tagjaiból. A népront győzelmével, 1936 januárjától mindenki politizálni kezdett ebben az országban, átpolitizálódott az egész élet. Ugyan- csak Bálint György írja: „Barcelonában nem lehet öt percig beszélgetni spanyollal, katalánnal vagy idegennel anélkül, hogy szóba ne jöjjön a politika. Csak egy dolog biztosít egy kis szünetet, csak egy intézmény váltja át a politikai izgalmat egy másik, vadabb és ősibb izgalommá: a bikaviadal.” Valóban vad és ősi izgalom a spanyol nép világában a bikaviadal. Története az Ibériai félszigeten nyomonkövethető a XI. század óta; mai formájában együtt szerzett polgárjogot a feudalizmussal.

Ezer esztendő nem kis idő ahhoz, hogy egy intézmény elválaszthatat- lannak tetsző részévé váljék egy nép világának. De a vad és ősi izgalomnak még mélyebb forrásaihoz hatolunk le, ha a feudalizmus kori, ezer esztendő- s bikaviadal előzményeit is szemmel kísérjük. A bika fölötti győzelmet kifejező, mai formájú viadaloknak ugyanis előzményei, kultikus előzményei vannak a félszigeten. Bikaviadalok, bikajátékok a hispán félszigeti formákat messze megelőzően folytak már Krétában, a krétamykénei kultúra idején; később Görögországban, majd az antik Rómában. A bikaviadalt, a bikajátékot mindenütt megelőzte, gyakran vele párhuzamosan is élt a bikakultusznak

a mitologikus hiedelmek világába tartozó formája. A vallástörténeti kutatások — nálunk Trencsényi-Waldapfel Imre foglalkozott a kérdés összefüggéseivel, — megállapították, hogy hajdanán a bikakultusz szinte az egész Földközi-tenger vidékére kiterjedt. Hogy mennyire benne élt az Ibériai félsziget őslakóinak hiedelemvilágában, egyebek mellett bizonyítják a Madridtól nem messze, a Guisando halmon kiásott — a *Siratóének*-ben Lorca által is megénekelte — hatalmas kőbikák (*Toros de Guisando*), amelyek abból az időből származnak, amikor a spanyolok elődei még állatokat, bikákat tiszteltek. Feltételezhetően a mai bikaviadalok kezdetei a társadalmi és az ideológiai változásnak arra a pillanatára mennek vissza, — hatalmas fordulat ez — amikor a korábban félelem és tisztelet tárgyát képező bikát már le lehet döfni. Rövid fejtegetésünk is elégséges annak érzékeltetésére, hogy a feudalizmusban megformálódott bikaviadal vad és ősi izgalmat kiváltó intézménye még ősi előzményekre épült, ilyenképpen több ezer éves folytonosságot őriz a hispániai történelemben.

Ez a több ezer éves folytonosság Lorca költeményének egyik szakaszában így fejeződik ki:

Tehene a vén világnak
sírva a porondra áll ki,
végignyal egy véres arcot,
busa nyelve izzó kármin.
Im, Guisando sziklakőből
s halálból vésett bikái
hömbölnek mint két évszázad,
fáj nekik a földben állni.

A bikakultusz, s nyomában a bikaviadal ősi hispán hagyománya — meglepetésként fog hangozni — a spanyol irodalomban korántsem töltött be olyan szerepet, amit az eddigiek alapján feltételezhetnénk. García Lorca is szól erről egy nyilatkozatában, amely a *Siratóének* keletkezésének évében jelent meg: „Sajnos ezt (ti. a bikaviadalt), szinte alig hihető módon nagyon kevesen aknázták még ki. Én ezt elsősorban egy hamis pedagógiai szempontnak tulajdonítom. Ezt a szempontot a mi nemzedékünk fiai utasították vissza először.” (*F. G. Lorca és Bagaria karikatúrista beszélgetése.*) Azok a XX. századi spanyol írók, költők és művészek, élükön Lorcával —, akik tudatosan merítettek a népiéből, s a népi élet realitásának feltárásával alkottak jelentőset — helyesen ismerték fel, milyen nagy művészi lehetőségek kínálkoznak a spanyol nép érzéseit, szenvedélyét is tükröző bikaviadalok és a toreadorok emberi világának ábrázolásában. Mert akármennyire régen elavult „társadalmi hatalmak” hozták létre ezt az intézményt, a benne és vele kapcsolatban megnyilvánuló emberi tartalom nemcsak az avultat, hanem a spanyol ember legszebb vonásait is hordozza. Az sem véletlen, hogy Ernest Hemingway — aki a külföldi írók közül mindmáig legmélyebben ragadta

meg Hispánia világát, — két nagy regényben (*Fiesta, Veszedelmes nyár*) és elbeszélések egész sorában írt a viadalokról és a toreádorokról.

„... ábrándod halál volt ...”

— A *Siratóének* — mondtam korábban — a remekműveknek abba a fajtájába tartozik, amelyek első olvasáskor varázsos erővel hatnak reánk. — Ha most megkísérlem feleleveníteni a régi emléket, s megválaszolni: mik azok a sajátosságai Lorca költeményének, amelyek már első találkozásnál magával ragadják az olvasót, a mű *zenei elemeire* kell utálnom. A sokoldalú — folkloristának és zeneszerzőnek is jelentős — költő alkotásának kétszertelenül egyik fő vonása, hogy első hangmegütésétől utolsó soráig zenei felépítésű, s az egész kompozíciót átszövik a spanyol népi zene sajátosságai. A *Siratóének* ritmikájában, hangjában és hangulatában benne él a népi sirató, a litánia, a hajáltánc és a népi kórusok világa, de belejátszanak muzsikájába a spanyol népzene kísérőhangszerei: a gitár rezdülése, elnyújtott, kemény ritmusa, valamint a síp és a csergődob hangjai. Persze a *Siratóének* magávalragadó hatását nemcsak zenei sajátosságai biztosítják, — ha első benyomásként ezek az elemek gyakorolják is a legmélyebb hatást. — Olyan ez a költemény, mint az érett gyümölcs; tökéletes, dúsnedvű, kevés, de érett színekkel ékes, édes és ugyanakkor — mint az érett gyümölcsök legtöbbszörének — a magja keserű. Az érett gyümölcs mindig a gazdagság jelképe. Lorca remeke a művészi kifejezőeszközöknek olyan bőséget hordozza, hogy legfőbb sajátosságainak kibontása sem egyszerű feladat.

A sebeibe belepusztult toreádor „tisza” szívű ember volt, „virtus” dolgában senkisémi múltja felül, ereje az „oroszlánok erejével” vetekedett; legnagyobb művésze volt a toreádormesterségnek:

Ó, remekszép toreádor!
 Ó, hegyek közt óriási!
 Ó, kalászt becézó lelke
 Ó, sarkantyús érebokái!
 Ó, a harmatgyöngyhöz gyengéd!
 Ó, a vásárban királyi!
 Ó, szörnyű: verik a végzet
 végső gyászbanderillái!

Aki olvassa ezeket a gyászzengésű sorokat, érti és érzi, hogy García Lorca Ignacio halálakor nemcsak a barátot, az aréna művészt, hanem a férfiélet szépségeinek elmúlását, az örömök múlandóságát, a legszebb extázis véges voltát siratja; röviden a szenvedély kimúlását, ami egyet jelent itt a szenvedéssel. A szenvedélyt gyászolja, amivel az ő számára együtt jár a szenvedés.

Van ebben a versben valami, ami a görög műveltségben a derűs homerosi világot felváltó Dionysos bevonulására emlékeztet, amikor a görög társadalomban megjelenik a „pathos”, ami egyként jelentette a *szenedélyt* és a *szenedést*. García Lorca a *Siratóéneket* nagy drámaíró korszakának csúcspontján fogalmazta meg. Előtte írta meg három nagy drámáját, a *Vérnászt*, a *Yermát*, a *Doña Rositát*, és utána készül majd el a legnagyobb, a *Bernarda Alba háza*. A *Siratóénekek* megvannak az összefüggései népi szomorújátékaival; azokban is a nagy szenedélyek mellett főként a szenedés tragédiáival állunk szemben. — Mintha a spanyol népnek, a legnagyobb szenedélyű népek egyikének a szenedélyek helyett többnyire csak a szenedésben lehetne része?! — Azonban ez a költemény szemlélete szerint — anélkül, hogy valamiféle filológiai összefüggést óhajtanánk kimutatni, vagy egyáltalában kimutathatók lennének — inkább a nagy görög tragédiákkal rokon.

A görög tragédiával tart rokonságot García Lorca költeménye, azzal az antik műfajjal, ami eredetileg maga is gyászdal volt, s lényegében megmaradt mindig annak, ami keletkezése idején volt. A *Siratóének* háttérében tragédia játszódik le, de a tragédia — miként a görög drámák nem jelentéktelen részében — már a költemény első sorainak felcsendülése előtt lejátszódott. Midőn felhangzik a *Siratóéneket* intonáló, s az ének egész első részét aláfestő, a görög drámák kórusaira emlékeztető sor — „Délután öt órakor.” —, a tragédia már megtörtént. A mű kezdetekor túl vagyunk a tragédián, a szenedélynek vége; a tragikus küzdelem a cselekvés színteréről áttevődött a passzivitás, a szenedés színterére. — Ismétlem, miként a görög tragédiák jelentős hányadában. — Így: a Prometheust a színpadon azonnal sziklához láncolják, nem küzd már, csak szenved a néző előtt. Sophokles Aiasát akkor látjuk meg, amikor örvöngéséből már magához tért, szenved, majd véget vet életének. De a legnagyobb görög drámák egyike, az *Oidipos király* is úgy veszi kezdetét, hogy az esemény már lejátszódott, s a néző csak a következőknek, a szenedésnek a tanúja. — A görög drámáról azt szokták mondani, hogy a „passzivitás maximuma”. Ilyen minden népi sirató, minden gyászdal; ilyen García Lorca *Siratóéneke* is.

Sánchez Mejías toreádor tragédiájában ott lappang valami a sors-tragédiák légköréből is. A toreádorok csodálatot, megbecsülést kiváltó férfiak Spanyolországban; ügyesek, bátrak, s meghajtott fővel járnak mindig, mert tudják, hogy előbb-utóbb lesújthat rájuk a „destino”, az elkerülhetetlen végzet. És még jó, hogyha öreg korban következik be a bika szarva okozta halál, mint Hemingway egyik szép novellájában, s nem úgy, mint Ignacio esetében.

A görög drámával nemesak rokonságot tart, el is tér tőle Lorca *Siratóéneke*. Még nagyobb mértékben eltér a klasszikus spanyol dráma szemléletétől, pedig a színpadi író García Lorca sokat tanult legnagyobb klasszikus drámaírójuktól, Lope de Vega-tól. A görög végzet nem egyértelmű; a hős

elvéssz ugyan, de megmentheti a várost. Lorcanál a *végzet* az egyértelmű halál képében jelenik meg; minden megnyugtató, felemelő momentum nélkül; nincsen semmi közösségi érdek szerinti távlata sem.

A spanyol szenvedélyt mindig áthatotta az élnitudás, az élet szeretete. Kifejeződik ez Calderonnál is, igaz a szenvedélyeket, az élet szeretetét a feudalizmus szorítója felé irányítja. Calderon szerint élvezhetjük az életet, de ne felejtjük el — miként híres drámájának címe is kifejezi — *La vida es sueño. Az élet álom*. Az ember, amikor megszületik, szerepet vállal az élet nagy színpadán (*El grand teatro del mundo*) és a halál után felelősséggel tartozik játékaért istennek. Lorca költészetét — a *Siratóéneket* hangsúlyosan — elejétől végéig áthatja az élet szenvedélyes szeretete; a szenvedélyesen szeretett élet persze nem valami Calderon-féle misztikumban, hanem a maga valóságában, ellentmondásaival, tragikus voltában jelentkezik. A klasszikus spanyol drámát, — Lope de Vegáét, Calderonét ugyanúgy, mint Tirso de Molináét — eltérő mélységgel, de vallásos világnézet hatja át. A túlvilágban való hit nem kedvez a nagy tragédiának, mivel a vallásos ideológia szerint az élet örök és nem zárul le a tragikus halállal. Lorca *Siratóéneke*iben a halál végleges, örökérvényű, megmásíthatatlan; az ember elmúlása mit sem különbözik a kutyanak a kimúlásától. Sánchez Mejias toreador is „örökre” elment, véglegesen, megváltoztathatatlanul. A *Siratóének* utolsó része első három szakaszának végén refrénszerűen, a népi siratók kántáló stílusában zeng fel a természettudományosan gondolkozó, ateista költő szava:

Mert meghaltál, mert elmentél örökre.

És végül a három szakasz refrénszerű ismétlődő sorának a nyomában, a negyedik szakasz kezdetén ismét felkomorlik, az ismétlődés által még nagyobb nyomatékot szerezve magának, hogy azután a szakasz hátralevő négy sorában teljes, felerősödött hangzásban fejeződjék ki a költő gondolkozása:

Mert meghaltál, mert elmentél örökre
mint minden halandó, ki földbe tér meg,
mint minden halott, akit elfelednek,
akár a kutyt, ha dögkerti dobták.

A *Siratóének* a nagy tragédiák sodró erejével taszítja bele a szenvedés atmoszférájába olvasóját. Van olyan része a költeménynek, amely valósággal meggyötör, letipor; más szakaszai, a lovasroham száguldásával ragadnak bennünket az emberi fájdalom magasfeszültségű világába, míg legvégül a belenyugvás sűrű csendje válik uralkodóvá a vígasztalan szenvedés költeményén. De milyen semmi a *Siratóének* megnyugvása! Mindössze annyi, hogy Ignacio szépen halt meg; szép halálra vágyódott és vágya beteljesült.

Mintha azt mondaná García Lorca — Spanyolországban még szépen meghalni is ritkán lehetséges! —

mert ábrándod halál volt, a halál szájaíze,
s vitézli vígságodra köddel vonult a bánat.

A színek nagy tanára

Sánchez Mejías tragédiáját elemezve színek, a spanyol festészet történetének főszínei, színskálájának árnyalatai merülnek fel emlékezetemben. Nem véletlen folyománya ez a képzettársítás. Nem véletlen, mert a spanyol festészet nagyjainál is drámai megjelenítő erőnek vagyunk tanúi, mivel az egész spanyol műveltségnek egyik fontos jellemvonása a drámaiság. Persze, a spanyol színek nem önmagukért, hanem Lorca költészetének összefüggésében merülnek fel bennem, hiszen a költő életműve maga is a színek nagy gazdagságát foglalja magába.

Lírájának nagy része, de nem egy színpadi műve is — egy példa is elegendő; a ragyogó napfénytől izzó vígjáték, *A csodálatos Vargáné* — élénk színekkel telített, s miként nagy festő honfitársai, a színek sajátos egymás mellé helyezésével teremti meg a spanyol vers, a Lorca vers jellegzetes atmoszféráját. Ezek a színek világos színek, a modern festészet színei, s többnyire nagy kontrasztok szakadéka tátong közöttük. — *A fények és a színek*. — Midőn ezt írom, tüstént a *holdfény és zöld szín* Lorcanál annyira gyakori párhuzama tűnik fel előttem. Egyébként a zöld szín dominál Lorca műveiben, s a zöldnek különböző változatai: a citromzöld, a zöld-sárga, a narancssárga. További főszíneinek felsorakoztatását egy rajza nyomán folytatom. A költő színei egyaránt ott ragyognak — de nem különböző módon — verseiben, drámáiban prózájában, de rajzaiban is.

Lorca gyakran rajzolt színpadi kosztümterveket. A *Vérnász* című drámája egy nőalakjának ruhája a kosztümterven *csupa zöld*. Csak a ruha bodraihoz használt a költő-rajzoló *kéket*, s *feketék* a bohócossá absztrahált kosztüm gombjai, valamint *fekete* a ruha viselőjének a haja; az arca és kezeinek a feje viszont *sárga*. Így követhetők nyomon egy vázlatos kosztümterven is a költő kontrasztos módon egymás mellé helyezett élénk színei.

Ismétlem, Lorca életművének jelentős részét az élénk, világos színek jellemzik, s az a módszer, ahogy a színeket kontrasztos módon egymás mellé helyezi. A *Siratóénekekben* viszont, mintha megszűnnék Lorca az élénk, a ragyogó színek nagy tanára lenni. A színek elkomorodnak ebben a költeményben, s az elkomorodott színek száma is lecsökken, mindössze néhány színnel él a költő; szükségszerűen; a vers természete kívánja így. Ez a változás persze nem most, egyik pillanatról a másikra következik be életművében; következménye a spanyol valóság mind mélyebb, mind alaposabb meg-

ismerésének; nyomon követhető néhány korábbi versében, drámájában, s jellemzője a *Siratóének*et követő utolsó színpadi alkotásának is.

A *Siratóének*ben voltaképpen két szín uralkodik: a *fehér* és a *fekete*, majd a mű végén feltűnik a beletörődés, az elfáradás, a megnyugvás színe: a *szürke*. A *Siratóének* gyászvers, melyben a gyász két alapszínével dolgozik, a feketével és a fehérrel, s a harmadik szín csupán lezár, befejez, a tragédiának már jellemzett feloldódását segíti elő. A gyolcslepedő „fehér”-sége és a bikafej „fekete”-sége áll szemben egymással; másutt a *fehér* és *fekete* kontrasztos módon más összefüggésben így jelentkezik:

Ó, fehér fal, Spanyolország!
Ó, kín fekete bikái!

A költészetben a színek — nem szükséges részletesebben szólni erről — nem mindig jelzőkkel jutnak kifejeződésre. (A *szürkére* nem is idéztünk jelzővel megfogható példát, mégsem kell indokolni, hogy a szürke szín hatja át a *Siratóének* végét!) A költemény első részének 52 sorában 27-szer ismétlődik az eredetiben nyolc-szótagos („A las cinco de la tarde.”) a magyar fordításban csak hét-szótagosan megoldhatott sor: „*Délután öt órakor*” 24-szer szó szerint ismétlődik, háromszor bizonyosfajta variálódással („Eran las cinco en punto de la trade.” — „*Pontosan délután öt óra volt.*”). Ez a kórusszerűen ismétlődő sor, siratós, népi siratós zenét árasztó atmoszférájával maga is színhatást vált ki. Míg Lorca másutt színeket kifejező jelzőkkel teremt atmoszférát, itt kevés színnel, csak a legszükségesebb színekkel dolgozik, de e kórusszerűen ismétlődő sorral nemcsak atmoszférát teremt, hanem színeket is idéz szemeink elé: komor színeket, a naplemente, — ha tetszik — az elmúlás sikongó színeit.

Milyen mélységesen, s jellegzetesen a hagyományokba kapcsolódik García Lorca, midőn e költeményében kevés színnel él. Jellegzetesen spanyol, mégpedig a régi, a klasszikus spanyol irodalom és festészet hagyományait követi. — Hivatkozunk a jobban ismertre, a festészetre. — Klasszikus festők — talán csak a forradalmár Goyat, s kevés mást leszámítva — komor és viszonylag kevés színnel dolgoznak, de ezek a komor színek robusztus realizmusnak a szószólói. — Mindaz, amit most mondok, lényegében Lorca *Siratóénekére* is vonatkozik. — Ez a robusztusság is fővonásai közé tartozik a feudalizmusba belerekedt, s a feudalizmus ellen — az inkvizíciós idők nyomásától kezdve, — a spanyol műveltségre annyira jellemző belül hordozott feszültségnek. Az olasz teatrális nép; lejátssza, megjátssza a belül levő dolgokat, a spanyol magában hordja, mélyen férfiasan. Magába hordja, ami adott pillanatokban szenvedéllyel tör felszínre. Elszántság és szenvedélyesség; a spanyol színek is szinte szenvedélyesek, telítettség van a színek által összeálló képben; szenvedéllyel telítettség, gyakran elfojtott

szenvedély. És a telítettségben robusztusság, a színek sajátos egymás mellé állításában realizmus. Az imént olaszokra hivatkoztunk; hivatkozzunk ismét. A spanyol irodalom és művészet madártávlatból nézve sokkal realiztikusabb, mint az olasz. Az az érzés hat át, mintha a megmerevedett feudalizmusból következő komorság váltaná ki a férfias, mélységesen realista nézést, a valóság figyelmes, hitelességre törekvő ábrázolását.

*

Midőn García Lorca *Siratóénekével* mélyen lehatol a nép világába, s a spanyol nép vad, ősi izgalmának, a toreádor halálának élményéből hoz létre műalkotást; a témából a mondanivalóból kifolyólag alkalmaz hasonló színhatásokat, mint az egykori klasszikus festők, s nem úgy mint korábbi műveiben, amikor a modern festészet élénk, világos színeivel dolgozott. A *Siratóének* Lorca költészetének koronája, amelynek jellemző vonása, hogy a spanyol vers hagyományos, és általa teremtett eszközeinek teljességével jön létre. És mégis, a szintézist létrehozó újbán — ismét mondom — a témából, a mondanivalóból kifolyóan, még számos régi és népi eleme fedezhető fel a spanyol irodalomnak.

Régi maga a forma is, amelyben a négy részből álló, 220 soros költemény megjelenik előttünk. Ez a régi forma a középkor jellegzetes műfaja, az asszonáncokkal ékes, „vitézi ének”, a *Chanson de geste* formája. A *Chanson de geste*, ami a francia irodalomban virágozott, de a spanyolban is; nagyrészt ismeretlen szerzők alkotása. E műfajban jelentőset azok alkottak, akik a nagy képzelőerőt lüktető szerkezetben tudták kifejezni. Lorca, midőn a középkori *Chanson de geste*khöz nyúlt példáért, a maga természete szerint nagy képzelőerővel, lüktető szerkezetben alkot modern verset, a régi minta nyomán. A négy részből álló költemény egész fölépítése, szerkezete a *Chanson de geste* emlékéit idézi, de különösen a nagy személyiség halálára készült siratóét, a hősi elégiának egy fajtáját. Az egész *Siratóének*en belül azonban a második rész (*A kiontott vér*), az igazi *Chanson de geste*, amely kétségbeesett felkiáltással veszi kezdetét — „*Nem akarom látni!*” — és a kétségbeesett kiáltás ugyanúgy vissza-visszatér az egész részen át, mint az ezt megelőzőben: a „*Délután öt órakor*”.

Nemcsak a régi festők színhasználatával, s a *Chanson de geste* asszonáncos formájával kapcsolódik Lorca költeménye a régihez, — ami mélységesen népit is jelent — hanem alkotásának sok más vonásával is. Kellene még szólni a *Siratóének* ismétlődő sorairól, amelyek ugyanúgy emlékeztetnek a görög drámák kórusaira, mint a velük összefüggésbe hozható népi siratók jajgatására, zokogására; a fenntartás nélküli, szenvedélyes szenvedés kifejezésére. És szólni kellene az egész költeményen végigvonuló zenciség népi sajátosságairól, amelyekben a népi vonások mellett a tüzetes kutatás ki tudná mutatni a modern zene elemeit is. Főként a spanyol Bartóknak,

Manuel de Falla alkotásainak Lorcára tett befolyását. De nem folytatom tovább. A *Siratónak* a kifejezőeszközök olyan bőségét hordozza, hogy legfőbb sajátosságainak kifejtése még további részletelemzéseket kívánó feladat lenne.

Befejezésül: egy életrajzi adat

Még csak egy kérdést a negyedszázada halott költőről. Tudtommal a Lorca irodalom mindedig nem írt róla.

Röviddel Francoék lázadása előtt egy ma is élő kiváló magyar internacionalista, a spanyol polgárháború hőse Madridban találkozott a költővel. A magyar internacionalista átnyújtotta néki a szovjet írószövetség meghívását szovjetunióbeli tanulmányútra. García Lorca a meghívást nagy örömmel fogadta, csupán annyit kérdezett: — mikor kellene indulnia? — A válasz az volt: amikor akarsz Federico, akár holnap.

A költő elmondotta, hogy új dráma írásába kezdett, s ezért azt kéri, halasszák az utazást szeptemberre vagy októberre; ekkorra be fogja fejezni drámáját. A találkozót követően néhány nappal, 1936. július 16-án elutazott García Lorca Madridból Granadába, ahol legszívesebben és legjobban tudott dolgozni.

Itt végezték ki, az ő kedves Granadájában. Milyen jelképes értelmű ez is; állítólag két munkást és két tereadort lőttek agyon vele együtt Franco csendőrei.

G. D. SZANZSEEV

A MONGOL EPOSZ NÉHÁNY KÉRDÉSÉHEZ

(A BURJÁT EPOSZ KÉT TÍPUSÁRÓL)*

Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1961. március 28-i felolvasó ülésén

A burját folklórt tanulmányozó szovjet mongolisták kutatásai nyomán ma már kirajzolódnak előttünk a burját nép hőseposzának alapvető vonásai. A burját eposz eddig összegyűjtött anyagának csak kis része jelent meg, s annál is kevesebb orosz vagy más nyelvű fordításban. Mégis, ez az anyag lehetővé teszi számunkra, hogy megállapítsuk ennek az eposznak a történeti fejlődési vonalát, az osztályelőtti társadalom primitív meséitől olyan őseposzig, amely jellemző a feudális viszonyok vagy feudális elemek kialakulásának feltételei között élő nép epikus művészetére.

A legarchaikusabbaknak mutatkoznak azok az epikus alkotások, *üligerek*, verses hősmondák, melyeket a még forradalom előtti időkben C. Zs. Zsamcarano gyűjtött, főként az *ehirit-bulagat* burjátoknál, akik Irkutszktól északra élnek. Ezeket az *ehirit-bulagat üligereket* az jellemzi, hogy egy olyan nép eposzának vonásait viselik magukon, mely a maga társadalmi fejlődésének osztályelőtti fokán állott, melynél azonban ugyanakkor legközelebbi, már teljesen kifejlett feudális intézményekkel rendelkező szomszédjának bizonyos hatása is érvényesült.

Az *ehirit-bulagat üligerek* tematikája elsősorban családi-nemzetségi motívumokra vezethető vissza. Ebben az eposzban a hősi elemek csupán mellékesek, betétjellegűek, s csak ott jelentkeznek, ahol a hősök összecsapásai, küzdelmei, családi-nemzetségi viszályok megoldásának eszközei lehetnek, de itt sem szükségszerűek. Következésképpen, ezek az elemek (csatajelenetek) az *ehirit-bulagat üligerek*be később kerültek be, betoldások vagy olyan rétegek, melyek elsősorban a szomszédos halha-mongolok hatásával magyarázhatók.

Mindez megnyilvánul például abban is, hogy ezekben az *ehirit-bulagat üligerek*ben bőségesen fordulnak elő a zoomorf mitológia alakjai, vagy egyszerűen állatalakok, melyek elsősorban a hős ellenségeként, vagy éppen alkalmi segítőkjeként jelentkeznek. Gyakran avatkoznak bele a hősök sorsába az égi istenek.

* Ez az előadás csupán vázlatosan ismerteti G. D. SZANZSEEV professzor idevágó kutatásait és nem tér ki számos olyan kérdésre, melynek megoldását korábban megjelent műveiben már közzétette.

Az ehirit-bulagat eposznak, így pl. a híres „Ifjú Alamzsi mergen és kedves nővérkéje, Agú góhon címűnek is, központi figurája gyakorlatilag nő, az eposz névleges hősenek nőtestvére. E hősnő, kinek tetteiről szól az ehirit-bulagat üligerek többsége, csupán fivére megmentésének érdekében lép a színre, aki áldozatul esett álnok apai nagybátyjai gonoszságának. (Az anya fitestvérei mindig a saját rokonaiknak, nőtestvérük gyermekeinek oldalán állnak). Ebben bizonyos kutatók egy korai burját matriarchátus csökevényeit látják.

Az ehirit-bulagat üligerek az egyéb burját és minden mongol epikus alkotástól formailag abban különböznek, hogy (Propp terminológiájával élve) „egymenetűek”. Ez azt jelenti, hogy míg a többi burját üligerek könnyen tagolhatók két vagy több részre, melyek közül bármelyik rész teljesen önálló alkotásként is megállja a helyét, addig az ehirit-bulagat üligerek csak egyes motívumokra tagolhatók, melyeknek az üliger egészén kívül nincs önálló létük. Formai szempontból tehát, az ehirit-bulagat üligerekben bármilyen betét, később bekerült részlet, beleilleszkedik a mese egészének menetébe. Ezért, az egyéb burját hőseposzoktól eltérően, ezekben az ehirit-bulagat üligerekben találjuk a legtöbb alakot, motívumot és epizódot. Az ehirit-bulagat üligerek tehát nem egyebek, mint verses formát öltött epikus és köznapi mesék (orosz *bytovye skazki*, magyarul inkább történetek, anekdóták).

Az ungai burjátok eposza a burját nép történetének azt az átmeneti korszakát tükrözi, amikor az egykori vadászok már teljesen elsajátították az állattenyésztést, amikor a törzsi-nemzetségi alakulatokon belül megjelenik egy feudális vezetőréteg, azaz akkor, amikor a burjátoknál kezdtek kialakulni a feudális viszonyok. Ez a folyamat a XVI—XVII. századra tehető.

Azt a történeti környezetet, azokat a külső feltételeket, melyek az akkori burjátok életét jellemezték, körülbelül a következőkben foglalhatjuk össze.

1. A burját törzseket dél-keletről a halha-mongol hűbérurak állandó támadásaikkal sanyargatták, és súlyos adókat szedtek tőlük.

2. A burját törzsi-nemzetségi vezetők viszont, akik a fejlődés során a feudális uralkodók egyre több vonásával rendelkeztek, a kor gyengébb szibériai népei, török és tunguz törzsek ellen vezettek hadjáratokat olcsó prémszerzés céljából, és a határos halha legelőkre törtek be, ahonnan eredményes támadás esetén elhajtották az állatokat.

3. A feudális Külső-Mongóliából (a mai Mongol Népköztársaság területéről) jószágokkal együtt egész nemzetségek menekültek a Bajkál vidékére, hogy megszabadulhassanak a feudális elnyomás terheitől és a belháborúk szenvedéseitől. Ezek a nemzetségek beleolvadtak a burját népbe.

Ilyen feltételek között kezdtek kialakulni az ungai burját üligerek, pontosabban, ilyen történelmi feltételek tükröződnek az ungai üligerekben.

Formai szempontból az ungai üligerek „kétmenetűek”, azaz mintegy két részből állanak, melyek közül bármelyik lehet vagy lehetett önálló alkotás is. Az első rész, vagyis az első menet a hős születésétől boldog házasságáig tart. (Ez az ehirit-bulagatok verses hősmondáiban önálló téma.) A második rész viszont arról a kényszerű hadjáratról szól, melyet a hős valamely ellensége ellen kénytelen vezetni. (Ez egy sereg más burját és egyéb mongol epikus műben szintén önálló téma). Így az a benyomás alakul ki bennünk, hogy itt két önálló műnek, számos nép eposzára jellemző, mesterséges egyesítésével állunk szemben.

Minden ungai epikus alkotás bizonyos alaphelyzettel indul, melyből kiderülnek a hős születésének ideje, helye, és körülményei, kik a szülei, és így tovább. Ezután kerül sor a hős lova és egyben társa születésének leírására, ezt követi a hős utazása valamilyen országba, menyasszonyáért, akit számos kaland után nyer el. Ezzel be is fejeződik az üliger első menete, első része. Mint már mondtuk, itt voltaképpen az egész eposz is befejeződhetne, akár az ehirit-bulagat üligerek, amelyekre ez az egyrészesség, egymenetesség jellemző.

A második rész, vagy menet azzal kezdődik, hogy a lakodalomról hazatérő hős a szállását kiraboltan találja, népét elhurcolta valamilyen ellenség, akinek nevét és szállását vagy egy levélből tudja meg, melyet egyik embere hagyott hátra, vagy egy magányosan kóborló paripától. A hős hadjáratot indít népe megszabadításáért és elrablott jószágai visszaszerzéséért. Megküzd ellenségével és győzelmet arat. Ennek leírása tölti be az ungai üliger második részét.

Jellemző, hogy míg az első rész, a különböző motívumok, epizódok és meseelemek betoldása révén általában rendkívül változatos és színes szokott lenni, addig ugyanazon hősök második útja, a második rész vagy menet, fölöttébb egyhangú. Ezért egy ungai üliger, mondhatni csak az első menet tartalmában különbözik a másiktól, ha nem számítjuk a hősök nevének különbözőségét.

Különös figyelmet érdemel az a tény, hogy az ungai üligerben a nő szerepe mellékes, ami nem fordulhat elő az ehirit-bulagat eposzokban. Hasonlóképpen háttérbe szorulnak a hős legközelebbi rokonai. Ezenkívül a következő részletek jellemzik az ungai epikus alkotásokat.

1. Nem szerepelnek bennük olyan menyasszonyok, akik varázslattal fel tudják éleszteni elesett vőlegényüket, hiszen itt a női szereplők nem cselekvő személyek, hanem csupán eljegyzés, elraboltatás vagy kérők közötti harc tárgyai, esetleg jutalmak a fejedelmi ünnepségeken rendezett versenyek győztesei számára.

2. Nincs meg az a meleg kapcsolat a hős és a lova között, mint az ehirit-bulagat epikában. Míg az ehirit-bulagat-ban a hős lova szarvasokkal

legel együtt a mocsári őserdőben, a tajgában, addig az ungai eposzokban mindig urának ménésében találjuk.

3. Míg az ehirit-bulagatban a hős mindig megtanácskozza népével, ha fontos ügyekben kell határoznia, például házasságkötése ügyében, nőtestvérei férjhezadása esetében, az ungai eposzból mindez hiányzik.

4. Az ehirit-bulagatban a mesei elemekre a tümdérmesei, mitológiai motívumok, zoomorf vagy égi alakok jellemzőek, az ungai eposzban viszont a leggyakrabban társadalmi motívumok jelentkeznek. Másképpen szólva, az ungai üliгер mesés elemei mintegy modernizáltak, az ehirit-bulagatokéi viszont archaikusabbak.

Különösen ki kell emelnünk az ungai üliгерnek azt a vonását, hogy míg az ehirit-bulagat eposzban a hős vagy a hősnő segítők és ártók seregével találkozik útja során, melyek különböző állatok alakjában jelennek meg (csak igen ritkán öregember képében), addig az ungai üliгерben a hős vagy barátjaival, harcostársaival, hozzá hasonló, igazukért harcoló vitézekkel, vagy vetélytársakkal kerül össze, akik ugyanolyan vitézek, „lovagok”, mint ő maga. Az egyik eposz jótévői és ártói ilyen módon a másik eposzban a hős bajtársainak és ellenfeleinek felelnek meg.

Formai szempontból vizsgálva a dolgot, a művészi funkciók itt külsőleg mintegy megőrződtek, de természetük és hordozóik lényegükben megváltoztak. Mindez ahhoz a folyamathoz kapcsolódik, melynek során az osztályelöltti társadalom meséje átnő a feudalizmus kezdeti korszakának heroikájába.

A fentiekből kitűnik, hogy a burját eposzban, ha ezt történeti síkon vizsgáljuk, megállapítható, hogy a korábbi fantasztikus és mesei képek fokozatosan átalakulnak (Engelsnek az Anti-Dürringben használt terminológiája szerint) „a történelmi erők képviselőivé”, azaz itt a feudális társadalom osztályainak képviselőivé.

Meg kell jegyeznünk, hogy az ungai üliгер átmeneti állapotot képvisel a mongol népek hőseposzának fejlődésében. Az ungai eposz már a feudalizmust tükrözi, pontosabban a patriarkális feudális társadalmat, annak kezdetleges, kialakulófélben levő állapotát, amikor a vezetők még csak védelmi, kényszerű hadjáratokat indítottak. Egy fejlettebb, vagy teljesen kifejlett feudális társadalom eposzában a hatalommal rendelkező hűbérurakat képviselő hősök már csak azért folytatnak háborúkat és vezetnek hadjáratokat, hogy foglyul ejthessenek és leigázhassanak idegen népeket, elhajthassák azok méneseit és gulyáit.

Arra vonatkozóan, hogy milyen nagy szerepet töltöttek be a burját nép életében ezek az epikus alkotások, érdekes adatot közöltek azok a rap-szodoszok, énekes mesemondók, akiktől gyűjteni alkalmam volt. Elmondották, hogy jó énekes nélkül nem lehet sikeres a közös vadászat. Hasonló értesüléseink vannak az altaji törökök területéről is. Mikor a burjátok vadászatra mennek a tajgába, legjobb ruhájukat öltik fel, hiszen nem azért mennek, hogy a tajga vadjait megöljék, hanem, hogy vendégeskedjenek

náluk, s hogy kérjék őket, segítsenek nekik a vadászat sikeres kimenetelében. Azon a helyen, ahol vadásznak, a burjátok különböző szertartásokat végeznek, azzal a céllal, hogy megnyerjék maguknak az erdők és vadállatok szellemeit, akiktől a vadászat eredménye függ. Este pedig, mielőtt a vadászok aludni térnének, az énekmondó tiszta fehér nemezt terít le a sátorban, égő boróka-ágakat állít rá, melléjük borral vagy tejjel telt csészét, és a nemezbe nyilvesszőt szúr, majd egész éjszaka, az első hajnali fények megjelenéséig, éneklí hőseposzát. E nélkül a szertartás nélkül, a régi burjátok meggyőződése szerint, a vadászat nem lehet sikeres. A sámánok azt mondták, hogy ezzel nyerik meg a mocsári őserdő, a tajga szellemurának tetszését.

Befejezésül még annyit, hogy az elmondottakon túl, az ungai eposz egyebek között még azért is különösen érdekes a mongol folklór és irodalom kutatói számára, mert számos olyan elemet tartalmaz, mely más népek irodalmi alkotásaiban is fellelhető. Így például az egyik unga epikus műben az egész első rész, első menet, nem más, mint egy olyan mese verses, epikus „átköltése”, mely részletekbe menően emlékeztet Ostoba Iván ismert orosz meséjére, melyben a hős táltos lova segítségével szerzi meg a magas toronyból menyasszonya gyűrűjét és kiléte csak a lakodalmon derül ki. Hasonlóképpen számos mongol irodalmi témát is megtalálhatunk ebben az eposzban. A burját eposz, és benne az ungai burjátok epikája, gazdag és értékes anyagot ad az etnográfia kutatóinak a házasságkötési, lakodalmi és temetési szokások területéről, valamint a burjátok vadász-életmódja és általában a burját anyagi kultúra tanulmányozásában, sőt a samanizmus megismerésében is.

Az ungai burjátok epikájáról mondottak illusztrálására röviden ismertetném egy mind ez ideig kiadatlan, háromezeregyszáz sornyi epikus mű az *Óbógó boldo* kán fiát, *Bulgan tolgē*-t megéneklő verses hősmonda, burjátul *ontoho* vagy *üliger* tartalmát.

A

(ELSŐ RÉSZ)

1. „Réges-régi időben, régi jó időben, Mikor a cet még porontyhal volt, Mikor az óriásfenyő még eserje, bokor volt, Mikor a hömpölygő Angara még csak erecske volt, Mikor az ős-szarvas még csak kisborjú volt,” *Šanā būbē* országban élt a gazdag *Óbógó boldo* kán feleségével, *Gęšxęle gōhon*-val. Három fiuk: *Altan šagē* „Arany Boka”, *Möngön šagē* „Ezüst Boka” és a legkisebb *Bulgan tolgē* „Cobolyfej”, a „taknyos” (vö. a Geszer-eposz a „taknyos *Juru*”-val), aki a házat őrzi és „mindent összepiszkít”.
2. A kán összehívja három fiát. Közli velük, hogy három nap múlva meg fog halni és intézkedik temetéséről: építsenek északon egy kőhombárt és temessék abba, hátát arannyal, mellét ezüsttel borítva, s a temetés

után három nappal áldozzanak neki. Akkor fog mindegyiküknek testámentumot adni.

3. A kán meghal, el is temetik, amint azt rendelte, de a testámentumért csak a legkisebb fiú keresi fel a sírt, mert bátyjai nem hiszik, hogy a halott adhat nekik valamit.
Az apa kijön a sírból és párnájából három aranyvesszőt meg három arany bokacsontot ad neki, ezekkel a szavakkal: „Ez a te szürke lovad, szer számmal és köntössel”. (A három közül kettő Cobolyfej bátyjaié lett volna.) A legkisebb fiú aztán hazatér, lefekszik, és mint addig, „piszkítja az ágyat”.
4. Három nap múlva az anyjuk jelenti be halálát, kérve, hogy temessék őt apjuk mellé, és áldozzanak neki.
5. Eltemetik anyjukat, de megint csak a legkisebb fiú keresi fel a sírt. Anyja három jövőbelátó aranytükröt ad neki. (Közüle kettő megint a bátyjaié lett volna.) Aztán a fiú hazatér, lefekszik, és mint addig, „piszkítja az ágyat”.
6. Akkoriban élt *Erbet boldo* kán és szépséges leánya, *Eržin gōhoŋ*. A kán annak adja leányát, aki megszerzi a magasban függő aranygyűrűt.
7. Cobolyfej két bátyja elindul, hogy versenyezzen *Eržin gōhoŋ*ért. Őcsüket nem viszik, mert az „taknyos és mindent összepiszkít”.
8. Cobolyfej az aranyvesszőből és az arany bokacsontból lovat csinál, vitézi alakot ölt, és ő is elmegy *Erbet boldo* kán udvarába. A legkisebb fiú három nap próbálkozik a három szürke lóval, melyeket a apjától
9. kapott három aranyvesszőből és három bokacsontból csinált. A harmadik napon a neki szánt szürkével felrepül, és mutatóujjára húzva lehozza a gyűrűt. Bátyjai nem ismerik fel, s ő minden nap előttük tér haza, fölvén visszataszító alakját.
10. A testvérek hazatérnek és beszélnek a csodálatos vitézről, de nem tudják, hogy az tulajdon őcsük. Másnap megint otthon hagyják őt, de Cobolyfej utánuk megy, ezúttal piszkosan, visszataszító alakjában. Ott a kán leánya gyertyával a kezében keresi, hogy kinél van a gyűrű, azaz, ki lesz a férje, de nem leli kilenc napon át, s álmatlan, étlen jár a bánattól. Utoljára kerül sor a legkisebb fiúra, akinél a kán leánya megtalálja a gyűrűt. A kán ráparancsol, hogy vegye fel igazi alakját, a vitézit, és megmondja, hogy annak idején egy vadászat alkalmával egyezett meg Cobolyfej apjával, hogy leányát neki adja. A „taknyos” átalakul vitézzé, és előhívja kis szürkéjét. Napokig tart a lakodalom, majd mindenki hazatér, csak Cobolyfej marad apósánál.
11. Apósa neki adja országa és jószága felét, és Cobolyfej haza indul feleségével. Félúton előremegy és megjelöli az utat. Amerre vonásjelet tesz, arra kell haladni, ahova kört rajzol, ott éjszakázni. Bátyjai ünnepélyesen fogadják.

B

(MÁSODIK RÉSZ)

12. Cobolyfej nem tudja kivárni felesége megérkezését. Elébe megy, de nem talál senkit, sem embereit, sem fiatal feleségét, csak egy földbe rejtett levelet tőle, hogy ne keresse őt, inkább válasszon mást magának, mert a fekete boszorkány *Eme xara mangatxē* elrabolta, és magával vitte északra, le az alvilágba.

Cobolyfej mégis elindul, nyomában porfelhő támad, megrendül a föld, a tengerek kilépnek medrükből, hatalmas pelyhű hó esik, hegyek omlanak le. A szarvasok elvesztik borjaikat, a madarak kicsinyeiket. Az embereket félelem tölti el.

13. Egy sűrű erdőhöz ér, melyen karcsú kígyó sem juthat át, és lombján nem hatolhat keresztül se nap-, se holdsugár. Belenyilaz az erdőbe és nyilvesszejével olyan széles utat vág, melyen elfér egy tevék kocsis.

14. Ezután tűzvész állja útját. Varázslattal ezer évnyi jeget fagyaszt lova patájára, és úgy vágat át a tűz felett, még így is két hónapig.

15. Elér a tengerhez. Tizenöt napig úsztat lován, s éppen hogy egy kis szigetet érnek. A fáradságtól lova csikóvá, maga kisgyermekké lesz, de a nyeregzsákban talált húsz kocsis széna, húsz juh húsa és húsz üst bor visszaadja erejüket és mehetnek tovább. Tizenöt nap után átérnek a tenger túlsó partjára.

16. Cobolyfej megtalálja a fekete boszorkány országának, az alvilágnak a bejáratát, és leereszkedik. Tízezer nyilvessző repül rá előlről, tízezer hátulról. Kétségek fogják el, fél, hogy „csontjait ott kell hagynia”, azaz belepusztul a vállalkozásba.

17. Egy megesonkítottan is gyönyörű leánnyal találkozik, aki elmondja, hogy ő a felső világból való, neve *Tebene gōhon*, akit a fekete boszorkány egyik fia számára rabolt el. Ő ellenszegült, és ezért csúffá tették: félszemét kiszúrták, félfülét levágták, félkarját, féllábát kifecamították. Hősünk meggyógyítja. *Tebene gōhon* elmondja még, hogy a fekete boszorkánynak három vitéze van, akik közül a középső *Erzsin šümē batar* jóindulatú és ő mentette meg Cobolyfej feleségét is.

18. Valóban, mikor a fekete boszorkány parancsot adott három vitézének, hogy Cobolyfej elrablott feleségét *Erzsin gohōnt* öljék meg: kocsira szegezve lökjék bele a „pokolgödörbe”, akkor a középső vitéz esellel megmenti, és elrejtja őt az Ezüstös hegyen, az Óriás Vörösfenyő kérgében.

19. A fekete boszorkány megtudja, hogy Cobolyfej országában van, és elküldi ellene három vitézét. Cobolyfej megbirkózik velük, megöli őket és hamvukat a szélbe szórja.

20. Ezután a boszorkánynak avval a fiával kell megküzdenie, aki *Erzsin gōhōnt* akarta elvenni. Sokáig eredménytelenül küzdenek, mikor a középső vitéz

- feltámad és légy alakjában megsúgja Cobolyfejnek, hol van ellenfele sebezhető pontja: a hátán levő anyajegyben, az abban ülő huszonhárom madárfiókában van a lolke. Így Cobolyfej legyőzi a boszorkány fiát.
21. Végül magával a boszorkánnyal küzd meg. A küzdelemben segítségére jön *Temē malaŋ* kán vitéze, aki a szépséges *Tebeŋe gōhon*-t keresi. (Ezt a leányt gyógyította meg Cobolyfej). A boszorkányt elpusztítják.
22. Cobolyfej azonban seholsem leli asszonyát, bár mindent felkutat: kiforgatja tövestől a mocsári füveket és kimeri a források vizét. Megint az iménti vitéz segít neki megtalálni feleségét, akit meggyógyítanak. Cobolyfej a feleségétől, *Eržin gōhon*-tól tudja meg, hogy bajtársa nem más, mint az előbbi középső vitéz, aki őt megmentette, majd légy alakjában Cobolyfejnek is segített. Nagy lakomát csapnak, és a vitéz *Eržin šūmē batar* feleségül veszi *Tebeŋe gōhon*-t.
23. A fekete boszorkány minden jószágát elviszik a felső világba, ahol örök béke és boldogság veszi kezdetét. Az eposz ennek dicsőítésével fejeződik be:

„Előlről eltűnt a négy lábú ellenség,
 Hátról eltűnt a két lábú ellenség,
 Felülről nem csap le a szárnyas madár,
 Boldog évek kezdődtek.
 Tegzek, ijjak összeszedvék,
 Régi jó évek kezdődtek.
 Eltűnt a gyilkos késű ellenség,
 Ijjak, nyilak összeszedvék.
 Három jóllakás napjában,
 Három öröm évente.
 Tizenöt nap múltán is
 Békés örömben örültek,
 Huszonöt nap múltán is
 Régi örömben örültek.
 Örömben, vigasságban,
 Békességben éltek.”

SÍK ENDRE

FEKETE AFRIKA TÖRTÉNETE

(AUTOREFERÁTUM)

I.

Tanulmányozás tárgyául Afrika egy meghatározott részének, — az afrikai kontinens területének mintegy négyötödét kitevő, az északi szélesség 20°-ától délre fekvő Tropikus és Délafrika („Fekete Afrika”) országainak — történetét választottam. Tettem ezt azért, mert az Afrika e részét lakó népek történelmi fejlődésének utait és történelmi sorsát maga a történelem kapcsolta szorosán össze: mert ezen országok és népek történetének számos olyan specifikus vonása és momentuma van, amelyek közösek mindezen országok és népek számára s ugyanakkor eltérőek más gyarmati országok és népek — köztük az észak-afrikai országok és népek — történetének jellemző vonásaitól.

II.

Afrika történetével sok ezerkönyv foglalkozik. De e könyvek szerzőinek túlnyomó többsége az afrikai országok történetét az európai hódítók szemszögéből tárgyalja, magukat az afrikai népeket nem mint a történelmi folyamat szubjektumait, hanem mint annak objektumait tekinti. Én, ezzel ellentétben, az afrikai országok története szubjektumainak elsősorban magukat az afrikai népeket tekintem és csak másodsorban azokat az európai gyarmatosító nemzeteket, amelyek Tropikus és Dél-Afrika történetének színpadán csak a XV., sőt alapjában csak a XVI. században jelentek meg.

III.

De van-e egyáltalán az afrikai népeknek saját történetük? Lehet-e beszélni az afrikai népek történetéről az európaiak behatolása előtt, ha tekintetbe vesszük, hogy addig az időpontig primitív, a külvilágtól elszigetelt életet folytattak?

Az afrikai népek többsége az európai behatolás előtt valóban nem kapcsolódott még be a történelmi világfolyamatba. Ezek története inkább a néprajzi, mint a történelmi tudomány területéhez tartozik. Ezeknek a népeknek, az európai behatolás előtti időkről szólva, inkább csak előtörténetéről („Vorgeschichte”) beszélhetünk. De: 1. ezt az „előtörténetet” is tanulmányozni

kell és 2. Tropikus Afrikában a primitív törzsek mellett olyan népek is élnek, amelyeknek már réges-régen az európaiak behatolása előtt megvolt a maguk állama és kialakult, vagy legalábbis kialakulóban levő rabszolga- vagy feudális rendszere, amely népeknek tehát megvan a maguk ókori és középkori története. Ide tartoznak: Etiópia, Nyugat-, Közép- és Kelet-Szudán számos országa és még több más.

IV.

Ez a kiindulás — hogy ti. Afrika történetét elsősorban és mindenekelőtt mint az afrikai népek történetét teszem vizsgálat tárgyává — és csakis ez a kiindulás — teszi lehetővé Afrika történetének helyes, tudományos feldolgozását és ismertetését, ami eddig hiányzott. Csaknem mindaz, amit Afrika történetéről eddig írtak, a legjobb esetben egyoldalú vagy legalábbis hiányos — tehát helytelen és tudománytalan —, túlnyomó részben pedig egyenesen hamis.

Az Afrika történetével foglalkozó általános irodalomban három különböző tárgyalási móddal találkozunk. A szerzők túlnyomó többsége nem az afrikai országok és népek történelmét tanulmányozza és ismerteti, csupán az afrikai országok meghódításának és gyarmatosításának történetét. Egyesek közülük az egyes afrikai gyarmatbirodalmak történetét — illetve a gyarmatosító hatalmaknak Afrika felosztásáért egymással folytatott harca történetét — adják (példa: H. H. Johnston, *A History of the Colonization of Africa by Alien Races*, Cambridge, 1913), mások egyes gyarmatok vagy gyarmatesoportok történetét (példa: C. P. Lucas, *Historical Geography of the British Colonies*, vol. III—IV., London, 1894—1897). A harmadik (viszonylag ritka) tárgyalási mód: az egyes afrikai népek és országok történetének egyenkénti, kikülönített tárgyalása (példa: Heinrich Schurtz, *Afrika in Helmholt's Weltgeschichte*, Bd. III.).

E három tárgyalási mód mindegyike hiányos, egyoldalú s ezért helytelen. Afrika története nem merül ki az európaiak behatolásának történetében, az egyes afrikai országok és népek történetét viszont nem lehet megérteni elszakítottan a gyarmatosítóknak Afrika különböző részeiben folytatott hódításai és egymásközötti harcai történetétől. Ahhoz, hogy Afrika történelmi fejlődését helyesen és a maga teljességében mutassuk be, az Afrika történetét tárgyaló általános munkának képet kell adnia az egyes afrikai országok és népek történetéről is, minden egyes gyarmat történetéről is, az egyes európai gyarmatosító hatalmak gyarmatpolitikájának és gyarmatosító tevékenységének történetéről is, a hatalmak egymásközötti harcának történetéről is.

Ilyen általános Afrika-történetet igyekeztem adni a jelen munkában, olyat, amely Tropikus és Dél-Afrika történetét kimerítően tárgyalja — kimerítően, nem a történelmi tények és események tekintetében, de abban a tekin-

tetben, hogy figyelembe veszi mindazokat a szempontokat, amelyeket Afrika történetének írásánál véleményem szerint figyelembe kell venni.

V.

Fentiekből folyik, hogy Afrika történetét minden egyes történelmi időszakon belül azok szerint a körzetek szerint kell tanulmányozás tárgyává tennünk és ismertetnünk, amilyen körzeteket az adott időszakban maga a történelmi folyamat kialakított. Más szóval:

1. Afrika történetének tanulmányozásánál és ismertetésénél mindenekelőtt abból kell kiindulnunk, hogy ez a történelem különböző korszakokra és időszakokra oszlik, nem pedig a kontinens fizikai-földrajzi, vagy (jelenlegi) politikai földrajzi felosztásából.

2. Minden egyes történelmi korszakra vonatkozólag meg kell állapítanunk, milyen körzetek alakultak ki a kontinensen magának a korszaknak jellege, a történelmi események következtében, különböző helyzetet teremtve, különböző feltételeket hozva létre a kontinens különböző részein.

3. Ezekon a történelmi körzeteken belül, amelyek mindegyike számos országot és népet zárt magába, az egyes országokat és népeket úgy kell egymástól elhatárolnunk, ahogy azok e korszakban a valóságban elhatárolódtak egymástól. Először meg kell vizsgálnunk az adott körzetnek, mint egésznek, az adott korszakbani (időszakbani) fejlődése történetének általános momentumait, ezután lehet és kell áttérnünk az adott körzet minden egyes (akár afrikai, akár gyarmati) államegysége e korszakbani történetének tanulmányozására (vagy ahol állam még nincs, annak megállapítására, hogy milyen ismeretekkel rendelkezünk az adott körzetet az adott korszakban benépesítő egyes népek és törzsek helyzetét, fejlődését, mozgulatait illetőleg).

VI. PERIODIZÁCIÓ

1. Az első nagy határátkelő Tropicus és Dél-Afrika történetében természetesen az európai hódítók behatolása, mint amely a kontinens összes népeinek további történetére végzetes következményekkel járt. E pontban Afrika történetének periodizációja összeesik a világtörténelem általános periodizációjával. Az általános történelem Amerika felfedezésétől számítja az újkort. Afrika számára ilyen határátkelő az afrikai partok felfedezését, az indiai tengeri út megnyitását (a Jóreménység fokának Vasco da Gama által történt körülhajózását) kell tekinteni.

2. Ugyancsak világos, hogy a portugálok felfedezéseit követő korszak Tropicus és Délafrika számára a rabszolgakereskedelem korszaka volt. (Ami megint csak összeesik az általános történelmi periodizációval, ahol az újkor első szakasza mint az eredeti tőkefelhalmozás korszaka szerepel).

3. Kérdés: hol végződik Afrika számára a rabszolgakereskedelem korszaka? Mikor, mivel kezdődik és milyen új szakasz Afrika történetében és mik Afrika újkori történetének további határkövei? Tekinthejtük-e azokat a fordulópontokat, amelyek a fejlett országok és népek történetének menetét döntően befolyásolták, ugyanilyen történelmi fordulópontoknak az elmaradt afrikai országok és népek számára is?

Ha egyenként megállapítjuk s aztán egymással szembeállítjuk 1. a legjelentősebb afrikai államok, 2. az államot még nem alkotó legjelentősebb afrikai népek és törzsek és 3. az egyes afrikai gyarmatok történetének legfontosabb fordulópontjait, a következő eredményre jutunk:

a) Tényként kell megállapítanunk, hogy Afrika újkori történetének fordulópontjai nagyban és egészben összeesnek az általános történelem fordulópontjaival.

b) Némi eltérés mutatkozik az általános sémától az ipari kapitalizmus és az imperializmus időszaka közötti átmenet tekintetében. Az általános történelemben a határkő 1870. Afrikában nem a hetvenes évek eleje, hanem a hetvenes évek vége, a nyolcvanas évek eleje játszott döntő szerepet. Ez az eltérés azonban annyira jelentéktelen, hogy a jelen munkában — tekintetbe véve annak jellegét és rendeltetését — nem tartottam szükségesnek azt, hogy ezt az eltérést kihangsúlyozzam.

c) Ugyanakkor Afrika számára különleges fontosságú, új korszakot kezdő történelmi határvonalnak kell tekintenünk — az imperializmus időszakán belül — a századfordulót, amely Afrika elfoglalásának és első imperialista felosztásának befejezését jelzi.

Periodizációnk ily módon nagyban és egészben összeesik a világtörténelem általános periodizációjával, jelentéktelen eltérésekkel az újkoron belül. Ezért — Afrika történetének az általános világtörténelemmel szoros párhuzamban való tárgyalása érdekében — célszerűbbnek láttam könyvemben az általános világtörténelmi periodizációt teljes egészében megtartani (1789—1870—1900—1918—1939—1945).

Ebből kiindulva Fekete Afrika történetében az alábbi korszakokat (időszakokat) kell megkülönböztetnünk:

I. Fekete Afrika az európaiak behatolása előtt (Fekete Afrika története az ókorban és a középkorban, a XV. század végéig).

II. A rabszolgakereskedelem korszaka (XVI—XVIII. század).

III. Fekete Afrika elfoglalásának és felosztásának korszaka (XIX. század).

a) A korszak első szakasza (kb. 1789—1850).

b) A korszak második szakasza (kb. 1850-től a hetves évek végéig).

c) A korszak harmadik szakasza (a hetvenes évek végétől a századfordulóig).

IV. Fekete Afrika az imperializmus igájában.

- a) Afrika felosztásának befejezésétől az első világháború végéig (1900—1918).
- b) Fekete Afrika a két világháború között (1918—1939).
- c) A második világháború és a gyarmati rendszer bomlása.
 1. Fekete Afrika országainak helyzete és szerepe a második világháborúban.
 2. A gyarmati rendszer bomlása Fekete Afrikában.

V. A függetlenné vált afrikai országok első lépései.

VII. KÖRZETEKRE OSZTÁS A KÜLÖNBÖZŐ TÖRTÉNELMI KORSZAKOKBAN

1. Tropikus és Dél-Afrika népeinek történetét az európai behatolás előtti korszakban az afrikai népek letelepedési körzeteinek — vagyis Afrika néprajzi térképének — figyelembevételével kell tanulmányozni és ismertetni.

2. A rabszolgakereskedelem korszakának tanulmányozásánál és tárgyalásánál Fekete Afrikát mindenképp előtérbe kell hozni: 1. az európai behatolás által már érintett és 2. a külvilágtól egyelőre még elszigetelt körzetekre. Az első csoportba tartoznak: a portugál behatolás három körzete (1. Kongó és Angola; 2. a keleti partvidék; 3. Etiópia); a nyugat-afrikai partvidék, a Fokföld és Madagaszkár. A második kategóriába tartozó körzetek közül különösen az afrikai népek által alkotott államok három csoportját kell kiemelni, melyek ebben a korszakban nagy szerepet játszottak. Ezek: 1. a Szudán államai; 2. a Guineai partvidék és a Szudán között létrejött államok (Ashanti, Dahomé) és 3. a Wahuma államok.

3. Az ipari kapitalizmus korszakának (1789—1870), valamint az imperializmusba való átmenet korszakának (1870—1900) vizsgálatánál és tárgyalásánál Fekete Afrikának azokra a körzetekre való beosztásából kell kiindulnunk, amelyeket az európai területrablók hódító hadjáratai és egymás közötti harcai határoltak el egymástól. Ennek megfelelően a következő hét körzetet kell megkülönböztetnünk: 1. Nyugat-afrika; 2. Nyugati- és Közép-Egyenlítői-Afrika; 3. Dél-Afrika; 4. Keleti-Egyenlítői-Afrika; 5. Kelet-Szudán; 6. Afrika északkeleti sarka (Etiópia és Szomáli); 7. Madagaszkár.

4. Afrika első felosztásának befejezése után, vagyis a huszadik században, az afrikai országok és népek legújabbkori történetéről csak úgy alkothattunk magunknak teljes és helyes képet, ha a kialakult gyarmatbirodalmak és azokon belül az egyes gyarmatok politikai és gazdasági helyzetéből indulunk ki, számba véve természetesen azokat a változásokat, amelyek az első, majd a második világháború után az afrikai gyarmatok bizonyos mértékű újr felosztása következtében álltak be.

VIII.

A polgári történetírás büszkén vallott elve: „Sine ira et studio” a marxista történetíró számára elfogadhatatlan, mert hazug és helytelen. Hazug, mert a valóságban soha egyetlen történetíró sem volt és nem is lehet pártatlan. Akarva vagy nem akarva, tudatosan vagy öntudatlanul minden történetíró egy meghatározott osztály érdekeinek és ideológiájának kifejezője. S helytelen ez az elv és számunkra elfogadhatatlan, mert mi is egy osztály — a munkásosztály — érdekeinek kifejezői lévén, nemcsak megmagyarázni akarjuk a világot, de megváltoztatni is. Mi nem számolhatunk be semleges kutatók módjára „harag nélkül” olyan történelmi tényekről, mint pl. a Belga Kongó lakosságának Lipót király uralma alatt egyesek szerint 25, mások szerint 40 millió főről 8 millió főre történt leapadása, vagy mint a 85 ezer főt számláló herero törzsből 66 ezer embernek a német gyarmatosítók által 1904—1905-ben történt legyilkolása. A történelmi tényeket, eseményeket, jelenségeket analizálnunk és értékelnünk kell, mégpedig meghatározott szemszögből, meghatározott állást foglalva azokhoz. Nem „sine ira et studio”, de ellenkezőleg: „Ira et studio”. Nem hallgathatjuk el, hogy mi nem Lipót király oldalán, hanem vádlói oldalán állunk, nem a német hóhérok, hanem áldozataik oldalán. Az afrikai népek történetét maguknak ezeknek a népeknek, az ő nemzeti érdekeiknek, az ő jövőjüknek szempontjából s nem elnyomóik és kizsákmányolóik, a kapitalista gyarmatosítók érdekeinek szempontjából kell vizsgálnunk.

Fekete Afrika története ily módon való tanulmányozásának és ismeretetésének nemcsak nagy tudományos, de óriási politikai jelentősége is van.

1. Fényesen igazolja és számos meggyőző történelmi ténnyel illusztrálja a marxizmus klasszikusainak egész sor tételét és tanítását (pl. az eredeti tőkefelhalmozásról, az imperializmus előtti és az imperialista kapitalizmus gyarmatpolitikájáról, a nemzetek, nemzeti mozgalmak és nemzeti kérdések keletkezéséről, arról, hogy lehetséges forradalmi jellegű nemzeti mozgalom forradalmi program nélkül, sőt anélkül is, hogy a mozgalomnak demokratikus alapja lenne stb.).

2. Helyreállítja a tudományos igazságot Afrika és az afrikai népek történetéről, leleplezve azt a rengeteg történelmi hazugságot és rágalmat, amit a burzsoá történészek, írók, utazók százai — az afrikai népek elkeseredett ellenségeinek, elnyomóinak és kizsákmányolóinak ideológusai — műveikben évtizedeken keresztül terjesztettek.

3. Azoknak a hajmeresztő bűncselekményeknek feltárásával, amelyeket a világkapitalizmus Afrikában évszázadok során elkövetett, *politikai dokumentumot* szolgáltat a még ma is elnyomás alatt nyögő afrikai népek és a világ proletariátusa számára, mint egyik fontos részét annak a politikai számlának, amelyet a maga idején majd közös ellenfelüknek, a világimperializmusnak benyújtanak.

4. Jelentős mértékben gazdagíthatja és kell hogy gazdagítsa az elnyomott afrikai népek tapasztalatait az imperializmus ellen szabadságukért és nemzeti függetlenségükért folytatott jelenlegi és jövőbeli harcaikban.

IX.

Afrika történetét az afrikai népek szemszögéből tanulmányozni — ez nemcsak azt jelenti, hogy minden korszakot, minden egyes ország és nép történetét azoknak a problémáknak a szemszögéből kell vizsgálnunk, amelyek legnagyobb jelentőséggel bírnak az afrikai népek történelmi fejlődése szempontjából, de azt is, hogy egész munkánkat azoknak a tudományos és politikai feladatoknak kell alárendelnünk, amelyeket maguknak az afrikai népeknek legéletbevágóbb érdekei diktálnak. Ezek az érdekek kell hogy vezessék egész kutatómunkánkat, ezeket az érdekeket kell mindenekelőtt számbavennünk, amikor kutatómunkánk témáit megválasztjuk s a témák feldolgozásának sorrendjét megállapítjuk, úgyszintén annak megállapításánál, hogy melyek a legaktuálisabb irodalmi feladatok. Ez az elgondolás vezetett, amikor egyik vagy másik — hármennyire is érdekes vagy fontos — részletkérdés elmélyült tanulmányozása helyett Fekete Afrika általános története rövid kézikönyvének megírását tűztem elsőrendű feladatomul — egy olyan könyv megírását, amely egyrésztől tankönyv gyanánt szolgálhasson azok számára, akik Fekete Afrika történetével meg akarnak ismerkedni, és másrésztől bevezetés gyanánt a tudományos kutató számára, aki az Afrika-történet egyik vagy másik problémájának vagy szakaszának elmélyültebb tanulmányozását tűzi céljává.

Ebből a megfontolásból kiindulva nem törekedtem arra, hogy az összes történelmi tényeket, eseményeket, jelenségeket ismertessem, hanem csak azokat, amelyek vagy következményeikben a legfontosabbak, vagy a legtipikusabbak — vagy ellenkezőleg: van bennük valami specifikus — vagy végül, melyek különösen érdekesek és jellemzőek.

X.

Munkám ilyenén jellegéből folyik az is, hogy egyes országok és népek történetét részletesebben, másokét kevésbé részletesen adom, hogy a munka egyik részében több figyelmet szentelek egy bizonyos körzetnek vagy országnak, másokban kevesebbet, hogy pl. az V. részben (1900—1918) a brit-afrikai birtokok három csoportja (Brit-Nyugat-, Brit-Kelet- és Brit-Dél-Afrika) mindegyikének külön fejezetet szentelek, ugyanakkor a francia gyarmatokat egy közös fejezetben tárgyalom, vagy hogy a VI. részben a Brit-Kelet-Afrikáról szóló fejezetben minden egyes gyarmatot külön vizsgálók, ugyanakkor, amikor a Brit-Nyugat-Afrikáról szóló fejezetben e csoportnak mind a négy gyarmatát általában együtt tárgyalom, csupán az egyes gyarmatok különösen fontos eseményeinek szentelek külön alfejezeteket.

Ugyancsak a fenti célkitűzés adja meg a magyarázatát azoknak a kissé talán szokatlan és túlságosan részletesnek tűnő irodalomjegyzékeknek, amelyeket az egyes fejezetek végén adok. Tankönyvekben az egyes fejezetek végén kiegészítő irodalmat szoktak kijelölni a *tanuló részére* az adott témához. Én ilyen irodalmat nem adok. Tropikus és Dél-Afrika története annyira speciális tárgy, hogy az a tanuló vagy olvasó, aki nem szándékozik speciálisan afrikai kérdésekkel foglalkozni, aligha gondol arra — de meg aligha is van módja rá —, hogy a jelen könyvön kívül még kiegészítő irodalmat is feldolgozzon.

Éppen ezért jobbnak láttam ilyen iskolai jellegű kiegészítő irodalom helyett minden egyes fejezet végén az adott fejezetben érintett témákról szóló legfontosabb művek viszonylag teljes jegyzékét adni, hogy segítségére legyenek annak a tudományos kutatónak (olvasónak vagy tanulónak), aki az adott fejezetben érintett egyik vagy másik speciális témának tanulmányozásával vagy feldolgozásával alaposan óhajt foglalkozni. Ez magyarázza meg egyrészt az irodalomjegyzékek alcímekreosztottságát, másrészt azt, hogy állandó ismétlések helyett utalásokkal élek az előző fejezetek irodalomjegyzékeiben már előfordult vagy a további fejezetek valamelyikének irodalomjegyzékében szereplő művekre. (Minden mű általában annak a fejezetnek irodalomjegyzékében szerepel, amely fejezethez az adott mű legtöbb anyagot foglal magában, más fejezetek végén csak utalok rá. Kivételt képeznek azok a művek, amelyek több témához szolgálnak fontos forrásul; ezek több helyen, ismételten szerepelnek, hogy ezzel az olvasó figyelmét rájuk különösen felhívjam.)

XI. NÉHÁNY SZÓ A FORRÁSOK KÉRDÉSÉHEZ

1. Fekete Afrika népeinek saját írásos dokumentumaik a maguk történetéről úgyszólván egyáltalán nincsenek s az eredeti források általában gyérek. Ezért rendkívül nagy jelentőséget tulajdonítok az elmúlt századok Afrika-utazói és hittérítői munkáinak, mert ezekben a munkákban található a leghitelesebb adatokat az afrikai népek történetéről azon kort illetőleg, amelyben a művek szerzői őket megismerték.

2. Bizonyos tekintetben (ti. azon időszakot illetőleg, amelyben íródtak) az afrikai népek története eredeti forrásainak kell tekintenünk a Fekete Afrikáról, annak egyes országairól vagy népeiről írott történelmi, földrajzi, néprajzi stb. monográfiákat.

3. Nem kell külön kihangsúlyoznom, hogy az Afrikáról szóló történelmi munkákat, úgyszintén az utazók, misszionáriusok stb. írásait, különösen amelyek a későbbi (a hatvanas, hetvenes évek utáni) időszakokból származnak, szigorú kritikával kell kezelnünk. Ugyanakkor azonban a legreakciósabb szerzők és legelvetemültebb kalandorok munkáit sem szabad figyelmen kívül hagynunk, gyakran ugyanis éppen ezek a legreakciósabb munkák két szempontból is igen értékes forrásokul szolgálhatnak a kutató számára, mert:

a) Rengeteg olyan adatot és anyagot lehet találni bennük, amelyekkel sajátmagukat leplezik le. Kirívó példa gyanánt utalhatok a hirhedt német gyarmati hóhér, Peters könyveire, aki maga beszéli el, hogyan itatta le a bennszülött törzsfőnököket s aztán ittas állapotban hogyan íratta alá velük azokat a szerződéseket, amelyek őket és népüket mindenüktől megfosztották, hogyan irtott ki egész törzseket stb.

b) *Egyik* imperialista hatalom képviselője történelmi munkájában vagy utazásáról írott könyvében gyakran igen gazdag tényanyagot szolgáltat a *másik*, az ő országával versenyző hatalom imperialista rabló tevékenységének és rémtetteinek leleplezésére. Példa gyanánt elég, ha rámutatok a német rabló imperializmus Peschel-Lösche nevű ügynökére, akinek nagymértékben köszönhetjük a hirhedt Stanley fantasztikus szélhámosságainak leleplezését.

XII. NÉHÁNY ELVI ÉS GYAKORLATI JELENTŐSÉGŰ TERMINOLÓGIAI KÉRDÉS

1. „Néger-Afrikáról” nem beszélhetünk. Ez a megjelölés helytelen és tudománytalan, nem egyéb, mint a reakciós faji elmélet tükrözése. Ugyanez okból helytelen általában a „néger” szó használata, amelyet számos néprajztudós és történész a szudáni és a bantu népek közös neve gyanánt használ, úgyszintén a „szudáni néger” kifejezés. A „néger” megjelölés sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem helytálló és lényegében nem egyéb sértő gúnynévnel. Minden népnek megvan a maga neve, összefoglalva viszont beszélhetünk „szudáni népek”-ről és „bantu népek”-ről. Közös elnevezésre a két különböző népcsoport számára semmi szükség sincsen.

2. Ugyancsak kerülnünk kell a „bennszülött” elnevezést, amelyben szintén van bizonyos árnyalata a lenézésnek, illetve megkülönböztetésnek. Akár Afrika összes népeiről, akár egy afrikai ország vagy terület különböző népeiről vagy törzseiről van szó, a „bennszülöttek” elnevezés helyett helyesebb az „afrikaiak” kifejezést használnunk.

3. Határozottan el kell vetnünk mindazokat az európai hódítók által egyes afrikai népeknek adott csúfneveket, amelyeket az illető népek magukra nézve sértőknek tekintenek, még akkor is, ha azok a tudományos irodalomban idők folyamán polgárjogot nyertek (mint pl. hottentotta, bushman, kaffer stb.). Az olyan gúnynév használata, amelyet ennek vagy annak az afrikai népnek afrikai szomszédai adtak, megengedhető abban az esetben, ha ezt a nevet az illető nép maga is elfogadta és használja, úgyhogy ez az elnevezés gúnynév-jellegét már elvesztette (pl.: matebele, wahehe, bagirmi stb.), de eredetüktől függetlenül elvetendők az olyanféle gúnynevek, mint: „nyam-nyam”, „shangani”, „shangalla” stb. Általában: minden népet azon a néven kell neveznünk, amilyen sajátmaga nevezi magát.

4. Vannak elnevezések, amelyek az afrikai nemzetek megindult, de még távolról sem befejezett kialakulási folyamatát tükrözik (pl. „libériaiak”, „szenegálok”, „madagaszkáriak”). Tekintettel arra, hogy az afrikai nemzetek kialakulásának folyamata még a legtöbb esetben korai stádiumában van és nem lehet előre látni, hogy hova fog vezetni (pl.: egy nemzet fog-e kialakulni Madagaszkár szigetén vagy kettő? létre fog-e jönni egy egységes libériai, illetve szenegáli nemzet vagy nem?) — az ilyen elnevezések használatától helyesebb eltekinteni. Némelyiknek ezek közül azonban másik jelentése is van (pl. a „madagaszkáriak” kifejezést használjuk Madagaszkár összes lakosságának megjelölésére, függetlenül attól, hogy a szigetet számos különböző nép lakja; a „libériai” elnevezést használják szűkebb értelemben az amerikai származású libériai állampolgárok megjelölésére). Ilyen értelemben ezek a megjelölések természetesen használhatók.

MEGJEGYZÉSEK A KÖNYV EGYES RÉSZEIHEZ

I. RÉSZ. FEKETE AFRIKA AZ EURÓPAIAK BEHATOLÁSA ELŐTT

Ezt a részt két keresztmetszetben tárgyalom. Az első fejezet rövid áttekintést ad Fekete Afrika népeiről és azok történetéről az európaiak behatolása előtt, a második — az ó- és középkori népek kapcsolatairól Fekete Afrikával.

Az afrikai népekről szóló fejezetben bizonyos teljességre törekedtem. Persze nem abban az értelemben, hogy Afrika valamennyi népét felsoroljam, de arra törekedtem, hogy megrajzoljam a XV. század-végi Afrika legfontosabb népeinek lehető teljes történelmi és néprajzi térképét. Röviden elmondom, milyen ismeretekkel rendelkezünk az egyes népek korai történetéről (származásáról, vándorlásairól, egymás közötti háborúiról stb.). Azokat a népeket, amelyeknek a XV. század végéig még nem volt saját történetük, vagy amelyeknek korai történetéről semmit sem tudunk (mint pl. Adamaua törzseit vagy a Kongó és a Nílus között élő népeket), éppen csak hogy megemlítem. E népek mindegyikére abban a fejezetben térek majd újra vissza, amely arról a korszakról szól, amelyben az illető nép először lépett a történelem színpadára. Ez magyarázza meg azt, hogy pl. a szudáni népek közül a *haussa*, *kanuri* és *mossi* jellemzését már ebben az első részben adom, az *ashanti*, *dahoméi* és *baghirmi* törzsekét a rabszolgakereskedelem koráról szóló második részben, a *fulbe* jellemzését a XIX. századról szóló harmadik részben és így tovább.

Nem tekinthetem természetesen feladatommak azt, hogy az egyes népek néprajzi leírását adjam. A szűkebb értelemben vett történelmi tények (vándorlások, háborúk stb.) ismertetésén kívül arra szorítkozom, hogy ismertetem az egyes afrikai népek gazdasági, politikai és kulturális életének azokat a legfontosabb jelenségeit, illetve vonásait (történelmük különböző szakaszaiban),

amelyeknek a történész szempontjából különös jelentőségük van. Különös figyelmet szentelek a következő kérdéseknek:

1. A kulturális fejlődés foka és jellege.
2. A társadalmi és gazdasági rendszer specifikus vonásai, nevezetesen: az őskommunizmus és a matriarchátus maradványai, a nemzeti rendszer és a törzsi szervezet bomlásának elemei; a kizsákmányolás, osztályképződés, rabszolgarendszer és feudalizmus csirái.
3. A politikai szervezet típusai: az afrikai államok jellege.
4. Az egymásközi háborúk okai. Hadszervezet és hadi taktika.
5. A gazdasági élet, anyagi és szellemi kultúra specifikus vonásai, amelyek fontos szerepet játszottak az adott nép történelmi sorsának alakulásában (pl. rabszolgamunka alkalmazása, kereskedelem, a fegyverzet sajátosságai, kannibalizmus, emberáldozatok).

Az itt megrajzolt feladat határozta meg annak az irodalomjegyzéknek a jellegét, melyet e fejezet végén Fekete Afrika népeiről adok. Ez a jegyzék csupán a szóban forgó népek származásáról és korai történetéről szóló speciális munkákat, valamint azokat a monográfiákat, néprajzi munkákat, útleírásokat foglalja magában, amelyek tárgyalják, vagy legalább érintik ezeket a kérdéseket, vagy legalábbis közvetve anyagot szolgáltatnak e kérdések tanulmányozásához. Tisztára néprajzi, antropológiai vagy nyelvészeti munkákat, amelyek történelmi kérdéseket nem tárgyalnak, a jegyzékbe nem vettem fel. Azokat a történelmi munkákat, amelyek az egyes népek vagy népcsoportok későbbi történetét tárgyalják, a megfelelő fejezetek végén adott irodalomjegyzékbe vettem fel.

Fekete Afrika korai történetét illetőleg számos, a tudomány által még nem tisztázott, vitás kérdés van. E kérdésekkel kapcsolatban az Afrikát tárgyaló történelmi és néprajzi irodalomban különböző elméletekkel és hipotézisekkel találkozunk. Ezen elméletek és hipotézisek tekintetében a következőket tartom szem előtt:

1. Röviden ismertetem a legfontosabbakat s ott, ahol különböző, egymással szemben álló elméletek vagy hipotézisek léteznek, röviden összefoglalom mindegyiknek a lényegét.

2. Egyes ilyen elméletek vagy hipotézisek olyan kérdéseket is érintenek, amelyeknek ma is gyakorlati jelentőségük van. Más szóval: az ókori vagy középkori történelem egyik vagy másik kérdésének tisztázatlansága adott esetben akadályul szolgálhat mai, aktuális gyakorlati problémák felvetésének, illetve megoldásának. A jelen mű természetesen nem tekintheti feladatául e kérdések tisztázását, sőt még a tisztázás megkísérlését sem. Amit tehetek és teszek az az, hogy az ilyen megoldatlan problémák okozta nehézségek kiküszöbölése érdekében felsorakoztatom mindazokat a kétséget kizáró módon megállapított tényeket, amelyek legalább némi fényt vetnek az adott problémára. Ezt az eljárást követem olyan kérdésekkel kapcsolatban, mint a *koi-koin*,

saan és *hegyidamara* törzsek származása, a hamita népek származása, az afrikai „törpék” problémája, Madagaszkár benépesülése, az „elsőség” kérdése Afrika fölfedezését illetően és így tovább. Különös figyelmet szentelek a *szomáli* nép származása és korai története kérdéseinek, mert meggyőződésem, hogy az Északkelet-Afrikában jelenleg végbemenő változásokkal kapcsolatban a szomáli nép, annak történelmi sorsa és történelmi jogai a közeljövőben különös érdeklődés tárgyát fogják képezni.

3. Az összes fent megjelölt esetekben arra szorítokozom, hogy felsorolom a létező elméleteket és hipotéziseket és ismertetem a tényeket, de tartózkodom attól, hogy én magam is elméleteket vagy hipotéziseket állítsak fel, mert véleményem szerint olyan kérdésekben, melyek tisztázásának mai problémák megoldása szempontjából is jelentősége van, elméletekkel és hipotézisekkel manipulálni megengedhetetlen. Saját hipotéziseket vagy egyszerű feltételezéseket az afrikai népek korai történetének csupán olyan kérdéseiben engedek meg magamnak, amelyeknek a mai aktuális problémák megoldása szempontjából nincs döntő jelentősége (mint pl. a zimbabwe-i őscivilizáció kérdése, Monomopata állam jellege, a bantu törzsek Egyenlítői-Kelet-Afrikából Dél-Afrikába történt átvándorlásának szakaszai stb.).

II. RÉSZ. FEKETE AFRIKA AZ EREDETI TŐKEFELHALMOZÁS (A RABSZOLGAKERESKEDELEM) KORSZAKÁBAN

A rabszolgakereskedelem korszakáról szóló második rész elejétől végig azt illusztrálja, hogy a kapitalizmus törvényes gyermeke ugyan a történelemnek, de súlyos bűnökben fogant s hogy e bűnök tekintélyes részét Fekete Afrika népei ellen követték el. Néhány kiáltó példa segítségével (John Hawkins, a portugálok provokációja a Jóreménység foknál 1510-ben, a hollandok terület-„vásárlása” ugyanott, a portugálok szövetsége a törökökkel Mombásza ellen) szemléltetni igyekszem, mennyire tisztára banditizmus jellege volt azoknak a harcoknak, amelyeket az európai kalandorok és rabszolgakereskedők egyrészt az afrikai népek ellen, másrészt egymás között folytattak.

Megmutatom, hogy az európaiak úgynevezett „civilizációs munkája”, gazdasági, kereskedelmi stb. vonalon folytatott korai gyarmatosító tevékenysége semmilyen mértékben sem menti az általuk elkövetett rémtetteket, és hogy nevezetesen Afrika népei számára ez a korai gyarmatosítás semmi jót nem hozott, hogy nemcsak a rabszolgakereskedők és kalandorok, de a hittérítők is (ritka kivételektől eltekintve) elsősorban kártékony szerepet játszottak. Szükségesnek tartottam különösen kihangsúlyozni, hogy milyen ideológiai hatást gyakoroltak az afrikaiakra az európaiak garázdálkodásai, valamint reakciós faji ideológiájuk, hogy éppen ezek voltak azok, amik táplálták azt a visszajára fordított faji ideológiát, amely az afrikai népek között még ma is él és csak nehezen és lassan győzhető le, azt az ellenséges érzületet

és izzó gyűlöletet, amelyet mindennel szemben tanusítanak, ami „fehér”, azt a gyanakvást, amellyel az európai civilizációra tekintenek, még arra is belőle, ami jó; a „fehéreknek” és „feketéknek” azt a szembeállítását, amely megnehezíti számukra a nemzeti és osztályellentéteknek, a nemzeti felszabadító mozgalom és az osztályharc feladatainak megértését.

A rabszolgakereskedelem korszakának tárgyalásánál szükségesnek tartottam annak a három fejlődési szakasznak megkülönböztetését, amelyeken az afrikai rabszolgakereskedelem átment: 1. a kalózok és kalandorok űzte rabszolgakereskedelem korszaka; 2. a szervezett rabszolgakereskedelem szakasza — a nagy afrikai társaságok korszaka; 3. a rabszolgakereskedelem hanyatlásának, a korai abolicionizmusnak időszaka.

Az európaiak Afrikában folytatott egymásközi harcának főszíntere ebben a korszakban Afrika nyugati partvidéke volt, ahol a harcban részt vettek annak a kornak összes erős nyugat-európai nemzetei s ahol ebben a korai időszakban nagy szerepet játszottak Anglia és Franciaország. Összafrikai méretekben azonban Afrika gyarmatosításának ebben a korai szakaszában a prímhegedűt még a portugálok játszották. Ezért Nyugat-Afrikának első helyen való letárgyalása után szükségesnek tartottam egyenként foglalkozni azzal a három körzettel, amelyben a portugálok ebben az időszakban még monopolhelyzetben voltak, úgymint: 1. Kongóval és Angolával, 2. a keleti partvidékkel és 3. Etiópiával, — majd pedig e három körzet egyenkénti letárgyalása után rövid összefoglaló fejezetet adni a portugál gyarmatosítás jellegéről ebben a korszakban. A korai portugál gyarmatosítás általános jellemzésének különös jelentőséget tulajdonítok azért, mert úgy látom, hogy az a gyarmatosító tevékenység, amelyet az európai hatalmak későbbi korszakokban Fekete Afrikában folytattak, sok tekintetben a portugáloknak a XVI—XVIII. században kifejlesztett gyarmatosító tevékenysége mintájára alakult ki. A történészek (elsősorban az angol és francia történészek) túlnyomó többsége élesen szembeállítja az angolok és franciák későbbi gyarmatosító módszereit a portugálokéval. Én ezzel szemben úgy látom, hogy Afrika későbbi gyarmatosítói — köztük az angolok és franciák — habár úgy jelentek is meg Afrikában, mint a haladó, fejlődő kapitalizmus képviselői, gyarmatrendszerük felépítésénél igen sokat vettek át éppen a korai portugál gyarmatosítóktól.

Az e fejezetben tárgyalt korszak második felében általános történelmi szempontból legfontosabb szerepet játszott a fokföldi gyarmat. Ezért e gyarmat történetének kiegészítéséül ugyancsak szükségesnek tartottam rövid általános jellemzést adni a hollandoknak Dél-Afrikában folytatott gyarmatosító tevékenységéről. Ugyanúgy, ahogy a portugál gyarmatosítást általában a későbbi európai gyarmatosítás előfutárának lehet tekinteni, a fokföldi gyarmat esetében mindazoknak a későbbi afrikai gyarmatoknak előfutárával van dolgunk, amelyekben nagyobb számmal élnek európai telepések.

A történelmi körzetekre osztásról általam adott sémának megfelelően külön fejezetet kellett volna szentelnem ebben a részben Kelet-Szudánnak is (ahogyan azt a következő részekben teszem). Tekintettel azonban arra, hogy Kelet-Szudán történetének ez a korszaka még távolról sincs teljesen feldolgozva (legalábbis a nyugati országok irodalmában), valamint arra, hogy Kelet-Szudán újkori történetének viszonylag kevés kapcsolata van annak ókori és középkori történetével, ez esetben eltértem a megadott sémától, ebben a részben külön fejezetet Kelet-Szudánról nem adtam, hanem arra szorítkoztam, hogy egy, a Kelet-Afrikáról szóló tejezetbe felvett rövid alfejezetben röviden összefoglaljam Kelet-Szudán XVI—XVIII. századbeli történetének legfontosabb mozzanatait, amelyek szükségesek Kelet-Szudán további történetének megértéséhez.

Fekete Afrika népei e korszakbeli történetének tárgyalásánál különös figyelmet fordítok azokra a népvándorlásokra, melyek e három évszázad alatt végbementek. Teszem ezt azért, hogy az olvasó világos képet kapjon az afrikai népek elhelyezkedéséről Afrika újkori történetének kezdetén — Afrika végleges elfoglalásának és első felosztásának korszakában. Nevezetesen kiemelem azt a tényt, hogy Nyugat- és Nyugat-Egyenlítői-Afrikában három történelmi-földrajzi övezet alakult ki (1. parti körzetek; 2. közbülső körzetek; 3. belső körzetek) és kimutatom, hogy ez a különböző földrajzi széthelyeztettség hogyan teremtett a különböző övezetekben élő népek számára különböző stratégiai helyzetet az európai hódítókhoz való viszonylatban s ilymódon jelentős szerepet játszott e népek történelmi sorsának további alakulásában.

Minthogy az európaiaknak Afrikában e korban kifejtett tevékenységét teljes mértékben károsnak értékelem, ennek megfelelően az afrikai népeknek e korszakban az európai hódítók ellen folytatott mindennemű harcát mint igazságos, felszabadító harcot értékelem és tárgyalom, különösen kiemelve ennek a harcnak olyan hősiességű epizódjait, mint Djinga Bandi felkelése Angolában, a mazimba törzs és más törzsek harca a portugálok és törökök ellen stb.

III. RÉSZ. FEKETE AFRIKA AZ IPARI KAPITALIZMUS KORSZAKÁBAN

Az ipari kapitalizmus korszakában (1789—1870) Afrikának az általános történelmi folyamatba való bekapcsolódása még szembeötlőbb. E kor eseményei, a kor történetének egész menete az ipari kapitalizmus új politikájáról, annak expanziós törekvéseiről beszélnek. Az európaiak aktivitásának Afrikában e korszakban két fő megnyilvánulása volt: a rabszolgakereskedelem megszüntetéséért folytatott harc és a felderítésjellegű utazások. Az európaiaknak mindkét irányú tevékenységét úgy tekintem és tárgyalom, mint amelyek kettős szerepet játszottak. A rabszolgakereskedelem megszüntetéséért folytatott harcot jelentős progresszív lépésnek tekintem, ugyanakkor azonban

igyekszem mindenütt megmutatni az európai hatalmak — elsősorban Anglia — által a rabszolgakereskedelem ellen folytatott harc kettős árnyoldalát: 1. hogy ez a harc egyáltalán nem azokat a humánus és civilizátori célokat szolgálta, amelyeknek jelszavai alatt ezt a harcot folytatták, hanem az európai országoknak a rabszolgakereskedelem felszámolásában anyagilag érdekelt burzsoáziája osztályérdekeit; 2. hogy bár a rabszolgakereskedelem megszüntetésének nagy pozitív jelentősége volt az afrikai népek további sorsa szempontjából, az azért folytatott harc ebben a korszakban számos afrikai nép számára nem kevésbé végzetes következményekkel járt, mint a rabszolgakereskedelem korábbi szabadsága.

Ami az utazókat illeti, ugyancsak megmutatom azt a kettős szerepet, amelyet sokan közülük játszottak e korszakban, mint bátor és önzetlen kutatók, de ugyanakkor előkészítői az afrikai népek meghódításának és leigázásának az európai hatalmak által. A történelmi igazság helyreállítása érdekében, azokat a híres utazókat illetőleg, akiknek tevékenységét a világirodalomban eddig mindig idealizálva, egyoldalúan pozitívnak értékelték (Livingstone és mások), anélkül, hogy pozitív szerepüket elhallgatnám, kihangsúlyozom tevékenységük árnyoldalait is. Ugyanakkor méltóképpen rajzolom meg azoknak a legtisztelendőbb Afrika-utazóknak az alakját, akik az irodalomban eddig nem kapták meg azt az értékelést, amelyet megérdemeltek (Caillet, Lander, Denham és mások).

Amellett, hogy megvilágítom a hatalmak versenyfutását a kutató- (értsd: felderítő) munkában, ugyanakkor megmutatom a korra jellemző következő jelenségeket:

a) a hatalmak egymásközötti harcának (fegyveres összeütközések vagy egyéb éles konfliktusoknak) csaknem teljes hiánya;

b) a tényleges gazdasági kizsákmányolás gyengesége, egészen a korszak végéig;

c) a már meglevő gyarmatok gazdasági kizsákmányolása megszervezettségének csaknem teljes hiánya (kivételt képez Dél-Afrika és szórványos kísérletek Szenegálban és a portugál gyarmatokon);

d) a felderítő utazások viszonylag gyenge eredményei.

Jellemző erre a korszakra, hogy a vezető szerep az Afrikában tevékenykedő európai hatalmak versenyében Anglia kezeibe megy át s hogy úgy Nyugat- és Nyugati-Egyenlítői-Afrikában, mint Dél- és Kelet-Afrikában megjelennek a német felderítő utazók.

Anglia ebben a korszakban kettős szerepet játszik Afrikában: egyrészt ő képviseli a haladást (a rabszolgakereskedelem betiltása és harc annak felszámolásáért, a gyarmati gazdálkodás fejlettebb formáinak bevezetése Dél-Afrikában), másrésztől rablóhadjáratokat folytat az ashantik ellen Nyugat-Afrikában, a xosák és basutok ellen Dél-Afrikában, kiszorítja a Fokföldről a búrokat, intrikákat folytat Zanzibáron stb.

Ami e kornak szakaszokra osztását illeti, az általános történelemben négy ilyen szakaszt szokás megkülönböztetni: 1789—1815, 1815—1830, 1830—1848, 1848—1870. Ezt a felosztást magam is az egyedüli helyesnek tartom. Mégis a jelen műben, mely a kor történetének csak rövid összefoglalását adhatja, célszerűbbnek tartottam ezt a felosztást mellőzni. Mind-egyik történelmi körzet e korbéli történetét egy-egy fejezetben taglalom, az egyes fejezeteken belül pedig, anélkül, hogy a fejezetet időszakok szerinti részekre osztanám, az eseményeket úgy tárgyalom, hogy az olvasó előtt minde-nyütt világosan kirajzolódjék az a fordulópont (a fent megjelölt három közül), amelyeknek Afrika számára különösen nagy jelentősége van: az 1848-as fordulópont, amely után az európai hatalmak kutató-felderítő tevékenysége Afrika-szerte mindenütt átmegy a három legerősebb hatalom — Anglia, Franciaország és Németország — egymásközi versengésébe.

Ami az afrikai népeket illeti, ezt a korszakot úgy tárgyalom, mint az afrikai népek általános ébredésének korszakát s az egyes körzetek vezető népeinek példáján megmutatni igyekszem, hogy milyen jelentős változások mentek végbe, illetve milyen előrehaladás volt észlelhető a körzetek mind-egyikében (ezek a vezető népek: ashanti, dahomeiek és fulbe Nyugat-Afrikában, xosa, zulu, suto és tebele Dél-Afrikában, masai és waganda Kelet-Afrikában stb.).

Megmutatom továbbá, hogy az afrikai népeknek az a tényleges megosz-lása partmenti, közbülső és a kontinens belsejében élő törzsekre (népekre), amely Nyugat- és Nyugat-Egyenlítői-Afrikában már az előző korszakban észlelhető volt, hogyan vált a XIX. század elején általános jelenséggé egész Fekete Afrikában, és hogy a vezető szerepet az afrikai népek felébredésében és az európai behatolás elleni harcukban ebben a korszakban a második, a közbülső csoport népei vitték, akik közé kell számítanunk többek között az ethiópiaiakat és madagaszkáriakat is (minthogy, amikor „közbülső” népekről beszélünk, ezzel a kifejezéssel nem földrajzi, hanem stratégiai helyezé-tüket jelöljük meg).

Különös figyelmet szentelek annak, hogy bemutassam az afrikai népek e korszakban vívott harcainak kimagasló vezetőit, akik közül az európai irodalomban egyetlenegy sem kapott helyes és igazságos értékelést (talán az egyetlen Mosheu basuto törzsfőnök kivételével). (Mosheun kívül a burzsoá irodalomban általában nagy embernek ismerik el a zuluk vezérét és a zulu katona-állam megalapítóját, Chakát, de neki is elsősorban nem szervező-képességét és kiváló hadvezéri tehetségét, hanem kegyetlen jellemét emelik ki, amelyet — a tények meghamisításával — eltúloznak.) Írásos tanúság-tételek alapján — olyan útleírások és hittérítőemlékiratok alapján, amelyek-nek szerzői személyes tapasztalataikról számolnak be — lehetőségét és szük-ségét láttam annak, hogy rehabilitáljam az afrikai népek egész sor olyan vezetőjének alakját, akit a burzsoá történetírók — részben egyes Afrika-

utazók és gyarmati ügynökök hamis információi alapján — megrágalmaztak, úgymint: a matabelék vezérét, Umsilikazit (Moselikatze), Dingaán zulu vezért, Buganda királyát Mutesát, Kwaku Dua ashanti királyt, Cayor szultánját Lat-Diort, Theodor ethiópai négust, Ziber-pasát Kelet-Szudánban, I. Radama és I. Ranavalona madagaszkári királyokat és Rainilaiarivoni miniszterelnököt. Ugyanakkor szükségesnek láttam kimutatni olyan, az európaiak által felmagasztalt afrikai vezetők káros szerepét, mint Mpanda zulu vezér, Rakoto herceg (később II. Radama, madagaszkári király) és mások.

Az Afrikáról írott történelmi művekben az afrikai népek és vezérek történetén kívül számos más történelmi tény, illetve epizódot az igazságnak meg nem felelően tárgyalnak. Különös figyelmet fordítottam arra, hogy az ilyen tényekre vonatkozólag az igazságot helyreállítsam. Ide tartoznak olyan kérdések, mint a búrok „nagy kivonulásának” okai és állásfoglalásuk a rab-szolgaság megszüntetéséhez, Piet Retief csoportja Dingaán által történt legyilkolásának története, az ún. „kaffer háborúk” okai, az 1857-es és 1863-as fordulatok Madagaszkáron, azok okai és jellege; Libéria alapítása stb.

Az Etiópiáról szóló fejezetben külön részletes alfejezetet vettem fel arról, hogyan hatoltak be az európaiak ebben a korszakban a szomáli nép országába. Tettem ezt először azért, mert az Afrika felosztásáról szóló könyvekben rendszerint csak a szomáliak országának a három nagyhatalom által a nyolcvanas években történt elfoglalásáról és felosztásáról beszélnek anélkül, hogy ennek előzményeit megvilágítsák, és másodszer azért, mert — mint már említettem — az Északkelet-Afrikában jelenleg végbemenő változások kapcsán a szomáliak országának története külön érdekességgel bír.

IV. RÉSZ. A KAPITALIZMUSBÓL AZ IMPERIALIZMUSBA VALÓ ÁTMENET KORSZAKA. (AFRIKA ELFOGLALÁSA ÉS ELSŐ FELOSZTÁSA)

A kapitalizmusból az imperializmusba való átmenet időszaka az afrikai országok történetének különösen fontos fejezete, mert ennek a korszaknak eseményei az afrikai országok sorsát hosszú időre megpecsételték.

Ugyanakkor ez a korszak az afrikai népek tömeges ellenállási mozgalmi kibontakozásának korszaka. A történész feladata megmutatni: 1. az európai hatalmak Afrika felosztásáért folytatott harcának általános folyamatát; 2. az egyes körzetekért folytatott harc menetét; 3. az egyes országok elfoglalásának és az egyes népek ellenállásának történetét külön-külön. Ebből következik, hogy a teljesség érdekében ennek a korszaknak a történetét tulajdonképpen három keresztmetszetben kellene tárgyalni. Egy mű — és méghozzá a jelen népszerű könyv — keretében ez természetesen lehetetlen. Egybeolvasztani viszont ezt a három aspektust — vagy akár csak kettőt is közülük — ugyancsak nem lehet máshogy, mint vagy egyik vagy másik rovására. Ezért a következő megoldást választottam: a „Bevezetés”-ben adok két részletes általános össze-

foglalót, egyet a hatalmaknak Afrika felosztásáért folytatott harcáról és egyet az afrikai népeknek e korszakban vívott felszabadító harcairól; aztán az egyes körzetekről szóló fejezetekben adom a hatalmaknak az adott körzetért folytatott harcát, az egyes fontosabb afrikai országok elfoglalásának és a legfontosabb népek ellenállásának történetét.

A korszakot három szakaszra osztom: 1. 1870-től a német foglalásokig és a berlini konferenciáig (1884—1885), vagyis a három nagyhatalom első, hogy úgy mondjam, előzetes megegyezéséig; 2. 1885—1895-ig, mely utóbbi időpontban az imperialista hatalmak már az egész kontinenst elfoglalták és felosztották, néhány fő ellenállási góc kivételével (ezek: Szamori független állama Nyugat-Szudánban, Rabehé Közép-Szudánban és a mahdistáké Kelet-Szudánban, a két búr köztársaság Dél-Afrikában, Etiópia és Madagaszkár); 3. 1895—1900-ig — az ellenállási gócok felszámolása, a kontinens teljes elfoglalása és felosztása (Etiópia kivételével; névleg Libéria is önálló maradt). Ennek megfelelően ebben a részben némileg megváltoztattam a fejezetek sorrendjét. (Dél-Afrikát, amely utóbb esett el, Kelet-Szudán és Etiópia után adom.)

E korszak legjellemzőbb vonásai:

1. Az európaiak Afrikába való behatolásának kezdeményezése és irányítása maguknak az európai *államoknak*, azok kormányainak kezeibe megy át.

2. Az Afrika-utazók és hittérítők e korszakban már teljesen kormányaik ügynökeinek szerepét töltik be.

3. Az európai hatalmak hódító tevékenységének célja és eredményei megváltoznak. Eddig egyes kisebb körzetek elfoglalására törekedtek, most már egész országok elfoglalását, nagy gyarmatbirodalmak létesítését tűzik céljukul; eddig egyes népeket igyekeztek leigázni, most már arra törekszenek, hogy meghatározott területeken az összes ott élő népeket gazdaságilag és politikailag teljesen hatalmuk alá kényszerítsék.

4. Kibontakozik a három legerősebb európai nagyhatalom éles harca az egész afrikai kontinens felosztásáért.

A három nagyhatalom számos éles érdekösszeütközése közül különösen kiemelem, mint legjellemzőbbeket, a Kongóért és a Csad tó körzetéért folytatott harcot.

Az 1899—1902-es angol-búr háborút mint Anglia részéről imperialista hódító háborút, a búrok részéről mint pedig igazságos nemzeti felszabadító háborút tárgyalom és szükségesnek tartottam részletesen kifejteni egyrészt a háború (gazdasági és politikai) előtörténetét, másrészt a búrok vereségének okait, különösen kihangsúlyozva azt, hogy a búrok vereségében nem kis része volt saját hibáiknak és tévedéseiknek (fegyelmetlenség és a szervezetség hiánya, helytelen haditaktikájuk, vallási és faji előítéleteik).

Az európai hatalmak rabló-hódító tevékenységének taglalásánál igyekeztem, minden felesleges agitáció és színezés nélkül, a tényekre s azok alapján

annak a szerepnek a leszögezésére szorítkozni, amelyet az egyes európai hatalmak Afrika elfoglalásában és leigázásában játszottak s ezzel együtt annak a történelmi felelősségnek leszögezésére, amely a hatalmak mindegyikét külön-külön terheli. Különösen kihangsúlyoztam Lipót belga király és a szelhámos Stanley undorító szerepét, akiknek cselekedetei kétségkívül sok közös vonást mutatnak korunk fasiszta hóhérainak tevékenységével. Ezért fordítottam különös figyelmet arra, hogy szerepüket a maga valóságában bemutassam és leleplezzem a tisztáramosásukra tett kísérleteket, amelyekkel nemcsak politikai vonalon, de az irodalomban is nagy számban találkozunk.

Tudatosan nem adok jellemzéseket olyan európai személyiségekről, akik ebben a korszakban pozitív szerepet játszottak Afrikában. Ilyenek kevesen vannak és nem tipikusak. Éppen azokat az európai személyiségeket viszont, akiket az irodalomban rendszerint a legjobban magasztalnak (mint Stanley-t, Sztlatin pasát és másokat), én éppen az imperialisták legelvetemültebb és legförtelmesebb képviselőinek tartom, akik a valóságban semmivel sem maradtak mögöttes olyan, vadállati hajlamaikat egyáltalán nem rejtőgető gyarmati kalandoroknak és hóhéroknak, mint a német Peters. Persze ebben a korszakban is voltak az európai Afrika-utazók között, sőt még a gyarmati hatósági személyek között is olyan egyének, akiknek tevékenységében jó oldalakat is lehet felfedezni. A történésznek, aki Afrika történetének ezzel a korszakával foglalkozik, a nagyszámú imperialista ügynök hóhértvékenysége mellett természetesen olyan jelenségekről is be kell számolnia, mint pl. Brazza hősi utazásai, Emin pasa (Edward Schnitzer) tudományos kutatásai, Willoughby angol tábornok aktív szerepe Madagaszkár függetlenségének megvédésében stb. A jelen műben azonban, tekintve annak jellegét, ettől jobbnak láttam eltekinteni, először azért, mert még ezek további tevékenysége is az afrikai népek számára több kárt hozott mint hasznot (pl. Brazza, a kiváló és bátor utazó, későbbi években Francia-Egyenlítői-Afrikában maga is hóhérszerepet játszott); másodsor azért, mert az imperialista nemzetek egyes kivételt képező képviselői pozitív tevékenységének kihangsúlyozásával elhomályosítanám azt az általános kedvezőtlen képet, amelyet az igazság érdekében rajzolni kell azokról az európaiakról, akik a gyarmatosító nemzeteket Afrikában ebben az időszakban képviselték.

Az afrikai népek ellenállási és felszabadító harca szempontjából két szakaszt különböztetünk meg: 1885 előtt és után. Az első szakaszban az afrikai népek, amelyeket az események váratlanul értek, nem értették még meg teljesen azok jelentőségét s egyik vereségük a másikat követte. (Különösen kiemelem azokat a kiváló afrikai vezető férfiakat, akik már ezekben az években nagy megértést és előrelátást tanúsítottak és rendszeresen felkészültek az eltökélt védekező harcra, mint Mutesa, Mirambó és különösen Muhammed Achmed, aki már ebben az időszakban magasra emelte az afrikai népek imperialistaellenes felszabadító harcának zászlaját.) 1885 után — az imperia-

lista hatalmak hódító hadjáratainak kibontakozásával párhuzamosan — egész Afrika-szerte kibontakozik az afrikai népek hősiességű harca, amely aztán egészen a korszak végéig fáradhatatlan energiával és valóban hősiességgel folytatódik tovább. Ennek a dicső szabadságharcnak számos hadszíntere közül különösen kiemelem — azoknak a független afrikai államoknak igazságos felszabadító háborúin kívül, amelyek európai értelemben vett reguláris hadsereggel rendelkeztek, mint Etiópia, Madagaszkár és a búr köztársaságok — az afrikai népek felszabadító harcának Szudánban a nyolcvanas évek elején kialakult három fő góciát: Szamori, Rabeah és Muhammed Achmed (a Mahdi) független államait. Az imperialisták összeütközéseiről és harcairól ezekkel az országokkal európai történészek, utazók, katonák nem keveset írtak össze. De senki a burzsoá történészek közül (hogy a nem történész szerzőkről ne is beszéljünk) meg se kísérelte értékelní annak a ténynek óriási történelmi jelentőségét, hogy Szudán három különböző körzetében egyidejűleg, ez ország történetének legnehezebb időszakában, Afrika elmaradt és szétszórva élő törzsei és népei képeseknek mutatták magukat arra, hogy évszázados törzsi, faji és vallási szétválásukat félretéve, nagy állami alakulatokban egyesüljenek és csaknem két évtizeden keresztül kitartó és hatékony ellenállást tanúsítsanak a legmodernebb haditechnika felhasználásával állig felfegyverzett európai csapatokkal szemben, hosszú évekre elodázva ezzel e területek népeinek imperialista leigázását. A szudáni népeknek ez a három önálló állama, azonkívül hogy a szudáni népek leigázását két évtizedre feltartóztatta, a távoli jövőre is megvetette az alapját az afrikai népek közös felszabadító harcra való egyesülésének és tömörülésének. Különösen nagy történelmi jelentősége van a mahdisták mozgalmanak, amely óriási forradalmasító hatást gyakorolt Keleti-Egyenlítői-Afrika egész sor országára. A mahdizmus hatása nemcsak abban nyilvánult meg, hogy a felszabadító harcok Keleti-Egyenlítői-Afrika más országaiban is jelentékenyen felélénkültek, de abban is, hogy a Kelet-Szudánban élő arab népek és szudáni törzsek egységfrontjának példájára Keleti és Közép-Afrika egész sor országában is kibontakozott az arab és bantu népek közös imperialistaellenes felszabadító harca (Bushiri felkelése Német-Kelet-Afrikában, Mubarak felkelése Brit-Kelet-Afrikában, az arabok felszabadító háborúja Kongóban és a Nyaszaföldön, amelyekben bantu törzsek is résztvettek; Mvanga és Kabarega felkelése Ugandában).

Mint az előző részben, úgy itt is különös figyelmet fordítok a legfontosabb afrikai politikai és katonai vezetők jellemzésére. Azokon a pozitív jellemzéseken kívül, amelyeket olyan bölcs és hősiességű személyiségekről adok, mint Szamori, Gbedasse (Behanzin) és Rabeah Nyugat-Afrikában, Mutesa, Mvanga és Mirambó Kelet-Afrikában, Muhammed Achmed és Harun szultán Kelet-Szudánban, Menelik néguş Etiópiában és mások, megrajzoltam néhány negatív afrikai vezető arcképét is (pl. Mbandini swazi királyét és Johan néguşét). Az olyan afrikai vezetőkről, akik kettős szerepet játszottak (mint

pl. Tippu-Tip Kongóban, Abdullah kalifa és Szoliman Ziber Kelet-Szudánban és mások), igyekeztem objektív értékelést adni, megmutatva tevékenységüknek úgy pozitív, mint negatív oldalát.

V. RÉSZ. FEKETE AFRIKA A XX. SZÁZAD ELEJÉN
(AFRIKA ELSŐ FELOSZTÁSÁNAK BEFEJEZÉSÉTŐL
AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ VÉGÉIG)

Ez a korszak az afrikai országok végleges imperialista leigázásának korszaka. E korszak fő tartalma: az imperialista gyarmati rezsim ilyen vagy olyan formájának bevezetése minden egyes elfoglalt országban. Nem arról van szó — mint ahogy az imperialisták ideológusai állítják —, mintha az imperialista hatalmak különböző gyarmataikban különböző „rendszereket” vezetnének be, vagy hogy a gyarmati igazgatásnak vagy a gyarmatok gazdasági kiaknázásának különböző „elveit” alkalmaznák. De beszélni lehet és kell a gyarmatok igazgatásának és kizsákmányolásának különböző *módszereiről*. Amikor az imperialisták az afrikai országokat elfoglalták, különböző gyarmataikon — azok természeti és történelmi adottságainak megfelelően — az agrárkérdésnek és a munkaerő kérdésének (saját számukra való) megoldása érdekében különböző módszereket alkalmaztak, amely módszerek alapján az afrikai gyarmatok és azok lakossága kizsákmányolásának megszervezésében három különböző taktikai fővonaluk alakult ki. E három taktikai vonalnak megfelelően az európai hatalmak afrikai gyarmatbirodalmaiban a gyarmatok három alaptípusát lehet megkülönböztetni. E három típus legjellemzőbb példái: 1. Brit-és Francia-Nyugat-Afrika országai, 2. A Belgika-Kongó és a Francia-Kongó, 3. Brit-Dél- és Kelet-Afrika csaknem valamennyi országa. Később a viszonyok változásával ez a háromféle taktika is változásokon ment át, összefonódott, kombinálódott. Azoknak a különböző kizsákmányolási és igazgatási formáknak tarka tömkelegében azonban, amelyekkel az afrikai gyarmatokon találkozunk, helyesen és teljesen eligazodnunk lehetetlen anélkül, hogy az imperialistáknak afrikai gyarmataikon alkalmazott eme három különböző taktikai vonaláról (approach) világos képet ne alkotnánk magunknak.

Ezzel a kérdéssel szoros kapcsolatban kimutatom, mennyire tarthatatlan és képmutató azok álláspontja, akik az afrikai gyarmatokat két csoportra: a közvetlen és közvetett igazgatású gyarmatok csoportjára osztják; úgyszintén azoké, akik élesen szembeállítják a „gyarmatokat” és „protektorátusokat”. Ugyanakkor leszögezem és kihangsúlyozom a protektorátus-rezsim nagy gyakorlati jelentőségét, leleplezve azt a vulgáris, ál-forradalmi nézetet, amely szerint „gyarmat és protektorátus egykútya”, és különösen azt a George Padmore által „How Britain rules Africa” c. könyvében lefektetett egyenesen reakciós álláspontot, amely szerint „a protektorátusok rosszabbak a gyarmatoknál” állítólag azért, mert a protektorátusokban az afrikai tömegek ki

vannak szolgáltatva törzsfőnökeik „zsarnoki önkényének”, amelyet itt nem fékez a „demokratikus” gyarmati hatóságok ellenőrzése.

Ami a dél-afrikai „dominiumot” illeti, részletes magyarázatát adom annak az ismert formulának, hogy a Dél-afrikai Unió „gyarmattípusú dominium”.

Úgy az V. rész általános bevezetésében, mint az egyes fejezetekben a következő kérdéseket tartottam szükségesnek megvilágítani:

1. Milyen gazdasági változások mentek végbe az afrikai gyarmatokon az imperialisták kizsákmányolási rendszerének végleges bevezetése után az első tíz-húsz esztendő alatt. A természeti kincsek kiaknázása jelentékeny mértékben megnövekedett, ugyanakkor a termelőerők fejlődése viszonylag igen lassú volt. Az afrikai tömegek számára az imperialista kizsákmányolás rendszere anyagi helyzetük rosszabbodásához vezetett, gazdasági visszaesést és az afrikai társadalmakon belül nagy szociális változásokat hozott.

2. A korszak legfontosabb politikai eseményei az egyes gyarmatokon, különös figyelemmel az afrikai lakosság tömegmozgalmainak fejlődésére. E mozgalmak tekintetében ez a korszak bizonyos értelemben a hanyatlás korszaka volt — a harc régi formái és módszerei visszaestek, sőt részben el is haltak, — ugyanakkor azonban ez a korszak a felszabadító harc új formái, a nemzeti felszabadító mozgalmak új típusa születésének, egyes országokban pedig (elsősorban a Dél-afrikai Unióban) az afrikai munkásmozgalom megszületésének korszaka volt.

3. Az európai hatalmak egymásközi harcának fő mozzanatai Afrika felosztása után, amely harc most már Afrika újrafelosztásáért folyik. E harc legszemléltetőbb megnyilvánulása a század első évtizedében a hatalmak harca a Kongó medencéért, majd később: az entente hatalmak fegyveres harcai Németországgal Afrika különböző körzeteiben, amely harc a német gyarmatok elfoglalásával és felosztásával végződött.

A német gyarmatok történetének tárgyalásánál különös figyelmet szenteltem egyrészt azoknak a kegyetlen vadállati módszereknek, amelyeket a későbbi német fasiszta hóhérok elődei és tanítómesterei az afrikaiakkal szemben alkalmaztak, másrészt a német imperialisták ama hazugságai leleplezésének, melyeket úgy a Hitler előtti, mint a hitleri német imperializmus propagandistái a német gyarmatok visszaadására irányuló követelésük igazolására terjesztettek a német gyarmatok gazdasági jelentőségét és annak állítólagos lehetőségét illetőleg, hogy Németország lakosságfeleslegét a gyarmatokra áttelepítsék.

VI. RÉSZ. FEKETE AFRIKA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Az első világháborút megelőző időszak az afrikai gyarmatok végleges imperialista leigázásának, az első világháború utáni időszak azok imperialista megszervezésének időszaka volt. A háború előtti időszak az új típusú tömegmozgalmak születésének, a háború utáni időszak azok szélesmértékű kibonta-

kozásának időszaka. A háború előtti időszakban elkezdődött az imperialista hatalmak harca egymással Afrika újrafelosztásáért, a háború alatt az első újrafelosztás megtörtént, a háború után újra megindult a harc megint újabb újrafelosztásért.

A mai (második világháború utáni) Afrika szempontjából az első világháború utáni időszak Afrika történetének igen fontos fejezete. Ez indított arra, hogy ezt a VI. részt a többinél behatóbban tárgyaljam.

Ebben a részben a következő tényeket, illetve jelenségeket tartottam feladatomnak megoldani:

1. Fekete Afrika jelentékenyen megnövekedett gazdasági jelentőségét a világgazdaság számára;

2. az afrikai gyarmatok megnövekedett gazdasági és stratégiai jelentőségét a gyarmatosító hatalmak számára;

3. azokat a nagy változásokat, amelyek a fekete-afrikai gyarmatok gazdaságában, úgyszintén a gyarmatosító hatalmak (elsősorban Anglia és Franciaország) gazdasági politikájában ez időszakban végbementek, nevezetesen azokat a változtatásokat, illetve módosításokat, amelyeket a gyarmatosító hatalmak az V. részben ismertetett háromféle afrikai „taktikájuk” mindegyikén eszközöltek, amely módosítások következtében a földkérdés és az ezzel szorosan összefüggő munkaerőkérdés háromféle rendezésének nivellálására irányuló tendencia mutatkozik.

4. Bár az afrikai gyarmatok első világháború utáni gazdasági fejlődése a termelésnek és a kivitelnek nagy mennyiségi növekedéséhez és a jövedelmező tőkebefektetések jelentékeny növekedéséhez vezetett, ennek ellenére:

a) az afrikai gyarmatok természeti kincseinek gazdasági kihasználása, a világgazdaság szempontjából még távolról sem felelt meg az adott lehetőségeknek;

b) egyik vagy másik gyarmatnak (a gyarmatosítók, illetve a világgazdaság szempontjából való) gazdasági felvirágzása az *esetek túlnyomó többségében* az afrikai termelők gazdaságának degradálását vagy pusztulását és *kivétel nélkül minden esetben* a dolgozó tömegek kizsákmányolásának növekedését és az afrikai kapitalizmus fejlődésének akadályozását jelentette.

5. Az első világháború utáni gazdasági fejlődés eredményeképpen az afrikai társadalmak életében nagy szociális változások álltak be. Az afrikai törzsek osztálytagozódása ilyen vagy olyan formában és mértékben mindenütt meggyorsult. De:

a) bár az afrikai parasztság proletarizálódása — különböző ütemben és különböző formákban — mindenütt erősödött, *az afrikai parasztság háború utáni fejlődésének alapvető folyamata nem a proletarizálódás, hanem a pauperizálódás* ;

b) az afrikai burzsoázia fejlődése még a nyugat-afrikai gyarmatok viszonylag legkedvezőbb feltételei között is rendkívül lassan haladt előre és

olyan körülmények között, amelyek a kialakulóban levő afrikai burzsoáziát a külföldi nagytőkétől való teljes gazdasági függőségbe helyezik; Dél- és Kelet-Afrika országaiban viszont az afrikai burzsoázia létrejöttének és fejlődésének lehetőségei csaknem teljesen hiányoztak.

6. Az afrikai gyarmatok politikai szervezetében semmilyen *lényeges* változás a demokratizálás irányában ebben az időszakban nem történt. Ellenkezőleg: az afrikai tömegek nemzeti elnyomása és politikai jogfosztottsága — különösen azokon a gyarmatokon, ahol európai telepések is élnek — még inkább erősödött.

7. Az imperialista nyomás fokozatosan Afrika minden részében a nemzeti-, munkás- és parasztmozgalmak kibontakozásához vezetett. Megszületik és nő a nemzeti felszabadító harc és az osztályharc egységének létrehozására irányuló törekvés.

8. Afrikának az első világháború eredményeképpen létrejött első újrafelosztásával — a német gyarmatok elfoglalásával — az imperialista hatalmak közötti ellentétek Afrikában nem tűntek el, az Afrika újrafelosztásáért folytatott harc nem szűnt meg, hanem csak új, sokoldalúbb és bizonyos értelemben még az eddiginél is élesebb formákat öltött. Különös figyelmet szentelek (mind a weimari, mind a hitleri) Németország fondorlatainak, leleplezve a német „gyarmati propaganda” hazug és csalárd voltát és az afrikai gyarmatokon folytatott aknamunkájukat.

9. Ami a mandátum-területeket illeti, szépítés nélkül kimutatom:

a) hogy a mandátum-rezsim *lényegében* nem különbözik a közönséges gyarmati rezsimtől és nevezetesen, hogy az afrikai tömegek anyagi és jogi helyzete semmilyen mértékben sem javult attól, hogy a német elnyomóktól megszabadultak;

b) hogy a mandatárius hatalmak (Anglia, Franciaország, Belgium, Dél-afrikai Unió) mandátum-területeiken jogilag is a közönséges gyarmatokkal egyenlő feltételeket igyekeznek bevezetni. Vigyáztam ugyanakkor, nehogy abba a hibába essem, hogy vulgárisan összehasonlítsam a mandátum-területek rezsimjét a régi német rezsimmel, ami az olvasót arra a következtetésre juttathatná, hogy a mandátum-rezsim rosszabb a régi német rezsimnél. Igyekeztem a kérdést úgy tárgyalni, hogy az olvasó magától jusson arra a megállapításra, hogy két imperialista gyarmatosító közül „mind a kettő rosszabb”.

10. Az afrikai népek felszabadító harcán és a gyarmati hatalmak egymás-közötti harcán kívül szükségesnek láttam foglalkozni azzal a belső harccal is, amely a Nagy-Britannia egyes dél-afrikai és kelet-afrikai gyarmatain élő (túlnyomórészen angol) telepések és a brit kormány, illetve annak helyi hatóságai között folyik.

Afrika bekapcsolása az általános történelmi folyamatba, amely a rabszolgakereskedelem korában elkezdődött, a XIX. század végére mint láttuk, végleg megtörtént. De nemcsak a XIX. század végén, hanem a XX. elején is voltak még Fekete Afrikában egyes olyan körzetek, amelyeket az imperialisták névleg ugyan birtokukba vettek, de amelyekben az imperialista gyarmati kizsákmányolásnak és a gyarmati hatalmak politikai uralmának rendszerét ténylegesen még nem, vagy csak igen kismértékben vezették be (ilyen volt pl. Észak-Rodézia csaknem egész területe, Kongó és Kamerun számos körzete). A háború utáni időszakban az óriási afrikai kontinens egész területét már csaknem maradék nélkül bevonták az imperialista uralom és imperialista kizsákmányolás hatókörébe. Világosan mutatja ezt az a tény, hogy a világ-gazdaság és világpolitika háború utáni alakulásának szakaszai az afrikai gyarmatok első világháború utáni történetében pontosan tükröződnek. Ugyanazok a fordulók, illetve szakaszok, amelyek Európa, Ázsia és a világ többi részének háború utáni fejlődésére jellemzőek (a háború utáni konjunktúra, — illetve bizonyos értelemben: háború utáni válság — első éveit után a stabilizálás éveit, azután a válság éveit, aztán a depresszió éveit és végül a második világháború előkészítésének éveit), élesen kidomborodnak csaknem minden egyes afrikai gyarmat életében is. Ezért az egyes gyarmatokról, illetve gyarmatesoportokról szóló fejezeteket csaknem mindenütt az e szakaszoknak megfelelő alfejezetekre osztva taglalom.

A szakaszok összeesése nem jelenti természetesen a gazdasági és politikai fejlődés tendenciáinak azonosságát. Az afrikai gyarmatok háború utáni gazdasági és politikai életének tárgyalásánál igyekeztem megmutatni azt is, hogy hogyan tükröződnek az afrikai országok életében az általános jelenségek és tendenciák, de ugyanakkor azokat a sajátos jelenségeket és tendenciákat is, amelyek az afrikai gyarmatok gazdasági és politikai fejlődésére speciálisan ebben az időszakban jellemzőek (pl. a főleg olajos növényeket termelő nyugat-afrikai gyarmatok háború utáni konjunktúráját; a válság és a depresszió sajátosságait az afrikai gyarmatokon stb.).

VII. RÉSZ. FEKETE AFRIKA A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN

A második világháború éveit alatt a fekete-afrikai országok helyzetében lényeges változás nem állott be (azonkívül, hogy Etiópia még 1941-ben visszanyerte függetlenségét, a volt olasz gyarmatok pedig — Szomáli és Eritrea — angol katonai ellenőrzés alá kerültek). Az afrikai népek gazdasági kizsákmányolása a háború alatt nemhogy csökkent volna, de növekedett. A politikai és nemzeti elnyomás lényegében ugyancsak nem enyhült, bár e téren a gyarmatosítók az afrikai népek háborús erőfeszítéseinek fokozása érdekében kénytelenek voltak bizonyos minimális engedelményeket (adminisztrációs reformok stb.), másrészt a jövőre nézve határozott ígéreteket tenni,

kilátásba helyezve, hogy a háború után komoly politikai reformokat fognak bevezetni, amelyek előkészítésül fognak szolgálni a függetlenség elnyeréséhez. Egyrészt ezek a reformok és ígéretok, másrészt a gazdaság háborús fejlesztése következtében beállott szociális változások (a munkásosztály számbeli növekedése egyes országokban; az afrikai burzsoá rétegek erősödése) már a háborús évek alatt jelentékenyen hozzájárultak az afrikai népek széles tömegei nemzeti öntudatának és függetlenség-vágyának kibontakozásához. A háború éveit ily módon mintegy átmeneti időszakot képeztek Fekete Afrika története háború után bekövetkezett új szakaszához.

VIII. RÉSZ. A GYARMATI RENDSZER BOMLÁSA FEKETE AFRIKÁBAN

A második világháború után, a kapitalizmus általános válságának új szakaszában, Afrika történetében is új szakasz kezdődött: a gyarmati rendszer bomlásának és végleges felszámolásának, a gyarmati sorban szűkülő afrikai országok felszabadulásának és függetlenné válásának korszaka. A háború alatt magukban az afrikai országokban végbement szociális változások, másrészt az erőviszonyok világméretben történt megváltozása az afrikai népek millióit ébresztették öntudatra és hozták mozgásba. Kibontakoznak és rohamos ütemben fejlődnek a nemzeti felszabadító mozgalmak. A harc most már nem a gyarmati elnyomás és kizsákmányolás enyhítéséért, de annak teljes és végleges felszámolásáért, az afrikai népek szabadságának, országaik függetlenségének és szuverenitásának kivívásáért folyik. Az imperialista gyarmatosítók a megváltozott erőviszonyok mellett képtelenek lévén az öntudatra ébredt néptömegek mozgalmát feltartóztatni, bizonyos mértékben visszavonulni kényszerülnek. Lényegében nem változtatják ugyan meg gyarmatpolitikájukat, de stratégiát és taktikát változtatnak. Az afrikai népek függetlenségi mozgalmainak és a világ közvéleményének nyomása alatt egyik országot a másik után kénytelenek a régi típusú gyarmati függőség igájából kiengedni, de a megváltozott körülményeknek megfelelően, mindent megtesznek egyrészt annak érdekében, hogy a leplezetlen politikai elnyomás durva módszerét a politikai befolyásolásnak a „demokrácia” köntösébe öltözött körmönfontabb módszereivel, a gazdaságilag elmaradott gyarmati országok kincseinek nyílt elrablását a gazdasági kizsákmányolás közvetettebb formáival helyettesítsék, másrészt annak érdekében, hogy legalább a még megmaradt gyarmataikat továbbra is megtarthassák, azok népeinek felszabadító mozgalmait elfojtsák. De minden erőlködésük hiábavaló, a történelem kerekét visszafordítani nem lehet. A második világháború befejezése óta eltelt tizenhat év alatt (1961 végéig) a 46 fekete afrikai gyarmat közül 24 nyerte el függetlenségét és szuverenitását, a megmaradt 22 között pedig nincs egy sem, amelynek népe ne folytatna eltökélt harcot a gyarmati elnyomásból való felszabadulásért, a független és szuverén államiság elnyeréséért.

IX. RÉSZ. A FÜGGETLENNÉ VÁLT FEKETE-AFRIKAI ORSZÁGOK ELSŐ LÉPÉSEI

Azok a fekete-afrikai országok, amelyek függetlenné válnak, történelmüknek teljesen új szakaszába lépnek. Bár a függetlenségnek, amelyet élveznek, jellege és mérve különböző (ellentétben a valóban és teljesen független Guineával, számos függetlenné vált afrikai országban az imperialista gyarmatosítóknak egyelőre még sikerült gyarmati uralmuk több-kevesebb maradványát átmenteniük), de még a legfogyatékosabb függetlenség is óriási előrelépést jelent a gyarmati helyzettel szemben, mert megnyitja a teljes függetlenség felé vezető további fejlődés lehetőségét.

A független szuverén állami létnek ez az új történelmi szakasza a különböző fekete-afrikai országok számára különböző időben vette, illetőleg veszi kezdetét. Elsőnek a Szudáni Köztársaság 1956-ban, legutóbb Tanganyika 1961 decemberében, a kettő között 22 ország különböző időpontban lépte át történelme új korszakának ezt a küszöbét, a többiek még csak majd a jövőben fognak, ugyancsak különböző időpontokban elérni történelmüknek ehhez a legfontosabb dátumához. Ebből következik, hogy Fekete Afrika történetének ez az utolsó — a függetlenségüket elnyert fiatal államok történetének első — fejezete, ellentétben a korábbi történelmi korszakokat taglaló fejezetekkel, nem valamennyi fekete-afrikai országról szól, csupán azokról, amelyek már függetlenné váltak, és mindegyikük számára más-más időponttól kezdődik és más-más időszakot ölel át.¹

*

Mint fentebb már mondtam, Afrika (első) felosztásának befejezésével a kontinensnek történelmi körzetekre való beosztása változást szenvedett. Míg az előző három korszak történetét (II—IV. rész) a fentebb ismertetett nagy kiterjedésű történelmi-földrajzi körzetek szerint tárgyaltuk, Afrika XX. századi, tehát a felosztás utáni történetét máshogy, mint a politikai-földrajzi körzetek szerint — vagyis a gyarmati egységek szerint — tárgyalni nem lehet. Ez a változás az V—VIII. részeknek nemcsak szerkezetére, de tartalmára is kihat. Afrika története a felosztás előtt — Afrika elfoglalásának és az afrikai népek ellenállásának története a hódítókkal szemben. Afrika története a felosztás után — az európai hatalmak afrikai gyarmatainak politikai és gazdasági története és az afrikai népek felszabadító harcainak története.

¹ Azoknak a fekete-afrikai országoknak legújabb története, amelyek még gyarmati sorban tengődnek mind a mai napig, az előző fejezetbe tartozik. Ugyancsak az előző, az imperializmus korszakát átfogó részben tárgyalom annak a két fekete-afrikai országnak legújabb történetét, amelyek már az imperialista korszak előtt független államok voltak s amelyeknek az imperialista gyarmatosítókhöz való viszonyában a második világháború után változás nem állott be (Etiópia, Libéria).

Ebből a megfontolásból kiindulva, valamint a fentiekben kifejtetteket figyelembe véve, munkámat három kötetre osztottam.

1. Fekete Afrika története Afrika első felosztásáig (I—IV. rész)
2. Fekete Afrika története a századfordulótól a második világháborúig (V—VI. rész)
3. Fekete Afrika története a második világháború alatt és után (VII—IX. rész).

ANGELO BRELICH

A „MEGHALÓ ISTENEK” PROBLÉMÁJÁHOZ

*Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály és az Ókortudományi Társaság
1961. április 10-i felolvasó ülésén*

A „meghaló istenek” kifejezés rosszul hangzik fülünknek, s aligha csak azért, mert egy angolul képzett szakkifejezés (*dying gods*) szolgál fordítása. Rosszul hangzik, gondolom, merőben tartalmi okokból is: a meghalás pillanatnyi folyamat, míg annak, amit istenekről mondunk ki, rendesen állandó jelleget tulajdonítunk. Még „halott istenek”-ről is könnyebben esnék beszélni, vagy esetleg „meghaló és föltámadó” istenekről, mert még ebbe az utóbbi kifejezésbe is beleérthetünk valami állandót, akár egy egyszer s mindenkorra bekövetkezett feltámadottsági állapotot, akár a meghalás és feltámadás állandó egymást váltogató visszatérését. De mindezekben a kifejezésekben, mint hamarosan látni fogjuk, valamivel *több* lenne, mintsem azok a tények megengedik, amelyekkel ez alkalommal szeretnék foglalkozni.

A *dying god* kifejezés — mint ismeretes — J. Frazer nagyszabású munkájából, a *Golden Bough*-ból ment át a köztudatba, s mint ez gyakran elő szokott fordulni, az eredeti frazeri elgondolás — elterjedésével egyidejűleg — mindinkább le is egyszerűsödött. Pillanatnyilag számunkra nem is fontos visszaállítani Frazer fölismerését a maga összefüggéseibe és pontosan fölmérni benne azt, amit a nagy elődnek, W. Mannhardtnak köszönhetett s azt, ami ezzel szemben új volt benne; a tudománytörténetben nem is éppen könnyűek az ilyen elemzések, mert a régi szerzőknek maguknak nem volt meg a distanciájuk ahhoz, hogy saját gondolatukat pontosan elhatárolják elődjeikétől és kortársaikétól, eredeti fölfedezéseik egy része gyakran a sorok közt marad, míg amit tudatosan átvesznek másoktól, azt is öntudatlanul legalább egy-egy árnyalatban átalakítják. Frazer mindenesetre nemcsak anyagban bővítette és számos új oldalról kísérelte meg igazolni Mannhardt vallástörténeti és folklorisztikus interpretációinak alapgondolatát, amely szerint a legváltozatosabb rítusokban és népszokásokban a vegetáció sorsával, fejlődésével, elhalásával, újjászületésével való törődés fejeződnék ki, hanem össze is kötötte ezt az angol etnológia akkor már néhány évtized óta módszeresen gyűjtött eredményeivel, evolucionista irányával és saját legelső eredeti érdeklődésével, amely a primitív királyság intézményének mágikus és vallásos eredetére irányult. Mindez azonban — s így épp elsősorban az a vonatkozás, amelyet Frazer fejlődés-

történeti alapon fölvelt a termékenységet biztosító király rituális megöletése és egyes istenek halálmítosza közt, lassan háttérbe szorult és elvált attól a gondolattól, amely az általa képzett *dying god* kifejezés alatt évtizedekre átment a vallástörténeti irodalomba. Ebből a gondolatból mindössze — mondhatjuk, szegényesen — ennyi maradt: a meghaló istenek a vegetációnak — esetleg pontosan: a gabonának — a sorsát jelenítik meg; évről évre a természet kihal, a sivár mezők látása a természeti törvényeket még nem ismerő primitív népekben a katasztrófa benyomását keltik: a termékenységet előidéző szellem vagy démon vagy isten eltűnt, meghalt; a megrázó élmény nagyszabású siratási ünnepekben nyer kifejezést. De évről évre a vegetáció újra kihajt s az ember elsöprő örömmel köszönti az isten feltámadását. Ez a minduntalan újra meg újra lejátszódó nagy természeti dráma lenne az alapja megszámlálhatatlan sok vallásos képződmény — szertartások és mítoszok — között azoknak az istenalakoknak is, amelyeknek haláláról tud a hagyomány: Adónis, Attis, Osiris a frazeri munka két kötetének címét is szolgáltatják.

Frazer elmélete, különösen ebben a leegyszerűsített alakban, rendkívüli hatást gyakorolt századunk első évtizedeiben a vallástörténeti tanulmányokra, sőt alapgondolatai még a mai vallástörténetben is, legalább ennek konzervatívabb irányú képviselőiben, bőséges visszhangra találnak. Közben azonban a kritika több oldalról is kikezdte a *Golden Bough* szerzőjének tételeit. Nemcsak arról van szó, hogy ezeknek egész elméleti kerete — az a *naïv* evolucionizmus, amelyre épültek, s amely az emberiség egész kultúrtörténetének alkotásait mint primitív tévhitek csökönys továbbélését ítélte meg — ma már végérvényesen elintézettnek tekinthető; nemcsak arról tehát, hogy ma már nem igen vagyunk hajlandók az óegyiptomi Osiris-kultuszt vagy az eleusisi misztériumokat ugyanegy síkra helyezni az aratási, pl. az utolsó kévéhez fűződő népszokásokkal, mint primitív mágikus eljárások pusztá maradványait. Az alapelvek mellett egyes, Frazer előtt még, a tudományos ismeretek ötven évvel ezelőtti fokán, bizonyosnak látszó tények is meginogtak. Ezek közül legyen szabad csak kettőt röviden említenem. Frazer köteteim-adó meghaló istenei, akik a vegetációval együtt tűnnek el a földről, hogy az új vegetációval újra megjelenjenek — mint kiderült — nem felelnek meg a rájuk kiszabott feladatnak. Osiris például egyáltalában nem tér vissza oda, ahonnan a halál kiragadta: igaz, bizonyos értelemben föltámad, de a másvilágon — mint halhatatlan halott — a halottak ura és előképe, míg az élők világában, királyi trónjára fia és utódja, Horus lép. Attisról tulajdonképpen egyetlen adatunk sincs, amely föltámadására célozna. És a babylóni Tammuz esetében, akitől a szíriai Adónis aligha választható el teljesen — eltekintve attól, hogy ez utóbbiról híján vagyunk eredeti, vagyis már nem a hellenisztikus kultúrához tartozó adatoknak — hasonló a helyzet: föltámadását csak a vegetációs démon konstrukciója alapján posztulálták a vallástörténészek. — A másik bizonytalanná vált bizonyosság, amelyre céloztam, az, miszerint minden halállal

és föltámadással kapcsolatos vallásos jelenség mögött a vegetáció sorsát kellene látni. A vallástörténeti fenomenológia ismer még legalább *egy* nagy összefüggést, amelybe a halál és a feltámadás éppoly joggal beletartoznak: az iniciációra gondolok. Nemcsak erőszakolt hipotézis lenne az iniciációban lefolyó halál- és újjászületésritust a vegetáció sorsának mintájára visszavezetni, hanem egyszerűen kimutatható tévedés is: mert az iniciációban ez a rítus már azoknak az ősi vadász kultúráknak a fokán szerepel, amelyeket a vegetáció sorsa igen kevésbé érdekelt.

Nemrég, pontosan 1958-ban jelent meg a kiváló orientalistának, Henri Frankfortnak egy posztumusz írása — egy 1949-ben elhangzott előadás szövege — amelyben a frazeri meghaló istenek teóriájával szemben foglal állást. Frankfort eleve elhibázottnak és veszedelmesnek tart minden olyan vallástörténeti összehasonlítást, amely több komplex jelenséget — az adott esetben: több komplex istenalakot — egyetlen közös vonás alapján (mint esetünkben a meghalás) — közös eredetre igyekszik visszavezetni. Tanulmányának célja azt kimutatni, hogy ha Osiris, Tammuz, Adonis, Attis és a görög istenek közül Persephoné és Dionysos, mítoszaik szerint, csakugyan mind meg is hálnak, valójában ez az egy — merőben a meghalás elvont fogalma alapján közösnek ítélt — motívum történetünkben nem akadályozza meg, hogy mindegyiküknek egészen önálló jelentése és szerepe legyen az egyes vallásokon belül, amelyekhez külön-külön tartoznak. Kritikájában Frankfort még el sem megy odáig, ameddig az előbb mondottak alapján elmelehetett volna, s megengedi, hogy a vegetáció évszakváltozásokhoz kötött sorsa a meghaló istenek képzetének objektív alapja — amelyből, szerinte, ez a képzet önállóan is létrejöhetne e különböző kultúrákban —, de erőteljesen rámutat arra, hogy ez a közös alap semmi jelentékeny befolyással nincs az illető isteneknek minden egyes esetben más, az egyes kultúrák jellegétől meghatározott alakjára. A „meghaló isten” fogalma tehát eszerint nem lenne egyéb, mint egy történeti szempontból értéktelen absztrakció.

Mindezek után úgy tűnik föl, hogy a frazeri építményből kő kövön nem marad s az egész *dying god*-kérdést nyugodtan ki lehetne kapcsolni a vallástörténeti kutatásból. Mindemellett nem egy tapasztalat szoktatta már a kutatókat ahhoz a gondolathoz, hogy a legnagyobb tévedések mögött is rejlik valami ki igazság-mag, s hogy a valamikor nagy sikerű s azóta nemcsak divatjamúlt, de pontosan meg is cáfolt elméletek sem voltak teljesen légből kapottak. Ezért nem egészen reménytelen a meghaló istenek problémáját újra fölleveníteni.

Megkísérhetünk talán a bonyolult kérdéshez egy más oldalról közeledni. Abból a témából szeretnék kiindulni, amelyre az utóbbi években kutatásaim nagy része összpontosul: a politeizmusból, amelyet mint sajátos vallásformát igyekszem mind strukturális jellegében, mind történeti kialakulása szempontjából az eddigieknél pontosabban megragadni. A görög szavak-

ból gyártott politeizmus szó és jelentése mindenki előtt ismeretes: olyan vallástípust jelent, amely több isten létét tételezi föl. Épp ezért már magában a szóban ott érezzük a vonatkozást egy ellentétesnek tűnő vallástípusra, a monoteizmusra, amelynek központjában viszont az egyetlen isten léte áll. Politeizmus és monoteizmus a köztudatban és közhasználatban valóban leginkább mint ellentétes fogalmak szerepelnek, s úgy tűnik, mintha — az ateizmussal együtt — valóban ki is merítenének minden lehetőséget: vagy több isten van, vagy egy, vagy egy sincs — a logika síkján semmiféle más megoldás nem lehetséges. Ez pontosan így is van, nincs mit róla vitázni, csak éppen hogy az egész kérdés, amelyre a tiszta logika nem enged meg más választ, mint az említett hármát, már eleve föltételez egy fogalmat — az isten fogalmát — amely nem logikai eredetű s amely egyáltalában nem olyan természetes, mint ahogyan évezredek megszokás alapján gondolhatnánk. Először is, mint már ezt több alkalommal hangsúlyoztam, már abból is zavarok származnak, hogy ugyanazt az „isten” szót használjuk a monoteista és a politeista vallásokban tisztelt lényekre vonatkozólag, holott ezek közt alapvető különbségek vannak: olyan istenből például, amilyen a monoteista vallások középpontjában áll, semmiképpen sem lehetne több, mint *egy*: hová lenne különben az ilyen isten mindenhatósága? Több különböző, tehát különböző gondolattal, akarattal rendelkező isten elkerülhetetlenül gátolná egymás hatalmát. De a mindenhatóság nem az egyetlen és nem is a legfontosabb megkülönböztető vonása a monoteisztikus vallások istenének azokkal a lényekkel szemben, akiket a politeisztikus vallásokban is ugyanazzal az isten szóval nevezünk — a két eset közül legalábbis az egyikben helytelenül, bár természetesen történetileg magyarázható okokból. Ezúttal nem térhetek ki erre a kérdésre, amely messze vezetne témánktól: az „isten” szó és fogalom, mint minden történeti produktum, magában hordozza sokféle eredetének és többévezredek sokféle használatának nyomait, amelyeket csak tüzetes elemzéssel tudnánk megvilágítani. Az azonban, ami itt most közelebbről érdekel, épp ellenkezőleg, néhány olyan vonás, amelyet egyaránt megtalálunk mind a monoteista, mint a politeista vallások egyébként lényegesen különböző isteneiben: mind a kétféle istennek hívőik többek közt halhatatlanságot tulajdonítottak és képességet arra, hogy az ember vagy a világ sorsába bármikor beleavatkozzanak. Ha azonban, most minden egyéb közös vonástól el is tekintve, a két most említett tulajdonság — a halhatatlanság és az aktivitás — jellemző mind a politeizmusban, mind a monoteizmusban tisztelt és istennek nevezett lényekre, akkor egyszeriben az is kiderül, hogy ezek közt az egyébként jelentékenyen különböző lények közt mégiscsak szorosabb a rokonság, mint bármelyikőjük és bizonyos másfajta lények közt, akik más típusú — tehát se nem monoteista, se nem politeista — vallásos ideológiákban szerepelnek; s hogy a monoteizmus és a politeizmus közt csak addig látunk kimondott ellentétet, amíg csak ezeket, a halhatatlan és aktív istenek létén

alapuló vallásformákat hasonlítjuk össze egymással, míg ezek egymás mellett és együtt — mondjuk, mint „teizmusok” — sokkal inkább ellentétben állnak olyan vallásformákkal, amelyek nem ilyen istenkoncepcióra épülnek. Szakemberek számára természetesen semmi újat nem mondok azzal, hogy nem minden vallásforma tételez föl még olyan tágabb istenfogalmat sem, amelybe egyaránt beleférnek az egyistenhívők istene és a politeizmus istenei; s nem is szükséges ennek a ténynek alátámasztására valamilyen tisztán preanimisztikus vagy dinamisztikus, személyes emberfölötti lényt nem is ismerő és csak a melanéziai *mana*-hoz hasonló személytelen erőkhöz igazodó vallásra gondolnunk, mint ez századunk elején volt divat. Ilyen vallást, tiszta formában, az etnológia sem tudott fölmutatni, mert többé-kevébé személyes lények — akárcsak szellemek vagy ősök, vagy merőben mítikus alakok — minden vallás ideológiájában előfordulnak. Idézzünk inkább föl emlékezetünkben egy vagy két olyan alak-típust, amelyeknek bizonyos úgynevezett primitív népek vallásában nagy szerepük van, s amelyeknek ezek a népek mégsem tulajdonítanak okvetlenül halhatatlanságot és aktivitást. Ami ezt az utóbbi tulajdonságot illeti, legyen szabad elsősorban épp arra a típusra emlékeztetnem, amely a vallástörténeti szaknyelvbe éppen mint „ociózus” — azaz tétlen — „legfőbb lény” vonult be. Számos primitív nép mitológiája emlékezik meg egy olyan lényről, aki a dolgok kezdetének idején olyanná rendezte be a világot, amilyen ez azóta is, kioktatta az embereket arra, hogyan éljenek, milyen szabályokat és tilalmakat tartsanak be, bevezette a legfőbb intézményeket és aztán, egy adott pillanatban — gyakran, bár nem mindig, egy ősincidens következtében, például egy emberi kihágástól, afféle eredendő bűntől megbántva — otthagyta az első emberiséget, visszavonult az égbe vagy máshová s azóta nem avatkozik bele a világ sorába. Másutt ez a kidolgozott mitológiai téma nincs is jelen, csak éppen fönnáll a hit valamilyen teremtő vagy inkább berendező lényben, akihez azonban az ember nem imádkozik, akinek nem mutat be áldozatot, mert nem teszi föl róla, hogy ez a lény még most is törődne vele és akár hasznót, akár kárt okozhatna neki. Természetesen, a bécsi, úgynevezett kultúrtörténeti iskola, Pater Schmidt iskolája ezekben az „ociózus” lényekben is istent — a föltételezett ősmonoteizmus istenét — látta. S hogy ezt láthassa, ahhoz egy egyébként teljesen igazolatlan hipotézishez kellett folyamodnia: ahhoz, hogy eredetileg egy igazi, teremtő és mindenható aktív egy-isten volt ez az alak is és csak később, az ősi kultúrák tisztaságának hanyatlásával — nyilván az ősi kinyilatkoztatástól való eltávolodással, amikor egyéb hitek és a mágia vették át a régi monoteista vallás helyét — ez a „legfőbb lény” ha nem is merült teljesen feledésbe, háttérbe szorult és főleg kiszorult a kultuszból. Valójában, ahogy Pettazzoni kimutatta, az „ociózus legfőbb lény” egy önálló típus, amelynek lényegéhez tartozik a tétlenség: mert éppen ezzel, a világ sorsába való további be-nem-avatkozással biztosítja, hogy az idők kezdetén fölavatott világberendezés és intézmények örökre változatlanul

megmaradjanak. Ennek a koncepciónak a lehetősége kiderül egy másik primitív, nem istennek nevezhető, mítikus lény-típus vizsgálatából, amely egyébként hamarosan közelebről is érdekelni fog bennünket. Már Lévy—Bruhl munkáin keresztül átment az etnológiai és vallástörténeti nyelvbe — annyi más primitív eredetű szó után, mint a melanéziai „mana”, a polinéziai „tabu”, az algonkin „totem” — egy újguineai nép, a Marind-anim egy szava, amely többek közt (így kell mondanunk, mert az eredeti Marind-anim használatban a szó sokkal többretű!) bizonyos mítikus lényeket jelöl meg, akik az idők kezdetén örökérvényűen berendezték azokat az intézményes formákat, amelyekben a nép azóta is él. Ezek a *demá*-k — a *dema* ugyanis az a szó, amely minden ilyen lény személyes nevéhez mint meghatározó jelző fűződik —, akik egyúttal a marind-anim clan-ok ősei is, ott éltek ennek a népnek a földjén, véghezvitték alapító munkájukat, s azután meghaltak, vagy hogy mindjárt pontosabbak legyünk: megölték őket. Lévy-Bruhl előtt, aki a terminust egyenesen az etnológus „Feldforscher” Paul Wirtz marind-anim monográfiáiból vette át, a *dema* szó alkalmasnak látszott arra, hogy általában olyan lényeket jelöljön meg, akármilyen nép mitológiájában, akik csak a mítikus időkben éltek és működtek s még a mítikus időkben meg is haltak, s akik mindamellett jelentős helyet foglalnak el egy nép vallásában. Az utóbbi időkben a *dema* fogalmát a frankfurti etnológus Adolf E. Jensen fejlesztette tovább s kísérte meg történetileg is értékesíteni. Erre a kérdésre, mint jeleztem, rövidesen vissza kell még térnünk, de addig is, mostani összefüggésünkben, meg kell említenem, hogy Jensen a *dema*-típusú lények helyét az úgynevezett alacsonyabbrendű földművelés — tehát az ekét és a gabonát még nem ismerő, főleg gumós növényeket és gyümölcsfákat termelő népek gazdasági formája körül kivirágzott ősi kultúrában látja, amelynek elterjedését a magasabbrendű földművelés előtti korban az egész földteke bizonyos zónáiban, főleg a szubtrópusi és ezektől nem messze eső zónákban, követi. Jensen megkísérli ezeknek a kultúráknak a vallástípusát is kidolgozni, s ebben a minket most érdeklő vonás éppen az lenne, hogy a *demák*hoz — éppúgy, mint más kultúrákban az „ociózus legfőbb lényhez” — sem imádsággal, sem áldozattal nem fordul a nép, mert hiszen a *demák* haláluk folytán megszűntek az élők világára bármiféle befolyást gyakorolni: ehelyett, Jensen szerint, a kultusznak egy ősi formája ezekben a vallásokban is létezik, de célja merőben a *demák* döntő alapítógesztusainak földidézése és megjelenítése, ezek érvényességének és normatív horderejének újra meg újra való megerősítése céljából. Nem szükséges most Frobenius tanítványát tovább követnünk vitatható elméletei terén, amelyek szerint ez az ősi és kizárólag a kifejezésre és megjelenítésre irányuló kultusz csak degenerálódva válnék célszerű kultusszá, azzá tehát, amelyért valamit el akarunk érni cserében: most csak azt volt fontos számunkra leszögezni, hogy a halhatatlanság és az emberi világba való beavatkozás képessége nem minden olyan képzelt lény szükségszerű tulajdon-

sága, amely valamely vallás központjában áll. Az isten-idea — most akár politeisztikus, akár monoteisztikus értelemben is vegyük — még sok más, különféle vallástípusban szereplő, olykor központi jelentőségű ideától is különbözik, amelyeket itt még csak röviden sincs idő megemlíteni, de ha már a a kultuszban részesített lények halálával vagy meghalásával kell foglalkoznunk, utalhatunk legalább azokra, akik a kultuszt kizárólag haláluknak köszönhetik — az ősökre, akik addig, amíg a földön éltek, akár csak egy vagy két nemzedékkal ezelőtt, akár közvetlen leszármazottjaik oldalán is, semmiben sem különböztek embertársaiktól, de haláluk folytán olyan hatalomhoz jutottak, amely megengedi nekik, hogy az élők sorsát irányítsák, vagy legalább is erre befolyást gyakoroljanak.

Viszátérve mármost eredeti problémánkhoz, immár megalapozottabban állíthatjuk, hogy a halhatatlanság nem minden, bármely vallás ideológiájában szereplő lény tulajdonsága, de különösen jellemző azokra a lényekre, amelyeket isteneknek nevezünk. A politeista vallású kultúrákban — s nemcsak a mindnyájunk számára aránylag jól ismert klasszikus ókorban — éppúgy, ahogy a „*halandó*” szó *par excellence* az emberre vonatkozik, teljesen függetlenül attól, hogy az állatok és növények is meghalnak, a *halhatatlanok* nem egyebek, mint az istenek. Istennek lenni és halhatatlannak lenni egyértelmű fogalmak minden politeista kultúra számára. Ezt a tényt kell emlékezetünkben tartani akkor, amikor a meghaló istenek problémájához közelítünk. Ha ugyanis „isten” egyúttal „halhatatlan”-t is jelent, „a meghaló isten” fogalma olyan paradoxon, amely magyarázatra szorul.

Természetesen a tényekből kell kiindulnunk. S a tényeket a következőkben foglalhatjuk össze. Számos nagy politeisztikus vallásban szerepel egy-egy istenalak, akinek a mítosz haláláról számol be, sőt, akinek a halálát egyes kultusz-elemek is — mint pl. a sír mint kultuszhely és rituális siratások — tanúsítják. Eddig csak, Frazer és Frankfort nyomán, a babylóniai Tammuszról, szíriai Adónisról, az egyiptomi Osirisről, a kis-ázsiai Attisről és a görög Dionysosról és Persephonéről esett szó; de ezekhez hozzávehetjük még Indiából akár Somát — az áldozati italt és egyúttal istent — akár Yamát, az istent, aki mint első halott, éppúgy „megnyitotta az emberek számára” a halál útját, mint ahogy Osiris az első volt „a nyugatiak között”, vagyis a halottak közt, s akihez hasonló szerepet játszhatott Yima a Zarathustra-előtti iráni politeisztikus vallásban, mielőtt később egy legendás király ugyancsak kiemelkedő halálmítoszba vont alakját öltötte volna föl. Hozzávehetjük még a Ras Shamra-i dokumentumokból ismertté lett kánaáni Mot-is, a hethita Telopinuit, vagy akár a már Frazertől is említett germán Baldr-t, és másokat.

A tények tehát azt mutatják, hogy sok különböző politeisztikus vallásban szerepel olyan isten, akinek a hagyomány a haláláról is tud. De ez a megállapítás csak a helyzet egyik oldalára vet világot, mert hogy a tényállást pontosabban lássuk magunk előtt, azt is meg kell figyelnünk, hogy mind-

emellett minden olyan pantconban, ahol ilyen isten előfordul, ez *kivételes* esetet képvisel. *Mindössze egy vagy két meghaló isten* húsz-harminc nagyobb és számtalan kevésbé előtérben álló halhatatlan isten között: ez körülbelül, hogy úgy mondjuk, a statisztikai átlag a nagy politeisztikus istenvilágokban. Ezek a kivételes esetek egyébként semmit sem vonnak le sehol a közmeggyőződésből, hogy az istenek halhatatlanok. Ellenkezőleg: ez a meggyőződés oly mértékben döntő, hogy a meghaló istenekre is kiterjed, s mindenütt előáll annak elkerülhetetlen szüksége, hogy a meghaló istenek halálát valamiképpen összeegyeztessék istenvoltukból a politeizmus számára már önmagától adódó halhatatlanságukkal. S amire itt különösen föl szeretném hívni a figyelmet, az az, hogy ez az összeegyeztetés mindenütt a legkülönbözőbb módokon történik meg. Említsünk csak néhány példát. Osiris, mint mondtuk, nem „támad föl” a földön, csak a másvilágon (tehát mint halott), de ebben a minőségében halhatatlan; halhatatlan és örök, mint, maga a halál, hogy „meghalni” az egyiptomi vallásos ideológia számára annyi mint „Osirisszá válni”. A görög Persephoné is meghal, amennyiben őt az alvilág maga — vagy ami más síkon ugyanazt jelenti, ennek istene, — Hádés ragadja el; Persephoné is helyet talál az alvilág trónján; de az ő halhatatlansága nem azonosul halálával, mert ő csak az év egyik részét tölti odalenn, míg az év egy másik részére szabályosan visszatér a halhatatlan istenek közé. Egészen más a helyzet az ugyancsak görög Dionysossal; őrála a hagyomány azt tudja, hogy még gyermekkorában megölték és szétmárcangolták a Titánok; de egy isteni személy — Athéné, Rhea, Hermés vagy Apollón — s itt a verziók sokfélesége már mutatja az összeegyeztetés nehézségét — vagy újra összeállítja a széttépett testet, vagy más módon föltámasztja, vagy kimentí belőle a szívet, amelyből egy második megszületés útján fog létrejönni — immár halhatatlanul — a nagy Dionysos. Három eset, több mint három különböző megoldás: az egyik isten csak mint halott halhatatlan, a másik évenként hal meg és támad föl, a harmadik csak egyszer hal meg és különböző módokon, aztán véglegesen föltámad.

Már csak a meghaló istenek kivételes pozíciójából a politeisztikus vallások többi istene közt, és másrészt a különféle, gyakran némi erőfeszítést is eláruló kísérletek változatosságából arra, hogy meghalásuk ellenére is megőrizték halhatatlanságukat, nézetem szerint csak azt a következtetést lehet levonni, hogy a meghaló istenek a politeisztikus vallások egészében mintegy idegen testet jelentenek, eredetüket nem a politeizmusban kell keresnünk, amely számára az isteni halhatatlanság mindenütt magától értetődő. Ez más szóval annyit jelent, hogy a meghaló istenek jelenléte a politeisztikus vallásokban egy specifikusan *történeti* probléma.

Ennek az eddig pusztán elvi alapokon posztulált történeti problémának egyrészt alátámasztásához, másrészt talán megoldásához is hozzásegíthetnek további megfigyelések.

Frazer nem alaptalanul hozta összefüggésbe a meghaló isteneket a vegetációval. Ha nem is mindegyiküknek, de legtöbbszörüknek valóban kétségtelen vonatkozása van valami növényi termékhez. Osirist, mint tudjuk, már a Sethétől publikált egy a középbírodalomból származó papíruson megmaradt, de valószínűleg az egyiptomi magaskultúra első századaira visszanyúló úgynevezett „drámai” rituális szöveg pontosan azonosította a gabonával; a gabonára való vonatkozást semmi esetre sem lehet letagadni Persephoné alakjában és kultuszában sem, és a Ras Shamra-i szöveg a halott Mot sorsát pontról pontra a gabona sorsával azonosítja; az sincs kizárva, hogy az annak idején a Leopold von Schrödertől kiemelt, bár a hagyományban meglehetősen háttérbe szoruló vonások az indo-iráni Yama-Yimában, amelyek a földműveléssel hozzák őt valamilyen összefüggésbe, hasonló alapra nyúlnak vissza. Dionysosnak azonban a gabonához aligha van köze, de annál inkább a szőlőhöz, ami meg az indiai Somát illeti, ő nem is egyéb, mint a *soma*, azaz áldozati ital, amelyet a *soma* növényből készítenek rituális akció keretében. Ebből a rövid szemléből azt jegyezzük meg legfőképpen, hogy ha a meghaló istenek jó részének a gabonához van is többé-kevésbé szoros köze, ez a vonatkozás nem szükségszerű, mert a gabona mellett, mint láttuk, más növényi termékek is előfordulnak.

Ehhez a megfigyeléshez fűzzünk mindjárt egy másikat és más természetűt: az említett istenek nemcsak meghalnak, hanem — csaknem kivétel nélkül — erőszakos halál áldozatául esnek. De még tovább is mehetünk: ha nem is mindegyikük, mindenesetre többen közülük még a megöletéssel sem fejezik be halhatatlan létük halandósági drámáját. Ezeket a isteneket nemcsak megölik, hanem még ráadásul szét is darabolják. Ez nem áll Persephonéra, tudtommal Tammuzra vagy Baldrra sem, Attis esetében csupán egy részleges, bár nem jelentéktelen megcsonkításról beszélhetünk és még halála előtt. De Osirisra nézve a piramis-szövegek egy-egy célzása és az előbb idézett szöveg igazolják a plutarchosi verzió ősrégi eredetét, amely szerint Seth nemcsak megöli, de darabokra is szedi fivéréét és szétszórja testrészeit, amelyeket majd Isisnek kell összeszednie. A kánaáni Mot-ot Anat darabokra tépi, Yimát a perzsa hagyomány szerint legalábbis kettőbe fűrészelik, Dionysost, mint láttuk, a Titánok darabokra tépik. És Soma halála szintén a földarabolgatás.

Abból kell kiindulnunk, hogy a szóban forgó isteneknek ezt a sorsát a politeisztikus mitológiákon és kultuszokon belül semmi sem indokolja. Azaz, legyünk pontosabbak: ahogy már minden egyes politeisztikus hagyomány szükségesnek találta egyes kivételes istenalakjainak halálát az isteni halhatatlanság alapelveivel kibékíteni s erre a célra a legkülönbözőbb megoldásokat találta, ugyanígy a meghaló istenek földarabolgatására nézve is változatos megoldásokhoz folyamodott. Az említett ősrégi egyiptomi rituális szöveg azonosítja Osiris végzetét a gabona cséplésével: s nem lehet nem meglepődni

azon, hogy a gabona, vagy a vele azonosított isten halálát éppen a cséplésben látja, holott ősi és még az evangéliumban is visszhangra találó szemlélet szerint a gabona igazában akkor „hal meg”, amikor „elföldelik”, azaz elvetik, s ebből a halálából s nem a cséplésből fakad új élete is. Most földarabolatása a lekaszáltatással kezdődik és a malomban végződik, ahol megőrlik. Dionysosét nemcsak a tudákos ókori allegorizmus hozta összefüggésbe a szőlőpréssel, de, mint egy Clemens Alexandrinus-scholionból kiderül, a szüretelők dalai is. És Soma halála nem egyéb, mint a soma-növény rituális préselése; pedig nem igen lehet azt mondani, hogy egy növény vagy gyümölcs levének kipréselése különösebben emlékeztetne egy emberi test földarabolására.

Mindebből kiderül, hogy a földarabolás mítikus motívuma maga volt az adott tény a politeista vallások számára, amelyek ehhez az adott tényhez próbáltak minden egyes esetben alkalmazkodni másodlagos, többé vagy kevésbé sikerült magyarázatok segítségével.

Ha azonban a helyzet így áll, akkor a meghaló istenek legalább egy részének történeti eredetét ott kell keresnünk, ahol a földarabolatás motívumának még teljes és konzekvens értelme van. Igaz, hogy ezzel egy ma még aligha belátható térre lépnénk. A vallásetnológia még nem foglalkozott a földarabolási mítoszok és a velük gyakran összefüggő rituális cselekmények összegyűjtésével és rendszerezésével. Ez idő szerint magam is csak arra emlékeztethetek, hogy a földarabolás különböző mitológiai formái igen különböző kultúrákban fordulnak elő: már aránylag tiszta vadászkultúrákban, pl. Dél-Amerikában előfordul az a mítosz, hogy egy balszerencsétől üldözött vadász az erdőben összetalálkozik egy erdőszellemmel vagy az állatok urával; a kettő közt viaskodás támad, a szellem győz, megöli és földarabolja a vadászt, majd újra összeállítja s ellátja azokkal a mágikus szerekekkel, amelyek révén ettől fogva kitűnő és szerencsés vadász lesz. A samanisztikus kultúrákban is van helye a földarabolatás motívumának: olykor magának a sámánnak kell darabokra hullnia és újra összeállítódnia ahhoz, hogy feladatát elvégezze. De a mi témánk szempontjából nincs szükségünk most arra, hogy mindezt az anyagot figyelembe vegyük, hiszen a történetileg értékesíthető összehasonlítás soha nem egyes izolált motívumok összehasonlítása, amely semmire sem vezet. S előttünk a szétdarabolás motívuma már az eddigiekben sem állt izoláltan: a szétdarabolt meghaló isteneket ugyanis mindig valamiféle összefüggésben találtuk növényi termékekkel. Ez az a pont, amelyből most már több reménnyel indulhatunk ki: nem minden olyan kultúra érdekel szempontunkból, amelyben a földarabolatási mítosz otthonos, hanem csak azok, amelyekben ez a mítosz olyan lényekkel kapcsolatban merül föl, akiknek közülük van valamilyen vegetális termékhez. És, tekintettel az előbb már több oldalról is valószínűvé vált körülményre, hogy a politeisztikus vallásokban mind a meghaló isten alakja, mind földarabolatása valamiképpen idegen elemet képvisel, amelyek már ezeken a vallásokon belül is elsimítandó nehéz-

ségeket támasztottak, azt is hozzátehetjük, hogy a keresett kultúrákat a nagy politeisztikus vallásokra jellemző kultúrformán kívül kell keresnünk. Mármost nem nehéz átlátni, hogy a politeizmus mint vallásos forma, csaknem kizárólag — s itt a kevés kivételtől, amely külön-külön magyarázatot igényel, el is tekinthetünk, — az úgynevezett magaskultúrákban fordul elő, vagyis azokban, amelyek a magasabbrendű földművelés gazdasági alapján állnak, azaz többnyire ismerik az ekét, ami mindjárt kiterjedtebb területen kiterjedtebb népesség együttélését, a specializált mesterségek kifejlődését, a városok létrejövését, bonyolultabb társadalmi szervezést és végül is az írás kialakulását, ill. átvételét is magával hozza.

A három kritérium szem előtt tartása — a földarabolási mítosz, a növényekkel való összefüggés és a magaskultúrákon kívül keresendő talaj — minden nehézség nélkül, sőt szinte elkerülhetetlenül és egyenesen visszavezet azokhoz a demákhoz, akikről már az előbbieken szót ejtettem. A dema-vallás, ha szabad ezt a szót formálnom, mint említettem, az úgynevezett alacsonyabbrendű, azaz ekét és gabonát nem ismerő földművelésen alapuló primitív kultúrákhoz tartozik; a demákra elsősorban az jellemző, hogy miután alapvető és prototipikus tevékenységüket véghezvitték, erőszakos halál áldozatai lesznek. Ki kell emelnem, hogy nem minden dema végzete a földarabolás, de ez az eset feltűnően gyakori. S végül a megölt és esetleg földaraboló demák testéből hajtanak ki azok a termények, amelyek a nép alapvető táplálékát szolgáltatják: tehát a gumós növények, mint a yam, vagy a gyümölcsfák, mint a banán, a kókusz stb. Föltehetnők a kérdést, mi köze mindehhez a dema földarabolásának, és ha van köze, miért nem minden demának ez a sorsa? A válasz aránylag egyszerű. A dema maga a termény, amelynek életet ad — ha ezt éppúgy nem szabad is durván félreértenünk, mint egyes politeisztikus vallásokban az áttetsző nevű istenek azonosságát azzal, amit nevük jelent; mert ahogy Agni a tűz és Hélios a nap, de természetesen nem mint elvont fogalmak, hanem mindazzal együtt, amit az indiaiaknak a tűz és a görögöknek a nap jelentett, sőt mindazzal, amit egy organikus világkép ezekre az emberen kívüli, emberileg nem kontrollálható és az ember számára mégis létfontosságú valóságokra vonatkoztatott, és még ehhez, mint személyes lények, hiszen máskülönben a velük való akár minimális emberi kapcsolat, amelyre a vallásnak szüksége van, sem lenne lehetséges, — éppúgy a dema lényé sem merül ki egyszerű azonosságban azzal, amit mi látunk magunk előtt, amikor egy banánt vagy kókuszdiót látunk; a dema valóban ez — s nem ritka, hogy nevével is, éppúgy, mint Agni és Hélios, ki is nyilvánítja, de ezenkívül emberfölötti személy is, akinek a mítikus időkben véghezvitt tettein éppúgy alapul az emberi élet, mint ahogy a holttestéből fakadt gyümölcsökön. Mindenesetre ilyen — számunkra tágabb, de a primitív kultúrán belül egészen konkrét s nem a mi fogalmainkhoz hasonlóan elvont — értelemben a dema azonos azzal, amivé a mítosz szerint halálával válik. És akkor ha-

marosan megértjük, miért annyi demának a sorsa a földaraboltság és egyúttal azt is, miért nem mindegyiküknek: mert a gumós terményeket, mint tudjuk, úgy ültetik, hogy a gumókat földarabolják, míg sok más ugyanahhoz a gazdasági horizonthoz tartozó terményt, például egyes gyümölcsfákat, magról lehet termelni, minden földarabolás nélkül.

Akármilyen más jelentése is lehet más típusú kultúrákban a földaraboltság mitikus motívumának, a dema-vallású kultúrákban ez a motívum konkrétan a kultúra gazdasági alapjához fűződik. Mármost a magasabbrendű földművelés — globálisan tekintve — történetileg későbbi, mint az alacsonyabbrendű. Ez nem jelenti talán még azt, hogy minden egyes magaskultúra őstörténetében okvetlen jelen kell lennie egy ilyen primitív földművelési fázisnak, de számos esetben ez kétségtelenül így volt. Ennélfogva a magas-kultúrákra jellemző politeista vallások gyakran ott bontakoztak ki, ahol előzőleg egy olyan típusú vallás élt, amely dema-szerű lényeket ismert. Ezeknek egy része került bele aztán a politeisztikus pantheonokba, amelyeken belül természetesen elkerülhetetlen átalakuláson ment keresztül: a demából elsősorban halhatatlan isten lett, akkor is, ha halálmítosza megmaradt; másodsorban a dema elszakadt eredeti gazdasági alapjától s azzal a növényi elemmel került vonatkozásba, amely az új kultúrában lett, vagy gazdasági szempontból alapvető, mint a gabona s bizonyos mértékben a szőlő, vagy másképp magyarázható, pl. eksztatikus állapotokat elősegítő hatásán alapuló szakrális funkciója miatt volt fontos, mint a *soma*, vagy a bor is. Osirist, Somát és Persephonét már Jensen is összefüggésbe hozta a demákkal, anélkül azonban, hogy rámutatott volna a politeizmusban fölvetett új vonásaikra és sajátos helyzetükre.

Föl kell még vetnünk a kérdést, hogyan is történhetett, hogy a politeizmus átvette, és mint láttuk, némi nehézségek árán átalakította ezeket az ősi, másféle vallásokhoz tartozó alakokat. Mielőtt erre a kérdésre válaszolnánk, szükséges még egy megfigyelést tenni a meghaló istenek helyzetéről a politeista vallásokban. A görög vallás ismerőinek már régóta föltűnt, hogy mind Dionysos, mind Démétér és Persephoné nemcsak a homéroszi eposzban, de az archaikus államvallásokban is aránylag szerény helyet foglalnak el; a legendás hagyományok sűrűn céloznak az ellenséges magatartásra, amelyet a különböző városok királyai, udvarai, vezető rétege Dionysossal szemben tanúsítottak, míg történelmi tény az, hogy Dionysos kultusza épp akkor lendül föl egészen föltűnő mértékben, amikor az arisztokratikus rezsimnek helyére a népi rétegekre támaszkodó tyrannisok lépnek. Az egyiptológusok a maguk részéről ugyan lényegesen különböző, de mégsem minden analógiától mentes helyzetet figyeltek meg Osirisszal kapcsolatban. Mint ismeretes, Osiris már legrégebb írásbeli adataink — a pyramisfeliratok — óta az egyiptomi államvallás egyik központi alakja, mégpedig a királlyal a legszorosabb összefüggésben. Mindemellett már régóta nem kétséges, hogy a pyramis-

feliratok formulakincsébe magába Osiris utólag került bele s még kimutatható egy nyilván vallásos eredetű, bár inkább a teológia síkján megfigyelhető konfliktus és ennek fokozatos megoldása az Osiris-kultuszt és a héliopoliszi Ra körül kiépített, Osirist eredetileg nem is tekintetbevevő vallásos rendszer közt; de a történetileg pontosabban követhető századokban is nyilvánvaló, hogy Osiris, a királyi teológiába való szoros befűzése ellenére is, a szélesebb néprétegek közt volt rendkívül intenzív kultusz tárgya. Harmadiknak és utolsónak említsük még meg azt a helyzetet, amely az assziriológus előtt tárul ki: Mezopotámiában minden városnak megvan a maga főistene, de Dumuzi-Tammuz egy városon sem uralkodik; neki egy olyan kolosszális temploma vagy templomvárosa sincs, mint Éának Eriduban, Enlilnek Nippurban, Marduknak Babelban és így tovább. Tammuz kultusza mégis olyan népszerű és elterjedt később a szemita világban, hogy még a bibliai prófétáknak is küzdeniük kell ellene. — Mindezekben az esetekben első gondolatunk talán az lehetne, hogy a meghaló istenek egy későbbi ideát képviselnek a politeisztikus pantheonok többi istenével szemben. S valóban, még nem is oly régen volt aki fönntartotta, hogy Homeros még alig ismerte Dionysost — az Ilias hatodik énekének megdöbbenően pontos tanúsága ellenére — mert ez az isten csak később szivárgott a görög köztudatba, valahonnan Thrákiából: ezt az amúgyis alaptalan hipotézist ma már egy i. e. 15-ik sz.-i knossos-i felirat is cáfolja, amelyen Dionysos neve szerepel. Osiris esetében a közvélemény az volt, hogy ennek az istennek a kultusza csak a későbbi időkben „demokratizálódott”. Tammuz körül mindenesetre volt egy kis nehézség, amennyiben már szumér idők óta Dumuziról egy hónapot is elneveztek, tehát világos, hogy épp a történeti idők kezdetén volt ennek az istennek nagyobb szerepe Mezopotámiában, mint később, a nagy városi kultúrák kialakulása korában, mint ezt utóbb Moortgat hangsúlyozza. A valóság nyilvánvalóan a következő: a meghaló isten — vagy talán inkább a dema és a meghaló isten közötti fejlődési vonal valamelyik pontja — minden magaskultúra talaján *régebbi*, mint a hivatalos állami politeizmus; ez a politeizmus az egyes magaskultúrák vezető rétegeinek, kulturálisan újító és teremtő elitjének a műve, míg a szélesebb népi, bizonyára elsősorban a földművelő rétegek továbbra is kitartanak a régi demák mellett; az aztán csak természetes, hogy a két kultúrnívó és a két szociális réteg már csak az egymásra utaltság és szüntelen érintkezés folytán is, nem marad egymástól elszigetelten, hanem a kettő közt bizonyos ozmózis valósul meg. A népi ideológia nyomására az uralkodó politeizmus kénytelen leszámolni a dema-eredetű vallásos képzetekkel és kultuszokkal, s így alakulnak ki a politeizmustól alapvetően idegen, de immár politeisztikus szellemben formált meghaló istenek.

Csak függelékképpen legyen szabad most végül egy témánkkal kapcsolatos pár hónappal ezelőtt publikált, de itt még aligha ismeretes kutatási eredményemet röviden összefoglalnom. Az archaikus római politeizmus egyik kiemelkedő istenalakjáról, Quirinus-ról, aki Iuppiter és Mars mellett a főistenek triászába tartozott, a római vallás kutatóinál mindmáig megoszlanak a vélemények. A többség, Wissowától napjainkig, amellett tartott ki, hogy Quirinus lényegileg rokontermészetű isten volt Mars-szal, a quirináli domb lakosságának a hadistene volt még Róma egyesítése előtt s így került Mars oldalára az egyesítés után: ezért van fegyvere, ezért a Saliusok egy csoportja az ő szolgálatában áll, míg a másik Mars-éban, ezért az irodalmi hagyományban Róma harcos alapítója, Romulus, Mars fia, de halála után Quirinus-szá válik. Ezzel az uralkodó nézettel szemben régebben már Domaszewski, de újabban igen erőteljesen Georges Dumézil fölhívták a figyelmet Quirinusnak azokra a vonásaira, amelyek a harcias, mars-i természettől eltérően Quirinust inkább a földműveléssel, a termékenységgel látszanak összefüggésbe hozni: a *flamen Quirinalis* olyan tipikusan agrár isteneknek áldoz, mint Robigo és mint Consus, míg a római kalendáriumban a Quirinalia-ünnep volt az utolsó alkalom február 17-ikén, hogy a Rómában századokig egyedül ismert gabonafajta, a *far*, szükséges megpörkölésének ünnepét, a Fornacaliát megüljék azok, akik ezt elmulasztották az előző napokban, saját curiájukon belül megtenni. A vitát eldönteni azért is nehéz volt, mert Quirinusról gyér adataink vannak, s a történetileg jobban ismert századokban sehogyan sem tudjuk őt olyan fontos istennek látni, hogy megértsük magas rangját az archaikus, valószínűleg a capitolium-i kultuszt megelőző triászban. Az irodalmi hagyományban pedig Quirinus már csak azért szerepel, mert Romulus apoteózisával kerül összefüggésbe: ami pedig ezt a motívumot illeti, erre nézve az egymással homlok-egyenest ellenkező nézetet képviselő tudósok is egyetértettek abban, hogy késői és merőben irodalmi, minden ősi vallásos alapot nélkülöző termék. Valóban, nem is szólva arról, hogy az irodalmi adatok, egy vitatható Ennius-töredéktől eltekintve, csak Cicero-val kezdődnek és még ott is szkeptikus tónusban, míg Livius egyáltalában nem is említi Romulus Quirinus-szá válását, hogyan is lehetne elképzelni az ősi római vallásban, amely oly szigorúan választja el az emberi és az isteni területét, az apoteózis gondolatát, amely csak a hellenisztikus kultúrában fejlődik ki és terjed el az antik kultúrában? Mindenesetre kissé elgondolkoztató, hogy ha akármilyen hellenisztikus hatásra Romulus megistenülésének gondolata fölmerült, ezt úgy valósították meg, hogy egy egészen más nevű s az akkori vallásban csekély szerepet játszó istennel azonosították, ahelyett, hogy Romulus mint Romulus nyert volna isteni rangot. De ezen a körülményen a kutatók figyelme átsiklott, mint sok olyan tényen, amelyre adatok híján nem tudunk magyarázatot találni. Számomra sem ez a nehézség nyújtotta az első kiindulópontot. Ezt inkább akkor találtam meg, amikor, már évekkel ezelőtt arra kerestem magyarázatot,

miért ünnepelték a rómaiak márciusban az újévet: az összehasonlító vallástörténet alapján ugyanis habozás nélkül állíthatjuk, hogy az év kezdete eredetileg mindenütt egy gazdasági szempontból elsőrangú jelentőségű eseményhez fűződik, rendszeren ezt követi — földművelő népek közt, ha nem is mindig, ez az alapvető esemény leginkább az aratás — s csak később keresnek a magaskultúrák egy az ehhez a gazdasági eseményhez közelálló asztronómiai fix pontot. Bármennyire meglepő is, a gazdasági fontosságú évi esemény, amely Rómában az évkezdetet meghatározta — pontosabban azt az évkezdetet, amely több más közül hivatalosan érvényre jutott — nem az aratás volt, hanem a *far* megpörkölése, amelyet a rómaiak a Fornacalia kalendáriumi helyének kétségbevonhatatlan tanúsága szerint egészen februárig halasztottak: csak ez *után* — eredetileg bizonyára az ez utáni újholddal — kezdődhetett az új esztendő: a Fornacalia, vagy ennek hivatalos zárónapja, a Quirinalia után. Ehhez az utóbbi naphoz egy igen késői római *fasti* azt a megjegyzést fűzi, hogy ezen a napon ölték meg Romulust: *quo die Romulus occisus a suis*. Ez a megjegyzés két okból is meglepő: az egyik az, hogy — bár Ovidius is, a *Fasti*-ban, épp ezzel az ünneppel kapcsolatban meséli el Romulus halálát — a túlnyomó tradíció ezt inkább július elejére teszi; a másik, hogy ez a késői följegyzés nem a hivatalosan elfogadott hagyományra céloz, amely szerint Romulus egy napon eltűnt az összegyűlt nép szeme elől és fölszállt az égbe, hanem egy másik hagyományra, amelyet ugyan röviden és mintegy nem-szívesen, Livius, Ovidius és Florus is megemlítenek, de amelynek részleteit csak két görög nyelvű szerző, a halikarnassos-i Dionysos és Plutarchos közli velünk. E hagyomány szerint Romulus nem tűnt volna el természetfölötti módon, hanem a városatyák ölték volna meg. Megölték, aztán földarabolták, s ki-ki egy darabot hazavitt belőle, hogy otthon elföldelje. Romulus földaraboltatási legendája már Frazer-nek föltűnt, aki párhuzamba állította hasonló mítoszokkal, de a római vallás kutatói idáig inkább úgy fogták föl ezt a verziót, mint a megistenülés, a természetfölötti eltűnés józan racionalizálására törekvő kísérletet egy olyan korban, amikor már a római művelt *élite* nem igen tudott hinni a csodákban. A helyzet azonban az, hogy ha a városalapító megölése még lehetne is racionalizáló magyarázat eltűnésére, a földarabolás és a testrészek elföldelése már messze túlmegegy azon, ami racionális szempontból szükséges lehetne. És főleg ennek a két motívumnak, mint részben láttuk is, számtalan analógiája van épp a legősibb földművelő kultúrákban, míg a király apoteózisa nyugaton valóban csak késői, hellenisztikus gondolat. Ez az észrevétel megengedi, hogy az eddigi fölfogást a feje tetejére állítsuk: nem a földarabolás egy régebbi apoteózis-legenda racionalizálása, hanem az apoteózis egy ősi, primitív s a hellenisztikus római kultúra emberének már elviselhetetlen földaraboltatás-motívum helyettesítése egy ünnepélyesebb, a kor ízlésének megfelelőbb beállítással. Így a várost és intézményeit megalapító Romulus halála helyet talál azok közt a mítoszok közt, amelyek a primitív demákra

és utódjaikra, a meghaló istenekre jellemzők — csak éppen hogy az nem tűnik elő, hogy Romulusnak köze lenne valamely növényi táplálékhoz, másrészt pedig nem is kap helyet a pantheonban. Halálának azonban egyik tradicionális dátuma az aratás időszakához esik közel, a másik a *far* megpörkölési ünnepét zárja le, mint Quirinus ünnepe. Mármost Quirinusnak szoros köze van a gabonához, az ő papja óvja ezt áldozattal a rozsdától és ügyel augusztusi elraktározására is: ezzel szemben ez az isten nem is alapít semmit, nem is hal meg. Mindent összevéve: Romulus és Quirinus csak *együtt* felelnének meg annak a típusnak, amelyet a politeisztikus vallásokban a demákból eredő meghaló istenek képviselnek.

Ennek a különös helyzetnek a megértéséhez a római vallás sajátos jellege, pontosabban *egy* sajátos tulajdonsága adja meg a kulcsot: az, amelyet Carl Koch óta a római vallás demitizáltságának hívunk. Archaikus történetének egy pillanatában a római vallás szándékosan kiküszöbölte istenfogalmából a mítoszt. Ha ez előtt a fázis előtt volt ebben a vallásban egy olyan dema-szerű vagy dema-eredetű alak, amilyent Romulus és Quirinus egymást kiegészítő tulajdonságaiból tudunk az eddig későinek tartott azonosítás alapján rekonstruálni — egy a népe létét és intézményeit alapító lény, aki földi művének elvégeztével saját népe révén erőszakos halál és földaraboltatás áldozatául esik, de épp ez úton biztosítja népe alapvető növényi táplálékát — ez az alak a demitizált római vallásban úgyszólván nem is juthatott volna más sorsra, mint amelyre adataink szerint jutott: kettévált egy mítosztalan, halhatatlan istenné, aki a gabonára ügyel és egy mítoszgazdag, de isteni rang nélküli alapítóvá, akit megölnek és szétdarabolnak: az egyiket Quirinusnak — a kretschmeri etimológia szerint a férfiközösség (*co-virium*) istenének, a másikat, Róma nevéből elválaszthatatlanul, Romulusnak nevezték. A kettő közti ősi azonosság tudata valamiképpen mindig lappanghatott a római népben: de az államvallás nem vette tudomásul, és nem vette tudomásul a római kultúrelit sem mindaddig, amíg egy kerülő úton ki nem küszöbölhette az egész komplexusból a primitív elemet — a földaraboltatási mítoszt — s nem folyamodhatott a hellenisztikus ízlésnek megfelelő apoteózis útján való azonosításhoz.

SÜPEK OTTÓ

VILLON TRIVIUMA

„Egy ágrulszakadt kis deák
Kit François Villonnak neveztek”

(NT : CLV)

Ez a tanulmány „Villon” című monográfiánk második fejezete, s mint ilyen szervesen kapcsolódik az első fejezetben elemzett összefüggésekhez (l.: Süpek Ottó: Villon gyermekkora. Filológiai Közöny, 1961. III. szám), amelyek megvilágítják Villon származásának, nevének, osztályhelyzetének kérdéseit, személyiségének alakulási folyamatát, valamint személyiségének és költészetének történeti szerepét. Éppen ezért szükségesnek tartjuk, hogy ezeket rövidre fogva az alábbiakban ismertessük.

Villon alapélménye — mint ő maga vallja (NT: XXXV) — egész életén keresztül a Szegénység volt. Egyéni szegénységét azonban úgy fejezte ki költészetében, hogy áttetszővé tette az általánost: osztálya plebejus létét és lelkületét is. Ily módon az irodalomba emelte a társadalmi hierarchia legalsó fokán élő néptömeget, sőt az egész harmadik rendet, egyszóval: az új minőséget, gyakorlati és elméleti problémáival egyetemben. Műveiben tehát úgy kellett összefoglalnia a középkort, hogy azt egyúttal kritikailag meg is sommisítse. Emiatt viszont irodalomtörténeti helyzetét ugyanaz a kettősség jellemzi, mint Dante-ét; Villon a francia középkor utolsó s egyben az újkor első költője volt, a francia Renaissance XV. századi előfutára.

Szegény ember fiaként, 1430 körül született a három részre tagolt (Város, Sziget, Egyetem) középkori Párizs polgár-városában, abban a Saint-Pol negyedben ahol a XIV. század végén s a XV. század elején a királyi és főúri körök költői *végtelenség* finomították, az intellektuális erotikának, a formák kultuszának „ars nova”-jává vékonyították a gótikus szimbolizmus költészetét. S ez a retorikának nevezett költészet már a nemesi életforma objektív ürességét tükrözte, azt az ellentmondásos állapotot, amelyben a nemesiség az ország terheként élt; gyakorlatában ugyanis a mindent individualizáló pénzgazdálkodás ritmusához igazodott, viszont életeménye lényegében az epikus idők (XI—XII sz.) fogalmi realizmusának keretein belül maradt. Ideálja továbbra is a Roland-féle epikus hős, a *hűbériség teljes embere* volt, aki mint egyén csak az általánosságban s az általános által létezhet. A XIII. század elején formailag ugyan individualizálódtak a régi idők általánosai s létrehozták az allegóriát, de mivel az allegorikus szubjektivitás olyan általános képzet absztrakciója, amely a szubjektivitás üres formáit veszi magára, tartalmilag az allegória is a hűbériség, jóllehet a megrendült hűbériség világnézetét jelenítette meg. Ezzel kelt bírokra az egyének autonóm személyiségét, a *polgári rend teljes emberének* ideálját felvázolni törekvő irodalom, amely egyúttal az új s szükségképpen epico-lirai műfajt, az elégiát is megteremtette, jobban mondva ennek keretei közt virágzott fel. S míg Charles d'Orléans herceg, a Saint-Pol kastélyban született *utolsó* nemesi költő allegóriáival összefoglaltatja a feudális ernyedtséget, a Saint-Pol árnyékában világra jött Villon a személyes líra *első* igazán nagy művelőjévé lesz.

Villon elődei délről kerültek fel Párizsba, Montcorbier földesúr Des Loges nevű tanyájáról menekültek a háború, az éhség s a járvány elől a fővárosba. S Párizsban Des Loges-nak neveztek magukat; Villon is csak egyetemre kerülésekor vette fel — minden vérségi kapocs kizárásával — a jócsengésű Montcorbier nevet. Apja korán meghalt s ezért belső kapcsolata nemigen volt vele. Anyját azonban gyengéd szeretettel jeleníti meg műveiben, különösen a Mária-balladában s egyéni vonásait általánossá tágítja. Mert az édesanya misztikus rajongásának versbe-fogása azt a fejlődést illusztrálja, amely különösen a ferences mozgalom elterjedése óta, az egyszerű ember affektív vallásosságát állította szembe a skolasztika logikui „igazságaival”. (Ezeket egyébként már a ferences ihletésű s a *megváltás* problémáját tárgyaló XIV. századi „paradicsomi perek” Duns Scotus és Ockham filozófiájára támaszkodva logikailag is önellentmondásba hozták.) Ennek alapja természetesen az a konfliktus, amelyet az elvont feudális—egyházi általá-

nos és a konkrét egyes realitásának filozófiai kérdésébe és összeütközésébe a hűbéri rend s a polgári fejlődés közti osztályharc tömített bele.

S az albigens háborútól fogva a polgári tendenciák patronája Szűz Mária lett, mivel ő földi fájdalmakat szenvedett égi gyermekéért s így az égi dolgok humanizálásának polgári folyamatában első hely illette meg. A Mária-kultusz épp ezért csaknem kizárólagos lett a szegényeknél, akiknek élete egyre nyomorúságosabbá vált a háború, az éhség, a járványok s az urak (nemesek és patriciusok) akciójának kölcsönhatása következtében. Reménytelenségükből csak misztikus rajongással s Mária közvetítésével menekülhettek az égi szférákba, ahol az istennel alkotott misztikus egységben tudatilag kiteljesedhettek, s ily módon boldogságra lelhettek.

Ennek a néprétegnek érzelmeiből, gondolataiból, tapasztalataiból következett a gyermek Villon emocionális folyamatainak lényege. Mivel azonban a plebejus szükségletek a kor természetéből s a XV. századi osztályharc lehetőségeiből kifolyólag csak a misztika formájában törhettek felszínre, továbbá, mivel a misztika természeténél fogva kompromisszumos ideológia s így az egyházi feudalizmust tagadó, de a világi feudalizmussal szövetségben levő polgári ellenzékiséget is kifejezi, a XV. századi plebejus ellenzék misztikája a polgári ellenzékének vált az uszályává. Ezért volt lehetséges, hogy a prédikátorok Jean Gerson filozófiájára, misztikus gondolatrendszerére támaszkodjanak Jézus és Mária passiójának szenvedélyes idézése közben. Gerson filozófiája ugyanis a polgári ellenzék követeléseinek volt elméleti megfogalmazása. Politikai lényegét a királyi hatalom, tehát a világi feudalizmus megszilárdítása s az egyházi feudalizmus megszüntetése, illetve ezek igénye alkotja. Ehhez Gerson szerint reformokra van szükség, s első sorban pedagógiai reformokra; olyan embereket kell formálni, virgács helyett *szeretettel*, akik a szeretetre bizalommal válaszolnak. A bizalom pedig az engedelmesség alapja, következésképp a monarchia szilárdságának alapja. S erre legalkalmasabbak a plebejus gyermekek, azoknak a fiai, akik a Caboche-féle felkeléskor rátörtek az udvarra s magát Gersont is halállal fenyegették.

Ez az ideológia különösen a jogászok körében eresztett gyökeret, mert az áru-és pénzgazdálkodásnak megfelelő római jog megismerése ezeket állította főként a gallikán gondolat mellé. Ezek között volt a párizsi Szent Benedek-kolostor egyik tekintélyes jogásza, Guillaume de Villon is, a Des Loges család távoli rokona, Gerson eszméinek egyik propagátora. S 1438-ban, amikor a halál újult erővel pusztította a franciákat s a temetők intenzív élete és a haláltánc szorongással telítette a gyermek Villon pszichikumát, Guillaume de Villon magához vette a kis François Des Logest s a Városhól a Szigeten keresztül átvezette az Egyetemre . . .

*

Az a távolság, amely a Város és az Egyetem között volt, kiszakította François Des Loges-t régi kapcsolataiból s új állapotba helyezte, vagyis egyfelől emlék-képekké változtatta eddigi életének élményeit, másfelől meg látókörének kitágításával párhuzamosan belső változásokat hozott létre benne. Látóköre először természetesen csak a Szent Benedek-kolostort fogta körül, a kolostor közösségét, amely nevelőapja után őt is Villonnak nevezte, s csak később terjedt ki az egész Egyetemre.

Maga a kolostor a Saint-Jacques utcában volt, ennek az ősrégi, keskeny utcának a felső végén, közel a városfalhoz, amely a mai Panthéon helyén görbült el a Szajna felé. Valóságos kis városrésznek tűnhetett akkortájt, mert temploma mellett több kertes házat és terebélyes magtárt vettek körül falai. Ez utóbbiakba gyűjtötték a kolostor földjeinek beszolgáltatott termékeit, míg az előbbieken a papok laktak: a plébános és a káplánok, számszerint tizenkilencen. Régebben többen voltak, de a XV. század mostoha ideje és körülményei s kiváltképpen a Notre Dame-i káptalan, a „felügyelő hatóság” ellenszenvé miatt egyre csökkent a kolostor gazdagsága s így természetesen

vonzóereje is, úgyhogy anyagilag viszonylag szegénynek számított. Néhány párizsi ház s némi környékbeli föld, valamint egy csapszék jövedelméből tartották fenn papjai. A régi időkre már csak pallosjoga és börtöne emlékeztetett.¹

A kolostor közösségének azonban nemcsak anyagi gondjai voltak, hanem ezekkel összefüggésben és kölesönhatásban egyéb, szellemi természetű problémái is, amelyek szükségszerűen következtek a korszellem általános kérdésfeltevéseiből. Eredőjüket ugyanis az az ellentét alkotta következtetésünk szerint, amely a Benedekiek és a Notre-Dame-i káptalan kapcsolatát jellemezte a XIV. század derekától.

A régi periratok arról tanúskodnak, hogy a két papi testület közötti feszültség egyre nyilvánvalóbban politikai jellegűvé vált s a XV. században már szinte függetlenségi harcéa fokozódott. Egyes epizódjai, így a kolostorbeliek 1362-es kollektiv kiközösítése s a két ellenfél 1364-es templomi verekedése vagy a benedeki papok gyakori bebörtönzése éppen Villon korában, azt mutatják, hogy a küzdelem módszerei kezdettől fogva nyersék voltak. A vezető káptalan minden eszközt jónak talált hatalma, kiváltságai és ősi jogai megvédésére. Ez viszont élte az ellenállást, meggyorsította az eretnek ideológia behatolását s ezzel párhuzamosan a fegyelmi kötelékek fellazulását.

Jól példázzák mindezeket azok az adatok, amelyek a Benedek-napi búcsú lefolyásáról maradtak ránk. A búcsú azért nyertek különös jelentőséget ebben az ellentétben, mert a Notre-Dame-iak ilyenkor tartották meg a Szent Benedek-kolostor évi nagy ellenőrzését, természetesen körmenettel s egyéb vallási szertartással egybekötve. Ilyenkor ellenőrizték a templom állagát, felszerelésének állapotát s a kolostori ügyvitelt, továbbá a fegyelmi határozatok végrehajtását. 1426-tól kezdve különös tekintettel ügyeltek arra, hogy a kolostoriak betartják-e az akkor hozott fegyelmi határozatot, amelynek értelmében sem asszonyt, sem pedig törvénytelen gyermeket nem volt szabad házukba fogadniuk.²

Mondanunk sem kell, hogy az ellenőrzés sok bosszúságot okozott a Benedekieknek. Az öreg és gögös magiszterek akadékoskodása, modoros észrevételeik és szertartásosságuk megannyi ösztönzésül szolgáltak az ellenállás erősítésére. Ennek azonnali megnyilvánulása volt az a hangulat, amely a káptalaniak elvonulása után az egész kolostort betöltötte. A kolostor lakói

¹ A Szent Benedek-kolostor leírásáról és történetéről l. PIERRE CHAMPION: François Villon, sa vie et son temps. Paris, 1913, Honoré Champion, 1—11 és 156—166, továbbá ITALO SICILIANO: François Villon et les thèmes poétiques du Moyen Age. Paris, 1934, Armand Colin, 27—28.

² Vö.: AUGUSTIN RENAUDET: Préréforme et humanisme à Paris pendant les premières guerres d'Italie. (1494—1517) 2e éd. revue et corrigée. Paris, 1953, 14. Az a tény tehát, hogy François Villon a kolostorban lakott, már önmagában is megegyezik azokat a feltevéseket, amelyek Villon törvénytelen származását, sőt Guillaume de Villon apaságát gyanítják. Ezzel kapcsolatban l. LOUIS THAUASNE: François Villon: Oeuvres. Édition critique avec notices et glossaires, I—III. Paris, Auguste Picard, 620. l. jegyzet.

ugyanis kigúnyolták az ellenőrök reszkető hangját, erőtlen énekét, csipős megjegyzéseket tettek rossz latinságukra s általában jót nevettek rajtuk.

Nem kétséges, hogy Villon élénk szelleme hamarosan vezető szerepet játszott a derűs hangulatok megteremtésében. Ezt bizonyítják Testamentumainak idevágó részletei,³ tehát az a tény, hogy műveiben is megörökített belőlük egy keveset. A Kis Testamentumban két és fél strófában, a Nagy Testamentumban pedig négy versszakban foglalkozik az ellenőrökkel. Problémafelvetésünk szempontjából különösen a Kis Testamentum vonatkozó része méltó a figyelemre, mert ez még frissen őrzi az 1456-os incidens emlékét s emiatt inkább utal a Notre-Dame-i papok társadalmi helyzetére, mint a Nagy Testamentum sorai. Természetesen minden tételét fordítva kell érteni Villon ellen-mondatos szerkesztő- és írásművészete miatt.

„Item, a kinevezésem
Mít az Egyetemen adtak
Hagyom, így szól a végzésem,
Az éhező kispapoknak;
Szegényei e városnak.
Ez *intendit* hát így legyen:
Tanúja jó szándékomnak,
Ne lássam őket meztelen.

Két magiszter: Guillaume Cotin,
S Thibault Victry e szegények,
Latin tudók mind a ketten
Békés ifjak, pertől félnek;
Szerények s jól énekelnek.
Rájuk hagyom árendáját
Guillot Gueuldry lakhelyének
A jobb jövőt ezzel várják.

Item, s még a Pásztorbotot
Saint-Antoine utcájából
Kampós-dákós biliárdot
S egy köcsöggel a Szajnából.”

Mindez persze csak akkor érthető igazán s Villon kaján iróniája csak akkor tör felszínre, ha tudjuk, hogy az egyetem őt sohasem nevezte ki sehová s az éhező kispapok, Cotin és Victry magiszterek Párizs leggazdagabb emberei közé tartoztak; a Notre-Dame-i káptalan öreg papjai voltak s nem volt mit várniuk a jövőtől. Ha éheztek, gyomorhajuk miatt éheztek. Dokumentum bizonyítja ugyanis, hogy Cotin magiszter még nagybőjtben is fogyasztatott vaját és tojást egészségi állapotára való tekintettel. Ezért a Pásztorbot nevű kocsma és a Szajna-víz mint a betegségre utalók szerepelnek itt. A Pásztorbot

³ Vö. Kis Testamentum, XXVII—XXIX; Nagy Testamentum, CXXI—CXXIV,

ugyanakkor a püspöki hatalom jelképére is céloz, hisz bizonyára mindkét főpap szívesen fogta volna a kezébe, vagyis szívesen vette volna a püspöki kinevezést. A pázstorbot e kettős jelentéstartalmát a szövegösszefüggés mutatja világosan; mert a kampós-dákós biliárd, ez a kedvelt párizsi mezőjáték nemcsak azért került testálásra, mivel fiatal erőt és ügyességet követelt, hanem azért is, mert a dákója püspöki botra emlékeztetett. Mint kocsmacégér és egészségügyi utalás viszont a Szajna-víztől kapja értelmét. Guillot (Gueuldry lakhelye a Benedekiek tulajdonában volt. Árendáját azonban még pereskedéssel sem tudták behajtani. Ha tehát a Notre-Dame-iak oly tüzetesen szeretik ellenőrizni a kolostor ügyvitelét, úgy éljenek maguk a be nem szedhető árendából. Így tartották a Benedekiek, így Villon is.

Csupán két és fél strófa mindez, de Villon művészete a lényegét tárja föl benne, mert azt tükrözteti, hogy a Notre-Dame káptalanjának vezetői a leggazdagabbak közül kerültek ki, akik még akkor is büszkén igyekeztek hagyományos jogaiknak érvényt szerezni, amikor azok már irreálisakká, reakcióssá váltak, főképp mivel a pápától való egyedüli függésük alapján módot nyújtottak a főpapoknak arra, hogy szembe helyezkedjenek a király központosító törekvéseivel, amelyek akkor a polgárság, vagyis a harmadik rend történelmi céljainak megvalósítását is elősegítették, tehát a haladást szolgálták. S ezen mit sem változtat az, hogy személyesen és külön-külön esetleg az uralkodónak is tettek szolgálatot.

Az 1438-as Pragmatica Sanctio világosan megmutatja, hogy a francia főpapok kihasználva azt a helyzetet, amely a királyt a külpolitikai függetlenség létrehozásának szándéka miatt eltávolította a pápaságtól, az önálló gallikán egyház megteremtésének ürügyén nemcsak a pápai centralizáció ellen védekeztek, hanem a királyi központosítást is ellenezték. Ez a kettős politikai elgondolás természetesen feudális ihletésű volt, a feudális anarchia fenntartásának igényét foglalta magába s ily módon a reakció szándékát fejezte ki. Pedig a Pragmatica Sanctio célja az lett volna, hogy betetőzze a régi, egyetemi mozgalmat, a nemzeti egyház megteremtésének százados követelését, amely lényegét tekintve a feudális egyház hatalmának, a pápaságnak mint a hűbériség nemzetközi erejének megtörését célozta s így a hűbériség elleni általános támadás első lépését jelentette. E cél megvalósítását azonban a főpapok nem vállalták, társadalmi és osztályhelyzetüknél fogva nem is vállalhatták. Ennek viszont az lett a következménye, hogy egyre inkább elszigetelődtek az alsó papságtól és a néptömegetől. S mivel magatartásuk miatt a király sem támogatta őket, a pápáról nem is szólva, társadalmi bázis nélkül maradtak s nem tudtak többé eredményesen fellépni az eretnekmozgalmak ellen, amelyek így egyre szélesebb körben fejthették ki tevékenységüket s egyre megfelelőbbé esiszolhatták ideológiájukat.

A francia feudális egyház belső helyzete ily módon tovább gyengült, tovább romlott. A szellemi tevékenység helyét az anyagi javak halmozásának

igyekezete foglalta el, kivétel nélkül minden papi rétegben. (Ezt illusztrálják a Nagy Testamentum XXX—XXXV. strófái is.) A főpapok mutatták a példát olyannyira, hogy Jean Gerson számos prédikációját irányította a beneficiumokat hajszoló egyházi vezetők ellen, Nicolas de Clamanges pedig értekezést írt az egyház romlásáról. Érthető tehát, hogy a burjánzó eretnenségek egyre határozottabban követelték a főpapság feudális kiváltságainak megszüntetését s ezzel együtt az egyházkormányzás demokratikus átalakítását, az evangéliumi egyszerűség visszaállítását. S a tömegméretű követeléssel szemben a refeudalizációs irányzatnak vereséget kellett szenvednie. Az adott körülmények között azonban a politikai harcot csak a király vezethette s így minden haladó mozgalomnak a királyt kellett támogatnia, a monarchikus gondolatot segítenie.⁴

Ez a történelmi koordinálódás viszont azt jelentette, hogy Franciaországban megérett a nemzettéválás első feltétele, vagyis a területi egység igénye konkrét jelenvalósággá lett s az eléje kerülő akadályokat, így elsősorban az egyházi feudalizmust is el kellett távolítania megvalósulása útjából. De mivel ezt csak királyi segítséggel lehetett véghez vinni, az egyházi feudalizmus ellenzőinek szükségszerűen királpártiaknak kellett lenniük. S megfordítva, a királpártiaknak egyben az egyházi feudalizmust is tagadniuk kellett.

A Szent Benedek-kolostor papjai királpártiak voltak, amit nemcsak az igazol, hogy hűség-járadékot kaptak az uralkodótól, hanem az is, hogy Jeanne d'Arc rehabilitációs perének előkészítésébe is bevontak közülük egyeseket. Ez pedig egyben azt is jelzi, hogy az orléansi Szűz személyében megtestesülő nemzeti érzés a kolostor légkörének egyik rétegét alkotta.

Nem véletlen tehát, hogy Villon a múltba tűnt híres asszonyok közé emeli „Szent Johannát” s gyengéd tisztelettel szól róla, továbbá, hogy éppen mártiromságát idézi.

„És Johanna, a jó Lorraine
Kit az Angol elégetett”⁵

Mindössze ennyit mond róla híres „Tavalyi-hó” balladájában, de a szerkezeti összefüggések, amelyeket majd később elemzünk a ballada tárgyalása során, azt bizonyítják, hogy a kolostorbeliek nemzeti érzését ő is magáévá tette maradéktalanul.

⁴ A francia feudális egyházzól, a Pragmatica Sanctio-ról l. FRANÇOIS L. GANSHOF: *Le Moyen Age*. (Histoire des relations internationales I.) Paris, 1953, Hachette, 222—223. — EDOUARD PERROY: *Le Moyen Age*, Paris, 1957, Presses Universitaires de France, 418—433. — PIERRE GAXOTTE: *Histoire des Français*. Paris, 1951, Flammarion, I. 426—430. — ROGER GARAUDY: *L'Église, le communisme et les chrétiens*. Paris, 1949, Éd. Sociales, 16—22. — AUGUSTIN RENAUNET: *id. mű.* 1—14. — GEORGES DUBY: *Le Moyen Age*. (Histoire de la civilisation française. I.) Paris, 1958, Armand Colin, 184—187. A pápai udvar korabeli életének és szellemének leírását l. JEAN GUIRAUD: *L'Église romaine et les origines de la Renaissance*. Paris, 1921, J. Gabalda, 117—170 és 287—324.

⁵ Ballada a hajdani hölgyekről; NT: 349—350.

Az elmondottakból következik, hogy végső soron, objektíve a Szent Benedek-kolostor küzdelme a Notre Dame-i káptalannal nem volt más, mint az egyházi feudalizmus elleni hare sajátos megjelenési formája, tehát a polgári ellenzékiség kifejeződése. Ezért ugyanazok az összetevők alkották, mint Gerson politikai koncepcióját. Elméleti támaszt tehát a kolostorbeliek Gerson tételeiben találhattak és találtak is. Meg kell azonban jegyezni, hogy a gersoni ideológia felszívódását nem lehet csak objektív törvényszerűségekké magyarázni. Számot kell vetni azzal a ténnyel is, hogy a kolostori papok többnyire Gerson kancellárságának idején végezték egyetemi tanulmányaikat s így közvetlenül is, szubjektíve is eszméi hatása alá kerülhettek, úgyhogy amikor később világnézetük megszilárdult, az ifjúkori élmények is jelentős szerepet játszottak bennük.

Így érthető, hogy Gerson nevelési elgondolásait is megpróbálták realizálni, nem utolsósorban azért, hogy a kolostor hajdani tekintélyét újszellemű papi utánpótlással állíthassák vissza s ezen keresztül természetesen, amint az Gerson tanaiból következett, az egyház reformjához, valamint az állam egyensúlyának helyreállításához is hozzájáruljanak. S erre legalkalmasabb módszernek az látszott, hogy tehetséges szegény gyermekeket vegyenek magukhoz. Ezt tette — Gerson hatására — Guillaume de Villon is Jean le Duc-kel és François Des Loges-zsal s épp oly szelíden bánt velük, mint Gerson óhajtotta.⁶ Erről tanúskodnak a költő Villon sorai, amelyek ezt a szelidséget, ezt a jóindulatot jelölik meg Guillaume de Villon egyik jellemző tulajdonságaként.

„Item s aki több apámnál
Guillaume Villon magiszterre
Szelidebb volt az anyánál
Ki gyermekét ójja egyre.”⁷

.....

Ilyen volt hát az a politikai légkör, amely François Villon belső változásait körülfogta. Emiatt azonban a változások szükségszerűen ugyanabba az irányba mutattak, mint városbeli élményei, mivel, mint az előző fejezetben láttuk, a polgári és plebejus tendenciák objektíve egymással párhuzamosak voltak ekkor. Ez az elsődleges oka annak, hogy a plebejus származású Villon maradéktalanul magáévá tette és tette a kolostor polgári ellenzékiségű ideológiáját. Kezdetben természetesen mindez Guillaume de Villon közvetlen hatásán keresztül történt, annak a belső kapcsolatnak a révén, amely kettőjük között kialakult és véglegessé szilárdult.

⁶ Jean le Duc-ról aki „discipulus preferati magistri Guillelmi Willon” volt, vö.: ROBERT VIVIER: François Villon. (Et la poésie fut langage című kötetben) Bruxelles, 1954, Palais des Académies, 73. — LOUIS THUASNE: id. mű. 6, 2. jegyzet.

⁷ Nagy Testamentum: LXXVII, 849—852. sor.

Maga Guillaume magiszter, mint már említettük, jogász volt s 1428 óta tartozott a kollégium közösségéhez, noha csak 1431-ben költözött be a kolostorba, ahol három házat mondhatott magáénak. Híres volt gallikanizmusáról és vidám természetéről. Az a pajzán hangvétel, amellyel nevelt fia majd ráhagyja képzeletének kincseit, szintén arról vall, hogy Guillaume de Villon megértette a tréfát. Mert nem haragudott meg a tékozló fiúra, hanem újra házába fogadta, miután ilyen hagyományt kapott tőle a Kis Testamentumban:

„Hagyom, isten bizony, hírem
Guillaume Villon magiszterre
Mellyel, dicsőn, nevét hírlem.
Sátrat s zászlót kap egyszerre.”⁸

Amikor a költő ezeket a sorokat leírta, 1456 végén, menekülésre készülve egy betöréses lopás után, nemigen emelte nevelőapja nevének dicsőségét tolvaj hírével. Az a félreérthetetlen gúny pedig, amellyel az utolsó sorban Guillaume magiszter földes-úri mivoltára céloz, alkalmas lehetett volna arra, hogy nevelőapja haragját magára vonja. Ő azonban kedvelte a tréfát s talán éppen ez a jó természete és harcos gallikanizmus volt az oka, hogy 1436-tól 1445-ig négyszer is a Szent Benedek-kolostor prokurátorává váltasztották társai. Hozzájárult ehhez természetesen az is, hogy jó gyakorlati érzékkel megáldott ember volt, amit az igazol, hogy 1437-től 1440-ig jogot tanított. A jogtudomány ekkor ugyanis nem annyira elméleti, mint inkább gyakorlati ismereteket foglalt magába. A jogtanárok ezért egyben a közjegyzői teendőket is ellátták; testamentumok írását és végrehajtásuk ellenőrzését, az elhunytak vagyonának kezelését, örökösödési ügyek lebonyolítását vagy éppen a gyázmisék megszervezését. Ily módon természetes, hogy a legismertebbek anyagilag jó helyzetben voltak.

Okmányok igazolják, hogy Guillaume de Villon is jómódban élt; több háza volt a fővárosban, sőt — mint említettük — magában a kolostorban is három és szőlőbirtoka feküdt a szent Mihály-kapunál. A házak és a szőlő árendájával s egyéb jövedelmével olyan jól gazdálkodott, hogy a negyvenes évek elején megvásárolhatta egy tönkrement burgundiai földesúr birtokát: szántókat és szőlőket, hűbéri jogokkal együtt. Több falu ura lett Guillaume de Villon, pallosjoggal rendelkező földesúr, miközben a párizsi Polgárok Testületébe is belépett. (Confrérie aux Bourgeois.) Ez a testület vallási célzatú alapítvány volt s a betegekért való imádkozás és a gyázmisék anyagi fedezetének biztosítását szolgálta. Ezért csak a leggazdagabbak, legtekintélyesebbek lehettek a tagjai, így a királyi pár és a Parlament vezetői s a jómódú

⁸ Kis Testamentum : IX. 69—72. sor.

polgárok és papok. Lényegében tehát a vagyonosok reprezentatív intézménye volt s a testületi tagság egyben társadalmi elismerést is jelentett.⁹

Guillaume magiszter gyors vagyonosodásának és társadalmi emelkedésének okát kutatva abból az általános helyzetből indulunk ki, amely a hanyatló középkor pénzügyi nehézségei miatt egyre inkább arra készítette az egyetemi embereket, hogy a felső rétegekhez hasonlóan ők is járadékokat, akár feudális, akár tőkés természetű járadékokat szerezzenek maguknak. Igyekezetük sikerrel járt s a XIV. századtól jövedelmük jó része már egyházi beneficiumokból eredt. Ugyanakkor az ingatlanvásárlás is egyre nagyobb szerepet tett szert körükben s az ingatlanok: házak, földek árendái még csak gyarapították bevételeiket. Ily módon a magiszterek jómódú birtokosokká váltak s a laikus gazdagok példáján felbuzdulva spekulációs tevékenységbe kezdtek: uzsorakölesönöket adtak megszorult diákjaiknak s zálogul többnyire könyvet kértek. A könyv ugyanis duplán értékes volt számukra; egyrészt mert az egész középkoron végig a könyvek értéke olyan magas volt, hogy a szép könyv nemcsak zálog — de örökség — számba is elment, sőt a szép kézirat az investálás sajátos formájává is vált miként az ékszer, másrészt pedig mesterségük során hasznosítani tudták a könyvekben levő ismereteket.

A XV. században a könyvek értéke felszökött, mivel a tudásvágy általános elterjedése, az egyetemek szaporodása s ezekkel összefüggésben a humanista tudományosság egyre többet igényelt belőlük. Történelmi szükségyszerűségként jelentkezett tehát a könyvnyomtatás feltalálása.¹⁰ Az elmondottak annyira illenek Guillaume de Villon esetére, hogy egyéb adalék nélkül is alapot adnának annak feltételezésére, hogy gyors anyagi gyarapodásához a spekulációs tevékenység is hozzájárult. Van azonban még egy tény, amely feltételezésünket erősíti. S ez a tény a költő Villon nagy-testamentumbeli hagyatéka nevelőapjának:

„Könyvtáramat adom neki
Az Ördögving regényével
Amit mester Guy Tabarie
Másolt, igaz emberséggel.”

(LXXVIII.)

Fentebb már találkoztunk Villon ellen-mondatos művészetével, amely miatt legtöbb vernessorának igazi értelmét visszaról kell keresni. Következik tehát először, hogy Villonnak nem volt könyvtára. Ezt egyébként ő maga

⁹ Guillaume de Villon gallikanizmusáról vö.: LOUIS THUASNE: id. mű. 314. — ALFRED POIZAT: Villon et la poésie de son temps. Paris, 1924, Le Correspondant 96e année, t. CCLIX. (nouvelle série) 445. — Életéről és vagyoni helyzetéről vö.: LOUIS THUASNE: id. mű. 7—8. — PIERRE CHAMPION: id. mű. 131—132. — SAMARAN: Un document sur Guillaume de Villon. Romania, 1932, janvier, 85—87.

¹⁰ Vö. JACQUES LE GOFF: Les intellectuels au moyen âge. Paris, 1957, Éditions du Seuil, 139—142. — SZ. D. SZKAZKIN: A késő középkor. Budapest, 1956, Tankönyvkiadó, 25—27. — ÉDOUARD FERROY: id. mű. 573—574.

bizonyítja végig a Nagy Testamentumon, amikor nyomorult szegénységéről panaszkodik szakadatlan. Ha tehát nem volt könyvtára, miért éppen könyvtárat hagyott nevelőapjára? Miért nem ismételte meg a kis-testamentumbeli hagyatékot Guillaume de Villon esetében is, miként azt legtöbb örökösénél tette?

A Nagy Testamentum elemzéséből kitűnik, hogy ez a Kis Testamentumhoz hasonlítva sokkal inkább a jelenségek mélyén levő lényeket ragadja meg, a tények okát fedi fel, a belső összefüggéseket mutatja be. Ezért tehát míg a Kis Testamentumban nevelőapjának csupán gazdagságára utal és vagyonszerző igyekezetét gúnyolja ki, a Nagy Testamentumban finom iróniával már e gazdagság okát s a vagyonszerzés módját is feltárja, vagyis a könyvzálogokat kedvelő spekulációs tevékenységet.

Guillaume de Villon gazdagságának és társadalmi emelkedésének adatai tehát indokolják azt a megállapításunkat, amelyet gallikanizmusáról és nagyjában és egészében Gersontól származó világnézetéről tettünk. Jogász volt és jómódú polgár, az egyházi feudalizmus ellenzője s következképp királypárti. Világnézetét ezért csak abból az ideológiából formálhatta ki magának, amely tartalmával lényegében azokat a gondolatokat öntötte filozófiai kifejezésekbe, amelyek a kis- és középpolgárság nagyburzsoává való fejlődésének folyamatát kísérték.¹¹

Ez az ideológia pedig, mint mondtuk, akkoriban Gerson eszme-rendszerében jelent meg a legvilágosabban s a leghozzáférhetőbben, mivel ez volt a francia Renaissance kezdeteinek legmagasabb szintű elméleti általánosítása, tehát a francia humanizmus kezdeti ideológiája. Ezért tartották Gerson mesterüknek azok, akiket a történelem az első francia humanista nemzedék képviselőiként tart számon, így Nicolas de Clamanges, Jean de Montreuil és Gontier Col. Jean de Montreuil-nek egyik Guillaume Fillastre-hoz írt levelében olvashatjuk ennek bizonyítékát: „...nem győzök csodálkozni, hogy nem jársz a híres párizsi kancellárnak, e kivételes műveltségű embernek nyomdokain. Nem akarok sem életéről sem erkölcséről sem pedig a keresztény vallással kapcsolatos vagy elméleti teológiai tudásáról beszélni, amelyekben ti mindketten oly magasra emelkedtek, oly megkülönböztetett tekintélyre tettetek szert. Arról az elbeszélő és meggyőző művészetéről akarok szólni, amely leginkább a szónoklás és az ékesszólás szabályain nyugszik; ezekkel lehet felérni hozzá, de ezek nélkül a *kifejezés*, amelyet én a műveltség céljának tartok, erőtlenné, üressé és sekélyessé válik...”¹²

Guillaume magiszter nevelési elgondolásait és módszereit, legalábbis fővonalában, ennek a humanista ideológiának kellett tehát meghatároznia.

¹¹ Vö. FRIEDRICH ENGELS: Feuerbach és klasszikus német filozófia felbomlása. Marx—Engels Válogatott Művei, Budapest, 1949, Szikra, II, 393. — FRIEDRICH ENGELS: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. Uo. II. 97.

¹² Idézi JACQUES LE GOFF: id. mű. 175.

Ez pedig új pedagógiai koncepciót is jelentett, mivel egyrészt az új polgári ideológia megvalósítása új embereket követelt, vagyis új szellemben nevelteket, másrészt meg a feudális eszmékkel együtt az azokból táplálkozó nevelési rendszernek is fel kellett bomlania. S valóban, a skolasztikus nevelési rendszer válsága mélypontjához ért a XV. században, s mechanikus eljárásai, verbális tudákossága és barbár latinsága ellen megindult az a küzdelem, amelyet majd Agricola, Villon kortársa fogalmaz új nevelési-elméletté pedagógiai leveleiben.¹³

A nevelés polgári igényei megütköztek tehát a régi skolasztikus-voluntarisztikus pedagógiai elgondolással, amely csupán arra törekedett, hogy hívővé formálja a gyermeket, mert az volt az alapelve, hogy aki hisz Krisztusban, az abszolút jóban, ezt a hitet cselekvő akaratával a gyakorlatban is megvalósítja, tehát az egyház hű fia marad. Középpontjában ily módon nem az értelem, hanem az akarat állt. Ez lett volna arra hivatott, hogy a testet, a léleknek ezt a börtönét elsorvassza, hogy így azután a lélek szabadon felmehessen az abszolútumhoz.

Ebben a rendszerben természetesen a tudomány is alázatos baráttá vált, aki az isten felé vezető lépcsőkön csak azért szedte fel az ismereteket, hogy az isteni gondviselés igazát bizonyítsa velük alkalomadtán. Ami ezzel ellentétes volt, azt veszni hagyta; az események önmagukban való értéke nem érdekelte. A lét értékességének tanát a polgári fejlődésnek kell felvetnie, a polgárság természetelvű látásmódjának, amelynek a skolasztikus tudomány természetesen nem felelhetett meg s így antifeudális küzdelme során a nevelés terén is meg kellett harcolni. Félre kellett löknie a barátot, hogy elismeresse elsősorban az értelem, majd a test jogait. S ezeket a humanista ideológia foglalta rendszerbe.

Így érthető, hogy Guillaume de Villon az *értelem* fejlesztésének kérdését tette meg nevelése vezérmotívumának. Az ész tehát elválasztotta a hittől, s ez utóbbit a devotio-nak, a misztika egyik célkitűzésének irányába igazította.¹⁴ Ezért kezdte, véleményünk szerint, Villon tanítását Gerson Opus Tripartiumából, amelyet franciára fordítva széles körben alkalmaztak akkoriiban az elemi oktatás során. Bibliai és antik történeteket, színes egyházi ceremóniákat mesélt el ebben Gerson a gyermeki lélekhez hozzáhajló stílusban.¹⁵

¹³ Agricoláról vö. F. BUISSON: Nouveau Dictionnaire de Pédagogie. Paris, 1911 Hachette, I. 14. — FINÁCZY ERNŐ: A középkori nevelés története. Budapest, 1914, Hornyánszky Viktor kiadása, 12. — MEDINSZKI: A nevelés története. Budapest, 1951, Közoktatási Kiadó Vállalat, 50.

¹⁴ Villon többször is hivatkozik műveiben észére, értelmére. (NT: X, XII.) A szabadakarat problémáját pedig még ismeretelméleti vonatkozásban is tárgyalja KT. XXXVIII. s a NT. XII—XXI. strófájában, s természetesen a nominalista misztika elméleti aljáról mond ítéletet felette.

¹⁵ Vö. LOUIS THUASNE: id. mű. 4.

Az a jártasság ugyanis, és főként az a familiaritás, amellyel a költő az antik és bibliai történetek és alakok között mozog, arra engednek következtetni, hogy egész korán, azaz tanulóveinek kezdetétől fogva megismerkedett mind az Ó- mind az Új-Testamentummal, mind pedig a görög—római mitológiával. Színes történeteik meglöbegtették képzeletét s annyira betöltötték fogékony lelkét, hogy művészetének kibomlásától fogva kiapadhatatlan forrásként tarthatjuk számon őket.¹⁶ E történetek mellett természetesen elsősorban a kötelező latin imákat tanulta meg; a Pater noster-t, az Ave Maria-t, a Credo-t és szép zsoltárokat, amelyeket műveiben seregestül idéz majd s amelyek versei zenéjében visszazsonganak, tanúsítván, hogy az a három év, amit ezeknek az alapismereteknek elsajátítására szántak az akkori szokás szerint, nem veszett kárba.

S közben megkezdték az olvasást, s az írást is. A számtan- és az ének-tanulás ezekkel párhuzamosan haladt. Ez utóbbira igen nagy súlyt fektettek, mert a középkori kisdíákokhoz hasonlóan Villonnak is hamarosan részt kellett vennie a nagymisék énekkarában. A harmadik évben hozzáfogtak a latin nyelv elemeinek elsajátításához is, mégpedig Donatus kis nyelvtanának az *Ars minor*-nak nyomán, amelyre majd Villon hivatkozik is a Nagy Testamentum CXVIII. strófájában. Ugyanekkor, már ad usum scholarum szánt Phaedrus-meséket olvastak s egyéb érdekes kis történeteket, leginkább evangéliumi eredetűeket, amelyekből aztán erkölcsi tanulságokat vontak le. Mindezt persze emlékezet után kellett Villonnak rögzítenie, hisz ebben a kézíratos korban, mint láttuk, a könyv kincsnek számított s ezért nemigen adták a tanulók kezébe. Az a közmondás volt érvényben, amely szerint: tantum scimus tantum memoria tenemus s ily módon a memória fejlesztése elsőrangú fontosságot nyert az oktatásban. Központi szerepét Villon is hangsúlyozza majd, amikor *Kis Testamentuma* végén *Dame Mémoire*-ként, a skolasztika ismeretelméleti kategóriáinak mintegy a háziasszonyaként jeleníti meg.

Ezek az ismeretek azonban csak elméleti jellegűek voltak, kivéve talán az éneket. Hozzájuk kell tehát számítani még azokat a gyakorlati vagy „direkt” nevelési és oktatási tényezőket is, amelyek részben a vallási szertartásokon keresztül hatottak a gyermek Villonra, így az egyházi ünnepek liturgikus ceremóniáit, az ünnepi kántálásokat, részben pedig a már elemzett kolostori atmoszférát, amelyben mindenki királypárti volt, mindenki haragudott a Notre Dame-i főpapokra, a Bourignon-okra, meg a barátokra.

Ezzel az élet- és tudás-anyaggal lépett be Villon körülbelül 12 éves korában a *Facultas Artium* életébe, vagyis az Egyetem első karára, amelyet

¹⁶ Az olasz FERDINANDO NERI hívta fel a figyelmet arra, hogy a Biblia Villon számára „közvetlen inspirációs forrás volt, sokkal inkább mintsem azt eddig észrevették” idézi: ETIENNE GILSON: *De la Bible à François Villon* című tanulmányában, *Les idées et les lettres* kötetben. Paris, 1955, Librairie philosophique J. Vrin, 9. — Vö. PIERRE CHAMPION: id. mű. 30—33.

mindenkinek el kellett végeznie, aki felsőbb tanulmányokba akart kezdeni. Itt kellett magiszteri fokozatot szereznie annak, aki orvos, jogász vagy teológus akart lenni, mert mint a rendtartás mondja: „prima in orline docendi et addiscendi est facultas artistarum, in cujus partibus quicunque sufficienter eruditur, habilis redditur ut capacior sit doctrine et saporis aliarum facultatum.”¹⁷

Minden valószínűség szerint Guillaume magiszter maga íratta be ide nevelt fiát, mégpedig új néven, Franciscus de Montcorbier néven, vagyis Des Logesék régi földesurának nevéen, hogy a sok úri tanuló közt ne tűnjön fel jelentéktelen, ismeretlen névvel. Ettől kezdve az egyetemi lajstromokban ez a név szerepel s a jó nevelőapa ezen a néven kér kegyelmet számára első s talán egyetlen gyilkossága után. De hiába volt Guillaume de Villon jó szándéka; nevelt fiát továbbra is Villonnak hívták, sőt adatok híján az is kétséges, hogy maga Villon használta-e a köznapi életben jócsengésű új nevét. Azt viszont egyik menlevele bizonyítja, hogy továbbra is a Des Loges-Villon nevet kedvelte.

Az egyetemen természetesen a francia nemzetbe osztották be s itt is a párizsi provinciába, mivel párizsi illetőségű volt. Négy nemzetből állt ugyanis ekkor a Facultas Artium, mégpedig a francia, a pikárd, a normand és az angol nemzetből, amelyeket a normand kivételével még provinciákra is osztottak. A nemzetek élén a prokurátor állt.

Így került Villon a Facultas Artiumra, ahol aztán hat évig tanulta a septem artes liberales-t, a hét szabad művészetet, vagy mint Mezey László fordítja: a szabad ember hét mesterségét.¹⁸ E hét mesterségben összefoglalt hét ismeretág elsajátítását kívánták meg ekkor a közpályákon való érvényesüléshez.

Az iskolákban két fő részre osztva tanították őket. Az első tagozat, a trivium (három út találkozója) tantárgyainak: a grammatikának, a retorikának és a dialektikának alapszabályait tartalmazta s általában ezeknek ismeretét tekintették a művelt ember kritériumának. Mert aki jól tudott latinul beszélni és írni s a formális logika szabályai szerint gondolkozott és vitatkozott, azt már művelt emberként tisztelték. A műveltséget ugyanis elsősorban latin nyelvű művekből lehetett megszerezni, mert a tudományos munkákat csaknem kizárólag latinul írták, tekintve, hogy a nemzeti nyelv még jórészt alkalmatlan volt csiszolatlansága miatt az elméleti kérdések kifejezésére. Ezenkívül a latin volt az egyház nyelve s a nemzetközi érintkezés nyelvi eszköze. Ezért az egyetemi évek kezdetén a latin tudás tökéletesítésére fektették a főhangsúlyt s e célból Alexander de Villa Dei (Villedieu) Doctrinálé-ját taníttatták meg a diákokkal. Ez a könyv versekben, mintegy két és

¹⁷ Idézi FINÁCZY ERNŐ: id. mű. 261, 1. jegyzet.

¹⁸ Vö. MEZEY LÁSZLÓ: Középkori diákélet. Élet és Tudomány, 1960. szeptember, 4. 1130.

félezer leonin verssorban foglalta össze a latin nyelvtan egész anyagát; s azért versben, hogy megkönnyítse az emlékezetbe vésést.

Az oktatásban természetesen igen fontos szerepe volt a gyakorlásnak, ami egyfelől azt jelentette, hogy a tanulók a nagy klasszikus költők műveit olvasták, Vergiliust, Horatiust, Terentiust s a keresztény Prudentiust, másfelől pedig maguk a diákok is írtak gyakorlásként latin prózát és verseket. A grammatika tehát irodalmi ismereteket, irodalomtörténeti tájékozódást is nyújtott nekik.

Az antik szerzők mellett azonban alkalmuk nyílt a tanulóknak a nemzeti irodalom s főleg a nemzeti verselés megismerésére is, mégpedig a trivium második tantárgyának, a retorikának keretei közt, mivel ennek tudnivalói a verselést és a levélfogalmazást is magukban foglalták. A retorikának ugyanis az volt a célja, hogy a kifejezés változatait, a gondolat vagy érzés előadásának különféle módjait tanítsa meg a diákokkal. S a korabeli verselés, a retorikának nevezett korabeli költészet igen sok segítséget nyújthatott ebben, hisz annyi szabály, annyi törvény ismeretét követelte meg művelőtől, hogy szinte a logika részének lehetett tekinteni.

Ez az oka annak, hogy nemcsak Villon, de Charles d'Orléans első műve is afféle iskolai pensum, retorikai gyakorlat volt,¹⁹ valamely kötelező olvasmány gondolati magjának verses kifejezése. Így Charles d'Orléans *Cato moralis* tanításainak, Villon pedig Szent Pál rómaiakhoz írt levelének tanulságain elmélkedik első versében. Míg azonban a herceg „*Livre contre tout péché*”-jében valóban csak egy kis iskolás kölcsönvett gondolatai botorkálnak, Villonnál az előre megadott tartalmat szubjektív élmény színezi s mindez már arra a rímképletre települ, amelyet érett balladáiban is alkalmaz majd.

Három tizsoros strófa alkotja ezt az első balladát, a Jó tanács balladáját s az akkor szokásban levő Ajánlás zárja le hét sorral, amelynek akrosztichonjában az ifjú diák Villonnak nevezi magát. Így tehát költészetének indulásakor, az 1440-es évek derekán már végleges költői nevét használja, ami viszont alátámasztja azt a nézetünket, hogy a kolostorba kerülése óta így hívták s egyben cáfolja Italo Siciliano-t, aki szerint 1452-ig csupán Montcorbier volt a neve.²⁰

A költemény keletkezési idejének ez a meghatározása ugyan eléggé tág, de pontosabb dátum megjelölése okmányok híján lehetetlen. Még ezt a viszonylagos időpontot is csak a ballada tartalmi és formai jegyeinek elemzéséből tudjuk kikövetkeztetni.

¹⁹ Vö. ITALO SICILIANO: id. mű. 29, 1. jegyzet. — A nemzeti verselésről vö. PIERRE CHAMPION: *Vie de Charles d'Orléans*. Paris, 1911, Honoré Champion, 596. — Charles d'Orléans első verséről vö. *ibid.* 238 és JACQUES CHARPIER: *Charles d'Orléans et son oeuvre*. Paris, 1958, Éd. Seghers. Az *Écrivains d'hier et d'aujourd'hui* sorozat 4. kötetének előszava, 56—57.

²⁰ Vö. ITALO SICILIANO: id. mű. 63, 3. jegyzet.

Mint fentebb jeleztük, Pál apostol levele szubjektív élményeket hoz felszínre, jobban mondva, az adott elmélkedési téma egyedi jelenségformákban tárgyiasul, s ez azt jelenti, hogy műalkotás keletkezett, mert az iskolai feladat művészileg eredeti témává alakult át. Emiatt, bár sem tartalmi, sem formai szempontból nem érett még a vers, a diáklélek állapotán keresztül a kor egyik fontos problémája fejeződik ki benne, nevezetesen a csavargó-élet általánossága s mindaz ami ebből lélektanilag és politikailag következik. Ez tehát a ballada fő témája s ez vonul végig rajta a négyszer ismétlődő refrén segítségével. „Reátörvén a más tulajdonára” — így szól a refrén,²¹ s az ezt közvetlenül megelőző sorok ifjakról beszélnek, akik kezüket tördelve mennek a vesztőhelyre, a „szégyenhalálba” s bánatban hagynak két öreg szülőt. A költeménynek ezt a gerincét, vagy más szóval objektív cselekményét fogja körül a költő jószándéka, jó tanácsai vagyis a belső cselekmény, amely a szörnyű és nyugtalanító vétkek elkövetéséről szeretné lebeszélni embertársait. S amint az Ajánlásból kitűnik, mindezt azért teszi, hogy rend és békeség legyen az országban, társadalmi biztonság, amely együttjár a belső, lelki nyugalommal.

A költemény lényege ily módon az államrend és a rendzavarók közti ellentétben s az ebből következő belső nyugtalanságban ragadható meg, s ez a lényeg, mint mondtuk, a valóságos társadalmi helyzet egyik központi problémáját tükrözteti. A csavargók tömege ugyanis ismét meggyarapodott ezekben az években, az 1444-es fegyverszünet s az 1445-ös katonai reform miatt s ennek következtében a megtorlás is erősbödött. A bitófákon megint lengtek az emberek s többnyire fiatal emberek, munkára valók, akik józan élet helyett más tulajdonára törtek s ezáltal rémületet keltettek a békés emberekben.

Ez az általános rémület hozta mozgásba Villon lelkületének alaprétegét, a szorongást, amely most az ihletettség során feszültséggel telítődik s csak akkor oldódik fel kissé, amikor a ballada kezdetén, a kezdő sorok jelzőinek szitok-zuhatagaként ráömlik a csavargókra, a nyugtalanság okozóira:

„Bűnösök, kiket elhagyott az ész,
Lélekben elfajzottak és sötétek,
Kiknek az agya torz és csenevész,
Balgák, kiket befontak tévedések,
Kik származástok megcsúfolva éltek,
Főt hajtva a szégyenhalál előtt,
S a lelkifurdalás sem ad erőt,
Gyávák, szégyenbe buktok, meg nem állva!
Hányan haltak meg ifjú vakmerők,
Reátörvén a más tulajdonára!”

²¹ Fordította KÁLNOKY LÁSZLÓ, Villon összes versei, Budapest, 1957, Európa, 225. — A ballada irodalmi forrásairól vö. LOUIS THUASNE: id. mű. 550—551. és ITALO SICILIANO: id. mű. 29, 1 jegyzet. — Villon mesterségbeli tudásáról, rímképleteiről vö. HENRI CHATELIN: Recherches sur le vers français au XVe siècle. Paris, 1908, Honoré Champion, 262.

Miután a feszültség megereszkedett, eszébe jut a költőnek az iskolai feladat; hirtelen pedáns intéssé alakulnak át a verssorok s a megadott vallási-morális tételt igyekeznek versbe fogni. A hangulat nyomban elszíntelenedik, mert a szorgalmas tanuló lelkiismeret-vizsgálatot, béketűrést, vagy mint Szent Pál mondja „lelki emberséget” (Ad. Rom. 8) ajánl a csavargóknak. A tanuló felelete precízen kopog:

„Kiki lássa be, ha szívébe néz:
Túrni erény, bosszút szomjazni vétek.
Ki béketűrő s mindig jóra kész,
Annak börtön csupán e földi élet.”

E négy sor után azonban elfelejti az illusztrálandó tételt s a sorjázó igék kaszkádja ismét sodróvá teszi a ritmust olyannyira, hogy a második versszak végén mindez a bánat és a halálfélelem mozdulatává tömörül:

„Kezüket tördelik: mért vétkeztek ők,
Reátörvén a más tulajdonára!”

Ez az első igazán Villon-i kép, a mozdulat költészetének megcsillanása, az, ami írásművészetének megejtő vonása lesz majd. S most már elemében van a költő; egyetlen kérdőmondatban, egyetlen lendülettel ábrázolja a csavargók tarka világát, életmódját és szakadatlan szorongását.

„Mit ér a csel, csalás és hitszegés,
Furfang, hazugság, hamis esküvések,
A rászedés, a méregkeverés,
A bűnös nappalok, álmatlan éjek,
Míg embertársatoktól egyre féltek?”

Az iskolai feladatot azonban be kell fejeznie, a következtetést le kell vonnia, úgy, amint azt Pál apostol írja levelének 12. fejezetében s úgy amint azt megkövetelik a „legista deáktól”.

„Javallom hát: legyünk jóra törők,
Istenben bízunk mindenekelőtt.”

Érdekes megfigyelni, hogy itt a harmadik versszak végén már többszám első személyében beszél Villon, azaz a hitből következő jóságot már nemcsak a csavargóknak, hanem mindenkinek, önmagának is hirdeti. Itt és így találkozik az a két sík, amely a balladát alkotja, vagyis az állandó külső és belső bizonytalanságban levő csavargók síkja és a kolostor biztos légkörében élő s a vallásból erőt merítő Villoné; a tézis és az antitézis. Mert a végső megbékélés csak akkor jöhet létre, szintézis csak akkor teremthető, ha az ész, a lelkiismeret, a gyermeki szeretet, a felebaráti szeretet és a jószándék révén megszűnik a korra jellemző kettészakítottság, a társadalmi és lelki kettősség. Ez a szintézis-teremtő igyekezet, a szorongásból fakadó egyensúlyigény lesz későbbi műveinek, sőt talán egész életművének is egyik fő forrása.

A ballada eszmei mondanivalója tehát szorosan igazodik a benedeki ideológiához, noha a földi élet börtön-voltának tétele ennek lényegileg ellentmond. Az a tény azonban, hogy az észre és a szeretetre apellál s a tulajdon védelmét hangsúlyozottan az államrend szilárdságához köti az Ajánlásban, világossá teszi, hogy a művészileg amúgy is gyenge és színtelen ellentmondó tétel csupán a retorikai feladat természetéből következik. Ugyanakkor azonban azt is mutatja, hogy Villon diáknak még nincs tisztázott ideológiája, nincs tudatos világnézete: a különböző töltésű emóciókat még nem rendezte el a rendszerező értelem.

Ez az eszmei kettősség, jobban mondva Villon tisztázatlan, kiforratlan ideológiája ad alapot arra, hogy a Jó tanács balladáját első művének tekintsük. Ezt támasztja alá az is, amit Louis Thuasne és Italo Siciliano a költemény kapcsán Deschamps és Chartier stílushatásáról elmond. Ennek ellenére azonban már megtaláljuk benne az ellentétekre alapozott szerkezetet, amelyet az ellentétes értelmű szavak összeesendítése tesz láthatóvá vagy inkább hallhatóvá. Villon ugyanis mindig a fül számára alkotja rímeit, a párizsi kiejtést követve. A népi költészet vonása ez, amely nála egybefonódik a retorikus költészet ballada-szabályaival s ezért négy húrra szerelve jelenik meg, az a b a b b c c d c d hagyományos rímképlet segítségével. Elég csak egy pillantást vetni a rímekre, s az ellentétes szerkesztési mód nyomban szembe tűnik. Ilyen rímpárokot találunk: *raison-déraison, connaissance-déconnaissance, patience-impatience, fiance-deffiance-confiance, discord-accord*. Természetesen ez ugyanakkor rímteretítő gyengeségről is vall, de a szabályos ellentételhelyezés mutatja már szerkesztőművészetének irányát s azt a bámulatos összhangot sejteti, amely Villon műveiben a gondolat, a szerkezet, és a stílus között van.

A retorikai oktatás tehát elindította Villon diákokat a költészet útján s a trivium harmadik tárgya a dialektika még csak előmozdította haladását, mivel egyrészt és főként filozófiai műveltséget nyújtott neki, amely aztán meggyorsította a tudatos világnézet kialakítását, másrészt pedig végleges formához segítette szerkesztőművészetét.

A dialektika Villon idejében már a trivium fő tárgya volt, logikai studium, amely a latin nyelv rendszerességén keresztül felfegyverezte a 15 év körüli tanulókat a meggyőző érvelés szabályaival. Ugyanakkor azonban a kor nagy filozófiai, ismeretelméleti problémáinak tárgyalását is magában foglalta s ily módon bevezette a diákokat a nominalizmus és a realizmus között dúló harc alapkérdéseinek vizsgálatába. Magától értetődik, hogy a dialektika fokán ez csak azt jelentette, hogy a magiszterek mondatról mondatra, fejezetről fejezetre olvasták és kommentálták Arisztotelészt s a magyarázat során bemutatták a vonatkozó szövegről ismert, ellentétes értelmű felfogásokat, érveket, természetesen szillogisztikus alakban.²² Emellett rendkívüli órákat is látogattak

²² Vö. FINÁCZY ERNŐ: id. mű. 176—261. — JACQUES LE GOFF: id. mű. 86.

tanítványaikkal, ahol is ezek a baccalaureatusok és más magiszterek fejtegetéseit hallgatták a metafizikáról, az erkölestanról s a retorikáról. Ily módon rávezették diákjaikat arra a forró talajra, amely elméleti szempontból az egész középkor-véget áthevítette.

Ennek első rétege még akkor keletkezett, amikor a XI. század végén s a XII. század elején — az észak-francia feudalizmus szilárdságából következően, — *a csak elméletileg lehetséges* küzdelem síkján, az universalizáció *filozófiai harcában fogalmi* kifejeződést nyert a hűbériség és a polgári fejlődés ellentétének kérdése, vagyis az egyes és általános realitásának elméleti kérdésébe rejtve a hűbéri rend általánosságának s az önmagát valóságossá tenni akaró polgári egyének ellentéte. Az adott körülmények közt, az észak-francia városfejlődés kezdeti szakaszában természetesen és szükségszerűen a fogalmi realizmus hívei győztek. A nominalizmus azonban Abélard dialektikájában olyan gondolati formát nyert, amely alkalmas volt arra, hogy a nagy ellentéteket egységbe fogja. Ezért a fogalmi realizmus teoretikusaira sem maradt hatástalan. Ennek valóságos alapja persze a városi polgárság fejlődése volt, mivel a polgárember tevékenysége során mindig csak egyes dolgokkal és sohasem universalizációkkal találkozott. Úgyhogy mire Aquinoi Tamás kimunkálta hatalmas rendszerét s vele és általa érett filozófiai indoklást teremtett a hűbériség számára, a nominalizmus már olyan izmossá vált, hogy egyensúlyban tudta tartani a vitát, sőt Aquinoi Tamás rendszerét is mérsékelt realizmussá tette. A dialektika pedig általános érvényű lett a filozófiában. Ez az egyensúlyi helyzet azonban hamarosan a nominalizmus javára billent, mert az egyre inkább tért hódító arab filozófia s elsősorban Averroës kommentárjainak racionalizmusa az érvek tömegét sorakoztatta fel mellette.

Ily módon a XIII. századtól fogva a fogalmi realizmus uralma elernyed, párhuzamosan, mint láttuk, a nemesség életeszményeivel és az allegória kifejlődésével, továbbá a gótikus építészet és szobrászat differenciálódásának megindulásával, ami az irodalomban a lovagi epika elégiává való bomlásának felel meg.

Averoës tanai legelőször Siger de Brabant párizsi magiszter dialektikus körét ejtették meg 1260 körül, olyannyira, hogy a lelkes filozófusok új világképet, racionális logikával elgondolt világrendszert alkottak, amely determinista alapjainál fogva kivált a keresztény keretből. Ez azt jelentette, hogy bebizonyították: a filozófia, vagyis Arisztotelész és a hit egybeolvasztása, illetve a filozófiának a hit támaszaként és logikai bizonyítójaként való felfogása lehetetlen, mert kettős az igazság: a hit is igaz, meg a tudomány is s a két igazság nem egylényegű. Ezt a tant természetesen elítélték, sőt az inkvizíció odáig ment, hogy még Aquinoi Tamás dialektikáját is indexre tette, pedig ez közvetlenül éppen „*Contra Gentiles*”, vagyis az arab filozófia s ennek keresztény követői ellen jött létre, s lényegét tekintve a XIII. századi feudalizmus elméleti kifejezője és védelmezője volt. De a nagy szakítás meg-

történt, mert a kettős igazság, a veritas duplex elve lényegében azt a célt szolgálta, hogy a tudományt leválasszák a hitről, mivel a két külön igazság anélkül is egymás mellett élhet, hogy a régi módon egybeolvadnának s lenne a filozófia a hit és a teológia szolgálója.²³ A történelemben épp ekkor rajzolódtak ki az abszolutizmus körvonalai, amelynek belső tartalmában: a nemesség és a polgárság közötti egyensúly biztosításában nem nehéz felfedezni a kettős igazság kompromisszumos tételének történelmi alapját.

Az új álláspont hatalmas segítségre talált az angol Duns Scotus nominalista filozófiájában, amely szétválasztotta a hívő magatartást a tudományos bizonyítás logikai eljárásaitól s ily módon következetesen végigvitte gondolatrendszerén a duplex veritas elvét. Ennek az lett az eredménye, hogy a teológia a tudomány keretein kívül maradt, vagyis a hit dolga elvált az értelemtől s az érzelem szférájába került. Isten panteisztikus ősokká vált, amelybe az egyéni lélek halála után úgy tér vissza, „mint az elhangzott zene a levegőégbe”. Duns Scotusnak ez a költői fogalmazása még nyilvánvalóbbá teszi azt, hogy az egyéniség, a lények sajátos egyedisége kivált a skolasztikus általánosból a történelmi haladás eredményeként. Mert Duns Scotus rendszerében az egyediség már egyben a dolgok realitásának feltétele is, és bár ennek az egyediségnek jellemző sajátosságát: az egyéni akaratot, mint minden dolgot végső soron az isteni akarat teremtette, még sincs neki semmilyen oka sem, mert ha oka lenne, az szükségképpen az isteni akarat okával lenne egyenlő, amelyet viszont nem lehet megismerni, mivel isten maga az ok, tehát nincs további oka. Így hozta önellentmondásba Duns Scotus a skolasztikát s ezzel együtt magát a skolasztikus Istent is. Ez a filozófiai megalapozása szerintünk azoknak a drámai jeleneteknek, azoknak a paradicsomi pereknek, amelyekről az első fejezetben a ferences mozgalom kapcsán tettünk említést. Nem véletlen tehát, hogy Duns Scotus is ferencesként alkotta meg filozófiáját. A ferences mozgalom pedig, mint láttuk a városi eretnekség összefoglalója és új vallási ideál: az affektív egyéni vallás, az intuitív rajongás kifejezőjeként kísérté végig a hanyatló középkort. Mert a „szürke barátok” kereszténysége nem törte logikai formákba, kategóriákba a vallási képzeteket, hanem a szenvedő Jézus siratására és követésére intett, az emberré lett isten passiójáról beszélt, az anyagi és lelki szegénységről prédikált. A racionális teológiával szemben az ő vallásosságuk az érzelem, a misztika útját választotta, a *mérsékelt* misztikát, amely túlzásoktól mentesen nyitotta meg az ember előtt az eget s a földet, a teremtő és a teremtmény lakhelyét, hogy a kegyelmi megvilágosodás erejével istent lehozza a természetbe, amelynek hatalmas szépségét éppen a nemrég felfedezett görög filozófia mutatta meg.

²³ A duplex veritas problematikájáról legutóbb GyÖRÝ JÁNOS értekezett A francia dráma kialakulása című művében. Budapest, 1956, (kézirat) 72 és köv. — Vö. még GEORGES DUBY: id. mű. 181—182. — A Kultúra Világa című sorozat IV. kötet. Budapest, 1960, Minerva 584—592 és 595—600.

Ily módon Duns Scotus filozófiájának társadalmi alapjai világossá válnak s a nominalizmus és a misztika összekötődik annak az embernek a bölcséletében, aki szemben állt az egyház gazdaságával, az egyházi feudalizmussal, s akarat-filozófiájával, filozófiai indeterminizmusával elméletileg indokolta a francia s az angol monarchiát, amelyek nemsokára a száz éves háborúban csapnak össze a flandriai gyapjú miatt, vagyis polgári érdekből. S ebben az összefüggésben az is érthető lesz, hogy a polgári egyéniség önrealizálási igényét gondolati téren miért fejezi ki a nominalizmus, s ez miért lesz a hűbériség elleni harc fegyverévé, továbbá, hogy azoknak az észak-francia irodalmi alkotásoknak, amelyek polgári fogantatásúak, miért kell szükségszerűen nominalista-eszmeiségűeknek lenniük. Sőt, tovább menve az is magyarázatot nyer, hogy a nominalista eszmék kifejezői miért éppen a goliárok közül kerülnek ki tömegével.²⁴

Amikor tehát Duns Scotus bölcselete létre jött, a középkor lényeges probléma-összefüggései már úgy váltak érzékelhetőkké és általánosításra alkalmasakká, hogy metszéspontjukban az új minőségnek, a polgári individualizmusnak kérdésfeltevésai álltak. A kérdések vizsgálatához természetesen új módszerre is szükség volt, s megteremtődött az induktív módszer, a Renaissance tudományosságának módszere, amely az egyestől halad az általános felé.

S ahogy a történelem előbbre lépett, ezek a kérdések egyre határozottabb választ igényeltek és kaptak is a nominalista filozófiától, amely lassan uralkodóvá vált a tudományban, az elnyomás, majd az egyensúlyi helyzet után. A skolasztikus fogalmi realizmus pedig logikai játékká fajult, miként ezt az ars magna Lulli tanusítja, amely néhány formula segítségével gondolta megérteni a világot.

A diadalra jutott nominalizmus az ugyancsak angol William Ockhamnek bölcselati rendszerében már megtagad mindent, ami nem egyedi, vagyis tagadja a fogalmi megismerés lehetőségét. Ockham természetesen a doctor subtilis Duns Scotus útját követi, az ő alapelveit fejleszti tovább oly lenyűgöző biztonsággal, hogy a XIV. század második felének intellektuális tevékenységére döntő befolyást gyakorol. Ennek egyik bizonyítéka az is, hogy a párizsi Egyetem 1350 után hivatalos doktrinává emelte a nominalizmust.

Nem lehetett szó többé az universaliák realizmusáról, mert Ockham bebizonyította kortársainak, hogy a fogalom nem szükséges a megismeréshez, s ezért ennek csak pusztán jel-értéke van. De ha az általános nem más mint jel, terminus (innen Ockham terminizmusa), akkor a megismerés csak az intuíció formájában mehet végbe, mert Ockham szerint az „intuitív megismerés nem más, mint az, amelynek révén tudjuk, hogy valamely dolog van, amikor létezik

²⁴ A goliárokról vö. N. A. SZIDOROVA: A vágánsok egyházellenes költészete. Budapest, 1954. Irodalomtudományi Értesítő, IV. évf. 1. szám, 77–91. — N. A. SZIDOROVA: A városi kultúra keletkezése Franciaországban. Budapest, 1953, Irodalomtudományi Értesítő, III. évf. 3. szám, 571–584. — JACQUES LE GOFF: id. mű. 24–53. — KARDOS TIBOR: A középkori diákdalok és szerzőik. Utószó a Carmina Burana kiadásához. Budapest, 1960. Magyar Helikon, 219–242.

és hogy nincs, amikor nem létezik.” Ezzel szemben az elvont megismerés csupán eszme-viszonyokra vonatkozik s ezért „általa nem tudjuk meg, hogy egy dolog amely létezik, van-e, vagy ha nem létezik, akkor nincs-e”. Ebből az következik, hogy csak az érzéki megismerés az egyedüli biztos, amikor egzisztenciákra irányul; tehát az intuitív megismerés a tapasztalati megismerés kiindulópontja, sőt maga a tapasztalati megismerés, amely lehetővé teszi, hogy az egyedi megismerés általánosításával eljussunk az általános principiumokhoz. „Perfecta cognitio intuitiva est illa, de qua dicendum est, quod est cognitio experimentalis, et ista cognitio est causa propositionis universalis que est principium artis et scientiae.” A fogalmak tehát önmagukban egyszerűen csak szavak és értéküket a kísérletre, a tapasztalásra épülő közvetlen élmény biztosíthatja. Ezért mondja Ockham, hogy a „visio sensitiva est causa potentialis visionis intellectivae”. Ez pedig végső soron azt jelenti, hogy minden elvont megismerés megelőző okként a tárgy közvetlen szemléletét feltételezi, következésképp az elvont megismerés nem más, mint az észnek az a tevékenysége, amely az egyes dolgok közös vonásait, vagyis az általánost kiemeli. Ily módon viszont az általános csak az ész terméke, csak jel és nem realitás. (Vö. az allegória kapcsán elmondottakkal.)

A filozófia tehát megszabadult minden dogmatikus béklyójától s megnyílt előtte a tapasztalati vizsgálódás távlatára, a világ s az ember tanulmányozásának lehetősége. Ockham ismeretelméleti intuicionizmusa ugyanis már a tapasztalatból és az észből vett érvekkel bizonyítható. Ockham tehát logikával és természetbölcsességgel harcol az egyház megtisztításáért, az egyházi feudalizmus ellen. Ennek politikai vetülete egyrészt az, hogy a pápai hatalommal szemben a nemzeti monarchiák megszilárdítását segíti elő Bajor Lajos oldalán, másrészt pedig az, hogy Csesenával együtt a szegénység kérdésében is nyíltan az oppozícióhoz csatlakozik. Mindent egybevéve, Ockham a Reformáció előkészítésének lett a vezéralakja. Nem hiába írja Luther: „occamisticae sum factionis.”²⁵

Az elmondottak alapján most már egészen világossá válik, hogy az új és a régi harcának különféle aspektusai között lényegbeli összefüggés van. Amíg tehát gazdasági téren a pénz- és a természetes-gazdálkodás közt folyt a küzdelem, politikailag a nemzeti-világi és a nemzetközi-egyházi hatalom állt szembe egymással s a világi törekvések a polgárság céljaival voltak összhang-

²⁵ Vö. AUGUSTIN RENAUDET: id. mű. 60 és köv. — Ockham ismeretelméletéről, terminizmusáról és történelmi szerepéről bőszéges idézetekkel WILDINGER JAKAB értekezik Ockham című munkájában. Kalocsa, 1918. A visio sensitiva kezdetű idézetet tőle vettük át, vö. id. mű. 24 és 27. — GEORGES DUBY: id. mű. 182. — ETIENNE GILSON: *La philosophie au Moyen Age*. Paris, 1922. Payot, II. 36–145. Az intuitív és az elvont megismerés ockham-i definícióját GILSON után idézzük. Vö. ibid. 93. — SÁNDOR PÁL: *Filozófia-történet*. Budapest, 1959. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat. I. 123–154. — NÁDOR GYÖRGY: *A természettörvény fogalmának kialakulása*. Budapest, 1957. Akadémiai Kiadó, 202–250. — EDOUARD PÉROY: id. mű. 418. — JACQUES LE GOFF: id. mű. 149–151.

ban, miként a pénzgazdálkodás is az ő érdekeiket szolgálta. Ezekre boltozó-dott rá a nominalizmus és a realizmus elméleti köntösében megjelenő eszmei ellentét s mint láttuk, az előbbi a harmadik rend problematikájából táplálkozott. Ezt a differenciálódást találjuk az egyéb társadalmi tudatformákban is, amelyeknek irodalmi és művészeti vonatkozásaira már utaltunk. S ha mindehhez hozzávesszük, hogy Ockham filozófiájának alakulására Abélard és Duns Scotus hatottak döntő mértékben, akkor levonhatjuk azt a következtetést, hogy Ockham francia tanítványai, így Jean Buridan, Nicolas d'Autrecourt és Pierre d'Ailly, nemcsak hogy a polgári haladás szellemi munkásai voltak, de az egész addigi fejlődés francia összefoglalói és továbbsegítői is.

Magától értetődik, hogy Ockhamnak nemcsak három követője volt Franciaországban. Ezeket azért emeltük ki az ockhamisták népes táborából, mert Villon bizonyíthatóan ismerte őket s amint majd meglátjuk, mindháromra az új ideálok költői megfogalmazása, vagy ami nála ezzel egyértelmű, a régi eszmék bírálata során hivatkozik. Velük együtt számosan dolgoztak még Ockham szellemében azon, hogy szétrombolják a „tonzurás Aristotelés” (Herzen) világát s ezáltal egyfelől a modern fizika kvártélyát készítsék elő, mint Albert de Saxe, Buridan tanítványa, aki a XIV. században hitet tett a föld forgása mellett, mint Nicolas d'Oresme, aki felfedezte többek között a szabadeséstörvényét, a Föld napi mozgásának elvét s megsejtette az analitikus geometriát, másfelől meg Ockham tételeit tovább fejlesztve a helyes absztrakciók alkalmazásával, a tudományos megismerés lehetőségeit tágítsák.

Ockham terminizmusának továbbfejlesztésére azért volt szükség, mert a terminista kritika egyoldalú maradt; a skolasztika hamis absztrakciói ellen küzdve, nem fordított figyelmet a helyes absztrakciókra s ezáltal távol tartotta magát az igazi tudományos elvonatkoztatástól. Ez az oka annak, hogy az ockhamizmus nem tudta teljesen kisarjasztani a szellemi felszabadulás magjait, amiket pedig magában hordott s azért az egyház hamarosan tekintélyes segítségre talált benne. Ockham rendszere ugyanis amikor az ész és a hitet Duns Scotus szellemében végképp elválasztotta egymástól s a kettő keveredését elődjénél hatásosabban megszüntette, nemcsak hogy változatlan bizonyosságot tulajdonított a kinyilatkoztatásnak, hanem a vallási élet irányítását is az egyház kezében hagyta. Mert a dogmák magyarázása most már kizárólag csak az egyházat illette, mivel ez ismerte a misztériumot.

Voltak azonban olyan kiváló gondolkodók, akik észrevették az ockhami nominalizmus egyoldalúságából következő veszélyt. Ezek közé tartozott Nicolas d'Autrecourt, aki már egyesítette a nominalista kritikai készséget az elvonatkoztatás jelentőségének felismerésével. Ezért mondja, hogy „a természeti látszat útján a dolgokról semilyen bizonyosságot nem szerezhünk, de rövid idő alatt meglehetősen nagy bizonyosságra lehet szert tenni, ha az emberek értelmüket magukra a dolgokra irányítják és nem Aristotelés és a Kommentátor értelmére: „quod de rebus per apparentia naturalia quasi nulla certitudo

potest haberi; illa tamen modica potest in brevi haberi tempore, si homines convertant intellectum suum ad res, et non ad intellectum Aristotelis et commentatoris.” Ily módon, amikor d’Autrecourt hangsúlyozza az elvonatkoztatás fontosságát, erősen aláhúzza a tapasztalati megismerés jelentőségét.

Úgy látszik, Villon mélyen elgondolkozott ezen az eretnek tételén s jól megjegyezte, mert a Nagy Testamentum írásakor visszaemlékezett rá s keserű élettapasztalatainak summázásakor ezt idézte a XII. versszakban:

„A panaszok, a könnyek és
a sóhajok, a rettegések,
a bánat és az epedés
a kóborlások, szenvedések, —
élességet a tompa észnek
ezek adtak, nem az a híres
kommentárja Averroésnek
Aristoteles bölcselméhez.”

Mivel a szakirodalom nem hivatkozik a XII. strófa kapcsán d’Autrecourt tételére, úgy gondoljuk, hogy eddig ismeretlen Villon-forrást mutattunk be vele.

Ezt a megállapítást támasztja alá az a tény is, hogy Villon a további strófákban ugyanazt a gondolatmenetet követi, mint d’Autrecourt; Arisztotelész és Averroés kapcsán mindketten erkölcsi kérdésekről beszélnek. D’Autrecourt megdöbbenőnek tartja, hogy vannak emberek, akik Arisztotelész és Averroés tanulmányozásának kedvéért elhanyagolják az erkölcsi problémákat és a közjó gondját. Villon pedig önmaga bűnösségéről szól s a bűn és bűnhődés etikai kérdéseit nominalista módon fogja fel, úgy mint azt még Abélard kifejtette *Ethica seu scito te ipsum* című munkájában. E szerint a mély, a szívbéli bűnbánattal isten bocsánatát ki lehet érdemelni, a bűnt meg lehet semmisíteni, mert az isteni kegyelem, amely a bűnöst bűnbánatra sarkallja, összeegyeztethetetlen a bűnnel.

„Bűnös vagyok, tudom, de Isten
nem a halálomat akarja,
hanem, hogy megtérni segítsen,
s éljek a jó úton haladva.
Irgalma győzni mégse hagyja
végül a bűnt meg a halált.
Ha a megbánás kínja marja
lelkemet, Isten megbocsát.”

S két versszakkal tovább, a XVI. strófában már a közjó vonatkozásában vizsgálja magát:

„Ha holtommal a köz javának
csak kis hasznára lehetek,
átadom magam a halálnak
mint bűnöst, boldog úgy legyek.

Nem bántok ifjat öreget,
sem élőket, sem holtakat.
Nem mozdulnak el a hegyek
soha a szegények miatt.

A Nagy Testamentumnak ezek a mostanáig ismeretlen forrású strófái valóságos rendszerezését adják mindannak a filozófiai anyagnak, amelyet Villon a nominalistáktól tanult. Mert itt szerepel a XXI. versszakban — s érzésünk szerint d'Autrecourt-nak az egész természetet átfogó egyetemes törvényszerűségről szóló tételéhez társulva — a determinizmus elve, a szükség-szerűség nominalista kategóriája, amely az emberi cselekedetekre is érvényesnek tartja a természeti törvényeket s a lélektani motívumok meghatározó szerepét húzza alá: „Quod voluntas hominis necessitatur per suam cognitionem, sicut appetitus bruti...” Villon ezt így költi át farkas motívumával:

„Az embert szükség hajtja rosszra:
Éhes farkas rabolni indul.”

Nem szabad akarattól függ tehát a választás, a döntés, hanem mindig az erősebb ösztönzés győz. Ennek az anti-skolasztikus tételnek illusztrálására írja le Diomedés rabló történetét a XVII—XX. versszakokban természetesen úgy, hogy rászínezi a maga sorsát is. Ezért lesz oly mély, olyan szívbemarkoló a XIX. strófa vallomása s ezért mélyül világnézeti elvvé:

„De mindhiába! — nézd a sorsom
Az hozta rám e súlyos átkot:
Ugyan hiába volt rugódnom,
Ha újra s újra bajba rántott!
Nem volna tán bűn megbocsátnod
Csak még ez egyszer...ne feledd:
Hogy sose voltak jó barátok
A szegénység s a becsület.”

Az emberi akarat szabadságának metafizikus tanát ily módon tagadja Villon s a cselekedetek determináltságát Nagy Testamentuma folyamán több oldalról is igyekszik megvilágítani. Így például az örömlányok romlottságának okát is az egyre erősebb s az akarattal le nem győzhető természetes vágyakozással, természeti meghatározottsággal magyarázza az LIII. versszakban:

„Maga a női vér ilyen:
Új tűzre vágyik más ölen”

Mintha csak Siger de Brabant tételét olvasnánk: „quod homo in omnibus actionibus suis sequitur appetitum et semper majorem.”

Az ember életének súlypontja tehát önmagában van, miként azt a nominalisták tanították s különösen Pierre d'Ailly, kifejezván ezzel azt a történelmi szükségszerűséget, amelynek révén az áruterelés fejlődése együtt jár az ember, az egyén, a polgári individuum szerepének fokozódásával a

gyakorlati életben s a fatalizmus újjáéledésével a filozófiában, mivel az egyre gyorsabb ütemű kereskedés világában az emberek elvesztik uralmukat a termékek felett s a gazdasági élet változásait önkéntelenül is olyan emberfeletti erők kiszámíthatatlan tevékenységének tulajdonítják, amelyekkel szemben az ember tehetetlen. Ezek azonban már nem vallásos jellegűek; ezeket Fortunának, Sorsnak nevezik azok a társadalmi rétegek, iparosok, kereskedők, és plebejusok, akiknek az élete ezektől az erőktől függ. Ily módon a fatalisztikus világkép az ő érzés- és gondolatvilágukat tükrözi.

A determinista-fatalista elviség döbbenetes költői megfogalmazása az a ballada, amelyet Villon a Sors nevében önmagához írt, kétségbeesett önkérésének idején, élete vége felé. Szinte summázva olvashatjuk itt azokat a filozófiai vonatkozásokat, amelyekről az imént szóltunk.

Az emberlét bizonytalan, mert nem tudni, hogy a Sors mikor tiporja el az életet, mikor teszi tönkre az emberi vállalkozásokat. S ebbe bele kell nyugodni, mert ellenállásról, lázadásról szó sem lehet, hisz az egész történelem azt bizonyítja, hogy még a legerősebekkel: a királyokkal és a hadvezérekkel is könnyen elbánt Fortuna, ez a kiszámíthatatlan, kiismerhetetlen szeszélyű erő.

„A bölcsék egykor Sorsnak hívtak engem,
S rám, François, gyilkost kiált a szájad,
Bár nincsen rangod, nincsen hírneved sem.
Különbeket löktem nyomorba nálad,

.....
.....

Nézz végig tetteim során:
Hány hőst küldtem halálba túl korán.
Te hozzájuk képest kismiska vagy.
Nyughass, és hallgass el, de jókor ám;
Tanácsolom, Villon, húzd meg magad.

Felbőszültem dicső királyok ellen,
Tanúja ennek sok-sok régi század
Priamost, nagy hadával, tönkretettem;
Bástyák, falak, kapuk ellent nem álltak.
S szerencsésebb volt sorsa Hannibálnak?”

És Villon sorra veszi az antik történelem hadvezéreit, Scipio Africanustól Alphasar királyig, felidézi Fortuna áldozatait Jázontól Absolonig s levonja a következtetést:

„Azért hát, François, hallgass reám.
Hej, ha nem ül az Isten trónusán,
Tudom, hogy rajtatok rongy sem marad;
Rátok a bajt esőstül zúdítanám.
Tanácsolom, Villon, húzd meg magad.”

Az ember léte tehát bizonytalan s különösen a szegényé és nem olyan egyenletes, idilli boldogság, mint azt Philippe de Vitry állítja híres pasztoráljában, amelyben a favágó Franc Gontier élete a boldog megelégedés, a szakadatlan öröm példája. Mert Vitry szerint az erdő illatát, a páfrány-ágyon elfogyasztott sajt és kenyér ízét, az ebédet hozó feleség egyszerű szerelmét az életöröm leghővebb forrásának kell tekinteni s következésképp balgaság minden elvágyódás ebből a gazdag élet felé.

Természetes, hogy a determinista-fatalista elvi alapon álló filozófusok nem érthettek egyet ezzel a felfogással; meg kellett cáfolniuk Franc Gontier-t, a benne testesült feudális ideológiát. Ezt a feladatot Pierre d'Ailly végezte el, aki d'Autrecourt ockhamista fegyvertársa volt. D'Ailly ellen-versben mutatta ki Vitry pasztoráljának feudális, reakciós eszmeiségét. S ezt a verset veszi majd elő Villon, hogy mintájára meghazudtolja osztályának plebejus létezési módját s megmutassa azok életét, elsősorban a főpapokét, akik a jólét bástyái mögül idealizálják a szegénységet.

Villon tehát ismerte d'Ailly munkásságát és magáévá tette eszméit. Épp ezért úgy hisszük, hogy a Kis Testamentumban 61. és 62. sorában is d'Ailly-tétel vibrál, mégpedig d'Ailly vég-cél tétele, vagyis az, hogy az ember végcélja önmaga, s önmaga tökéletesítése.

„Az emberlét bizonytalan
S halál után nincs több forspont.”

Így ír Villon s az elmondottakból következik, hogy gondolata nominalista eredetű.²⁶

A francia ockhamisták közül Buridannal, a párizsi Facultas Artium ockhamista vezérével kell még röviden foglalkoznunk, mivel Villon konkrétan hivatkozik rá, mint a hajdani szépasszonyok egyik áldozatára. E hivatkozás minősége azonban arra vall, hogy elsősorban legendás szerelmére, jobban mondva szerelmi legendájára gondolt a költő.²⁷ Feltételezhető viszont, hogy ismerte Buridan nominalista filozófiáját s e filozófia korabeli jelentőségét,

²⁶ A d'Autrecourt idézetet NÁDOR GYÖRGY től vesszük. Id. mű. 241—242. — A XII, XIV és XVI. strófákat Vas István fordításában közöljük. Vö. Vas István: François Villon: A Nagy Testamentum. Budapest, 1959, Magvető, 55, 57, 59. A XIX., XXI. és az LIII. versszakokat Mészöly Dezső fordította. Vö. Mészöly Dezső: Villon Testamentuma. Budapest, 1943, Keresztes kiad. — A XXI. strófa filozófiai tételét NÁDOR GYÖRGY után idézzük. Id. mű. 219, úgyszintén SIGER DE BRABANT is. id. mű. 218, 51. jegyzet. — Abelard bűn és bűnbánat koncepcióját idézi JACQUES LE GOFF: id. mű. 51—52. — A fatalizmus filozófiai újjáéledéséről vö. MARX—ENGELS Válogatott Művei, id. kiad. II. 99, továbbá FÖLDESI TAMÁS: Az akaratszabadság problémája. Budapest, 1960. Gondolat, 36—54. — Villon Fortuna-balladáját Kálnoky László fordította. — Villon és d'Ailly kapcsolatáról vö. EDWARD F. CHANEY: François Villon in his environment. Oxford, 1946, B. H. Blackwell LTD. — D'Ailly tételeinek általánosságáról vö. ETIENNE GILSON: La philosophie au Moyen Age. id. kiad. II. 122—123.

²⁷ Buridan legendájáról vö. PIERRE CHAMPION: François Villon... id. kiad. I. 216—220. PIERRE CHAMPION közli Buridan legendájának eredeti latin nyelvű szövegét is. ibid. II. 291—293: De Buridano et Noverra historia Johannis Jenez incipit feliciter.

amit az sejtet, hogy Buridan a balladában Abélard és Jeanne d'Arc között szerepel, történeti személyként a mondai és irodalmi alakok mellett. Anélkül, hogy itt a ballada részletes elemzésébe belefognánk, megjegyezzük: nem tartjuk véletlennek ezt a szerkesztést, sőt még annál a pusztán formális megállapításnál is tovább megyünk, amely egyszerűen csak kronológiai problémának tekinti az egyes alakok balladabeli helyét. Igaz, van itt egy időrendi sor, de nem ez a lényeges, hanem az, hogy Villon az elködlő s a rímekkel is légiessé tett személyek vagy megszemélyesítések közé éppen Abélard-Héloïse-t, Buridan-t és Johannát állítja s Johanna után Szűz Máriával zárhatja le a strófát. S ha a középkori francia filozófia fejlődésének szempontjából nézzük ezeket a szereplőket, azt látjuk, hogy a nominalizmus képviselői sorakoznak itt, azok a történeti alakok, akiknek elméleti tevékenysége Jeanne d'Arc harcához és misztikájához vezetett, sőt a misztikához általában, amelynek, mint az első fejezetben láttuk, Mária kultusza adott korabeli foglalatot mind elméleti, mind pedig gyakorlati vonatkozásban s amely, mint látni fogjuk, szükségszerű betetőzése volt a középkori francia filozófiának a XV. századi osztályharc lehetőségeinek megfelelően.

E tudatos, filozófiai igényű szerkesztésről tett megállapításunkat első-sorban Johanna szerepeltetése támasztja alá, hisz az ő tiszta alakjához semmi sem fűződhet a hajdani szépasszonyok szerelmes híréből. Mert az ő szerelme a misztikus Isten-szerelme volt, ugyanaz mint Villon anyjáié, ugyanaz mint Gersoné, aki politikai testamentumát a nyilvánvaló ideológiai rokonság miatt, utolsó műveként éppen Jeanne d'Arc védelmére írta.²⁸

S ez a tény arra figyelmeztet, hogy a ballada belső tartalma összefoglaló jellegű, vagyis, hogy a haladó francia filozófia sajátosan költői összefoglalását adja. Ez viszont azt jelenti, hogy az élet értelmén tűnődő Villon a nominalista-misztikus filozófiától várt feleletet problémáira. Ebben az összefüggésben pedig nemcsak az nyer igazolást, hogy Villon ismerte Buridan bölcséleti elgondolásait, hanem az is, hogy a misztikát a nominalizmus folytatásának és kiteljesedésének tartotta. Mint ahogy a valóságban is az volt, hisz a XV. századi misztika történeti szerepe szerintünk éppen abban van, hogy befejezte azt a feladatot, amit az ockhamista kritika félben hagyott, más szóval: az ockhamizmus eredményeire támaszkodva a hitet is kivonta a feudális egyház ellenőrzése alól, a személyi vallás kialakítása révén. S ezáltal a történeti adottságoknak megfelelően szintézist teremtett; most már nemcsak az ész, de a hit is az individuum, a polgári egyéniség szolgálatába állhatott. Mert a hit igazságait többé nem az egyház konzultatív tekintélye bizonyította, hanem a belső meditáció s ennek nyomán a gondolkodásban éppúgy, mint a művészetben a szubjektívizmus uralma kezdődött, adekvát tudatformájaként a polgárság történelmi színrelépésének.

²⁸ Gerson politikai testamentumát közli ANATOLE FRANCE: *Vie de Jeanne d'Arc*. Paris, é. n. Calmam—Lévy, I. 380—385.

Ez az oka annak, hogy a francia Renaissance kezdetei éppen Gerson misztikus gondolatrendszerében fejeződtek ki elméletileg, s a gersoni filozófiát magáévá tevő, majd az azt túllépő Villon költészetében irodalmilag.

Gerson ideológiájának kialakulási folyamata maga is e gondolatmenet jogosságát bizonyítja. Gerson ugyanis ockhamistaként kezdte; Pierre d'Ailly tanítványa volt. Munkásságának elején azonban megpróbálta összeegyeztetni a terminizmust és a realizmust, hogy új, nagy szintézist teremtsen. De mivel ez nem sikerült, a misztikához fordult s ennek segítségével talált megoldást azokban a problémákban, amelyekben a terminizmus elvont és immár szárazzá vált intellektualizmusa nem tudott utat mutatni, nevezetesen a személyi vallás kialakításának kérdésében.

Gerson Bruges-i tartózkodása idején került kapcsolatba a németalföldi misztikával, ebben a hanza-városban, ahol a kereskedelmi tőke uralma alatt levő tömegek tevékenysége szőtte át az élet minden megnyilvánulását s így a vallás korszerű, polgári-igényű átalakításának szükségessége is jobban érzékelhető volt, mint a rombadőlt Franciaországban s az átalakítás iránya is élesebben megmutatkozott, éppen a misztika általános térhódítása folytán.²⁹

A németalföldi misztikában, lényegében véve, ugyanazok az eretnek gondolatok találhatók, mint a terminizmusban, de ettől eltérően a fő hangsúlyt nem a logikai kritikára, hanem a hitélet bensőségessé tételére helyezte s így tiltakozott a skolasztikus logikai eljárások ellen. Ily módon magában foglalta a személyi vallás megteremtésének lehetőségét, az egyén s az isten találkozásának egyszerű módját, azt, amely az ember s az isten kapcsolatához nem igényli a feudális egyház elméleti és gyakorlati hierarchiájának közvetítését, egyszerűen: amely a hierarchián kívüli polgári individuumnak a legjobban megfelelt. Ahhoz azonban, hogy a személy vallás ténylegesen megteremtődjék s a feudális egyház végképp elveszítse a lelkek fölötti uralmát, arra volt szükség, hogy valaki egyesítse a tagadás két ágát, vagyis az ockhamizmust s a misztikát. Az egyesítés elvi alapjául a kétféle tagadás egylényegűsége szolgált, történelmi alapjául pedig az az objektív szükségszerűség, amely a polgárság színrelépésének feltételeként a feudális egyház, az egyházi feudalizmus uralmának meg-törését igényelte.

S a személyi feltétel Gersonban inkarnálódott.

Mivel a misztikának ilyen jelentős szerepet tulajdonítunk a francia polgárság történelmi fejlődését kísérő elméleti megnyilatkozások között általában s Villon világnézetének kiformalódásában különösen, indokolt, hogy részletesebben foglalkozzunk vele s bemutassuk alakulásának folyamatát egészen addig, amíg Gersonnál a történelmi szükségszerűség nyomására a francia filozófiai haladás összefoglalójává nem válik és Gerson sajátos ismeret-

²⁹ Bruges korabeli helyzetéről vö. FRANÇOIS—L—GANSHOFF: id. mű. 209—211 és RÉGINE PÉRONOUD: Les villes marchandes aux XIVe et XVe siècles. Paris, 1948. Éditions de la Table Ronde, 30—275.

elmélete által a nominalizmust nem teszi a polgári egyéniség önrealizálásának humanista eszközévé.

Azzal, hogy itt, Villon tanulmányainak tárgyalása során ismertetjük a misztikát, természetesen nem azt akarjuk mondani, hogy Villon csak egyetemi évei alatt tartott kapcsolatot vele s még kevésbé azt, hogy a triviumi dialektika magyarázataiból vagy olvasmányaiból merítette csupán idevágó ismereteit. A misztika természeténél fogva kívánczik ide, folytatásaként és lezárásaként mindannak, amit a középkori bölcseletről fentebb elmondtunk. Biztosra vehető ugyanis, hogy Villon egyetemi pályájának befejezése után is forgatta a misztikusok írásait, amire abból következtethetünk, hogy műveiben a misztikus ihletésű részek már számtalanszor átgondolt és egyénivé alakított tételek levetítődései.

Maga a misztika, Hegel ma is helytálló értelmezése szerint, olyan panteisztikus egység, amelyben a szubjektum önmagát az istennel alkotott egységben, istent pedig mint a szubjektív tudatban levő jelenvalóságot érzékeli.³⁰ E meghatározás helyességét nemcsak a misztika elméleti, forrásai, vagyis a neoplatonikus írások igazolják, hanem a középkori fejlődés objektív logikájának elemzése is. Mert attól a történeti pillanattól kezdve, hogy a városok kialakulásával párhuzamosan a polgári egyéniség önmeghatározásra való törekvése a különféle s a középkori sajátosságoknak megfelelő ideológiai formákban érzékelhetővé lett, ezekkel összefüggésben és kölcsönhatásban a panteisztikus filozófia jelenléte mindenütt kimutatható. (Jóllehet nem mindig tiszta megjelenési formájában!) Ennek az az oka, hogy a középkori szubjektum a panteizmus által érheti el leginkább a tudatilag legnagyobb kiterjedést, más szóval: ezáltal szabadulhat ki legegyszerűbben a véges valóságból, amelyben nem talált boldogságra, s ezáltal juthat el istenhez, a legfőbb jóhoz s a benne való feloldódás révén a boldogsághoz. Magától értetődik, hogy a középkori valóságban csak az a szubjektum nem talált boldogságra, amely polgári, jobban mondva nem feudális volt, hisz a feudális úr teljes ember lehetett, mivel létét és lelkületét összhangban tartotta az adott társadalmi rend. A polgári egyén problematikája fejeződik ki tehát a véges világtól való megszabadulás igyekezetében, az isteni boldogságban való feloldódás vágyában.

Ez a misztikus elvagyódás azonban, mint az imént jeleztük, búvópatakként vonul végig a francia középkoron s csak akkor tör fel erőteljesen, csak olyan korszakokban, amikor s amelyekben hatalmas arányú tömegmozgás megy végbe. E sajátossága viszont arra figyelmeztet, hogy a misztika fejlődési folyamatát igen differenciáltan kell felfogni, igen árnyaltan kell megrajzolni, vagyis összetevőit úgy kell egymással összefüggésbe hozni, ahogy azokat az objektív valóság feltételezte és meghatározta.

Azt mondtuk, hogy a nem feudális egyén önmeghatározásra való törekvését attól fogva lehet érzékelni a francia történelemben, hogy meg-

³⁰ HEGEL: Esztétikai előadások. Budapest, 1952, Akadémiai Kiadó, I. 378.

indult a városok kialakulásának folyamata, hogy létrejött az árútermelés. Mivel azonban ennek egyik feltétele és kísérőjelensége a jobbágyviszonyok megváltozása, egyfelől éppen a városokba özönlő sily módon a természetes gazdálkodást gyengítő jobbágy-munkaerő áthelyeződése, másfelől meg a római időkben átmentődött városokban a városi életre berendezkedett urak miatt, az új vagy felújult városokban lefolyó osztályharcot szükségszerűen az új városi tömegek világnézetének kell ideológiailag tükröztetnie.

Ennek a világnézetnek tehát *kompromisszumosnak* kell lennie, hogy egységbe foghassa a szociálisan még heterogén városok életérzését és igényeit, s ily módon egységes ideológiát szegezessen szembe a hűbéri világképpel, illetve ezen keresztül az egyre erősödő feudalizmussal s elsősorban és különösen ennek nemzetközi centrumával az egyházzal, amely a Cluny-szellem általánossá válása után teokratikus tendenciája miatt *kizárólagossá* tette hatalmát.

Épp ezért ennek az új kompromisszumos ideológiának főforrása nem lehetett más, mint az uralkodó keresztény neoplatonizmus megváltás-tana, illetve ennek gyakorlati alkalmazása, más szóval: a korabeli hitélet tartalma, amely a feudális monostorokból áradt rá a környező vidékekre a korai középkortól kezdve s a pogány vallási képzetek felszívása után, a patrisztikus kor eszmei burjánzásai után, a Cluny-szellem térhódítása után a megszilárduló hűbériség, az egyházi és világi feudalizmus félésére tanított. Központi problémája az ember rendeltetésének vizsgálata volt, az ember helyének kijelölése az új társadalmi rendben, ami természetesen e rend megszilárdításának az igényét tartalmazta s ezért elsősorban az egyháznak mint jogos szellemi és világi intézménynek kizárólagos elismertetését célozta. Azt bizonyította ugyanis, hogy mivel az ember rendeltetése isten megismerése és a mennybejutás, vagyis az üdvözülés s hogy mivel csupán az egyház rendelkezik az üdvözülés eszközeivel, az egyház minden ember számára elsőrangúan fontos intézmény. A jobbágyok gyakorlata természetesen ellentmondott ennek olyannyira, hogy elvétve felkelésekre is sor került. Elméleti ellentmondásra azonban csak akkor adódott lehetőség, tehát a neoplatonizmus megváltás-tana csak akkor válhatott eretnekké, amikor a történelmi fejlődés napirendre tűzte a városalakulások kérdését s az osztályharc révén a jobbágyot is, meg a városi urat is kioldotta régi kapcsolataiból s ezzel együtt az új helyzet kifejezése végett a neoplatonizmus megváltás-tanát is átalakította. Ezáltal új tartalommal vetette fel az ember üdvözülésének problémáját. Ez az átalakítás tehát azt jelentette, hogy a városlakókban tudatosodott a neoplatonikus megváltás-tanban rejlő negációs lehetőség, amelyet a hűbéri rendszer, a feudális hierarchia tagadásává lehetett változtatni. S ez szembeszegült az emanációs tannal, amely viszont a hierarchia elméleti indoklásának lehetőségét tartalmazta. Ily módon kettéhasadt ez a filozófiai rendszer s míg Észak-Franciaországban a neoplatonista misztika a XIII. századig megmaradt a fogalmi realizmus

keretei közt, Délen a nem-feudális egyén igényeinek, önkifejezésének lett emócionális formájává, elméleti, ideológiai eszközévé ugyancsak a XIII. századig. (Ekkor következik be Észak és Dél egyesülése.)

A franciaországi városalakulások ugyanis Délen indultak meg először s így egészen természetes, hogy a vele járó elméleti kérdések is itt merültek fel legelőször. Azok a tényezők azonban, amelyek a déli városok kialakulását, illetve újjászületését feltételezték, mind olyan jellegűek voltak, hogy a városalakulásokat kísérő osztályharcot s ennek következtében az elméleti jelenségeket is sajátosan antifeudális légkörbe helyezték. Egyfelől ugyanis Franciaország déli részén a frank hatás nem tudta letörni a szívós római hagyományokat s így a vazallusi és jobbágyviszonyok nem verhettek erős gyökereket, viszont az egyház hatalma korlátlanra duzzadt, másfelől meg az inváziókat kisebbséggel pusztulással átvészelő déli tartományok már a X. század második felétől kezdve élénk kereskedelmi kapcsolatba kerültek a muzulmán Spanyolországgal. Ez természetesen nemcsak az árutermelés felszökését s ennek következtében a jobbágyviszonyok fellazulását és a városi lakosság gyors gyarapodását, továbbá az ingóvagyon természetéből következő individualizálódását vonta magával, hanem a haladottabb arab civilizáció behatolását is lehetővé tette. Ez viszont serkeftette a kulturális tevékenységet, mert az adott történelmi helyzetnek megfelelő elméleti kérdések feltevéséhez és megoldásához segítséget nyújtott, tekintve, hogy az arabok gyorsabb fejlődésük folytán már egész sereg olyan kérdésben foglaltak állást, aminek napirendre tűzését csak a XI. században igényelte a franciaországi fejlődés. Az elmondottakból következik, hogy ezeknek a kérdéseknek szükségszerűen a feudalizmus ellen kellett irányulniuk s filozófiailag annak ideológiája: a keresztény teológia ellen.³¹

Ily módon tehát, amíg Északon az alig-alig megindult városfejlődés a polgárság elemi jogainak kivívását célozhatta csupán, s ezen az alapon az „új” problematikája csak igen elvontan, a gondolkodók szűk körét mozgósító *spekulatív* tevékenységben: az universalizáció vitájában juthatott kifejezésre, Délen már a feudalizmus ideológiájának és gyakorlatának *emócionális* és tömegméretű tagadására is lehetőség adódott. Ez a tagadás azonban, mint mondtuk, csak vallási keretek között mehetett végbe, mivel a vallás volt ekkor a vezető ideológiai forma. S épp ezért az új életviszonyok, az új életérzés a neoplatonikus teológiának azokat a vonásait emelte ki s tágította általánossá, amelyek a megváltás-tanban az anyagi világ elutasító felfogásának

³¹ A középkori városok kialakulásáról vö. V. V. SZOTOSZLICKAJA—TYERESKOVICS: A feudális város keletkezése Nyugat-Európában. Középkori Egyetemes Történet. 1. (III.) Budapest, 1957. (kézirat). Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 46—62. — ÉDOUARD FERROY: id. mű. 137—150. — Az arab—andalúz vonatkozásokról PIERRE DAIY: Poésie française, amour courtois et civilisation arabo—andalouse. A Sept siècles de roman kötetben, Paris, 1955, Les Éditeurs Français Réunis. 405—420. — SÁNDOR PÁL: id. mű. I. 120—123. — ENGELS megjegyzései a Provánszi civilizációról a KARL MARX—FRIEDRICH ENGELS: Sur la littérature et l'art. Paris, 1954, Éd. Sociales. című kötetben, 2. 4—215.

lehetőségét tartalmazták, s amelyeket Scotus Erigena közvetítésével Plotinostól, Proclustól, Augustinustól, Areopagita Dénestől kölesőzött a korabeli teológia. (Az ő neoplatonizmusuk viszont, lényegét tekintve nem más, mint a hellén elemek egybeolvadása azzal a Perzsiából származó dualizmussal, amely szerint a világ a jó és a rossz összecsapásának haretere.) Ily módon Dél-Franciaországban a misztika lépett előtérbe, mint e sajátos viszonyok ideológiai tükröztetője. Ez azonban objektíve eretnokség volt, hisz a korabeli világ a teokratikus egyházi ideálok elméleti segítségével szerveződött feudálissá s a neoplatonizmus emanációs tanának alapján vált hierarchikussá. Sőt, a felsőpapság a domíniumok többségének uraként maga is ezer szállal kötődött hozzá a feudális életformához.

Ennek a valóságnak a tagadásához járult hozzá épp az ideológiai rokonság miatt a spanyolországi filozófia, amelyben a X. századtól fogva fellelhető volt a neoplatonizmus mind arab, mind pedig zsidó változatában a hit és az ész viszonyának elméleti problémájával egyetemben, amely szükségszerűen következett az isten és a világ, az ember és az isten kapcsolatának kutatásából. Emiatt azonban nem lehet véletlennek tekinteni, hogy Franciaországban is egyidőben, jelentkeztek ezek a kérdések; csak míg Északon az előbbinek, Délen az érettebb helyzetből kifolyólag az utóbbinak a vizsgálatára helyeződött a hangsúly.

Ily módon Délen sokkal fontosabbnak tűnt az, hogy az emberek önmaguk, belső világuk szemlélésére törekedjenek, mintsem a külvilágéra, mert így befelé tekintve a világszellemmel, istennel találkozhatnak, míg a külvilág szemlélése csupán az érzéki valóság tökéletlenségeit, a rosszat tárja eléjük. S ez azért van így, mert a neoplatonizmus emanációs vagy processziós tanában az ős-Egy, minden dolog elve, önmagának tudatában szellemi lényé, intellektuális szellemmé lesz, világlélekké, amely átítatja a világegyetemet s mint egyes lélek a test funkcióiban nyilvánul meg, míg a legalsó fokon van az anyag, a formának, a jónak teljes hiánya, vagyis a rossz. Az emberben, ebben a miniatűr univerzumban ugyanígy a legmagasabb fok a lélek, az intellektus, amely az eredendő bűn miatt az anyagba süllyedt. Az ember célja tehát nem lehet más, mint az, hogy kimenekülve a testi világból lelkileg egyesüljön a szerető szemléletben, az extázisban a legfőbb jóval, vagyis az Istennel, aki egyben a legtökéletesebb szépség is. S az az ember, aki az önmagával való intimitásban, önmaga szemlélésében el tud szakadni testiségétől, megláthatja ezt a szépséget, elérheti a boldogságot, üdvözülhet. Nincs szüksége tehát többé az egyházi közvetítésre. És ha ebben a misztikus állapotban a valóságos világra gondol, akkor nyomban felismeri annak jelenségeiben a szellemi világban levő lény képmását. E felismerés pedig Szerelmet szül, vágyakozást az idea felé.³² A gondolat és a tárgy

³² Plotinos idevágó tétéleit idézi BERTRAND RUSSEL: *Histoire de la philosophie occidentale*. Paris, 1953, Gallimard, 309—310.

egybeesik tehát, a szerelem szimbólummá válik s benne az eszmei teljesség felé vágyakozó ember keresi s találja meg kifejeződését abban a korban, amikor a társadalmi helyzet sajátosságaiból adódóan a szubjektum teljessége csak tudatilag, csak az istennel alkotott misztikus egységben érhető el, vagyis úgy, hogy az egyén a reális világból való elvágyakozásával megtagadja azokat a kapcsolatokat, amelyek őt a külvilág tárgyaihoz és intézményeihez kötik.

A neoplatonikus gondolatrendszernek ez a misztikus oldala szükségképpen került tehát előtérbe éppen test-lélek dualizmusa miatt, amikor a Déli városok antifeudális gyakorlata és életérzése adekvát fogalmi formát, elméleti támaszt, harci eszközt igényelt. Ebből viszont az következik, hogy minden egyéb ideológiai formának, így az irodalomnak is ez lesz tápláló forrása, belső tartalma, ez a kompromisszumos dualizmus amely filozófiai kifejezésekbe tudja foglalni a Déli világ valóságos társadalmi dualizmusát, a Déli városok polgárságának és nemeseinek kompromisszumát az egyházi feudalizmus elleni harcban.

Formailag természetesen reakciós ez az ideológia, mivel egyrészt és szinte paradox módon az egyházi ideológián belül marad, hisz — mint láttuk — a neoplatonizmus épp a fogalmi realizmusnak nyújt alapot a szubsztanciák hierarchiájának megszervezésére (s ez a társadalmi hierarchiát tükrözi), másrészt mivel csupán az egyházi élet feudalizálódását támadja. Azáltal azonban, hogy az egyéniség boldogságkeresését, a valóságos világból való elvágyakozását, a szubjektum teljességét célozza s mindezt egyházi közvetítés nélkül, misztikus rajongással, objektíve, tartalmilag haladó szerepet tölt be s a világi feudalizmust is tagadja, mert, mint mondtuk, ez utóbbinak emberi ideálja szoros és eleven kapcsolatban áll a tárgyi világ egyház által szentesített intézményeivel, s ily módon lehetősége van epikai világgép kialakítására.

A tagadó álláspont miatt Délen viszont nem alakulhatott ki epikai világgép s itt szükségyszerűen a lírai attitűdnek kellett uralkodnia, mert ez alkalmas az ellentétes valóság szubjektív tudomásulvételére, a nem feudális egyén teljesség-igényének kifejezésére. S valóban, amint ezt Alfred Jeanroy körültekintően bebizonyította „*Les origines de la poésie lyrique en France au moyen âge*” című munkájában, a francia líra szülőföldje a délvidék volt.

Itt virágozott fel, kezdetűl fogva tökéletes formában s minden valószínűség szerint az arab-andalúz zéjel kölcsönvett formájában a trubadurok lírai költészete, amelynek az a sajátossága, hogy feszültségét vágyakozó s ki nem elégtűl szerelem alkotja olyan éterivé, gondolatívá tisztult nő iránt, aki a legsodálatosabb szépség, a boldogság elérhetetlen, illetve csak tudatilag elérhető megtestesűlése, vagyis — a teofániák tanából következően — az isteni inkarnációja. Ugyanakkor és szükségyszerűen ez a szerelem házasságon kívűli, jobban mondva tendenciájában házasságtűrű, vagyis az egyház által szentesített házasság intézményének tagadása. Szimbolikus tartalma van tehát

a trubadur-szerelemnek s mivel a szimbólum természeténél fogva is valamely általános értelem hordozója, valamely eszmény alaki megjelenése, levonhatjuk azt a következtetést, hogy a trubadur-líra annak a küzdelemnek par excellence s a filozófiai harcot szükségszerűen magában foglaló és emocionálisan kifejező műfaja s tükröztetője, amelyet Dél vívott az északi feudalizmus ellen, a fogalmi realizmus s az epika segítségével szerveződött feudális osztályrend ellen, a nem-feudális egyén teljesség-igényének nevében.

Azt hisszük, ily módon egyértelműen és dialektikusan nyer magyarázatot az a máig is vitatott tény, hogy a trubadur-líra és a kathár eretnység között hogyan lehetett bizonyos belső összefüggés, továbbá az, hogy a kathárok miért tekinthették Scotus Erigenát tanaik megalapozójának.³³

Azok az ellentmondások, éretlen helyzetek és kompromisszumok, amelyekre az imént utaltunk, a dél-francia fejlődés korán-jövéséből fakadnak. Tény ugyanis, hogy Provansz ebben az időben az európai fejlődés élén volt, s ez a korán-jövés olyan problémákat vetett fel, amelyeknek megoldásához még pár évszázados érésre volt szükség. Ez az oka annak, hogy a XV. századi misztika, az elméleti és művészi szubjektivizmus lényeges összetevőit hasonló kérdések, hasonló módon feltett kérdések alkotják s a választ keresők és választ adók szinte ugyanazokból a forrásokból merítenek, mint Scotus Erigena s rajta keresztül a kathárok, nevezetesen és elsősorban Areopagita Dénes és Augustinus műveiből. Természetesen ők már azokat az eredményeket is hasznosították, amelyeket az addigi fejlődés létrehozott s amelyeknek hiányában a trubadur-kultúrának mint autonóm egységnek meg kellett szűnnie.

Úgy gondoljuk, hogy fenti fejtegetésünkkel nemcsak a misztika történelmi szerepének lényegére mutattunk rá, vagyis arra, hogy a misztika szükségszerű elméleti kísérőjelensége a polgári fejlődésnek olyan körülmények között, amikor e fejlődésnek éppen éretlensége miatt kompromisszumot kell kötnie az egyházi feudalizmust ellenző, tehát objektíve antifeudális, viszont lényegét tekintve nemesi erőkkal, hanem azt is sikerült megvilágítanunk, hogy a misztikával együtt jár a líraiság is éppen a szubjektum totalitására való egylényegű és közös törekvés miatt (Lamartine misztikája is ezt igazolja a Restauráció korábban I. különösen L'isolement című költeményét 1818-ból).

Az egyes koroktól, történelmi lehetőségektől függően azonban ez hol nyílt osztályharcot szít, mint az Albigen háborúban is (figyelemre méltó az a trubadur-verssor, amely az észak-francia lovagok és papok támadását a *gonoszok* [peiors hommes que son] akciójának minősíti a jó déliek, a kathárok ellen), hol meg a nyílt osztályharc helyére lép, illetve annak lesz sajátos

³³ A trubadur-lírával kapcsolatos kutatásokról Győry János ad összefüggő és kritikai ismertetést A francia irodalom története a középkorban című munkájában. Budapest, 1959, Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, 48–57. — Vö. még ERNEST HOEPPFNER: Les troubadours, dans leur vie et dans leurs oeuvres. Paris, 1955. Armand Colin. — A kathárok és Erigena tanainak összefüggéséről vö. SÁNDOR PÁL: id. mű. II. 120. — KULCSÁR ZSUZSÁNNA: A kathárok. Világosság, 1961. április, 40–45.

kifejezőjévé, miként a XIII. századtól a XV. századig, amikor a polgárságnak a királyi hatalommal kellett szövetkeznie a feudális anarchia ellen s ugyanakkor már a plebejus tendenciákkal is szembe kellett szállnia. S a történelmi feltételeknek megfelelően alaki megjelenése kezdetben az *égiesített földi nő*, majd pedig az érlelődéssel párhuzamosan a *földivé tett égi asszony*, *Szűz Mária* lesz. E két egymásbajátszó alakiság lényegi azonosságának bizonyítékát a legkézenfekvőbbben Dante Isteni Színjátékában találjuk meg, Dante misztikus szerelmének szimbolikájában,³⁴ s azért nála, mert ő határjelenség volt. Villonnál viszont, amint ezt az első fejezetben okaival együtt bemutattuk, már csak Mária szerepel s a földi nő a társadalmi lealjasodás mélypontjára száll (kivéve misztikus édesanyját és Szent Johannát), hogy így végképp megszabaduljon attól a hamis dicsfénytől, amit a nemesi életeszmény vont köréje attól fogva, hogy a földi szerelmet az egyház visszavezette a házasság keretei közé, majd az allegória révén megfosztotta minden pozitív tartalmától. Gondolatmenetünknek nem mond ellent az sem, hogy a XV. századi misztika a nominalizmus eredményeire támaszkodik, hisz, amint az imént jeleztük, a neoplatonizmus természeténél fogva lehetőséget adhat a hit és ész viszonyának megvizsgálására, tehát amíg a nominalizmus ezt a kérdést vitatja Aristotelés majd Averroés segítségével és az észet elválasztja a hittől, a misztika a hitet vonja ki a feudális egyház ellenőrzése alól. (Ezért válik szükségessé e két ág egyesülése.) Így érthető, hogy a trubadur-időkben épp a történelmi helyzet éretlensége folytán a líra foglalta magában ezt a filozófiai kérdést is, ami azt jelenti, hogy a történelmi megismerésnek csak az emocionális fázisáig jutottak csupán el a délvidék polgárai. A spekulatív tevékenység otthona a klasszikusan fejlődő Észak lett, amely Aristotelésszel gazdagodva alkalmas történelmi pillanatban felszívta mindazt, amit a délicivilizáció addig kimunkált.⁵³

³⁴ KARDOS TIBOR bizonyítja Dante-tanulmányában (Bevezető az Isteni Színjáték kiadásához. Budapest, 1957, Európa) és jegyzeteiben vö. Jegyzet a Divina Comedia I. 70-hez, hogy Beatrice volt Dante gondolatának összessége, filozófiája, a misztikus szeretet alaki megjelenése. A nőalakban tehát Dante-nél az isteni testiesül s az egyn minden egyházi közvetítés nélkül közeledhet hozzá misztikus rajongása révén. S ha ehhez hozzávesszük, hogy Beatrice Máriától kap utasítást Dante megsegítésére a Pokol II. énekében (94—120) Lucián, a Megvilágosodáson keresztül, akkor talán levonhatjuk azt a következtetést, hogy amikor az isten-szerelm elvi tartalma asszony-alakban tárgyasul, akkor a nőeszmény egyben a misztika szimbolikus kifejeződése is. Ezt a véleményünket támasztja alá GUSTAVE COHEN is *La grande clarté du Moyen Age*. Tours, 1945. Gallimard, 88, c. művében, de ez következik a szimbólum hégei definíciójából is. L. HEGEL id. mű. I. 313. Mivel tehát a szimbólum „olyan jel, amelyet megjelenít”, a szerelem szükségképpen tárgyasul a nőalakban, noha a nőalaknak önmagát nem mint egyedi dolgot, hanem a benne testiesült jelentésnek az általános minőségét kell a tudat elé állítania. Viszont ahhoz, hogy szimbólum legyen, nem kell teljesen adekvátnak lennie a jelentéséhez, mert a tartalom is meg az alak is tartalmazhat még egyéb tulajdonságokat is a meggyező egy tulajdonság kivül. Guiraut de Riquier utolsó műveiből már látható, hogy a földi nő helyét Mária foglalta el a kor általános tendenciájának megfelelően. Vö. ERNEST HOEPPFNER: id. mű. 200—207.

³⁵ A trubadur-líra misztikájának és a nominalizmusnak elvi összefüggését világosan bizonyítja Peire Cardenal trubadur sajátos paradicsomi pere is. Vö. ERNEST HOEPPFNER: id. mű. 172—174.; Robert Bossuat is felismerte a trubadur-líraban kifejezésre jutó

Észak és Dél egyesülésének időpontja és társadalmi következményei újabb bizonyítékot szolgáltatnak elgondolásunk helyességének igazolására. Az egyesülés folyamata ugyanis nagyjából a XII. század derekától a XIII. század harmadik harmadáig tartott, tehát abban az időben ment végbe, amikor elsősorban a városi fejlődés eredményeképpen a monarchikus rend távlatait felvázolta a történelem. A monarchia lényegét pedig hasonló paradoxonszerű összefüggések alkotják, csak érettebb formában, mint amiről a trubadur-líra kapcsán említést tettünk. A monarchia ugyanis formailag a feudális hierarchia megszilárdítását célozza azáltal, hogy a király a gyakorlatban is elfoglalja azt a helyet, amelyet a piramison elméletileg elfoglal, vagyis csúshelyzetét. Ehhez azonban az oligarchák megfélemezése, a feudális anarchia megszüntetése szükséges. S ebben a küzdelemben a király azzal a burzsoáziával kénytelen szövetkezni, amely bár természeténél fogva antagonisztikus ellentmondásban van az egész hűbéri renddel, de az adott helyzetben szívesen lép szövetségre a királlyal a fejlődését gátló anarchikus tényezők ellen.

Ilyen körülmények között viszont a társadalmi valóság főkérdéseinek áttekintéséhez már nem lehet meg, már nincs meg az egységes nézőpont kialakításának lehetősége, mivel két ellentétes világnézet alkot szinlelt szövetséget. A feudális-epikus világnézet szükségképpen meg kell lazulnia, homlásának meg kell kezdődnie, mert a monarchia lényegét tekintve a polgárság felszökésének kedvez, mivel maga is a polgári fejlődésnek, a pénzgazdálkodásnak terméke. Ugyanakkor azonban a polgári egyén lírai kifejeződésének is el kell vesztenie autonómiáját, hogy megfeleljen a szövetség követelményeinek. A déli líra s az északi epika egyesüléséből új, kevert műfajnak kell tehát születnie, mégpedig olyannak, amely alkalmas a régi ideálok elhagyására. Ez pedig ahogy már említettük, nem más, mint az elégia, az epico-lírai műfaj, amelynek születésénél, az antikvitas segítségének szükségszerű igénybevételéből következően, elsősorban Ovidius bábáskodott s első lépéseit Théba és Trója legendás alakjai vigyázták. A lovagregényt ezért már új, kompromisszumos műfajnak tekintjük, mert benne az egyéniség lelki krízise, teljesség utáni vágya belső tartalomként, epikai formában jut kifejeződésre, más szóval: az egyes önálósnulni kezd az általános keretein belül, az általános elleni harcban. De ugyanez a lényege, szerintünk, azoknak a drámai, lírai vagy novellai jellegű alkotásoknak is, amelyek még ködlő kontúrokkal lebegnek ekkortájt a bizonytalanságban. Mert ezeket is elégikus fuvallat járja át; nemhiába nevezik az orleansi mesterek: Salisbury társai, a drámát elégiának, s nemhiába hevíti őket az *ember-megváltás* gondolata. Az elégia elnevezést tehát

vallási tartalmat. L. ROBERT BOSSUAT: *Le Moyen Age*, Paris, 1931, J. de Gigord, 132.
 — ÉMILE BRÉHIER: *Histoire de la philosophie*. Paris. é. n. I. 500—602. — BERTRAND RUSSEL: id. mű. 498. — GYÖRY JÁNOS: *A francia dráma kialakulása*. Id. mű. 8. — SALLAY GÉZA: *Eretnekmozgalmak és az olasz kommunális polgárság vallásos krízise a trecento végéig*. Budapest, A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Olasz Tanszékének Kiadványai 2. 13—19.

mint a tartalmi lényegét kifejező műfajfogalmat használjuk. Az általános műfajelmélet szempontjából pedig önálló kategóriának tekintjük, mivel egyedi megvalósulásait sem az epika, sem a líra műfaji törvényei nem magyarázzák maradéktalanul és kielégítően, viszont mindkettő tendenciái fellelhetők benne, ugyanakkor, amikor állandóan az eposz felé tart, a teljesség irányába megy, az új értelmű epikai világkép kialakítását célozza. Ez a sajátos jellege, epikus igénye teszi érthetővé azt is, hogy Villon miért írt elégiát, amikor a korvalóság és önmaga, illetve önmagán keresztül osztálya kapcsolatának tisztázásához hozzáfogott Testamentumaiban.

Sajnos, nem elemezhetjük itt részletesen a vonatkozó korszak civilizációját, a feudális nagybirtokon mint általánosan belül megszerveződő egyes parasztgazdaságok kialakulásának folyamatát, a hűbéri világkép bomláskezdetekének különféle aspektusait, a gótikát mint építészeti elégiát, a közönség új irodalmi szerepét, az előadói technika megújulását s azt, hogy miért éppen a flandriai és Champagne-i udvarokban teljesedett ki először az új elégikus műfaj. Usupán annak a törvényszerűségnek felvillantását kísérelhetjük meg, amelynek értelmében a művészi forma minden irodalmi áramlaton keresztül az adott kor lényeges összefüggéseire, belső tartalmára irányítja a figyelmet, s megfordítva, minden kor létrehozta a belső tartalmát adekvátan tükröző művészi formát.

A tárgyalt korszak esetében az új művészi forma az egyéniség jogainak (s most már nemesak vágyainak!) polgári eszmeiségű megformálását tükrözi kompromisszumos körülmények között. Ezt a megállapítást igazolják azok az adatok, amelyek a polgárság gyors fejlődéséről s ezzel szemben az északi nemesség elszegényedési folyamatának megindulásáról, közfunkciókban való alkalmazásáról, pénzzavarairól, önmagába-fordulásáról vagy éppen városba költözéséről, továbbá a születés nemességének új fogalmáról s ennek társadalmi okairól ismerünk.³⁶ Mindez ugyanis már megrendült feudalizmusról vall, arról, hogy a nemesség nem képes többé a régi módon élni.

A megváltozott társadalmi körülményektől függően természetesen a szerelem szimbolikájának is meg kell változnia. A metafizikus régiókból most már földre száll az eszményi nő, s bár a vele való szabad egyesülést még gátolják a régi törvények, a fennálló rend társadalmi-vallási törvényei, a szerelmeseknek szükségképpen tagadniuk kell ezeket az új jelszó nevében: akié a szív, azé legyen a test is. S az eddig vázolt összefüggések egyértelműen bizonyítják, hogy ez a jelszó annak az egyénnek igényeit fejezi ki, aki önmaga boldogságáért, önmaga realizálásáért megindította konkrét, de még *fatális*

³⁶ ÉDOUARD PERROY: id. mű. 390. — MARX K.: A tőke. Budapest, 1949. Szikra, I. 776—777. Marx állapítja meg, hogy a királyi hatalom maga is a polgári fejlődés terméke. — MARÓT KÁROLY: A kétezer éves Ovidius. Budapest, 1957, Gondolat Kiadó, 22, 41. — CHRÉTIEN DE TROYES: Cligès prólogusa: "...les commendemanz d'Ovide Et l'art d'amors an romans mist." — VÖ. A trubadur Giraut de Bornel kritikája a lovagokról, idézi ERNEST HOEPPFENER: id. mű. 86. De Peire Cardenal hangja is hasonló.

formában jelentkező harcát a feudális-általános törvényei és szabályai ellen, a feudális életeszmény ellen. S ez az általánosból kifeszülő egyén már olyan erkölcsi értékekkel rendelkezik, ésszel, erővel, szépséggel, ravaszsággal, ügyességgel, amelyek mindenkiben meg lehetnek, tehát amelyek nem függenek össze a nemesi származással. Ily módon a materiális és erkölcsi érték ennél az egyéniségnél szétválik, ami viszont azt jelenti, hogy nála már nincs meg a birtok és a birtokló személy kölcsönös feltételezettsége. (Ezt illusztrálja például Tristan önkéntes lemondása földbirtokáról!) Problematikája ezért már *csak* erkölcsi síkra tevődik, tehát a szubjektív élmény autonómiájának, a személyiség szabadságának kérdése irodalmilag kifejezést nyert. Ezt bizonyítják a Tristan-regények, ezt Chrétien de Troyes életműve, amelyről Győry János joggal és találóan állapította meg, hogy ez olyan művészi szándék eredménye, amely az embert a kasztokból, a középkori hierarchiákból ki akarja fejteni, hogy így autonóm személyiséget teremtsen számára.³⁷

Ez az új ember-ideál pedig nem más, mint amelyet az Abélard-i nominalizmus az egyes realitásának nevez. (Épp ezért Tristan szerelme is az Abélard-i etika tételei szerint formálódik költőivé. Tristan és Izolda szerelme ugyanis még testisége ellenére sem bűnös, s azért nem bűnös szerelem, s azért segíti őket Isten a megpróbáltatásokban, mert saját lelkiismeretük szerint cselekszenek, vagyis tiszta az az érzés, amelyből cselekedeteik következnek. Ez pedig nem más, mint Abélard egyik etikai tételének költői feldolgozása, amely szerint a cselekedetek értéke nem önmagában van, hanem a feltételező érzületben. Bűnt tehát csak az követ el, aki lelkiismerete ellenére cselekszik. Mert a természetes erkölcsi törvény megelőzi a természetfeletti kinyilatkoztatást, vagyis konkrétan s a regény formulájával: „Róma törvényeit”, amelyeknek megtartására Ogrin remete inti a szerelmeseket.)³⁸ Ezt az ember-ideált hirdetik tehát a goliárok, s ennek valóságos hatalmáért indította meg Bresciai Arnold Abélard tanítványaként politikai harcát a gyorsabban megérett itáliai feltételek között.³⁹

Észak és Dél egyesülési folyamatának megindulása természetesen nemcsak az irodalomban hozott változásokat. A bölcseletben ezt a déli misztika s a közben Aristotelésszel megerősödött nominalizmus egyesítésének igénye követte Chrétien de Troyes idejében. Párizsban Amaury de Bène filozófiája már újszerűen panteista, mivel arra a tételre alapozódik, amely isten mindenütt-jelenvalóságából s a lények istennel való egyesüléséből azt a következtetést vonja le, hogy a dolgok örök realitások; isten ugyanis önmagával örökké azonos realitás; ha viszont isten minden teremtményében benne van s a teremtmények őbenne, a világ nem lehet más, mint realitás. Isten tehát

³⁷ GYŐRY JÁNOS: A francia irodalom története a középkorban. id. kiad. 39–40.

³⁸ VÖ. SÁNDOR PÁL: id. mű. 129.

³⁹ N. A. BORTNYIK: Bresciai Arnold világnézete. Középkori Egyetemes Történet I. (III) Budapest, 1957 (kézirat), Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat. 66–85.

éppúgy leszállt a földre, mint az elégia nőeszménye. Amaury forrása Scotus Erigena volt; 1215-ben együtt ítélték el mesterével, hisz ez a panteizmus ugyanahhoz a gyakorlati magatartáshoz vezethetett, mint az Albigenseké.⁴⁰

Ugyanakkor a realista misztika, amely Clairvaux-i Bernáttal érte el tetőpontját, a Graal-regényekbe szállt s ott végképp elenyészett, miközben új életet akart lehelni a lovagi epikába.⁴¹ A meggyengült lovagság azonban már csak allegóriát alkothattott s a kompromisszumos lovagregény negációs szerelmét kisajátítva, azt a fogalmi realizmus költői indoklásává változtatta, abban a történeti pillanatban, amikor egyfelől a pápaság III. Ince vezetésével hatalmának tetőfokára hágott s fegyveres harcot indított a kathár misztika ellen, másfelől pedig Philippe Auguste megerősödött monarchiájában a polgárságé lett a vezérszólam s a nemesi életeszmények már irodalmilag is védekezésre kényszerültek az Aristotelés segítségével kialakított emberközpontú polgári világképpel szemben. S mivel ily módon a szerelem többé már nem lehetett a polgárság önkifejezésének irodalmi eszköze (s a polgárságnak erre már nem is volt szüksége!), a polgári ihletésű irodalmi művek nólakjai körül eltűnik a régi dicsfény s könnyűvérű asszonyok, könnyen elérhető nők nepesítik be az immár autonóm polgári irodalmat.

Ez az új helyzet különös élességgel fejeződik ki a fabliókban s a Róka regényében. Ez utóbbiban, amely a XIII. század par excellence satirikus műve s az addigi történelmi fejlődést rögzíti szétágazó mesefüzéreire, a Róka és a Farkas, a polgár és a nemes közti harc ugyanis amiatt tör ki s mérgesedik el, hogy a Róka elszereti a Farkas feleségét. A szerelem mint az általános életviszonyok kifejezője *nyíltan* ütközőponttá válik ettől a történeti pillanattól fogva a polgár és a nemes között. E probléma, további fejlődése során, épp ezért Rutebeuf és Jean de Meung naturalizmusához vezet, s a terhes feleség és a szabad szerelem leírásán keresztül eljut Villon „Vastag Margot-”jáig, mint jeleztük: a társadalmi lealjasodás mélypontjáig, hogy így tagadjon meg mindent, ami még a régihez köthetné.

Ezzel egy időben azonban a probléma másik ága felfelé ível, mert az albigens-háború után a déli misztika nőeszménye Szűz Mária alakjába olvad, s a ferences misztikával a városi plebejusok közé húzódva tölti be korábbi funkcióját. A plebejusok társadalmi helyzete ugyanis a XIII. század folyamán egyre nehezebb lesz; falun és városon egyaránt kialakul a „kövérek” rétege (hogy a korabeli megjelölést használjuk) s ezzel egy időben egyre többen lesznek „soványak”. Kézműves-sztrájkok és parasztfelkelések, egyszóval jelentős tömegmozgalmak antennáin szikrázik ki ez a társadalmi átalakulás. S e mozgalmak ideológiájának most Szűz Mária ad egyedül ideológiai foglalatot, de úgy, hogy már ő is a nominalizmus eredményeire támaszkodik s ezáltal az

⁴⁰ Vö. ÉMILE BRÉHIER: id. mű. 600—601.

⁴¹ Vö. JEAN MARX: *La légende arthurienne et le Graal*. Paris, 1952, Presses Universitaires de France, 7, 15—17.

egész polgárságot s nemcsak a plebejusokat patronálja. Ő lesz a mindenható közvetítő ember és isten között, mert őt tekintik isten tiszta gondolatának; (Vö. a trubadur nőszemély eredete.) Ő mondja el szinte naturalista részletességgel az embereknek Jézus és a maga passióját, mert ő egyben földi lény is; ő lesz a feudális hierarchia meglazítója, mert ő az ideológiai megfelelője annak a társadalmi ténynek, vagy inkább folyamatnak, amely a kereskedelmi tőke fejlődésével párhuzamosan a társadalmi élet valamennyi ágában a közvetítőnek juttatja a haszon oroszlánrészét; gazdasági téren a kereskedőnek, a tőzsdésnek, a bankárnak, jogi vonalon az ügyvédnek, politikai sikon pedig a miniszternek, a királyi tanácsadónak. (Ezért lesz oly éles a szeplőtelen fogantatás vitája, amelyben a tomizmus és a ferences scotizmus méri össze erejét. Ezért fordít Villon is gondot Mária-balladájában erre a kérdésre, ezért szentel egy mellékmondatot Mária szeplőtelen fogantatásának demonstrálására:

„Vierge portant, sans rompure encourir,
Le sacrement qu'on célébre à la messe”)

Ugyanakkor azonban a népi megmozdulások megrettentik a burzsoáziát, amelynek ezért most még szorosabban kell a király mögé, az erős központi hatalom mögé tömörülnie. Ezzel egy időben viszont a népi misztikát is mérésékelnie kell azáltal, hogy a saját érdekeinek még megfelelő anti-teokratikus vonásokat emeli ki belőle, s ezekre helyezvén a fő hangsúlyt, misztikával tölti meg a különféle ideológiai formákat. Ily módon a misztikus áramlat népi ágát belevezeti a polgári ágba, más szóval: a plebejus ellenzékiiséget a polgári ellenzékiiség uszályává változtatja. Így érthető, hogy a XIII. század végén s a XIV. század elején miért jelenhet és jelenik meg együtt Siger de Brabant averroizmusa, Jean de Meung polgári naturalizmusa és Rutebeuf plebejus lírája, az ikonográfia misztikája s a gótikus templom-ablakok lírai színezése, a legisták s a ferences spiritualisták pápaellenes tevékenysége és Duns Scotus új szintézise: a misztika és a nominalizmus egybekötődése, azaz a polgári ihletésű nominalista panteizmus, amely kijelöli a középkor-végi gondolkodás útját. S ezt az utat járja végig a korszak polgári embere, önmaga lényének és sorsának megismerése végett.

E korszak tényei is igazolják tehát misztika-definíciónk helyességét, hisz e tények nem mások, mint azok a kritériumok, amelyek feltételezik és meghatározzák a misztikát, mint a francia polgári fejlődés egyik kísérőjelenését, vagyis azt az ideológiai formát, amelyben a nagyarányú tömegmozgás, a polgári kompromisszum szükségessége, az egyén önkifejezésre való törekvése s a vele járó líraiság sajátosan tükröződik. A száz éves háború zűrzavarai, rettentő csapásai közepette a tömegmozgás még nagyobb arányúvá válik, a felszabadult jobbágyok s városi plebejusok a kereskedelmi tőke szabad prédájává lesznek, a polgári ellenzéknek még nagyobb szüksége lesz a királyi hatalommal való kompromisszumra (részben az angol tőke konkurenciájával,

részben pedig a refeudalizációs törekvésekkel szemben), a plebejusoknak meg Mária segítségére, úgyhogy a misztika *kizárólagos* történelmi szükségszerűségként jelenik meg Gerson filozófiájában s a líraiság Villon költészetében.

Gerson „Theologia mystica-”ja, amely a szerző szerint is felette áll a spekulatív, skolasztikus teológiának, az embert önmaga fölé emeli azáltal, hogy képessé teszi — a közvetlen intuíció révén — isten „experimentális” megismerésére. Ezt a megismerési formát isten maga rendeli el, amikor kinyilvánítja magát az emberek előtt, akik ily módon a vele való intimitásban, azaz a világ teremtőjével való bensőséges kapcsolatban tudatilag megtalálják önmaguk teljességét, tudatilag birtokba veszik a teremtett s a teremtőben létező világot. S ehhez az embernek Gerson szerint nem kell tudósnak lennie, elég, ha jó szándékú. Ezért ehhez a tudati birtokláshoz az iskolázatlanok is eljuthatnak. Ily módon ez a teológia, ez a misztikus teológia az egész harmadik rend nevében beszél.

Ez az oka annak, hogy Gerson gondolatrendszere nemcsak a középkori gondolkodás megszüntetve megőrző összefoglalása, hanem annak a nemzeti mozgalomnak is elméleti támasza, amely az angolok kiűzését, Franciaország felszabadítását, vagyis a királyi hatalom megerősítését, az utolsó oligarchák leverését, s a gallikanizmus törvényes érvényesítését, vagyis a feudalizmus bástyáinak lerombolását tűzte ki céljául, egyszóval: amely a nemzettéválás első feltételének, a területi és politikai egységnek megteremtését készítette elő. Épp ezért azokat a gondolatokat fejezi ki filozófiai-teológiai terminológiával, amelyek a XV. századi kis- és középpolgárság nagyburzsoává való fejlődésének folyamatát kísérték. Emiatt viszont már a kezdődő Renaissance ideológiájának kell tekinteni.⁴²

Mivel a gersoni ideológia mind tartalmi, mind pedig formai szempontból át meg átszövi Villon költészetét, ismeretelméletével, konkrét megnyilvánulásaival az életmű misztikus ihletésű darabjainak elemzésekor foglalkozunk majd s ily módon kíséreljük meg, hogy tanulmányunk szerkesztésével is érzékeltessük a misztika állandó jelenvalóságát Villon költői tevékenysége során... Ezek azok az összefüggések fő vonásaikban, amelyek lehetővé teszik annak megértését, hogy miért éppen a XV. században s miért éppen Villon életművében teremtődik meg a nagy költői szintézis, a középkori irodalom megszüntetve — megőrző összefoglalása.

⁴² Szűz Mária közvetítő szerepéről, illetve ennek társadalmi lényegéről vö. MARX KÁROLY: id. mű. 801. 229. jegyzet. — A Renaissance-filozófia tartalmáról vö. FRIEDRICH ENGELS: Feuerbach és klasszikus német filozófia felbomlása. Id. kiad. 393 és F. ENGELS: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. Id. kiad. II. 87. — Gerson Theologia mystica-jával kapcsolatban l. VICTOR COUSIN: Histoire générale de la philosophie. Paris, 1867, Didier, 265—269. — Gerson misztikájának s a németalföldi misztikának kapcsolatáról l. JEANNE ANCELOT—HUSTACHE: Maître Eckhart et la mystique rhénane. Bourges, 1958, Tardy, 164—170. A francia középkor lényeges belső összefüggéseinek részletes tárgyalását l. OTTÓ SÜPEK: Esquisse d'une Histoire des Français. I. (Des origines à la Renaissance.) Budapest, 1961, Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat.

A triviumi dialektika tananyaga, amely, mint láttuk, a társadalmi fejlődést tükröztetve elérkezett a misztikáig, Villon elméjében sajátossá szűrődve s világnézetté válva elvi alapul szolgált tehát a korvalóság belső összefüggéseinek művészi kifejezéséhez, a középkortól búcsúzó polgári egyén problematikájának irodalmi megfogalmazásához, a személyes líra tartalmi és formai jegyeinek kiválasztásához.

Magától értetődik azonban, hogy ez a tananyag, egyfelől az életkori sajátosságokhoz való alkalmazásából, másfelől meg a korabeli egyetemi oktatás válságából, színvonaltalanságából következően, az elvi alapvetés szempontjából inkább csak képlékeny váz volt, amelyet részben további tanulmányoknak, részben pedig a benedeki ideológia fokozódó tudatosodásának kellett megszilárdítaniuk s végleges irányba igazítaniuk.

Azok az elvi összefüggések tehát, amelyeket a triviumi dialektikával kapcsolatban elemeztünk, csak később, az 1440-es évek végén rendeződhettek el Villon értelmében. Csak a „licentia docendi”-ra való felkészüléskor, vagyis Porphyros „Bevezetésének” tanulmányozásakor, a genusok és speciések szubsztancia-voltának, testiségének és az érzékelhető dolgokkal való viszonyának vizsgálatakor tisztulhattak világnézetté. Ebben a fejezetben azért foglalkoztunk mégis velük, mert a triviumi dialektikának, mint logikai studiumnak lényege egybeesik a későbbi filozófiai tananyagéval, tekintve hogy ez utóbbi nem más, mint a triviumi dialektika anyagának koncentrikus bővülése.

A SZOVJET FOLKLORISZTIKA ELMÉLETE¹

Akinek alkalma volt arra, hogy figyelemmel kísérje a szovjet folklorisztika legutóbbi öt-hat esztendőben elért teljesítményeit, bizonyára egyet fog érteni velem abban, hogy jelentős változásoknak lehetünk tanúi a népköltészetéről szóló tudományban. Szakfolyóirataink — recenziós rovataikban nem szisztematikusan bár — ismertették olykor a megjelent kiemelkedőbb műveket; ezekből az ismertetésekből azonban nem bontakozik ki teljes kép azokról a folyamatokról, amelyek elméleti síkon az egyes konkrét vizsgálatokat, monográfiákat megalapozták.

A recenzensek többnyire nem is voltak abban a helyzetben, hogy egy-egy publikáció mögött kitapintsák az elmélet terén elért új eredmények lényegét, meghatározott szemléleti változásokat regisztráljanak tudományszakunk alapvető kategóriáit illetően.² Annál kevésbé teheték ezt meg, mert az elméleti alapvetés elsősorban olyan konferenciák magasan hevített vitái, ellentétes nézetek bátor összecsapása közepette született meg, amelyek anyagát, az ott elhangzott előadásokat — legfeljebb csak részben publikálták még.

Az utóbbi években nálunk is örvedetesen megnövekedett, publikációkban is kifejezésre jutott elméleti-módszertani érdeklődés alapján ítélve a szovjet folklorisztikai elmélet áttekintése minden bizonnyal széles érdeklődésre számíthat.

¹ Előadasként elhangzott az ELTE Világnézeti és Nevelési Bizottsága szakmai — ideológiai továbbképzése keretében, 1961. május 27-én.

² Ezt a felfogásomat bizonyos mértékben módosítanom kell PÉTER LÁSZLÓNAK „A Tiszatáj Füzetei” N° 41. Szeged 1956. 1—11. lapokon „A népköltészet időszervi kérdései” címmel megjelent összefoglalása után, amelyre csak a közelmúltban figyelmet tettem a szerző. Ezért itt is köszönettel tartozom neki. PÉTER LÁSZLÓ 1956-ig valóban kitűnő érzékkel ragadta meg a szovjet folklorisztika-elmélet új nekilendülése során kimunkált alapvető kategóriákat, s csak sajnálhatjuk, hogy kitűnő tanulmányának nem támadt olyan visszhangja, amelyet méltán kiérdemelt volna. Ami tanulmánya után ismertetésemet mégis indokoltta teszi, részint az, hogy ő csak 1956-ig követte a *publikált* anyagot; másrészt — megítélésem szerint — az egyes elméleti kategóriák korrelációs-rendszerét, rendszer-voltát tanulmányában nem tapintotta ki; akkor még alkalmasint nem is tehetette volna.

A továbbiakban, bármennyire hasznosnak, megítélésem szerint termékeny vitára alkalmat adónak tűnik a jelenlegi magyar folklorisztikai elméletnek és módszereknek a szovjet népköltészet tudományban kidolgozott új eredményekkel való összevetése, erre az adott keretek közt nem vállalkozhatnék. A magam feladatának csupán a szovjet folklorisztika napjainkban kibontakozó alapelveinek, ezeknek a maguk összefüggés-rendjében való bemutatását tekintem, de hozzá tehetem ugyanakkor, a feladat még így értelmezve is, éppen jelentősége miatt, meglehetősen sokrétű.

Összefoglalás-kísérletem ui., az a törekvés tehát, hogy a témának áttekintő interpretációját nyújtsam — ismereteim szerint — az első ilyen természetű próbálkozás. Jegyzeteimen, tapasztalataimon kívül még az utóbbi évek publikációira támaszkodhattam, ezek részbeni elemzése alapján állítottam össze előadásomat. Maguk a publikációk meglehetősen szétszórtnak találhatók, bizonyára nem is jutottam hozzá valamennyi, témánkat érintő tanulmányhoz. Mégis azt hiszem, hogy a tartalmilag legfontosabbakat módomban állt tanulmányozni.

*

Ebben az ismertetésben három olyan kérdés csoport bemutatására törekedtem elsősorban, amelyek mind a viták eddigi tanulságai, mind a magam megítélése szerint a legjelentősebbek a marxista folklorisztika számára. Hiszen olyan kérdések ezek, amelyek tudományelméletünk fogalmi rendszerének felépítésében játszanak központi szerepet. A bemutatandó problémák, tudományelméleti kategóriák részint, a következők: a kollektív alkotói elv, a művészi módszer, a folklór-történet fogalmi értelmezése, a népköltészeti műfaj-fogalom, a folklorisztikai összehasonlító-történeti módszer metodikai elve. E kategóriák közül néhány, mint a művészi módszer és a folklór-történet fogalmi, sok tekintetben új jelenségek tudományunk elméletében; és döntő jelentőségre tesznek szert a kollektív alkotói elv, a műfaj-fogalom és az összehasonlító-történeti módszer tudományelméleti értékelése során.

Több ízben emlegettem már is napjaink szovjet folklorisztikájával kapcsolatban szemléletének „új” voltát, „változott” jellegét. Valóban így is van, ez azonban nem szabad hogy megtéveszsen bennünket. Sem arról nincs itt szó, hogy eddig nem volt marxista folklorisztika és most elkezdődött; még kevésbé persze arról, hogy eddig volt ilyen és most „valami más” van kialakulóban. Tudománytörténeti feltételeket most nem keresve annyit mégis el kell mondanom, hogy napjainkban, a forradalom előtti orosz népköltészet-tudomány és a szovjet folklorisztika-kidolgozta elméleti tételek alapos átértékelése útján hozzákezdtek e tételek *összefüggés-rendjének* a marxista esztétika alapelveire támaszkodó kialakításához, röviden, a *rendszeres* marxista folklorisztika-elmélet megteremtéséhez.

Fel kell hívnom a figyelmet a következőkre is. Megítélésem szerint máris vitathatatlan, hogy a vizsgálandó évek szovjet folklorisztikája tudománytörténeti korszak lesz. Melyik esztendő jelöli majd azonban ennek a korszaknak alsó határát — és éppen ez a lényeges és hangsúlyozandó —, még nem tudjuk. Tartózkodnunk kell attól, hogy napjaink szovjet folklorisztikájának akár problematikáját, akár az evvel kapcsolatos javaslatait egészében gépiesen értelmezzük, valamiféle megfellebezhetetlen kánonnak tekintsük. Vannak persze ebben az elméletben olyan, tételek rangjára emelkedett következtetések, általánosítások is, amelyek elfogadásában marxista kutató aligha habozhat. Van egy sor problémafelvetés másrészt, ezekről a szovjet folkloristák véleménye is megoszlik, nyilvánvalóan sokoldalúbb megvilágításuk szükséges akár tisztán elvi síkon, de mindenesetre a gyakorlati-konkrét vizsgálatok eredménye alapján (pl. a különböző népek folklórja kutatásának eredménye alapján).

E vitatott kérdések bemutatásában szükségképpen érvényesült a magam álláspontja is; abban ti., hogy melyik szerző javaslatait emeltem ki ismeretetésem számára. Mindenesetre következetesen törekedtem arra, hogy az utóbbi évek során kibontakozott fő irányvonalat kövessem, s már ismert állásfoglalásokat — amelyekkel esetleg amaz vitában áll — ne ismételjem, hiszen a magyar népköltészettudomány művelői számára sem ismeretlenek.

A szovjet folklorisztika fennállása óta óriási tudományos munkásságot fejtett ki. Számos új problémát vetett fel, feltárta a marxizmus klasszikusainak nézeteit a népköltészetre vonatkozóan, egy sor fontos tapasztalatra tett szert a folklór marxista vizsgálata terén. Ezek a tapasztalatok azonban egymástól elszigetelten, a maguk korreláció-viszonyaitól függetlenül munkálva a szovjet folklorisztikai gyakorlatban, tagadhatatlanul a megmerevedés veszélyével fenyegettek. Ezért kezdhetette *V. E. Guszev* az 1958-ban lezajlott össz-szovjet folklorisztikai konferencián Leningrádban vitaindító előadását ezekkel a szavakkal: „Számos elméleti kérdés kidolgozatlansága a szovjet folklorisztikában — észrevehetően fékezi a népi-poétikai művészet jelenlegi helyzetének és történetének tudományos vizsgálatát”.

Már ebben az idézetben feltűnik egy kifejezés, amely többé-kevésbé szokatlan a szovjet folklorisztikában jártas kutató számára, s ez a folklór történetének vizsgálatára irányuló követelés. Valóban látni fogjuk, az egész kibontakozó elméleti rendszer centrumában ez a probléma áll, tehát a fő feladat most fogalomszerűen is a folklór történetének, e kifejezés legszélesebb értelmében vett feltárása; azaz a népköltészet konkrét jelenségvilága történetének és specifikumai fejlődésútjainak feltárása.

A szovjet folklorisztikát az egyetemes népköltészet-történeti célkitűzés és az összehasonlító-történeti módszer felé a legtermészetesebb módon terelte az a páratlan lehetősége is, hogy a Szovjetunió határain át nem lépve vizsgálhatja olyan népek folklórját, amelyek az októberi forradalom előtt a legkülön-

bőzőbb társadalmi fejlődési fokozatokon állottak. Ezek a különböző „folklor-típusok” — az ősközösségi fokú népköltészettől a szocializmusig — a legközvetlenebbül demonstrálták, mintegy élő modelljét nyújtották a történeti fejlődésnek; szinte elegendő volt ezek tudományos leírása csupán és sorba rendezése arra, hogy minden művészet legősibb formáját a maga fejlődésrendjében állítsa a kutatók elé.

Folklor művészet. Művészet — mondtam imént a folklorra vonatkozóan, s valóban a szovjet folklorisztikai elmélet valamennyi tételének, következtetésének, módszertani elveinek és célkitűzéseinek alapvető kiindulópontja annak felismerése, hogy a folklor — művészet.*

Ezt a felismerést a szovjet népköltészet tudomány a forradalom-előtti orosz folklorisztikától örökölte és a maga fejlődése során sem érezte szükségét annak, hogy tudományelméleti alapvetésénél kiindulópontként el ne fogadja. A tétel disciplinánk tudományrendszerbeli helyének meghatározója egyszerűsmind. Ennek megfelelően a folklorisztika közvetlenül az esztétikától kapja elméleti alaptételeit, célmeghatározásait, módszerének alapelveit; eredményeivel ugyanakkor az esztétika kimunkálásához járul hozzá.

A folklor tehát, más szavakkal, olyan társadalmi tudatforma, amely a valóságot művészi, érzékeinkkel megragadható képekben tükrözi, ill. ismeri meg. Mi különbözteti azonban a többi művészettel szemben, melyek tehát specifikumai?

Magától értetődik, egy sor ilyen jellemző sajátosságot mutathatunk ki a népi költészetben, ezért beszélhetünk folklorról, mint sajátos, „önálló” jelenségvilágról, és folklorisztikáról, mint külön tudományról. Ezeknek a specifikumoknak mélyebb, következetesen marxista feltárásának terén bontakoznak ki éppen napjaink szovjet folklorisztika-elméletének komoly sikerei; másfelől e sikerek eredménye, következménye, az elmélet termékeny voltának bizonyítéka az a nagy számú konkrét jelenséget vizsgáló tanulmány, monográfia, amelyeknek egy részét, mint már említettem, szaksajtónk is ismertette.

A népköltészet specifikumainak megvilágítását néhány nagyobb kérdés-komplexum körül csoportosíthatjuk, ezekből épül fel tudományunk elméleti rendszere. Ilyen kérdések: a folklor ábrázolásának tárgya, az ábrázolás módszere, a valóságtükrözés principiumai, a folklor eszmei problematikája, osztálytartalma stb., stb. Egyszerűbben azt mondhatjuk — a folklor specifikumai

* (Ld. a szovjet egyetemi folklorisztikai oktatás *P. D. Uhov*-összeállította programját: П. Д. УХОВ, Методические указания по курсу „Русское народное творчество.” М., 1956. стр. 12.)

Futólag bár, mégis csak hivatkoznunk kell itt *Ortutay Gyula* 1951 — 52-ben elhangzott egyetemi előadásaira is, amelyben a folkloort mint a népi kultúra művészi legmegformált terrénumát fejtette ki és folklorisztika-elméleti alapállását ebből az axiómából kiindulva építette fel.

mind az eszmei-tematikai, mind pedig a művészi forma sajátosságainak síkján feltárhatók és természetesen feltárandók. Marxista kutató számára magától értetődik, hogy mindezeknek a sajátosságoknak kimutatása *történeti jellegű* kell legyen, mert önmagukban nem lehetnek egyszer s mindenkorra adott minőségek, hanem változnak, fejlődnek a népköltészet történeti fejlődése során (vö. *V. E. Guszev*, 1961.).

Itt tűnik ki tehát tudományunk rendszerének és vizsgálati tárgyának bonyolult, dialektikus természete, az ti., hogy a népköltészet történetét, specifikumainak ignorálásakor semmiképpen sem kutathatjuk fel; másfelől, maguk e specifikumok is történeti jelenségek: tehát csak a népköltészeti alkotások konkrét-történeti vizsgálata során jellemezhetők.

B. N. Putyilov evvel kapcsolatban tesz rendkívül fontos megfigyeléseket a folklór művészi természetére nézve, a folklórábrázolás tárgyával összefüggésben, és ezen a ponton — véleményem szerint — jelentősen elmélyíti *E. V. Pomeranceva*, *Sz. G. Lautyin* és *V. E. Guszev* (vö. Szovjetszkaja Etnografija 1959. No. 1. p. 111; *V. E. Guszev*, 1958) — statikusabb felfogását. Az utóbbi kutatók kifejezése szerint ui. a folklór ábrázolásának tárgya (ami által elsősorban különbözik a művészet más megnyilvánulásformáitól), „... nem az ember élete általában, hanem a nép élete a természethez, társadalomhoz, más osztályokhoz való viszonyában”, vagy másként „... a nép (nemzetség, törzs, dolgozók osztálya, szilárd szociális csoport) m i n t e g é s z, a természethez, a társadalomhoz és önmagához való viszonylatában”.

Putyilov (1958) a folklórábrázolás tárgyának valóban történeti jellegét ismeri fel és ennek a felismerésnek birtokában tár széles távlatokat a konkrét kutatás elé, amikor hangsúlyozza, hogy a népköltészet, fejlődésének különböző korszakaiban, a valóságnak csupán meghatározott oldalát tükrözhetette, meglehet, nem is a legfontosabbat; és továbbá, „elengedhetetlenül számba kell vennünk, hogy a valóság a maga sokoldalúságában csak fokozatosan tárult fel a népköltészet számára, amelynek (ti. a folklórnak — I. M.) története részben a valóság művészi elsajátításának fokozatos folyamata, művészi felfedezésének sorozata” (p. 23).

Putyilov kérdésfeltevésének rendkívül termékeny volta jut kifejezésre azokban a további kérdésekben, amelyek gondolatkifejtése során — tudománytörténeti szempontból teljesen új módon merülnek fel számára. „*Érdeklődnünk kell* — írja — *ilyen kérdések iránt is: mikor és milyen műfajokban tárult fel az ember — mint történeti személy, mint „magán” személy, mint karakter? Mikor tárult fel a folklór számára a lét, mint művészi ábrázolás tárgya? A természet, mint esztétikai átélés objektuma? Az emberi érzések világa (szerelem, féltékenység, gyűlölet, kötelesség fogalma)? És mi az, ami végképp nem tárult fel a folklór számára és fel sem tárulhatott?”* (p. 23. — Kiemelés tőlem, IM).

A folklórnak, mint művészetnek legalapvetőbb sajátossága a *kollektivitás*. Ehhez képest ui. minden más meghatározó jegye, mint szóbeliség, az elterjedés

tömeges jellege, tradicionalitás, anonimitás, stb. — másodlagos, vagy másodrendű. Alapvető ez történeti tekintetben is, amennyiben lényege a folklór története folyamán nem változott, csak az alkotásokban jelentkező aránya és megnyilvánulásformái változtak. Ebből következik, hogy a népköltészetben a valóságot tükröző „szubjektum” szerepében nem az individuum, hanem a kollektivum lép fel (V. E. Guszev, 1958). A folklór tehát közvetlenül tükrözi a nép viszonyát az ábrázolt valósághoz, éppen ezért a társadalmi tudatformák történetében rendkívüli jelentősége is van. A kollektivitás problémájára — döntő jelentősége miatt — még külön visszatérünk a következőkben. Itt csupán annyit jegyzek meg, hogy a kollektív alkotói elvet feltételező, determináló okok feltárásával, egyelőre legalább, a szovjet folklorisztika nem foglalkozik. Tegyük hozzá azonban, ezeknek az okoknak keresése nem is elsősorban folklorisztikai feladat, sokkal inkább etnográfiai, társadalomtudományi.

A folklórnak, mint művészetnek még egy specifikumáról kell beszélnem, amely különösen konkrét anyag vizsgálatakor el nem hanyagolható tényező, s amelynek jelentőségét V. E. Guszev hangsúlyozza. Ez a sajátosság a következő: a folklór alkotásfolyamatában kiteljesedő, megvalósuló művészi ábrázolásmód rendkívül összetett, szintetikus. A folklóralkotás, formája szerint — mondja Guszev, — szóbeli, ritmikai, melodikai, mimikai stb. eszközöknek felbontathatlan egységét képviseli, amikor is a különböző műfajokban ezek a komponensek más-más összefüggésben, korrelációban jelentkeznek. Ebből önként következik, hogy a népköltészet specifikumainak feltárásakor nem elegendő csak az irodalommal történő szembesítés, hanem figyelembe veendő más művészetformákkal való összevetés eredményei is.

Ebből következik továbbá, hogy „... a népköltészeti alkotás, mint teljes értékű művészi e g é s z, csak a nép körében él, lévén szellemi életének organikus eleme. Folklóralkotás igazi esztétikai kifejezését csak a maga természetes életfeltételei közt nyerheti el, előadásának pillanatában, előadó és hallgatóság aktív alkotói kontaktusa és kölcsönhatása pillanatában” (V. E. Guszev, 1958).

A folklór közismerten etnográfiai és művelődéstörténeti forrás is. Magától értetődik azonban, hogy ilyen értelmű kiaknázása csak akkor lehet megalapozott, ha ez a fajta kutatás gondosan ügyel a folklór művészet voltára és az abból következő konzekvenciákra; ha állandóan tudatában van a folklórnak, mint művészetnek specifikumaival.

A kollektív alkotói elv. A népköltészet jelenségeinek kollektív alkotó folyamat eredményeként való születését, a folklórnak egyáltalán, mint *kollektív művészetnek* felismerését s e jegynek valamennyi más művészettel szemben alapvető specifikumként való értelmezését a szovjet népköltészet-tudomány képviselőinek többsége ma elfogadja. Ez az álláspont azonban nem egyesapásra alakult ki, heves viták zajlottak és zajlanak körülötte.

A vitának bár nem krónikájára van szükségünk, hanem elsősorban eredményeire, mégsem felesleges futó tudománytörténeti pillantást vetnünk kibontakozására (vö. *V. P. Anyikin*, 1960; *P. I. Csicserov*, 1960; *A. N. Nyecsajev*, 1960; stb.).

Mint a magyar folklorisztikában jól ismeretes, a harmincas években, *Ju. M. Szokolov*, *N. K. Azadovszkij*, *A. N. Nyikiforov*, és *A. P. Andrejev* tevékenysége nyomán sajátos szovjet folklorisztikai iskola alakult ki, s az őket követők „... kutatói munkássága az előadó individuum vizsgálatára korlátozódott”. Az iskola hívei tagdták a folklóralkotás kollektív lényegét, az alkotó folyamat értelmezésében az individuális elvet tették uralkodóvá szemléletükben stb., s e felfogásuk mind elvi formulázásban, mind gyakorlati publikációs tevékenységükben kifejezésre jutott. Ennek a szemléletnek eredményeként nagy számban jelentek meg egyes előadók repertoárját tartalmazó és vizsgáló monográfiák, amelyekre általában jellemző egy biografikus kutató módszer, a folklór-szövegeknek az előadó életrajzából történő értelmezés kísérlet. Mindez, mondja *A. N. Nyecsajev* (1960) „... ténylegesen elmosta a kollektív népi művészet társadalmi-politikai problematikáját”.

A szóban forgó szemlélet a forradalom előtti orosz folklorisztika egyes képviselőinek elavult tételeiből fakadt, a 60—70-es évek gyűjtői és kutatói egyes megfigyeléseinek túlzott általánosítása eredményeként. *A. N. Nyecsajev* (1960) így formulázván a folyamat lényegét: „A folklór-mesterek alkotásaival kapcsolatos hamis értelmezés megjelenésének története... a liberális-burzsoá tudomány fokozatos elfordulásának története az 50—60-as évek forradalmi demokratáinak hagyományaitól” (p. 130—131) — kifejti, hogy a 70—80-as évek során, amikor is az etnográfia és folklór iránt nagymértékben megnövekedett a társadalmi érdeklődés, ugyanakkor e tudományokat már nem a forradalmi demokraták, hanem a narodnyikok művelték, „... egyre inkább eltűnt a forradalmi él és mindjobban megerősödött a kulturális-felvilágosító tendencia”.

P. N. Rübnyikov vetette fel a néptömegek alkotó aktivitásának problémáját, amelyet aztán az orosz tudomány annyira elmélyített, hogy a XX. századi európai folklorisztikában erre vonatkoztatva jelent meg az „orosz iskola” elnevezés. „A mesemondó személyének és a nép alkotó aktivitásának problémája, mint a tudomány leglényegesebb kérdése jelentkezett. Politikai célokat követett, a kor feladatainak felelt meg és rendkívül aktuális, progresszív volt, történetileg törvényszerű, a maga idejében organikus. (*A. N. Nyecsajev*, 1960. p. 132.).

Hilferding és még inkább a későbbi kutatók munkásságában azonban már a felvetett problémák politikai tartalmának eltűnését konstatálhatjuk, ugyanakkor a személyiség szerepének kérdése változatlanul napirenden marad, sőt további teret nyer.

V. P. Anyikin és *V. E. Guszev*, akik a legkimerítőbben foglalkoztak a folklór kollektivitásának kérdésével, egyaránt hangsúlyozzák, hogy az alkotó

személyiség túlbecsülése, folklórbeli szerepének mértéktelen felnagyítása mellett mind az orosz, mind a szovjet folklorisztikában nyomon követhető egy gyökeresen eltérő áramlat is, a XIX. század 40—60-as éveitől kezdődően. Ennek az irányzatnak képviselőit vádolták meg a Szokolov-iskola követői avval, hogy a folklór specifikumát „romantikusan” értelmezik, de ahová nem csupán *Buszlajev* és *O. Miller* tartoztak, hanem *Belinszkij* is és mindenek előtt *Csernisevszkij*, akik egyértelműen a folklór-alkotás kollektív volta mellett foglaltak állást csakúgy, mint a szovjet folklorisztika nagy megalapozója, *Gorkij*. Őket követték még a Szokolov-iskola fénykorában *V. Ja. Propp* és *V. I. Csicserov* — a legkiemelkedőbbek közül.

A kollektív alkotói elv elsődleges specifikumként való elismerése természetesen nem jelenti azt, hogy a szovjet folkloristák valóban „romantikus” értelmezéshez „térnek vissza”. Hogyan merül fel tehát napjainkban ennek a kategóriának kérdése?

V. P. Anyikin a kollektivitás fogalmát vizsgáló speciális tanulmányában (1960) szóban forgó kategóriáknak a folklorisztikai elmélet és a gyakorlati kutatás szempontjából egyaránt kardinális voltát hangsúlyozva kiemeli, hogy ennek helyes értelmezésétől függ egy sor további alapkérdés megalapozott felvetésének, majd megválaszolásának lehetősége is. Többek közt pl. a folklór-alkotások datálásának lehetősége, a későbbi „rarétegződések” kimutatásának lehetősége stb. „Sőt, — folytatja — a folklór-publikáció principiumait is össze kell kapcsolnunk a kollektív és individuális alkotói elvek tényleges összefüggése megértésével”.

Individuális és kollektív alkotói elv szembeállításakor, természetük feltárásakor *Guszev* is, mint pl. nálunk *Ortutay Gyula*, dialektikus egységként kezeli a kettő érvényesülésének szerepét, úgy azonban, hogy ebből az egységből az előbbi, amíg a „folklór” határai közt vagyunk, mindig másodlagos jelentőségű lehet csak a kollektivitás elvével, mint a folklór-művészet mindenkor elsődleges specifikumával szemben. Persze ezt elismerve, mint először arra *Csicserov* mutatott rá, óvakodnunk kell a kollektív alkotói elv abszolutizálásától is. A folklórban, évezredek fejlődése során nem egyszer kell számolnunk minőségi változásokkal (pl. ősközösségi folklór — osztálytársadalmak folklórja, I. M.), amelyek alkalmával várhatóan a folklór valamennyi specifikuma lényeges átértelmezésnek vettettet alá. Ezek a specifikumok ugyanis, mint már mondtam, történeti kategóriák, amelyek a népköltészet történeti fejlődésének folyamán változnak; pontosabban, e változásfolyamat éppen meghatározott nézőpontból — a folklór története.

A kollektív alkotói elv tartalmának, jellegének változásait a szovjet folkloristák kimutatják — képletesen szólva — horizontálisan és vertikálisan egyaránt, azaz időben és a különböző műfajokban való megjelenésének fajsúlya szerint is. „A folklórbeli individuális és kollektív alkotás dialektikus egységének áttekintésekor ezt a problémát el kell határolnunk. Először is,

a folklórban két tendencia volt és van: keletkeztek egyfelől olyan alkotások, amelyekben ebből a dialektikus egységből vezető szerepet a kollektív alkotás játszott (a folklór ún. tradicionális formái); másfelől pedig olyanok, amelyek uralkodó alkotói principiuma az az individuális volt, amely a kollektív alkotói folyamatban kimunkált hagyományokra épült (a folklór ún. improvizációs műfajai). Másodszor a folklóralkotások megteremtésének különböző etappjaiban individuális és kollektív alkotói elvek dialektikus egységéből a kettő szerepe általában nem egyenlő” (V. E. Guszev, 1958. p. 6.).

A kollektivitás lényegét, a különböző műfajokban és történeti korokban való jelentkezésének formáit elsősorban *Gorkij*, *Csicserov* és *Anyikin* tárták fel.

Anyikin szerint a kollektivitás lényege az, hogy minden egyes folklóralkotáson kollektív munka megy végbe, pontosabban, minden egyes folklóralkotásban a közös alkotói munka kollektív formái nyilatkoznak meg. Nem személytelenséget jelent tehát, mert a folklórt emberek teremtik; de éppen ez a fontos, hogy emberek, közösen, minden egyes folklóralkotással kapcsolatban. A minden egyes kézen történő elvétel, vagy hozzáadás azt jelenti, hogy az alkotás már egyiknek sem tulajdona kizárólagosan; nem újra hozza létre mindegyik, egészében az illető alkotást, még ha a kiképzésében részt is vesz. Nincs tehát szerző, hanem számtalan szerzőtárs. Ebből következik, hogy a kollektivitás nem egyszerű summája ugyanakkor számos individuális alkotásnak. Az „első szó” kimondóját pedig ebben az aspektusban nem tekinthetjük „folklóralkotás” szerzőjének, az ő műve csak a kollektív befogadás során válhat népköltészeti alkotássá.

Fontos *Anyikin* figyelmeztetése abban a tekintetben is, hogy a kollektivitásnak a „csiszolás” fogalommal való elterjedt azonosítása a probléma leegyszerűsítését, leszűkítését eredményezi. A „csiszolás” a kollektív alkotó folyamatnak csupán egy megnyilvánulásformája, s nem ez, hanem a tradíció hatása, minden egyes emberre — a legfontosabb. „A szóbeli poétikai tradíció a nép kollektív alkotói tapasztalata, olyan poétikai fogások és kifejező eszközök rendszerébe rögzítve, amelyek közösek valamennyi alkotó számára a folklór történetének meghatározott szakaszában. Ennek a tradíciónak uralkodó szerepe van minden egyes ember alkotásában”.

(*Anyikin*, 1960). Az improvizáció látszólag sokban megközelíti az irodalmi alkotás-folyamatot. Lényegében mégis gyökeresen eltér attól, mivel aki improvizál, közvetlenül a kollektív művészi ábrázolóeszközök, képek, típusok, arzenáljából merít. Az improvizáció — mondja *Anyikin* — a kollektív alkotás-folyamat legelterjedtebb megnyilvánulásformája. Az individuális stílusnak olyan módon való keresése, mint az irodalomban lehetséges — olvassuk a szellemes mondatot — éppen olyan terméketlen, valamint azoknak a cseppeknek keresése, amelyből a patak összeállt.

„A folklór mindenekelőtt az egész dolgozó nép számára közös fogalmakat, képzeteket tükröz. A nép számára a folklór-alkotásokban nem az az

érték, ami az individuumra jellemző, hanem ami az egész nép tulajdona. Ebből ered a folklór sajátos poétikai képszerűségének (образность) jellege. Ez az egész nép esztétikai elképzeléseit és fogalmait tükrözi, nem pedig az egyes személyekét. Az individualitás abban nyilatkozik meg, mit vesz az egyes személy a kollektív tulajdonból, mit talál magához közelebbnek belőle, milyen irányba tereli eszmei-művészi tekintetben a népi költészetet, melynek során egyáltalán nincs biztosítéka arra, hogy ajánlatát elfogadják a következő társszerzők” (*Anyikín*, 1960).

A kollektív alkotói elv dominanciáját a folklór különféle műfajaiban az orosz népköltészet konkrét példáin (bűlina, mese, sirató, „kisműfajok”, líra stb.) mutatják be a kutatók, ezért itt nem részletezem gondolataikat, eredményeiket. Ez részben vonatkozik a kollektivitásnak történeti korszakokban való megjelenése formáira, jellegére is. Általában elmondhatjuk azonban, a kollektív alkotói elv konkrét anyagon való kidolgozásának problematikája tudományunk legelhanyagoltabb területe. A folklór e kategóriájának karakterisztikája a népköltészet egyetemes fejlődése folyamán jelenleg még nagyon is homályos számunkra. *V. E. Guszev* (1958) és mások szerint, a folklór története folyamán változott a kollektivitás *szociális, etnikai és esztétikai* tartalma; de változásának jellegét ezek korántsem merítik ki még: a kollektivitás sajátos alkotó-folyamat, amelynek formái szerfelett különbözők az egyes korszakokban és műfajokban.

Az ősközösségi társadalom folklórájának kollektivitása közvetlen jelleget viselt, az egész nép, az egész törzs gondolkodásának egységét tükrözte, amelyet a munka kollektív formái, vérrokonsági kapcsolatok alapoztak meg. Olyan társadalom művészetének kollektivitása volt, amelyik „nem ismert semmiféle belső ellentmondást”. Osztálytársadalomban a népköltészet kollektivitása társadalmi csoport jelleget ölt, olyan emberek kollektív gondolkodását tükrözi, akiket a szociális helyzet közössége és a történeti sors egyesít. Ez a kollektivitás az uralkodó osztályokkal való szembenállás és az osztályharc fokozatosan tudatosuló folyamatát tükrözi. Szocialista társadalomban a népköltészet kollektivitása a nép morális, politikai egységének tükrözője.

A kollektivitás etnikai tartalmának változása is egyelőre csak a legáltalánosabb vonásaiban sejthető meg. Az ősközösségi társadalom folklórja nagymértékben lokális volt, a nemzetség, törzs művészetére korlátozódott. A feudalizmus idején a kollektivitás ebben a vonatkozásban területi jelleget visel, a folklór-alkotásokra ekkor a lokális hagyományok uralma jellemző; ami azonban nem zárja ki az egész népesség folklórájának objektív eszmei-művészi egységét. A tőkés termelési viszonyok kialakulásával, a korábban elszigetelt területek és etnikai csoportok egyesítésével, össznépi nyelv kialakulásával kiterjednek a folklór kollektivitásának etnikai határai, a lokális hagyományok kölesönhatása és kölesönös gazdagodása folyamatában össznépi kollektivitás és repertoár alakul ki (*V. E. Guszev*, 1958).

A kollektivitással kapcsolatban mondottakat *V. P. Anyikinnak* az orosz népköltészet fejlődéséről tett tanulságos megfigyelésének bemutatásával zárjuk le. Szerinte a folklórhagyomány alapvető átdolgozása megy át a XIX. században. Előtérbe lép az individuális alkotói elv. Nem véletlen — mondja —, hogy ekkor jelenik meg a folklór individuális eredetének elmélete is. Az egykorú folklórfejlődés valóban alapot adott egy ilyen elméletnek kidolgozására. Tudott dolog, hogy a XIX. század második felének, kivált pedig a XIX. századnak népköltészete általában szakít a kollektív alkotás tradíciójával is: a társadalmi feltételek változásának eredményeként maga az alkotás-folyamat mindegyre közelít az irodalomhoz. Új helyzet áll elő: *az ekkor keletkezett alkotások nagy része vagy egyáltalán nem folklór, vagy csak részben az* (1960, p. 20.).

A műfajok kérdése. A folklór osztályainak, tartományainak, műfajainak kérdése — közismerten igen bonyolult, a megoldásra irányuló kísérletek e kategóriák (műfajok) létezésének teljes tagadásától principiális jelentőségük el-, ill. felismeréséig ingadozik. A műfajok létének elvi alapokból kiinduló tagadásával a szovjet folklorisztikában nem találkozunk. Olyan felfogással viszont, amely e kategóriákat folklorisztikai absztrakciónak tekintette, történetfelettinek, vagy a történettel csak külsőlegesen összefüggőnek vélte stb. — van példa a szovjet népköltészeti irodalomban. Ezek a felfogások is azonban, éppen az általunk vizsgált évek elméleti vitái során, a legélesebb visszaütésben részesültek, hamis módszertani következményekkel együtt, amelynek során ti. megalapozatlanul szembeállították a folklór „műfaji” és „történeti” vizsgálatát.

Amikor ennek a felfogásnak tudománytalan voltára rámutatnak a műfajelmélet szovjet úttörői, hangsúlyozzák éppen a *műfajok történeti* kutatásának szükségességét; azt, hogy a műfajok nem „általában” — meghatározott szövegek, szüzsék, alkotásokon kívül léteznek; hogy maga a műfaj fogalma, illetve a konkrét folklór-műfajok fogalma csak meghatározott alkotások történeti vizsgálata során tárulhat fel (*B. N. Putyilov*, 1958).

A folklór műfajainak problematikája tehát éppen úgy történeti síkon bontakozik ki és nyer tudományos megalapozást, valamint a folklór összes meghatározó jegye, következésképpen specifikuma és egész jelenségvilága is történeti aspektusú megközelítésmódot követel a kutatótól.

A folklór-műfaj fogalmát *V. E. Guszev* (1958) így körvonalazta, akkor még munkahipotézis érvénnyel: „A műfaj az alkotásoknak olyan csoportja, amelyek közösségét objektíve határozza meg a valóságnak az a területe, amelyre a művészi megismerés irányul, az eszmei problematika jellegének hasonlósága, valamint az alkotásoknak a nép társadalmi életében betöltött szerepe, rendeltetése. Ez a közösség a tipizáció eszközeinek és elveinek több-kevesebb hasonlóságában, a stilisztikai eszközök, a kompozíció hasonlóságában nyilatkozik meg. A költészeti „alfaj” вид) eszmei-művészi jegyek tekintetében

rokon, olyan alkotások műfajon belüli csoportja, amelyet tovább nem oszthatunk. Az orosz folklór epikus műfajai pl.: bülina, mese, legenda, monda stb.; bülina-alfajok: heroikus bülinák, szociális bülinák, mese-bülinák stb.; mesei alfajok: állatmese, tündérmese, novella-mese, szatirikus mese, történeti mese, kalandmese”.

Futólag említem csupán meg, hogy a hipotézis jelleggel formulázott definíció a továbbiakban igen termékenynek bizonyult, több vonatkozásában megerősítést nyert az eposz, mese, közmondás, történeti dal műfajtörténetének vizsgálata során.

A műfajok tehát, ebben a szemléletben a népköltészet történetileg kialakult formái, keletkezésük és fejlődésük azokkal a legfontosabb feladatokkal kapcsolatosak, amelyek a folklór előtt állottak ennek meghatározott történeti korszakaiban; de kapcsolatosak másrészt azokkal a művészi lehetőségekkel is, amelyekkel a kollektív költészet rendelkezett az egyes fejlődési szakaszokban (*B. N. Putyilov, 1958*).

A műfajok, mint említettem, történeti kategóriák: meghatározott viszonyok közt keletkeztek, fejlődnek, majd megszűnnek létezni. „A folklór műfajstruktúrája korszakról korszakra változik” — mondja *V. E. Guszev* — s ezt a folyamatot a minőség, a jelleg, a lényeg szempontjából nem szabad a folklór egészére nézve sem fejlődésnek, sem visszafejlődésnek tekintenünk.

A folklór-műfaj általános fogalmi értelmezésével kapcsolatban még néhány momentumra kell utalnom: a műfajok eszmei problematikája és tartalma kérdésére, továbbá műfaj és stílus, műfaj és „művészi módszer” viszonyára. Valamennyi említett kérdéssel kapcsolatban rendelkezésünkre állanak konkrét vizsgálatok is, egy-egy meghatározott műfaj viszonylatában, azok speciális problémáinak kutatásakor kapott eredmények (vö. *V. Ja. Propp, E. M. Meletyinszkij, V. P. Anyikin, B. N. Putyilov* és mások munkái), ugyanakkor *V. E. Guszev* előadásában (1958) e kérdések általános érvényű megfogalmazását olvashatjuk. Előadásom célja szempontjából alkalmasabbnak tűnik a konkrét kutatások elemzése helyett az ottani eredményekkel lényegében egybevágó *Guszev*-féle formulázást idéznem.

Az *eszmei problematika* szempontjából eszerint az egy műfajba tartozó alkotások feltétlenül hasonlóak; míg egyazon műfaj különböző alkotásainak *eszmei tartalma* különféle, sőt ellentmondó is lehet. Ez a formulázás természetesen hozzájárul a műfajok fogalmának pontosabb meghatározásához, másrészt avval kapcsolatban, hogy az eszmei tartalom bizonyos helyzetekben ellentmondó is lehet, a folklór egészét jellemző jelenségre utal. Bár *Guszev* nem fejt ki ennek a belső ellentmondásosságnak jelentőségét, létrejöttét nyilván ugyanaz alapozza meg, ami általában determinálja a népen belüli ellentmondások lehetőségét.

Mind a stílus, mind a művészi módszer, továbbá a folklórtörténet és műfaj-viszony elvi síkon történő értelmezése szempontjából igen tanulságos

Guszev következő megállapítása: „Valamennyi műfajra sajátos stílus, de nem módszer jellemző. Ugyanaz a módszer kerülhet alkalmazásra különféle műfajokban, viszont minden egyes művészi módszernek igen nagymértékben meghatározott műfajok felelnek meg. Éppen ezért valamely művészi módszernek egy másikkal történt felváltása során változik a népköltészet műfaji struktúrája; különféle műfajok visznek vezető szerepet a különféle struktúrákban . . .” (1958).

A metodológia kérdései. Az elmondottak után már szükségtelen lenne részleteznünk V. M. Zsirmunszkij professzor e mondatának megalapozását, hogy ti. „A folklór vizgálatakor centrális helyet az összehasonlító-történeti kutatásnak kell elfoglalnia” (1958). Hasonló követeléssel fellépő nyilatkozatokat bőségesen idézhetnénk az utóbbi években megjelent folklorisztikai művekből, tanulmányokból, de a szovjet esztétikai és irodalomelméleti kézikönyvek hosszú sorából is. Nyomatékosan hangsúlyoznom kell azonban, hogy a szovjet folklorisztika összehasonlító-történeti módszere egyáltalán nem jelenti a „földrajztörténeti iskola” elveinek, vagy bármiféle polgári komparatívizmusnak „rehabilitációját”. Mindenféle ilyen kísérlet a marxista filozófia alap arculesapásának minősülne, s megengedhetetlen azok számára, akik a marxista kutató megtisztelő tudományos rangjára tartanak igényt. A rövidség kedvéért, a mondottakat igazolandó, Zsirmunszkij professzornak (akinek ti. a szovjet folklorisztika összehasonlító-történeti módszere kidolgozásában legnagyobb szerepe van) szavait idézem: „A folklorisztikában és az irodalomelméletben általában, „összehasonlító módszeren” rendszerint az ún. „hatások” és „kölcsonzések” kutatását értették. Az erről a területről való munkák, amelyek a múltban oly nagy számban jelentek meg mind az orosz, mind a külföldi tudományban, sőt ami a külföldi tudományt illeti meglehetősen széltében elterjedtek napjainkig, — jogos averziót vátottak ki a régi formalisztikus-komparativista módszerrel szemben. A folklór (vagy általában irodalom) jelenségeinek elvtelen összehasonlítása a pusztán külső, reális, vagy képzelt hasonlóság alapján; mindenféle hasonlóságnak a hatással való gépies magyarázata anélkül, hogy figyelemmel lettek volna e hasonlóságok előfeltételeire a helyi történeti és speciálisan irodalmi fejlődésben, a kölcsönzött „típusok” társadalmilag feltételezett átdolgozására — mindez a szovjet tudományban teljesen megalapozott kételyt támasztott az ún. összehasonlító módszerrel” szemben, egészében”. (1958).

A továbbiakban a marxista összehasonlító-történeti kutatásnak csupán alapelveit említem, nem érintve most annak „szabályait”, fogásait.

Mindenekelőtt ismét Zsirmunszkij szavaival arra utalok, hogy, „. . . az összehasonlítás, azaz hasonlóságok és eltérések megállapítása történeti jelenségek között, és azok történeti megvilágítása nem sajátos tudományos módszer a szó szoros értelmében (amennyiben módszerek különbsége — a tudományos kutatás olyan elméleti principiu-

mainak különbsége, amelyeket az adott tudományos irányzat világnézete tételez fel) az összehasonlítás csupán olyan *metodikai fogás* (методический приём), amely különféle célok érdekében alkalmazható, más-más módszerek keretében; mindazonáltal a történeti tudományok területén bármiféle kutatás számára nélkülözhetetlen” (1958).

Világos tehát, hogy „módszer” — a marxista folklorisztika számára — a dialektikus és történelmi materializmus módszere. Viszont a népköltészetnek megvannak a maga specifikumai, a társadalmi élet egyéb jelenségeivel szemben csak rá jellemző sajátosságai is, és éppen ezért a marxi-lenini metodológiai alapokra történő utalás önmagában nem lehet elégséges. Arra van szükség, hogy ezeket az általános, mindenütt érvényes módszertani elveket „lebontsuk” a folklórra, a népköltészet specifikumainak gondos szemmel tartásával.

Ismeretes a polgári folklorisztikának az a nagy múltra visszatekintő felfogása, amely szerint a folklór „élő múlt”, csak és kizárólag relictum-jelenség; s amely felfogás politikai kicsengésében a néptömegek aktív alkotó készségének tagadásához vezetett. Az ilyen felfogásból fakadt „történeti” kutatás megfosztotta a folklórt alapvető jellegétől, művészet-voltától és ignorálta, fel sem vetette ennek a művészetnek specifikuma-problémáját. (Nem szabad persze elfeledkeznünk arról sem, hogy a szóban forgó időszak szovjet folklorisztikája nem kismértékben, és nem csekély érdemi kritikával merít éppen a polgári, összehasonlító, a maga módján formálisan történeti folklorisztika anyagismeretben zsúfolt hagyományából, különösképpen *Veszelszki* szakirodalmi munkásságából, továbbá a *Miller*-féle történeti iskola eredményeiből. A mai szovjet folklorisztika, miközben ezt az örökséget szüntelenül bírálja, nem feledkezik meg az örökség progresszív oldalai megvilágításáról, bizonyítván, hogy tisztában van az innen kapható módszertani tapasztalatok sok esetben termékeny voltával.)

A folklór elpusztulását hirdető elmélettel, nevezetesen azzal a felfogással szemben, amelyik a népköltészetben csupán és kizárólag a pusztulás folyamatát látta, a szovjet kutatók a 30-as években kidolgozták azt a tételt, hogy a folklór él, nem pusztulhat el, — „a jelen hangos szava” (громкий голос настоящего).

A megfogalmazás elsősége a *Szokolov*-iskoláé, azé az iskoláé, amelynek a konkrét gyakorlati kutatás terén kifejtett munkásságával már részben foglalkoztunk a kollektivitás fogalmának tárgyalásakor. Ezt kiegészítendő el kell még mondanunk, hogy a *Szokolov*-iskola elmélete és gyakorlata bármilyen mértékben volt progresszív abban a vonatkozásban, hogy leküzdötte a polgári folklorisztika említett egyoldalúságát, hogy sikerrel vette fel a küzdelmet annak reakciós következményeivel szemben; bizonyos hibáktól nem volt mentes, s ennek következtében — a maga egyoldalúsága miatt — egészében véve komoly gátja lett a folklór történeti vizsgálatának. Ez az iskola vég-eredményben agnosztikussá vált a népköltészet korai történeti periódusainak

megismerhetőségével szemben különösen ama állításával, hogy a népköltészet gyökeres átalakulásokon megy keresztül minduntalan, és ebből következően múltjának legfeljebb csak halvány nyomait képes megőrizni. Ilyen elgondolásával egyes műfajok, bizonyos alkotások kutatását hamis elvi alapra helyezkedve feltartotta, sőt ideig-óráig elodázta.

Ma már azonban teljes joggal mutathat rá *B. N. Putyilov* arra, hogy minden megelőző korszak folklórja, egy utána következő korszak számára a művészi örökség szerepét játssza, amelyet a nép sajátos formákban őriz meg és fejleszt tovább. Ennek az örökségnek fenntartása és alkotó továbbfejlesztése bonyolult, dialektikus kölcsönhatásban áll egymással és éppen ennek a dialektikának kell a konkrét történeti kutatás tárgyává válnia.

Nyilvánvaló, hogy a „folklór története” — a népköltészet konkrét jelenségeinek alkotás-történetét jelent iminden vonatkozásában. Végső összefüggésében mégis tradíció-megőrzés és alkotó továbbfejlesztése dialektikája egy olyan új fogalom bevezetését teszi szükségessé a folklorisztika elméletébe, amely nem csupán itt, de a marxista esztétika rendszerében is viszonylag új kategória, és ennek megfelelően sok tekintetben feltáratlan is ráadásul. Ez a fogalom a művészi módszer már idézett fogalma, a marxista folklorisztika metodológiájának egyik központi problémája. A művészi módszer a valóság képszerű megismerésének, a művészi képekben tipizáló gondolkodásnak módszere. Valamennyi művészet szükségképpen rendelkezik vele, akár tudatos ez az alkotó(k)ban, akár nem, s ez a módszer az illető művészetnek különböző fejlődési korszakaiban meghatározott sajátosságokat tüntet fel; csakúgy, mint a különböző művészeteknek is egymással szemben meghatározott, specifikus módszerük van.

A művészi módszernek ezt a sajátosságát elsősorban az illető művészet tárgya határozza meg, az tehát, amire a művészi megismerés irányul, amelyet meghatározott világnézet álláspontjából tükröz. A folklórábrázolás a néptömegek világnézeti prizmáján át tükrözteti tárgyát — művészi módszerének alapvető specifikumát ez, valamint a kollektív alkotói elv és a belőle következő konzekvenciák alapvető érvényesülése határozza meg.

A művészi módszer kérdése rendkívül szerteágazó, tudományunk elméleti rendszerének sarkalatos pontja. Valamennyi alap-problémánk meghatározott összefüggésben mutatkozik vele. Ennek az összefüggés-rendszernek tisztázása, azaz a folklorisztika fogalmi rendszerének felépítése nem kevésbé súlyos feladat (sok vonatkozásában megoldatlan is), mint pl. az egyes alapfogalmak tartalmi karakterisztikájának megvilágítása.

A művészi módszer tartalmának fogalmi feltárását el sem végezhetjük szűkebb körben, tehát csak a folklorisztikán belül, ez ti. túllépi tudományunk elméleti határait és az általános esztétika problémájává növekedik. A népköltészetnek persze, mint specifikus művészetnek, megvan a maga sajátos

módszere, amelynek fogalmi tisztázása éppen a mondottak miatt felettebb fontos az általános esztétika szempontjából is.

A művészi módszer kérdése kapcsán, látszólagos kitérő árán is, szót kell ejtenem az „örök”, „változatlan”, „időtlen” népköltészet-szemlélet egy sajátos „új” jelentkezésformájáról. Ennek megfelelően ti. a folklór történeti fejlődése nem egyéb, mint a szakadatlan művészi növekedés folyamata, ráadásul a folyton tökéletesedő realizmus folyamata.

Ennek a szemléletnek tarthatatlanságáról beszél *B. N. Putyilov* (1958) odáig menve, hogy „Ha valóban létezik a folklórban a realizmus problémája, azt egyedül a valóban tudományos-elméleti megközelítés és a tények konkrét-történeti vizsgálatának egységében kell eldöntenünk”. Az orosz népköltészetben pl. a realizmus „... mint történelmileg törvényszerű művészi megismerés-mód, mint művészi módszer, a társadalomban a burzsoá viszonyok kialakulásának ... korszakában keletkezett” (*V. E. Guszev*, 1958).

A folklór története tehát semmiképpen sem lehet a realizmus története (ami a gyakorlatban a jelenségek egész világának ignorálásához vezethet), — hanem művészi módszerének története. Ennek a történetnek megírásakor nem hagyhatunk figyelmen kívül egyetlen tényt sem, a népköltészet egyetlen jelenségét sem. S itt nem szabad hogy megzavarjon bennünket a tények törvényszerű dialektikája, az, hogy nagyszerű művészi felfedezések mellett a népköltészet jelentős és súlyos hanyatlások, válságok története is, műfajok, alkotások pusztulásának (másképpen természetesen újak keletkezésének) folyamata is stb. Minden ellenkező felfogás a tények figyelmen kívül hagyásának alapján kialakított abból a preconcepcióból fakad, hogy a társadalmi fejlődés növekedő, szakadatlanul felfelé ívelő tendenciájának a folklór hasonló fejlődése felel meg, ez pedig, ismétlem, nem felel meg a valóságnak. „A folklór jelentősége, tényleges szerepe a nép életében, meghatározott korszaktól kezdődően a pusztulás felé tart...” (*B. N. Putyilov*, 1958).

Bizonyításra sem szorul most már, hogy a folklór története természetesen nem lehet a történelmi folyamat illusztrációja sem; a népköltészet fejlődése nem periodizálható erőszak nélkül a köztörténet korszakainak megfelelően, ill. annak alapján. „A folklórtörténet periodizációjának azoknak az objektív folyamatoknak vizsgálatán kell alapulnia, amelyek a népköltészetben lezajlanak; a folklór művészi módszerében bekövetkező minőségi változásokból, tartalmában és valóságábrázoló principiumaiban beálló változásokból kell kiindulnunk” (*B. N. Putyilov*, 1958).

A folklór története, a népköltészet sajátosságaiból következően, aligha ismer gyors, gyökeres átalakulásokat egyik korszakból a másikba való átmenete során; új keletkezése benne sokkal nagyobb mértékben függ a tradíciótól, mint bármilyen más művészetben.

Ezeknek a megfontolásoknak alapján áll most már világosan előttünk a „folklórtörténet” fogalmi jelentésének cseppet sem egyszerű kérdése; vele

egyszersmind a folklorisztikai konkrét kutatás alapfeladata. „A folklór története — tehát — elsősorban a társadalmi tudat egy formájának története; a néptömegek aktív, művészi valóságmegismerésének története, következésképpen a megismerés módjának a története, azaz a művészi módszerek története. Ebben az értelemben a különböző elméleti problémák között, a népköltészet történeti vizsgálatának szempontjából legnagyobb jelentőséggel bír a művészi módszer problémája a maga összefüggésében egyfelől a népköltészet specifikumának és lényegének problémájával; másfelől a stílus és műfaj problémájával. A művészi módszer problémája az a csomópont, amely összekapcsol valamennyi további elméleti kérdést; ez utóbbiak pedig, a maguk részéről, ezáltal kapcsolódnak a folklór történetének problémáival” (V. E. Guszev, 1958).

Tegyük hozzá, a művészi módszer folklorisztikai problematikájának feltárása az az eszköz, amelynek segítségével a konvencionális „folklórtörténet” indokolatlan stabilitását egy adekvát dinamikus népköltészet-történet megteremtésekor valóra válthatjuk. Ezért kellett fent utalnom arra, hogy a folklórtörténet csak szükséges megfontolások után lehet azonos a népköltészet konkrét jelenségeinek történetével. Ilyen értelemben legfeljebb a konkrét-gyakorlati kutatás meghatározott szakaszában jelentkezhetik előttünk.

Egy csaknem teljesen tisztázatlan kérdésre, a népköltészeti stílus fogalmára kell még röviden kitérnem itt. A stílus fogalmát az irodalomelmélet nagyon eltérő módon jellemzi, a kutatók felfogása jelentősen eltér egymástól. Mit kell értenünk stíluson a folklórban, ha lehet, még problématisabb. Ami a szovjet folklorisztikaelmélet általam vizsgált periódusát illeti, ez a probléma természetesen felmerült, véleményem szerint anélkül, hogy megoldása megnyugtató irányba haladt volna. Konkrét vizsgálatok mellett, amelyek egyébként a népköltészeti stílust, akár az irodalom kutatói, a legkülönbözőféleképp értelmezik — a kérdéssel elméletileg, tudomásom szerint, csak V. E. Guszev foglalkozott. Guszev szerint a leggyakoribb tévedés művészi módszer és stílus fogalmainak azonosítása, ami elméleti síkon a probléma alaptalan leszűkítéséhez, a gyakorlati kutatás terén módszertani hibákhoz vezet, a vizsgálat tárgyának megismerését gátolja. „Stílusnak kell neveznünk a művészetben az eszmei-tematikai tartalom kifejezésére szolgáló, többé-kevésbé állandó, történetileg fejlődő ábrázoló eszközök rendszerét; a művészi forma valamennyi komponensének egységét, azoknak a tartalommal való kapcsolatukban” (1958).

Utal arra a továbbiakban, hogy nem indokolt az a folklorisztikában elterjedt stílus-elemző módszer, amelynek során a vizsgálat egyes poétikai eszközök izolált leírására korlátozódik, hogy az ilyen analízist nem követi a szintézis, azaz a tartalom és forma organikus egységének helyreállítása. „Nem ennek, vagy annak a poétikai komponensnek önmagában vett vizs-

gálata szükséges, hanem a forma valamennyi művészi összetevőjének egy-
 séges, reális összefüggéseik, eszmei-művészi funkciójukban . . .”

A népköltészeti stílusfogalom ilyen mértéktelenül széles értelmezése,
 kivált amikor ehhez *Guszev* még azt is hozzáteszi, hogy „Végső soron a nép-
 költészeti stílusok rendszerét és történetüket kell vizsgálnunk” — nyilvánvaló
 összeütközésbe kerül a művészi módszer fogalmával, s ezt a dilemmát érzésem
 szerint *Guszev* nem tudta feloldani.

*

Az a törekvés, hogy a rendelkezésemre álló keretek közt a lényegeset
 mondjam el, korlátozott egy sor kérdés kifejtésében. A legfontosabb ezek
 közül az egyetemes folklórtörténetnek, az ismertetett elméleti-módszertani
 meg gondolások segítségével kibontakoztatott körvonalai; ahogyan ezek ma
 kirajzolódnak a szovjet folkloristák gyakorlati-konkrét kutatásaiban (külön-
 böző népek költészetének vizsgálatából, a népköltészet műfajainak történe-
 téből leszűrt eredmények tükrében). Ezek az eredmények azonban, részben
 jelentőségüknél, másrészt megállapodatlanságuknál fogva, önálló tárgyalást
 igényelnek még akkor is, ha ezáltal az elméleti-módszertani tételek bemutatása
 túlzottan spekulatív jelleget ölt. Az elmélet eszköz arra, hogy a népkölté-
 szet általános történetét feltárhassuk. A szovjet folklorisztika bemutatása
 tehát nem kerülheti meg az ezen a téren történtek ismertetését sem. Ter-
 vünk az, hogy egy következő közleményben áttekintjük azokat.

Nem említhettem továbbá egy olyan fontos fogalmat, mint a folklór
 népiessége; vagy a népköltészet jelentős, bár másodrendű specifikumának
 egy sorát, mint pl. az anonimitást, szóbeliséget stb. A kollektivitást vizs-
 gálva nem tértem ki számos olyan belőle következő konzekvenciára, mint pl.
 a folklóralkotások „életigazságának” kérdése (vö. *V. P. Anyikin*, 1959), a
 művészi általánosítás rendkívüli befogadóképessége, a folklór általánosító
 erejének nagysága (*Gorkij*), a magas művészi tökéletesség stb., amelyek
 pedig a konkrét-gyakorlati kutatásban és elméletben egyaránt jelentősek.
 El kellett hagynom a folklóralkotások összehasonlító-történeti elemzése
 „fogásainak” tárgyalását, jóllehet *Zsirmunszkij* professzor és *B. N. Putyilov*
 elmélyülten kidolgozták ezeket is. Végül ugyancsak nem kerülhetett sor
 olyan kérdésekre, amelyek a csak fővonásaiban bemutatott elméleti alap-
 vetésből következnek, mint pl. a gyűjtéssel szemben támasztott követelmé-
 nyek, a folklóranyag publikálása, a Szovjetunióban különösen nagyfon-
 tosságú fordítás problémája stb. Mindezekre azonban, remélhetőleg sor
 kerülhet a jövőben.

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. Abajev, V. I. *В. И. Абаев: Проблема нартского эпоса. Сб. «Нартский эпос». Орд-жоникидзе. 1957 г.*
2. Anyikin, V. P. *В. П. Аникин: Русская народная сказка. Москва. 1959 г.*

3. Anyikin, V. P. *В. П. Аникин*: Коллективность как сущность творческого процесса в фольклоре. Сб. «Русский фольклор» том V. 1960 г.
 4. Anyikin, V. P. *В. П. Аникин*: Об историческом приурочении пословиц, поговорок и загадок. «Советская Этнография» 1960 г. № 4.
 5. Asztahova, A. M. Beszámolója az 1953. évi, leningrádi folklorisztikai konferenciáról. Сб. «Русский Фольклор». том I. 1956 г.
 6. Csicszerov, V. I. *В. И. Чичеров*: Русские ученые об отношении народного творчества к действительности. Сб. «Вопросы Народно-Поэтического Творчества». Изд. АН СССР Москва. 1950 г.
 7. Csikovani, M. M. *Сиковани*: Bevezetés a „Kartuli xalxuri poēturi űemokmedeba” (Grúz népi poétikai művészet) e tanulmánykötetbe. Tbiliszi. 1960. (grúzul).
 8. Guszev, V. E. *В. Е. Гусев*: Русские революционные демократы о народной поэзии. Москва 1955 г.
 9. Guszev, V. E. *В. Е. Гусев*: Проблемы теории фольклора. Сб. «Проблемы Современной Фольклористики». Авторефераты докладов. Ленинград. 1958 г.
О художественном методе народной поэзии. Сб. «Русский Фольклор» том V. 1960 г.
 10. Guszev, V. E. *В. Е. Гусев*: Марксизм и русская фольклористика конца XIX — начала XX века. Изд. АН СССР. Москва—Ленинград. 1961 г.
 11. A Kabard-Balkár Tudományos Kutatóintézet 1959. évi, Nálvesiki folklorisztikai konferenciáján elhangzott előadások, elsősorban Sortanov, A. T., Alborov, A. D. és Szozjmonov, A. D. előadásai. Vö. az előadások szerzői referátumainak ismertetését: Acta Ethnographica. Budapest. T. X. (1961). 191—3 lap.
 12. Lihacsev, D. D. *Лихачев*: Об одной особенности реализма. «Вопросы Литературы» 1960 г. № 3.
 13. Meletyinszkij, E. M. *Е. М. Мелетинский*: Герой волшебной сказки. Москва, 1958.
 14. Meletyinszkij, E. M. *Е. М. Мелетинский*: Предки Прометея (Культурный герой в мифе и эпосе). «Вестник Истории Мировой Культуры» 1958 г. май-июнь.
 15. Nyecsajev, A. N. *А. Н. Нечаев*: О тождестве литературы и фольклора. Megjelent a No. 6-nál idézett gyűjteményben.
 16. Основы Марксистско-Ленинской Эстетики. Госполитиздат. Москва. 1960 г.
 17. Propp, V. Ja. *В. Я. Пропп*: Русский героический эпос. Изд. 2-ое. Москва 1958 г.
Основные этапы развития русского героического эпоса. Сб. «Исследования по славянскому литературоведению и фольклористике». Изд. АН СССР. 1960 г.
 18. Putyilov, V. N. *В. Н. Путилов*: О некоторых проблемах изучения исторической песни. Сб. «Русский фольклор». том. I. 1956 г.
 19. Putyilov, V. N. *В. Н. Путилов*: Проблемы изучения истории фольклора. Megjelent a No. 9-nél idézett gyűjteményben.
 20. Szorokin, V. I. *В. И. Сорокин*: Теория Литературы. Москва. 1960 г.
 21. Tyimofejev, L. I. — Vengrov, N. — *Л. И. Тимофеев—Н. Венгров*: Краткий словарь литературоведческих терминов. Москва. 1958 г.
 22. Vinogradov, V. V. *В. В. Виноградов*: Героический эпос народа и его роль в истории культуры. Сб. «Основные проблемы Эпоса Восточных Славян». Изд. АН СССР. Москва. 1958 г.
 23. Zsirmunszkij, V. M. *В. М. Жирмунский*: Сравнительно-историческое изучение фольклора. Megjelent a No. 9-nél idézett gyűjteményben.
 24. Zsirmunszkij, V. M. *В. М. Жирмунский*: Эпическое творчество славянских народов и проблема сравнительного изучения эпоса. Megjelent a No. 17-nél idézett gyűjteményben.
 25. Zsirmunszkij, V. M. *В. М. Жирмунский*: Сказание об Алпамыше и богатырская сказка. Изд. АН СССР. Москва. 1960 г.
Проблемы сравнительно-исторического изучения литератур. «Известия АН СССР». отд. литературы и языка. 1960 г. том XIX, вып. 3. май-июнь.
- A tanulmány megírása után került kezembe a „Russzkij Folklor” V. kötete, amelyik *M. Ja. Melc* összeállításában közli a vonatkozó elméleti irodalom teljes bibliográfiáját. Vö. *M. Я. Мелц*: Вопросы теории фольклора (материалы к библиографии. «Русский Фольклор» V. М.—Л., 1960. стр. 441—454.)

VITA

MERÉNYI OSZKÁR „BERZSENYI DÁNIEL ÉLETE ÉS MŰVEI” CÍMŰ KANDIDÁTUSI DISZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJA

A Tudományos Minősítő Bizottság 1960. április 25-én tartotta meg Merényi Oszkár kandidátusi értekezésének vitáját. A bírálóbizottság elnöke *Juhász Géza*, az irodalomtudomány kandidátusa volt, titkára *Bán Imre*, az irodalomtudomány kandidátusa, tagjai *Zolnai Béla*, az irodalomtudomány doktora, *Nemeskürty István*, az irodalomtudomány kandidátusa, *Szauder József*, az irodalomtudomány kandidátusa. Az értekezés opponensei voltak *Tóth Dezső*, az irodalomtudomány kandidátusa és *Wéber Antal*, az irodalomtudomány kandidátusa.

Az elnök megnyitó szavaiban a vitára kitűzött értekezés témájának fontosságára utalt, majd felkérésére a titkár ismertette Merényi Oszkár eddigi tudományos tevékenységét, kiemelve, hogy Merényi Oszkár a hazai Berzsenyikutatás régi szakembere, akinek eddig is számos értékes publikációt köszönhetünk. Ezek után az opponensek kapták meg a szót.

Tóth Dezső opponensi véleményében először a Berzsenyi-értékelés nehézségeire mutatott rá: a költő pályájának éppen kezdeti szakaszáról igen gyér adatokkal rendelkezünk, és „ez a filológiai légüres tér egész irodalmunknak, minden ereje mellett is, személyességétől talán leginkább megfosztott lírai életművét veszi körül”. E nagy líra mögött egy ellentmondásos, talányos emberi—írói karakter húzódik meg, amely igen ellentétes szempontú megítélésre ad módot. A marxista irodalomtörténetírás eddig alig egy-két ponton fejlesztette tovább a múltból öröklődött Berzsenyi-képet. Merényi Oszkár a Berzsenyi-filológiának hosszú idő óta leghivatottabb munkása. A vitatott monográfia érdeme és értéke az, hogy egy Berzsenyi-kutatásban eltöltött életnek minden tapasztalatát összegezi, a lehető legteljesebb életrajzot adja, egybegyűjti mindazt a tárgyi tudnivalót, ami az életmű megértéséhez szükséges. Ez az extenzív teljesség azonban nem merő pozitívista adathalmazás: a szerző igyekszik arra, hogy Berzsenyi költői egyéniségének alakulását a kor történelmi, szociális viszonyai között vizsgálja. Elvi jelentőségű megállapításokra jut pl. a kor levelezéséből összegyűjtött számos adat alapján Berzsenyi korabeli fogadtatásának kérdésében; stílusvizsgálatai segítségével meggyőző eredményeket ér el a Berzsenyi-versek helyes időrendjének megállapításában; teljesen új adat is számos helyen bukkan fel Merényi Oszkár könyvében (Berzsenyi Lászlónak apjához írt levele stb.). A disszertáció egyben teljes pályakép is, Berzsenyi műveinek igen részletes és alapos elemzését tartalmazza. Merényi Oszkár Berzsenyinek kétségkívül legjobb ismerője, elemzéseiben sok olyan kapcsolatot, analógiát villant fel, amely mindenki másnak figyelmes elkerülte volna. A költői minták, a források kimutatása is sok ponton meg-

győző; sokoldalú, terjedelmes elemzései telve vannak kitűnő részletmegfigyelésekkel, tartalmi és stílári vonatkozásokban találó észrevételekkel. E kétségtelenül jelentős értékekkel szemben meg kell jelölni a disszertáció hiányosságait is. A szerző módszere marxista igényű, de az alkalmazás során alapvető pozitívista keret-in nem tud teljesen túllépni. Ennek a megállapításnak legfeljebb bizonyítéka az, hogy az életrajzi és korismertető részek szerkezetileg, de fogalmazásban is élesen elválnak az elemző részletektől, a szerző nem tudott érdemleges kapcsolatot teremteni a tárgyi helyzetképek és az egyes művek között. Berzsenyi műveinek történeti beállításában, elődeihez való viszonyának rajzában hasonlóképpen a dialektika hiánya érezhető: ez a viszony jórészt csak hatáskimutatásokra korlátozódik. A lírai költemények túlméretezett és sokszor fárasztó elemzéseinek egymásutánja is statikus, mindegyik merőben leíró jellegű, hiányzik belőlük az életrajzi vagy a korabeli irodalmi élethez való viszonyítás, az indokoló, értelmező elem. Gyakran csak a vers prózai felbontását kapjuk, bizonyos retorikus, szépirodalmias köntösben. „Az elemzésekben az értékelő, minősítő jelleg híján egyfajta lírai azonosulás válik uralkodóvá, mintegy maga a Berzsenyiről szóló monográfia is elberzsenyiesedik, s az absztraktságnak, retorikának, önisméltésnek olyanfajta jegyeit, egyszersmind fogyatékoságait ölti magára, mint maga a Berzsenyi-életmű”. Merényi annyira azonosul hőisével, hogy az objektív elemzéshez és értékeléshez szükséges távolság is hiányzik nála. Ez a tény a monográfia szemléletében bizonyos torzulásokat eredményez. Ismeretes, hogy Berzsenyi pályájának első, kb. 1809-ig tartó szakaszát a rendi szemlélet határozza meg, bármennyire képes is Berzsenyi költői ereje és emelkedett erkölcsisége a nagy verseket nemzeti, ill. humanus értékekkel gazdagítani. Az életpálya e szakaszának helyes értelmezése tehát csak Berzsenyi rendi elfogultságának, osztályillúzióinak alapos bírálata segítségével lehetséges. Merényi azonban teljesen mellözi a Berzsenyi-ódák illúzióinak kritikáját, holott ezek magyarázzák a Berzsenyiben kétségtelenül meglevő dagályt, sőt még a *Tizennyolcadik század* vagy a *Magyarország* hamis nemesi optimizmusával is azonosul, s valaminő, tartalmilag nem elemzett „hazafiság” megnyilvánulásának fogja fel őket. Így nincs hitele annak a sűrűn ismételt fordulatának, hogy Berzsenyi „elszakad osztályától”. Merényi nem veszi észre, hogy a költő eszmei korlátozottsága esztétikai vonatkozásban is érezteti hatását, „elmulasztja e nagy líra alapvető sajátosságainak történelmi genézisét, ideológiai funkcióját vizsgálni”. Aránytalan Merényi művében az ódák és az elégiák vizsgálatára kiszabott terjedelem, mégpedig az utóbbiak rovására. Az episztolák elemzése pedig jórészt csak idézetekkel van megoldva. A Berzsenyi-pálya utolsó szakaszának tárgyalása során a szerző nem akarja észrevenni, hogy az öregedő Berzsenyi milyen elszigetelten, elmaradottan, olykor tragikomikusan áll a 20-as, 30-as évek magyar világában. A szerző ezeket az ellentmondásokat kritika helyett egyfajta szépítő retorikával hidalja át. Ez a „Berzsenyi-pártiság” a részletekben is helytelen eredményekre vezet: a szerző minden hatás ellen védi Berzsenyit, mindig eredetiségét bizonyítja, külföldi vagy hazai elődeit méltatlanul kicsinyíti. Az episztola műfaj előzményei közül még Bacszányi és Csokonai is kimaradnak, hogy Berzsenyi jelentőségét ne csökkentse. Kölesey bírálatának elemzése egyoldalúsága miatt nem meggyőző, Szemere *Védelméé* viszont túlságosan megemelt. Nincs megoldva Berzsenyi költészete klasszikus és romantikus elemeinek viszonya, költői egyéniségének problémája sem. A mű szép stílusát nem egyszer fogalmazási gondatlanságok, kidolgozatlanabb részletek zavarják. Az opponens végső soron

a munka értékeit tartotta túlnyomóaknak, s a kandidátusi fokozat odaítélésére tett javaslatot.

Wéber Antal opponensi véleményét szintén Merényi Oszkár kiváló Berzsenyi-ismeretének méltatásával kezdte, de már bevezetőben utalt a szerző túlértékelő hajlamának veszélyeire. A disszertáció erős oldalát a filológiai problémák új és eredeti megvilágításában látta. Különösen Berzsenyi indulásának, költővé lételének rajzát dicsérte. Sajnálta viszont, hogy a sok reményre jogosító kezdeti fejezetek után a verselemzések során az ismételtetés játssza a főszerepet. A szerző módszere ezekben az elemzésekben gyakorta nem több, mint a prózai átírás, valamint a vers hangulati erejét biztosító jelzők összeállítás. Kifogásolni kell azt is, hogy nem egyszer köztudatba átment megállapításokat ugyanolyan hévvel bizonyít, mint tisztázatlan kérdéseket. Módszere ott hoz igazi eredményt, ahol az addigi kutatás hiányos volt, így pl. a fiatalkori szerelmi líra területén. „A költő lelkivilágát, gondolkodását, életkörülményeit mérlegelve talál Merényi Oszkár olyan megkülönböztető jegyekre, amelyek alkalmasak a korábbi és a későbbi verseknek nemcsak időbeli elkülönítésére, hanem az élményanyag konkrétabb megjelölésére is.” Mintaszerűnek tartotta az opponens a *Napoleon* c. epigramma sokoldalú elemzését, de ennek kapcsán hívta fel a figyelmet Merényi Oszkár módszerének egész művén végigvonuló egyik hiányosságára: a kortársak fölényes és semmivel sem indokolható lebecsülésére. Ugyanilyen könnyedén söpri félre a szerző az eddigi Berzsenyi-irodalom csaknem minden eredményét, mégpedig jórészt bizonyítás nélkül. Ha Merényi Oszkárnak Berzsenyit túlbecsülő álláspontjával igaza lenne, gyökeresen meg kellene változtatni a kor irodalmának jellegéről kialakult elgondolásainkat. Merényi művében alig nyújt fejlődésrajzot; Berzsenyi rendi nacionalizmusát egyáltalán nem bírálja, nem mondja ki határozottan, hogy a költő végeredményben a hazafias középnemesség irodalmi képviselője ennek az osztálynak erényeivel, de összes hibáival együtt. Igazságtalanok lennének azonban, ha nem vennénk észre e hatalmas terjedelmű tanulmányban Merényi Oszkár kutató, anyagot gyűjtő és rendszerező érdemeit. Ahhoz azonban, hogy a disszertáció igazi értékei kellő megvilágításba kerüljenek, szigorú rostálásra lesz még szükség. A dolgozatot *Wéber Antal* opponens is elfogadásra ajánlotta.

Az opponensi vélemények előterjesztése után az elnök felolvasta *Zolnai Béla* levélben feltett kérdését Berzsenyi *Foháskodásának* és Lenz osztrák költő egy versének egymáshoz való viszonyáról. *Bán Imre* a XVIII. századvégi Debrecennek állítólagos „szabadgondolkodó” légkörére vonatkozó kérdést tett fel. A szünet után *Bán Imre* jelentkezett hozzászólásra. Kifejtette, hogy nagymértékben egyetért az opponensek véleményével. Maga is megállapította, hogy Berzsenyinek elődeihez és a kortársi magyar világhoz fűződő kapcsolatai nincsenek megnyugtatólag tisztázva. A dolgozat elején olyan megállapítások olvashatók, hogy Berzsenyi nem ismerte Révai Miklós vagy Bessenyei György verses alkotásait: ezt a feltevést a kronológiai adatok cáfolják legeredményesebben. Kifogásolta a disszertáció Kazinczy-ellenes hangját, valamint a benne előforduló számos ismétlést, a túlságos terjedelmet. Felhívta a szerző figyelmét a stílus alapos esiszólására is. A monográfiát egészében a magyar irodalomtudomány nyereségének minősítette.

Mint hogy más hozzászóló nem jelentkezett, az elnök *Merényi Oszkár* nak adta meg a szót válasza előadása céljából. Bevezetőül elmondta, hogy munkáját a marxizmus módszerével kívánta elvégezni, de ezt megnehezítette a kor mélyebb társadalmi összefüggéseinek kidolgozatlansága, valamint a költő élet-

rajzi adatainak hiányossága. Tóth Dezső ellenvetéseire az alábbiakban válasszolt. Elismerte, hogy nem szerencsés módszer az életrajzi keretek és a költemények elemzésének szétválasztása, bizonyos rövidítéseket maga is szükségesnek tart, kétségtelen azonban, hogy az esztétikai elem egy Berzsenyi-monográfiában ezután is túlsúlyban marad. Elutasította munkájával kapcsolatban a pozitivismus vádját; úgy érzi, hogy mindenhol dialektikus kapcsolatok feltárására törekedett. Magyarázó elvként a szovjet irodalomelméletnek a lírai hősről kialakított tanítását vette át. Igaz az, hogy Berzsenyi költészete idealista költészet, de egyben kritikai is. Úgynevezett „nemesi illúziói” egy magasabbrendű nemesi életformához tapadtak, ezért volt szüksége a szerzőnek a „virtuális nemességi közösség” koncepciójára. Berzsenyi a nemzet újjászülését óhajtotta, s ezt csak a hősiesség, a tiszta erkölcs, a közösség nagyszerű erőfeszítései alapján tudta elképzelni. Egyes költemények elemzésének hosszadalmasságát a szerző elismerte, s ígérte a leíró jellegű elemek csökkentését. Nem értett egyet azzal a kifogással, hogy Berzsenyi költészetét túlértékelté, hiszen ez, szerinte, minőségi változást jelentett kortársai költészetéhez viszonyítva. A Kölcsey-kritika igazságtalan ítélete, amint Szemere *Védelméből* kiderül, nem a korabeli irodalmi viszonyok szükségszerű következménye volt. Berzsenyi a Kölcsey-támadás hatása alatt lírai énjének hitelességébe vetett bizalmát veszítette el, holott igazi, magasabbrendű életét költészetében élte. A klasszicizmus és a romantika problémáját Berzsenyi költészetével kapcsolatban csakugyan nem vizsgálta rendszerező módon, de számos utalást tett rá. Berzsenyi életének utolsó szakaszában sem állott teljesen értetlenül a reformkor világában. Merényi Oszkár védelmezte disszertációjában kifejtett nézeteit Berzsenyi késői prózai munkáival kapcsolatban is, ezeknek haladó eszméire utalva. — Weber Antal opponensi megjegyzéseire az alábbiakban reflektált. A szubjektivitás látszatát keltő megállapításokat csaknem törölnie kell, mondotta, mert erre mindkét opponense figyelmeztette. Megjegyezte azonban, hogy opponenseinek köszönettel fogadott véleménye egy harminc éves monológot szakított meg, s munkájának nem egy hiányossága — úgy érzi — elszigetelt helyzetéből fakadt. Az elemzések elnyújtásának kérdésében utalt a Tóth Dezsőnek adott válaszra. A Berzsenyi-irodalom részletesebb kritikai ismertetése elől azért tért ki, mert eddigi lektorai egyenesen elhagyását kívánták. Berzsenyi kortársait nem óhajtotta lebecsülni, megismételte azonban azt a nézetét, hogy a nagy költő minőségi változást hozott, s ennek tudományos lemérése kötelessége volt. Fenntartotta Berzsenyi költészetének közösségi voltáról kifejtett nézetét is. Igazat adott azonban Weber Antal opponensnek abban, hogy a feudális és nem feudális elemek szétválasztását el kell végezni, és Berzsenyi romantikus stílusjelenségei mögött meg kell keresni a megfelelő, nyilván nem feudális életelemekeket. Végül Merényi Oszkár kifejtette, hogy tudatában van műve hibáinak, ezek jórészt az ő elszigeteltségével és a Berzsenyi-kutatás elhanyagolt voltával magyarázhatók. Ezek ellenére úgy érzi, hogy munkájának alapvető tételei a szocialista irodalomtudomány szelleméből fakadtak. — Zolnai Béla kérdésére abban adta meg a választ, hogy Lenz és Berzsenyi kapcsolata különösebb figyelmet nem érdemel. Bán Imre feltett kérdésére azt válaszolta, hogy a debreceni szellemi életre alkalmazott „szabadgondolkodó” jelzőt pusztán haladottabb voltára értette. — Bán Imre megjegyzéseire kifejtette, hogy nem kívánta kétségbevonni: Berzsenyi már fiatalon ismerhette Révai és Bessenyei költészetét. Kazinczyt nem óhajtotta lebecsülni, de nézete szerint a széphalmi vezérnek Berzsenyi lelki válsága idején

melegebb barátságot kellett volna tanúsítania irányában. A stilisztikai csiszolásra vonatkozó kívánalmat elfogadta. A jelölt választát az opponensek és a hozzászóló tudomásul vették. A bizottság, beható tanácskozás után, az alábbi határozatot hozta:

„Merényi Oszkár, Berzsenyi Dániel élete és művei' c. kandidátusi értekezéséről a bírálóbizottság megállapítja, hogy egy hosszú tudományos élet-pálya figyelemre méltó eredménye. A dolgozat legfőbb értéke az anyag sokoldalú feltárása, a nagyszámú új filológiai, életrajzi adat összegezése. Erőssége a műnek nem egy, szubjektív beleérzéssel készült részletes verselemzés, bár ezek több ponton túlságosan terjedelmesek és ismétlésektől sem mentesek. A szerző Berzsenyi eszméinek és magatartásának haladó voltát túlértékeli, a feudális nemesi szemlélet nem részesült elég nyomatékos bírálatban. A vitatott disszertáció legfőbb szerkezeti hibája abban áll, hogy az életmű és a korrajz egységét nem sikerült kellőképpen megteremtenie. A magyar elődökhöz és kortársakhoz fűződő kapcsolatok bemutatása pontosabb elemzést követelt volna, a világirodalmi hatások egyoldalú értékelésében is érvényesült a szerzőnek Berzsenyi iránt érzett elfogultsága. Mindezek ellenére a bizottság úgy látja, hogy Merényi Oszkár dolgozata irodalomtudományunkat jelentősen előbbre viszi a Berzsenyi-kérdés tisztázásában, ezért egyhangúlag javasolja, hogy a Tudományos Minősítő Bizottság Merényi Oszkár részére az irodalomtudomány kandidátusa fokozatot ítélje oda.”

A vitát összefoglalta

Bán Imre

a bizottság titkára

GULYA JÁNOS: A „XVIII. SZÁZADI KÉZIRATOS VOGUL SZÓJEGYZÉKEK”
CÍMŰ KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJA

A bírálóbizottság: elnök: *N. Sebestyén Irén*, titkár: *Bereczki Gábor*, tagok: *Lakó György*, *Moór Elemér*, *Hajdú Péter*, *Vértes Edit*.

Kálmán Béla opponensi bírálatát rövid történeti áttekintéssel kezdi. A finnugor nyelvtudomány megindulásakor a kisebb finnugor népek, köztük a vogul szókinésére vonatkozólag is csak a Pallas-féle szójegyzékekre támaszkodhatott. A XIX. század végi és a XX. század eleji hangtanilag teljesen megbízható Munkácsi és Kannisto gyűjtötte szövegek megjelentével a finnugor nyelvtudomány művelői mindinkább feleslegesnek érzik a Pallas tökéletlenül lejegyzett, sokszor sajtóhibáktól torzított adataira való hivatkozást és csak elvéve említik őket. W. Steinitz is lényegében ezek tanulsága nélkül írja meg vogul vokalizmusát, de már fölfigyel jelentőségükre és felhívja a figyelmet a velük való foglalkozásra. Gulya János vállalkozott arra, hogy kandidátusi értekezésében részben elvégezze ezt a feladatot.

A disszertáció első része nagyon részletesen (17—100 l.), a kellő irodalmi utalásokkal igen érdekesen mutatja be a XVIII. századi szógyűjtő és részben összehasonlító nyelvtudományi törekvéseket és azok eredményeit. Nagyon értékes és érezhető hiányt pótol a szójegyzékek felsorolása és jellemzése. Sajnos csak egy esetben kísérel meg a jelölt egy kéziratcsoport családfájának a felállítását, pedig ha ezt a többire vonatkozólag is megteszi, akkor vált volna világossá, hogy hány helyszíni gyűjtésre megy vissza ez a tekintélyes számú kézirat.

A II. fejezet első része (105—50 l.) a tővégi magánhangzókkal foglalkozik. Eredményei igazolják az opponensnek jóval kisebb történeti anyag felhasználásával elért eredményeit. A XVIII. századi források részletes feldolgozása, ha nem is oldotta meg, de nagy lépéssel vitte előre a tővégi magánhangzók problematikáját. Bebizonyosodott, hogy a tővégi magánhangzók lekopása a középső területen kezdődött és itt a XVIII. századra nagyjából be is fejeződött, a déli nyelvjárásban viszont igen gyakran találunk még e korban tővéghangzós alakokat. Minden valószínűség szerint helyes a jelöltnek az az ügyes magyarázata, hogy a tővéghangzók lekopását erősen fékezte, sőt néha meg is akadályozta a tatár hatásra történt hangsúlyáttolódás a második szótagra.

A következő rész (151—224 l.) az első szótag magánhangzóival foglalkozik elsősorban Steinitz alapján, de természetesen figyelembe veszi Kannisto adatait is. Ez a fejezet igen gyakran erősíti meg Steinitz feltevéseit, és biztos támpontokat nyújt az egyes hangváltozások időpontjára nézve. Érdekes, hogy míg a magyar magánhangzóváltozások a XVI. századig lényegileg lezárultak, a vogulban a XVIII. század óta nagyon sokat alakult, különösen a középső nyelvjárások magánhangzórendszere.

A következő nagy fejezet a mássalhangzókat tárgyalja (225—347 l.). A jelölt a mássalhangzók egy részét szókezdő, szóbelseji és szóvégi helyzetben vizsgálja. Ez azonban nem elégséges, mert a mássalhangzók másként viselkednek magánhangzóközi helyzetben, mint mássalhangzók előtt. Például a *k* mássalhangzó után szótagkezdő helyzetben megtartja hangszínét minden nyelvjárásban úgy, mint a szó elején, egyéb helyzetben az északi nyelvjárás kivételével *x* lesz belőle.

Kálmán Béla opponens összefoglaló megjegyzéseiben a következőket mondotta:

A dolgozat nyelvészeti célja a XVIII. századi vogul nyelvemlékek hangtani feldolgozása. Foglalkozik is részletesen a szóvégi magánhangzókkal, az első szótag magánhangzójával, a mássalhangzókkal és mássalhangzókapcsolatokkal, de kihagyja a második és további szótag magánhangzóit.

Főlegesen egy-egy címszót 3—4 helyen tárgyalni, ez utalásokkal elkerülhető lett volna.

A jelölt a finnugor nyelvészet viszonylag töretlen útját választotta, mikor a XVIII. századi vogul szójegyzékek hangtani feldolgozására szánta el magát. Ha vannak is a műben hiányok, egészében kedvező benyomást kelt és ismereteinket jelentékenyen bővíti.

Sz. Kispál Magdolna opponens megjegyzéseit három részben csoportosítja: a tudománytörténeti és filológiai; a hangtörténeti; a XVIII. századi vogul szójegyzékek anyagából készült szótári mutatványt illetően.

Az első fejezet szerinte is jól megírt tudománytörténeti részében csak azt kifogásolja, hogy a szójegyzékekkel kapcsolatban található példamondatok kérdését a jelölt egy rövid lapalji jegyzetben intézi el, pedig a Reguly előtti időkből a Witsennél megjelent Miatyánkon kívül nincs más vogul szövegünk.

A dolgozat második fő részében a legtöbb eredményt a végmagánhangzóról szóló fejezet adja. Különösen értékesé teszi ezt a részt az a módszeres eljárás, amellyel a jelölt a szójegyzékek adatait, az idevágó szakirodalom megállapításait és a jövevényszók nyújtotta tanulságokat egybevetve, megbízható következtetéssel végső eredményeihez jut.

Kevesebb újat és meggyőzőt ad az első szótagi magánhangzók hangszínét tárgyaló következő fejezet. Itt a jelölt nem tesz — alig is tehetne — mást,

mint hogy igyekszik ugyanazon szó magánhangzójának különböző forrásaiban található különféle jelölésmódját összhangba hozni és beilleszteni Steinitz-nak a vogul vokalizmusról írt alapvető tanulmánya rendszerébe. A jelölések tarkasága, valamint a magánhangzók időtartamának figyelmen kívül hagyása ezt a munkát természetesen nagyon megnehezíti.

Könnyebb a helyzet a mássalhangzók esetében. A jelölt gondosan összeállított anyagából deszcendens módszerrel néhány érdekes következtetést von le, például azt, hogy az ősvogul szókezdő *p*-ből a déli nyelvjárásterület egy részén *w* lett; az ősvogul *š* > *s* változás az északi nyelvjárásokban a XVIII. század második felében a nyelvjárásterület nyugati részén kezdődött stb.

A dolgozat harmadik fő része mintegy százoldalnyi terjedelemben mutatványt közöl a XVIII. századi kéziratos vogul szójegyzékek anyagából. Elvileg nem ért egyet az opponens a jelölttel abban, hogy címszókul a Csernyecov—Csernyecova szótár irodalmi nyelvi alakjait választotta. A hangtörténeti részben ez annál érthetlenebb, mert vizsgálataihoz túlnyomóan Steinitz monográfiaját vette alapul. Nagy hátránya még ennek a módszernek, hogy a vogulban annyira fontos kvantitásvizonyok jelöletlenül maradtak. További zavarokat okoz még az a körülmény, hogy az említett szótárból sok olyan szó hiányzik, amely a XVIII. századi szójegyzékekben megvan.

Ugyancsak elvileg nem ért egyet az opponens az adatközlésnek a mutatványban adott módjával. Itt ugyanis a jelölt, mintegy nyelvtörténeti szótárként megszerkesztve, egy-egy címszó alá foglalja a különböző szójegyzékek megfelelő szavait. Szerinte ez semmi esetre sem helyettesítheti az egyes szójegyzékek korszerű, teljes filológiai fölszereléssel ellátott kiadását.

A dolgozat értékes munka, amelyben a jelölt nemcsak eddig ismeretlen új anyagot tár fel, hanem az új anyaggal kapcsolatban lépten-nyomon jelentkező kérdéseket is többnyire sikerrel oldja meg. A szerkesztésbeli hibák ilyen nagy anyagnál érthetők és szükség esetén könnyen kiigazíthatók.

K é r d é s e k :

Grétsy László megkérdezi a jelölttől, kíván-e más — nemcsak hangtani — szempontból is foglalkozni a szóbanforgó anyaggal, vagy befejezett munkának tekinti értekezését, amire a dolgozat címe utalni enged.

H o z z á s z ó l á s o k :

Moór Elemér igazat ad Gulya Jánosnak abban, hogy a déli vogulban a szóvégi magánhangzók megmaradását az *e* nyelvjárásokban bekövetkezett hangsúlyeltolódás okozta. Gulya ezt a hangsúlyeltolódást tatár hatásnak tulajdonítja, E. Itkonen pedig kései mechanikus eltolódás eredményének magyarázza. Tud-e a jelölt felhozni valamit arra vonatkozólag, hogy a tavdai vogulban vagy a votjákban és a cseremiszen valóban török hatásra következett be ez a változás?

Lakó György a dolgozat érdemének tartja, hogy új anyagot szolgáltat a kutatásnak. Az ilyen dolgozatokat a felszólaló nagyon alkalmasaknak tartja kandidátusi disszertációknak, sokkal inkább mint az olyanokat, amelyek csak más kutatók véleményeit kombinálják, variálják. A dolgozat jelességének tartja, hogy a jelölt hasznosította az idevágó orosz nyelvtudományi és nyelvészettörténeti irodalmat és így sokkal szélesebb kultúrtörténeti, művelődés-történeti háttérrel tudott megrajzolni.

Ezután *Gulya János* válaszol az opponenseknek. Kálmán Bélának a bevezető részre és a magánhangzók tárgyalására vonatkozó megjegyzéseivel egyetért. A második és a további szótag magánhangzói XVIII. századi állapotának vizsgálatát némi előtanulmányok után maga is fontosnak tartja és a továbbiakban el is szándékszik végezni. Lényegében egyetért az opponensnek a mássalhangzó vizsgálatokra tett megjegyzéseivel is. Az egyes mássalhangzókat — főként a *k* hangot — több pozícióban is meg kellett volna vizsgálni az opponens véleménye szerint. A jelölt helyesnek tartja ezt a megjegyzést is, csak kérdéses, hogy a rendelkezésére álló csekély anyagot célszerű lett volna-e a *k* hang három részbeni tárgyalásával még jobban részletezni, elaprózni.

Sz. Kispál Magdolna opponens hiányolta a dolgozatban a hosszúságjelölés elmaradását. A XVIII. századi lejegyzésekben ezt nem lehet elvárni, akkor, amikor az orosz ember számára különben is rendkívül nehéz feladat a magánhangzók kvantitásának felfogása. A szójegyzéket tartalmazó III. fejezettel a jelölt sincs megelégedve. Legszívesebben mind facsimilében, mind nyelvtörténeti szótár alakjában közzétenné az egész anyagot.

Grétsy László kérdésére válaszolva a jelölt elmondja, hogy a dolgozat anyaga most kerül először napvilágra és rendkívül sok problémát rejt magában. Ő a maga részéről semmi esetre sem tartja a kérdés vizsgálatát lezártnak.

Moór Elemérnek adott válaszában a jelölt leszögezi, hogy a tavidai végbement hangsúlyeltolódást feltétlenül tatár hatásnak tartja. A tavidai nyelvjárás volt leginkább tatár hatásnak kitéve és így nyilatkozik erről a kérdésről az eddigi szakirodalom is. Közvetlen tényeket erre vonatkozólag a szójegyzékes anyag nem ad, de a második és további szótagok redukciója azt mutatja, hogy ez a jelenség nem túl régi és ez jól összeegyeztethető az aránylag kései tatár hatással.

N. Sebestyén Irén elnöki zárószavában hangsúlyozta a Szovjetunió levéltáraiban található finnugor és szamojéd vonatkozású kéziratok kutatásának fontosságát, ami jelentős eredményekkel gazdagíthatja az illető nyelvek történetére vonatkozó ismereteinket. Kívánatos lenne, hogy ilyen kutatások a közeljövőben más rokon nyelvekre vonatkozólag is meginduljanak.

A bírálóbizottság egyhangúlag elfogadta *Gulya János* értekezését kandidátusi disszertációul.

A vitát összefoglalta

Bereczki Gábor

a bizottság titkára

GRÉTSY LÁSZLÓ „A SZÓHASADÁS” CÍMŰ KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJA

A Tudományos Minősítő Bizottság 1960. június 14-én tartotta Grétsy László kandidátusi értekezésének vitáját. A bíráló bizottság elnöke *Telegdi Zsigmond*, a nyelvészeti tudományok kandidátusa, titkára *B. Lőrinczy Éva*, a nyelvészeti tudományok kandidátusa volt; tagjai pedig *Balázs János*, *Fónagy Irán* és *Lőrincze Lajos*, mindhárman a nyelvészeti tudományok kandidátusai.

Tamás Lajos levelező tag — aki elsőként ismertette opponensi véleményét — arra mutatott rá, hogy a maga részéről sem a nemzetközi, sem pedig a magyar nyelvtudományi irodalomban nem ismer olyan munkát, amely a szóhasadást: a párhuzamos alak- és jelentésmegoszlást oly elvi következetességgel s ugyanakkor olyan nagy tömegű nyelvtörténeti anyag mozgatóásával és rendszerezésével tanulmányozná, mint Grétsy dolgozata. A szerző magának a szóalkotási folyamatnak a dialektikáját igyekszik megragadni, amikor az elkülönült jelentésű és alakú szavak egymáshoz való viszonyát tanulmányozza irodalmi és köznyelvünk történetének folyamán. Szemmel láthatólag törekszik arra, hogy munkájában eleget tegyen a marxista dialektikus módszer követelményeinek, s ezért nem meglepő, hogy a szóhasadásnak immár kimutathatóan lezárt esetein kívül azokra is sort kerít, amelyekben teljes értékű szóhasadás még mindig nem jött létre (pl. a *kavar* — *kever* esetében), a folyamat tehát még nem zárult le. Ennek mintegy ellentípusa a *perem* — *prém* alakpár, amelyekben a folyamat már annyira lezárult, hogy a mai nyelvérzék a két szót nem is érzi összetartozónak. — További érdeme a munkának, hogy jelentéstani vizsgálatai sok esetben hézagot pótolnak. S bár a szerző hangsúlyozza, hogy munkájának célja nem etimológiai, többször szép eredménnyel végez ilyen jellegű kutatásokat is.

Miután néhány megjegyzést tett még a magyar etimológiai kutatások fontosságáról, a szóhasadás folyamatán belül az alak- és jelentésmegoszlás egymáshoz való viszonyáról stb., rátért a dolgozat összefoglalásában közölt tanulságok ismertetésére.

Szerinte egyetérthetünk azzal a nézettel, hogy korunkban a szóhasadás termékenyebb szóalkotási mód, mint volt a XVIII. század előtt; hiszen a pontosságra, a gazdaságosságra való törekvés nyilván annál nagyobb lendületet vesz, minél erősebben jelentkezik a társadalmi fejlődéssel kapcsolatban a normalizált, az egységes nemzeti és irodalmi nyelv igénye. Úgy véli: érdemes volna részletesebben konkretizálni azt a gondolatot, hogy a szóhasadást magát is erőltetés nélkül tekinthetjük valamiféle normalizálásnak, rendteremtésnek. Grétsy elsősorban a nyelvi anyagtakarékoság megnyilatkozását látja a szóhasadásban, opponense inkább a pontosságra, a világosságra való törekvést tartja fontosnak. — Nem egészen ért egyet a szerzővel abban sem, hogy a vizsgált szóalkotási mód mindig nyelvi selejtet, hulladékanyagot használ fel a maga céljaira. Szerinte itt nem ezt a mozzanatot kellene hangsúlyozni, hanem inkább azt, hogy a szóhasadás megakadályozza az alakváltozatok selejtté válását.

Még néhány apróbb megjegyzés után Tamás Lajos közölte, hogy Grétsy László dolgozatát a kandidátusi vita alapjául szívesen elfogadja.

Ezután *Tompa József* kandidátus olvasta fel opponensi véleményét. Előjáróban mindjárt hangsúlyozta: milyen öröndetes dolog, hogy a szóhasadás (vagy eddig ismertebb nevén: párhuzamos alak- és jelentéskülönülés) jelentőségét érintő kisebb-nagyobb részletkutatások után szerzőnk végre a szóalkotási mód rendszeres, modern feldolgozására vállalkozott. De még öröndetesebb az a tény, hogy munkája meg is felelt a hozzáfűzött várakozásoknak, sőt helyenként — például a nemzetközi szakirodalom feldolgozásában és a tömördek módszeres apró munkával készült egyes szócikkekben — még a vártnál többet, jobbat is nyújtott. Rendkívül dicsérendő, hogy a tanulságos, nagy tárgykört szilárd, dialektikus materialista álláspontból, az átlagon fölülemelkedő általános nyelvészeti és módszertani áttekintéssel dolgozza fel. A dolgo-

zat mind az eddigi eredmények módszeres feldolgozásában, mind egy fontos nyelvtörténeti jelenségnek jórészt eredeti kutatásokon alapuló elemzésében és egészen önálló rendszerezésében olyan értékes, hogy az opponens aggálytalanul ajánlhatja elfogadásra még akkor is, ha itt-ott perbe száll vele.

Ellenvetéseiben az általános, illetőleg a nyelvtani jellegű kérdésekből indul ki, s azokkal foglalkozik tüzetesebben.

A szerző — helyesen — a történeti folyamatot ragadja meg, s így módszere is szükségképpen teljesen történeti. Kétségtelen, hogy a mai leíró vizsgálat a tudatunk számára végképp elkülönült megfelelők esetében (mint *fej — fok, vacak — vacok* stb.) úgysem hozhat semmi érdemleges eredményt; a még erős asszociatív viszonyban levő párokon kívül (mint: *sarok — sark*) csak maga a jelenben is bármikor végbemehető szóalkotó folyamat érdekes a szinkrón nyelvtannak, ahogy az elvonás vagy a betűszóalkotás stb. is érthetően érdekli. Tompa József mégis úgy véli: az összefoglalásban hasznos lett volna a mai szinkrón nyelvtan számára fontos, egyébként a könyvben nem is mindig részletezett tanulságok rövid áttekintése is.

Szerinte Grétsynek már a definíciója is utal a disszertáció legkevesébe tisztázott elvi kérdésére: tudniillik arra, hogy mind a képző nélküli alapalakú és a képzős alapalakú szókban, mind pedig a ragos és a jeles (képzőtlen vagy képzős) szóalakokban végbement osztódást szóhasadásnak nevezi, holott a szóhasadást világosan a szóalkotásmódok körébe sorolja. Bármily nehéz is éles határt vonni a lexikológiai értelemben vett szó kettéhasadása meg a nyelvtani—ragozástani *s z ó a l a k o k* alak- és funkcióhasadása közt, az ellenpólusok szembeállítására nem lett volna nehéz, s legföljebb egy bizonyos átmeneti határsávban maradtak volna egyes bökkenők. — Helyesli viszont, hogy szerzőnk már a részleges alak- és jelentésmegoszlást is a szóhasadás körébe vonja; továbbá, hogy — a definíció értelmében — csak az együttes: alak- és jelentésbeli elkülönülést tekinti szóhasadásnak; kiemeli azt a tételt is, hogy a szóhasadásban a szó alak- és jelentésbeli oldala egyaránt ugyanabban a nyelvben válik ketté. Így elkerülhetővé válik, hogy a magyar szóhasadás eredményeként létrejött dublettek összekeveredjenek a különböző idegen nyelvekből átvett, azonos eredetű szópárokkal vagy az egyetlen idegen nyelvből két időben, esetleg más-más nyelvjárásból átvett párhuzamos szavakkal is.

Nem tartja rossznak az opponens a vizsgált jelenségre Grétsy Lászlótól alkotott *s z ó h a s a d á s* műszót. Mivel azonban a folyamat eredményeinek a megjelölésére nehéz lenne ennek megfelelő elnevezést találni, jobbnak találná helyette a folyamat megnevezésére a *s z ó m e g o s z l á s* vagy *s z é t v á l á s*, a termékek jelölésére pedig a *m e g o s z l o t t* vagy *s z é t v á l t s z a v a k* terminust. — Érdeme a szerzőnek, hogy gondosan és pontosan veszi számba, illetőleg bírálja a teljes eddigi szakirodalmat, s hogy gazdag névmutatóval könnyíti meg az olvasónak az utólagos visszakeresést, egyeztetést. — Megnyugtatónak látja Tompa József, hogy Grétsy — bár a témakörébe nem tartozó jelenségeket általában gondosan elhárítja — a határesetek, átmeneti jelenségek tárgyalására mégis gyakran vállalkozik, nyilván azért, hogy ezeknek tanulságait is érvényesítse, s hogy túlságosan ne egyszerűsítse a nyelvi jelenségek bonyolult összefüggéseit.

Nagyon tanulságos szerinte mindaz, amit a jelölt a szóhasadásnak egyre növekvő gyakorlatiáról mond, bár részleteiben nem tartja kellően előkészítettnek, megnyugtató számításokon alapulónak ide vágó számszerű összefoglalá-

sát. — Ugyancsak problematikusnak, tisztázatlannak ítéli még — mint részletesen kifejti — a képzóhasadások kérdését is.

Ezek után a szóhasadással ellentétes nyelvi folyamatok vizsgálatáról, a szerzőtől elemzett jelenségek rendszerezéséről, majd az egyes szótörténeti—etimológiai cikkekről, a jelölt munkamódszeréről, filológiai eljárásáról, stílusról stb. beszélt általában igen elismerő módon, még akkor is, ha olykor bizonyos kérdésekben saját felfogása eltért a dolgozatban tükröződő nézettől.

Végül Grétsy László disszertációját nagy megbecsüléssel ajánlotta elfogadásra a Tudományos Minősítő Bizottságnak.

Ketten szóltak hozzá a dolgozathoz: *Balázs János és Lőrincze Lajos*, mindketten a bizottság tagjai.

Balázs János csatlakozott az opponenseknek ahhoz a véleményéhez, hogy a jelölt dolgozata értékesen gyarapítja szakirodalmunkat. Először a disszertációval kapcsolatban azt a problémát vetette föl, amelyből az ide vágó kutatások során ki kell indulnunk: meddig szó a szó és mikor csak szóalak. Az Értelmező Szótár gyakorlatából vett néhány példán mutatta be, hogy e kérdést olykor mily nehéz eldönteni; valamint azt, hogy a szótári munkatársak milyen módon jártak el az ilyen esetekben. — Hozzászólásának második részében az etimológiai kutatások fontosságára és az etimológiai szótár elkészítésének sürgősségére hívta fel a figyelmet; az ilyen jellegű disszertációk különösen élesen mutatnak rá az e téren levő hiányosságokra. — Végül a szóhasadás két különböző (rendszereszerű vagy alakszerű) módozatairól ejtett néhány szót.

Lőrincze Lajos szerint még mindig igen kívánatos volna, ha a szerző fokozottabban figyelembe venné munkájában a nyelvjárásokat, mert ezek lényegesen gazdagabbak ilyen alakpárokban a köznyelvnél. — Kiemelte, hogy a jelölt értekezését igen szépen, jó magyar nyelven írta meg. Legfeljebb azt lehetne megjegyezni, hogy egy-egy részlet kidolgozása kissé terjengősre sikerült.

A hozzászólások elhangzása után *Grétsy László* válaszolt az opponenseknek és a hozzászólóknak.

Először köszönetet mondott az érdeklődésért, a gondos, alapos és elismerő opponensi véleményekért, és ígéretet tett, hogy a hasznos tanácsokat a munka közzététele előtt a lehetőséghez mérten értékesíteni fogja.

Ezután a dolgozatot érintő elméleti kérdéseket vette számba. Szerinte abban a kérdésben, hogy a szóhasadás inkább a nyelvi anyagtakarékosság vagy a pontosságra, világosságra való törekvés eszköze-e, valójában nincs lényeges eltérés opponensének véleménye és saját nézete között. Itt csupán arról van szó, hogy bizonyos típusok keletkezésekor inkább az egyik, mások létrejöttékor viszont inkább a másik mozzanat került előtérbe. Nem lehetetlen, hogy ezen a ponton a disszertáció adott okot a félreértésre. — Tompa Józsefnek teljes mértékben igazat adott, amiért a szóhasadás és a szóalakhasadás közötti következetes különbségtevést hiányolta. Ugyanakkor azonban azt is megjegyezte, hogy maga is sokat töprengett a kérdésen, és opponensétől eltérő álláspontra jutott. Az a véleménye alakult ki, hogy a szóhasadás fogalmába bekapcsolhatja az olyan alaki és jelentés-, illetőleg funkcióelkülönülést is, amely nem egy szó alapalakjában, hanem csupán bizonyos ragos vagy jeles formáiban jelentkezik, mivel ez a szóalkotás vizsgálata szempontjából kétféle jelenség lefolyását és társadalmi szerepét tekintve lényegében azonos. Az elvi megfontolás mellett ezt az eljárást támogatta különben még a két típus esetleges elhatárolásának jó néhány gyakorlati nehézsége is.

Opponenseinek terminológiai kifogásaira egyelőre még nem tud végleges választ adni. Abban Tamás és Tompa egyetértenek vele, hogy a korábbi 10—15 szótagból álló megjelölések helyett sokkal rövidebbre és alkalmasabbra van szükség. Azt viszont már nem tartja okvetlenül szükségesnek, hogy a szóhasadásnak mint folyamatnak a produktumai is külön műszót kapjanak. Ezekben a kérdésekben végül úgyis a nyelvtudományi gyakorlat fog dönteni.

Röviden érintette a szóhasadással ellentétes nyelvi folyamatok kérdését, a képzőhasadások problémáját, opponenseinek a disszertáció összefoglalására, irodalmi forrásaira, statisztikai jellegű megállapításaira stb. vonatkozó megjegyzéseit.

Balázs Jánosnak a szó és a szóalak elválasztására vonatkozó megjegyzésére valójában már előbb, Tompa Józsefnek adott válaszában felelt. Elismeri, hogy a szóhasadás és a szóalakhasadás határainak pontos megvonása még további kutatásokat igényel. — Az etimológiai kutatások fellendítésének fontosságát maga is úgy látja, mint Balázs-János. — Nagy örömmel vette a szétválás rendszerszerű és alaki jellegére rámutató megjegyzést. Ezt a gondolatot dolgozatában föltétlenül jobban kívánja értékesíteni, mint eddig.

Lőrincze Lajosnak azt a kívánságát, hogy dolgozatába a nyelvjárások megfelelő anyagát is belevonja — úgy véli — aligha tudja teljesíteni. Ahhoz ugyanis, hogy a szóhasadás jelenségét rendszeresen vizsgálja a nyelvjárásokban — véleménye szerint — nem állna rendelkezésére megfelelő írásos anyag. — A dolgozat helyenkénti terjengősségét illető megjegyzését okvetlenül meg fogja szívlelni.

A jelölt választát mindkét opponens elfogadta. Tamás Lajos esupán azért tett néhány megjegyzést, hogy néhány problémával (így például a nyelvi anyagtakarékosság, illetőleg pontosságra törekvés, a szóhasadás és szóhasítás, a nyelvjárások feldolgozásának kérdésével) kapcsolatban álláspontját még-egyszer megfogalmazza.

A bizottság ezután az alábbi határozatot hozta: „A jelölt nyelvünknek egy eddig fontossága ellenére is meglehetősen mellőzött és kellőképpen elméletileg sem tisztázott jelenségkörét vizsgálta meg dicséretre méltó alaposással, módszerességgel és ötletességgel. Munkájában kitűnő kritikai érzékkel ítélte meg és használta fel mind a nemzetközi, mind a hazai szakirodalmat. A dolgozat elméleti fejtegetései és részeredményei a jelölt rendszerező képességét és filológiai gondosságát egyaránt mutatják. A munka szakirodalmunkat értékesen gyarapítja.”

A vitát összefoglalta

B. Lőrinczy Éva

a bizottság titkára

MOLLAY KÁROLY „SOPRON VÁRMEGYE VÁZLATOS TÖRTÉNETE” C.
KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJA

A Tudományos Minősítő Bizottság 1960. június 21-én vitatta meg Mollay Károly kandidátusi dolgozatát. A bírálóbizottság elnöke *Turóczi-Trostler József* akadémikus, titkára *Hutterer Miklós* kandidátus volt, tagjai: *Kumorovitz Bernát* és *Mályusz Elemér*, a tört. tud. doktori, valamint *Bán Imre*, az irod. tud. kandidátusa és *Benkő Loránd*, a nyelv. tud. kandidátusa.

Az elnöki megnyitó és a jelölt eddigi munkásságának ismertetése után *Kniezsa István* akadémikus adta elő opponensi véleményét. Nagy elismeréssel adózott a jelölt alapos, nagy forrásanyagot feltáró kutatásainak és komplex munkamódszerének, amelyet — mint mondotta — az utóbbi időben sok oldalról követelnek, de amelyet „aligha alkalmazott valaki olyan magabiztosan és olyan sikerrel, mint éppen Mollay”. Kniezsa mindeneelőtt az értekezés nyelvészeti vonatkozásaival foglalkozott. Sopron különböző elnevezéseivel (*Scarbantia*, *Sopron*, *Ödenburg*) kapcsolatban Mollaynak szerinte is sikerült megdöntenie azt a korábbi nézetet, mely szerint a Német Lajos 859-ből származó híres oklevelében szereplő *Odinburch* azonos lenne *Ödenburg* = *Sopron*-nal. A Nieder-Alteichi Évkönyvek 1065-re datált *Deserta civitas* (= *Ödenburg*) adatáról a jelölt szintén behozta, hogy ez későbbi, XV–XVI. századi tudós humanista eredetű betoldás. — A magyar *Sopron* helységnévnek Belitzky és Kniezsa adta magyarázatával kapcsolatban Mollay elfogadja az árpádkori *Suprun* szn.-ből való eredeztetést, de kételkedik ennek Kniezsa által adott etimológiájában (< lat. *Sophonius*). Moór Elemér korábbi hangtani kifogásaihoz Mollay hozzáfűzi, hogy Szent Sophronius tisztelete nem mutatható ki Magyarországon. A hangtani problémákat illetően Kniezsa több példát idézett a jelölt ellenvéleményével szemben annak bizonyítására, hogy idegen *f*-nek *p*-vel, idegen *o*-nak *u*-val való helyettesítése — szláv közvetítés nélkül is — lehetséges volt az ómagyarban. Egészében azonban elfogadja Mollaynak a római, a magyar és a német névre felépített településtörténeti következtetéseit, miszerint „a római város addigra teljesen elpusztult, mire a magyarság romjain új települést (várat) létesített, a németiség telepe a XII. sz.-ban keletkezett a mai várostól északra, a telep, illetőleg a határvédő lövérek falujával együtt, három telep egyesülése a XIII. sz.-ban történt”.

A továbbiakban Kniezsa István összekapcsolta a jelölt értekezésének nyelvészeti vonatkozásait korábbi munkáinak eredményeivel, kiemelve, hogy „a nyelvészeti anyagot kevés kutató tudja olyan kiválóan felhasználni településtörténeti és társadalomtörténeti szempontból, mint Mollay”, és javasolta a kandidátusi fokozat odaítélését.

A másik opponens, *Makkai László* a történelemtudomány kandidátusa az értekezés történettudományi vonatkozásait elemezte. Megállapította, hogy Mollaynak a történész szemzőgéből vizsgálva is sikerült teljes mértékben érvényesítenie a komplex kutatás módszerét, s így nyelvészeti következtetése sem „levegőben lógó spekulációk, hanem a történeti valóságba ágyazott ténymegállapítások”. Hangsúlyozta, hogy az értekezés, amely helytörténetileg is rendkívül jelentős, a témának tulajdonképpen első valóban tudományos feldolgozása és hézagpótló jelentőséggel bír. Fokozza a téma jelentőségét, hogy Sopron az egyetlen olyan magyar város, amely a középkorban elérte az európai városfejlődés átlagos szintjét, és amelynek történetéről gazdag forrásanyag maradt ránk. Így a Mollaynál felvázolt várostörténeti fejlődés a magyar várostörténet általános kérdéseinek megoldása szempontjából is igen fontos. Míg a polgári történetírás a királyi privilégiumot és a német bevándorlást tekintette a magyar városalakulás kiindulópontjának, Mollay eredményesen bizonyítja, hogy e két mozzanat csak folytatása a korábbi fejlődésnek. Nem értett azonban egyet a jelöltnek a soproni ispáni vár egykori helyére vonatkozó nézetével. Más magyar városok példájára hivatkozva csatlakozott azoknak a kutatóknak a nézetéhez, akik szerint az ispáni vár csakis a mai soproni Belváros északi részén, a római város központjának helyén állhatott. E részletkérdéstől

függetlenül hangoztatta, hogy „Mollay helyesen látja Sopron kialakulásának folyamatát, amelynek lényege az ispáni vár és a hopsestelep összeolvadása”.

A magyar városfejlődés specifikus jegyeit illetően az opponens hiányolta a város és a vármegye társadalmi fejlődési kölcsönösségének kellő indokolását, másrészt, hogy a jelölt a soproni ipar XVIII. sz.-beli elmaradottságát túlságosan a külső (osztrák) elnyomással magyarázza, mellőzve a nemesi elnyomásból fakadó belső okokat. Ugyanakkor megállapítja, hogy az általános várostörténeti kutatások mai állása mellett ezt nem is lehet a jelölttől megkövetelni. Az értekezést, mint sokoldalú, nagy forrásanyagra támaszkodó és módszerileg is újat hozó tanulmányt elfogadta és a kandidátusi cím megadását a legmelegebben javasolta.

Az opponensi vélemények után *Surányi Bálint* (MTA Történettudományi Intézet) hozzászólásában az árpádkori Sopron topográfiájának kérdésével foglalkozott. Az eddigi nézeteket egyeztetve arra a megállapításra jutott, hogy Sopron tulajdonképpen több település egyesítéséből keletkezett. Szerinte az ispáni várat kezdettől fogva a soproni Belváros északkeleti pontjára kell helyezniünk. Valószínűnek tartja azonban, hogy az ehhez tartozó legrégebb település nem a mai Beloiannisz téren, hanem a Boldogasszony templom helyén keresendő.

Turóczy-Trostler József hozzászólásában teljes elismerését fejezte ki az értekezés „mindent kimerítő teljessége és komplexitása iránt”. A gazdasági és társadalmi élet bő ábrázolása mellett azonban többet szeretett volna látni a kulturális, szellemi életből. A XVII. sz.-ban élt Lackner Kristóffal kapcsolatban részletesen kitért a magyar barokknak a magyar irodalomtörténések körében jelenleg sokat vitatott kérdésére. A továbbiakban nyomatékosan hangoztatta a hazai német városi polgárság kultúrközvetítő szerepét. A nemzeti-ség kérdést illetően kijelentette, hogy Magyarországon szerinte *nem* nyomták el a hazai nemzetiségeket. Mindent összegezve, ő is elfogadta az értekezést.

Ezután *Mollay Károly* válaszolt az opponensi véleményekre és a hozzászólásokra. Kniezsa Istvánnak adott válaszában részletesen foglalkozott a komplex kutatási módszer problémáival. Ezzel kapcsolatban szorgalmazta a nálunk még meglehetősen elhanyagolt tudománytörténeti munkálatokat. Kiemelte Sopron jelenlegi központi szerepét a magyar nyelv német jövevényszavainak feltárásában, amely szerep abból adódik, hogy pillanatnyilag csak innen áll rendelkezésünkre jelentős levéltári anyag. „Majd ha hazai germanisztikánk távlati tervében elkészíthetjük a hazai korai újfelnémet szótárt (1350—1686) — mondotta —, akkor az egész középkori Magyarország területéről adatolhatjuk majd német jövevényszavaink forrását.” — Az ómagyarban feltételezett $f > p$ hanghelyettesítés lehetőségét elfogadta, de nem látta meggyőzőnek Kniezsának az idegen $o >$ ómagyar u hanghelyettesítésre vonatkozó megállapítását. Mégis, más — válaszában kifejtett — megfontolások alapján elfogadta a *Suprun* névnek Kniezsa által adott magyarázatát.

Makkai Lászlónak válaszolva a jelölt megindokolta, miért szentelt munkájában nagyobb teret a városnak, mint a vármegyének. Az egykori plébániatemplom helyének megállapításában az okiratok tanúsága miatt nem fogadhatja el Makkai hipotézisét, mármint hogy a Boldogasszony templom lett volna az eredeti plébániatemplom. Ez természetesen szorosan összefügg az ispáni vár helyének a kérdésével. Az *Ödenburg* név keletkezését illetően elfogadta az opponens nézetét, hogy ti. a római amfiteátrum romjai is elég szemléleti alapot nyújtanak ehhez a névadáshoz. Elismerte, hogy munkájában nem

domborodik ki eléggé a város és a vármegye társadalmi fejlődésének kölcsönös viszonya, továbbá, hogy a kezdődő kapitalizmus belső körülményei is bővebb tárgyalást igényelnek. E hiányosságot azzal magyarázta, hogy a marxista történettudomány a felismerése a helytörténeti kutatásokban mindeddig nem érvényesült.

A jelölt termékenynek tartotta Surányi Bálintnak azt a gondolatát, hogy Sopron eredeti központja nem a Beloiannisz tér lett volna, hanem a Boldogasszony templom. Turóczy-Trostler Józsefnek válaszolva elmondta, hogy a Sopron kulturális fejlődésének vizsgálata terén tapasztalható hiányok a részletkutatások jelen kezdeti állapotában gyökereznek, így pl. az említett Lackner Kristóf irodalmi körének működését is csak jelenleg kezdik feldolgozni.

Az opponensek és a hozzászólók a jelölt választát elfogadták. A vita eredményeképpen a bizottság a következő határozatot hozta: „A bírálóbizottság megállapítja, hogy Mollay Károly kandidátusi disszertációja az eddigi helytörténeti kutatásokban kevésbé alkalmazott komplex módszert eredményesen követi. Ebben az összefüggésben ki kell emelnünk, hogy nyelvészeti kutatásainak eredményeit kitűnően hasznosítja a település- és társadalomtörténet problémáinak megoldásánál. — Jóllehet, a vita során a disszertációnak egyik-másik részletkérdése problematikusnak bizonyult, a bizottság megállapítja, hogy végső következtetéseit tekintve termékeny példája a nyelvtudomány és történettudomány együttműködésének. — Ennek alapján a bizottság egyhangúlag javasolja a nyelvészeti tudományok kandidátusi fokozatának odaítélését.”

A vitát összefoglalta

Hutterer Miklós

a bizottság titkára

KEMÉNY G. GÁBOR „MOCSÁRY LAJOS ÉS A NEMZETISÉGEK” CÍMŰ KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJA

A vita 1960. június 27-én zajlott le. A disszertáció opponensei: *Sötér István* levelező tag és *Arató Endre*, a történettudomány kandidátusa. A bírálóbizottság elnöke: *Perényi József* kandidátus, tagjai: *Barta István*, *Erényi Tibor*, *Hanák Péter*, *Sziklay László*, *Tóth Dezső* és *Wéber Antal* kandidátusok.

Sötér István opponensi véleményében előjáróban hangsúlyozta, hogy Mocsáry életpályája elsősorban történész téma ugyan, de az irodalomtörténetírást is érdekli, mert „a Világos utáni irodalom korszerű fejlődését, problémáit nem érthetjük meg a nemzetiségi probléma ismerete nélkül.”

Kemény G. Gábor tanulmányának tanulságait és hibáit elemezve *Sötér István* rámutatott, hogy Mocsáry koncepciója, amelyet normának tekinthetünk a kor egyéb nemzetiségi elméleteivel szemben, gyökereivel a francia forradalom eszmevilágába, a reformkori felvilágosodott nemesség szemléletéhez nyúl vissza. Sokkal realisabb a nagy kortársak: Kemény és *Étvös* civilizációs nemzetiségkonceptiójánál, bár nem ment teljesen az illúzióktól. Ahhoz, hogy Kemény G. Gábor Mocsáry helyét a kor közgondolkodásához viszonyítva jelölhesse ki, nagyobb anyagátfogásra lett volna szükség. Kemény csak jelzi a felvilágosodáskorabeli források kérdését, de behatóbban nem vizsgálja.

A felvilágosodás az egész emberiségben gondolkodik: Mocsáry ezt örökli tőle akkor, amikor pedig a magyar nemzeti mozgalom nem tekint a magyar

glóbuszon túl. Petőfi forradalmisága sem törődik a nemzetiségekkel. Csak Bartók és Kodály népiessége teremt kapcsolatot a magyar és a román, szerb stb. népi kultúrák között.

A nemzetiségi kérdés megoldatlansága miatt érzett aggodalom még nem nevezhető nacionalizmusnak. Vajda s Arany példájában fedezhetők fel annak a gyökerei, amit ma „tragikus magyarság”-szemléletnek nevezünk; „a múlt századi gondolkodás a szabadságharc elvesztése után katasztrófáinkat a nemzetiségi kérdés megoldatlanságából magyarázta, s ebből egész történetünk fenyegetettségét olvasta ki.” Mocsáry koncepciójának ezzel szemben az a nagy jelentősége, hogy a XX. századi haladó magyar mozgalmaknak egyik csírája.

Kemény G. Gábor komoly érdeme, hogy elsőként nyújtott marxista értékelést haladó hagyományaink e fontos szférájáról, s ezért — egyéb tudományos teljesítményei miatt is — a dolgozatot Sőtér István a kandidátusi fokozatra méltónak ítélte.

Arató Endre opponensi véleménye elején a marxista nemzetiségtörténetnek a napjaink nacionalista maradványai felszámolására irányuló küzdelemben játszott fontos szerepét, majd Kemény G. Gábor eddigi munkásságának e szempontból fontos eredményeit méltatta, s ezzel kapcsolatban hangsúlyozta, hogy „nem szokványos kandidátusi értekezés megvédéséről van szó”, hanem egy több évtizedes eredményes tudományos munkásság elismeréséről.

E Mocsáry-disszertáció erényét Arató mindenekelőtt abban látja, hogy bátran leleplezi a kiegyezési korszak uralkodó osztályának súlyosan hibás nemzetiségpolitikáját, s kiemeli velük szemben Mocsáry erkölcsi és politikai bátorságának jelentőségét. Fontos új anyagot hoz az életrajzi részben, szerencsés Mocsáry és Eötvös nemzetiségi politikájának összehasonlítása is. Sok új színt fedezhetünk fel Mocsárynak, mint függetlenségi politikusnak bemutatásában.

Ellenvetései felsorakoztatása közben Arató Endre mindenekelőtt a dolgozat címeről állapította meg, hogy nem fedti teljesen a mű tartalmát.

A szerkezetre vonatkozó, kevésbé hangsúlyozott kifogása után Arató főleg azt hányta Kemény szemére, hogy nem elemezte eléggé mélyreható módon Mocsáry koncepciójának gyökereit, ezért nem mutatott rá kielégítő módon a Függetlenségi Pártban játszott szerepének, magánosságának fő okaira sem. Mocsáry osztályhelyzetének taglalása közben Kemény a nagy nemzetiségpolitikust a liberális középnemesség haladó törekvései továbbfolytatójának tartja. Arató szerint igaz ugyan, hogy Mocsáry társadalmi helyzetét illetőleg közép-nemes, felfogása mégis inkább a reformkor és szabadságharc kispolgári, deklaszszált nemesi értelmiségi radikálisainak álláspontjához állt a legközelebb. Ennek eredménye, hogy Mocsáry nézetei a későbbiekben is találkoztak a más társadalmi osztályokból jött radikálisok állásfoglalásával is. Ha Kemény összehasonlította volna a korabeli szocialista munkásmozgalom és Mocsáry nemzetiségi politikáját, korlátait is bemutathatta volna. Kár, hogy nem adott Mocsáry-historiográfiát.

Részletmegjegyzései után Arató Endre hangsúlyozta, hogy a bemutatott hiányok nem vonnak le semmit a disszertáció pozitív értékeiből s ezért azt melegen javasolta elfogadásra.

A hozzászólók közül *Barta István* a „reformkor” elnevezés jogosságának kérdésével s e szempontból Kemény G. Gábor néhány ellentmondásával, a hős bizonyos fokú idealizálásával foglalkozott.

Tóth Ede arra mutatott rá, hogy *Kemény G. Gábor* nemzetiségtörténeti kiadványai milyen jelentősen járultak hozzá az egyetemi oktatás eredményességéhez, majd *Mocsáry*nak a kor többi politikusához (*Kemény Zsigmond*hoz, *Főtövös József*hez, *Kossuth Lajos*hoz) fűződő viszonyát taglalta.

Hanák Péter szerint annak a kérdésnek a felvetése, hogy *Mocsáry*t a liberális nemzeti irányzat haladó hagyományai folytatójának vagy pedig kispolgári radikálisnak lehet-e tekinteni, történettudományunk fontos megoldandó problémájára mutat rá: „Nagyon megérett az idő a XIX. századi liberalizmus, demokratizmus magyarországi problémáinak feltárására és kidolgozására és *Kemény G. Gábor* disszertációja ehhez is ad egy indítékot.” *Mocsáry Hanák* szerint a liberális reformnemesség haladó irányzatának továbbfolytatója ugyan — s ebben egyetért *Kemény G. Gábor*ral —, de ez 1867 után már csak kispolgári demokrata eszközökkel volt továbbvihető. Végezetül *Hanák* érdekesnek, de erőltetettnek tartotta a felvilágosodásnak és a bartóki népiességnek az összekapcsolását a magyar eszmekör áthidalásával, beholtzásával.

Sötér István *Hanák Péter* felszólalásának második részében félreértést fedezett fel. Ő opponensi véleményében nem akart a felvilágosodástól *Bartók*ig egyetlen boltozatot létrehozni. Mindössze arra mutatott rá, hogy a reformkor nacionalizmusa elválasztotta szomszédaitól a magyarságot, míg *Bartók* összekötő szerepet játszott. *Mocsáry* is, *Bartók* is: fehér hollók a maguk korában, de koncepciójuknak nincs egymáshoz közvetlen köze.

Domokos Sámuel *Mocsáry Lajos* és a karánsebesi választók elhidegülésének egyik okára mutatott rá: ebben az időben *Bukarest*ben a román polgári pártokban a szélsőséges nacionalista elemek váltak hangadókká.

Katus László *Kemény G. Gábor* kutatásainak és e tanulmányának nagy jelentőségére rámutatva *Mocsáry* és a nemzetiségek viszonyának két fázisát elemezte. 1860—1870 között *Mocsáry*nak még nincs a nemzetiségek képviselőivel közvetlen kapcsolata. Amikor ez a kapcsolat kialakul, szükségszerűen a nemzetiségi mozgalmak hanyatló irányzataihoz fűződik, mert amikor a szlovákok, románok, délszlávok stb. radikálisabb képviselői léptek fel, *Mocsáry* a politikai életnek már csak igen távoli szemlélője volt.

Perényi József, *Palich Emil* és *Sziklay László* felszólalása néhány részlet-probléma felvetése mellett *Kemény G. Gábor* disszertációjának nagy jelentőségét hangsúlyozta.

Kemény G. Gábor az opponensi véleményekre adott válaszában előljáróban azt a nagy érdeklődést hangsúlyozta, melyet a *Mocsáry*-kérdés határainkon túl is keltett.

Sötér István opponensi véleményével kapcsolatban megjegyezte, hogy kellő előmunkálatok híján *Mocsáry* irodalmi kapcsolatainak teljes feltárását a jövő feladatának tekinti. Az a válogatás, amelyet *Mocsáry* írásaiból tett közzé, minden bizonnyal elő fogja segíteni a nagy nemzetiségpolitikus felvilágosodáskorabeli gyökereinek alaposabb elemzését, amelyet majd a publicisztikai vonatkozások feltárásával fog elvégezni. Ami *Arany János*nak a nemzetiségi vonatkozásait illeti, számos adatunk van arra, hogy a *Buda Halála* szerzőjének voltak e téren pozitív kapcsolatai. „Tragikus” nemzetkonceptiója szoros összefüggésben van *Wesselényi Miklós* látásmódjával, amellyel az „árvízi hajós” minden hazai szláv mozgalomban (az irodalmi törekvésekben is) „pánszláv veszélyt” látott. *Mocsáry* életének egy szakaszában személyes kapcsolatban volt ugyan *Wesselényi*vel, de a „pánszláv veszélyt” „üres rémváz”-nak tartotta.

Eötvös és Mocsáry nemzetiségpolitikájának alapos, részletes elemzése után Kemény G. Gábor a korszak nemzetiségi irodalmát is foglalkoztató népiesség problémájára tért ki, s megállapította, hogy a magyar irodalom és a szomszéd irodalmak népiességének párhuzamos, összehasonlítható vizsgálatára volna szükség.

Áttérve Arató Endre opponensi véleményére, Kemény elsősorban disszertációja műfajának kérdését igyekezett tisztázni; a maga részéről Mocsáry Lajos irodalmi pályaképének jellemzéséhez a publicista Mocsáry és irodalmi kapcsolatai bemutatásával akar hozzájárulni. Nem készített külön historiográfiát, mert azt nagy jegyzetapparátusa mellett feleslegesnek tartotta. A Mocsáry egyes nézeteinek idealizálásával kapcsolatos opponensi kifogásra Kemény megjegyezte, hogy Mocsáry állásfoglalása a megyei önkormányzat kérdésében indokolhatónak látszott még akkor is, ha elismerjük, hogy a megyei közbirtokos nemesség ekkor már retrográd szerepet játszott.

Kemény G. Gábor igazat adott Arató Endrének abban, hogy ha összehasonlította volna Mocsáry nézeteit a munkásmozgalom nemzetiségi politikájával, úgy jól sikerült volna rámutatnia azok korlátaira is. Sajnos, ennek az volt a legfőbb akadálya, hogy: „még nem jutottunk eléggé mélyre az idevágó kapcsolatok vizsgálatában.”

Ami Mocsáry nemzetiségpolitikájának rügőit illeti, azt Kemény haladó patrióta hagyományainkban találja meg, viszont elismeri, hogy a magyar és a nemzetiségi uralkodó osztályok közötti gazdasági ellentétre részletesebben is utalhatott volna.

Arató Endrének az értekezés címére tett s egyéb részletmegjegyzéseire Kemény G. Gábor részletes indokolással válaszolt.

A vita alapján a bírálóbizottság megállapította, hogy Kemény G. Gábor „Mocsáry Lajos és a nemzetiségek” c. kandidátusi disszertációja — amely több mint egy évtizedes történeti és irodalomtörténeti kutatómunkásságának csupán egyik értékes alkotása — gazdag, jórészt új anyag alapján helyesen és szemléletesen mutatja be Mocsárynak, a dualizmuskori politikai vezetőréteg e ritka politikusának életútját, koncepcióját, kivált a nemzetiségi kérdésben elfoglalt haladó álláspontját. A disszertáció értékes hozzájárulás a marxista történet- és irodalomtörténetírásnak a polgári nacionalista nézetek elleni tudományos küzdelmében. Mocsáry bátor kiállását, politikai küzdelmeit sokoldalúan illeszti be a kor általános politikai történetébe. A bizottság kiemelendőnek tartja a Mocsáryra vonatkozó gazdag okmányanyag összegyűjtését és közzétételét. S ha kifogásolható is a Mocsáry-féle nemzetiségi koncepció ellentmondásainak elhalványulása és bizonyos biográfiai rész kérdések megoldatlansága, — a széleskörű és hasznos tudományos munkásság egészére alapozott disszertáció érdemei és eredményei oly jelentősek, hogy a bírálóbizottság *egyhangúlag* javasolja Kemény G. Gábor számára a kandidátusi fokozat megadását.”

A vitát összefoglalta

Sziklay László

CSONGOR BARNABÁS „IDEGEN ÍRÁSOS KÍNAI SZÖVEGEK
ÉS SZÓRVÁNYOK A 7—10. SZÁZADBÓL” CÍMŰ KANDIDÁTUSI
DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJA

A Tudományos Minősítő Bizottság 1960. július 1-én tartotta meg Csongor Barnabás kandidátusi értekezésének vitáját. Az értekezés opponensei *Ligeti Lajos* akadémikus és *Tőkei Ferenc*, a nyelvészeti tudományok kandidátusa voltak. A vita bírálóbizottságának elnöke *Németh Gyula* akadémikus volt, tagjai pedig *Fekete Lajos*, akadémiai levelező tag, *Harmatta János*, a nyelvészeti tudományok doktora és *Telegdi Zsigmond*, a nyelvészeti tudományok kandidátusa, a bizottság titkára *Miklós Pál* kandidátus volt.

Elsőnek *Ligeti Lajos* akadémikus terjesztette elő opponensi véleményét. Bevezetőben hangsúlyozta, hogy a nem-kínai írásos kínai szövegeknek igen nagy jelentősége van az egykorú kínai nyelvállapot rekonstruálásában, ezért tartja értékesnek Csongor munkáját; Csongor 1947-ben megjelent doktori értekezésében és azóta publikált dolgozatában már földolgozta az ujgur írásos kínai szórványokat, jelen dolgozatában pedig sorra vette a tibeti, bráhmí, rovásírásos türk, szogd és manicheus írású kínai emlékek közül mindazokat, amelyeket a kiadások hozzáférhetővé tettek számára. Helyeselte, hogy Csongor az írásfajták alapján csoportosította ezt az emlék-anyagot, mert ezzel az írás sajátosságait elhatárolta a nyelvi sajátságoktól; helyeselte továbbá azt, hogy külön vizsgálta egy íráson belül az egyes nyelvemlékeket és gondosan fölülvizsgálta a forráskiadványok által megadott olvasatokat. Meggyőző részeredményekre jutott ennek a módszernek segítségével. *Ligeti* akadémikus azonban ennek a szövegkritikai eljárásnak Csongornál olykor egyoldalú használatát kifogásolta is és néhány példával illusztrálta azt a megállapítást, hogy a kínai hangtörténet szempontjából kívánatos olvasatot Csongor a lejegyző idegen nyelv vagy írás lehetőségeinek figyelembe vétele nélkül tétélezte föl. *Ligeti* akadémikus hiányolta, hogy Csongor néhány hangtörténeti jelenség kérdését, amelyeknek vizsgálatát pedig a dolgozatban levő anyag lehetővé tette volna, elkerülte, pl. a tibeti írásos kínai emlékekben a magánhangzóknak egyes szókezdők hatására palatálisból velárisra fejlődésének, valamint a veláris *i* kialakulásának kérdéseit. Végül elmondotta, hogy ellenvetései ellenére magasra értékeli Csongor dolgozatának mind módszerét, mind eredményeit s azt a vita alapjául elfogadja.

Tőkei Ferenc kandidátus opponensi véleményében kifejtette, hogy a nemzeti nyelv fejlesztése a mai kínai kulturális élet egyik alapvető, következményeiben igen messzeható problémái közé tartozik s ezen problémák megoldásának előkészítésében van fontos szerepe a nyelvjárások kutatásának és az olyan típusú nyelvtörténeti kutatásoknak, amelyet Csongor végzett eddigi publikációiban és jelen dolgozatában. Elismeréssel szólt Csongor módszeréről és a módszer következetes, gondos alkalmazásáról. Helyeslően vette tudomásul, hogy Csongor nemcsak jelentős nyelvtörténeti adalékok megállapításához jut el anyaga földolgozásában, hanem azt is látja, hogy a vizsgált források terjedelmük és nyelvi anyaguk korlátozott volta miatt, fontosságuk ellenére is alkalmatlanok messzemenő következtetések levonására. *Tőkei* a dolgozat legfőbb eredményének a bráhmí írású szövegekből levonható törvényszerűség megállapítását tartja, nevezetesen azt, hogy a hangsúlyos és hangsúlytalan helyzet a kínai szavak ejtésében jelentős különbségekre vezet. *Tőkei* a dolgozatot mind részleteiben, mind egészében jelentős munkának tartja, de kifejezésre juttatja azt a véleményét, hogy hasznosnak tartaná, ha Csongor alapos

fölkészültségét a kínai nyelvtörténet tanulmányozására kínai irodalmi szövegek vizsgálatában is kamatoztatná. A dolgozatot a bizottságnak elfogadásra ajánlotta.

A vitában elsőnek *Róna Tas András* tudományos kutató szólott hozzá a dolgozathoz. Elmondotta, hogy Csongor dolgozatában a tibeti átírású kínai szövegek érdekes tanulságokat nyújtanak a tibeti hangtörténet vizsgálatához is. A tibeti írás alapján föltételezett *k — kh — g* oppozíció véleménye szerint az ótibetiben abszolút szókezdő helyzetben nincs meg; ilyen módon megoldhatónak látszik a dolgozat egyik problémája, amelyre Csongor nem tudott megoldást találni, nevezetesen az a jelenség, hogy egyes ókínai hangok egy, mások két, ismét mások három tibeti megfeleléssel is rendelkeznek, míg a többi átírásban ennek nyoma sincs. A hozzászóló a dolgozat anyagának alapos vizsgálatával és az előfordulások összevetésével bizonyította, hogy ezzel az eljárással a kínai, illetve a tibeti fonémarendszer és a tibeti írás által tükrözött tibeti fonetikai rendszer kölcsönös figyelembevételével meggyőzően magyarázhatók a tibeti írású kínai szövegeknek Csongor dolgozatában is fölmerülő problémái. *Róna Tas András* hozzászólásának további részében arra hívta föl a figyelmet, hogy bizonyos átírási nehézségek esetében számolni lehet a nyelvjárási tagoltságból eredő kettős hangmegfelelésekkel is; véleménye szerint azt, hogy a mai tibeti irodalmi *z*-jének egyes nyelvjárásokban *s* felel meg, megtaláljuk a Csongor által vizsgált szövegekhez időben és föltehetőleg nyelvjárásban is közel álló szövegekben *s* ezzel megmagyarázható az ókínai zöngés spiráns *z*-nek a tibeti szövegekben levő gyakori *s* megfelelője.

Uray Géza, az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársa hozzászólásában először egy technikai kérdéssel, a dolgozat transzliterációs megoldásával foglalkozott; továbbá megjegyezte, hogy a *Róna Tas* által kifejtett hármas oppozíció vizsgálatánál nem szabad figyelmen kívül hagyni a hangsúlyviszonyokat sem.

Csongor Barnabás válaszában egyetértését fejezte ki az opponensek véleményével kapcsolatban. Elfogadta Ligeti akadémikus kritikai megjegyzéseit és az olvasatokra vonatkozó korrekcióit. A magánhangzók veláriszá fejlődésére vonatkozó adatokat azonban dolgozata anyagában kevésnek és egyértelműen nem értelmezhetőnek tartja *s* ezért nem tud vállalkozni a Ligeti akadémikus által hiányolt kérdés tárgyalására. Tőkei Ferenc kandidátusnak az irodalmi szövegek vizsgálatára vonatkozó óhajával kapcsolatban elmondotta, hogy több fontos publikációnak a beszerzése olyan nehézségeket támaszt, amelyek miatt ezt a munkát egyelőre nem is tartja megindíthatónak. Végül köszönetet mondott a hozzászólóknak az értékes kiegészítésekért.

Az opponensek a jelölt választát elfogadták. A bizottság azt a döntést hozta, hogy egyhangúlag javasolja a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Csongor Barnabásnak a nyelvtudományok kandidátusa fokozatot ítélje oda. „A Bizottság megállapítja, hogy Csongor Barnabás értekezése módszerét tekintve gondos figyelemmel összeállított munka. Részleteiben is sok új megállapítást ad, átfogó értelmezéseiben pedig eddig föl nem ismert összefüggésekre hívja föl a figyelmet *s* a kínai hangtörténetre vonatkozó ismereteinket számos új és értékes eredménnyel gazdagítja.”

A vitát összefoglalta

Miklós Pál

a bizottság titkára

VINCZE ISTVÁN „SZŐLŐMŰVELÉS ÉS BORTERMELÉS A BORSODI
HEGYKÖZBEN” CÍMŰ KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJA

A Tudományos Minősítő Bizottság 1960. szeptember 8-án tartotta Vincze István kandidátusi értekezésének vitáját. A bírálóbizottság elnöke *Ortutay Gyula* akadémikus volt, titkára *Dégh Linda* kandidátus, tagjai pedig: *Gerevich László*, *Korompay Bertalan*, *Vajkai Aurél*, *Vargyas Lajos* és *Végh József* kandidátusok. A két opponens: *Fél Edit* és *Gunda Béla*, a történettudomány kandidátusai.

A vitaülés első felszólalójaként *Tálas István* egyetemi tanár, kandidátus, Vincze István aspiránsvezetője ismertette véleményét az értekezésről, valamint a szerző tudományos munkásságáról. Rámutatott, hogy Vincze munkája hosszadalmas és elmélyült kutatások eredménye. Eddig mind a hazai, mind pedig a külföldi néprajzi szakirodalom szűkölködött olyan tanulmányokban, amelyek a szőlészet és a borászat kutatására elegendő támpontokat adhattak volna. Vincze István munkásságával — melynek csupán egy részlete a kandidátusi értekezés — lényegében kialakította a kutatás módszereit s e tekintetben az európai kutatásra is ösztönzően hatott. Szorgos anyaggyűjtése révén, melyet egyforma intenzitással végzett mai paraszti környezetben és a történeti forrásokban tallózva, nemcsak hatalmas anyagismeretet szerzett, hanem értékes elméleti megállapításokhoz jutott. Munkáját igényes marxista elmélyültség jellemzi.

Fél Edit opponens mindenekelőtt azt a módszert mérlegelte, amellyel Vincze István kitűzött célját: „1. a magyar szőlő- és borkultúra rendszerezésének kialakítását, 2. ebben a rendszerben, szélesebben adott keretben pedig egy szűkebb terület analízáló feldolgozását” megvalósítani törekedett. Ehhez elmélyült helyi gyűjtés alapján egy kisebb közösség termelési technikáját, munkaszervezési formáit, hagyományos ismeretanyagát, valamint a termeléssel kapcsolatos társadalmi viszonyait mutatja be, másfelől az összefüggéseket széles kultúrtörténeti és kultúrföldrajzi összehasonlítás alapjára helyezi.

Külön értékeli az opponens Vincze István körültekintő gyűjtőmódszerét, mely olyan új, magasabbszintű, korszerű néprajzi kutatás elveit teszi magáévá, amely nem elégszik meg szakszerű tárgyi leírással, hanem amely az egyént, a közösséget a tárgyakhoz fűző bonyolult kapcsolatok alapján világítja meg. Az ilyen célú kutatás hosszantartó tervszerű megfigyeléseket igényel. Vincze munkája 10 évig folyó gyűjtés gyümölcse. Néhol plasztikusan mutatja be az eszközök és az ember kapcsolatát, sajnálatos, hogy csak a kapaféléket elemezte ilyen részletességgel. Ugyanígy sajnálatosnak tartja, hogy Vincze a szüret és más társadalmi megnyilvánulások leírásánál a sokoldalú néprajzi gyűjtés lehetőségeit nem használta ki. Vincze elzárkózik a társadalmi kísérőjelenségek elemzésétől, pedig — állapítja meg az opponens — a szőlőművelés célja a bornyerés és éppen a fogyasztással kapcsolatos alkalmak vizsgálata adna további értékes adatokat a szőlőtermelés fontosságának megértéséhez.

A dolgozat egyik legjobb részeként *Fél Edit* a birtoklási formákról, a szőlőbeli bér munkásokról és a bér munka különböző formáiról szőlő fejezeteket leírói meg. Mégis, éppen a szőlőművelésnek a társadalom életében betöltött szerepét tárgyaló részben is talált hiányosságokat az opponens. A kutatott területen ugyanis a szőlőtermelés csak egyik mozzanata a sokoldalú gazdálkodási formának, ha a legfontosabbika is — ahogy Vincze bizonyítja. Ez a bizonyítás hitelesebb lett volna, ha a szőlőtermelésre fordított munkákat Vincze egyéb munkákkal való kapcsolódásukban mutatja meg, ha a szőlőbirtok és más

birtokok elhelyezkedését, a szőlőtermelő falvak társadalmi tagozódását is ismertette volna.

Fél Edit opponensi véleménye rövidebben foglalkozik az értekezésnek átfogóbb rendszerező, rendszeralkotó részével. Amint megállapítja: az eszközformák és a munkamódok összehasonlításának néprajzi módszerével máris oly összefüggéseket mutatott meg a szerző, amelyek jelentősen gyarapítják ismereteinket a magyar népi kultúra történeti fejlődésére vonatkozólag. Mikor Vincze az általa fölállított rendszerezésbe illeszti a vizsgált szőlőkultúrát, egy új történeti föltevést is kifejt e szőlőkultúra eredetével kapcsolatban. Elismerés illeti itt a szerzőt bátorságáért, amellyel a paraszti szőlőművelés némely elemét a honfoglaló magyarsághoz vezeti vissza, ill. a csatlakozott kabar törzsek kulturális emlékeit látja megcsillanni bennük. Az adatok csekély volta, és a Vincze által felhozott jelenségesoport negatív volta arra utalnak, hogy az eurázsiai szőlőművelés történetének beható vizsgálata nélkül itt még végleges megállapításra nem juthatunk. De ha soronkövetkező kutatások nem is igazolnák Vincze feltevését, módszerének korszerű, tudományos kifejtése komoly nyeresége a szaktudománynak.

Mindezek alapján Fél Edit az értekezést feltétlen elfogadásra javasolja.

Gunda Béla opponensi véleményében elismeréssel méltatja Vincze úttörő munkásságát a bortermelés kutatása terén. Szerinte Vincze feltárt anyagát a magyar és közép-európai kulturális területek (culture area) összetevőit kutatómunkában lehetne jól értékesíteni. Vincze szemlélete „a klasszikus néprajzi szemléletek irányvonalában halad, melynek feladata az élő kultúra jellemzése s a kultúra kialakulásának feltárása” és úgy látja, hogy hasonló dolgozatokból kerekedhetne ki egy új magyar néprajzi kézikönyv.

Gunda Béla az elméleti problémák között a magyar szőlőkultúra eredetkérdését emeli ki. Úgymond, ha Vincze a borsodi Hegyköz szőlőkultúráját a magyar szőlőkultúra egy részének tekinti, úgy bizonyára úgy véli, hogy korábban egységes magyar szőlőkultúra volt, amely később tájak szerint differenciálódott. E feltevés arra a gondolatra készítt, hogy ez az egységes szőlőkultúra az a bizonyos kabarjellegű, mely tájanként más népelemek hatása alatt formálódott át. Itt az opponens azt a kérdést teszi fel, hogy vajon Vincze a honfoglalás korában egységes kabarjellegűnek véli-e a magyarság szőlőművelését, vagy pedig arra gondol-e, hogy már ekkor különféle hatások érték? A maga részéről feltételezi, hogy a mediterrán görög–római jellegű szőlőművelés eszközeit és módjait a magyarság már a honfoglalás előtt megismerhette.

A következőkben *Gunda Béla* hosszabban elidőzik a Mátra-bükkalji szőlőkultúra kabar eredetével, ill. keleti (kaukázusi) gyökereivel kapcsolatban kifejtettéknél. Itt felhívja a figyelmet, hogy a keleti kapcsolatok kérdését más tényekkel is bizonyítani kell, erre az antropológia köréből hozva példát. Vitatkozik Vinczének azzal a megállapításával, amely szerint a Miskolc-környéki baltanélküli szőlőmetszőkések a keleti szőlőkultúra emlékei; véleménye szerint ezek egy igen elterjedt balkáni-mediterrán területen elterjedt „Buschmesser” metszőkés helyi variánsai, nem lát okot a kabarokkal, vagy a Kaukázussal való egyeztetésre. Viszont a Vincze által balatonvidéki típusként nyilvántartott baltás formát már a Fekete-tengertől északra megismerhette a magyarság. *Gunda* vitatja azt is, hogy jogos lenne a virágzó szőlőbe menés tilalmának bükkalji hagyományát kaukázusi analógiával összekapcsolni. Magyar és európai példákkal bizonyítja, hogy itt közismert, a gyümölcstermést biztosító varázseljárásról van szó.

A hegyközi szőlőművelés bemutatását az opponens mintaszerűnek tartja, de kifogásolja, hogy a dűlőnevek alapján a régi szőlőterületeket nem rekonstruálta. Különösen hangsúlyozza a munka zárófejezete kiegészítésének fontosságát. Kiadás esetén foglalja ebben össze a táji sajátosságokat, értékeli a tájnyelvi adatokat, elemi a terminológiát, ezenfelül néhány eszköz tárgyfeldrajzi szempontból érdemelne kidolgozást. Végezetül külön kiemeli az opponens Vincze István dolgozatában a történelmi materializmus módszerének példás és igényes alkalmazását.

A kandidátusi dolgozatot mielőbbi kiadásra és a Bizottság elfogadására ajánlja.

Az elhangzott öpponensi vélemények után a bírálóbizottság két tagja jelentkezett szólásra.

Korompay Bertalan mindenekelőtt méltatja Vincze munkáját, dicséri erényeit, különösen kiemelve a történelmi források értékes felhasználását. Az összehasonlító anyagot nézete szerint az idevonatkozó nyelvészeti irodalomnak az anyagával is bővíteni kell. Felhívja a jelölt figyelmét Zsirai, Zichy és Munkácsi fejtegetéseire, különösen azzal a kérdéssel kapcsolatban, hogy a török eredetű szőlő szó eredetileg vonatkozhatott-e szőlőművelésre, vagy csupán bogyo értelemben volt használatos.

Végh József megállapítja, hogy a nyelvész is haszonnal forgathatja Vincze István munkáját, hiszen a nyelvi terminusokat többnyire helyhez kötve adja meg. Mégis szívesen látta volna, ha a néprajzi leírás mellett gazdagabb szakki-fejezés-anyagot is ad. Csatlakozik Fél Edit véleményéhez: helyes lenne, ha Vincze pótlólag a folklór anyagával, valamint néprajzi szótárral egészítené ki dolgozatát.

Vincze István válaszában mindenekelőtt köszönetet mondott az opponensek elismerő, segítő bírálatáért. Kifejti, hogy azért nem tudott minden eszközt egyforma intenzitással elemezni, mivel erre nem jutott volna tér, ezért csupán a művelési ág minden fontos részterületéről választott egy-egy jelenségkomplexumot. Egyetért bár azzal a megjegyzéssel, hogy az országos tipológiában feldolgozott metszőkések helyi tanulmányozása fontos lett volna, de mivel ezek eredeti funkciójukat elvesztették, további tanulságok csak akkor várhatók, ha a helyi típusok nemzetközi összehasonlítás alapján vizsgálhatók.

Ami a szőlőművelésnek a társadalomban betöltött szerepére vonatkozó megjegyzéseket illeti, a felvetett kérdést, mint munkájában is kifejtette, tudatosan mellőzte, hiszen „a helyi monográfiát is az egész magyar szőlő- és borkultúra történelmi, táji formái megragadása, néprajzi rendszerezése átfogóbb céljainak megvalósításához” szánta és rendelte alá, ezért csak annyiban tért ki erre, amennyiben a terület elütő sajátosságait mutatták. Ezért hiányos a dűlőnevek részletes kidolgozása, az egykori szőlőterületek rekonstrukciója is.

Vincze a továbbiakban megállapítja, hogy a bevezető rendszeri kérdésekkel kapcsolatban fejtegetéseit általában pozitívan értékelték az opponensek, viszont az érintett szőlőkultúra eredetét kereső feltevés alátámasztását elégtelennek tartják. Ezzel kapcsolatban utal azokra a helyekre, ahol hangsúlyozta a feltevés bizonytalan voltát. Itt, bár osztja Fél Edit aggályait, kifejti, hogy az említett negatív jelenségkomplexum nemcsak Északkelet-Magyarországon, hanem a Kárpátoktól keletre, a moldvai magyarságnál is megtalálható. E népcsoport részét a honfoglalás előtt kintrekedt kazár-magyar töredéknek vélhetjük s ez éppen nem gyengíti, hanem erősíti a feltevést. A moldvai egye-

zés értelmében a jelenségek összekapcsolódása nem véletlen s egyazon történeti rétegbe tartozik.

A Gunda Béla által felvetett eredetkérdésre válaszolva Vincze utal a dolgozatában elmondottakra. Természetes, hogy szőlőkultúránk 4 alaprétegének ismeretében nem képzelhette, hogy egykor egy egységes kabarjellegű magyar szőlőkultúra létezett, éppen hogy megállapítja, hogy alapvető különbségek vannak Dunántúl antik-eredetű és az északkelet-magyarországi szőlőkultúra közt, melynek magyarázatát csak a különböző eredet adhatja. Nem tud bizonyosat arról, hogy a honfoglalók ismerték-e a mediterrán szőlőkultúrát. A baltás metszőkések véleménye szerint nyugati közvetítéssel kerültek hazánkba.

Végezetül Vincze István kijelenti, hogy munkája csupán első lépés szőlős és borkultúránk néprajzi vizsgálata terén s mindazok az eredmények, melyeket néhány évi kutatás után elért, további kutatásra ösztönöznek a szőlőkultúra összetevőinek elmélyültebb megismerésére. Megköszöni, hogy *Korompay* felhívta figyelmét Munkácsi Bernát cikkére és *Végh József*nek is válaszolva, egyetértését fejezi ki a tekintetben, hogy a magyar szőlőkultúrát felölelő monográfia nemcsak a néprajz, hanem a nyelvészet követelményeit is magába kell foglalja.

Ortutay Gyula csatlakozva Fél Edit opponensi véleményéhez, kifejti, hogy a bortermeléssel összefüggően az életmód, a kultúra és általában a társadalom mélyebb elemzésére is szükség volna. Mivel Vincze éppen szűkebb tájéegységgel foglalkozott, ezúttal kellett volna erre nagyobb figyelmet fordítania, ez ad lehetőséget számára, hogy kilépjen a szűkebb ergológiai típusú monográfia-keretből.

A Bizottság határozata szerint „Vincze István munkája alapos gyűjtőtevékenységre épült, körültekintő történeti elmélyedéssel és az összehasonlító anyag számbavételével készült. A szerző behatóan foglalkozik a honfoglalástól kezdve a magyar szőlőművelés történeti rétegeivel is. A népi kultúra gazdasági és társadalmi tagoltságát a dialektikus és történelmi materializmus tanulságainak figyelembevételével igyekszik vizsgálni. A sajtó alá rendezés kapcsán a Bizottság javasolja, hogy a szerző vegye figyelembe az elhangzott megjegyzéseket. A bírálóbizottság Vincze István dolgozatát *egyhangúlag* kandidátusi fokozatra ajánlja.

A vitát összefoglalta

Dégh Linda

a bizottság titkára

AZ OSZTÁLY ÉLETÉBŐL

BESZÁMOLÓ A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY MUNKÁJÁRÓL (1961. ÁPRILIS 13-ÁN)

Az osztályvezetőségi beszámoló és a vita összefoglalása

Az osztályvezetőség nevében S ő t é r I s t v á n osztálytitkár számolt be az osztályvezetőség és az osztály munkájáról. Bevezetőjében kegyelettel emlékezett meg az osztály két tagjának, Hatvany Lajos levelező tagnak és Horváth János akadémikusnak elhunytáról. Hatvany Lajos halála — mondotta — „mintegy a magyar irodalom és a magyar kritika egy korszakának elmúlását jelképezte”. Osztályunk kötelessége Hatvany életművével szemben, hogy annak a rendkívül értékes levelezésnek, dokumentumanyagnak kiadását és gondozását, amelyet örökségként hátrahagyott, magára vállalja. Horváth János akadémikus halálával az irodalomtörténetírás egy korszaka ért véget. Olyan művet hagyott maga után, amelynek számos eredménye és megállapítása maradandó értékű és beleépül a mi kutatásainkba. „Vannak olyan eredményei, amelyeket a marxista irodalomtörténetírás felhasználhat és vannak olyan koncepciói, amelyekhez csak kritikával nyúlhatunk, de ez a kritika, ezeknek a koncepcióknak és az újat alkotni kívánó marxista irodalomtörténetírásnak a polémiája csak aláhúzza ennek a nagy tudósnek rendkívüli jelentőségét.”

Üdvözölte a néprajztudomány képviselőit abból az alkalomból, hogy az osztályunkhoz kerültek. „Azt reméljük — mondotta —, hogy az osztály keretében eddig művelt tudományok mintegy új profilt, új plaszticitást nyernek a néprajztudomány közreműködése révén.”

Végül bevezetőjének lezárásaként az osztályvezetőség és az osztály nevében szeretettel köszöntötte Marót Károly akadémikust Kossuth-díjjal való kitüntetése alkalmából.

Az elmúlt időszakban az osztályvezetőség legfontosabb feladatának az osztály területén működő tudományágak, intézmények, szervezetek ideológiai színvonalának emelését tartotta; így a beszámoló középpontjába is az ideológiai munkával kapcsolatos problémák kerültek. Az osztályunkhoz tartozó tudományok ideológiai színvonalának megjavítása, emelése, e tudományoknak a marxizmus ideológiájával való áthatása elsősorban három vonatkozásban érhető tetten: megmutatkozik ez könyvkiadásunkban, megmutatkozik a tudományos bizottságok munkájában és intézeteink tevékenységében.

Igen öröndetes jelenség, hogy az egyre gazdagabbá váló *akadémiai könyvkiadás*on belül a társadalomtudományok erősen növekvő százalékot képviselnek. „Tanúsítja ez a tudományos alkotókedv intenzitását, tanúsítja azt, hogy olyan munkák, kutatások, amelyek évtizedekkel ezelőtt kezdődtek meg, most beérnek és nagy corpusokban, tudományos szintézisekben vagy monográfiákban a nyilvánosság elé kerülnek.”

A nyelvtudomány területéről megemlítette a beszámoló Benkő Loránd „A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában” c. úttörő munkáját, amely a magyar irodalmi nyelv eddig nem kutatott, az irodalommal és a nyelvészettel egyaránt szorosán érintkező problémáját dolgozta fel. Hasonlóképpen új kezdeményezésnek értékelte a „Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből” c. kiadványt. „Nagy vállalkozás zárul le — kisebb-nagyobb ideológiai hibák kiküszöbölése után, most már egyre biztatóbb módon — az Értelmező Szótár-ral,” amelynek II. és III. kötete jelent meg az elmúlt esztendőben. A pécsi Nyelvművelő Konferencia anyagát közreadó „Anyanyelvi műveltségünk” c. kötet is bizonyosága annak az egyre élénkülő tudományos tevékenységnek, amely a nyelvtudományunkra mindinkább jellemzővé válik.

Az irodalomtörténetírásban a nagyobb művek aránylag kisebb számban szerepelnek. De található itt is néhány újszerű, úttörő kezdeményezés. Ilyen pl. Nagy Péter „Szabó Dezső az ellenforradalomban” c. műve és Czine Mihály Móríciz monográfiája. Külön emlékezett meg Horváth János utolsó, kimunkáltságában, igényességében és szemléletében egyaránt az életművet méltóan lezáró művéről, a „Berzsenyi és íróbarátai” c. könyvről. Ezek mellett a nagyobb feldolgozások mellett nagy számban szerepelnek egyes részletkérdéseket feldolgozó kisebb munkák (elsősorban az Irodalomtörténeti Füzetek sorozatában; új kezdeményezést jelentő levelezés-kiadások; a korábban megindult Fontes-sorozat további kötetei. A legkiválóbb kritikai szövegkiadások közé tartozik a Vörösmarty-kiadás megjelent kötetei.

A zenetudomány területén az elmúlt évben megjelent művek egy új, igen jelentős fejlődési szakaszt jelölnek. Elsősorban Maróthy János „Az európai népdal születése” c. elemző monográfiáját és Az opera történetéből c., a Zene-tudományi Tanulmányok sorozatban megjelent tanulmánygyűjteményt emelte ki a beszámoló.

A néprajz területéről két, nagy érdeklődést kiváltó művet említett, Balassa Iván „A magyar kukorica” c. monográfiáját és Dégh Linda „Kakasdi mesék” c. munkáját.

De ezek mellett az örvendetes, pozitív jelenségek mellett vannak aggasztó tünetek is könyvkiadásunkban; kisebb-nagyobb dissziharmóniák zavarják azt a biztató összképet, amelyet osztályunk tudományos könyvprodukcója általában képvisel. „Néha megjelennek művek, amelyeknek megjelenésével talán várni kellett volna, művek, amelyeknek szövegét alaposabb kritikával kellett volna a lektori munkának átfésülnie.” Egyes kiadványainknál a színvonal-igényt nem szabtuk meg elég szigorúan. Az Értelmező Szótár első két kötetében fellelhető hibák a szerkesztőség alaposabb munkájával elkerülhetőek lettek volna. Az Irodalomtörténeti Füzetek sorozatában megjelent Radó György „Majakovszkijról” c. kötete távolról sem képviseli azt a színvonalat, amelyet ilyen munkától várhatnánk. Az Irodalomtörténeti Füzetek egyik jellemző hibája, hogy a sorozat szerkesztői nem törekednek eléggé arra, hogy ez a sorozat „a szintézist közelebb hozó, elvi kérdéseket összefoglaló nagyobb témákat dolgozzon fel.” A részletproblémákat feldolgozó művek mellett sokkal több elvi általánosítást és összefüggéseket kutató munkát kell publikálni. Jogos kifogások merültek fel a „Csokonai emlékek” c. forráskiadvánnyal kapcsolatban: szerkesztői nem komolyan válogatták e kötet anyagát, olyan bőséget és bőbeszédűséget tűrtek meg, amely miatt lényegesen alacsonyabb színvonalúvá vált a magyar irodalom kiadatlan emlékeit közreadó soro-

zat eddig megjelent köteteinél. Az Irodalomtörténeti Intézetnek mind a Fontes-sorozatnál, mind pedig a modern anyagot tartalmazó Új Magyar Múzeum és az Irodalom—Szocializmus sorozatnál szigorúbb szerkesztői munkát kell végeznie, mert a dokumentumkiadás „ha válogatás nélkül és nem szigorú válogatás igényével történik, gyakran hozhat vizenyős, kevésbé értékes anyagot.”

A könyvkiadásunkban fellelhető pozitívumok és negatívumok egymásmellé állítása igen fontos elvi kérdésre irányítja a figyelmet: az osztálynak sokkal szigorúbb, következetesebb, kritikusabb könyvkiadási politikát kell folytatnia, mint eddig tette. Az osztályvezetőségnek az eddiginél sokkal többet és folyamatosan kell a könyvkiadás kérdéseivel, könyvkiadási politikával foglalkoznia: az egyes kiadványokat a jövőben nem csupán a könyvtervbe való elfogadás, vagy a tervteljesítés regisztrálása alkalmával kell vizsgálnia, de a műnek a lektoroktól — a szerkesztőkön át — a kiadóhoz, a nyomdához való eljutásáig állandóan figyelemmel kell kísérnie. Ha szükséges, bele fog szólni kiadói kérdésekbe is (példányszám, forma stb.). Az osztályvezetőség ennek érdekében külön munkabizottságokat állít fel, amelyekben az egyes tudományterületek képviselői és az intézetek könyvfelelősei vesznek részt: ezek javaslata alapján fog az osztályvezetőség foglalkozni az előkészítő munkák különféle fázisaiban is az egyes kiadványokkal. Ezek az intézkedések, remélhetőleg, arra fognak vezetni, hogy kiadványaink ideológiai színvonala, minősége, lényegesen javulni fog.

Az osztályhoz tartozó *folyóiratok* kérdéseivel a beszámoló részletesen nem foglalkozott, csak néhány problémára hívta fel a figyelmet. Az Acta Litteráriával kapcsolatosan felvetette, hogy a magyar tudomány külföldi propagálása érdekében feltétlenül biztosítani kell a folyóirat pontos, rendszeres megjelenését. Problémák vetődtek fel a Filológiai Közlöny egyes számainak színvonalával kapcsolatosan is. E folyóirat kérdéseivel az osztályvezetőségnek kell foglalkoznia. Végül utalt a Világirodalmi Figyelőnek igen öröndetes, számról-számra világosan lemérhető javulására és fejlődésére. Ez az új szerkesztőnek, Kőpeczi Bélának az érdeme elsősorban.

Az osztály ideológiai munkája — folytatta a beszámoló — a könyvkiadás után leginkább a *bizottságok* elvi munkájában realizálódik. Tarthatatlan, hogy az osztály egyik legfontosabb bizottsága, az Irodalomtudományi Bizottság munkája nem folyamatos, rendszertelen. Az Irodalomtudományi Bizottság csak akkor töltheti be koncentráló, összefogó feladatát, ha rendszeresen áttekinti az intézetben, a tanszékeken, a különféle könyvtárakban, középiskolai tanárok és írók íróasztalán folyó irodalomtörténeti munkát. Külön kiemelte a beszámoló a Modern-filológiai Bizottság eredményes tevékenységét. Több fontos, a tudomány és az élő kulturális élet elevenébe vágó kérdéssel foglalkozott (a kritika helyzetével foglalkozó tézisek megvitatása; az „Irodalomtörténet klasszikusai” c. sorozat tervezetének elbírálása stb.). A beszámoló a továbbiakban foglalkozott a Modern-filológiai Bizottság elkövetkezendő feladataival. A jövőben ennek a bizottságnak kell elsősorban a szovjet és a népi demokratikus országok irodalmának kérdéseivel foglalkoznia. „Nem megnyugtató az, hogy ezek a számunkra oly fontos irodalmak, amelyekhez a szocialista realizmus egész esztétikája, kérdésköre, története stb. tartoznak, eddig egy bár igen fontos, de inkább komplex nyelvészeti—néprajzi és történelmi jellegű szlavisztikai bizottságban foglaltak helyet. A szocialista realizmus világirodalmi probléma, és ha az a szovjet irodalmon keresztül realizálódik is, mégis inkább

egy világirodalmi, mint egy szlavisztikai bizottságban lenne megnyugtató és méltó helye”.

A bizottságokkal kapcsolatosan az osztálynak fontos elvi feladatot kell megoldania. Az eddigi bizottsági rendszer osztályunk területén „rendkívül túlméretezett, elaprózott volt, és ez olyan kusza helyzetet idézett elő, amely lehetetlenné tette a kérdéseknek határozott átfogását, világos áttekintését. Éppen ezért — az elnökségi utasítások értelmében — az osztály a jövőben arra törekszik, hogy a bizottságok számát lényegesen csökkentse és minden egyes tudományterületet egy-egy centrális szerepű bizottsággal képviseltessen” (nyelvtudomány, irodalomtudomány, klasszika-filológia, orientalisztika, zene-tudomány, néprajz). Ezek mellett a centrális szerepű bizottságok mellett működnének munkabizottságok.

Az ideológiai szempontból harmadik, legfontosabb terület az osztályunkhoz tartozó *intézetek* munkája. (Nyelvtudományi Intézet, Irodalomtörténeti Intézet és Népzene kutató Csoport).

A Nyelvtudományi Intézet munkája — részben az osztályvezetőség felelős törődésének, részben az intézet megerősített vezetésének eredményeként — az elmúlt időszakban határozottan megjavult. Az intézetnek korábban nyugodtan vetették a szemére, hogy az elvi jellegű feladatok helyett inkább anyagfeltáró, pozitivistának mondható feladatokra koncentrálna erejét. Az anyagfeltáró, rendszerező és az elvi jellegű munkának — mondta a beszámoló — valójában mindig szorosan együtt kell folynia, „mert az egyik táplálja a másikat, a kritikai filológiai munkának mindig segítője az elvi, szintézis-kereső munka, és viszont.” A Nyelvtudományi Intézet munkájában ott következett be lényeges változás, hogy az elviség, az elvi igény egyre komolyabban kezdett jelentkezni. Helyes intézkedése volt az intézet vezetőségének, hogy a nagy kollektív vállalkozásokra koncentrálna erejét, azoknak minél hamarabb való lezárására törekedett, de emellett az elvi munkákat, az egyéni munkaterveken belül is, erős hangsúllyal előtérbe állította. Az intézet jó munkájának egyik beszédes bizonyítéka volt a nyelvtudomány elvi kérdéseivel foglalkozó kétnapos konferencia is. Komoly eredményeket mutathat fel az Intézet a nyelvművelés terén is. Számos új feladat talált gazdát az intézetben (műszaki nyelvünk vizsgálata stb.). Az intézet egyik legkomolyabb nyereségének tekinthető az általános nyelvészeti csoport létrehozása, valamint a Telegdi Zsigmond által elkezdett általános nyelvészeti előadás-sorozat megindítása, amely az egész nyelvtudomány elméletének marxista áttekintését fogja eredményezni.

Az út, amely a Nyelvtudományi Intézet előtt áll világos: még nagyobb mértékben kell az intézetnek az elvi feladatokra koncentrálnia. Időszerűvé vált a nyelvészet területén folytatandó politikának a kidolgozása; ily módon lehet biztosítani hosszabb távlatra a marxista nyelvtudomány kibontakozását, az intézet munkájának, annak ideológiai minőségének és színvonalának emelkedését.

Igen komoly feladatok álltak és állnak az Irodalomtörténeti Intézet előtt. „Az intézetnek és az egész magyar irodalomtörténetírásnak egyik központi kérdése az, hogy minél komplexebbé tegyük az irodalomtörténetírást.” A magyar irodalom csak úgy érthető meg, ha az egész európai irodalom áramlataiba, irányzataiba beágyazva vizsgáljuk. Továbbá: a magyar irodalomtörténet bizonyos jelenségeit csak a rokon tudományterületek (néprajz, zene, képzőművészet) segítségével, komplex összefüggéseiben érthetjük meg. „Ahhoz, hogy az irodalomtörténetnek ilyen komplex, világirodalmi kitekin-

tésű, a rokon művészeti és tudományágakkal ölelkező művelését elérhessük, az önelvű, a magyar glóbusban gondolkodó, provinciálisnak minősíthető irodalomtörténeti szemlélet gyökeres felszámolása, vagyis más szóval: széleskörű és a magyar irodalmon messze túltekintő irodalomtörténeti műveltség elérése szükséges." Az intézet valamennyi osztályának bizonyos fokig világirodalmi osztállyá is kell válnia. A magyar irodalom egyes korszakaival foglalkozó szakembereknek a maguk korát világirodalmilag is ismerniök kell. Ehhez viszont elengedhetetlen két-három világnyelv ismerete. „A nyelvtanulás sürgetése, a nyelvtanítás megszervezése — folytatta Sötér István — az intézetben mindenfajta nacionalista és provinciális veszély egyik hathatós ellen-szerévé válhatik.”

Az intézetnek minden erejét elsősorban az évek óta húzódo irodalomtörténeti kézikönyv elkészülésére kell koncentrálnia, amely első kísérlete lesz egy marxista irodalomtörténeti szintézisnek. Az Intézet a jövőben az irodalomtörténeti kézikönyv létrehozása mellett másik főfeladatának tekinti az irodalomelméleti kutatások fellendítését. A már működő irodalomelméleti csoportot osztállyá szervezik át, és a dokumentációs munka egyre inkább irodalomelméleti dokumentációvá fog válni. Az intézet tervei szerint a külföldön megjelent fontosabb irodalomelméleti munkákat sokszorosított formában el fogják juttatni az irodalomtudomány művelőihez. Különösen fontosnak tartják a Szovjetunióban lezajlott nagy irodalomelméleti viták anyagát ismertté tenni, a vita eredményeit a hazai irodalmi helyzetre és kérdésekre megfelelően alkalmazni.

Az intézet elmúlt évi munkájában igen fontos eredmény volt a nacionalizmusról rendezett tudományos ülésszak. „Bár helyenként ennek a vitának voltak túlfutásai is, amikor a polémia már-már a patriotizmust kezdte ki — állapította meg a beszámoló —, mégis ez a vita éppen az 1956-os ellenforradalom és annak légköre szempontjából fontos politikai alapkérdésnek elemzését adta.” Néhány vitával (Ember tragédiája. Faust) az aktuális kultúrpolitikának kívánt az intézet segítséget nyújtani.

Az intézetnek, munkatársainak, az eddiginél jobban bele kell kapcsolódnia az élő irodalom kérdéseibe és a maga munkájában, tervezésében messze-menően érvényesíteni kell azokat az elveket, amelyeket a kritikai tézisek tartalmaznak.

Komoly lazaság és elmaradás volt az intézet tervteljesítésében. Az intézet igazgatótanácsa a tervfegyelem megszilárdításával, új, szorosabb, szünetesebb munkafegyelem és szellem kialakításával igyekszik az intézet munkáját még hatékonyabbá tenni.

Jelentősen javult az elmúlt időszakban a Népzenekutató Csoport munkája: az akadémiai vizsgálatnak s az osztályvezetőség vitáinak eredményeképpen határozottabbá vált az irányító munka. Sokat várhatunk a népzene-kutatásnak a néprajzzal való tudományos együttműködésétől; ennek érdekében a csoport Tudományos Tanácsát ki kell egészíteniünk néprajztudósokkal. Az osztályvezetőség az eddiginél nagyobbfokú történetiséget és elviséget vár a csoporttól. Igaz, a csoport fő feladata a magyar népzene gyűjtése, feldolgozása és közreadása, a Magyar Népzene Tára kötetekben. De a rendszerező, anyagközlő munka mellett, azzal párhuzamosan, elvi, szintetikus igényű munkát is el kell végezni. Ezzel nem várhatnak az anyagközlő munka befejezéséig. Az osztályvezetőség véleménye szerint a Népzenekutató Csoportnak az eddiginél fokozottabban kell együttműködnie a rokon tudományágakkal (néprajz, irodalomtudomány, nyelvészet stb.).

A zenetudomány területén fontos eseményt jelent a Bartók Archivum létrehozása. A Bartók Archivum anyagi és szervezeti feltételei ma már biztosítva vannak; rövidesen bekapcsolódik a hazai Bartók-kutatásba Denis Dille professzor. Reméljük, hogy az őszi II. Magyar Zenetudományi Konferencián a fiatal intézményünk már komoly eredményekkel léphet a hazai és nemzetközi nyilvánosság elé.

A beszámoló a továbbiakban a *céltámogatott kutatások* helyzetének rövid ismertetésével foglalkozott. Ismertette, hogy az egyes tudományterületeken milyen témákat és kutatásokat támogatott az osztály; az osztályvezetőség milyen intézkedéseket hozott egyes témák összevonását illetően. Összegezvén a céltámogatott kutatások helyzetét, a beszámoló megállapította, hogy az osztályvezetőség sem pénzügyileg, sem erkölcsileg nem érzi még kellőképpen megoldottnak a célhitelek helyes felhasználását és a legfontosabb feladatokra való koncentrációját. A probléma megoldását sokáig halasztani nem lehet.

Igen fontos eseményt jelentenek mindig az osztály életében az Akadémiánk által rendezett *kongresszusok* (Finnugor Kongresszus, Klasszika-filológiai Konferencia). Komoly tudományos és politikai sikerrel zárult a Finnugor Kongresszus. A finnugrisztikának leglényegesebb problémáit vitatták meg, s a kongresszuson uralkodó baráti légkörre jellemző, hogy nyugati vendégeink is maguktól nyilatkoztak a magyar sajtóban a baráti, tudományos együttműködés fontosságáról, hazánknak a tudomány és az élet egyéb területén elért komoly eredményeiről. Fontos kongresszus előtt állunk ebben az esztendőben is. Az őszi Liszt-Bartók Kongresszuson elkerülhetetlenül vitára fog kerülni a kétféle Bartók értelmezés: az egyik, amelyet mi képviselünk, a másik az a Bartók elképzelés, amely gyökeres ellentétben van a mi Bartók koncepcióinkkal, amelynek bizonyos dekadens színezete van. Ezt a két Bartók koncepciót vitára kell bocsátanunk úgy, hogy „az igazi, a helyes Bartók kép érvekké, tényekkel alátámasztottan erősödjék meg a kongresszus után.”

Sötér István osztálytitkár beszámolójának zárórésztében olyan tudományágak kérdéseivel, eredményeivel foglalkozott, amely tudományágakat nem képviselnek intézetek, amelyeket a tanszékeken, könyvtáraknál stb. működő kutatók művelnek. Komoly hazai és nemzetközi tudományos eredmények kapcsolódnak ezekhez a tudományágakhoz. Az orientalisztika eredményeit ismertetvén, a beszámoló külön foglalkozott a Moszkvában tartott Nemzetközi Orientalista Kongresszuson résztvevő magyar delegáció eredményes munkájával. A klasszika-filológia terén komoly és követendő eredménynek értékelte azt a tényt, hogy a tudomány a még mindig elhanyagolt vidéki területeken tudott magának bázist teremteni (az Őkortudományi Társaság szegedi és debreceni csoportjának megalakulása). A szlavisztikában befejezés előtt állnak igen fontos monografikus vállalkozások. A néprajz területén igen öröndetes jelenség volt az elmúlt időszakban, hogy számos fiatal tudós védte meg disszertációját, és jelentős mértékben megnövekedett a minősítéssel rendelkezők száma.

Sötér István az elmúlt évek osztálytitkári beszámolóihoz hasonlóan ismét foglalkozott a tudományos könyvtárakban folyó kutatómunka szükségességével. Örömmel állapította meg, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának vezetősége komoly kezdeményezéseket tett annak érdekében, hogy az „Akadémiai könyvtár az irodalomtörténeti, tudománytörténeti, történelmi, jogtörténeti stb. kutatásoknak is bázisává váljék.” Ezt a kezdeményezést egyszersmind a magyar könyvtárak tudományos színvonalának kialakulása felé tett igen fontos lépésnek értékelte.

Összegezvén a mondottakat: legfontosabb feladat a tudományos munka, ideológiai színvonalának és fegyelmének növelése. Tovább kell fejleszteni az elkövetkezendő években intézeti rendszerünket; természetesen az intézeteknek nem szélsőséges elszaporítására gondolunk — mondta a beszámoló —, de egyes tudományágaink fejlettsége, vagy fejlődési feltételei megkövetelik az intézeti formát. Ugyanakkor az eddiginél lényegesen szigorúbban kell számonkérnünk a meglévő intézetek munkájának ideológiai színvonalát; nagyobb terv- és munkafegyelmet kell megkövetelni.

Végül Sötér István osztálytitkár felkérte az osztály tagjait, a bizottságok, intézetek jelenlevő képviselőit, hogy az akadémiai közgyűlés és az ahhoz kapcsolódó osztályülés alkalmát használják fel a legfontosabb kérdéseknek nyílt felvetésére, őszinte megvitatására.

*

Az osztályvezetőség beszámolója feletti vitát Ligeti Lajos akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia alelnöke vezette.

Elsőnek Tamás Lajos lev. tag szólalt fel. Részletesen foglalkozott a nyelvtudomány elvi kérdéseiről rendezett kétnapos ülészak eredményességével. Értékelése szerint eredményes volt ez a vitailés elsősorban ideológiai szempontból, „mert alkalmat adott arra, hogy megvitassunk egyes, sokak által eddig kizárólag reakciónak ítélt, úgynevezett nyugati tudományos módszereket, megnézzük, hogy mi azokban az, ami elfogadható, mi az, amit el kell vetnünk”. Kívánatosnak tartotta, hogy ezt a vitailést a jövőben még több kövesse, mert a viták adnak nagy lendületet a kutatásnak s a viták fokozzák a kutatók munkakedvét. A továbbiakban külföldi kapcsolataink kérdésével foglalkozott. Véleménye szerint a komoly nemzetközi sikerek biztosításának egyik módja, hogy akadémikusaink, arra érdemes tudományos kutatóink a legfontosabb nemzetközi tudományos egyesületeknek tagjai lehessenek. (Sak így tarthatnak lépést a tudomány fejlődésével, s így adhatnak hangot a hazai tudományos produktiónak.

Maróty Károly akadémikus egészében egyetértett azzal a követelménnyel, hogy az irodalomtudománnyal — de más tudományágakkal is — foglalkozó szakembereknek legalább két-három világnyelvet ismerniök kell. Ehhez kapcsolódóan külön felhívta a figyelmet a klasszikus nyelvek ismeretének szükségességére. A latin nyelv terén vannak már bizonyos kezdeményezések — mondotta felszólalásában —, de igen feltűnő s nagyon érezhető a görög nyelv háttérbe szorulása. Pedig aki a modern vígjátékkal, Molière-vel, vagy Shakespeare-vel foglalkozik, annak ismernie kell azokat az előzményeket is, amelyekre legutóbb éppen Menandros újonnan felfedezett darabja utal. „Marx is eredetiben olvasta Aristotelest és Leninről is tudjuk, hogy mindig hangsúlyozta a régi kulturális értékek felhasználását, ami éppen az irodalomtörténeti kutatás számára elengedhetetlen.”

Járdányi Pál, a Népzene-kutató csoport osztályvezetője a Népzene-kutató Csoport munkájával foglalkozott hozzászólásában. Kérte az osztályvezetőség tagjait, hogy ismerjék meg jobban a csoport munkáját, az eddiginél intenzívebben látogassák a csoport vitailéseit. Egyetértett a beszámolóval abban, hogy az elvi és történeti szempontokat az eddiginél fokozottabban kell érvényre juttatni a csoport munkájában, de véleménye szerint a csoport fő munkája továbbra is a Magyar Népzene Tára kiadása; és az ebben az évben elkezdett

európai népzenei katalógus elkészítése. Ezeket a munkákat sem lehet minden elvi és történeti szempontot nélkülöző forráskiadásnak tekinteni. A rendszerezés munkájának is igen komoly elvi alapvetéssel kell bírnia. E fő munkák mellett más témákkal is foglalkoznak a csoport munkatársai: így pl. a XIX. századi műdalszerzők monografikus feldolgozásával; s a márciusban rendezett vitautülésen először próbálkozott a csoport az ún. munkásfolklor feldolgozásával is tudományos alapossággal törődni.

Köpeczi Béla kandidátus, a Modern-filológiai Bizottság titkára a hazai modern-filológiai kutatások helyzetével, problémáival foglalkozott felszólalásában. Szerinte a hazai modern-filológiai kutatásnak három irányban kell működnie. Az első ilyen kutatási irány: az irodalomelméleti feladatok. A különböző irodalmakban elért eredményeket valamennyi szakembernek ismernie, értékelnie kell és a magyar viszonyokra alkalmaznia. Ez a munka a kezdet-kezdetén van. Ilyenfajta igényt a múltban kevésbé támasztottunk kutatóink elé. S jelenleg sem tudunk a dokumentáció, az információ szintjén túl, az értékelés szintjéig eljutni. A második iránya a modern-filológiai munkának: az összehasonlító irodalomtudomány. A komparatív módszer alkalmazása a magyar irodalomtudományban nem mai keletű. De ez ideig sem történt meg e régi szemlélet bírálata: mind ez ideig nem vizsgáltuk meg, mi az, amit ebből a marxista összehasonlító irodalomtudomány is felhasználhat. Pedig enélkül nem indulhatnak meg az elyszerű összehasonlító irodalomtudományi kutatások. A harmadik legfontosabb feladata a modern-filológiának, hogy megfelelő módon és szinten népszerűsítse a külföldi irodalom — klasszikus és modern irodalom — nagy műveit. Ezen a téren értük el a legtöbb eredményt: sorozatok hosszú sora született, s a könyvkiadás, az ismeretterjesztés munkájába egyaránt bekapcsolódtak akadémikusok, egyetemi tanárok, tudományos kutatók. Természetesen e három feladat mellett elképzelhető, hogy egy jól felkészült magyar irodalomtörténész eredményesen hozzá tud nyúlni egy-egy külföldi irodalom speciális kérdéséhez. De ehhez külön gyűjtés szükséges abban az országban, amelyből témáját választja. S ennek igen nagy nehézségei vannak.

Az 1959—60-ban elkészült modern-filológiai munkákat összefogó bibliográfia alapján felhívta a figyelmet arra a nem egészséges jelenségre, hogy nagyon sok energia fordítódik kicsiny, jelentéktelen kérdések feldolgozására. Ez azt mutatja, hogy nem fogjuk össze eléggé szellemi és anyagi erőinket; nagyon fontos területen szakember híján nem jutunk előbbre, ugyanakkor sorra jelennek meg a „mikrofilológia” körébe tartozó tanulmányok.

Köpeczi Béla részletesen értékelte a továbbiakban az osztály könyvkiadási munkáját. Komoly lépés történt előre a szövegkritikai kiadások dolgában: kialakult a szövegkritikai kiadások terve, elkészült a szövegkritikai kiadások szabályzata, megtörtént a tervek egyeztetése más kiadókkal is. Viszont még mindig aránytalanul kevés monográfia, elvi feldolgozás jelenik meg; sajnálatos, hogy az összefoglaló magyar irodalomtörténeti kézikönyv még nem készült el. Végül ismertette, hogy a Művelődésügyi Minisztériumban most vitatják meg a nemzeti közművelődési tervet s ennek kapcsán a korszerű műveltség alapkönyvtárának megindítását. E sorozatnak a munkájába az Akadémiának és elsősorban Osztályunknak feltétlenül be kell kapcsolódnia.

Bókai László levelező tag felszólalásának első részében a felszabadulás utáni irodalomtudományunk helyzetével foglalkozott. Az új irodalomtudománynak legjellemzőbb vonása, hogy „megszűnt az irodalomtudományunk egyoldalú, nyugati orientációja, elvileg eldőlt, hogy a körülöttünk élő

népek irodalmával sokkal intenzívebben kell foglalkoznunk, másrészt hogy sokkal tágabb szemléletet kell kialakítanunk, amelybe a keleti népek irodalma is beletartozik". Egy hamis értékrendszert kell megdöntönnünk, amelyet az előző korszak idegzett belénk a magyar kultúra és a körülöttünk élő népek kultúrája közötti graduáció terén. Történtek lépések ezen a téren, de még mindig hátramaradtunk pl. a körülöttünk élő népek irodalmának, rokonproblémáinak feltárása terén. Az Irodalomtörténeti Intézet szépen felfejlődő Világirodalmi Osztályán sem foglalkoznak valamennyi körülöttünk élő nép irodalmával. Meg kell keresnünk annak a lehetőségét, hogy ezen a területen a tudományos kutatás még fokozottabban folyjék, mert ez egyben egész irodalomszemléletünk átforgatóját is szolgálja.

Az *Acta Litteraria* megjelent néhány száma alapján felvetette, hogy rendkívül szegényes a folyóirat könyvismertetési rovata. Sajnálatos ez, hiszen e folyóirat segítségével tudnánk a külfölddel megismertetni a magyar irodalomtudomány legújabb eredményeit.

Végül a Népzene-kutató Csoport vezetősége felé felvetette: gondolkodni arra, hogy a Magyar Népzene Tára kötetekben napvilágra kerülő magyar népzenei anyagnak nem ilyen nagyméretű, de a külföldiek számára alkotandó kompendiumát is elkészítsék egy nagyobb tudományos tanulmánnyal együtt. A külföld számára szolgáló ilyen elvi összefoglalás egyben a magyar népzene-kutatás összes elvi kérdéseit is felvetné, tehát az elvi munka is megerősödne az erre való előkészület során.

T o l n a i G á b o r hangsúlyozta, teljesen egyetért Sötér Istvánnal, hogy ilyen fontosságot tulajdonított az ideológiai kérdéseknek. Javasolta, hogy az osztályvezetőség értékelje az osztályhoz tartozó szakterületek elmúlt négy-öt éves tevékenységét, helyzetét, problémáit, ideológiai színvonalának mérvét.

Részletesen foglalkozott actáink problémáival. Az elmúlt években komoly lépést tettünk előre ezen a téren: külföldi kapcsolataink állandóan bővültek; s ma már az osztályhoz tartozó valamennyi szaktudománynak van idegen nyelvű folyóirata. Mivel külföld felé idegen nyelvű folyóirataink közvetítik a magyar tudomány jelentős eredményeit, helyesnek tartaná, ha az osztályvezetőség az acták kérdésével rendszeresen, évenként legalább egyszer foglalkozna. Hasznos tanácsokat adhatna az osztályvezetőség például abban, hogy actáink elsősorban mit közöljenek és hogyan. Tapasztalata szerint az actákban megjelent cikkek nagy része magyarul megjelent műveknek a fordítása. Természetesen erre is szükség van, de érzése szerint gyakran nemcsak azt fordítják le, ami kiemelkedő eredményt jelent, de lefordítanak olyan tanulmányt is, „ami eredmény ugyan, de nem feltétlenül a legjelentősebben reprezentálja a magyar tudományt”.

T r e n c s é n y i - W a l d a p f e l I m r e akadémikus javasolta, hogy az osztály mérje fel külföldi kapcsolatainkat, értékelje külföldön elért tudományos eredményeinket. Példaként felhozta Turóczy-Trostler József akadémikus Lénau című, nemrégiben Berlinben megjelent monográfiáját, mely a korábban Akadémiánk kiadásában magyar nyelven megjelent kötethez viszonyítva sok új szemponttal gazdagodott, szélesebb alapokra helyeződött. Jelentős ez a könyv, hisz egy olyan kérdést dolgozott fel marxista szemlélettel, amely hosszú ideig kétféle nacionalizmus között veszett el. Bizonyára más területen is vannak hasonló eredmények. Számba kellene venni az Akadémián kívüli idegen nyelvű kiadványokat is, hisz azok is a magyar tudomány eredményei, s végső soron azokért is a mi Akadémiánk a felelős.

Részletesen foglalkozott a könyvkiadás kérdéseivel. Örömmel fogadta Sötér István bejelentését, hogy a jövőben szervezeti biztosítékai lesznek annak, hogy az osztály könyvkiadásával az osztályvezetőség érdemlegesen tudjon majd foglalkozni. Eddig sem az osztálytitkár, sem az osztályvezetőség nem képviselhette teljes mértékben valamennyi kiadványunkra vonatkozóan a szakmai illetékességet, s idejéből, energiájából sem telt, hogy aprólékosan foglalkozzék az előkészítés alatt levő kiadványokkal. Így az osztálytitkári jóváhagyás, amely megelőzte egy-egy könyv kiadását, sokszor szükségképpen formális volt. Gyakran a lektori vélemények helyes szempontjainak érvényesítéséről sem győződhetett meg az osztály, sőt olykor még maga a lektor sem, aki a könyvet lektorálta. Nagyon helyes, hogy most minden területen létrejön egy kis munkabizottság, amely állást foglalhat a lektor és a szerző között felmerült ellentétekben, referálhatja az osztályvezetőség előtt a vitás pontokat. Így az osztályvezetőség már állást tud foglalni és erre támaszkodva az osztálytitkár felelősséggel tud dönteni. Fontos, hogy a könyvkiadás kérdéseivel foglalkozó munkabizottságok szervezett kontaktust tartsanak a szakterület tudományos bizottságával, s kérjék ki a tudományos bizottságok tanácsát az osztályvezetőség elé kerülő kérdésekben. Ebben az új rendszerben nem jelent volna meg olyan egyenetlenségekkel a „Régi Magyar Drámai Emlékek I. II.” c. forráskiadvány, amelynek I. és II. kötete a szerkesztés elveiben egészen különböző. Egységes szerkesztési elvek mellett nem került volna be a drámai emlékek közé pl. Heltai Gáspár egyik-másik meséje, amelyekben nehéz felfedezni a drámai elemeket. Nem ártott volna ilyen előzetes vizsgálat Borzsák István „Az antikvitás XVI. századi képe” c. könyvével kapcsolatban sem, amely indokolatlanul nagy terjedelemben jelent meg, s ennek ellenére kevés új, értékes eredményt tartalmazott; fel van duzzasztva olyan anyaggal, amelyet minden érdeklődő megtalálhat a megfelelő ókori lexikonokban. A mű lényegében Bornemisza Péterről készült tanulmány, s semmi esetre sem adja azt, amit a címe jelez: a magyar XVI. század antikvitás-képét.

Örömmel hallotta Köpeczi Béla hozzászólásában az irodalomelmélet kutatásával kapcsolatos terveket. Hangsúlyozta, hogy a modern-filológiában és a magyar irodalomtörténet terén megindítandó kutatásoknak szoros kapcsolatot kell tartaniok elsősorban a klasszika-filológiával, hiszen Marx legfontosabb irodalomelméleti gondolatmenetei a görög irodalommal kapcsolatosak. „A görög irodalom bizonyos értelemben az irodalom fejlődésének klasszikus típusa, amelyben aránylag egyszerű formák között olyan törvényszerűségek figyelhetők meg, melyek egyfelől az irodalom egész fejlődésére általánosíthatók, másfelől az egész európai irodalmi fejlődésnek az alapjait határozzák meg”. Javasolta, hogy a Modern-filológiai Bizottság az irodalomelméleti kutatások megszervezésekor ne feledkezék meg az együttműködés szervezett kiépítéséről.

*

Sötér István osztálytitkár válasza a felszólalásokra:

Indokoltnak és jogosnak tartotta Tamás Lajos lev. tag érvelését nemzetközi kapcsolataink erősítése tekintetében. Véleménye szerint is népköztársaságunk és a szocialista országok külpolitikájához szorosan hozzátartozik a nemzetközi kulturális kapcsolatok erősítése.

Maradéktalanul egyetért Marót Károly és Trencsényi-Waldapfel Imre akadémikussal, hogy a klasszikus nyelvek ismerete a magyar irodalom tanulmányozása és a világirodalom művelése szempontjából elengedhetetlen. Ennek érdekében az Irodalomtörténeti Intézet vezetése komoly formában fel fogja vetni a görög és a latin nyelv tanulmányozásának szükségességét.

Igazat adott Járdányi Pálnak abban, hogy az osztályvezetőségnek nagyobb érdeklődést kellett volna tanúsítania a Népzenekutató Csoport fontos tudományos ülésszakával kapcsolatosan. A Népzenekutató Csoport munkáját és tudományos terveit vizsgálva az osztályvezetőség mindig fontosnak és sürgősnek tartotta a magyar népzene feldolgozását. Akadémiánk egyik legfontosabb feladatának ítélte a Bartók Béla és Kodály Zoltán kezdte munka befejezését. Megbocsáthatatlan bűn lenne a mi részünkről, ha nem helyeznénk igen nagy súlyt a magyar kultúrának erre és nemzetközileg talán a legékesebben szóló munkájára. Nem a corpus ellen szóltunk; a corpus munkálataiból kivonható, elvi, történeti, társadalmi tanulságokat leszűrő, a népzene alapvetését megadó, bel- és külföldön népszerűsítő és elvileg továbbvivő szintetizáló munkákat kértünk számon a Népzenekutató Csoport tevékenységét vizsgálva. Ilyen jellegű munkákat szeretnénk egyre nagyobb számban látni.

Igen fontos kérdéseket vetett fel Köpeczi elvtárs. A világirodalmi kutatásnak legfontosabb feladatait jelölte meg. Ezeknek az összhangba hozatala, kibontása igen nehéz tudománypolitikai feladat. Komoly nemzetközi eredményeket tudtunk és tudunk felmutatni az orientalisztikában, a klasszika-filológiában, ugyanakkor a francia, a német, vagy az angol filológia terén — néhány kiemelkedő munkától (mint pl. Turóczy-Trostler József Lénau monográfiája) eltekintve — az a helyzet, hogy ezeknek a tudományágaknak a helyét máig sem tudtuk megnyugtatóan kijelölni tudományrendszerünkben. Egyetértett Köpeczi elvtárral, hogy elsőrendű feladatunk az irodalomelmélet művelése, továbbá, hogy igen fontos a marxista összehasonlító irodalomtörténet kialakítása és alapelveinek rögzítése, a marxista komparatizmus elméletének kidolgozása. Véleménye szerint is a komparatizmusnak igen nagy lehetőségei vannak és a világirodalom kutatásának nálunk elsősorban ebben az irányban kell fejlődnie. Tehát nem csupán a hatásokkal, hanem a társadalmi, történelmi folyamatok párhuzamosságából adódó irodalmi paralel jelenségekkel, hasonlóságokkal és ellentétekkel kell foglalkozni. „Ahhoz például, hogy a magyar romantikát megérthessük, összehasonlító irodalomtörténeti munkálatokra van szükség, mégpedig elsősorban nem a hatások kimutatása terén, hanem az azonos történelmi, társadalmi körülmények közt kialakult más romantikákkal való párhuzamosságok, egyezések és különbözőségek kimutatása vonatkozásában. Például a magyar és lengyel romantika között semmiféle hatás nincs; ugyanakkor a német, a francia és a magyar romantika között jelentős hatás van. Bár a hatások kimutatása sem mellékes, mégis jobban meg fogjuk érteni a magyar romantikát, ha a cseh vagy a lengyel romantikával való párhuzamosságát vizsgáljuk; így sokkal közelebb jutunk a magyar romantika lényegének megértéséhez, mintha egyszerű hatásvizsgálatot folytatunk”.

Ugyancsak egyetértett Köpeczi elvtárral abban, hogy milyen mértékben lehet autentikus világirodalmi kutatást folytatni Magyarországon.

Mindabból, amit Köpeczi elvtárs mondott, az a tanulság adódik, meg kell vizsgálnunk, hogy az Irodalomtörténeti Intézet Világirodalmi Osztálya mennyiben tudja ellátni feladatait, nem kellene-e ezeket a feladatokat az irodalomelméleti kutatásokra koncentrálni; ugyanakkor az egyetemi tanszékeken

folyó kutatást a komparatizmus felé irányítani. Semmi értelme sincs annak, hogy párhuzamosan folynak kutatások a tanszékeken és az intézetben. Helyesebb bizonyos feladatokat az egyetemi tanszékekre bízni; más feladatokat, mint pl. az irodalomelméleti kutatásokat, az intézetnek kell végezni.

Sőtér István bejelentette, hogy határozati javaslatként fogja az osztályvezetőség elé terjeszteni Köpeczi elvtársnak azt az igényét, hogy a száz kötetes korszerű műveltség alapkönyvtára sorozat társadalomtudományi részének kidolgozásában, tudományos megalapozásában és megvitatásában az Akadémia I. és II. Osztálya teljes súlyával vegyen részt.

Ismételten hangsúlyozta, hogy az irodalomtörténet legfontosabb feladata az irodalomtörténeti kézikönyv létrehozása.

Az irodalomtörténeti forráskiadványokkal kapcsolatban válaszában is felvetette, hogy a magyar irodalom múltjának emlékei nagyrészt még kiadatlanok. A magyar irodalom marxista szintézisét sem lehet addig megteremteni, amíg bizonyos levelezések, memóár-anyagok, az irodalmi életet tükröző dokumentum-anyagok levéltárakban lappanganak. Ki kell ezeket adni, természetesen válogatva és óvatosan. Igaza van Köpeczi elvtársnak abban, hogy vannak olyan dokumentum-gyűjtemények, amelyek feleslegesen bőbeszédűek, túlduzasztottak, vagy téves koncepcióból indultak ki. Ilyen pl. a „Kortársak Móricz Zsigmondról” c. kötet is, amely helyett elég lett volna egy bibliográfia is, hiszen ezt az anyagot a kutatók viszonylag kevés fáradsággal össze tudták volna szedni.

Bóka elvtárs jogosan bírálta az Acta Litteraria kritikai rovatát. Az osztályvezetőségnek ezzel a kérdéssel is külön kell foglalkoznia.

Maradékalanul egyetértett Tolnai Gábor javaslataival: az osztályvezetőség értékelje az osztályhoz tartozó tudományágak négy-öt éves tevékenységét, helyzetét, problémáit; az osztályvezetőség rendszeresen foglalkozzék idegen nyelvű folyóirataink kérdéseivel.

Ugyancsak egyetértett Trencsényi-Waldapfel elvtárs azon javaslatával, hogy az osztályvezetőség mérje fel és értékelje külföldön elért tudományos eredményeinket. Egyetértett azzal, hogy az osztályvezetőség határozottan vegye kezébe a könyvkiadást.

Egyetértett azzal a gondolattal is, hogy mindig vissza kell mennünk a klasszika-filológia problémakörébe, valahányszor egy irodalomelméleti kérdést meg akarunk oldani.

Az osztályülést értékelve Sőtér István külön kiemelte a hozzászólások eredményességét. A felszólalások nyomán világosabban állnak az osztályvezetőség előtt a legfontosabb kérdések és feladatok. Igen sok hasznos javaslat született, amelyeket határozati javaslatokként az osztályvezetőség elé fog terjeszteni.

A vitát összefoglalta

Garamvölgyi József

RÖVID BESZÁMOLÓ EGY MONGÓLIAI TANULMÁNYUTRÓL

Huszonnyolnapos mongóliai tanulmányutamra 1960. augusztus 8-án indultam el. Mivel Akadémiánk küldöttségének tagjaként részt vehettem a Moszkvában megrendezett 25. Nemzetközi Orientalista Kongresszuson, csak augusztus 19-én érkeztem meg Ulánbátorba.

A Tudományos és Felsőoktatási Bizottságban megbeszélte munkatervem szerinti nyelvjárásgyűjtő terepmunkára Délnyugat-Mongóliába utazhattam. Sikerült a tervezett tíz nap helyett tizennégy napot töltenem vidéken.

Augusztus 23-án Agvánszüiren kollégámnak társaságában a menetrend-szerű repülőgépen Góbi-Altaj megye székhelyére, Jöszönbulagba utaztam. Másnap a déli órákban terepjáró gépkocsin már tovább is indultam, hogy a Jöszönbulagtól délre eső területen beszélj halha nyelvjárás felderítése céljából a Góbi-Altaj hegyei között elterülő Naran, Haliun, Cél, Tögrög és Sarag járások területét bejárjam.

A munkát Naran járási központban szókészleti és folklór anyag gyűjtésével kezdtem el. Több dalt magnetofonra is felvettem. 25-én ebéd után tovább indultunk, és a koraesti órákban Haliunba érkeztünk. Itt hat népdal, egy *jörölt* 'köszöntő' és egy népmese szövegét jegyeztem fel.

Félnapos utazás után 27-én délben érkeztünk meg utam következő állomására Célbe. Ez a Góbi-Altaj hegység két és fél-, háromezer méter magas vonulatai között meghúzódó járási székhely igen aprócska település. Itt csak egy *jörölt* és három dalt sikerült feljegyezniem. Viszont jelentősebb anyagot gyűjthettem a ló- és főleg a tovetartás szókészletéből.

Augusztus 28-án egésznapos élményszerű utazás után, miközben „torony-irányt” átvágtunk a Góbi-Altaj legmagasabb vonulatain, Tögrögbe érkezem. Itt négy dalt, egy *jörölt* és néhány más apróságot jegyeztem fel.

30-án reggel indultunk el Tögrögből. A Sarag felé vezető úton felkerestük még Jimbút a tevépásztort és híres mesélőt. Egy mesét, egy *jörölt*, egy népdal szövegét és tizennégy találókérdést jegyeztem fel tőle. Ugyanaznap, a koradélutáni órákban érkeztünk meg Saragba. Egy *jörölt*, több népdalt és egy népmesét sikerült itt feljegyezniem. Augusztus 31-én hóesésben érkeztünk vissza Jöszönbulagba.

Szeptember 3-án még ellátogattam a Jöszönbulagtól északnyugatra fekvő Tajsirba. Tajsirban másfél nap alatt huszonöt dalt, négy *jörölt* és a mondabeli Džangar-kánról szóló szép történetet sikerült feljegyezniem. 5-én estefelé érkeztem vissza Jöszönbulagba, és 7-én repülőgépen visszatértem Ulánbátorba.

A bejárt területen az Akadémia Népzene kutató Csoportjától kölcsön kapott magnetofonra jelentős dallamanyagot is sikerült felvennem. Ennek az anyagnak értékét főleg egységes voltában látom, amennyiben szinte kizárólag az ún. *уртуй дүү* 'lassú ének' műfajába tartozó dalokat vettem fel.

A nyugati halha-mongol nyelvjárásra vonatkozó ismereteinket eddig elsősorban Ramstedt¹ és Vladimircov² műveiből meríthettük. Mindkét szerző anyaga azonban jobbára alkalmoszerű utalások formájában rögzített, és nem is egészen újkeletű. Ha ehhez hozzávesszük még Barajsir³ és Vanduj⁴ rövid beszámolóit, végére is jutottunk a felhasználható elsőkézi anyagnak, amelyik a nyugati halha terület nyelvi, nyelvjárási állapotáról tájékoztat. Elsősorban ez a körülmény kölcsönöz jelentőséget a nyugati halha nyelvterület déli részében végzett gyűjtőmunkámnak.

¹ G. J. RAMSTEDT, *Das Schriftmongolische und die Urgamundart*. Helsingfors 1902.

² B. J. VLADIMIRCOV, *Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия*. Leningrád 1932.

³ BARAJŠIR, *Chalchyn ajalguuny zarim chésgijg sudalsan tuchaj temdeglel*. Ulánbátor 1957.

⁴ VANDUJ, *Zarim nutgijn aman ajalguuny úsgijn sangijn tuchaj*. Ulánbátor 1957.

A nyha. nyelvjárás szókezdő magánhangzóira, csakúgy mint a halha magánhangzóra általában, a kemény zöngékezdet a jellemző. Igen sokszor azonban a képzésben résztvevő szervek erőteljes tevékenysége következtében itt egy *glottal plosive consonant* jelentkezik. Pl. *ʎen* 'ez', *ʎurūl* 'ajak', *ʎir-* 'jön'.

Ez a jelenség egyébként, amelynek létezését a mongol nyelvterület más pontjairól is megerősíthetjük⁵, nyelvtörténeti vonatkozásokat rejt magában. Legutóbb ugyanis Ligeti professzor arra a következtetésre jutott, hogy a XIV. sz-i 'phags-pa-írásos' mongol nyelvemlékek néhány szókezdő magánhangzó előtt egy *glottal stop*-ot jelölnek.⁶ A nyugati halha kemény zöngékezdete, ill. *glottal plosive consonant*-ja a jelen mongol nyelvállapotából támogatja Ligeti professzor megállapítását.

A ha. *e* foném nyílt ε alap- és kombinatórikus zárt \acute{e} mellékváltozata mellett a nyha-ban még egy másik változatról is szólhatunk. Ennek képzésében a nyelvhát elülső és hátulsó része vegyesen vesz részt, miközben a nyelvhát erősen visszahúzódik. Csak első szótagban fordul elő: *ḡr* 'férfi', *ḡm* 'nő', *ḡruʉs* 'leopárd', stb.

A hosszú nyílt $\bar{\varepsilon}$ mellékváltozata egy magasabbfokú nyelvemelkedéssel képzett \bar{e} . Ezek váltakozhatnak is egymással: $\bar{\varepsilon}d\check{z} \sim \bar{e}d\check{z}$ 'anya', $d\check{z}\bar{\varepsilon}rd \sim d\check{z}\bar{e}rd$ 'vörhenyes (ló)'. A veláris hangrendű szavakban az $\bar{\varepsilon}$ a képzők és ragok magánhangzóinak hangrendi illeszkedését is megtörheti: *ḡodḡd* : *ḡodḡdḡḡ*, *jaw-* : *jawdžē*, *dūl-* : *dūlārē*, stb.

A szókezdő *tš-* és *dž-* után a középső ha. *a* helyében *i* ~ *a* váltakozás figyelhető meg: *džirā* ~ *džarā*, *tš'ivāl* ~ *tš'avāl*, stb.

Néhány szó első szótagjában az irodalmi ha. diftongusnak nyha. hosszú mgh. felel meg: *kχūtē*, *chūjten*; *gūtsʉ-*, *gūjcé-*; *džūl*, *zūlj*.

A köha. χ -val szembeni *kχ*, χ kettősség általános nyha. jelenségnek tekinthető. A nyha-ban a *kχ* az alap-, a χ pedig a mellékváltozat.

Az általam bejárt területen beszélt nyha. nyelvjárásra jellemző továbbá az alveopalatális mássalhangzók jelenléte. Tekintve, hogy a halhában a dentalveoláris, ill. alveoláris palatalizált és az alveopalatális mássalhangzók különbsége nem foném értékű, az utóbbiakat egyelőre a palatalizáció jelével jelölöm.

Ezek közül az alveopalatálisok közül csak az *l'* foném; *χalūŷ* 'forró': *χalūŷ* 'vörösbarba'. A *b*, *t'*, és *n* viszont csak a *d*, *t*, *n* fonémák változata. Váltakozásaik: *gerél* ~ *gerél'*, *būdūŷ* ~ *būdūŷ'*, *kχótdl* ~ *kχótdl'*, *sonŷ* ~ *sonŷ'* stb.

A fortisz aspiráták elhasonulására, ami az ordosz-típusú nyelvjárásokra jellemző, csak Naranból és Tajsirből közölhetek néhány példát: *naχi-* közha. *taχi-*, *dača-* közha. *tača-*, *gūsél* közha. *chūsél*.

Nyugati halha szövegmutatvány:

burχā būdaē ūlīi tuχaē tobtš'ō járīā.
ḡowī altaē āimāgī narā sumīi nuḡcēi narūŷ dzaχānā, burχā būdaē ūl ḡežžī
maš oḡdḡr sūrlīc saēχā ūl baēlāg. en ūlīn ertēdēr uḡjēde ^Kχamūsin daχidž baēšā
ḡum. a en ūlīn ects oḡdḡr oroḡdērēn ulāā būnaē tariānī χelb'rtē bōrēn^Kχī tš'ūlū

⁵ Sh. HATTŌRI, Phonemic Structure of Mongol (Chakhar Dialect). Journ. of the Linguistic Soc. of Japan. No. 19—20, p. 81., és M. NOMURA, On Some Phonological Developments in the Kharchin Dialect. Studia Altaica. p. 133.

⁶ L. LIGETI, Trois notes sur l'écriture 'phagspa. Acta Orient. Hung., XIV (1961).

*baɣdaɣ. imēs en ūlīg burɣān būdaɣ ūl gedž-waɣn Ḵγūmǎsē šūtēdž baɣsnār
būjū. taraǧšig ulāq̄ tš' ulū dzergēsē burɣā būdaɣ ūl gedžē neršlēgdēdžē. eǧd arɣāl,
uɣūlndz, jaŋgīr, erwīs, šūlūs, unīg, tarwāg, tš'on dzergē aŋ āmtād bolō, baɣālīū
baɣālīg jɣlē ūl imā.*

„A *Burhan būdaj* hegyről röviden hadd beszéljek.

Góbi-Altaj ajmak Naran szumunja területének nyugati részében *Burhan būdaj* nevezetű nagyon magas, fenséges szép hegy van. Ezt a hegyet régi időben az emberek imádták. Hát ennek a hegynek meredek magas csúcsán búzaszem formájú, gömbölyded kő van. Ezért ezt a hegyet az emberek, mivel azt hitték róla, hogy Buddha gabonájának a hegye, vagy mert maghoz hasonló vörös kő, *Burhan būdaj* hegynek nevezték el. Itt hegyi bárány hímje, nösténye, hegyi kecske, leopárd, hiúz, róka, steppei mormota, farkas és más vadállat lévén, természeti kincsekben gazdag hegy.”

Mongóliai tanulmányutam során mind a fővárosban, mind a vidéken, a hivatalos szervektől és a lakosságtól egyaránt munkám iránt a legteljesebb megértést és messzemenően barátságos, szeretetteljes támogatást élveztem. Ezért tanulmányutamról új ismeretekkel, szép anyaggal és igen kedves emlékekkel tértem vissza.

Mivel kutatómunkám középpontjába egyre inkább a burjátot állítom, rendkívül örültem annak, hogy Mongóliából visszatérőben négy napot a Burját ASzSzR fővárosában, Ulan-Űdében tölthettem. Itt a Burját Komplex Tudományos Kutatóintézet vendége voltam. Megismerkedtem az intézet munkatársaival, dolgoztam könyvtárukban, látogatást tettem a közeli Ivolga községben, ahol némi burját nyelvjárási anyagot is gyűjtöttem. Beszámoltam továbbá a magyar mongolisták és tibetisták munkálatairól is. A szíves meghívásért és vendéglátásért ez úton is köszönetet mondok D. Lubszanov elvtársnak, az intézet igazgatójának és C. B. Cydendambajev elvtársnak, a burját nyelvészeti osztály vezetőjének.

Bese Lajos.

SZEMLE

A MAI MAGYAR NYELV RENDSZERE (LEÍRÓ NYELVTAN)

I. KÖTET: BEVEZETÉS — HANGTAN — SZÓTAN

Akadémiai tanácsadó: Pais Dezső. Szerkesztette Tompa József.

Írták: Deme László, Farkas Vilmos, S. Hámori Antónia, Imre Samu, Károly Sándor, B. Lőrinczy Éva, H. Molnár Ilona, Ruzsiczky Éva, Szépe György, Temesi Mihály, Tompa József.

(Akadémiai Kiadó. Budapest, 1961. 599 lap)

Jól ismerjük a tényeket és az okokat, mégis nemegyszer meglepődünk, sőt elkeseredünk a nyelv dolgaiban való járatlanság és dilettantizmus egy-némely különösen kirívó esetének láttán. Még ilyenkor sincs pedig jogunk másra, mint lelkiismeretünk ébresztgetésére: nem ismerheti anyanyelvét egy olyan nemzet, amelyet évtizedekig nem tanítottak nyelvének finomabb törvényeire.

„A mai magyar nyelv rendszeré”-nek megjelentetésével Akadémiánk maradandó tettel bizonyította be, hogy kész és képes a felszabadulás előtti Akadémiától okozott súlyos mulasztások pótlására, és hogy „korszerű formában folytatni akarja hagyományos nyelvapoló és nyelvfejlesztő, a társadalom anyanyelvi ismereteit terjesztő és elmélyítő munkáját, s a jelzett körben is részt kíván venni a szocializmus építésének nagy feladatában” (38—9. o.). — A szerkesztő helyesen jelöli meg társadalmunk szolgálatát a mű első és legfontosabb céljaként: népiünknek már régóta szüksége volt nyelvünk rendszerének olyan szintű feldolgozására, amely alapja lehet a művelődési forradalmunk során felmerülő gyakorlati nyelvművelő és oktatási problémáink megoldásának.

Az Akadémia hivatása minden tudományágban az, hogy az illető szakterületet elvi jelentőségű kutatások révén továbbfejlessze. Ennek megfelelően az új nyelvtan szerzői azt a célt is maguk elé tűzték, hogy mai nyelvünk vizsgálatának sok évtizeden át történt elhanyagolása után művükkel a leíró nyelvteni kutatásoknak ösztönzést adjanak (39. o.). — S ez a második cél valóban nem kevésbé fontos az elsőnél: a nyelvészet egyes ágaiban nemzetközileg is előkelő helyet elfoglaló nyelvtudományunknak a szinkrón nyelvvizsgálat elhanyagoltsága (éppen a gyakorlati élettel való szoros kapcsolata miatt) mind a mai napig súlyos fogyatékosága. A leíró nyelvteni munkálatai során megjelent nyelvteni cikkek, a Sulán Béla szerkesztette nyelvteni kötet mind arra mutatnak máris, hogy a nyelvteni közrebocsátói nem fognak csalatkozni számításaikban.

Ennek a kettős célnak az elérésére vállalkozott „A mai magyar nyelv rendszere”.

Mindenekelőtt a munka méretei nyugtatják meg az olvasót. Sem a gyakorlati munkának az alapja, sem a tudományos kutatásoknak ösztönzője nem lehetett volna az új nyelvteni, ha a jelenleginél kisebb terjedelemben jelenik meg (52. o.). Az Akadémia nyelvteniától ugyanis ma már azt várja mindenki, hogy részletkérdésekben is eligazítást nyújtson, a nyelv finomságai felől

is tájékoztasson. Böles döntés volt tehát az először tervezett egykötetes kis nyelvtan helyett ennek a kétkötetes közepes terjedelműnek az elkészítése.

A részletes tájékoztatáson kívül a másik igénye közönségünknek az akadémiai nyelvtan iránt az, hogy normatív legyen: ingadozó esetekben a helyes használat iránytűje. A szerzők kollektívája felelőségének nagyon is tudatában volt a munkálatok során, erre mutat Tompa József szerkesztő beszámolója arról, hogy hogyan készült a könyv (51—2. o.). A felsorolt munkafázisok csak nagyjából mutatják azt a sok gyűjtőmunkát, mérlegelést, belső vitát, át- meg átfogalmazást stb., amely minden fejezet itt olvasható végleges formáját megelőzte. Ennek a munkaszervezésnek köszönhető, hogy a munkaközösség összekovácsolódott, hogy „az egyes részek szerzői valamelyest az egész műnek is társszerzői lettek” a munkálatok során. — De a szerzői közönséghez számítandó még Pais Dezső akadémikus mint akadémiai tanácsadó, valamint Benkő Loránd, Juhász József és Rácz Endre, a három lektor is, hiszen nekik is köszönhető a munka belső arányossága, összehangoltsága, szakmai megbízhatósága; az, hogy új nyelvtanunk mai nyelvünket kiválóan ismerő tudósaink megfontolt, többé-kevésbé közös állásfoglalása, nem egyéni vélemények halmaza. Ezt biztosította az is, hogy a nyelvtan tervét és alapelveit az egész nyelvész közvéleménynek is alkalma nyílt (nem is egyszer) megvitatni (vö. főként I. OK. IV, 33—104; IX, 303—383).

Az a közönség, amelynek a nyelvtant készítői szánták, „az anyanyelvünk iránt érdeklődő művelt olvasók” tábora ilyen jellegű művet várt, s ilyenre van szüksége a tanároknak, s a tanárnak készülő egyetemi és főiskolai hallgatóknak is. Ez a közönség nyilván helyesléssel észleli majd, hogy a könyv nem vitatkozó hanem tételes jellegű, s csupán ott utal a véleménykülönbségekre, ahol a nyelvtudomány jelenlegi helyzete ezt szükségessé teszi (vö. 40. o.). Tudományos nézőpontból sem kifogásolható ez az elvi állásfoglalás: csak nagy terjedelmű, tüzetes nyelvtanban van hely a szakírók eltérő véleményeinek ismertetésére.

A nyelvtan végső címe „A mai magyar nyelv rendszere” lett, alcíme pedig „Leíró nyelvtan”. A *mai* és a *leíró* szóra tettük ezúttal a hangsúlyt: vajon tényleg a mai nyelvet tárgyalja-e, és csak leírja-e a rendszert új nyelvtanunk? — A szerkesztőközösség ezekkel a szavakkal felel: „a jelenkori nyelvi rendszer leírása nem akarja tagadni a nyelvi fejlődés tényét; ellenkezőleg: nyelvünket egy hosszú fejlődés mindaddig legvégső, számunkra legfontosabb szakaszában, a nyelvtörténeti kutatásnak is hasznosíthatóan akarja bemutatni” (44. o.).

Ez a felfogásmód — ha egyesek szerint talán nem következetesen szinkronon is — feltétlenül védhető, mégpedig nemcsak elvileg, hanem főleg a könyv gyakorlatával. Nyelvtanunk ugyanis teljes mértékben leíró, szigorúan csak a mai nyelv jelenségeit mutatja be, a történetiség csak mint a mai jelenségek magyarázata, oka jelentkezik a legtöbbször apró betűs megjegyzések formájában. Nem elhomályosítja, hanem megvilágosítja pl. a mai főrendszer ábrázolását az, hogy az olvasó megismerheti a könyvből e rendszer előzményeit is. A történeti magyarázat mint a leírás eszköze rendkívül értékesé teszi az új nyelvtant éppen annak a közönségnek, amelynek szánva van, s amelyet a „miért” is érdekel, nem csak a „hogyan”. Hibás ez a felfogás csak akkor lett volna, ha a szerzők öncélú nyelvtörténeti fejtegetésekbe bocsátkoztak volna, amelyek elterelték volna a figyelmet a fő célról, a mai nyelv rendszerének ábrázolásáról.

Nem járhattak a szerzők más úton már csak azért sem, mert a nyelvet dialektikusan, mozgásában akarták ábrázolni, márpedig a nyelv ma is örökké változó arcának megrajzolása a nyelv múltjának figyelembevétele nélkül lehetetlen lett volna. Teljesen elhibázott, antidialektikus eljárás lett volna nem kiemelni pl. azt, hogy ma is vannak keletkezében névutók (46. o.), ige-kötők (264. o.), új összetételi típusok (443. o.) stb. És hamis lett volna a kép mondjuk képzőinkről leíró szempontból is akkor, ha a nyelvten csak felsorolná őket, de hallgatna használati kötöttségeikről, s nem jelölné ki életük figyelembevételével — pontos helyüket a mai nyelv rendszerében. A nyelvi jelenségek ilyen szemlélete jellemző az egész könyvre, s magán a tényanyagon kívül ez a látásmód a legnagyobb érték benne.

A nyelvten, minthogy a már jelzett felfogás szerint időben kissé tágabban értelmezi a mai magyar nyelv fogalmát, nemzeti irodalmi nyelvünk jelenségeit a reformkortól (1825-től) kezdve adatozza. Ilyen távlatból azonban csak azokat a nyelvi jelenségeket mutatja be, amelyek a maihoz hasonló mértékben és értékben voltak használatosak régebben is. Az egyes fokok nyelvtani jelentésének tárgyalása során (524—7. o.) például a szemléltető mondatok aránya így alakul: a korunk nyelvéből vett példák száma 27: népnyelvi 2, mai köznyelvi 7, újságnyelvi (SzN.-beli) 3, Szabó P. 3, Földeák J. 1, Rideg S. 1, Urbán E. 1, Majtényi L. 1, Szabó L. (ford.) 1, Illyés Gy. 5, Szüdi Gy. 1, Kosztolányi 1; a századforduló tájáról vett példák száma 10: Ady 6, Kaffka M. 1, Mikszáth 1, Jókai 1, Gyulai 1, Arany 2; a reformkori példák száma 7: Kisfaludy K. 1, Petőfi 4, Vörösmarty 2. — A megváltozott használati értékű vagy újabb nyelvi jelenségeket viszont csak a mai állapotnak megfelelően mutatja be a nyelvten példaanyag, mint ezt a szintaktikailag pontosan nem elemezhető, újabban szaporodó összetételek tárgyalásáról láthatjuk (443. o.): minden idézett példa mai nyelvi (a legrégebbi Móricztól való). — Ez az eljárás nevezetes újítás a korábbi nyelvtenokhoz képest, amelyek példáikkal csak szemléltetésre törekedtek, annak ábrázolására azonban nem, hogy melyik korban és melyik nyelvi rétegben lehetséges fel tipikusan a tárgyalt nyelvi jelenség.

Nemesak azt kell azonban kiemelnünk a könyv példáiról szólva, hogy jól és változatosan szemléltetnek, hanem azt is, hogy tartalmuknál fogva ideológiailag is nevelő erejük, a szocializmus építését szolgálják. Hogy ezt a célt elérhessék a munkatársak, le kellett mondaniuk korábbi nyelvtenainak már kész, de túlnyomórészt a múlt századi klasszikusokból gyűjtött szemléltető anyagáról, és új példák ezreit kellett felkutatniuk századunk, de főleg napjaink irodalmából. Ha meggondoljuk, hogy egyetlen költő vagy író sem azért ír, hogy nyelvtenhoz példákat gyártson, fogalmat alkothatunk magunknak arról, hogy milyen óriási feladat volt az új, haladó szellemű példaanyag összegyűjtése és olyan feldolgozása, hogy a haladó múlt és a szocializmust építő jelen folyamatossága, összefüggése a nyelvtani példákból is kitűnjék.

A példatárnak a pontos adatoltság is erőssége. Olykor azonban túlzásba viszik a szerzők a filológiát! Csak jó pár évtized múlva (vagy még akkor sem) lesz értéke annak, hogy ilyen mondatokat is adatol a nyelvten: „pompás dolog mégis ez az *ovi*”; nincs víz a *negyediken*” (43. o.) stb. Az ilyen példamondatok hivatkozási hely nélkül köznyelvi példaként is szerepelhettek volna.

A nyelv objektív valóság, a leíró nyelvten a nyelv funkcionálási szabályainak gyűjteménye. „A mai magyar nyelv rendszere” azonban nem elégszik meg a puszta leírással, hanem nyelvhelyességi, stilisztikai és helyesírási meg-

jegyzéseivel, tanácsaival a józan határig befolyásolni is igyekszik a nyelvhasználatot, hogy nyelvünk minél tökéletesebben megfelelhessen társadalmi funkciójának. Bár a nyelvtan írói az utóbbi években fellendült nyelv művelő, stilisztikai és helyesírási szakirodalomra sok esetben már támaszkodhattak, gyakran mégis nekik kellett ezekben a vonatkozásokban is — főképpen a nyelvhelyesség terén — utat törniük. Nem egy ponton tehát a nyelvtan lesz a mai nyelv művelő álláspont egyetlen lelőhelye. De ott is, ahol a nyelv művelő kézikönyvek részletesebb eligazításokkal szolgálnak, mint amennyi a nyelvtanban található, kiindulási alapnak a nyelvtan anyaga is mindig elegendő.

A részletek iránt is érdeklődő olvasók kedvéért minden kérdéskör után megtaláljuk a fontosabb szakirodalmat is, illetőleg a szakirodalomból azokat a cikkeket, amelyeknek alapján a részletkutatásokat meg lehet kezdeni. E kis irányító bibliográfiák általában kielégítőek, feltűnőbb hiánynak csupán azt érezzük, hogy — az egyébként sűrűn idézett — egyetemi stilisztikakönyv a jelentéstani szakirodalomból többször (például a szinonimáknál, a tulajdonnévénél, a szóhangulatnál, a jelentésváltozásoknál stb.) kimaradt, holott ezeknek a kérdésköröknek stilisztikai vonatkozásai különösképpen fontosak.

A könyv kiállításával meg lehetünk elégedve. Maradandó műről lévén szó, örülünk a jó minőségű papírnak, az erős kötésnek. A tipográfia jól szolgálja a megértést, a lényeg megláttatását. Két kifogás emelhető csupán a nyomda-technikai megoldások ellen. Az egyik az, hogy talán túlságosan sűrűn él a szerkesztő a ritkítás eszközeivel; a másik, komolyabb megjegyzésünk az, hogy a garmond félkövére betűk túlságosan kiugranak a szövegből. — Itt van alkalom annak megjegyzésére is, hogy szerintünk a most piacra került 7000 példány rövidesen kevésnek fog bizonyulni a várhatóan nagy kereslet kielégítésére.

Emez általános, az egész művet érintő megjegyzések után vegyük sorra az egyes fejezeteket külön-külön.

„A mai magyar nyelv rendszere” — miként azt a bevezető első fejezetének 6. pontja kifejti — a nyelvtan fogalmát hagyományosan, tágabban értelmezi az 1952—53-i nyelvtan-rendszerezési vitákban javasolt egyik felfogás szerint. Ennek megfelelően kerül bele a nyelvtanba a hangtan és a szótan is az alaktan és a mondattan mellé. A jelzett fejezetben kifejtettekkel a magunk részéről egyetértünk, sőt hozzáteszük, hogy gyakorlati okokból is célszerű volt ezt a megoldást választani: a sok ezer nyelvtant tanító pedagógus és mindenki, aki régebben végezte iskoláit otthonosan fog mozogni a jelenlegi rendszerezésben, és ez nagy előny. A ragozásnak a szóalaktanban való tárgyalása ugyancsak helyeselhető, nagy hagyományú megoldás.

Általában: új nyelvtanunkra a hagyományörzés inkább jellemző, mint az újítási vágy. Kitérünk ez nemcsak a nyelvtan egészének rendszerezéséből, hanem az egyes részfejezetekből, a nyelvtani terminológia megtartásából is. Ez azonban nem jelenti azt, hogy maradi lenne a könyv: ahol szükséges volt, bátran újítottak a szerzők. Így például újszerű a szófajok felosztása, a mellérendelő összetételek csoportosítása, a tövek rendszerezése stb., s találkozunk több új, igen szerencsés műszóval is. Az újításokra az egyes részfejezeteknél még majd külön is kitérünk.

A Tompa József szerkesztőtől megfogalmazott „Bevezetés” három fejezetre oszlik: „A nyelv rendszere és működési szabályai”; „A mai magyar nyelv”; „Könyvünk”. Kissé szokatlan ugyan, hogy a könyvről szóló tájékoz-

tatót két, már tulajdonképpen magához az anyaghoz tartozó rész előzi meg, de ezen kár lenne fennakadni. Inkább arra kell rámutatni, hogy a nyelvről szóló első fejezet rendkívül hasznos a nyelvi közműveltség terjesztése szempontjából, és jól készíti elő az egész könyvet. A második, „A mai magyar nyelv” c. fejezet két részből áll: nyelvünk mai rétegződésének bemutatásából és nyelvünk történetének rövid, tömör összefoglalásából. Az első részben a csoportnyelvekről nem ártott volna megjegyezni, hogy azért nem „nyelvek”, mert önálló nyelvtani rendszerük nincs (vö. Deme: NyFK. 23). A második, kiválóan sikerült részben igen figyelemreméltónak tartjuk Tompának azt a — szerintünk jogos — felfogását, amely szerint az ortológus ellenhatás kora egészen 1945-ig tartott, s azóta a nyelvújításhoz több tekintetben hasonló szakaszban vagyunk.

A „Hangtan”-t Deme László írta. Rendszeres, átgondolt, letisztult fejezet ez, amely nagymértékben érvényesíti a modern fonológiai szempontokat is; mégpedig egész szemléletmódjával, s nemcsak azáltal, hogy a magyar fonémák rendszerével külön fejezetben foglalkozik. De az általános elismerés hangoztatásán túl hadd mutassunk rá Demének néhány újszerű megoldására is! Ilyen a magánhangzók és a mássalhangzók sajátosságainak párhuzamos bemutatása, az affrikáták felfogása, a *gy*-nek meg *ty*-nek a zárhangok közé sorolása, az *au* hangkapcsolatnak kettőshangzóként való felfogása, a *vélte*, *fogkefe* típusnak a zöngéesség szerinti hasonulások közt való tárgyalása stb. A hangtanhoz kapcsolódó nyelvhelyességi és helyesírási megjegyzésekből kitetszik, hogy a szerzőnek szívügye mind a szép magyar beszéd védelme, mind a helyesírási ismeretek terjesztése. Öröndetes, hogy Deme a fonetikai szakirodalomra olyannyira jellemző idegen műszókinccs helyett a magyar hangtant a ma már közkeletű magyar műszavakkal dolgozza fel, s legfeljebb az olyan szükséges idegeneket tartja meg, amilyen a *fonéma* meg az *affrikáta*.

A „Szótan” első fejezetében, „A szó és a szókészlet általános kérdései”-ben Szépe György a szóról általában és a nyelvtan szótoni részéről ír, majd a mai magyar szókészletnek nagy általánosságban való jellemzése után a szókészlet és a nyelvtan összefüggéseit tárgyalja. — Nyelvtanunknak ez a fejezete, melynek a maga nemében értékes és úttörő voltát készséggel elismerjük — sajnos — sokkal inkább lenne való egy általános nyelvészeti tanulmánykötetbe, mint „A mai magyar nyelv rendszere”-be. Szépe éppen csak felveti ugyanis a mai magyar szókészlet problémáit, de kielégítően egyet sem tárgyal meg közülük. „A magyar szókészlet mai mozgása” c. fejezettől például szókincsünknek a legutóbbi 15 évben való alakulásának méltó bemutatását, nem pedig csak a szókeletkezési módoknak vázolását vártuk. S a mai magyar szókészlet tárgyalása során miért nem esik több szó az idegen szavakról, az egyes szókészleti rétegek stilisztikai értékéről, a műszaki nyelv problémáiról, a szólásokról? A gyakorlati élet ettől a fejezettől kevés segítséget kap. A szókészletteni fejezet soványsága a könyv többi részeihez képest szembeötlő, sezt szóvá kellett tenünk, jóllehet tudjuk, hogy Szépe György csak később kapcsolódott bele a leíró nyelvtan munkálataiba, és viszonylag kevés előmunkálatra támaszkodhatott.

„A szójelentés” c. fejezetnek Temesi Mihály a szerzője. Alkalmazkodva az egész könyvnek ahhoz a felfogásához, hogy a cél a már meglevő eredmények magas szintű összefoglalása (vö. 40. o.), Temesi — jelentéstani kutatásainknak köztudomásúan rendkívül elmaradott állapotában — nem tehetett mást, mint hogy megmaradt a gomboczi koncepció talaján. Megértjük a szerzőnek,

a szerkesztőnek és lektoroknak ezt az állásfoglalását, de hiányoljuk, hogy a fentebb vázolt kényszerhelyzetre a fejezet előtt nem mutattak rá nyomatékosan, csak a 181. lapon céloz erre egy rövid megjegyzés. Kár továbbá, hogy a szerző „A jelentés funkciója” c. fejezetben a jelentés funkcionalista felfogását egyetlenként, a helyes (marxista) felfogásként mutatja be, nem pedig a „Bevezetés”-nek ugyancsak 40. oldalán kifejtettek értelmében járt el. Itt ugyanis ez áll: „[könyvünk] utal saját felfogásának kifejtése után a tudományszakunkban meglevő véleménykülönbségekre, az esetleg még kellően nem tisztázott kérdésekre.” Ha valahol, úgy a jelentésfunkcióról szólva jogos lett volna a vélemények harcának bemutatása. A másik problematikus fejezet a jelentés-tanon belül „A jelentésváltozás” című. A funkcionális jelentésfogalom megtartása után a jelentésváltozásoknak gomboczi rendszerezésétől — tudjuk — már nem lehetett eltérni. Hiányoljuk azonban, hogy a jelentésváltozásról és a jelentésszűkülésről nem esik több szó, épp csak megemlítetnek a 191. oldalon. A másik megjegyzésünk az, hogy — a lehetőség szerint nem régi, sőt mai példák ellenére — ez a fejezet elkerülhetetlenül történeti jellegű, s ez bizonyos mértékben elhajlás a könyv szinkroniájától. Talán enyhített volna ezen az, ha Temesi a szóképeknek, ezeknek a mai nyelvünkben is tömegesen előforduló jelentésváltozásoknak, a megfelelő helyen teret szentel. Méltánytalan lenne azonban a jelentéstani fejezetekben csak ezeket a problémákat látni (amelyekről a szerző jórészt nem is tehet), s nem emelni ki azt, hogy Temesi, amennyire csak lehetséges volt, a jelentés vizsgálatában érvényesítette a pavlovi fiziológia eredményeit, hogy vallja: a tulajdonnévnek is van jelentése; hogy a jelentés társadalmi voltát, objektív létezését a marxista filozófia felfogásának megfelelően mindig hangsúlyozza. Jól sikerült a homonimák meg a szinonimák összefoglalása; sok új példájával szép fejezet a szóhangulatról szóló is.

Szintén Temesi Mihály a szerzője (a névelőkről szóló rész kivételével) „A szófajok” fejezetének, amelyben mindenekelőtt a szófajoknak eredeti, új szemléletű, de a hagyományokat is kellőképpen figyelembe vevő rendszere tarthat számot nagy érdeklődésre. Különösképpen annak örülünk, hogy a nyelvi valóságot híven tükrözve Temesinek sikerült dialektikusan ábrázolnia a szófajokat. Ezt elsősorban azzal éri el, hogy hangsúlyozza egyes kategóriák többszófajúságát, sőt ezzel a problémával „A szófaji határkérdések” című fejezetben külön is foglalkozik. Úgy véljük, hogy a szófajoknak nyelv-tanunk-beli rendszerezése és dialektikus kezelése előremutató, és valószínűleg hosszú ideig alapja lesz mind a tudományos kutatásnak, mind a különböző szintű tankönyveknek. Annál is inkább várható ez, mivel az egyetemi nyelvészeti füzetek sorozatban a szófajokat tárgyaló munka nem jelent meg. A koncepció egészének szilárdságán kívül elismerés illeti Temesit a részletek pontos kidolgozásáért, a tömörked friss példáért is.

A névelőket tárgyaló fejezetet Imre Samu írta meg. Szerintünk helyes volt követni a lektori tanácsot, és a mondatbanból előrevonni a szótanba a névelőhasználat kérdéseit. Elvileg sem kifogásolható ez a megoldás különösebben, gyakorlati okokból meg feltétlenül jobb így: a könyv használója ott kapja meg a névelőkről szóló tudnivalókat, ahol először keresi — a névelőnél. A névelők használatában mutatkozó sok bizonytalanságra, a múltból örökölt nyelvművelő babonákra gondolva egy cseppet sem érezzük túlzásnak, hogy nyelv-tanunk — hála Imre Samu gondos munkájának — tüzetesen taglalja a használati szabályokat.

A megítélésünk szerint kiválóan sikerült tótani résznek Károly Sándor a szerzője. Ismerve a megállapodottság hiányát a magyar tótanban, őszinte elismeréssel kell adóznunk a szerzőnek, hogy elfogadhatóan tudta rendszerezni a mai magyar szótöveket, és szabatos meghatározások, világosan elhatárolt kategóriák, jól sikerült új műszavak révén bonyolult mondanivalóját mindenki számára könnyen hozzáférhetővé tudta tenni. Károly szótő-rendszerezésének megvan az az előnye is, hogy szigorúan leíró volta ellenére sem szakad el a töveknek történeti szempontú rendszerétől. Ezt az apróbetűs részekben található történeti magyarázatok is biztosítják. A sok vitát kiváltó kötőhangzó — tővéghangzó probléma is megnyugtatóan oldódik meg új nyelvtanunkban. Csak az nem mindig világos, illetőleg meg kell tanulni a könyv rendszerét a tekintetben, hogy mikor számít a kötőhangzó már inkább a toldalékhoz tartozónak (*tág-abb, szük-ebb, asztal-on, kéz-en* stb.), mikor viszont még nem *nagy-o-bb, gyors-a-n, beteg-e-n* stb.). A rendszer kényszeréből következik pl. az is, hogy a *gyorsaság* tagolása *gyors-aság* lesz, aminek helyességéről nem vagyunk meggyőződve. A kötőhangzó ide vagy oda tartozásának a tipográfia segítségével való jelzése sem mindig segítség, sőt inkább zavarja az olvasót.

„A szóképzés” Ruzsiczky Éva munkája. A fejezetnek — azon túl, hogy a magyar képzőknek teljes adattára — számos értékét látjuk. Így pl. azt, hogy Ruzsiczky bevezeti a termékeny és a terméketlen, illetve a gyakori és a ritka képzők fogalmát, s ezeket a szempontokat az egyes képzőkre alkalmazva hű képet tud rajzolni mai nyelvbeli értékükről. Képzőink közül nyelv-tanunk természetesen a legnagyobb súllyal a ma termékenyeket és gyakoriakat tárgyalja (sok szép mai példát idézve mindegyikre), és fokozatosan kisebb mértékben a terméketleneket és ritkákat, illetőleg az elhomályosulóban levőket. Ilyen módon a képzők szinkrón tárgyalásából a képzők élete is kibontakozik. Ruzsiczky nem mulasztja el a képzők nyelvhelyességi kérdéseinek érintését sem, sőt összefoglalólag is, egyenként is szól a képzők stilisztikai értékéről is. — Egyet nem értésünket csak néhány esetben látszik fontosnak kifejezésre juttatni. Mai példák híján sem a *-da, -de* képzőről, sem más hasonlókról nem igen hihető, hogy „még ma sem tekinthetjük terméketlennek” (380. o.). A nyelvten rendkívül mértéktartó abban, hogy mikor számítja a képzőkhöz a kötőhangzót; túlzásnak csupán (a már említett) *gyors-aság, nyers-eség* típust tartjuk (396. o.), habár az *-as(s)ág, -es(s)ég* változatot a *frissesség, bölcsesség* esetében természetesen elismerjük. A *-ságos, -séges* képzőre a *dicsőséges, jószágos, hűséges* stb. nem biztos példa: mai nyelvi tudatunk ezeket — szerintünk — inkább a *dicsőség, jószág, hűség* -s képzős származékainak fogja fel (418. o.).

„A szóösszetétel” fejezetének, amelyet B. Lőrinczy Éva írt, szintén az jellemzője, hogy szóösszetételeink mai rendszerének rajzából az összetételek keletkezése, mozgása, élete is kibontakozik. Különösen a mellérendelő szóösszetételeknek osztályozásában figyelhető meg jól a szerzőnek ez a dialektikus módszere. Az alárendelő összetételek osztályozásában is tartalmaz hasznos újdonságokat a könyv. Ilyen például az, hogy a szerző mondaton kívül, egyszerre végbemenő és mondatban, lassan végbemenő összetételeket különböztet meg főkategóriákként. Ebből az osztályozásból és a további vizsgálatból ugyanis jól kitűnik, hogy mai nyelvünk az előbbi szóösszetételi mód a jellemző. Öröndetes, hogy nyelv-tanunk — szakítva korábbi nyelvművelő babonákkal — új összetételi típusokként elismeri mind a jelöletlen határozós, mind a szintaktikailag pontosan nem elemezhető összetett szavakat. Bizonytalanság, de nem a szerzőből, hanem a nyelvből magából fakadó bizonytalanság

csupán a *nagyravágyás, figyelembevétel* típusú összetételek egyes példáiban mutatkozik (447. o.). A nehézségekre ugyan a szerző is figyelmeztet, de nem említi ezeknek egy szerintünk igen lényeges okát: helyesírási szabályzataink hosszú időn át az *-ás, -és, -tal, -tel* képzős utótagnak és a jelölt határozói előtagnak egybeírását tanácsolták. A képzőnek ezt az „összerántó erejő”-t csak az 1954-i szabályzat szüntette meg, bevezetve helyette ebben a típusban is az alaki jelöltség-jelöletlenség szerinti külön-, illetőleg egybeírás elvét. Az egybeírt *házhozszállítás* szerintünk a vázolt régebbi helyesírási elv eredménye, nem pedig az alakulat összetétel voltának jelölése. Az egybeírás nem mindig jelez összetételt, különösen ebben a típusban nem! Csupán a *törölmetszett, szemenszedett, nagyravágyás* stb., jelentésváltozáson is átment eseteket tekintetjük biztos példáknak.

„A szóalkotás ritkább módjai” felől Tompa József jól sikerült összefoglalása tájékoztat.

„A ragozás” nagy fejezete — a névszói személyragozás kivételével — ugyancsak Tompa József munkája. Részletesen, de jól áttekinthető szigorú rendszerben tárgyalja a szerző előbb az igeragozást, majd a névszóragozást, végül a mondatban való átmenetképpen a névszói viszonyragozást. A toldalékok egymáshoz kapcsolódásának pontos leírásával a szerző a formális elemzés fontos feladatait is elvégzi. Egyúttal azonban mindenütt figyelmeztet a kivételekre, a most keletkező alakulatokra, ragozási rendszerünk újabb fejleményeire is; itt főként az a lényeges, hogy immár elég részletesen kapjuk a korunkban oly fontossá lett betűszók és szóösszevonások grammatikai szabályosságait is. Ahol ez szükséges, megkapjuk a nyelvhelyességi tájékoztatásokat is (az ikes ígék használatát, a *suksük* nyelvet, a régi múlt időket stb.) illetőleg, sőt a jelek és ragok sajátos hangulatára és stílusértékére Tompa külön is kitér (478. o.).

„A névszói személyragozás” c. fejezetet S. Hámori Antónia dolgozta ki igen részletesen. Örülünk ennek az aprólékos munkának, mert a gyakorlati nyelvművelő munkának nagy segítséget fog jelenteni. Helyeseljük azt az állásfoglalást is, hogy könyvünk birtokos személyrag-ról beszél (nem személyjel-ről), s reméljük, hogy nyelvtani szakirodalmunk követni fogja e tekintetben új nyelvtanunkat.

A Tompa Józseftől írt úgynevezett „viszonyragozás” (declinatio) fejezetének fő érdeme az, hogy minden eddiginél világosabban megláttatja névszóragozásunk fantasztikus gazdagságát. Az egyes alakok mondattani szerepének ábrázolása itt az alakokban — érthetően — elnagyolt; annál részletesebb —helyesen — az egyes toldalékolt alakok használhatóságának tárgyalása.

A jelen ismertetés keretei nem engedték, hogy a részletek vizsgálatába is elmerüljünk, csupán nagy vonalakban akartuk megmutatni „A mai magyar nyelv rendszeré”-nek sok erényét és — szerintünk — néhány fogyatékosságát. Könyvünk minden bizonnyal éppen úgy nélkülözhetetlen lesz napi munkánkban, ahogy az Értelmező Szótár az. Nemzeti kultúránk, közműveltségünk e nagy értékének megalkotását még egyszer köszönjük a szerkesztőnek és minden munkatársának.

Fábián Pál

BEKE ÖDÖN: MARI SZÖVEGEK. III. KÖTET

Gyűjtötte és kiadta Beke Ödön. Budapest, 1961. Akadémiai Kiadó. 515 l. — Tschere-missische Texte. Band III. Gesammelt und herausgegeben von Ö. Beke. Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 1961. S. 515.

Az utóbbi időben örvendetes módon megszorodtak a finnugor nyelvészeti tárgyú kiadványok. Mind itthon, mind külföldön egész sor nagy jelentőségű szótár, szövegkiadvány, szöveggyűjtemény, összefoglaló jellegű monográfia és önálló tanulmány látott napvilágot. E munkák jelentős hányada forrásmunka, a gyűjtők gyakran több évtizeddel ezelőtt gyűjtött anyagot tesznek közzé, hogy fáradtságos, és igen nagy figyelmet megkövetelő anyaggyűjtő munkásságukból a szaktudomány minden művelője szabadon meríthessen s az anyag tudományos közkinccsé váljon. Beke Ödön most kiadott kötete is ilyen munka. Szerzője anyagát közel fél évszázaddal ezelőtt gyűjtötte s a jelen kiadásban egy tudományos munkálkodásban eltöltött emberélet tapasztalata, fáradozása, ennek egyik gyümölcse került a finnugrisztika tárházába.

A Mari Szövegek harmadik kötete Beke Ödönnek az első világháború idején Magyarországon hadifogolyként tartózkodó cseremiszek (marik) között végzett gyűjtésének egy részét, az urzsumi nyelvjárásból származó anyagának jelentős hányadát tartalmazza. A szerző e kötetében négy urzsumi falu nyelvjárásból (*Jädäkpjak* — *Szerednyij Jadikbiljak*, *Süksä* — *Nyžnaja Süksza*, *Säbä-jal* — *Szabujal*, *Petšan* — *Pořšingga* — *Petrušin*) közül — a magyar és a német nyelvű fordítást nem számítva — mintegy 150 lapnyi cseremiszi nyelvjárási szöveget. Ha ehhez a tekintélyes mennyiségű nyelvjárási szöveghez még hozzávesszük, hogy a szerző más munkái — többek között a Mari Szövegek még kiadásra váró második kötete is — tartalmaznak urzsumi nyelvjárásból származó anyagot, nyomban láthatjuk, hogy Beke gyűjtésének egyik legjelentősebb részét éppen az itt is közölt urzsumi nyelvjárás teszi s e nyelvjárásból rendelkezünk majd legnagyobb terjedelmű cseremiszi nyelvi gyűjtéssel. A most kiadott kötet — az eddigi Beke-kötetekhez hasonlóan — néprajzi jellegű, anyaga egyrészt eredeti népköltési alkotásokból (találós mesék, mesék, dalok, közmondások) áll, másrészt a cseremiszi hit- és szokásvilág számos jelenségének cseremiszi nyelven közölt leírását tartalmazza. Ennek következtében Beke munkáját nemcsak a nyelvészek, hanem a néprajz- és irodalomtudomány (a verstan) művelői is igen nagy haszonnal forgathatják. Munkájukban hathatós segítségükre lesz a szerző nagy és szakavatott körültekintése, amellyel az egyes műfajokat kiválasztotta, a jelenségeket leírta és az is, amint azokat hely és tartalom szerint csoportosította. Mindezzel kapcsolatban szeretnénk egy elvi jellegű megjegyzést tenni, nem annyira a kötetre vonatkozólag, hanem inkább a további nyelvészeti gyűjtőmunka és anyagkiadás sikere érdekében. Közel másfél évszázaddal ezelőtt, a finnugrisztika „indulása” idején — minthogy e nyelvek nagy része addig írásos feljegyzésekkel alig rendelkezett — e nyelvek kutatóira mindenekelőtt *gyűjtőmunka* hárult, s a gyűjtők, egy-két kivételtől eltekintve, hazafias lelkesedéstől és romantikus szemlélettől („őshaza”, „őstörténet”, „ősi mithológia” stb.) áthatva egyúttal néprajzi érdeklődésűek is voltak s gyűjtésük ennek következtében majdnem száz százalékban népköltészeti alkotások lejegyzésére irányult. Ily módon a nyelvészek „vállalták” magukra a néprajztudomány — valamint távolabbról az őstörténet stb. — kutatásának a feladatait is, s ezért jogos

elismerés illeti őket a nem egyszer az életüket és egészségüket követelő erőfeszítéseikért nemcsak a nyelvtudomány, az összehasonlító nyelvészet, hanem a néprajztudomány, az őstörténeti kutatók részéről is. Ma azonban megváltozott a helyzet: az érintett rokon tudományágak maguk is kifejlődtek s azóta jól kidolgozott saját módszertannal, problematikával rendelkeznek, aminek teljes mértékben csak egy képzett néprajzos tud eleget tenni. De meggondolandó ugyanez a nyelvészet oldaláról is, sőt talán az említetteknel még fokozottabb mértékben. Általánosan ismert tény, hogy a költészet — beleértve a népköltészetet is — nyelve eltér a köznapi beszélt nyelvtől. Más a szókincse, a mondatfűzése, sőt még a hangletjtése, az előadásmódja is. Ennek következtében a beszélt nyelv sajátosságainak, szabályosságának a kutatására nem alkalmasak, illetve csak igen nagy megszorításokkal alkalmasak a népköltészeti jellegű szövegek. A további gyűjtéseknek tehát feltétlen feladata kell hogy legyen a „köznapi” szövegek és szókincs gyűjtése, vagy ha jobban tetszik gyűjtése is.

A Mari Szövegek harmadik kötete, különösen a mesék és a néphagyománnyal kapcsolatos közlések, a cseremiszi népismeret szinte felbecsülhetetlen értékű forrása. Legnagyobb értékét abban látom, hogy anyaga lényegében jóval az első világháború előtti időből, tehát abból a korból származik, amikor a civilizált és az új élet hatása cseremiszi földön még nem fedte el és szorította háttérbe az ősi cseremiszi hitvilágot, népi életet, hiedelmeket s ily módon a szerző anyaga ma már szinte múzeális értékkel bír. Bizonyára akad majd néprajzos kutató, aki ezt a gazdag anyagot a maga szemszögéből és a sajátosan megkövetelt néprajzi módszerekkel feldolgozza és eredményeivel e téren is gazdagítani fogja a finnugor népekről szerzett ismereteinket.

Mindezek után talán helyénvaló, ha teszünk néhány — a kötet értékét semmit sem csökkentő — megjegyzést. Úgy érezzük, érdemes lett volna bevezetőben néhány lapon ismertetni a közölt nyelvjárások (és alnyelvjárások) nyelvjárási sajátosságait, a cseremiszi nyelvjárások között elfoglalt helyét stb. Így például, hogy a *Jädäkplak* falu nyelvének a szóvégéi *-o*, *-ö*, *-e* hangjai a Joskar-Ola-i nyelvjárás felé mutatnak. A *Süksä*, a *Säβä-jal* és a *Petšan-Potšingä* falvak nyelvjárásban pedig az erdei nyelvjárások *š* (<*s*) hangja helyén gyakran *ś*, ritkábban *s* hang jelentkezik, ami malmizsias jellegről tanúskodik. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg a névszói többes jelek (*-šämēš*, ill. *-lak*) elterjedtségében is stb. Néhol a fordítás és a magyarázó zárójelek talán egyszerűbben is megoldhatók lettek volna. Pl. (254. l.) a *sayus* helyett már a fordítások szövegében is 'vőfélyt' lehetett volna írni, amint azt a jegyzetben találjuk is. Nem egészen következetes a kötet az oroszól vett szók, helynevek, személynévek stb. átírásában és fordításában, ami néha zavarólag hat. Pl. (230—1) cser. *Mötörpa`n* 'Mötörpa' (or. *Mumποφαν* 'Mitrofán'), de (uo.) cser. *Elekse* 'Alekszej' (or. *Aлексеу* 'Alekszej, Elek'), (uo.; egymás mellett, a fordításban) *A l e k s z e j* és *J o g o r* (helyesebben talán: *J e g o r*) stb. Elég gyakran előbukkan egy-két sajtóhiba is. Különösen az írásjelek területén. Pl. a 220. lapon (49. vers) írásjelekben a cseremiszi szöveg és a fordítás nem fed egymást, az írásjel hiányzik. Nem zavarja ugyan az értelmet, de a szerző a fordításban olykor nem teljesen a helyes magyar megfelelőt használja. Pl. (90. l., 157. közmondás) „Ha a macska méhlepényét elveszed, mikor megellik...” (Én ritkítottam. — G. J.) — helyesen: mikor megkölykezik... stb. Zavaróan hat a kötet meglehetősen rapszodikus tördelése. Igaz, hogy a fordítás nem mindig követheti terjedelemben az eredetit és emiatt szinte elkerülhetetlenek a cseremiszi

és a magyar, ill. a német fordítás között a terjedelembeli eltérések, de ennek ellenére talán lehetett volna találni kiegyensúlyozottabb és arányosabb elosztású tördelést is. A kötet kiállítása anyagi minőségében, formájában és a szedésében nagyon izléeses. Hálával tartozunk a nyomdának, hogy a kötetet ilyen szép kivitelben jelentette meg. Ezzel kapcsolatban talán még csak egyet tennénk szóvá — minthogy ez általános hiányosságnak látszik —, a szótaghatárt jelölő fordított vessző /'n_in'/ helyett alkalmazzanak inkább fél sorral sülyesztett nyitó zárójelet ('n_in'), ez sokkal esztétikusabban hatna.

Gulya János

RÉGI MAGYAR KÖLTŐKTÁRA. XVII. SZÁZAD, 3. KÖT. Szerelmi és lakodalmi versek. Sajtó alá rendezte Stoll Béla. Bp. 1961. 751 l. + 16 t. (Akadémiai Kiadó)

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének tervszerű munkája nyomán e jelentékeny gyűjtemény harmadik kötete kerül az olvasók kezébe. Sajnáljuk ugyan, hogy belső szerkesztési okokból megelőzi a másodikat, a hiba azonban nem nagy, hiszen ez a Stoll Béla körültekintő gondosságával összeállított kötet az egész XVII. század szerelmi közköltészetét magába foglalja, tehát kéziratos énekeskönyveink névtelenjeinek vagy éppen csak névről ismert poétáinak teljes termését, így önmagában is zárt egység. Egészen logikus és helyes, hogy ide kerültek a lakodalmi hegedős énekek, gajdok, mesterségsúfólók, vénleány-panaszok: ezeknek a közönsége is mindig a menyegző vidám társasága volt, s igazi értelmüket a lakodalom felszabadult hangulatában nyerték el. Így magyarázhatók még a „tótágast álló világ” értelmetlenségei, az adynaton-ok sorozatai is, mint a híres „tücsök-lakodalom (255. sz.).

Kötetünk, a lehetőség határain belül, az időrend fonalán halad, és a sorozat szerkesztési elveinek megfelelően, nem törekszik a hagyományozott egységek (a kódexek, énekeskönyvek, versgyűjtemények) tiszteletben tartására, sőt ezeket bátran felbontva, az egyes versek csakugyan összetartozó változatait sorolja együvé. Ez az eljárás végre áttekintést nyújt a XVII. századi énekköltés labirintusában, s lehetővé teszi egy-egy téma vagy motívum sorsának végig kísérését, sőt — amint erre még visszatérünk — olykor napjainkig tartó továbbélésének megállapítását. Anyagunkat a szerelmi közköltés 1588 és 1655 közé beosztható datált versei vezetik be (1—61. sz.), majd az 1650-es évek táján megkezdett Teleki-énekeskönyv keltezetlen énekei következnek (62—96. sz.). Utánuk az 1659 és 1672 közé rögzíthető 14 szerelmi verset olvassuk (97—110. sz.), ezek nyomában pedig a hetvenes években összeírt Vásárhelyi-Daloskönyv gazdag gyűjteményét (111—197. sz.). A Mátray-kódex keltezetlen énekei (198—221. sz.) után a különböző kéziratok időben rögzíthető szerelmi verseit kapjuk 1676 és 1700 között (222—249. sz.). Mint várható, a XVIII. század első évtizedeiben összeírt énekeskönyvek is számos XVII. századi darabot őriznek, sőt az 1801-ből való Czombó-énekeskönyv éppen a legrégebb rétegbe tartozó jó néhányat. Ezeket foglalja össze az utolsó csoport (243—279.). Pótlásként még három, 1959-ben felbukkant nagybányai eredetű szerelmi éneket találunk a sorozat végén (280—282. sz.). A kötet elrendezésében a kéziratos anyagon teljes biztonsággal uralkodó szerkesztő minden dicséretet megérdemlő tájékozottsága ölt testet.

A XVII. század irodalmunk egyik nagy korszaka, az epika, az egyházi és világi próza, sőt a dráma is nagy léptekkel halad az esztétikai értékgyarapodás útján, a lírai költés azonban, éppen a későreneszánsz és barokk ízlés és poetikai gyakorlat nyomán, a sablon uralma alatt áll. E szerelmi közköltészet túlnyomó része nem a modern értelemben vett „művészi ihlet” hatására fogant, hanem udvarló, bókoló, hogy úgy mondjuk: „gyakorlati” cél hívta létre. A század tollforgató nemesi, deák értelmiségének, éppen az említett reneszánsz-barokk poetikai gyakorlat segítségével, nem esett nehezére a nagy minta, Balassi Bálint ragyogó szerelmi lírájában felhalmozott s már Rimay János által bravúrosan értékesített szólam- és képkincs további variálása; a névtelen verselők széles tömege, durvább vagy finomabb kézzel, furta-faragta, gyarapította, többnyire azonban rontotta a hagyományozott anyagot. Köte-tünk gondos tanulmányozójának legelső benyomása bizonyára a kéziratosszövegeinek *elnyűtt* volta lesz. A források jegyzéke kb. 190 lelő-helyet tüntet fel, ezek közül valamivel több mint 140 kéziratosszöveg, közel 40 pedig a XVIII. század hatvanas éveitől fölbukkanó ponyvanyomtatvány. Rövid számloló művelet segítségével azonban könnyen megállapítható, hogy köte-tünk 282 darabjának alapszövege mindössze 35 kéziratosszöveg és 1 nyomtatott forrásból való, jelentékenyebb mennyiséget (öt vagy ennél több darabot) pedig mindössze a *Fanchali Jób-kódex* (1596—1608), a *Kelecsényi-énekeskönyv* (1701), a *Mátray-kódex* (1670-es évek), a *Szentsei-dalokkönyv* (1704), a *Teleki-énekeskönyv* (1655—1700) és a *Vásárhelyi-dalokkönyv* (1670-es évek) szolgáltatott, az utóbbi a legtöbbet, kerek számban éppen 100-at. Mindebből a variálódás rop-pant mértékére következtethetünk: a „Siralmas hattyú Néander partján”-nak (99. sz.) 9, a „Mint az úton járó”-nak (105. sz.) 6, az „Ifjuság mint sólyom madár”-nak (221. sz.) 24, a „Bolondság volt nádhoz bízni”-nak (226. sz.) 28, a „Megjelentem panaszomat”-nak (261. sz.) 17 változata van.

A XVII. század szerelmi költészetének ez a dicséretre méltóan pontos filológiai bemutatása nem egy elvi következtetés levonására nyújt alkalmat. Az említett nagyfokú variálódás XVII—XVIII. századi népszerű költészetün-ket közel hozza a népköltészethez, s gyűjteményünknek éppen az a legnagyobb értéke, hogy jegyzeteiben gondosan összeállítja a XVII. századi szerelmi köl-tészetnek a folklór anyaggal való kapcsolatát, a motívum- és szólamkincs XIX—XX. századi továbbélését; első olyan irodalomtörténeti publikáció, amely teljes rendszerességgel mutatja be a régi magyar műköltészet „alászáll-lásának” mikéntjét és mértékét. Ily szempontból, úgy véljük, ösztönzést és mintát adhat folklór kutatásunknak is.

Mily tanulságos például egy 1624-ből való, egyébként különleges költői értékeket nem mutató szerelmi ének variálódásának és utóéletének vizsgálata (32. sz.). 3. versszaka így hangzik:

Parisnak engettem Hélenát,
Euriálusnak Lucretiát,
Ám birja Cimon Viginíát,
Gyisquardus is szép Gismundat.

Humanista igényű, tudóskodó műköltészet ez, mégis XVIII—XIX. századi népszerű költeményekben él tovább, s 1902-ben Udvarhely megyében jegyzik fel népi gyűjtésben:

Páros (!) a szép Heléna,
Bátor legyen Diána,
Én nem bánom, csak engem
El ne hagyj soha!

Még érdekesebb 6. versszakának „története”:

Isten legyen hozzád, szép rosám,
Jó illatú szép violám,
Gyönyörűséges cyprus fám,
Kertemben plántált majoránám.

Óse Balassi Bálint „Ez világ sem kell már nekem” kezdetű énekének 3. versszaka:

Én drágalátos palotám, jóillatú piros rózsám,
Gyönyörű szép kis violám, élj sokáig szép Juliám.

E fordulatok a XVII. századi szerelmi költés leggyakrabban ismételt közkincsévé váltak (kötetünkben 34. sz. 1. vsz., 96. sz. 12. vsz., 206. sz. 6—7. vsz., 279. sz. 13. vsz.), a XVIII. századból a *Solymosi-ék.* (1748), a *Szikszai-ék.* (1750 körül), az *Osvát-ék.* (1785), a *Tarcsafalvi-ék.* egy-egy verse őrzi őket, végül az erdélyi népballada:

Szép Juliám, szép leányom
Kertemben nyílt tulipánom
... ..
Hej, Juliám, szép Juliám,
Kertbe nyíló szép violám. (MNGy. III. 8.)

Egy 1648-ból való ének (47. sz.) 8. versszaka így hangzik:

Attad gyűrűt én mégh küttem, vedd vissza,
Homály fogta köve fényét s nem tiszta,
Viselye el az ki mégh rutította.

A gyűrű- és drágakő-szimbolika tudóskodó reneszánsz—barokk játék, ez a motívum mégis rendkívül népszerű lett a magyar költészetben. Számos XVIII. századi változat mellőzésével csak népköltészeti adatokat idézünk:

Elmentem én a Tiszáig meg vissza
Akit adtam jegybe gyűrűt, add vissza
(Öcsény, Tolna m.)

Akit adtam ezüstgyűrűt, fényes gyűrűt, add vissza
Mert gyűrűnek gyémántköve, ha fényes is, nem tiszta
(Gáborjánháza, Zala m.)

Homályos ez az ég, nem tiszta
Babám a gyűrűmöt add vissza
(Betfalva, Udvarhely m.)

Megfigyelhető, hogy még a legújabb népi változatok is makacsul őrzik az eredeti vers háromtemű 11-esének ritmusát. — Még csak egyetlen példát a *Thoroczkai-énekeskönyvből* (233. sz.):

1. Rigottskám, rigottskám, tsatsogo szajkotskám,
Jöj bé hozzám, jöj bé te fekete rigo.
2. Tsináltatok néked ezüsből kaliczkát
Abban tsináltatok aranyból válutskát,
3. Bele énned adok fejér semllye czipott,
Rea innod adok piros szerelem bort.
4. Nem szoktam, nem szoktam kaliczkában lakni,
Tsak szoktam, tsak szoktam mezőben sétálni,
5. Fenyő magot enni, folyó vizet innya,
Agrol agra agra járni, szabadságban élni.

Ennek Erdélyi János gyűjteményébe beküldött népi változata a Dunántúlról:

Gyere be, gyere be gyönyörű kis madár,
Csináltattam neked aranyból kalickát,
Aranyból kalickát, ezüsből ajtaját,
Ezüsből ajtaját, gyémántból válluját.

Nem szoktam, nem szoktam kalickában lakni,
Csak szoktam, csak szoktam zöld erdőben lakni,
Zöld erdőben lakni, zöld ágakra szállni,
Fenyő magot enni, gyöngy harmatot inni.

(Népdalok és mondák, I. 448)

Az eredetileg is sikerült, tömör költemény a népi használatban tovább esiszólódik, arányossá válik (a gondolatkifejtés 6 : 4 soros aránya 4 : 4 sorossá lesz!), elhullatja merészebb képeit (pl. piros szerelem bor!), és következetesen kiépíti az eredetiben is ott bujkáló gondolatritmust. Érzi az olvasó, hogy ilyfajta átalakulás során esiszólódik ki a népballada tökéletes stílusa. E balladai technika szép példája egyébként kötetünk 157. sz. verse is („Ajak vérén termett sugár lilium szál”). Első sorának bevezető képe tökéletes seicento modorú barokk metafora, ennek ellenére még 1802-ben is felbukkan teljes mitológiai apparátusával együtt (lásd a 629. lapon!). Összefoglalólag azt állapíthatjuk meg, hogy ez a magában véve kevés kiemelkedő alkotással dicsekvő sablon-költészet főként a folklórba behatolt elemeivel válik értékessé.

Hiba volna természetesen azt hinni, hogy e mégis csak jelentékeny anyagban nincs művészi szempontból értékes alkotás. A Batthyány Kata „nevére” írt „Bánattul szívemet . . .” kezdetű ének (15. sz.) forró érzéki lendületével, bravúros technikájával szinte Balassira emlékeztet. Felhívom a figyelmet arra, hogy a vers pszichológiai alaphelyzete („szeretőknek megtért kemenségéről”) erősen hasonlít a *Szép magyar komédia* V. felvonásának IV. jelenetéhez (az 1557. sortól Kardos Tibor kiadványa szerint). Tudjuk, hogy a Batthyány Kata = Fulvia azonosításnak kronológiai akadályai vannak, így Balassi szerzőségének feltételezésére kevés alapunk van, annyi azonban bizonyos, hogy a vers Balassi valamelyik nagyon ügyes követőjétől származik. Egyetlen sorát idéznünk kell, mert jellegzetesen manierista metaforája szerzőjének korszerűen művelt ízléséről tanúskodik:

Immár szép személyét, szemem eledeljét tükörül fölállatta.

Szép vers az erősen Balassi-modorú „Kertemben nyílt piros rózsám . . .” (34. sz.) vagy a „Megadák nem régen gyöngyvirág levélre” kezdetű (57. sz.). Szellemes, tömör gúnyének a Deli papról szóló (128. sz.), régi magyar irodalmunknak ez az eddig figyelemre nem méltatott satirája. Bájos dalszerűségével válik ki a „Keserves panasszal kezdem énekemet” (177. sz.). Figyelemre méltó „Elbocsátó szép üzenet” a „Végső búcsúzás” című ének: Beniczkyn iskolázott szentenciózus stílusa sok szellemességgel fejezi ki a sértett szerelmes bosszankodását, legfeljebb bőbeszédűsége árt a költemény szerkezetének (241. sz.). Összefogott kompozíciójával, hangulati egységével a legkülömbek közé tartozik a „Megkötözött engem fekete két szemed” (266. sz.). Itt utalok rá — mert a jegyzetek nem teszik —, hogy a „Piros rózsza színű . . .” (194. sz.) és a „Mit tréfálsz Cupido . . .” (245. sz.) kezdetű ének nő nevében szóló helyzetdal. Az ilyenek mintája Balassi „Lelkemet szállotta meg nagy keserűség” c. Losonezy Anna nevében írt verse (Ö. M. 22. sz.) volt.

Kéziratos énekeskönyveink szerelmi költeményei jórészt a későreneszánsz stílusának nyomait viselik magukon. Érdekes, hogy míg a főrangú lírikusok művészi kifejezőmódja mihamarább a barokk lesz, névtelenjeink stílusán jóval kevésbé látszik a korszerű ízlés. A szín-szimbolika (pl. a 79. sz.) tipikusan középkori-reneszánsz motívum, a többször felbukkanó virág-certamen (pl. a 268. sz.) meg egyenesen középkori. Verseink reneszánsz jellegét igazolja a számtalan helyen felbukkanó erotikus alma-motívum (Vö. 85, 86, 98, 112, 130, 131., 200., 206., 207., 208., 225., 240. sz.). A valóságos vagy elképzelt erotikus helyzetek leírása is mindig reneszánsz jellegű (98. sz., 131. sz.), ugyanilyen a csábító asszony rajza az ismert deákkölteményben („Megúnt engem az én uram”, 225. sz.). Érdekes viszont, hogy a hasonló témájú „Hallod-e ifjú . . .” (185. sz.) bibliai stilisztikával dolgozik. Egyébként e két utóbbi vers a régi magyar költészet magasrendű értéke. Van azonban határozottan barokkos, Gyöngyösi-modorú költemény is. Elég a 139. számúnak első versszakát idézni:

Minap épült látám egy szép virágos kert,
Kinek Venus aszszony gyöngyből most falat vert,
Melynek virágjára, ha tehetnék most szert,
Fogadnám, nem innám soha bú hozó sert.

Bonyolult játékosságával, tetszelgően zenei formájával erősen barokk modorú a 176. számú dal is:

Talia énekét el kezdette
Apollo lantját meg zendítette,
Mert gyönyörűséges
Szellős, híves, kedves
Virágokkal ékes,
Bútól, gondtól csendes
Helyet tölte.

Kéziratos költészetünk anyagának jelentékeny részét alkotják azok a darabok, amelyek távol minden „petrarkizmustól”, de távol még a finomabb veretű erotikától is, a szerelem testi oldalának rajzát adják, vagy ilyfajta helyzetet satirizálnak. Ilyenek a „leány-szemlék” vagy leány-kisorolók (18., 119. sz.), a vénlánycsúfolók (46., 106., 244. sz.), az obszcén legény-dicsekedések (141., 184. sz.), s lényegében ide tartoznak, mesterségeket gúnyoló szándé-

kaikkal együtt, a lakodalmi hegedős énekek (45., 122., 129., 255. sz.). Megvan az oktató modorú, olykor kegyeskedő lakodalmi ének is, az előbbiektől tökéletes ellenpárja, a XVI. századi adhortatio mulierumok folytatása (130., 257., 258. sz.). A lakodalmi énekek közül tartózkodó, mégis élettel teljes, szinte realista modorával, szellemességével kitűnik a régóta dicsért „Hallod-é pendítsd a lantot” (127. sz.). Van részegeket (259. sz.), gonosz vénasszonyokat (42. sz.) gúnyoló ének. Találunk persze kitűnő bordicsérő éneket is. A benne festett kocsmai életkép szinte a nagy flamand művészet ivójeleneteire emlékeztet (163. sz.). A képtelenségeket halmozó adynaták jó példái a már említett „tücsök lakodalom” (255. sz.) és a szintén közismert „Az vén asszony borjút őriz” (169. sz.). Nagyon eredeti a cigány fantáziáinak tulajdonított „kulináris paradicsom” magyar változata (196. sz.). Mindezek ismerete nélkül XVII. századi irodalmunk képe nem teljes, eredendő nyers naturalizmusokkal dokumentum értékével bírnak, ha nem is mindig a *tényekre*, hanem a kor ízlésére vonatkoztatva, amely bizony — nagy általánosságban — igen távol áll a Rimay követelte udvariságtól.

Figyelmet érdemel a kéziratos költészet ritmus-gazdagsága is. A sok romlott, olykor helyreállíthatatlan szöveg ellenére is dicsérnünk kell a verselési technika átlagos színvonalát. A Balassi-strófa 1630 tájáig népszerű, de szórványosan az egész század folyamán felbukkan. A kétütemű 8-as, valamint a négyütemű 12-ös a legkedveltebb formák, mellettük azonban nagy változatosságban sorakoznak fel a különböző magyaros sorfajták. Igen szép táncdarab „Az rigónak ő szólása engem vigasztal” (12. sz.) 4-4-4-1 / 4-4-4-1 / 4-3-4-4-4-1 osztású pergő ritmusával. Gyakori a háromütemű 11-es. Az ilyfajta közül ritmikailag legszebb a „Bum nevelő s nem kémélő szerelmem” (27. sz.), kár, hogy ez a szöveg igen fogyatékosan maradt ránk. Kedvelt a 13-as kanász-tánc: „Sokan szólnak most én reám nagy ártatlanul” (116. sz.); a 14-esre legszebb példa az „Egy szép táncot jó kedvemből szép szerelmem küldök” (188. sz.). Szellemes ez utóbbinak 4-4-4-2 / 4-4-4-2 / 4-4 / 4-4 / 4-2 ringatózó ritmusú strófabeosztása is. Tiszta 14-esekből áll a 225. sz. ének. Feltűnően pontos ritmusú példának van a háromütemű 12-ösre: „Szívem szakad, mégis óhajt, hú szerelmem” (179. sz.). Román táncdallamra készült a 159. számú ének. Ismeretes, hogy a XVI. század végén feltűnik a magyar költészetben néhány török versforma is (pl. a 11—12. sz.). Nem szokatlan a ritmustörés sem, pl. a 15/15/13 szótagszámú versszakok 13-asokba csúsznak át (pl. 191. sz.), lehet azonban, hogy e feltűnő jelenség okát a szövegromlásban kell keresnünk. A most rendszerezett anyag mindenképpen megérdemelné a komoly verstani vizsgálatot.

A kiadvánnyal kapcsolatos kritikai megjegyzéseimre áttérve, először a helyesírás kérdését tenném szóvá. Elismerem, hogy a kiadó a legegyszerűbb eljárást akkor választja, ha az előtte fekvő kézirat legképtelenebb hibáit is követi, félek azonban, hogy régi szövegeink kritikai kiadásai mihamarább olvashatatlanokká válnak éppen a túlzásba vitt filológiai pontosság miatt. A 4. sz. ének 50. sorában *szeretted* jelen időnek értendő („szereted”), s ezt jegyzetben kell megmagyarázni; a 7. sz. 10. sorában *mégh* : *azzal* „megaszal”-t jelent; a 22. sz. 21. sorának *olien* szava „üljön”-nek olvasandó; az 55. sz. 6. sorának *tercel* szavából „tetszel”-t kell kihámozni; végül — „Risum teneatis amici?” — a 97. sz. ének 22. sorának *szarja* szava „zárja”-nak olvasandó. Legyen szabad megkérdezni: ilyenkor nem az értelmes javítást kellene főszövegben hoznunk és az eredeti alakot vetnünk jegyzetbe? Nem tudom megfogni, hogy mit kell tisztelnünk a sok primitív másoló egyéni grafiáin, a

helyesírás kutatóját ugyanis teljesen kielégíti, ha a különleges alakokat megtalálja a jegyzetben. — Egyéb észrevételeimet az énekek sorszáma szerint közlöm.

2. sz. : Mi az értelme e török — magyar gazelnak? Helyzetdal nő ajkán?

9. sz. : Nics meg a jegyzetben, hogy a szóban forgó Euclides-toldalék a sárospataki nagykönyvtárban található.

10. sz. : A szerkesztő a „többtől feljebb” vonzatot szokatlannak minősíti, holott a magyar nyelvterület jelentős részein (Debrecenben is) ez használatos.

14. sz. : A 14. sor *szennem* kifejezése tüzet jelent; a 19. sor *szuöltnek* szava nyilván a „szövetnek” torz írása.

24. sz. : A jegyzetben említeni lehetne, hogy a hajnaléneknek nemcsak népi párhuzamai vannak, hanem Európa-szerzte ismert irodalmi műfaj.

39. sz. : Kálay Kopasz Pál Rimay manierista stílusát utánozza, őt és az emlegetett Aranyasy Istvánt nyilván Rimay körében kell elhelyeznünk.

54. sz. : A 20. sor *foglalattok* szava biztosan javítható „foglaltatók”-ra, hiszen megszólításról van szó („Ó, ti édes órák . . .”). Az érdekes búcsuzó egyébként Balassi *Valedicit patriae* c. remekének (Ö. M. 75. sz.) hatását mutatja.

105. sz. : A „Mint az útonjáró . . .” témájához meg kellene említeni Guevara-Prágay András *Serkentő óráját* (Vö. It. 1958, 362. l.), valamint azt, hogy ez a világirodalom egyik legismertebb toposa, W. Map, Chaucer, Rabelais dolgozták fel; egyébként már az antik irodalmakban megtalálható (E. R. Curtius: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern 1954², 164. l.).

108. sz. : Az I. 68. sorában előforduló *esse*-nek semmi köze a „besté”-hez; az *e s e* (értsd: ez és ez!) összevonása (vö.: meggyek!), s afféle káromkodás-pótló euphemizmus „ilyen-olyan adta” értelemben. — Felhívom a figyelmet arra, hogy a 132. sorban szereplő *mandró* a borsodi nyelvjárásban sült tésztát (mégpedig rendszeren rosszul sikerült tésztafélét!) jelent, Kassa környékén, Szabolcsban, Udvarhely megyében kukoricapogácsát. (TSz. I. 1395). A 159. ének 12. sorában éppen a „közölés” mutatja, hogy a *monéta* nem azonos a *mandró*-val: ez is, az is kell, tehát pénz is, élelem is. A *mandró* mindkét helyen tréfás értelemben veendő, s azt hiszem, tészta vagy pogácsafélét jelent.

109. sz. : Feltűnő ez énekekben a Daedalus-monda elferdítése. A jegyzetben szóvá kellett volna tenni.

112. sz. : Igen zavaros szöveg. Úgy tetszik, mintha a vers egy részében nemcsak a kedves, hanem Cupido is beszélgető társ volna. Hogyan lehet egyébként azt mondani, hogy a kedves „szüzeket, menyescskéket, szép asszonyokat” adott halálra?

119. sz. : A *mál* nem hasat, hanem (mint etimológiája is mutatja!) mellet, torkot jelent. A „rókamálas-bundá”-n rókatorkos, prémes köntöst értettek.

122. sz. : A „mézes máli” bor, nem mádit jelent, mint a főszövegben olvassuk, hanem egy Mézesmál nevű hegyoldal termését. A szó a 119. sz. versben említett mállal azonos. Gyöngyösön Farkasmály, Lencsemály, Rókamály, Rózsamály nevű dülők találhatóak, máshol Melegmál, Mézesmál fordul elő.

129. sz. : A 79. sor *sompolyog* szava Bárczi (Szóf. Sz. 273.) szerint csak 1818-ból, a *sompolyodik* 1792-ből van kimutatva. Íme a kifejezés a XVII. századból! Egyébként megvan a szó Kazinczy egy 1811-es szép szonettjében is: „Szompolyogva tértem félre . . .”. Jelentése eredetileg — úgy látszik — „félrenéz”, „szemét lesüti”.

133. sz. : A *zendít* szó nyilván *zsendít*, ennek értelme pedig zöldít, virít, virágoztat (Bárczi Szóf Sz. 346.), itt tehát arannyal virágoztat, díszít.

138. sz. : A 2. vsz-ban előforduló *rejte*k tagaid-ról azt hiszem, hogy „varázsos tagjaid” értelmű (Vö. Pais Dezső: *Reg. Magyar Századok*, Bp. 1948, 11. és 13. l.). Tokja = gyakja, veri, töri. A metafora értelme tehát: „varázsos tagjaid békója szívemet töri”. Valóságos barokk *conpetto*!

154. sz. : A 23. sorban előkerülő *kanfort* nem jelenthet kámfort, hiszen italok, a malozsa (= édes olasz bor), a méhser, a tarcali között sorolják fel.

156. sz. : A 42. sorba nem *sulya*, nem *soldja*, hanem kétségkívül *solyma* kell, mert ez röpiült Tityosra. Hogy a költő a pokolban lánggal égetteti, onnan van, mert mondáját összekeveri Ixionéval.

162. sz. : A 4. sorba *kénaságh* helyett *kévánság* kell. Ezt lehet teljesíteni!

164. sz. : Az I. változat 20. versszakában *mint hagyattad* helyet „mint hagyhattad” volna helyes.

169. sz. : A jegyzetben nincs kiemelve, hogy ez is adynaton.

174. sz. : Nem Daedalus zuhant le, mint a 637. lap jegyzete állítja, hanem Ikaros.

187. sz. : A II. változat 6. sorába *epákokat* helyett bizonyára *nimfákat* kell.

188. sz. : Azt hiszem, logikus volna a 8. vsz. áttétele 2. személybe („tér-dednek . . . kézhez magad szép adása”).

191. sz. : A 3. vsz. 1. sorában nyilván *Helena* a helyes, ez a javítás kiadja a ritmust is.

196. sz. : A jegyzetek között meg kellene említeni a „kulináris paradicsom” tárgy-történetének kiváló magyar feldolgozását, Turóczi-Trostler József *János pap országa* c. tanulmányát. (Magyarságtudomány 1943. évf. Újra: *Magyar irodalom — világirodalom*, Bp., 1961, II. köt. 217—264. l.) — A II. változat 23. sorában szereplő *orda* különleges erdélyi túrófajta („ordás rétes”).

203. sz. : A 8. sorban szereplő *lopogat*-nak semmi köze a lop igéhez, hanem az országszerte ismert lapogat (= tapogat, fogdos) alakváltozata. Az ének két pompás sora („Az hol te jársz, rósa keljen, Az hová lépsz gyöngy teremjen”) nem került be a népköltészetbe?

219. sz. : Az elme (= lélek) bujdosása platonikus közhely, ezt érdemes lenne megemlíteni.

224. sz. : Az I. változat 75. sorában felbukkan a középkori *epeség* szó.

225. sz. : A 67. sorban idézett vargán cserzővargát (tímárt) kell érteni, aki olykor csakugyan a bocskában, a cserlével töltött dézsában gázolt. A *tobak*-nak tímár, tímárhulladék, sőt kutyaurülék értelme van (TSz. II. 629). Ez a költemény Debrecenben keletkezett; a városnak a XVII. században még két Varga utcája volt, a hajdani Félszer-Varga utcát ma Tímár utcának nevezik. Az idézett sor értelme tehát: „A tímár csak gázoljon a dézsában a sok ringy-rongy bőrön.”

226. sz. : Az I. változat 23. sorában *s* sajtóhiba *a* helyett. Ugyanitt a 39. sorban olvasható kifejezést, „hátnul szerencsét fogni” magyarázni kellett volna. A humanista szerencse-leírások kiemelik, hogy csak elől van üstöke, hátnul kopasz, tehát csak szemben lehet megragadni, elszalasztva már nem. (Vö. Rimay: *Hitető szerencse . . .*, Ö. M. 65. sz. Eckhardt S. kiad.)

227. sz. : A 14. vszakhöz („Ha megzöldül a haraszt . . .”) párhuzamul idézni kellett volna a *Debreceni Disputa* szállóigéeként hangzó rigmusát: „Non est fides in paraszt, sicut piscis in haraszt” (Kardos—Dömötör: *Régi m. drámai emlékek*, Bp. 1960, I. 661. l. 273. sor).

240. sz. : A vénlányesüfólo minősítés nem erre, hanem a következő 244. számra vonatkozik.

245. sz. : A II. változat „Mert ennyi akartam már sugo lépedben” elég világos értelmet ad. Gondoljunk a *lépes mézre!* Tehát: „enni akartam lépes-mézedből”. A *sugó* nyilván a suh, suhog származéka, a Tájszótár szerint a Székelyföldön merő, pusztá, csupa értelme is van. (II. 434.)

255. sz. : Az 52—53. sorban a *márkó, sulkó* madárneveknek látszanak.

258. sz. : Az I. változat 13. strófája (II. 14) egy sorozat obszcén gúnyolódást tartalmaz. E számunkra nagyrészt értelmetlen szólásokra utalni kellett volna.

268. sz. : A jegyzetben közölt Eszterházy Pál-vers *jelzemin* szava, úgy látszik, az olasz *gelsomino* (= jázmin) XVII. sz.-i magyar alakja.

277. sz. : A 7. vsz. utolsó sora: „Ki ülsz az kerubimokon” magyarázatra szorul. Ez a 80. zsoltár („Hallgasd meg Izrael pásztora”) I. versszakának utolsó előtti sora Szenczi Molnár Albert fordításában.

Összefoglalólag azt állapíthatjuk meg, hogy a régi Magyar Költők Tára új sorozatának harmadik kötete irodalomtörténeti kiadványaink élvonalába tartozik, mind a szöveggondozás, mind pedig a magyarázat terén kiválótt nyújt. A kötetek gyorsan következő egymásutánja pedig reményt kelt arra nézve, hogy nem nagyon távoli jövőben eltűnnek irodalmunk e korszakának még itt-ott meglevő fehér foltjai is.

Bán Imre

A „SOVIETICO-TURCICA”-RÓL¹

A Magyar Tudományos Akadémia 1953. évi nagygyűlésén Németh Gyula akadémikus előadása és a hozzászólások kellő mértékben utaltak arra a nagy fontosságra, amellyel a turkológia keretein belül a szovjet turkológia bírt már régebben is, akkor meg méginkább.² 1953 óta a szovjet és a nem-szovjet turkológia arányában még nagyobb lett az eltolódás a szovjet turkológia javára. Hatalmas nyelvtanok (pl. Kononovtól, Malovtól stb.), szótárak (pl. özbeg—oros, baskir—oros, orosz—kumük stb.) mellett összehasonlító nyelvészeti munkák (pl. az Исследования по Сравнит. Грамматике Тюркск. Языков I—II. stb.) jelentek meg, s 1953, de még inkább 1957 óta szinte évről évre fokozódó lendületet vett a Szovjetunió kazak, özbeg, azerbajdzsáni, kirgiz stb. akadémiainak a turkológiai munkássága. Mindezek eredményeként azt mondhatjuk, hogy ha régen nagyon fontos volt a turkológus számára mindaz, amit orosz földön írtak, ma a turkológia területén minden kétséget kizáróan, a szó legszorosabb értelmében sine qua non-jellegű a szovjet tudományosság ismerete. Ezért a szovjet-turkológia bibliográfiájára különösen állanak a nagy orosz bibliográfus, В. И. Межов szavai: «Библиография есть азбука всякой науки.» — „A bibliográfia mindenik tudománynak az ábécéje. Nélküle az

¹ Sovietico-Turcica. Beiträge zur Bibliographie der türkischen Sprachwissenschaft in russischer Sprache in der Sowjetunion 1917—1957. Mit Unterstützung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und unter Mitwirkung einer Arbeitsgemeinschaft des Turkologischen Instituts der Universität Budapest redigiert von GEORG HAZAI. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960. (Bibliotheca Orientalis Hungarica IX.)

² A szovjet turkológia. Az M. T. A. Nyelv- és Irod. tud. Oszt. Közl. IV, 105—123.

irodalom és a tudomány hatalmas temetőnek látszik, föld alá került kincsekkel, amelyeknek a felkutatása és kiásása a legnagyobb nehézségekkel jár.”

Említett akadémiai felolvasásában Németh Gyula, aki már előbb is értékes áttekintést adott a szovjet turkológiai irodalom fontosabb alkotásairól,³ arra a megállapításra jutott, hogy a szovjet turkológiáról teljes képet adni csak szovjet tudósok lehetnek módjában, annak is csak munkatársak segítségével és többkötetes munka keretében. Így tehát az eredetileg általa megkezdett és gondozott bibliográfia kereteit szűkíteni volt kénytelen: „anyagom tehát főleg nyelvészeti, de érintek más olyan kérdéseket is, melyek magyar őstörténeti szempontból nem érdektelenek... tervezett munkámban igyekezni fogok ezekről is... némi képet adni”. Tervbe vette Németh Gyula a bibliográfia kiegészítéseként azoknak az intézményeknek az ismertetését is, amelyekben a szovjet turkológiai kutatás folyik, azoknak a tudományos munkásoknak a számba vevését, akik ezeknél az intézményeknél működnek. „Mind ezeknek az adatoknak a rendszeres összegyűjtéséhez azonban elengedhetetlen volna a helyszíni tájékozódás.” Tervbe vette az egyes török népek leírását a szovjet korszakban, a legfontosabb statisztikai, továbbá a gazdasági és kulturális életre vonatkozó főbb adatokat.⁴ Valóban, ha nem is tartoznak ezek az adatok közvetlenül a török nyelvek fejlődéstörténetéhez, közvetve mégis sok jelenségnek könnyíthetik meg a magyarázatát. Vegyük pl. a kazakokat. A kazak nyelv és nyelvjárások fejlődésének a szempontjából nem közömbös az, ami a szovjet statisztikai adatokból kiviláglik, hogy ugyanakkor, amikor a kazak diaszpóra kelet és dél felé kitért, magában Kazakisztánban a gazdasági élet fejlődése által diktált körülmények révén 1959-ben már csak 29,6% volt a kazakok száma (1924-ben 60, 1939-ben 38%). Hogy az előttünk levő szép kötet Németh Gyula tervének fent említett utolsó passzusát nem változtatta valóra, érthető, mert előadása óta több olyan munka jelent meg, ami azt fölöslegessé tette.⁵ Egyéb tekintetekben is szűkült a tartalmi keret és ezt a könyv alcíme, *Beitrag zur Bibl. d. tü. Sprachwiss. in russischer Sprache 1917—1957* — szerényen és pontosan regisztrálja is. A *Sovietico-Turcica* főcím azonban, ha magában állana, félreértésre adhatna okot. Általa a Szovjetunió nem-orosz nyelvű szakirodalmát is kereshetné az ember a bibliográfiában. Ha figyelembe vesszük, hogy milyen óriási fejlődést tett néhány nagyobb szovjettörök népnek az anyanyelvű nyelvészeti irodalma a cári idők letűnte után (addig általában nem is volt anyanyelvű nyelvészeti irodalom) — s hogy az egyes nyelvek határain belül a nyelvjárások és a szókinccs feltárása terén mennyire nélkülözhetetlenekké kezdenek válni ezek a kiadványok —, bizony nagyon sajnálhatjuk, hogy csak az orosz nyelvű publikációkra terjed ki a bibliográfia. Persze, nagyon menti a szerkesztőt és munkatársait az a körülmény, hogy, akkor, amikor az utolsó évtizedben, addig elképzelhetetlen mértékben juthattak ki magyar ösztöndíjasok a Szovjetunióba, hogy ott a szovjet tudomány és technika nagy központjaiban gyümölcsöző ismereteket szerezzenek — azok a tudományágak, amelyeknek célja a Szovjetunió népeinek és nyelveinek a megismerése, a kellenél kisebb mértékben voltak ösztön-

³ Török nyelvészeti irodalom. I—II. Ny. K. XLVIII (1931—34), 136 kk., 471 kk.

⁴ NÉMETH, A szovjet turkológia 112 l.

⁵ J. BENZING, Einführung in das Studium der altaischen Philologie und der Turkologie. Wiesbaden, Harrassowitz, 1953; ST. WURM, Turkish peoples of the USSR., London, 1954.

díjasokkal képviselve. Pedig Németh Gyula akadémikus és mások is hangsúlyozták, hogy állandóan kellene olyan nyelvészeknek is tartózkodniuk a Szovjetunióban, akiknek tanulmányaik végzése mellett az lenne a feladatuk, hogy bibliográfiai és könyvbeszerzési munkát is végezzenek. Ha Hazai György, aki a munkának 1956—57-ben való szünetelése és a nagyobb igényű eredeti terv kényszerű leszűkítése után 1958 elejétől kezdve a bibliográfia tető alá hozását vállalta, lehetőséget kapott volna arra, hogy legalább egy félévet a Szovjetunióban töltsön, akkor ez a bibliográfia a kazak, azerbajdzsáni stb. nyelvészeti irodalmat is regisztrálhatta volna, felfokozva így a bibliográfia értékét, amely egyébként jelenlegi szűkített kereteiben is kétségbevonhatatlanul nagy. Nagy várakozás is előzte meg, mert nagy szükségét pótol. Magam még Alma-Atából is kaptam levelet, melyben a bibliográfia megjelenésének időpontja felől érdeklődött ottani turkológus.

A Hutterer Miklós által készített jó tárgymutató megengedhetővé tette, hogy a bibliográfia ne a turkológiai studiumok rendszeréhez igazodó felosztásban, hanem alfabétikus sorrendben sorolja fel az adatokat. Az egyes szerzők munkássága adatainak az áttekintését azonban nehézkessé teszi az, hogy az adatok nem kronológiai sorrendben vannak regisztrálva, hanem alfabétikus sorrendben. Különösen látjuk ezt pl. Baszkakov és Malov hatalmas munkásságának a bibliográfiájánál. Persze, teljesen jogos az alfabétikus felsorolás is.

Az óriási területen és nagy időbeli spatiumban fluktuáló török népek nyelvkinésének a tulajdonnévanyag még fontosabb része, mint a legtöbb helyhez kötött, s történelmét illetően törésmentesebb vonalú népnél. Ezt a tényt sok, egyébként értékes munka elmulasztja figyelembe venni, így Benzing és — sajnos — a *Fundamenta Philologiae Turcicae* I. nyelvészeti kötete⁶ is. A „Sovietico-Turcica” végre szakít ezzel a gyakorlattal és felsorol egyet-mást (l. a tárgymutató „Eigennamen, Toponymie, Namengebung, Namenkunde címszavai alatt) a tulajdonnevekre vonatkozó, s a nyelvészet igen gazdag egyéb ágaihoz képest kevésbé gazdag szovjet—oroszonomatológiai anyagból, de azt is megtoldhatjuk még a következőkkel:

— *S. M. Абрамзон*, Рождения и детство киргизского ребенка — Сборник Музея Антропологии и Этнографии. XII (1949), 105—109.

(A kirgiz személynévadásról és a személynevek újabb típusairól.)

— *B. Гордлевский*, Что такое 'босый волк'? Изв. АН СССР IV/6 (1945), 317—337.

(Az Igor-ének török elemeiről; ugyanolyan tárgyú, mint Malov *Туркизмы* c. cikke, l. *Sovietico-Turcica* 1410 sz.)

— *T. A. Жданко*, Очерки исторической этнографии Каракалпаков. М.—Л., 1950.

(Több száz nemzetségnévet közöl, és összeállítja a rokonsági fogalmakra vonatkozó neveket is.)

— *T. K. Коккашбаев*, Казахские народные географические термины. Изв. АН Каз. ССР. Серия геогр. 1951. № 99.

— Материалы по Истории Башкирской АССР I—IV. М.—Л., 1946—1949.

(Több ezer baskir személynevet, földrajzi neveket és térszíni formák neveit is adja. Többé-kevésbé értékes onomatológiai anyagot adnak a kazak, karakalpak stb. történetre vonatkozó Материалы-кötetek is.)

⁶ *Philologiae Turcicae Fundamenta*. I. Aquis Mattiacis, Steiner, MCMLIX.

— *Мурзаев, Э. М.*, К вопросу о транскрипции географических названий с турецких языков. Изв. В. Г. О. LXVI:5 (1934) 723—724.

— *Мурзаев, Э. М.*, К географической терминологии и номенклатуре киргизов Тянь-Шаня. Изв. В. Г. О. LXXII:3 (1940), 315—327.

— *Тынышпаев, М.*, Материалы к истории киргизказахского народа. Ташкент. 1925. 75. I. (Körülbelül 2000 kazak személy- és nemzetségnevet tartalmaz, továbbá konkrét adatokat a személynévből való nemzetség- és törzsrésznév-fejlődésre.)

Van a szókinésnek más szektora is, amely a szótárakban nem szerepel kielégítő módon. Ez a növény- és állatnévanyag. Az idevágó irodalmat annál inkább szem előtt kell tartani, mert az újabb természettudományos irodalom nem igen követi F. Th. Köppen hajdani példáját,⁷ aki az általa tárgyalt fás növényeknek a helyi, vagyis adott esetben a tatár, kazak stb. neveit is közölte, és így fontos szótári adatokon kívül fogódzókat adott azoknak a kutatóknak, akik pl. a magyar őstörténet kutatásában az életföldrajzi kritériumokra is tekintettel voltak, mint pl. Gombocz Z., Zichy I., Moór E. stb. A mai hatalmas botanikai munkák, mint pl. a Флора СССР. (1960-ig 30 kötet) és a Флора Киргизской ССР. (—1960, I—IX.), továbbá a Фауна СССР. nem közlik a helyi török neveket. Annál inkább érdemes regisztrálni az olyan speciálisabb munkákat, mint pl.

— *В. Н. Шнитников*, Птицы Семиречья. М.—Л., АН СССР, 1949. (Ez a munka kb. 200 macdár kazak és kirgiz nevét is megadja.)

— *А. И. Янушевич*, Животный мир Киргизии. Фрунзе, 1957. (Szintén kb. 200 állatnevet közöl.)

Szótárakban aligha található lexikális anyag fel-felbukkan az ethnológiai irodalomban is (rokonságnevek, szerszámnevek, állattenyésztés, tejgazdálkodás terminológiája stb.).

A nyelvész számára értékes szövegközlések is találhatóak olyan munkákban is, amelyek ezt a tényt címükben nem árulják el, pl.

Гаврилов, М., Кукольный театр Узбекистана. Ташкент, 1928. 75. I.

Мартинович, Н. А., Заметки о народном кукольном театре сартов. Казанский Музейный Вестник 1921 № 1 и 2.

Talán ide tartozik: *Досмухамедов, Х.*, Мурат Монкин, Исторические песни на киргизск. языке. 1924.

A különböző régi és mai török népek etnogenézisére vonatkozó irodalom is tartalmaz sok, a címben nem kifejezett nyelvészeti vonatkozást. Fenti megjegyzéseimnek a jogosultsága a bibliográfia tartalmi keretének a szűkebbre vonása miatt talán vitatható ugyan, de néhány kétségtelenül ide tartozó adatot is közlök:

— *Балакаев, М. Б.*, Некоторые вопросы орфографии и терминологии казахского языка. Вестник АН Каз. ССР 1947: № 3, 17—20.

— *Жанпеисов, Е. Н.*, Модальные слова в современном казахском языке. Изв. АН Каз. ССР вып. 1. 1957, 48—64.

— *Жиенбаев, С.*, О классификации сложноподчиненных предложений в казахском языке. Изв. АН Каз. ССР. Сер. Яз. и Лит. вып. 1. 1944: 109—127.

— *Кенесбаев, С. К.*, Семантика числительных «семь», «три», «девять», «сорок» в фразеологических оборотах. Изв. АН Каз. ССР СФ вып. 4 (1946), 3—14.

⁷ F. TH. KÖPPEN, Geographische Verbreitung der Holzgewächse des europäischen Russlands und der Kaukasus. I—II. 1888—89.

— *Махмудов, Х.*, Казахско-русский словарь. Алма-Ата, Учпедгиз, 1951.

— *Поливанов, Е. Д.*, Узбекская диалектология и узбекский литературный язык. Ташкент, 1932.

— *Поппе, Н. Н.*, Монгольский словарь Мукаддимат ал-адаб. I—II. М.—Л., 1938; III, 1939. 566 l. —

— *Шабуров, А. Е.*, Учебник грамматики и правописания ойротского языка. 1—2. Новосибирск, 1938.

A bibliográfia 1822 sz. alatt említett adata törlendő, mivel ott nem a török ойрот, hanem a mongol ойрат nyelvről van szó.

Valószínű, hogy a szovjet turkológusok még néhány más adattal is gyarapítani tudnák a „Sovietico-Turcica” anyagát. De még így is azt hiszem, hogy a bibliográfia 99 százalékosan kimerítette szűkített kereteit. Ez pedig — különösen ha figyelembe vesszük a gátló körülményeket s a munkának évekig való stagnálását — nagyon szép eredmény. Így a könyvért, az általában nem szívesen vállalt bibliográfiai munkáért a turkológusok részéről köszönet illeti mind a kezdeményező és lektoráló Németh Gyula akadémikust, mind a szerkesztő és kivitelező Hazai György kandidátust és munkatársait, mind pedig a Bibliotheca Orientalis szerkesztőjét, Ligeti Lajos akadémikust.

Rásonyi László

SZILÁGYI JÁNOS: A MAGYAR MUNKÁSKÖNYVTÁRAK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT (1920—1944). Bp. 1961. Akadémiai Kiadó 112 l.

A Kiadói Főigazgatóság és az Akadémiai Kiadó — Borsá Gedeon és Köves Béla szerkesztésében — új kiadványsorozatot indított el „A magyar könyv” összefoglaló címmel. Fontosnak, hasznosnak ígérkezik ez az újabb vállalkozás, mert szocialista művelődésügyünk egyre sürgetőbb követeli a könyv útjának, társadalmi hatásának és történetének alapos vizsgálatát, ismeretét is. Enélkül mind minőségben, mind számszerűségben nagy fejlődést elért könyvkiadásunk, könyvkereskedelmünk, könyvnyomtatásunk és nem utolsósorban hatalmas könyvtárhálózatunk helyes irányú, tudományosan megalapozott fejlesztése elképzelhetetlen.

Bizonyára éppen a téma fontosságára való tekintettel jelent meg elsőként a munkásosztály könyvtárai történetének egy adott szakaszáról szóló mű. (Tudomásunk van arról, hogy már több kézirat is elkészült a sorozathoz.) A szerző a két világháború közötti időszak meglehetősen sokféle könyvtári törekvésének néhány — a munkásmozgalom kulturális hagyományai szempontjából elsődlegesen fontos és tanulságos — területével foglalkozik: nevezetesen a könyv és könyvtár szerepével a munkásosztály politikai és kulturális nevelésében; a második részben az olyan állami, városi, üzemi, valamint társadalmi és vallási szervezetek könyvtáraival, amelyeket munkások és a munkás életformához közelálló „kisemberek” is látogattak. A harmadik részben tárgyalja az illegális Kommunista Párt könyvtárpolitikáját, a legális Szociáldemokrata Párt, a szakszervezetek és egyéb baloldali munkás egyesületek könyvtárainak helyzetét. A felsorolásból is kitűnik, hogy Szilágyi János meglehetősen nagy feladatra vállalkozott, s annak ellenére, hogy az ilyen összefoglaló jellegű tanulmányhoz szükséges rész munkák, sőt néhány kérdésben a politikai tisztázás is hiányzik még, viszonylag jól oldotta meg a feladatát és hasznos munkát végzett. Különösen értékesek a kötet végén publikált jegy-

zetek, amelyek arra mutatnak, hogy a szerző igen nagy ismeretanyag birtokában dolgozott.

A korszak könyvtárügyének előzményeiről a szerző mindössze néhány általános, de helytálló megállapítást tesz. A már részletesebb első fejezet a következő két részhez szükséges alapvetést fogalmazza meg. Főbb, jellemző vonásait ismerteti az ellenforradalmi korszak népellenes politikájának, a magyar fasiszmus előretörésének, és szembeállítja ezzel a magyar munkásosztály ideológiai harcát. A könyvtári munka eredményeinek, hibáinak, nem egyszer kudarcainak is elfogadható magyarázata csak az adott korszak gazdasági és politikai helyzetének felvázolása után érthető meg. Ezért helyes, hogy elemzi a munkásosztály anyagi és kulturális helyzetét: ebből vezeti le, milyen lehetőségek adódhattak a kultúrálódásra, ezen belül főleg az olvasásra. Világosan kitűnik ebből a fejezetből, hogy az uralkodó osztálynak a „nép felemeléséről” hangoztatott jelszavai csak frázisok voltak, és mögöttük gyökerében reakciós, népellenes művelődéspolitika húzódott meg. Az állam anyagilag sem volt hajlandó áldozni: még saját „keresztényi” vagy fasiszta művelődéspolitikai céljait megvalósításához szükséges összegeket is a különböző szervezetekre, s ha erre mód nyílt, a népre hárították.

A könyv második része igazolja azt az ismert tényt, hogy egy ország könyvtárpolitikájában pontosan tükröződik nemcsak az adott ország általános műveltségi állapota, hanem az uralkodó osztály ideológiája, művelődéspolitikai célkitűzése is. Az ellenforradalmi korszak uralkodó osztálya és az egyéb, a rendszert támogató társadalmi, vallásos egyesültek számszerint is szegényes állományú könyvtárainak könyvanyaga csak elvétve tartalmazott egy-két haladó, maradandó értékű művet. Túlnyomó többségükben vallásos, sovíniszta, szovjetellenes, fasiszta írók kaptak helyet, s mellettük a bestseller és a ponyva irodalom „színe-java”. Mint azt Szilágyi könyve bizonyítja; még a haladó polgári irodalmat is szigorúan megválogatták. A klasszikus és élő legnagyobb magyar íróink sem jártak jobban. Annál nagyobb megbecsülést kapott Harsányi Zsolt, Erdős Renée vagy éppen Tormay Cecile és a hozzájuk hasonlók. Érdekes része a fejezetnek, ahogy Szilágyi statisztikai adatokkal bizonyítja: ezekben a könyvtárakban olvasó munkások számarányuknál jóval nagyobb mértékben kölcsönözték a meglévő néhány értékesebb művet (Balzac, Zola stb.). Ugyanakkor például a Fővárosi Könyvtárak fiókjában egy statisztika szerint Csathó Kálmán műveinek 229 kölcsönzője közül mindössze 17, vagy Harsányi Zsolt műveinek 71 kölcsönzője közül 2 volt munkás. (Itt fontos lett volna arról is szólni, miért nem látogatták nagyobb számban a munkások ezeket a könyvtárakat.) A tőkés által fenntartott üzemi könyvtárak — ha lehet — még rosszabbak voltak. Állományukban meglehetősen nagyszámú ponyvát és fasiszta könyvet is tartottak; a marxista vagy baloldali szemléletű írók műveit pedig egyáltalán nem tűrték meg ezekben a könyvtárakban. A vallásos szervezetek könyvtárainak bemutatásánál — a szerző ugyan nem utal rá — világosan kitűnik, hogy az egyházi index határozta meg elsősorban az állomány összetételét, amely köztudottan nem ajánlja a haladó polgári írók műveinek nagyobb részét sem. Ugyanakkor természetesen kizárták innen is a munkásmozgalommal foglalkozó műveket, még akkor is, ha azok nem marxista szemléletűek voltak. A fasiszta könyvek beszerzésénél viszont engedelményeket tettek.

A befejező harmadik részben a legnagyobb helyet a szakszervezeti könyvtárak tevékenységének elemzése kapta. Helyesen, hiszen a KMP illegálitás-

ban dolgozott és legális, önálló könyvtárat nem tarthatott fenn. (Bár tudunk néhány illegálisan kezelt, elsősorban a kommunisták által használt könyvgyűjteményről is.) De igen nehéz körülmények között, hol több, hol kevesebb eredménnyel, határozottan befolyásolta a KMP a különböző legális munkásszervezetek — elsősorban az SZDP és a szakszervezetek — kulturális és ezen belül könyvtári tevékenységét. Illegális kiadványait ezekben a szervezetekben dolgozó kommunistákon keresztül juttatta el a könyvtárakba. Az illegálisan dolgozó kommunisták és a munkások ezreit juttatta hozzá Marx, Engels, Lenin, Kun Béla, Rudas László stb. műveihez.

Az SZDP általános politikájára jellemző megalkuvás megmutatkozott pártkönyvtáraik anyagában is. Az igazsághoz tartozik, hogy a Horthy-korszak haladó, sőt néhány kommunista szépírójának alkotásait is megvásárolták és olvastatták; szembefordultak a ponyva és besteller „irodalommal”, a fasiszta könyvekkel, de ugyanakkor kizárták könyvtáraikból — a szerző szavaival élve — a „forradalmi-kommunista”, pontosabban a lenini vonalat követő kommunisták műveit.

Egyetértünk a szerzővel abban, hogy a szakszervezeti könyvtárakat tartja a tárgyalt könyvtár típusok közül a leghaladóbbnak és számszerint is a legerősebbnek. Nemcsak tartalmukban voltak értékesebbek, hanem szakmai szempontból is igyekeztek ezek a könyvtárak lépést tartani — természetesen lehetőségeik szerint — a korszerűség követelményeivel. (Tanfolyamokon képezték könyvtárosaikat, igyekeztek jó nyilvántartást vezetni stb.) Az elhanyagolt üzemi műszaki könyvtárakkal szemben — ahonnan a munkásság ki volt zárva — ezekben a könyvtárakban juthatott a munkás néhány fontos szakkönyvhöz. A szakkönyvellátás tekintetében nemcsak a szűkös anyagi keretek, de a korabeli magyar könyvkiadás helyzete — hiányos szakkönyvkiadás — is akadályozta tevékenységüket. Mivel a szakszervezet vezetése a legálisan működő SZDP kezében volt, és az egyre erősödő fasiszmus mind több akadályt gördített működésük elé (végül lehetetlenné is tette munkájukat), így ezekben a könyvtárakban is akadt néhány százalék selejtes, sőt antikommunista könyv is. Ugyanakkor a szakszervezeti könyvtárakban jelentősebb mértékben érvényesült az illegalitásban dolgozó kommunisták befolyása, következésképp sokkal több marxista szerző műve volt megtalálható, mint például az SZDP pártkönyvtáraiban.

Azt mondtuk: Szilágyi viszonylag jól oldotta meg nehéz feladatát. A munkásszervezet kulturális tevékenységének feltárása azonban még távolról sem megoldott, nemcsak a könyvben tárgyalt témakörökben, de általában sem. (Munkásszínházas, kórusmozgalom, irodalom stb.) Szilágyi könyve csak érinteni tudott olyan fontos kérdéseket, mint a szabadidő-mozgalom, a ponyva hatása — hogy csak néhány kiragadott példával éljünk. Az elnagyoltság, a kérdések leegyszerűsítése a könyv legnagyobb gyengéje. Tudományos igényű munkánál megengedhetetlen az, hogy csak deklaráljunk egyes tétteleket. Igen sok az általános megállapítás, megfelelő bizonyítás nélkül. Nem lehet néhány oldalon még megközelítően sem megválaszolni olyan, a szerző által feltett kérdéseket, hogy mit olvasott a magyar nép a tárgyalt időszakban, egy bekezdésben elintézni például a népkönyvtárügyet, vagy tíz sorban elemezni a Győri Hellas Kötszövöttgyár 648 kötetes, 18 sorban a Diósgyőri Vas- és Acélgyár 5600 kötetes könyvtárát. Nem szükséges mindenáron mentgetni a munkásokat, hogy ponyvát vagy vallásos könyvet is olvastak, következésképp egyrészt kulturális érdeklődése rossz irányú, igénytelen volt. Lehetne még

jónéhány kifogást emelni a mű egyes részeivel kapcsolatban. De a hibák felsorolása mellett azt is meg kell mondanunk, hogy igen nehéz helyzetben volt a szerző: művelődéstörténetünknek egy meglehetősen felderítetlen területéhez nyúlt. S Szilágyi könyvének legnagyobb érdeme, hogy ezt megtette. A munkásmozgalom kulturális hagyományai rendkívül sokrétűek és gazdagok, valóságos kincsháza egész népünk művelődéstörténetének. Ezért nem elégedhettünk meg azzal, hogy egy igen fontos területen a kérdések tömegét csak érinti a szerző, s lényeges kérdések többé-kevésbé megválaszolatlanok maradnak. Sok munka vár még azokra, akiknek szívügye a munkásmozgalom kulturális értékeinek feltárása. Nyugtalanító az, hogy jórészt fiatal, első dolgozataikkal jelentkező kutatók vállára nehezedik a feltárás munkája. Idősebb, tapasztaltabb kutatóinknak is az eddigiénél sokkal nagyobb részt kell vállalniuk. Feltétlenül szükség van egész művelődéstörténetünk átértékelésére, illetve a további kutatómunkákra. Bizonyára nem vitakérdés, mennyire fontos társadalmunk vezető osztályának kulturális hagyományait ápolni és feldolgozni. A szocializmus építéséhez az adott területen — meggyőződésem — ez adna a legtöbb segítséget. Ugyanakkor tudományos kutatásunk adott területén ez a korszerűséget is jelenti és a bizonyítást annak az igazságnak, hogy a felszabadulás előtt nem volt egységes magyar kultúra. Jelenleg még az a helyzet, hogy eléggé szervezetlenül folyik ez a munka. Társadalomtudományi intézeteinkben sem kapja meg mindig a kellő megbecsülést. Bizonyítja ezt az elmúlt 8—10 év tudományos termése is.

Befejezésül még egyszer hangsúlyozzuk: Szilágyi János becsületes munkát végzett. De a nagy anyaggal nem tudott, nem is tudhatott megküzdeni. Nagy forrásanyagot dolgozott fel, de azt nem sikerült mindenben hasznosítania. A feltárt anyagban nagyobb volt a lehetőség, mint amit a megvalósítás tükröz. A megírás során támadt nehézségeit ő maga is többször hangsúlyozza könyvében. Legyen tehát komoly tanulság a könyv befejező gondolata: „Ha részletesebben megismerjük és megismertetjük mai könyv- és könyvtárkultúránk közvetlen előzményeinek és alapjainak történetét, egyik leghaladóbb és legforradalmibb kulturális örökségünket vesszük gondjainkba. A tanulságok levonásával pedig mai harcainkat, mai kulturális életünket segítjük.” (97. o.)

Kiss István

MÓRICZ ZSIGMOND HAGYATÉKÁ BÓL

Sujtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Réz Pál. Új Magyar Múzeum sorozat. — A Magyar Tudományos Akadémiai Irodalomtörténeti Intézet gondozásában. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960. 486 o.

Osvát Ernőről jegyezték fel, hogy egyszer Kosztolányival beszélgetve, szóba került Balzac is. „Kosztolányi csodálkozott, hogy Osvát mindent elolvasott Balzactól. A jót is, a rosszabbat is. Hogy miért? mert a lángésznel az egész számít. Mindent el kell olvasni, amit írt.” (Gellért Oszkár: Kortársaim, Művelt Nép. 1954. 45). Így vagyunk mi is Móriczcal, és ezért örülünk, hogy gépiratos, kiadatlan hagyatékának egy részéhez most ebben a kötetben hozzájuthattunk.

Móricz páratlan termékenységgű művész volt: néha már-már az az olvasónak a benyomása, hogy valósággal íráskényszer alatt állott és szinte mindent *je kellett* írnia, amit hallott, látott; vagy ami vele történt. Ez a kötet azonban,

amelynek írásait műfajilag: a drámák, regénytörödékek, elbeszélések, tárcák, riportok, előadások, rádióösszeállítások, irodalmi tanulmányok, cikkek közé sorolhatjuk, s amely időrendben csaknem egész írói pályáját átfogja (1916-tól 1940–41-ig), s amely írások természetesen csatlakoznak a már kötetbe gyűjtött riportokhoz, tanulmányokhoz, — még a Móricz életműben járatos olvasónak is meglepetéseket tartogat. Még ha ismétlődnek is Móricz kedves történetei olykor-olykor — ne feledkezzünk el Osvát Ernő okos szaváról: a lángésznél az egész számít. Sokféle szempontból tanulságos ez a hagyaték-válogatás: szinte egyenrangú írásokkal gazdagítja Móricz írói termését, adalékokat ad művei geneziséhez, s gazdagon tolnak fel a kortársi és az őt közvetlenül megelőző írói nemzedékre vonatkozó emlékei. A bőségnek ebben a zavarában mégis csak az eredeti írói termésnek adjuk az első helyet.

Olyan nagyszerű írásokkal gazdagodott Móricz már ismert novellisztikája, mint a *Májusi eső*, a *Rodostó utca 77.*, *Mater Dolorosa*, a József Attila életéből merítő: *Karácsonykor jobban fáj*, avagy a novella és a riport határán járó: *Ágni Ángyó*, a Rózsa Sándor regénynek ez a „mellékterméke”. S ha már a riportról beszéltünk, említsük meg a *Nyíregyházi* és a *szentesi körképet*. „Mert ma már számtalan ponton nagyszerű fejlődésnek vagyunk tanúi, de a nép állapota túlnyomó részben siralmas” rögzíti a riasztó helyzetképet az elsőben: „Boldogabb emberi lét követeli a megszületést” — vonja le ezekből a kitűnő szociográfiai helyzetképeiből a konklúziót. (295. o.) Móricz állandóan érzekelte kora vulkánikus mivoltát, lényegét (194. o.): harmincas évekbeli írásainak ez adja meg a háttérét: „van valami más is az életben, nemcsak a gazdasági válság, nemcsak a tőzsdei krach” — írja egy talán csak játékos-sághól leírt kis írása utolsó mondataként (*Virágos beszéd*) s a „*Vasárnap délután*” befejezése is remek atmoszféra teremtő erővel idézi fel ezeket az éveket: „Nincs kedvük beszélni. Hallgatnak. A vendéglős elolt egy lámpát.” (204. o.) De felesleges is volna tovább elemezni, hiszen ugyis csak szerény adalékok a már régen ismert nagy Móricz művek gondolataihoz. (Rokonok, A boldog ember stb.) Erre az idő re esik szívós — de tegyük hozzá mindjárt: lényegében sikertelen — küzdelme a proletár témával is. Móricz proletár alakjai nem proletárok a szó klasszikus értelmében: a Lágymányos szegényemberei ezek, akik nagyobbrészt vidékről kerültek fel, és a gyár még nem gyúrta át őket munkásokká. Közelebb állnak a lumpenproletárokhoz. Akár a *Csibe*-drámát nézzük (amely előkerülésének természetesen így is csak örülhetünk), akár A gyöngysor című vázlatot: inkább a téma extremitása fogja meg az olvasót. Ezekben is Móricz írásművészetének nagy erényei csillognak ugyan: atmoszféra teremtés, környezetábrázolás, figurák mozgatása, csak éppen az alakok társadalmi helyzete bizonytalan. A Móricz eredeti írásait gazdagító darabok közül a legnagyobb: *A koldus Napoléon*, ez, a műfajában a riport és az elbeszélés határán járó írás, amely bepillantást enged Móricz alkotóműhelyébe is: „én ezt az embert megvizsgálom” — mondja Móricz, mintha csak „a boldog ember” állna előtte. „Ez az egy gyanús rajta, a szemei . . . Ezek a költő és a világhódító szemei” —, mondja hőséről. Micsoda nagyszerű típus ez a világot megjáró magyar, akiben mintha Ady Mesebeli Jánosa elevenednék meg: „Kacsintott, hogy ő különösen hogy lóvá tette az egész háborút, az egész hadvezetőséget, az egész világot, hogy tizenhatesztendő korában a többi magyarral beleavatkozott a világháborúba.” (225–226.)

„Vallomásos lélek, kinek szent az írás” — írta Ady Móriczról a szerzői estjére küldött „levelében” — nagyszerűen rátapintva Móricz írásművészeté-

nek a természetére. A hagyatéék ilyen jellegű írásai szaporítják azoknak az önvallomásoknak a számát, amelyekben írásművészete forrásairól, ihlető élményekről vallott a nagy író. S itt egyformán érdekes, ha a Rádió leányfalusi helyszíni közvetítésének keretében beszélt írói pályája kezdetéről, munkamódszeréről, vagy ha a faluja díszpolgárává választásakor családjára, gyerekkorára emlékezett. Ezekből az írásaiból vett idézeteinkkel mi is megpróbáljuk érzékeltetni azt a gazdagságot, ami Móricz írásaiban van: „Alig írtam életemben valamit, amit át nem éltem volna” — írja szinte ars-poétikusan. (214. o.) „megörökítem a magyar életet, képekben, szavakban, igében a jövő számára” — foglalja össze munkássága lényegét ötven éves születésnapja ünneplésének felemelő pillanatában: (198. o.) A „magyar problémák” izgatták Móriczot kezdettől fogva, csak a hagyományos világnézet fogságában vergődve nem tudta élményeit gondolati magasságba emelni: nagyon érdekes ebből a szempontból, ahogy elmondja az *Árvalányok* c. kisregénye történetét — a Galambfelhők-től — amelyet még a Hét krajcár előtt írt — az *Árvalányok*-ig, amelyet már a Sáraranyt, Az Isten háta mögött-et maga mögött tudó író adott ki a kezéből. „Igen hosszú korát életemnek az a fő kérdés foglalta le, hogy a magyarnak mi helye és mi a szerepe ezen a világon. Ebből a gyöttrő és kínzó gondolatkörből ered legtöbb munkám” (241. o.) — írja másutt, amikor arra a kérdésre próbált választ adni: *Hogy nézi a regényíró az életet*. Ebben mondja el azt is, hogy „... az élettől sújtott s leszorított asszonyi lélek” — is izgatta és munkára serkentette. (242. o.) Regényei ismeretében csak csodálkozhatunk azonban például azon a kijelentésén: „Csodálatos az, hogy adalékokra semmi memóriám nincs.” (240. o.), hiszen korábban éppen ő vallotta: „kezdettől fogva az embereket s az emberi típusokat figyeltem s kerestem...” (216. o.) s éppen ebből adódott a Móriczot hosszú ideig gyöttrő gond: „Az egyéniség, sőt az egyénítés problémája ez, ami egész odáig kínzott, míg valóban meg nem leltem a magam írói közlésmódját. Tehát legalább 10 esztendeig.” (240. o.) Ám ezeknek az írásoknak mégis csak ez a mondat lehet a summája: „... mégis csak az Élet volt az igaz s egyetlen tanítómesterem.” (216. o.) Írásművészete értéséhez nagyon fontosak azok a vallomásai is, amelyeket vallásos élménye geneziséről tett többször is — legpregnansabban talán a „Hit-vallás” című írásában (271—72. o.), amelyből egy a világegyetemmel együttlélegző ember arca rajzolódik elénk: „... egynek érezhettem magamat, a valósággal, a világegyetemmel és önmagammal” — ez volt Móricz hite. (273. o.) S az ilyen mondanivalójú írásai elemzését nem zárhatjuk le szebben, minthogy idézzük az apjáról írott szavait, amelyet az Életem regényéhez készített vázlatában írt. Mutatja ez, hogy milyen inspiratív hatással volt rá ez a mokány kis magyar egész életében: „Állandóan fehér izzásban volt a lelke, csodálatos volt, hogy soha meg nem szűnt vad munkaereje. Önérzete tehát teljesen sajátmagára volt építve.” — emlékezett öregedő fejjel is így az apjára. (356. o.)

Szorosan kapcsolódnak a most bemutatott írásokhoz azok, amelyekben kortársairól, írókról, festőkről írt, vagy irodalmi emlékeket jegyzett fel: Kodolányi szerzői estjén elmondott megnyitó beszéde a 30-as évek magyar írójának sokféle megkötöttségéről adott fontos vallomás (244. o.), Káplár Miklós emlékkiállításán finoman elemezte az írói és a festői alkotó munka formai különbségét, de lényegi egységét. A népszínműről írva nem annak társadalmi funkciójára figyel — ami ma az irodalomtörténeti vizsgálat előterében áll —, hanem az életábrázolás, a paraszti életre vonatkozó megfigyelések gazdagságát találja meg bennük. (384. o.) Érdekes és egyben fontos az az írása is, amely-

ben Palágyi Lajosnak az Otthon-ban Gyulai Párról elmondott emlékeit jegyezte fel s ezzel együtt saját, személyes emlékeit is elmondta (*Költők*): „Ha meglátott — emlékezett Palágyi Gyulaira — mindig megfogott és elkezdett szidni. Rendszerint azért, amit Rákosi csinált — »mi az már megint« — mondta, és jól lehordott, mintha én felelős volnék azért, amit Rákosi tett. Irodalmi megnyelvészeti dolgokért.” (234. o.) Ez az oly jellemző epizód csak méginkább érthetővé teszi az Ady-nemzedék nagyjainak — mindenekelőtt magának Adynak, de másoknak is: például Ignotusnak — Gyulai iránti tiszteletét. Benne van egyébként ebben a cikkben az *Arany János írói bátorsága* című cikke gondolata is: közvetetten — Palágyi szavaival — a saját Arannyal szembeni ellenszenvét is elmondja ebben. Remekül jellemzi a Nyugat nemzedék talán mégis csak legnagyobb kritikusrát, Schöpflin Aladárt is: „kritikai működése nemcsak ítéletmondás volt, nemcsak kielemezés és bemutatás, hanem egy különös lelki együttélés az egész ifjú magyar irodalommal . . . ő saját magát mindjárt kezdetben az ifjú lelkek, a kortársak küzdő, harcoló s teremtő sugárzásának tette ki . . . ideállott közénk, s valamennyiünket felvett érzékenységének és judiciumának kettős kapuján saját lelki életének anyaga közé”. (188. o.) „Egy ilyen kritikus megbecsülhetetlen egy zsendülő, sok tagú, együtt induló, együtt harcoló irodalmi mozgalomban, mert az író együtt dolgozik az esztétikussal.” (189. o.) — jellemezte kitűnően Schöpflin kritikusi alkatát. Ám a legforróbban talán mégis csak az Ady emlékei toltak fel, akár csak azt mondja el tréfás formában, hogy Ady azért nem ment ki sohasem Leányfaluba, mert egyszer bevitt neki egy palack bort a saját terméséből (211. o.), akár arról írt, hogy mennyit dolgozik egy író, s hogy Ady egy-egy versében mennyi munka van (315—316. o. Az író és a köz). De fontosak és igazak az Ady költészetéről írott gondolatai is: „Nézem Ady líráját — írja egy „Az eposz és a líra kérdéséről” elmélkedő írásában. — A mai költő kiszakadt a világegyetemből: önmagából csinált Kozmoszt.” (192. o.) „A költő csak úgy bírt együtt futni az Élettel, ha mindent kidobott lelke poggyászából, csak a szívét, a szívét, a bolond, beteg, bús, bomlott szívét hallgatta, s annak vak, bánatos, sikoltó hangját sivitotta, mint egy pacsirta álcás sirály a világ fölött.” (194. o.) Ebben a pontos helyzetképben az összes jelző elárulja, hogy Móricz Adyról mintázta a század jellemző költői attitűdjét hordozó művésztípust. Az viszont a saját írói művészete megértéséhez is segítő kulcs, amit az epikáról mond: „A regény ezzel szemben természettudományos alapokra fekteti az életet.” — (193. o.) S ezek az elméleti írásai elárulják azt is, hogy mennyire tudatos, a „mestersége” titkait elvileg is kutató író volt Móricz.

* * *

„Kiadatlan hagyatékának legértékesebb írásait tartalmazza” a kötet, hirdeti a „fűl”; „legérdekesebb” írások — mondja lejjebb. Honnan tudja? S miért higgyem ezt el — ha csak nem becsületszóra — mondhatja jogosan az olvasó. S tegyük egy általános, a Móricz-hagyaték őreihez címzett megállapítást: Móricz halála után közel húsz évvel éppen idején volna már a nagy író hagyatékának végleges rendezése. Ez az életmű már a nemzeté, s aki teljes közreadását késlelteti, az a nemzetet károsítja meg. A sajtó alá rendező, ill. jegyzetelő elvégezte az ilyenkor szükséges munkát: tájékoztatásai általában a célnak megfelelnek. A 6—7. oldalon furcsálva olvastunk a feudál-kapitalista rendszerrel: ez a fából-vaskarika tudvalevően sosem létezett, ellenben volt egy fél-

feudális magyar társadalom. Tévedés az is, hogy Schöpflin 1927-ben ötven éves lett volna: 1872-ben született! (447. o.) Akad feleslegesen túlmagyarázó jegyzet is (pl. a 451. oldalon). A jegyzetapparátus különben is alig több, mint a főszövegből kimaradt Móricz-szöveg variánsok gyűjteménye. S éppen ez a legnagyobb értéke.

Varga József

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA, 1826—1961.

Szerk. Rózsa György irányításával Csapodi Csaba, Moravék Endre, Szentgyörgyi Mária, Weger Imre. Bp. Akad. Kiadó 1960. 110 p. + 1 t.

Az újkori könyvtártörténetben vajmi ritka eset az, hogy egy száz évnél jóval nagyobb múltú nagy könyvtár életében — leszámítva az alapítás évét — az utolsó tíz év a könyvtár pályáját döntően és véglegesen kialakító időszak. Jól átgondolva a tanulságait mindannak, amit a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának e tömör életrajzából az olvasó megtud, ebben állapodhatunk meg: az alapítók határozott és jövőbe látó elgondolásait fényes nevű tudós könyvtárosok hosszú sorának (Toldy Ferenc, Hunfalvy Pál, Arany János, Fröhlich Róbert, Heller Ágost, Szily Kálmán, Hellebrant Árpád, Ferenczi Zoltán, Melich János), sok hozzáértéssel társult megható erőfeszítései egy feudális szerkezetű társadalom béklyóitól terhelten nem tudták maradéktalanul megvalósítani; nem tudták a könyvtár életét a nyugat-európai könyvtári fejlődéshez hozzákapcsolni, s így szocialista építésünk kezdeti szakasza jelenti a könyvtár számára igazi élete kivirágzásának kezdetét is. Az Akadémiai Könyvtár tíz éve éli igazi életét és ezek az évek a szocializmus építése sikeres folytatásának évei.

A múlt század könyvtári életének emlékein eltűnődő könyvtáros nem nyomja el — nem is nyomhatja el — megilletődését e rövid életrajz emlékező részének olvasása közben. Drága emlékek ezek, némelyike ma is serkentő erejű. Hét évvel a könyvtár megalakulása után megjelenik az Akadémia Évkönyv-sorozatának első kötete, s a könyvtáros első gondolata az, hogy el kell küldeni a külföld legismertebb akadémiainak, hogy velük csereviszonyba léphessenek. „A cserepéldányok továbbítását a Tudós Társaság másod-elölülője, az alapító Széchenyi István vállalta. Későbbi jelentéséből kitűnik, hogy az Évkönyvek első kötetéből a Münchener Kir. Akadémia példányát Schellingnek, az Institut de France példányát Gay Lussac-nak, a londoni Royal Society példányát pedig Sussex hercegnek személyesen adta át és a párizsi és londoni társaságok ülésén szóban is ajánlotta a Magyar Akadémiát azok jóindulatába.” Siessünk megállapítani: ehhez a nagy hagyományhoz az Akadémia Könyvtára mindvégig hű maradt, még azokban az években is (az első világháború utániakban), amikor nem volt mit cserélnie. A könyvtárnak ez a legnagyobb teljesítménye, s az első könyvtáros, Toldy érdeme, hogy felismerte a csere akadémiai és könyvtári jelentőségét. Ez a nemzetközi csere biztosítja külön rangját nagy könyvtáraink sorában. Hírt adott a világnak a magyar tudományos életéről, és begyűjtötte idegen akadémiai és tudományos intézetek ezrekre menő könyvtermését. A szabadságharc után a csere volt az egyetlen forrása a könyvtár szerzeményezésének. Az akadémiai életnek a két világháború közti vergő-

dése idején Ferenczi Zoltán szívós munkával 450 külföldi intézménnyel teremtett cserét. Ma 86 állam 1700 tudományos intézetével tart fenn a könyvtár cserekapcsolatokat.

Ha az emlékek pergetése közben a továbbiakban a megilletődést elnyomja egy későbbi könyvtáros-nemzedék kritikája, ez nem szól Toldy Ferenc hatalmas szervező munkájának, aki a feldolgozó munkát maga egy irnok segítségével végezte s ezzel az „apparátussal” érte el, hogy 1844-ben az alapító Teleki József — addig külön kezelt — 30 000 kötetes könyvtárát, majd kézikönyvtárát egybeolvasztva az 1826 óta szerzett könyvanyaggal, a könyvtárát átadhatta a nyilvánosságnak. És nem szól a kritika a titoknok-könyvtáros Arany Jánosnak, aki az Akadémia és a könyvtár minden hivatalos levelét gyöngybetűkkel maga írta, sem a fizikus Heller Ágostnak, aki a nagyra nőtt, felbecsülhetetlen kéziratgyűjtemény rendezését jórészt elvégezte. Nem ők tehetnek arról, hogy az alapítás után 35 évre saját palotájába költöző Akadémia könyvtára mégsem lehetett a kutatás igazi műhelye. A friss külföldi tudományos könyvanyag szerzeményezése szegényes volt, évtizedeken át mélyen alatta maradt annak a szintnek, amelyet egy tudós társaság könyvtárának fenn kellett volna tartania. A társadalom áldozatkészsége kimerült. A palota felépítéséhez szükséges eszközöket még elő tudta teremteni, de az intézmény továbbfejlesztésére már nem áldozott, pedig az Akadémia tudósai éppen a megnyitást követő évtizedekben ezt a támogatást a magyar történelmi és irodalomtörténelmi forrásgyűjtemények kiadása idején kiérdemelték. A vezető osztályok azonban megkapták a dualizmus alatt a korlátlan osztályuralom adta előnyöket s önelégültségükben megfeledkeztek a nagy elődök kitűzte lelkesítő célok további szolgálatáról. Következménye: a szellemi kisigényűség rányomódott a könyvtár működésére; a külföld tudományos termelése nem került a könyvtár polcaira. Az állam — segítség helyett — csak csereüzletre volt hajlandó. A kéziratárban őrzött régi kancelláriai és belügyminiszteri irományok fejében fájdalomdíjul néhány éven át évi 2000 koronát adott az Akadémiának. Egy másik alkalommal — az első világháború megindulása után — az alaptőke fejében szétmálló hadikölcsönt adott „cserébe”. A két világháború között az Akadémiára szálló Vignyázó-vagyongon csak a gondjait szaporította; a nagy vagyont előbb rendbe kellett hozni, hogy tudós célokat szolgálhasson.

Ezért kellett azt mondanunk, hogy az Akadémia és Könyvtára új — és igazi — élete mindössze tíz éves, még ha ez a gondosan szerkesztett és e nagy könyvtárát hozzá méltóan ismertető mű a könyvtár múltjáról és jelenéről mindezt nem is mondja ki. A figyelmes olvasó megérti a tények beszédét és az öndicsérettől mentes felsorakoztatását a könyvtár új eredményeinek. Jól szolgálta ezt a történelmi háttér rajza és a történelmi levegőt árasztó pompás képmellékletek. Csak egy mondat kívánczik még ide a múlt rajzából — főhajtásként a régi őrzők előtt —, az új élet úgy indulhatott, hogy „a könyv- és kéziratanyagban a második világháború alatt szerencsére aránylag csak kevés kár esett”.

A nagy ugrás az újjáépítés gondjai között a tudományról meg nem feledező népi hatalomnak az Akadémia újjászervezéséről hozott 1949. évi XXVII. t. c. után következett be. A törvény összefoglalóan így jelöli ki a könyvtár helyét az ország könyvtárai körében: az Akadémia tudománypolitikai célkitűzéseinek alátámasztása; a társadalom- és természettudományok területén megjelenő alapvető fontosságú művek gyűjtője; öt nagy tudományterületnek (ókori történelem, klasszika-filológia, világirodalom története, orientalisztika

és nyelvtudomány) országos szakkönyvtára és hálózati központja az akadémiai kutatóintézetek könyvtárainak mindazokkal a feladatokkal, amelyeket az 1956-os könyvtári törvény a hálózati központokra ró. Lendületes munkát kívánó nagy feladatok ezek. Az 1950-ben megindult újjászervező munka után tíz évvel megállapítható: a könyvtár nemcsak külső kereteiben lett korszerű és vonzó; megfiatalodott úgy, hogy szerzeményező tevékenysége — a megszabott gyűjtőkör keretei között — lépést tartott a tudományok fejlődésével. Ha beszélhetünk itt a tudományos irodalom „felezési idejéről”, úgy az ún. holt anyagból, amit minden nagy könyvtár magával cipel, ebben a nagy könyvtárunkban van a legkevesebb. Az élő tudomány alkotásai fogadják a kutatót, s az új formájú és rendszerű katalógusokban mindaz benne van már — vagy fokozatosan belekerül — ami a régi anyagból: *élő*. És benne van a minden napunk kutatómunkájába beleszóló irodalom a hatalmas kurrens folyóirat-állományban, amelyről a napokban jelent meg egy 500 lapos jegyzék közel 6000 folyóiratról. Aktívabbá tette a könyvtárat a munka új megszervezése: új osztályok létesítése. Az újjászervezett Kézirattár régi katalógusai mellé szótárkatalógust kapott. Újonnan szerveződött a Régi Könyvek Osztálya (ősnyomtatványok, az RMK a pompás Ráth György gyűjteménnyel, az 1550-ig megjelent ritkaságok, az 1800 előtti külföldi és az 1850 előtti magyarországi könyvek). 1951-ben megnyílt a Keleti Osztály, a könyvtár egyik európai nevezetessége (Körösi Csoma tibeti kéziratjai, Vámbéry török kodexei, Kaufmann Dávid héber, Kégl Sándor perzsa és szanszkrit kéziratjai, Stein Aurél hagyatéka, Goldziher Ignác 13 600 levelet tartalmazó gyűjteménye, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárból idekerült Zichy-anyag, a kiskunhalasi ref. gimnázium és a kecskeméti Városi Könyvtártól kapott keleti vonatkozású állomány). 1953-ban alakult meg a Mikrokönyvtár s vele együtt a fotolaboratórium, mely néhány év alatt valóban korszerű nagy könyvtári fotoműhellyé fejlődött. Fejlődésének távlata alig mérhető fel: ma már a mikrogyűjtemény — a nehezen hozzáférhető külföldi forrásművek osztálya — 3500 műből áll. A régi könyvek osztályában 1954-ben indult meg a tudományos alapokra fektetett könyvkonzerváló munka. „Ennek következtében ősnymtatvány-gyűjteményünk ma már Közép-Európa legjobban gondozott ilyen gyűjteményévé vált.”

A könyvtár megnőtt aktivitásának jelei: tájékoztató és bibliográfiai szolgáltatásai, a sűrűn megjelenő gyarapodási jegyzékek, folyóiratkatalógusok, a csereszolgálat elmélyítése olyképpen, hogy a külföldi nagy könyvtárak részére az újonnan megjelent magyar tudományos kiadványokat ismertető figyelőszolgálatot tart fenn. A feladatok növekedését hozta magával az akadémiai kutatóintézetek hálózatának gyors kiépülése. Az Akadémiai Könyvtár 38 kutatóintézet könyvtárának szakmai gondozója, csere- és duplumszolgálatuk lebonyolítója, laboratóriumi igényeik kielégítője. Termelékennyé teszi az új feladatokhoz hozzáigazodó gyakorlatot az, hogy a könyvtár dolgozói munkájuk elméleti problémáival alaposan foglalkoznak és kutatásaikról tanulmány-sorozatban számolnak be.

Egy díszmű-jellegű könyvtárismertetőtől nem várhatunk részletes állományelemzést. Szívesen vennők egy későbbi kiadványban a könyvtár nagyértékű külön gyűjteményeinek, tudósaink hagyatékának beható ismertetését.

A mű rendkívüli gonddal készült kiállítása az Akadémia Kiadót és a Nyomdát dicséri; a könyvtár jelenét bemutató felvételeket a képszerkesztő Tőkés László, Pellérdi Gábor és a Magyar Fotó készítette.

Köhalmi Béla

TARTALOM

Vita a nyelvtudomány elvi kérdéseiről

<i>Németh Gyula</i> elnöki megnyitója	7
<i>Telegdi Zsigmond</i> : A nyelvtudomány újabb fejlődésének egyes kérdéseiről (vitaindító előadás)	11
<i>Király Péter</i> : A Nyelvtudományi Intézet feladatai	29

H o z z á s z ó l á s o k :

Kniezsa István	39
Benkő Loránd	40
Imre Samu	46
Antal László	53
Fónagy Iván	54
Szalai Sándor	65
Tamás Lajos	70
Herman József	73
Hutterer Miklós	78
Hazay György	81
Radanovics Károly	85
Papp László	85
Dezső László	87
Fodor István	90
Berrár Jolán	95
Papp Ferenc	98
Szépe György	102
Temesi Mihály	108
Bencédy József	111
Deme László	111
Gáldi László	114
Juhász József	117
Uray Géza	121
Tompai József	123
Károly Sándor	126
H. Molnár Ilona	127
O. Nagy Gábor	129
Mollay Károly	131
Sulán Béla	132
Pais Dezső	134
Szántó Éva	136
B. Lőrinczy Éva	140
Bakos Ferenc	142
Péter Mihály	146
Grétsy László	147
Kovalovszki Miklós	149

Róna Tas András	150
Wacha Imre	153
Kelemen József	156
Fogarasi Miklós	159
Gulya János	160
Martinkó András	161
Nyiri Antal	164
Kalmár László akadémikus levele	165
<i>Telegdi Zsigmond</i> válasza	166
<i>Király Péter</i> zárószava	167
A strukturális és a matematikai nyelvvizsgálati módszerek fejlesztéséről (V. P. Grigorjev)	169
A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Irodalmi és Nyelvi Osztályának közgyűlése (M. A. Bakina)	172
<i>Tolnai Gábor</i> : Federico García Lorca Siratója	175
<i>G. D. Szanzseev</i> : A mongol eposz néhány kérdéséhez	197
<i>Sík Endre</i> : Fekete Afrika története (Autoreferátum)	205
<i>Angelo Brelich</i> : A „meghaló istenek” problémájához	233
<i>Süpek Ottó</i> : Villon triviuma	249
<i>Istvánovits Márton</i> : A szovjet folklórisztika elmélete	291

Vita

<i>Merényi Oszkár</i> : „Berzsenyi Dániel élete és művei” c. kandidátusi disszertációjá- nak vitája (Bán Imre)	311
<i>Gulya János</i> : „XVIII. századi kéziratos vogul szójegyzékek” c. kandidátusi disszer- tációjának vitája (Bereczki Gábor)	315
<i>Grétsy László</i> : „A szóhasadás” c. kandidátusi disszertációjának vitája (B. Lő- rinczy Éva)	318
<i>Mollay Károly</i> : „Sopron vármegye vázlatos története” c. kandidátusi disszertációjá- nak vitája (Hutterer Miklós)	322
<i>Kemény G. Gábor</i> : „Moesáry Lajos és a nemzetiségek” c. kandidátusi disszertációjá- nak vitája (Sziklay László)	325
<i>Csongor Barnabás</i> : „Idegen írásos kínai szövegek és szórványok a 7—10 századból” c. kandidátusi disszertációjának vitája (Miklós Pál)	329
<i>Vincze István</i> : „Szőlőművelés és bortermelés a borsodi Hegyközben” c. kandidá- tusi disszertációjának vitája (Dégh Linda)	331

Az Osztály életéből

Beszámoló a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály munkájáról (Az osztályvezető- ségi beszámoló és a vita összefoglalása)	335
Rövid beszámoló egy mongóliai tanulmányútról (Bese Lajos)	346

Szemle

A mai magyar nyelv rendszere (Leíró nyelvtan I.) (Fábián Pál)	351
<i>Beke Ödön</i> : Mari szövegek. III. kötet (Gulya János)	359
Régi Magyar Költők Tára. XVII. század, 3. köt. Szerelmi és lakodalmi versek (Bán Imre)	361
A „Sovietico-Turcica”-ról (Rásonyi László)	369
<i>Szülőgyi János</i> : A magyar munkáskönyvtárak a két világháború között (Kiss István)	373
Móricz Zsigmond hagyatékából (Varga József)	376
A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1826—1961 (Köhalmi Béla)	380

Ara: 72,— Ft